ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 33 (1978)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1984

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 33 (1978)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1984

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

1. Αρχαιολογικόν Δελτίον 1 (1915) - 15 (1933/35), φωτομηχανική ανατύπωση.
2. Αρχαιολογικόν Δελτίον 16 (1960). Αθήναι, 1962 (2 τεύχη).
3. Αρχαιολογικόν Δελτίον 17 (1961/62). Αθήναι, 1963 (2 τεύχη).
4. Αρχαιολογικόν Δελτίον 18 (1963). Αθήναι, 1964-65 (3 τεύχη).
5. Αρχαιολογικόν Δελτίον 19 (1964). Αθήναι, 1966-67 (4 τεύχη).
6. Αρχαιολογικόν Δελτίον 20 (1965). Αθήναι, 1966-68 (4 τεύχη).
7. Αρχαιολογικόν Δελτίον 21 (1966). Αθήναι, 1967-68 (3 τεύχη).
8. Αρχαιολογικόν Δελτίον 22 (1967). Αθήναι, 1967-68 (3 τεύχη).
9. Αρχαιολογικόν Δελτίον 23 (1968). Αθήναι, 1968-69 (3 τεύχη).
10. Αρχαιολογικόν Δελτίον 24 (1969). Αθήναι, 1970-71 (3 τεύχη).
11. Αρχαιολογίκόν Δελτίον 25 (1970). Αθήναι, 1971-72 (3 τεύχη).
12. Αρχαιολογικόν Δελτίον 26 (1971). Αθήναι, 1973-75 (3 τεύχη).
13. Αρχαιολογικόν Δελτίον 27 (1972). Αθήναι, 1973-77 (3 τεύχη).
14. Αρχαιολογικόν Δελτίον 28 (1973). Αθήναι, 1974-77 (3 τεύχη).
15. Αρχαιολογικόν Δελτίον 29 (1973/74). Αθήναι, 1976-80 (4 τεύχη).
16. Αρχαιολογικόν Δελτίον 30 (1975). Αθήναι, 1977-83 (3 τεύχη).
17. Αρχαιολογικόν Δελτίον 31 (1976). Αθήναι, 1980-84 (3 τεύχη).
18. Αρχαιολογικόν Δελτίον 32 (1977): Μελέται. Αθήναι, 1982.
19. Αρχαιολογικόν Δελτίον 33 (1978): Μελέτες. Αθήναι, 1984.

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

1. Μ. Ανδρονίκου - Χ. Μακαρόνα - Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Μπακαλάκη, Το Ανάκτορο της Βεργίνας. Αθήναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου, Πατμιακή Αρχιτεκτονική. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων. Αθήναι, 1962.
3. Ι. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεία φυσικού φωτισμού των Βυζαντινών Εκκλησιών. Αθήναι, 1964.
4. Α. Ξυγγοπούλου, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Ορφανού Θεσσαλονίκης. Αθήναι, 1964.
5. Χ. Μπούρα, Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις. Αθήναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les «Loutéria» Attiques. Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Η εν τη Ταυρική Χερσονήσω πόλις Σουγδαία από του ΙΓ΄ μέχρι του ΙΕ΄ αιώνος. Αθήναι, 1965.
8. Αγνής Σακελλαρίου, Η Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία. Αθήναι, 1966.
9. Επιγραφές της Πάτμου: Α΄. Σ. Α. Παπαδοπούλου, Επιγραφές Ι. Μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου. Β΄. Κ. Χ. Φατούρου, Οικοδομικές επιγραφές Ι. Μονής Αγ. Ιωάννου Θεολόγου. Αθήναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures. Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, Η αναστήλωσις της στοάς της Βραυρώνος. Τα αρχιτεκτονικά της προβλήματα. Αθήναι, 1967.
12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (εξαντλήθηκε).
13. Η Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή. Κατάλογος της 9ης Εκθέσεως του Συμβουλίου της Ευρώπης. Αθήναι, 1964.
14. L'art Byzantin - Art Européen, Catalogue. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1964 (1st edition).
16. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1965 (2nd edition).
17. Κ. Η. Μπίρη, Αι τοπωνυμίαι της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών. Αθήναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition) (reprinted 1972).
19. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Athens, 1971.
20. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Indices. Athens, 1973.
21. Γ. Δεσπίνη, Ακρόλιθα. Αθήναι, 1975.
22. Αγγελικής Κ. Λεμπέση, Οι στήλες του Πρινιά. Αθήναι, 1976.

23. Μ. Α. Τιβέριου, Ο Λυδός και το έργο του. Συμβολή στην έρευνα της αττικής μελανόμορφης αγγειογραφίας. Αθήναι, 1976.
24. Ι. Δημακοπούλου, Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Αθήναι, 1977.
25. Ντούλας Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος. Αθήναι, 1978.
26. Νίκου Νικονάνου, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Αθήναι, 1979.
27. Μαρίας Μπρούσκαρη, Από τον αθηναϊκό Κεραμεικό του 8ου π.Χ. αι. Αθήναι, 1980.
28. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας. Αθήναι, 1980.
29. Β. Πετράκου, Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία. Αθήναι, 1982.
30. Κ. Γαλλή, Καύσεις νεκρών από την Αρχαιότερη Νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία. Αθήναι, 1982.
31. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Αθήναι, 1983.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, «Μογοστόκοι Εἰλείθυιαι» και κουροτρόφοι θεότητες (Πί ν. 1-3)	1-23
ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, «Αἰετὸς ὁ Ζεὺς ἦλθεν ἐπ' ἀντίθεον Γανυμήδην» (Πί ν. 4-15)	24-39
ΝΩΤΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ, Υστερομινωικό νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου (Σχέδ. 1-41· Πί ν. 16-22)	40-109
ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ, Ο κρατήρας F 160 του Βρετανικού Μουσείου και η πολυγνώτεια Ιλίου Πέρσις στους Δελφούς (Πί ν. 23-34)	110-120
ΑΓΓΕΛΟΣ Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η Τιθόρα και τα ιερά της. Προσπάθεια στην ιστορική τοπογραφία (Σχέδ. 1-4· Πί ν. 35-36)	121-145
ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, Πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά αγγεία από τη συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη (Σχέδ. 1-11· Πί ν. 37-44)	146-167
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΜΠΑΣ, Αναδιάταξη των λίθων στο νότιο τοίχο του Ερεχθείου (Σχέδ. 1-7· Πί ν. 45-58)	168-190
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Τα σχιστοειδούς μορφής ανοίγματα στο Ερέχθειο (Σχέδ. 1-6· Πί ν. 59-61)	191-197
INGRID R. METZGER, Ein frühhellenistisches Keramikdepot in Eretria (A b b. 1-8; T a f. 62-67)	198-239
ΗΛΙΑΣ Α. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις σε αττικές επιγραφές	240-248
ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Θαλαμοειδής τάφος στην Αρκάσα Καρπάθου (Σχέδ. 1-18· Πί ν. 68-83)	249-295
ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἄττης και ζωδιακός κύκλος σε λυχνάρια της Πάτρας (Σχέδ. 1· Πί ν. 84-87)	296-317
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Φεραίοι υλουρείσαντες (Πί ν. 88-89)	318-324
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ, Λείψανα πρωτοελλαδικού και μεσοελλαδικού οικισμού στο λόφο Αετόπετρα. Πρώτα αποτελέσματα δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας (Σχέδ. 1-5· Πί ν. 90-100)	325-336
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΛΩΜΕΝΟΥ, Ερυθρόμορφη λήκυθος από την Ερέτρια (Πί ν. 101-103)	337-341
ΦΑΝΗ ΠΑΧΥΓΙΑΝΝΗ-ΚΑΛΟΥΔΗ, Κεφαλή ερμιδίου (104-105)	342-353
Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας ΙΙ (Σχέδ. 1-18· Πί ν. 106-120)	354-385
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ	387-407
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-120

«ΜΟΓΟΣΤΟΚΟΙ ΕΙΛΕΙΘΥΙΑΙ» ΚΑΙ ΚΟΥΡΟΤΡΟΦΟΙ ΘΕΟΤΗΤΕΣ

(Πίν. 1-3)

Αυστηρές θεότητες χθόνιες

Η μεγάλη θνησιμότητα των επίτοκων γυναικών (μεγαλύτερη στην αρχαιότητα παρά σήμερα) και οι κίνδυνοι που απειλούσαν τη ζωή των βρεφών είχαν δημιουργήσει στην Ελλάδα την πίστη πως η γέννηση κάθε ανθρώπου, καθώς και η πρώιμη παιδική ηλικία του, ελέγχονταν από δαιμονικές υπάρξεις σκοτεινές και κακόβουλες, των οποίων την ευμένεια έπρεπε έγκαιρα να εξασφαλίσουν οι επίτοκες γυναίκες, αλλά και οι αρτίτοκες χάριν των βρεφών. Ήταν αυστηρές χθόνιες θεότητες, ομάδες του τύπου των Ερινύων ή εξίσου αυστηρές προσωπικές θεές σαν την Ειλείθυια, που και όταν έφεραν το όνομα ολυμπιακής θεάς, όπως η Άρτεμη, ασκούσαν το έργο τους με ασυνήθη σκληρότητα. Η οδυνηρή δοκιμασία των επιτόκων, που συχνά κατέληγε στο θάνατο μητέρας και βρέφους, είναι ο μόνος λόγος που έκανε τις θεότητες αυτές υπάρξεις άτεγκτες ή *βλοσυρώπιδες Άδου δράκαινες*.

Η προσπάθεια του εξευμενισμού άρχιζε πολύ πριν από τον τοκετό. Τα ιερά τους βρίσκονταν μακριά από τα σπίτια των συνοικισμών (όπως κατά κανόνα όλων των δαιμονικών υπάρξεων που γεμίζουν με φόβο τις καρδιές των ανθρώπων), κοντά στις πύλες των πόλεων ή σε εξοχές ή και σε βουνά, όπου με υπομονή ανηφόριζαν οι επίδοξες μητέρες για να προσφέρουν τα «νηφάλια μειλίγματα», συνήθως ψωμάκια ζυμωμένα με μέλι ή κομμάτια από ατόφιες κηρήθρες με το μέλι τους, που μπορούσαν να «γλυκάνουν» τις πικρόχολες υπάρξεις. Έκαναν και χοές με μέλι και γάλα, που ανήκαν επίσης στις *νηφάλιες* προσφορές, γιατί ήταν *ἄοινες* (χωρίς κρασί). Πολλές από τις γυναίκες, όταν απευθύνονταν στις μεγάλες προσωπικές θεότητες, έταζαν και τα παιδιά τους (αν γεννούνταν γερά) να θητεύουν πριν από την ήβη σε ναούς ή ιερά των θεών αυτών. Από τη μακρόχρονη επιβίωση των σχετικών λατρειών φαίνεται πως η πλειονότητα των απλοϊκών επίτοκων γυναικών, όχι μόνο της υπαίθρου, αλλά και των μεγάλων κέντρων, προτιμούσαν τη συμπαράσταση των αφανέστερων δαιμονικών υπάρξεων που δρούσαν ως ομάδες (χωρίς ατομικά ονόματα), όπως οι Φαρμακίδες, οι Ερινύες, οι Μοίρες και οι Νύμφες. Η προτίμηση είχε ως αποτέλεσμα να γίνεται συχνά αντιληπτή και η μεγάλη θεά Ειλείθυια ως πολλές Ειλείθυιες (ήδη στην Ιλιάδα Λ 270 *Εἰλείθυιαι μογοστόκοι*) ή και η Άρτεμη ως *Ἀρτέμιδες* (σε αναθηματική επιγραφή από τη Λεβαδιά *Ἀρτέμιδες πραεῖαι*, IG VII, 3101). Οι δαιμονικές αυτές υπάρξεις, κυκλώνοντας την *ὠδίνουσαν γυναῖκα*, τη χτυπούσαν καθεμιά με το «δριμύ της βέλος» (Ιλ. Λ 269 κ.π.).

Οι βοιωτικές Φαρμακίδες

Οι Φαρμακίδες ήταν στη Θήβα ως το τέλος της αρχαιότητας από τις αντιπροσωπευτικότερες θεότητες του τοκετού, τυπικό παράδειγμα «ομάδας» αυστηρών και δυσεξιλέωτων δαιμόνων του είδους. Κατά τις τοπικές παραδόσεις είχαν σταλεί από την Ήρα στο σπίτι του Αμφιτρύωνα για να δυσκολέψουν τη γέννηση του Ηρακλή (Παυσ. 9, 11, 3). Καθισμένες στο κατώφλι του θαλάμου της Αλκμήνης, με τους βραχίονες συμπλεγμένους στο στήθος (όπως στα προϊστορικά μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια) *κατεῖχον ἐν ταῖς ὠδῖσι τὴν Ἀλκμήνην*

(Αντ. Λιβεράλις, Μεταμορφ. συναγωγή, αριθ. 29, όπου οι Φαρμακίδες αποκαλούνται με τα κοινότερα ονόματα Ειλείθυια και Μοίρες). Ο τοκετός κατορθώθηκε με τέχνασμα της φίλης της Αλκμήνης Γαλινθιάδας, που ήταν τόσο ξαφνικό, ώστε οι κακόβουλες θεότητες, έκπληκτες, χαλάρωσαν τα χέρια τους (*ἀνῆκαν εὐθὺς τὰς χεῖρας*, λέει ο Αντωνίνος Λιβεράλις). Η χαλάρωση των χεριών ενήργησε όπως το λύσιμο του μαγικού «κόμπου» ή του μαγικού δεσίματος (του *καταδέσμου*), που κατά τις λαϊκές δοξασίες όσο δε λύνεται στέκεται εμπόδιο για την ευόδωση οποιασδήποτε επιθυμίας· με το λύσιμο των χεριών των Φαρμακίδων ευθύς και η γέννηση του Ηρακλή πραγματοποιήθηκε και οι ωδίνες της Αλκμήνης σταμάτησαν.

Τον καιρό του Παυσανία υπήρχε στη Θήβα μικρός περίβολος των Φαρμακίδων και μέσα σ' αυτόν παλαιότατες και αμυδρά διακρινόμενες ανάγλυφες εικόνες τους, αμέσως έξω από το νότιο βραχίονα του οχυρωτικού περιβόλου της Καδμείας. Αυτού κατέθεταν τις μειλίχιες προσφορές τους οι επίτοκες Θηβαίες, τιμούσαν όμως με πρόθυση κατά τη γιορτή των Ηρακλείων και τη Γαλινθιάδα σε γειτονικό ιερό, ιδρυμένο κατά την παράδοση από τον Ηρακλή, προσωπικά ευγνώμονα προς την ηρωίδα (Αντ. Λιβ., ό.π.).

Στην αρχαιότητα το όνομα *φαρμακίδες* χρησιμοποιούνταν για τις γυναίκες που ήξεραν να χρησιμοποιούν μαγικά φίλτρα με κρυφό ή ανομολόγητο σκοπό και που όλοι τις φοβούνταν. Αποδιδόμενο σε δαιμονικές υπάρξεις του κάτω κόσμου εκφράζει με ενάργεια τον κακόβουλο χαραχτήρα τους. Σε καταδέσμους μπορούσαν να τις επικαλούνται για να εξοντώσουν έγκυες γυναίκες ή τα νεογέννητα παιδιά τους. Παρόμοιες χθόνιες υπάρξεις («την Εκάτη που την τρέμουν και τα σκυλιά» και τις βλοσυρές Μοίρες) επικαλείται μέσα στη νύχτα και η εφάμιλλη της Κίρκης και της Μήδειας «φαρμακεύτρια» του ομώνυμου ποιήματος του Θεόκριτου, για να τελεσφορήσουν τα ερωτικά φίλτρα που είχε ετοιμάσει. Από τη θνητή φαρμακεύτρια του Θεόκριτου διέφεραν οι Φαρμακίδες της θηβαϊκής παράδοσης, γιατί ήταν θεές, στην υπηρεσία της Ήρας κάποτε, συνηθέστερα όμως αυτοδύναμες, με απεριόριστες ικανότητες και χωρίς φιλική διάθεση, αν προηγουμένως δεν είχαν εξευμενισθεί.

Ερινύες ή Ευμενίδες

Στα περισσότερα μέρη της Ελλάδας οι βοιωτικές Φαρμακίδες έφεραν το πολύ γνωστότερο όνομα Ερινύες, που ως δυσοίωνο είχε αντικατασταθεί στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια σχεδόν παντού με το κοινό ευφημιστικό Ευμενίδες. Η διαδικασία της μετατροπής τους με τη λατρεία σε Ευμενίδες παρέχεται αυθεντικά στην ομώνυμη τραγωδία του Αισχύλου. Οι Ερινύες ανήκαν στις «παλιές», άγριες ή άτεγκτες θεότητες του κάτω κόσμου, που τον καιρό του Αισχύλου επιζούσαν στη σκιά της ολυμπιακής θρησκείας. Ο Αισχύλος παραμερίζει την αλήθεια πως τα αυστηρά γνωρίσματα των Ερινύων τα είχε αρχικά το σύνολο των ελληνικών θεών (ο Ζεύς ως *λαφύστιος* ή *σκοτίτας*, γνωστός και στην Ιλιάδα ως *Ζεὺς καταχθόνιος*, Ι, 457, η Αθηνά ως *ἰτωνία* συλλατρευόμενη με τον Άδη ή με τον καταχθόνιο Δία, ο Ερμής ως *ψυχοπομπός*, ο Ποσειδών ως *ἀχερούσιος* ή *γαιοσείστης*, η Δήμητρα ως *μέλαινα* ή ως Δήμητρα *ἐρινύς*, η Περσεφόνη ως πάρεδρος του υποχθόνιου βασιλιά) και τονίζει με κάποια υπερβολή την αντίθεση των άγριων Ερινύων προς τους ήδη ήμερους και καλόβουλους θεούς του Ολύμπου. Οι θεοί αυτοί της «επίσημης» θρησκείας ενοχλούνται, γιατί οι Ερινύες χρησιμοποιούν τη μεγάλη δύναμή τους (*μέγα δύναται πότνια Ἐρινὺς* παρουσιάζεται να λέει η Αθηνά, στίχ. 950 κ.π.), για να χτυπήσουν το άδικο τυφλά και χωρίς την παραμικρή διάθεση κατανόησης. Απεχθάνονται τις Ερινύες, γιατί διατήρησαν την πρωτόγονη ωμότητα: ο Απόλλωνας τις χαραχτηρίζει *στύγη θεῶν* (στίχ. 644 κ.π.) ή *μισήματα ἀνδρῶν καὶ θεῶν ὀλυμπίων* (στίχ. 73). Και όμως οι άγριες αυτές θεότητες εξακολούθησαν ως το τέλος της αρχαιότητας

να διαφεντεύουν τη γέννηση των ανθρώπων, γιατί στη σκέψη του απλοϊκού πιστού και στη λαϊκή πίστη η οδυνηρή δοκιμασία του τοκετού και οι πολλοί θάνατοι των μητέρων και των νεογέννητων δεν μπορούσαν να είναι έργα καλοπροαίρετων θεών, αλλά μόνο κακόβουλων ή διαρκώς οργισμένων δαιμόνων (το ρήμα *ἐρινύειν* περιέχει την έννοια της οργής). Έτσι η αντίθεση μεταξύ θεών και Ερινύων δεν μπορούσε παρά να τελειώσει και στην αισχύλεια τραγωδία με συμβιβασμό: οι Ερινύες παρέμειναν στη θρησκευτική ζωή των ανθρώπων ως μεγάλες και αυστηρές θεές, τις οποίες μόνο αν *μέγα τιμῶσιν* οι θνητοί, μπορούν να τις έχουν *εὔφρονες* απέναντί τους (στίχ. 993 κ.π.).

Οι σκληρές αυτές θεές που μειλίσσονται με τη λατρεία είναι γνωστές από πολλά μέρη της Ελλάδας ως θεότητες του τοκετού. Αρκετά μνημεία τους, επιγραφικά και γλυπτικά, έχουν βρεθεί στην Αργολίδα. Σειρά οχτώ λίθινων αναγλύφων μελέτησε στο ΑΔ 23 (1968): Μελέται, σ. 117 κ.π., ο έφορος Ιω. Παπαχριστοδούλου (Πίν. 1-2). Απεικονίζονταν συνήθως τρεις Ευμενίδες όρθιες, καθεμιά κρατώντας επιδεικτικά φίδι στο ένα χέρι ή και στα δυο. Είναι έργα λαϊκών τεχνιτών της ελληνιστικής εποχής και αναθήματα επίτοκων γυναικών σε ιερά που βρίσκονταν, κατά το γνωστό κανόνα, στα κράσπεδα των πόλεων ή στην ύπαιθρο. Μαζί με τις Ερινύες απεικονίζονταν κάποτε και οι αναθέτριες, αντικριστά στις Ερινύες, με λίγα άνθη στα χέρια. Μερικές από τις καλύτερα διατηρούμενες επιγραφές: *Εὐ]κράτεια Εὐμενίσιν εὐχάν, Κάλλεον Εὐμενίσιν, Λ]αΐς καὶ... Ἀγηίππα ἀνέθεν, Μ]έλισσα ἀνέθηκε.*

Παλαιότερα οι Ερινύες είχαν στο Άργος το ευφημιστικό όνομα *Ἐπιτελίδες*, δηλαδή θεές που «επιτελούν» τα αιτούμενα. Είναι λατρευτική επίκληση τοπική, όπως των θηβαϊκών Φαρμακίδων, των οποίων όμως το όνομα ανταποκρίνεται ψυχρά στη φύση των θεοτήτων, χωρίς καθόλου να θερμαίνει με αισιοδοξία τις καρδιές των πιστών. Το τέμενος των Επιτελίδων στα αρχαϊκά χρόνια ήταν στα κράσπεδα του Άργους, βορειότερα του θεάτρου, στο λεγόμενο Κριτήριο. Οι Επιτελίδες (πάντα τρεις, όπως αργότερα οι Ευμενίδες) απεικονίζονται σε δυο ανάγλυφα της πρόσοψης του πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου. Και στα δυο είναι καθιστές σε θρόνους, επιβλητικές, όπως θα περίμενε κανείς για σεβάσμιες «πότνιες» του κάτω κόσμου. Ο W. Vollgraff στη μελέτη του για το Κριτήριο (BCH 1958, σ. 516 κ.π.) περιορίστηκε να τονίσει υπερβολικά και σχεδόν αποκλειστικά την ομοιότητα του Κριτηρίου με τον αθηναϊκό Άρειο Πάγο και την παρουσία και στα δυο δικαστήρια των Ερινύων-Ευμενίδων ως τιμωρών των εγκλημάτων και παραμέρισε το χαραχτηρισμό του χώρου ως αρχαϊκού άλσους των Ευμενίδων, που είχε κάνει παλαιότερα ο A. Milchhöfer (AM 1879, σ. 176), καθώς και τις αναθηματικές επιγραφές των γυναικών που ανέθεσαν τα δυο ανάγλυφα. Απ' αυτές η λιγότερο φθαρμένη συμπληρώνεται: *Ἐπιτελίδε[σσι]. Δα[ρι]κὶς ἴσσατο καὶ Λυσικράτεια.* Η άλλη: *Ἐπιτελίδων. Ταὶ ... ἀνεθέταν εὐξάμεναι* (IG IV, 569-570 και BCH ό.π., σ. 516-539). Οι επιγραφές δεν αφήνουν αμφιβολία πως, πριν διαμορφωθούν τα αγροτικά ιερά των Ευμενίδων, οι επίτοκες Αργείτισσες μπορούσαν να λατρεύουν τις ίδιες θεότητες στην περιοχή του Κριτηρίου.

Ιερό των Ευμενίδων σε ακμή ως το τέλος της αρχαιότητας υπήρχε στην αχαϊκή Αίγειρα. Οι ντόπιοι το θεωρούσαν προϊστορικό, ιδρυμένο από τον Ορέστη και τους άλλους Αχαιούς που είχαν εγκατασταθεί στην απ' αυτούς μετονομασμένη Αχαΐα, όταν καταλύθηκαν τα κράτη των Μυκηνών και της Σπάρτης. Τα λατρευτικά αγάλματα τον καιρό του Παυσανία ήταν αρχαιότροπα ξόανα που ενέπνεαν φόβο με τα φίδια που κρατούσαν, όπως οι Ευμενίδες των αργείτικων αναγλύφων (7, 25, 7· η λέξη που εξέπεσε στο χωρίο αυτό ήταν *δράκοντες*). Ο Παυσανίας προσθέτει πως όσοι βαρύνονταν με φόνο ή ασεβείς πράξεις, αν τολμούσαν να μπουν στο ιερό, παραφρονούσαν. Οι άλλοι ήταν ευπρόσδεκτοι, ιδίως οι ευλαβείς προσκυνητές, όπως οι επίτοκες γυναίκες που ζητούσαν με μειλίγματα τη θεϊκή εύνοια. Υπήρχαν

πολλά ιερά χθόνιων θεών, όπου η λατρεία δεν ήταν αποκλειστικά γυναικεία, την επιζητούσαν όμως και οι επίτοκες γυναίκες, γιατί ένιωθαν πως όσο αυστηρότερες θεότητες μπορούσαν να εξευμενίσουν, τόσο αποτελεσματικότερη θα ήταν η προσδοκώμενη βοήθεια.

Παρόμοια ήταν τα δυο ιερά των αθηναϊκών Ευμενίδων ή Σεμνών θεών. Στον Ίππιο Κολωνό ο λατρευτικός περίβολός τους ήταν άβατος (*ἀστιβής*, όπως τον λέει ο Σοφοκλής, Οιδ. Κολ. στίχ. 126), προσπερνώμενος άφωνα από τους διαβάτες, οι οποίοι φοβούνταν να προφέρουν ακόμα και το όνομα των Σεμνών (στίχ. 128). Αντίθετα, ο άδικα κατατρεγμένος Οιδίποδας, φτάνοντας στο ιερό, έσπευσε να προσφωνήσει τις θεές: *ὦ πότνιαι δεινῶπες* και σε λίγο: *ὦ γλυκεῖαι παῖδες ἀρχαίου Σκότου* (στίχ. 84, 106)· οι δυσεξιλέωτες θεές τον δέχτηκαν στο βωμό τους ως *εἴ τινα βροτῶν θαυμαστόν* (στίχ. 1664 κ.π.). Στον ίδιο χώρο του Ίππιου Κολωνού τιμώνταν και άλλοι θεοί του κάτω κόσμου, ώστε το σύνολο ν' αποτελεί τυπικό παράδειγμα της αυστηρότητας που είχε η λατρεία στα ιερά του είδους. Το άλλο αθηναϊκό ιερό των Σεμνών (του Αρείου Πάγου) στα ρωμαϊκά χρόνια είχε χάσει την παλιά αυστηρότητα, γιατί είχε βρεθεί στο κέντρο της νέας, μεγαλύτερης πόλης και γιατί η ποίηση και οι εικαστικές τέχνες αφαίρεσαν κάθε αυστηρότητα από τους παλιούς θεούς. Αυτό έκανε εντύπωση στον Παυσανία και το σχολίασε: *ἱερὸν θεῶν ἐστιν, ἃς καλοῦσιν Ἀθηναῖοι Σεμνάς, Ἡσίοδος δὲ Ἐρινῦς . . . πρῶτος δὲ σφισιν Αἰσχύλος δράκοντας ἐποίησεν ὁμοῦ ταῖς ἐν τῇ κεφαλῇ θριξίν*. Προσθέτει πως στα αγάλματα που είδε εκεί δεν υπήρχαν πια ούτε φίδια ούτε *ἄλλο φοβερὸν οὐδέν*· το ίδιο και στα αγάλματα των άλλων θεών του κάτω κόσμου, τα στημένα εκεί (του Πλούτωνα, του Ερμή και της Γης, 1, 28, 6). Έτσι το ιερό του Αρείου Πάγου αποτελεί τυπικό επίσης παράδειγμα για τη βαθμιαία εξημέρωση και τον εξωραϊσμό των άγριων υποχθόνιων θεοτήτων, που οδηγούν στον εκφυλισμό και τελικά στην εγκατάλειψη της λατρείας τους.

Ακμαία όμως λατρεία και στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια για τις επίτοκες γυναίκες της προς νότον της Αθήνας περιοχής ήταν το ιερό των Γενετυλλίδων της Κωλιάδας. Στην Κωλιάδα άκρα οι θεές αυτές, αντίστοιχες στις Γενναΐδες των Φωκαέων της Ιωνίας, όπως λέει ο Παυσανίας (1, 1, 5), είχαν συνδεθεί με την Αφροδίτη, με την οποία συλλατρεύονταν εκεί (αν και η Αφροδίτη σπάνια εμφανίζεται ως «γενέτειρα» θεά, βλ. παρακάτω). Είναι γνωστό πως από τα πρώιμα ιστορικά χρόνια υπήρχαν και άλλες καθαρά γυναικείες λατρείες στην ίδια περιοχή (όπως της Δήμητρας, Πλουτ., Σόλ. 8). Χάριν των λατρειών αυτών και ιδιαίτερα χάριν των Γενετυλλίδων, έπρεπε να κάνουν μια κουραστική εξόρμηση οι Αθηναίες, αλλά και οι γυναίκες των γειτονικών αγροτικών συνοικισμών (του Αλιμούντα, του Φαλήρου, της Αιξωνής, των Αλών Αιξωνίδων, του Αναγυρούντα).

Πολύ κουραστικότερη ήταν η εξόρμηση των γυναικών της Σικυώνας για τη μεγάλη γιορτή των δικών τους Ευμενίδων που οργανωνόταν, μαζί με τη γιορτή των Μοιρών, χάριν όλων των επιτόκων της περιοχής. Το ιερό ήταν μακριά από την πόλη. Οι γυναίκες κατηφόριζαν πρώτα προς τον Ασωπό. Μετά τη διάβασή του χρειάζονταν πορεία μιας τουλάχιστον ώρας ως ένα δάσος δρυών, μέσα στο οποίο υπήρχε ναός Ευμενίδων. Για τις Μοίρες υπήρχε ειδικός βωμός, σε μικρή απόσταση από το ναό των Ευμενίδων. Άρχιζαν με χοές από μέλι και γάλα για να γλυκάνουν, όπως συνήθως, τις θεές, ώστε να δεχθούν με συγκατάβαση τη θυσία που θα ακολουθούσε. Θυσίαζαν προβατίνες που έπρεπε, κατά το παλιό τελετουργικό, να είναι έγκυες, για να εκτονωθεί η οργή των Ευμενίδων και να μην πλήξει τις έγκυες γυναίκες. Πριν από κάθε ιεροπραξία οι γυναίκες έπρεπε να στολίσουν το ναό των Ευμενίδων και το βωμό των Μοιρών με άνθη (Παυσ. 2, 11, 4), χωρίς να πλέξουν μ' αυτά στεφάνια (πάλι για ν' αποφύγουν κάθε «πλέξιμο» ή «δέσιμο» που ήταν δυσοίωνο για τον τοκετό). Λίγο πριν μπει στην πόλη ο Παυσανίας περιεργάστηκε μελαγχολικά ένα δείγμα

της οργής των Ευμενίδων: ήταν ο τάφος μιας νεαρής Σικυώνιας που είχε πεθάνει πάνω στις ωδίνες του τοκετού. Ιδιαίτερα τον απασχόλησε η επιτύμβια στήλη με την κάπως ασυνήθιστη ζωγραφική (κι όχι γλυπτική) παράσταση, τη σχετική με την οδυνηρή δοκιμασία της γυναίκας (2, 7, 3). Ζωγραφική παράσταση με το ίδιο θέμα στόλιζε και την επιτύμβια στήλη της Ηδίστης, μιας νεαρής μητέρας που πέθανε κατά τον τοκετό μαζί με το νεογέννητο βρέφος στη Δημητριάδα της θεσσαλικής Μαγνησίας. Κατά το ελεγείο, το χαραγμένο στη στήλη τη φυλασσόμενη στο Μουσείο του Βόλου, οι Μοίρες έθεσαν τέρμα στη ζωή της Ηδίστης ευθύς μόλις *ὠδῖνος ἡ νύμφη ἁπηντίασεν* και απήγαγαν σε κοινό τύμβο μητέρα και βρέφος.

Δυο ιερά Ερινύων υπήρχαν κοντά στην αρκαδική Μεγαλόπολη, που ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, γιατί στο ένα γινόταν από τους Μεγαλοπολίτες *ἀποτροπὴ* της καταστρεπτικής τους δύναμης και στο άλλο *ἐφέλκυση* της ευεργετικής. Το πλησιέστερο στην πόλη ονομαζόταν των *Μανιῶν*, γιατί οι Ερινύες είχαν κάνει εκεί τον Ορέστη μανιακό, ενώ το άλλο των Ευμενίδων. Το πρώτο ήταν σκοτεινή εστία του κακού και μόνο εναγισμοί γίνονταν σ' αυτό για ν' αποτρέπουν την ολεθροφόρα επήρεια των Μανιών, ενώ στο δεύτερο γίνονταν προσφορές για ευμενή συμπαράσταση των θεών (Παυσ. 8, 34, 1 κ.π.). Η παράδοση πως ο ίδιος ο Ορέστης είχε κάνει εναγισμούς στις μαύρες Μανίες και θυσία στις λευκές Ευμενίδες επιτρέπει την εικασία πως παρόμοιες ιεροπραξίες γίνονταν από τις επίτοκες γυναίκες, που περισσότερο από κάθε συμπατριώτη τους επιθυμούσαν να απομακρύνουν από τον εαυτό τους κάθε κακή επήρεια και να προσελκύσουν κάθε καλή.

Οι Μοίρες

Η ιδέα για τις Ευμενίδες και για τις Μοίρες έχει παραμορφωθεί από την ποίηση, τις εικαστικές τέχνες και τη φιλοσοφία. Στη θρησκεία, και οι Μοίρες ήταν υπάρξεις εξίσου ευερέθιστες και επικίνδυνες όσο οι Ευμενίδες, ώστε μόνιμη φροντίδα όλων εκείνων που έρχονταν σ' επαφή μ' αυτές (ιδίως των γυναικών) ήταν να τις καταπραΰνουν «γλυκαίνοντάς» τις με κατάλληλες προσφορές. Στην κορυφή του λόφου του Προφήτη Ηλία στον Πειραιά (πάνω από τη χερσόνησο της Μουνιχίας) υπήρχε ιερό των Μοιρών με λαϊκή λατρεία, όπως έδειξε μικρή ανασκαφή του 1972. Οι επίτοκες που ανέβαιναν ως εκεί συμμορφώνονταν με παλιά τελετουργική διάταξη που επί αιώνες ίσχυε χωρίς την παραμικρή αλλαγή. Πρόσφεραν στις θεές (που ήταν τρεις και εδώ) *τρεῖς ἀρεστῆρας* (γλυκίσματα ζυμωτά) και *τρία κηρία* (τρία κομμάτια κηρηθρών με το μέλι τους). Με παρόμοια μειλίγματα πρέπει να πλησίαζαν και οι Θηβαίες επίτοκες στο εκεί φτωχό ιερό τών Μοιρών που ήταν απλός περίβολος με βωμό, αλλά χωρίς αγάλματα ή άλλα έργα τέχνης (Παυσ. 9, 25, 4).

Παρόμοια λαϊκή λατρεία Μοιρών αναφέρει ο Παυσανίας στη βόρεια πλαγιά του Ακροκορίνθου, όπου οι ανασκαφές αποκάλυψαν πλήθος φτωχών ιερών. Οι Μοίρες τιμώνταν κοντά στη Δήμητρα και την Κόρη και η λατρεία τους ήταν αυστηρή, όπως φαίνεται από την τελετουργική διάταξη να παραμένουν κρυμμένα τα αγάλματά τους και να μην τα βλέπουν παρά μόνο οι ιέρειες (2, 4, 7).

Και στο λεγόμενο βωμό του Αμυκλαίου Απόλλωνα ή τάφο του Υακίνθου ο Παυσανίας είδε παράσταση Μοιρών, πάλι μαζί με τη Δήμητρα και την Κόρη, κοντά στις οποίες είχε απεικονιστεί ο Πλούτωνας, πράγμα που δεν αφήνει αμφιβολία για το χθόνιο χαραχτήρα των ίδιων των Μοιρών (3, 19, 4).

Νύμφες γενέθλιες

Από το πλήθος των μυθικών υπάρξεων, των γνωστών ως Νυμφών, ένα μέρος ήταν δημιουργήματα ποιητικής φαντασίας, χωρίς λατρευτική σημασία. Περισσότερες όμως ήταν οι πολυώνυμες άλλες Νύμφες που δέχονταν λατρεία, συνδεμένες πάντα με συγκεκριμένο ιερό χώρο (σπηλιά, άλσος ή πηγή). Επειδή το χώρο αυτό συχνά τον μοιράζονταν με τον Πάνα ή με τον Ερμή, τιμώνταν όχι μόνο από τις επίτοκες γυναίκες, αλλά και από βοσκούς και από παντός είδους αγροδίαιτους ή δασοδίαιτους ή ορεσίβιους ανθρώπους. Η είσοδος στα ιερά των Νυμφών γινόταν με ευλάβεια, γιατί ως χθόνιες θεότητες ενέπνεαν φόβο, όπως οι Ερινύες ή οι Μοίρες. Πολύ συχνά οι Νύμφες παριστάνονταν μαζί με θεούς του κάτω κόσμου, με τον Πλούτωνα, την Περσεφόνη και το χθόνιο Διόνυσο (Παυσ. 5, 20, 3). Μερικοί άνθρωποι, μπαίνοντας στη σπηλιά, συγκλονίζονταν και παρέμεναν επί πολύ ή για πάντα *νυμφόληπτοι*. Αυτό το λέει ο Πλούταρχος, Αριστ. 11, για πολλούς επισκέπτες των *Σφραγιτίδων Νυμφῶν* του Κιθαιρώνα, των οποίων η σπηλιά, ονομαζόμενη από τον Παυσανία *Σφραγίδιον ἄντρον*, ήταν παλαιότερα μαντείο, όπου οι ίδιες οι Νύμφες αποκάλυπταν το μέλλον (9, 3, 9). Άλλες θεράπευαν από αρρώστιες, όπως οι Ανιγρίδες ή Ανιγριάδες Νύμφες της Ήλιδας, στη σπηλιά των οποίων πήγαζε το νερό που γιάτρευε τις δερματοπάθειες (Παυσ. 5, 5, 11), ή οι Ιωνίδες, επίσης της Ήλιδας, που κι αυτών το ιερό ήταν πάνω σε ιαματική πηγή (Παυσ. 6, 22, 7).

Πως οι Νύμφες ήταν και θεότητες του τοκετού ή και κουροτρόφες το πίστευαν σ' όλη την Ελλάδα. Από την πίστη αυτή, και επομένως από την πραγματική λατρεία, είναι εμπνευσμένοι μερικοί μύθοι που πρέπει να ξεχωρίζονται από τα αυθαίρετα δημιουργήματα της ποιητικής φαντασίας: στην Αρκαδία έλεγαν πως, όταν γεννήθηκε ο Ζευς, Νύμφες είχαν παρασταθεί στη λεχώνα μητέρα του Ρέα (Παυσ. 8, 41, 2). Μια Νύμφη με το ιδιαίτερα σημαντικό όνομα Μαία είχε την κατοικία της σε σπηλιά της Κυλλήνης. Ήταν η μητέρα του Ερμή, ο οποίος γεννήθηκε στη σπηλιά αυτή. Σε Νύμφες είχε πάει αργότερα ο Ερμής το βρέφος Διόνυσο για να το αναθρέψουν. Το Δία, όταν ήταν βρέφος, τον είχαν αναθρέψει μακριά από τους γονείς του οι Γεραιστιάδες ή Γεραιστίδες Νύμφες (Μέγα Ετυμολ.), κόρες του αρχαιότατου Κύκλωπα Γεραίστου, που τον είχε ρίξει στον Τάρταρο ο Ουρανός και τον ελευθέρωσε αργότερα ο Κρόνος.

Σ' όλη την Ελλάδα από γυναίκες δέχονταν οι Νύμφες τη θερμότερη λατρεία. Όσες θα γίνονταν μητέρες πρώτα σκέφτονταν τον εξευμενισμό των Νυμφών, αν ήξεραν κάποιο ιερό τους. Η μεγάλη απόσταση ή η δυσπρόσιτη θέση του ιερού δεν αποτελούσε εμπόδιο, αλλά μάλλον θεωρούνταν πλεονέχτημα για την ευκολότερη κατάχτηση της συμπάθειας των Νυμφών. Η σπηλιά του χωριού Πάνω Πιτσά της Κορινθίας βρισκόταν σε κορφοβούνι και μακριά από κάθε κατοικημένη θέση στην αρχαιότητα (όπως και σήμερα). Είναι η διδαχτικότερη για την παλαιότητα της λατρείας των Νυμφών ως θεοτήτων του τοκετού. Η ανασκαφή του Α. Ορλάνδου έφερε σε φως πλήθος πήλινων γυναικείων ειδωλίων, από τα οποία τα παλαιότερα παριστάνουν νέες όρθιες με μακρούς χιτώνες και με τους βοστρύχους της κεφαλής να πέφτουν στο στήθος, όπως των αρχαϊκών κορών. Μια απεικονίζεται με σαφήνεια ως έγκυα γυναίκα (Πίν. 3α). Χρονολογικά τα ευρήματα αρχίζουν από τον 7ο αιώνα π.Χ. και συνεχίζονται σ' όλη την αρχαιότητα, αν και από τα ελληνιστικά χρόνια το ιερό μπήκε σε περίοδο παρακμής. Υπάρχουν και πήλινα αγγεία και κομμάτια από τέσσερες έγχρωμους ξύλινους πίνακες (ο καλύτερα διατηρούμενος υπογράφεται από Κορίνθιο ζωγράφο). Γυναικείες μορφές απεικονίζονται σ' όλα τα κομμάτια. Στο καλύτερο (του οποίου ελαφρά συμπληρωμένο αντίγραφο είναι ο Πίν. 3γ), φαίνεται προετοιμασία θυσίας που γίνεται από

γυναίκες και παιδιά. Η πρώτη γυναίκα, μπροστά στο βωμό, κρατεί την πρόχουν των υγρών μειλιγμάτων, με τα οποία αρχίζει η ιεροπραξία, ενώ άλλα λατρευτικά σκεύη βρίσκονται σε δίσκο που η ίδια κρατεί στο κεφάλι. Από τα τρία παιδιά το μικρότερο κρατεί το ζώο της θυσίας (προβατίνα, όπως φαίνεται από την έλλειψη κεράτων) και τα δυο μεγαλύτερα παίζουν μουσικά όργανα (λύρα και αυλό). Οι γυναίκες πλησιάζουν στεφανωμένες, όπως και τα άλλα πρόσωπα του πίνακα, με κλαδιά μυρτιάς, ενώ άλλα κλαδιά κρατούν στα χέρια μαζί με ταινίες. Ο ζωγράφος σημείωσε και τα ονόματα των γυναικών, από τα οποία διατηρήθηκαν καλύτερα της πρώτης πίσω από τους μικρούς μουσικούς (*Εὐκολὶς*) και της επόμενης (*Εὐθυδίκα*). Η αναθηματική επιγραφή *ἀνέθεκε ταῖς Νύνφαις*, που είναι αρκετά φθαρμένη εδώ, διατηρήθηκε καλύτερα σ' άλλο πίνακα. Όπως και σ' άλλες σπηλιές συλλατρεύονταν και εδώ ο Παν και ο Διόνυσος (κατά τους μύθους ο πρώτος ως αγροδίαιτος και ο δεύτερος ως αναθρεμμένος από τις Νύμφες). Έκθεση του Α. Ορλάνδου για την ανασκαφή στην Enciclopedia dell'arte antica 6, 1964, λ. Pitsà. Βλ. και ΑΑ 1935, σ. 197 κ.π. (Η ανασκαφή είχε γίνει στα 1934).

Το πολύ ευρύχωρο Κωρύκιο άντρο του Παρνασσού είναι εξίσου δυσπρόσιτο από κάθε κατοικημένη θέση, σημερινή ή της αρχαιότητας, σε υψόμετρο που πλησιάζει τα 1400 μ., αλλ' αρκετά χαμηλότερα από την ψηλότερη κορυφή του βουνού. Αφιερώθηκε στις κωρύκιες Νύμφες σχεδόν στην αρχή των ιστορικών χρόνων (στα προϊστορικά χρόνια είχε κατά καιρούς κατοικηθεί). Σε μεγαλύτερη ακμή η λατρεία των Νυμφών ήταν και εδώ στα αρχαϊκά και στα κλασσικά χρόνια. Αναθήματα γίνονταν από όλη τη Φωκίδα και τη Βοιωτία. Βοιωτικό ανάθημα, που έγινε 30 ή 40 χρόνια μετά τους περσικούς πολέμους, θεωρείται ένα σύνταγμα 12 πήλινων Νυμφών που παραστάθηκαν σε κύκλιο χορό, με τον Πάνα στη μέση. Γυναικεία αναθήματα είναι χάλκινες πόρπες, περόνες και κοσμήματα, ίσως και χάλκινο ειδώλιο παιδιού, καθώς και περισσότερα πήλινα ειδώλια και αγγεία (BCH 1971, Χρον., σ. 771 κ.π. και ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 285 και BCH Suppl. IV, σ. 365 κ.π.).

Σε αρκετά μεγάλο ύψος της θεσσαλικής Όσσας υπάρχει όμοια σπηλιά των Νυμφών. Σε αναθηματικό τάμα ή αίτηση για αίσιο τοκετό οι Νύμφες αποκαλούνται ορειάδες: *Ὀρει-[άσιν] Ἐνπεδόκλεια Φιλοδαμεία πὲρ γενεᾶς*, ενώ σ' άλλες που αποτελούν εκπλήρωση τάματος απλώς Νύμφες: *Νύμφαις Μίκρα, Δαμοσθενεία εὐξάμεναι*, και *Π]υρίχα σὺν Τισ[ικρατ]εία Νύνφαις* (BSA 1908-1909, σ. 243 κ.π.).

Ιερό Νυμφών υπήρχε και στα Μέγαρα κοντά στις πύλες, από όπου άρχιζε ο δρόμος για το επίνειο Νίσαια. Το ιερό αυτό τον καιρό του Παυσανία λεγόταν *τῶν Εἰλειθυιῶν* (1, 44, 2). Παλαιότερα όμως ήταν των Νυμφών, όπως φαίνεται από το όνομα των πυλών που ανέκαθεν ονομάζονταν *Νυμφάδες* (ως γειτονικές του ιερού). Όταν η λατρεία της Ειλείθυιας είχε διαδοθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα, οι Νύμφες των Μεγάρων έγιναν Ειλείθυιες, αποχτώντας με το όνομα αυτό μεγαλύτερη επισημότητα (γιατί το έπος είχε κάνει τις *Εἰλείθυιες*, κόρες της Ήρας, Ιλ. Λ 270). Αντίθετα, στην κρητική Αμνισό, την κοιτίδα της λατρείας της Ειλείθυιας, οι ποιητές έβλεπαν κάποτε όχι μια μεγάλη θεά, αλλά ομάδα Νυμφών, τις οποίες ο Καλλίμαχος ονομάζει *Ἀμνισίδες* Νύμφες (Ύμν. 3, 15) ή *Ἀμνισιάδες* (3, 162).

Στην περιοχή της Αθήνας υπήρχαν αρκετά ιερά Νυμφών, χωρίς όμως ακμαία λατρεία. Ένα βρισκόταν στον πεδινό χώρο των Εχελιδών, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά του Νέου Φαλήρου. Η θέση του ανάμεσα στα μεγάλα κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά και πολύ κοντά στον ιππόδρομο των Παναθηναίων (δηλ. στον πεδινό χώρο που χρησιμοποιούνταν για τους ιππικούς αγώνες των μεγάλων Παναθηναίων) δεν ευνοεί την άνθηση μιας λαϊκής λατρείας, όπως των Νυμφών. Σε ανάγλυφο από τη θέση, με την αναθηματική επιγραφή *Ἑρμῇ καὶ Νύμφαις*, ο θεός απεικονίζεται ως απλός ποιητικός *νυμφαγέτης* (ΑΕ 1893, στ. 129 κ.π.). Επιδειχτικό και άτονης ευλάβειας ανάθημα είναι και ένα άλλο, προοριζόμενο

για δέκα ταυτόχρονα θεούς (βλ. παρακάτω το κείμενο), με το οποίο ο αναθέτης παρουσιάζει με στόμφο κατάλογο γενέθλιων και κουροτρόφων θεών, όπου συμπεριέλαβε ακόμη και τις Γεραιστίδες ή Γεραιστιάδες Νύμφες, που ήταν άγνωστες σε όσους δε διάβαζαν παλιά έπη. Ως κουροτρόφοι μπορούν να θεωρηθούν οι τρεις ποτάμιοι (Αχελώος, Κηφισός, Καλλιρρόη), καθώς και οι «Γεραιστές», και ως καθαρά «γενέτειρες» θεές η Άρτεμις λοχία, η Ειλείθυια, η Λητώ, οι «γενέθλιες Νύμφες» και η Ραψώ ή Μοίρα. Επικεφαλής όλων αυτών ο πολυμαθής αναθέτης έβαλε (ως ενδέκατη, αν συνυπολογιστεί και ο Απόλλωνας) τη θεά Εστία, γιατί η τάξη απαιτούσε απ' αυτή ν' αρχίζει κάθε προσφορά και γιατί η γιορτή των Αμφιδρομίων σχέτιζε κάθε νεογέννητο με την Εστία εισάγοντάς το στην οικογένεια. Η επιγραφή έχει ως εξής: *Ἑστίαι, Κηφισῶι, Ἀπόλλωνι πυθίωι, Λητοῖ, Ἀρτέμιδι λοχίαι, Ἰλειθύαι, Ἀχελώιωι, Καλλιρόηι, Γεραισταῖς, Νύμφαις γενεθλίαις, Ῥαψοῖ* (ΑΕ 1937, σ. 98, πρβλ. και ΑΕ 1909, σ. 239 κ.π.).

Το λεγόμενο από το Μένανδρο (απόσπ. 127) *Νυμφαῖον τῶν Φυλασίων*, γνωστό στα νεότερα χρόνια ως Λυχνοσπηλιά (από το πλήθος των αρχαίων πήλινων λύχνων που υπήρχαν μέσα), βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από τη Φυλή, στην οποία ανήκε, καθώς και από το σημερινό μοναστήρι των Κλειστών, αλλά σε θέση κατάλληλη για την ανάπτυξη μιας θερμής λατρείας, δηλ. στη δυσπρόσιτη αριστερή όχθη του ίδιου φαραγγιού και ρέματος που περνάει κοντά στο μοναστήρι. Από τα ευρήματα, που είναι νεότερα του 5ου π.Χ. αι., φαίνεται πως ήταν το κέντρο μιας γιορτής των Φυλασίων, από τις αναθηματικές όμως επιγραφές για τον Πάνα, τις Νύμφες και τον Ερμή δε φαίνεται μέχρι ποιου βαθμού ανήκε στις γυναίκες ή στους βοσκούς και τους άλλους ξωμάχους (ΑΕ 1905, σ. 99 κ.π. και 1918, σ. 1 κ.π.).

Η σπηλιά του Αναγυρούντα (κοντά σε μια από τις νοτιότερες κορυφές του Υμηττού, προσιτή με κουραστική ανάβαση αριστερά του δρόμου Βάρης-Κορωπιού, αλλά σε μεγάλη απόσταση από τη Βάρη και ακόμα μεγαλύτερη από το Κορωπί) είχε διασκευαστεί, σύμφωνα με επιγραφές του 5ου αι. π.Χ. του νυμφόληπτου Αρχέδαμου, ως τόπος λατρείας των Νυμφών (όχι άλλων θεών· η αφιέρωση επαναλαμβάνεται σε τρεις επιγραφές του αναθέτη). Υπάρχουν και αναθηματικές επιγραφές για τις Νύμφες από διάφορες εποχές, με αναθέτες όμως πιο πολλούς άντρες παρά γυναίκες. Όπως είναι φυσικό, δεν άργησε να προστεθεί στις Νύμφες και ο Παν και ο Ερμής (που απεικονίζεται σε ανάγλυφα μαζί με τις Νύμφες), καθώς και ο Απόλλων (AJA 1903, σ. 263 κ.π.). Πολλοί πιστεύουν πως σ' αυτές τις Νύμφες είχαν τάξει θυσία οι γονείς του Πλάτωνα για την αίσια γέννησή του. Αργότερα, εκπληρώνοντας το τάμα, ανέβηκαν και οι δυο στη σπηλιά, φέρνοντας μαζί τους και το νήπιο Πλάτωνα, και θυσίασαν *τοῖς ἐκεῖ θεοῖς, Πανὶ καὶ Ἀπόλλωνι καὶ Νύμφαις* (Βιογραφ. Πλάτωνα του Ολυμπιόδωρου. Βλ. και Αιλιανού, Ποικ. Ιστ. 10, 21). Μπορούμε να υποθέσουμε πως πολλοί από τους άντρες που εμφανίζονται στις επιγραφές ως αναθέτες εκπλήρωναν και αυτοί τάμα, που είχαν κάνει από κοινού με τη σύζυγό τους, όπως οι γονείς του Πλάτωνα. Η εξαιρετικά δυσπρόσιτη θέση της σπηλιάς και η σεβάσμια (ακέφαλη σήμερα) καθιστή σε θρόνο μορφή, η σκαλισμένη στο βράχο μέσα στη σπηλιά, που εύκολα εμπνέει σεβασμό ως αυστηρή θεϊκή ύπαρξη, επιτρέπουν τη συγκαταρίθμηση του ιερού στους χώρους όπου διατηρήθηκε, χωρίς με τον καιρό να εκφυλιστεί πολύ, η λατρεία των γενέθλιων Νυμφών.

Ατομικές θεότητες του τοκετού

Η Ειλείθυια

Η μεγάλη αιγαιακή θεά του τοκετού, η αντίστοιχη στις ελληνικές Ευμενίδες ή τις άλλες ομάδες γενέθλιων δαιμόνων, ήταν η Ειλείθυια. Αποτελεί μορφή της επιβλητικής χθό-

νιας θεάς της ζωής και του θανάτου, που παριστανόταν στην κεντρική Ανατολία ήδη στην 7η χιλιετία π.Χ., κατά προτίμηση ως θεά του τοκετού (J. Mellaart, Çatal Hüyük, 1967, σ. 77 κ.π., 180 κ.π.). Οι Έλληνες των ιστορικών χρόνων είχαν μάθει την Ειλείθυια απλώς ως μια πανάρχαια θεά. Ο ποιητής Ωλήν, που θεωρούνταν παλαιότερος του Ομήρου (Παυσ. 8, 21, 3) και που καταγόταν από τη Λυκία, είχε γράψει χάριν των κατοίκων της Δήλου ύμνο για την Ειλείθυια, την οποία ταύτιζε με την ελληνική θεά Μοίρα και έλεγε πως ήταν αρχαιότερη όχι μόνο από το Δία, αλλά και από τον Κρόνο (Παυσ., ό.π.). Είναι βέβαιο πως η Ειλείθυια ήταν γνωστή στην Ελλάδα πριν από τον Όμηρο, πολλοί όμως προτιμούσαν να βλέπουν στη θέση της ως γενέθλιες θεότητες τις Ερινύες ή τις Μοίρες, που ξεχώριζαν με την ιδιότητα να δρουν ως ομάδες και όχι ως άτομα, όπως η Ειλείθυια. Η Ιλιάδα αποκαλεί τη μεγάλη θεά *μογοστόκον Εἰλείθυιαν* (Π 187, Τ 103), είναι όμως προσκολλημένη περισσότερο στην ομάδα των ελληνικών γενέθλιων θεοτήτων, στις οποίες δίνει το όνομα εκείνης αποκαλώντας τις *Εἰλείθυιες* (όπως συχνά γινόταν και στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια): *ὠδίνουσαν ἔχει βέλος ὀξὺ γυναῖκα, δριμύ, τό τε προϊεῖσι μογοστόκοι Εἰλείθυιαι, Ἥρης θυγατέρες, πικρὰς ὠδῖνας ἔχουσαι* (Λ 269 κ.π.), *σχέθε δ' Εἰλειθυίας* (Τ 119).

Ένα πολύ παλιό ιερό της Ειλείθυιας επιζούσε ως το τέλος της αρχαιότητας στην Ιταλία, στο επίνειο των Καιρετανών Πύργοι, για το οποίο ο Στράβων λέει (5, 226) πως το είχαν ιδρύσει στα προϊστορικά χρόνια οι Πελασγοί της Ελλάδας. Στην Ελλάδα όμως οι περισσότεροι δέχονταν τον ισχυρισμό των Κρητών πως η Ειλείθυια ήταν δική τους θεά, γεννημένη σε μια σπηλιά κοντά στο επίνειο της Κνωσού Αμνισό (η σπηλιά ήταν γνωστή και στην Οδύσσεια, τ 188). Άλλοι, όπως ο Παυσανίας (1, 18, 5), δέχονταν την άποψη πως η λατρεία είχε ξεκινήσει από τις Κυκλάδες (από τη Δήλο). Οι δυο απόψεις έβρισκαν στηρίγματα στον αθηναϊκό ναό της Ειλείθυιας, στον οποίο φυλάσσονταν τρία παλιά ξόανα, σύγχρονα με την εισαγωγή της λατρείας στην Αθήνα· τα δυο από τα ξόανα είχαν έρθει, κατά την παράδοση, από την Κρήτη και ήταν αναθήματα της Φαίδρας· το τρίτο, που ο Παυσανίας το λέει «πιο αρχαίο», το είχε φέρει από τη Δήλο ο Ερυσίχθων (ό.π.).

Ως προς τη φύση της αιγαιοπελαγίτικης και κρητικής αυτής θεάς κανείς δεν αμφιβάλλει πως ήταν εξίσου αυστηρή με των Ερινύων και με των Μοιρών. Ο Πίνδαρος αρχίζει τον 7ο Νεμεόν. προσφωνώντας τη θεά με τις λέξεις: *Εἰλείθυια, πάρεδρε Μοιρᾶν βαθυφρόνων . . . γενέτειρα τέκνων*, αναγνωρίζοντας έτσι στην Ειλείθυια την αυστηρότητα των Μοιρών. Ο Όμηρος, με το επίθετο *μογοστόκος* που μόνιμα της αποδίδει, συνδέει την Ειλείθυια με τη σκληρή δοκιμασία των επιτόκων και εξαίρει τη δριμύτητα των βελών της που προκαλούν τις «πικρές ωδίνες» (Λ 270). Πως και στα μυκηναϊκά χρόνια ήταν αυστηρή θεά φαίνεται από το τελετουργικό του εξευμενισμού της, που προέβλεπε τα ίδια *μειλίγματα* που συνηθίζονταν και αργότερα για τις χθόνιες θεότητες (δηλ. προσφορά μελιού, όπως φαίνεται από πινακίδα της Κνωσού που καταγράφει αμφορέα μελιού για την Ειλείθυια της Αμνισού σε τακτά χρονικά διαστήματα: *A.mi.ni.so - E.re.ou.ti.ja* (της Αμνισού η Ειλείθυια)· εξυπακούεται η κοινή, όπως και για τους άλλους θεούς, προσφορά: *me.ri* (μέλι) 1 αμφορέας (αριθμός και ιδεόγραμμα), Bennett - Chadwick - Ventris, The Knossos tablets, 1959, σ. 53, Gg 705, 1 και 702, 1).

Σ' όλη την Ελλάδα, ως τα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας, η λατρεία της Ειλείθυιας διατηρήθηκε αυστηρή, χωρίς να επηρεαστεί από τη λατρεία των ολύμπιων θεών, που γινόταν διαρκώς ηπιότερη. Ο Παυσανίας λέει πως και επί των ημερών του οι γυναίκες της Ερμιόνης κάθε μέρα πηγαίνουν στα δυτικά κράσπεδα της πόλης, όπου βρίσκεται το ιερό της Ειλείθυιας, και εκεί *θυσίαις καὶ θυμιάμασι μεγάλως τὴν θεὸν ἱλάσκονται καὶ ἀναθήματα δίδοται πλεῖστα*. Το άγαλμα της θεάς κανένας άλλος, εκτός των ιερειών, δεν μπορούσε να το δει

(2, 35, 11). Ευθύς μετά τον αίσιο τοκετό οι γονείς έσπευδαν να πραγματοποιήσουν τα τάματα: *Ἐπίκτητον Λουκίου, Λούκιος Ἐπικτήτου καὶ Θεοδώρα Χαριξένου, οἱ γονεῖς, θεᾶι Εἰλειθυίαι ὑπὲρ εὐχῆς* (Hesperia 1959, σ. 110).

Σκεπασμένο με λεπτό ύφασμα και επομένως κατά μέγα μέρος αόρατο ήταν και το ξύλινο ακρόλιθο λατρευτικό άγαλμα της Ειλείθυιας, το στημένο στο Αίγιο, στο εκεί «αρχαίο» ιερό της (Παυσ. 7, 23, 5). Η θεά κρατούσε στα χέρια δάδες, όπως η Εκάτη και οι θεότητες του κάτω κόσμου. Ο Παυσανίας αναφέρει τη δάδα που η Ειλείθυια ύψωνε προς τα πάνω με το ένα χέρι. Κρατούσε όμως δάδα και στο άλλο χέρι, το εκτεινόμενο *ἐς εὐθύ* (κατά τον Παυσανία 7, 23, 6), όπως φαίνεται από την απεικόνισή της σε νόμισμα του Αιγίου· η στροφή της δεύτερης δάδας προς το έδαφος, όπως φαίνεται στο νόμισμα, συμβόλιζε στα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας τη δύση του φωτός και της ζωής, ενώ η δάδα που ήταν στραμμένη προς τα πάνω συμβόλιζε την ανατολή της ζωής ή το ευχάριστο μέρος του έργου της Ειλείθυιας, που ήταν το *ἄγειν τοὺς παῖδας ἐς φῶς*, όπως λέει ο Παυσανίας (ό.π.). Μια μόνο δάδα που την ύψωνε με το δεξί χέρι είχε χρησιμοποιήσει ο Πραξιτέλης σ' ένα άγαλμα της Άρτεμης, που το είδε ο Παυσανίας σε ιερό της, έξω από την Αντίκυρα. Η δάδα αρκούσε να χαραχτηρίσει τη θεά ως λοχία. Για να μη συγχέεται όμως με άλλες δαδοφόρες θεές ο πλάστης πρόσθεσε τη φαρέτρα στον ώμο της (10, 37, 1).

Στο Αίγιο ο Παυσανίας αναφέρει και άγαλμα χάλκινο που παρίστανε το Δία σε παιδική ηλικία (7, 24, 4), ενώ σε νομίσματα της πόλης απεικονίζεται ο Δίας έφηβος με την επιγραφή *Αἰγιέων παῖς*. Το θεϊκό αυτό παιδί των Αιγιέων, που μπορεί να ήταν ο Δίας, δεν υπάρχει ένδειξη πως σχετιζόταν με την Ειλείθυια, όπως στην Κρήτη, όπου η Ειλείθυια είχε πρωταγωνιστήσει στη γέννηση του Δία. Με μεγαλύτερη σαφήνεια στην Ολυμπία η Ειλείθυια συνδεόταν με ένα θεϊκό παιδί (ένα βρέφος που το κρατούσε στην αγκαλιά της η Ειλείθυια, Παυσ. 6, 20, 4), συλλατρευόμενο μ' αυτή. Το παιδί ήταν στην Ολυμπία ισχυρός χθόνιος δαίμονας, ονομαζόμενος Σωσίπολις, στον οποίο ανήκε το άδυτο του ναΐσκου της Ειλείθυιας· κανένας δεν επιτρεπόταν να μπει στο άδυτο, εκτός από μια γυναίκα που είχε οριστεί θεράπαινα των δυο θεών. Τα θυμιάματα που έκαιγαν οι γυναίκες στον προθάλαμο απευθύνονταν από κοινού στην Ειλείθυια και στο Σωσίπολι. Η φοβερή φύση του δαιμονικού παιδιού φαίνεται από το ότι οι Ηλείοι το επικαλούνταν ως προστάτη των όρκων (Παυσ. 6, 20, 3 κ.π.). Πως ήταν χθόνια ύπαρξη φαίνεται από το άγαλμα που οι Ηλείοι του είχαν στήσει στην πρωτεύουσά τους Ήλιν, όπου ο Σωσίπολις κρατούσε κέρας της αφθονίας (ό.π., 6, 25, 4), όπως παριστάνονταν οι εξευμενισμένοι θεοί του κάτω κόσμου, που με τη λατρεία γίνονταν πλουτοδότες.

Ἄρτεμις λοχία

Η αντίστοιχη θεά του ολυμπιακού πανθέου, η *ἔφορος τῶν λόχων τῶν γυναικῶν*, ήταν η *Ἄρτεμις λοχία* ή *Ἄρτεμις Εἰλείθυια*. Το δεύτερο προσωνύμιο ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένο στις βοιωτικές πόλεις, αν και ο Βοιωτός Πλούταρχος αναφέρει ως εξίσου κοινά τα δυο προσωνύμια (Συμπ. Προβλ. 3, 10, 3). Τυπική ήταν στις πόλεις και στα χωριά της Βοιωτίας η ανάθεση μετά τον τοκετό γλυπτικής εικόνας του παιδιού από τη μητέρα ή από τους δυο γονείς· ένα βάθρο από τις Θεσπιές φέρει την επιγραφή *Φλαουῖα Δορκυλὶς Ἀρτέμιδι Εἰλειθυίῃ τὸν ἴδιον υἱὸν Φλ. Λύσανδρον*. Άλλο:... *τὴν θυγατέρα Φιλίππην Ἀρτέμιδι Εἰλειθυίῃ* (IG VII, αριθ. 1871-1872).

Με την ιδιότητα της γενέτειρας θεάς η Άρτεμη ήταν κι αυτή σκληρή προς τις γυναίκες, όπως φαίνεται από τα λόγια που της απευθύνει στην Ιλιάδα η Ήρα (Φ 483-484): *ἐπεί σε λέοντα γυναιξὶ Ζεὺς θῆκεν, καὶ ἔδωκε κατακτάμεν, ἣν κ' ἐθέλῃσθα*. Φυσικό είναι το επίθετο *μο-*

γοστόκος ν' αποδίδεται και σ' αυτή (Θεόκρ. 27, στίχ. 29). Στους Λουσούς, όπου ήταν θεά πολιούχος, τιμώνταν με το επίθετο *ἥμερα* (εξημερωμένη), που σημαίνει πως είναι άγρια και μπορεί με τη λατρεία να εξημερώνεται. Ιδιαίτερα σεβαστό ήταν το ιερό της, που γι' αυτό είχε κηρυχθεί άσυλο των καταδιωκομένων (Πολύβ. 4, 18, 10).

Η βραυρώνια Άρτεμη είναι το καλύτερο παράδειγμα αυστηρής γενέτειρας ή λοχίας θεάς. Τα κορίτσια φοβούνταν να παντρευτούν χωρίς να την εξευμενίσουν. Το κοινότερο ιλαστήριο μέσο ήταν στην Αττική η λεγόμενη *ἀρκτεία*. Στη γιορτή των μεγάλων Βραυρωνίων όλες οι παρθένες που είχαν ηλικία γάμου έπρεπε να φορέσουν τον κροκόχρωμο πέπλο και να μετάσχουν σε μεγάλη πομπή από την Ακρόπολη, όπου υπήρχε μικρό ιερό της θεάς (το αθηναϊκό Βραυρώνιο), ως το αρχαιότερο και σεβαστότερο, του αττικού δήμου της Βραυρώνας. Στο μεγάλο αυτό ιερό οι ευλαβέστερες επίτοκες γυναίκες «καθοσίωναν» τα παιδιά που θα γεννιώνταν και τα άφηναν να υπηρετήσουν τη θεά για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, όταν ήταν ακόμη μικρά και πριν από την εφηβική ηλικία. Η θητεία των παιδιών στο ιερό της θεάς αποτελούσε ταυτόχρονα εκπλήρωση του τάματος των γονέων και δέηση για το απρόσκοπτο μεγάλωμα και για τη γονιμότητα των ίδιων των παιδιών, όταν θα παντρεύονταν. Η περίοδος της θητείας ονομαζόταν *ἀρκτεία*, γιατί το ιερό ζώο της βραυρώνιας Άρτεμης ήταν η άρκτος. Υποστηρίχτηκε πως όπου το ιερό ζώο ήταν ελάφι, όπως στην Αυλίδα, η θητεία λεγόταν *νεβρεία* (από το νεβρό, δηλ. το νεογνό της ελάφου). Τη *νεβρεία* ο P. Clement (L'Antiquité classique, 1934, σ. 393 κ.π.) τη στήριξε σε θεσσαλικές επιγραφές, όπου όσες παρθένες είχαν χρηματίσει ιέρειες της θεάς ή θήτευσαν στο ιερό της αποκαλούνται *νεβεύσανσαι*. Η λοχία Άρτεμις λεγόταν στη Θεσσαλία *θροσία* (της εγκυμοσύνης). Ιδιαίτερη σημασία έχει, για το φόβο που ενέπνεε η θροσία Άρτεμις, η επιγραφική μαρτυρία πως ένας Λαρισαίος Ιππόλοχος που νυμφεύτηκε τη νεβεύσανσα Ευβιότεια αισθάνθηκε την ανάγκη προ του γάμου να κάνει ανάθημα στο ιερό της θεάς για να αποτρέψει την οργή της. Το ανάθημα παρουσιάζεται ως είδος «λύτρων» προς την Άρτεμη, γιατί ο Ιππόλοχος έγινε αιτία να χάσει η θεά την υπηρεσία της Ευβιότειας: *Ἀρτέμιδι θροσίᾳ Ἱππόλοχος . . . ὑπὲρ Εὐβιοτείας . . . νεβευσάνσ[ας] λύτρα*.

Η θητεία μικρών κοριτσιών στο ιερό της Άρτεμης της Αυλίδας (ως ιερειών) μαρτυρείται από αναθηματικές επιγραφές των γονέων τους, οι οποίοι έστηναν στο ιερό γλυπτικές εικόνες των κοριτσιών: *Μνάσων καὶ Ἀθηνὼ Ζωπυρείναν τὴν θυγατέρα ἱερατεύσασαν Ἀρτέμιδι αὐλιδείᾳ* (ΑΔ 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 142. Άλλη στις IG VII, 565). Η «θυσία» της κόρης του Αγαμέμνονα στην Άρτεμη της Αυλίδας θα μπορούσε να είναι απλή «καθοσίωση» (ίσως και ισόβια) της νέας στο εκεί ιερό για τον εξευμενισμό της θεάς (P. Clement, New evidence for the origin of the Iphigeneia legend, Ant. Class. 1934, σ. 408, 1). Αξιοσημείωτο είναι πως θυσία παρθένου χρειαζόταν και για τον εξευμενισμό της μουνιχίας Αρτέμιδος του Πειραιά, που ήταν επίσης θεά λοχία και είχε ως ιερό ζώο την άρκτο, όπως η βραυρώνια Άρτεμη. Στον Πειραιά η ανθρωποθυσία αντικαταστάθηκε με θυσία κατσικιού (όπως στην Αυλίδα με θυσία ελαφιού) από τον επινοητικό πατέρα ενός κοριτσιού, ο οποίος έκρυψε την έτοιμη να θυσιαστεί κόρη του στο άδυτο του ναού, *αἶγα δὲ ἐσθῆτι κοσμήσας ὡς τὴν θυγατέρα ἔθυσε* (Ευστάθ. στην Ιλ. Β 732). Επειδή άδυτο υπήρχε και στο ναό της Βραυρώνας, μπορούμε να υποθέσουμε πως παρόμοια μυστική ιεροπραξία προβλεπόταν και εκεί.

Το ιερό της βραυρώνιας Άρτεμης, όπως φάνηκε από τα ευρήματα, ιδρύθηκε στα γεωμετρικά χρόνια (Ι. Κοντής, ΑΔ 22 (1967): Μελέται, σ. 163). Μέσα στο ιερό αυτό υπήρχε και ηρώο της Ιφιγένειας, όπου αφιερώνονταν τα ενδύματα των γυναικών, οι οποίες πέθαιναν κατά τον τοκετό (Ευριπ., Ιφ. Ταυρ. στίχ. 1464-1467), ενώ στην ίδια την Άρτεμη αφιερώνονταν ενδύματα εκείνων των γυναικών που είχαν αίσιο τοκετό (Ι. Κοντής, ό.π., σ. 161-162). Απ' αυτό

ο Ι. Κοντής είχε δεχτεί για τα ιστορικά χρόνια, μέσα στο ιερό της Βραυρώνας, ιδιαίτερη χθόνια λατρεία για την Ιφιγένεια, στον εκεί τάφο της. Μπορούμε να υποθέσουμε πως στη Βραυρώνα, που είναι βέβαιο πως κατοικούνταν και στα νεολιθικά χρόνια και σ' όλη τη χαλκή εποχή, υπήρχε λατρεία μιας θεάς, προστάτριας του τοκετού, που μπορούσε να ονομάζεται Ιφιγένεια. Το όνομα σημαίνει πως βοηθούσε «να γεννηθούν γερά παιδιά», γιατί μόνιμος καημός των προϊστορικών ανθρώπων ήταν η σωτηρία τόσο της επίτοκης όσο και του νεογέννητου, εκτεθειμένου κι αυτού στον ίδιο κίνδυνο, που ήταν μεγαλύτερος παρά σήμερα.

Χθόνια λατρεία της Ιφιγένειας υπήρχε και στα Μέγαρα. Γινόταν στον τάφο της (γιατί οι Μεγαρείς έλεγαν πως η Ιφιγένεια είχε πεθάνει και είχε ταφεί στην πόλη τους, Παυσ. 1, 43, 1). Δεν υπάρχει αμφιβολία πως σε ηρώο του είδους αυτού ήταν συνηθισμένα τα «μειλίγματα» των επίτοκων γυναικών και των μητέρων. Εξ αφορμής της Ιφιγένειας των Μεγάρων ο Παυσανίας σημειώνει πως και στην Ταυρική μια θεά έφερε το όνομα Ιφιγένεια και εξευμενιζόταν με ανθρωποθυσίες. Παλαιότερα ο Ηρόδοτος είχε γράψει (4, 103) πως η θεά εκείνη ήταν παρθένος ονομαζόμενη Ιφιγένεια, σκληρή και δυσεξιλέωτη, η οποία ζητούσε ανθρωποθυσίες. Στην Ελλάδα, ως θεά του «γερού γόνου», φυσικό είναι να έχει τη θέση της πλάι στη λοχία Άρτεμη, η οποία συχνά αποκαλούνταν *Ἄρτεμις Ἰφιγένεια*, όπως στην αργολική Ερμιόνη (Παυσ. 2, 35, 1). Ακόμα συχνότερα η Άρτεμη ταυτιζόταν με την Ιφιγένεια, ώστε το λεξικό του Ησύχιου να μην κάνει διάκριση ανάμεσα στις δυο: *Ἰφιγένεια ἡ Ἄρτεμις*.

Για τους Αιγειράτες της πελοποννησιακής Αχαΐας ο Παυσανίας λέει πως είχαν ναό για την Άρτεμη λοχία, όπου όμως το λατρευτικό άγαλμα παρίστανε την Ιφιγένεια. Μόνο επί των ημερών του Παυσανία έστησαν δεύτερο άγαλμα που παρίστανε την Άρτεμη. Επειδή το άγαλμα της Ιφιγένειας ήταν αρχαιότερο, ο Παυσανίας συμπεραίνει πως ο ναός αρχικά ήταν της Ιφιγένειας (7, 26, 5).

Η Εκάτη

Υπήρχε παράδοση πολύ παλιά, σύμφωνα με την οποία η ηρωίδα Ιφιγένεια δε θυσιάστηκε, αλλά η ίδια η Άρτεμη της έδωσε την αθανασία και την κατέταξε στις δαιμονικές μορφές της ακολουθίας της με το όνομα Εκάτη. Πρώτος ο Ησίοδος την είχε παρουσιάσει ως Εκάτη στο ποίημά του Κατάλογος Γυναικών (Παυσ. 1, 43, 1). Είναι γνωστό πως στη Θεογονία η Εκάτη υμνείται ως μια από τις μεγαλύτερες και δημοφιλέστερες θεές που σπεύδει να συμπαρασταθεί σ' όσους την επικαλούνται (στίχ. 429: *ᾧ δ' ἐθέλει μεγάλως παραγίγνεται ἠδ' ὀνίνησιν*), ιδίως σ' εκείνους που ζητούν τη θεϊκή προστασία για τα μικρά παιδιά, γιατί η Εκάτη είχε από το Δία το χάρισμα της *ἐξ ἀρχῆς κουροτρόφου* (στίχ. 452). Μέσα στο ναό της Αρτέμιδος λοχίας της Αυλίδας βρέθηκε και άγαλμα της Εκάτης (ΑΔ 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 141). Η χθόνια φύση της και η αυστηρή λατρεία της βοήθησαν να μπει κι αυτή στον κύκλο των θεοτήτων του τοκετού. Ο Αισχύλος χρησιμοποιεί το όνομα της Εκάτης ως προσωνύμιο της Άρτεμης (στις Ικέτιδες, στίχ. 676, βάζει το χορό των Δαναΐδων να αναγνωρίζει την *Ἑκάταν Ἄρτεμιν* ως τη θεά που *ἐφορεύει τοὺς λόχους τῶν γυναικῶν*). Με την ταύτισή της προς την Εκάτη η Άρτεμη συνδέει με τον εαυτό της και την αυστηρότητα της δαιμονικής αυτής ύπαρξης. Και με άλλες θεότητες του τοκετού θα μπορούσε να συνταιριαστεί η Εκάτη· ο Ησύχιος παρομοιάζει μ' αυτή τη Γενετυλλίδα: *Γενετυλλίς, θεὰ ἐοικυῖα τῇ Ἑκάτῃ· διὸ καὶ ταύτῃ κύνας ἔθυον*. Και σε μια θεά Ειλιονία θυσίαζαν σκυλιά οι γυναίκες του Άργους για να ευκολύνει τον τοκετό (*διὰ τὴν ῥαστώνην τῆς λοχείας*, όπως αναφέρεται στην πραγματεία του Πλουτάρχου, Καταγραφή ρωμ. κεφαλαίων, 52).

Επειδή η Εκάτη ήταν η θεά που την επικαλούνταν και οι μάγισσες ζητώντας τη βοήθειά της για την επιτυχία των μαγικών τους φίλτρων, οι γυναίκες την τιμούσαν στα σπίτια τους

για να αποτρέπει από την οικογένεια τις μαγικές επήρειες. Οι επίτοκες την τιμούσαν, παράλληλα με τη λοχία Άρτεμη, για να εξουδετερώνει καταδέσμους και άλλες κακόβουλες ενέργειες που στρέφονταν κατά του αίσιου τοκετού. Το όνομα Εκαταίος δινόταν κάποτε στα παιδιά για να τα θέτουν κάτω από τη διαρκή προστασία της κουροτρόφου Εκάτης, μνημονευόμενης παρακάτω μαζί με άλλες κουροτρόφες θεότητες.

Ολυμπιακές θεότητες του τοκετού, εκτός από την Άρτεμη

Η Άρτεμη ήταν η μόνη θεά της «επίσημης» θρησκείας που διατηρώντας, ως λοχία, την παλιά αυστηρότητα τιμήθηκε με θερμή λατρεία, στις λαϊκές ιδίως τάξεις, από τις επίτοκες γυναίκες. Άλλες ολυμπιακές θεότητες μόνο συμπτωματικά ή για ειδικούς λόγους λατρεύτηκαν ως προστάτριες του τοκετού.

Η Ήρα είχε προβληθεί από το έπος ως η *κουριδίη ἄλοχος* του Δία και αυτό την ύψωσε σε θεϊκή προστάτρια της ύπανδρης γυναίκας. Στην πραγματικότητα όμως δε βρίσκει ούτε στους μύθους στήριγμα ένας ισχυρός συζυγικός δεσμός του Δία και της Ήρας, κατάλληλος να χρησιμέψει ως το θεϊκό πρότυπο για τον αντίστοιχο ανθρώπινο δεσμό: ο Δίας, ο «πατέρας» της θεϊκής οικογένειας, είχε αποχτήσει τα σημαντικότερα παιδιά του ύστερα από το γάμο του με την Ήρα, αλλά από άλλες γυναίκες (όπως τον Απόλλωνα και την Άρτεμη, τον Ερμή, το Διόνυσο· οι κόρες του Αθηνά και Αφροδίτη δεν είχαν επίσης μητέρα την Ήρα). Και στον κόσμο των ηρώων είχε ο Δίας πολλά παιδιά (όπως τον Ηρακλή, την Ελένη και τους Διοσκούρους, το Μίνωα και το Ραδάμανθυ, τον Περσέα), πάλι από άλλες γυναίκες. Από την Ήρα είχε μόνο τρία παιδιά, κανένα από τα οποία δεν είχε διακριθεί στη θεϊκή οικογένεια, δηλαδή τον Άρη, ο οποίος από όλους περιφρονούνταν στον Όλυμπο, την Ειλείθυια, απλή θεράπαινα της Ήρας και όχι πάντα πιστή, και την Ήβη, θεράπαινα επίσης της Ήρας και όλης της οικογένειας. Γιος της Ήρας χωρίς πατέρα ήταν ο χωλός Ήφαιστος και γιος της επίσης θεωρούνταν κάποτε και ο τερατώδης Τυφών ή Τυφωεύς.

Παρ' όλα αυτά προομηρικοί ποιητές με μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση των δογματικών πεποιθήσεων κατόρθωσαν να επιβάλουν την Ήρα ως την επίσημη πάρεδρο του ύψιστου θεού και κατ' επέκταση ως θεϊκή προστάτρια του γάμου, *ἣ κληῖδας γάμου φυλάττει* κατά την έκφραση του Αριστοφάνη (Θεσμ. 973 κ.π.). Σε μερικά μέρη τιμήθηκε ως *τελεία* ή ως *νυμφευομένη* από όσους περίμεναν τη θεϊκή ευλογία του δεσμού τους (οι Πλαταιείς είχαν ναό της Ήρας *τελείας* και άγαλμα *νυμφευομένης Ἥρας*, Παυσ. 9, 2, 7). Τοπικές γιορτές καθιερώθηκαν με πυρήνα τον ιερό γάμο του Δία και της Ήρας, όπου μετείχαν όσοι ήθελαν την ευλογία της θεάς για το δικό τους γάμο (Παυσ. ό.π., Διόδ. 5, 72). Οι μυθολογούμενες έριδες του θεϊκού ζευγαριού ήταν ανεπιθύμητες και γι' αυτό, όπως σημειώνει ο Πλούταρχος (Γαμικά παραγγέλματα 27), *οἱ τῇ γαμηλίᾳ θύοντες Ἥρᾳ, τὴν χολὴν* (των θυμάτων) *ἐξελόντες ἔρριψαν περὶ τὸν βωμόν, αἰνιττομένου τοῦ νομοθέτου τὸ μηδέποτε δεῖν χολὴν μηδὲ ὀργὴν γάμῳ παρεῖναι.*

Ύστερα απ' αυτό φυσικό ήταν η *γαμηλία Ἥρα* να γίνει και γενέθλια και να δέχεται η ίδια *γενεθλιδίους θυηπολίας*, αν και με το έργο της γέννησης ήταν επιφορτισμένη η Ειλείθυια. Η ίδια η θεά ως *Ἥρα Εἰλείθυια* είχε ιερό στον αττικό δήμο της Κεφαλής (στην περιοχή Κερατέας), από όπου προέρχεται η προ πολλού γνωστή επιγραφή *ὅρος τεμένους Ἥρ[ας] Ε[ἰ]λει[θυίας]* (S. Solders, Die ausserstädtischen Kulte Attikas, σ. 7). Αν στο Άργος μπορούσε να τιμάται και η Ήρα (η μεγαλύτερη από κάθε άλλη ολύμπια θεότητα σ' ολόκληρη την Αργολίδα) με το προσωνύμιο Ειλείθυια δεν είναι βέβαιο, αν και αναφέρεται στον Ησύχιο (*Εἰλείθυια, ἡ Ἥρα ἐν Ἄργει*). Σ' αυτή την περίπτωση η Ήρα δεν είχε κατορθώσει ούτε στο Άργος να γίνει ως θεά του τοκετού τόσο γνωστή, όσο ήταν οι μη ολυμπιακές Ευμενίδες ή Επιτελίδες που μνημονεύτηκαν παραπάνω.

Και η Αφροδίτη είχε μικρή φήμη ως θεά του τοκετού. Στην Ολυμπία είχε συνδεθεί με την Ειλείθυια πολύ πριν από τον Παυσανία, ο οποίος βρήκε το ιερό της ερειπωμένο. Το ιερό ήταν στον ίδιο χώρο με της Ειλείθυιας και οι Ηλείοι, αν και δεν το είχαν ανακαινίσει, θυσίαζαν σ' αυτό για την Αφροδίτη (6, 20, 6). Παρόμοιο δεσμό είχε η Αφροδίτη με την Ήρα στη Σπάρτη, όπου τον καιρό του Παυσανία τιμώνταν ως *Ἥρα Ἀφροδίτη*, σε ιερό με «αρχαίο ξόανό» της (3, 13, 9). Θυσίαζαν εκεί οι μητέρες που θα πάντρευαν τα κορίτσια τους, ίσως για την ευλογία της Ήρας τελείας, ζητώντας ταυτόχρονα και τις χάρες της Αφροδίτης, που θα έκαναν τις κόρες τους συμπαθείς και τη συμβίωση με τους άντρες τους αρμονική. Στην περιοχή της Τροιζήνας δε χρειαζόταν ιδιαίτερη αναφορά στην Ήρα τελεία ή τη νυμφευομένη, γιατί υπήρχε ιερό της *νυμφίας Ἀφροδίτης* (Παυσ. 2, 32, 7).

Αυτονόητο είναι πως ούτε η Αφροδίτη της Σπάρτης ούτε της Τροιζήνας μπορούν να καταταγούν στις κατεξοχήν θεότητες του τοκετού, αλλά μόνο της Κωλιάδας, που μνημονεύτηκε παραπάνω ως η ίδια η παλιά Γενετυλλίς θεά. Η Αφροδίτη του σημαντικού ιερού του Δαφνιού ήταν θεά του έρωτα και τιμώνταν από όσους και όσες επιθυμούσαν την προαγωγή του ερωτικού τους δεσμού. Γι' αυτό στις γλυπτικές παραστάσεις της συνοδευόταν από τον Έρωτα και γι' αυτό στο ιερό της γίνονταν και αναθήματα για την Πειθώ (ΑΕ 1910, στίχ. 35 κ.π.). Οι Ερμιονείς είχαν δυο χωριστά ιερά της Αφροδίτης, σε κανένα από τα οποία δεν τιμώνταν ως «γενέτειρα» θεά (στο ένα ήταν η θαλασσινή εύπλοια, πόντια ή λιμενία θεά και στο άλλο η θεά του έρωτα που την επικαλούνταν τα κορίτσια προ του γάμου και οι χήρες που ήθελαν να κάνουν δεύτερο γάμο, Παυσ. 2, 34, 11). Στη Ναύπακτο για να ξαναπαντρευτούν οι χήρες επικαλούνταν την Αφροδίτη σε ιερό της έξω από την πόλη, σε σπηλιά (Παυσ. 10, 38, 12). Ιδιαίτερα αξιοπρόσεχτη (γιατί απηχεί το φόβο ενδεχόμενων προσκομμάτων στο γάμο ή κινδύνων κατά τη γέννηση των παιδιών) είναι μια συνήθεια των κοριτσιών και των αγοριών της Τροιζήνας να αφιερώνουν πριν από το γάμο έναν πλόκαμο της κόμης τους στον εκεί ναό του Ιππολύτου, με το σκοπό ν' αποφύγουν τη νέμεση του παρθενικού αυτού ήρωα, γιατί με το γάμο θα απαρνούνταν τη δική τους παρθενία (Παυσ. 2, 32, 1). Τα παραδείγματα αρκούν ν' αποδείξουν την πολύ μικρή σχέση της Αφροδίτης με την ίδια τη γέννηση.

Στο χαραχτηρισμό της ως «γενέτειρας» θεάς συνέβαλε, εκτός του ταυτισμού της με τη Γενετυλλίδα, και ο ταυτισμός της με τη Μοίρα που την εισήγε στην κατηγορία των «γενεθλίων Νυμφών»: σύμφωνα με αθηναϊκή παράδοση, η Αφροδίτη ήταν η πρεσβύτερη από τις Μοίρες (Παυσ. 1, 19, 2) και με την ιδιότητα αυτή είχε σχετικά θερμή λατρεία έξω των τειχών, στους λεγόμενους Κήπους, όπου η παλιότερη εικόνα της ήταν απλή ερμαϊκή στήλη. Πρέπει να τιμώνταν ως *μεγάλη καὶ σεμνὴ θεά*, όπως μια επιγραφή αποκαλεί την Αφροδίτη που λατρευόταν κοντά στην είσοδο της Ακρόπολης. Αποκλειστικά με τη γέννηση πρέπει να συνδεθεί και η Αφροδίτη με ιερό της γνωστό ως *Κυλλοῦ Πήρας* (Σούδα), κοντά στον Υμηττό, όπου υπήρχε και κρήνη, *ἐξ ἧς αἱ πιοῦσαι εὐτοκοῦσιν καὶ αἱ ἄγονοι γόνιμοι γίγνονται*.

Η Αθηνά στα πρώιμα ιστορικά χρόνια φαίνεται πως τιμώνταν κάποτε στην Αθήνα και ως θεά της γέννησης, αν κρίνει κανείς από την απεικόνισή της σε υστεροαρχαϊκό ανάγλυφο (αρχαιότερο των μηδικών), όπου μπροστά στην επιβλητική θεά φαίνονται ως σεβίζοντες ένα ζεύγος θνητών (η γυναίκα έγκυος), ένα κορίτσι, δυο αγόρια και ως ζώο θυσίας *ὗς ἔγκυος* (Archiv f. Religionswissenschaft, 1926, σ. 19 κ.π.). Είναι γνωστή και άλλη, μικρής επίσης σημασίας, τοπική λατρεία της *Ἀθηνᾶς μητρὸς* σε ιερό της Ήλιδας, που κατά την παράδοση είχε ιδρυθεί όταν ο πληθυσμός του τόπου είχε πολύ ελαττωθεί και η Αθηνά βοήθησε τις γυναίκες των Ηλείων στην εγκυμοσύνη και στον τοκετό (Παυσ. 5, 3, 2).

Ακόμα πιο αφανής τοπική λατρεία είναι του Δία λεχεάτη στην Αλίφειρα της Αρκαδίας. Η κυριότερη θεά της Αλίφειρας (και πολιούχος) ήταν η Αθηνά, που κατά τις το-

πικές παραδόσεις είχε γεννηθεί εκεί, ξεπηδώντας από το κεφάλι του Δία, ο οποίος κατόπιν «λεχώνεψε» στην Αλίφειρα. Με θυσίες στον αναφερόμενο από τον Παυσανία βωμό (8, 26, 6) ζητούσαν οι επίτοκες και οι λεχώνες της πόλης τη συμπαράσταση του ύψιστου θεού.

Άλλες ατομικές θεότητες του τοκετού

Ανάμεσα στις άλλες υπάρξεις που κατά τόπους λατρεύονταν για να διευκολύνουν τον τοκετό υπάρχουν μερικές ξένες θεότητες, όπως η Ίσις που από τα ελληνιστικά χρόνια είχε αναθήματα ως *Ἴσις λοχία,* και ιδίως ένα πλήθος από τοπικές ηρωίδες που είναι σημαντικότερες όχι μόνο από την Ίσι, αλλά και από μερικές ολυμπιακές θεότητες· οι περισσότερες απ' αυτές παρέμειναν άγνωστες, γιατί τα ιερά τους ήταν ταπεινά λαϊκά σεβάσματα. Ο Παυσανίας αναφέρει μερικές που ιδιαίτερα τράβηξαν την προσοχή του.

Στην Τεγέα τιμώνταν η *Αὐγὴ ἐν γόνασι,* που κατά την παράδοση ήταν κόρη του τοπικού βασιλιά Αλέου. Το λατρευτικό της άγαλμα την παρίστανε γονατιστή, κατά τη στιγμή του τοκετού, δηλαδή στη στάση που ο ομηρικός ύμνος παρουσιάζει τη Λητώ να γεννάει τον Απόλλωνα: *γοῦνα δ' ἔρεισε λειμῶνι μαλακῷ* (στίχ. 117-118). Ο Παυσανίας ονομάζει την Αύγη Ειλείθυια και το ναό της ναό της Ειλείθυιας (8, 48, 7).

Στη γειτονική Μαντίνεια η τοπική θεά του τοκετού είχε το ιερό της σε λόφο που υψώνεται αμέσως στα βόρεια της πόλης. Τον καιρό του Παυσανία ο λόφος θεωρούνταν τύμβος της Πηνελόπης και υπήρχε παράδοση σχετική με το θάνατο και την ταφή στη Μαντίνεια της Πηνελόπης του Οδυσσέα (8, 12, 6). Δεν αποκλείεται η τοπική θεά να είχε το όνομα Πηνελόπη ή οποιοδήποτε άλλο και να ταυτίστηκε με τη γνωστή ηρωίδα του έπους στα πρώιμα ιστορικά χρόνια. Η ανασκαφή του ιερού της από την έφορο Θ. Καράγιωργα αποκάλυψε ναΐσκο και μεγάλο αριθμό πήλινων γυναικείων ειδωλίων που τα είχαν αφιερώσει επίτοκες γυναίκες, ιδίως στα γεωμετρικά και στα αρχαϊκά χρόνια (σε μικρότερη κλίμακα στα επόμενα, πριν από τη ρωμαϊκή εποχή, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 88 κ.π.).

Όμοιος λόφος, χαραχτηριζόμενος, όπως και της Μαντίνειας, ως «ψηλός σωρός χώματος», δεντροφυτεμένος στην κορυφή, υπήρχε στα βόρεια των αρκαδικών Τρικολώνων και στα νότια του Μεθυδρίου. Ήταν κι αυτός, κατά τον Παυσανία, τύμβος που σκέπαζε την ηρωίδα Καλλιστώ, κόρη του βασιλιά Λυκάονα και μητέρα του Αρκάδα. Στην κορυφή είχε χτιστεί ναός της *Ἀρτέμιδος καλλίστης* (8, 35, 8), πράγμα που δεν αφήνει αμφιβολία πως το όνομα της ηρωίδας πλάστηκε από την προσωνυμία της θεάς. Υπήρχε και στην Αθήνα ιερό της Αρτέμιδος καλλίστης στην αρχή του δρόμου προς την Ακαδήμεια (στον έξω Κεραμεικό). Η λατρεία ασκούνταν προπάντων από γυναίκες, όπως φαίνεται από τα πολλά γυναικεία ονόματα των αναθηματικών επιγραφών. Σ' ένα από τα ανάγλυφα η θεά παριστάνεται να κρατεί δάδα, όπως η Ειλείθυια.

Στα Μέγαρα ο Παυσανίας βρήκε τάφο της ηρωίδας Ιφινόης, κόρης του τοπικού βασιλιά Αλκάθου, η οποία είχε πεθάνει προ του γάμου. Γι' αυτό το λόγο όλα τα κορίτσια, προτού παντρευτούν, συνήθιζαν να κάνουν χοές και να αφιερώνουν μέρος της κόμης τους στον τάφο για να εξευμενίσουν την ηρωίδα, ώστε να μη δυσκολέψει το δικό τους γάμο ή τη γέννηση παιδιών (1, 43, 4).

Και για άλλη ηρωίδα, ονομαζόμενη Εύκλεια, που είχε την ατυχία να πεθάνει προτού παντρευτεί, έκαναν οι νέοι και οι νέες της Βοιωτίας και της Λοκρίδας προ του γάμου ιλαστήρια θυσία για να αποτρέψουν τη νέμεσή της. Τον καιρό του Πλουτάρχου την Εύκλεια αυτή την είχαν ταυτίσει με την Άρτεμη λοχία (Αριστείδ. 20), χωρίς να αλλάξει η φύση της. Αντίθετα η Θηβαία ηρωίδα Πελαργή, αν και στη μυστική τελετή που κατά την παράδοση η ίδια είχε οργανώσει μετείχαν γυναίκες και αν και χρησμός από τη Δωδώνη είχε ορίσει

γι' αυτή θυσία εγκύου ζώου (Παυσ. 9, 25, 8), δεν ήταν θεά του τοκετού, αλλά ανήκε στον κύκλο της Δήμητρας και το έγκυο θύμα πρέπει να συνδεθεί με την επιδιωκόμενη καλή σοδειά, όπως σε επιγραφή της Μυκόνου ορίζεται για τη Δήμητρα θυσία *ὑὸς ἐγκύμονος πρωτοτόκου ὑπὲρ καρποῦ*.

Κουροτρόφοι θεότητες

Το έργο όλων των παραπάνω θεοτήτων περιορίζεται στη γέννηση και συνίσταται σε μια διπλή συμπαράσταση, πρώτα προς τη μητέρα που πρέπει να νικήσει την *πολύστονον* δοκιμασία του τοκετού (συμπαραστάτρια η *ματροπόλος Εἰλείθυια*, όπως τη λέει ο Πίνδαρος, Πυθ. 3, 9) και έπειτα προς το παιδί που πρέπει να έρθει στον κόσμο ως «γερός γόνος» (οπότε το προσφυέστερο όνομα της θεάς είναι Ιφιγένεια ή Άρτεμις Ιφιγένεια).

Μετά τη γέννηση άρχιζε το έργο των κουροτρόφων θεοτήτων. Επειδή το παιδί στα πρώτα του χρόνια (πριν από την ήβη) είναι ύπαρξη αδύνατη και επειδή η θνησιμότητα ήταν τότε μεγαλύτερη και οι άλλοι κίνδυνοι της ηλικίας επίσης μεγαλύτεροι, οι κουροτρόφες θεότητες που ήταν υπεύθυνες για την παιδική αυτή δοκιμασία, έγιναν αντιληπτές ως εξίσου σκληρές με τις θεότητες του τοκετού. Στην αρχή ήταν πολλές τοπικές, με τον καιρό όμως μεγάλο μέρος τους απορροφήθηκε από την Άρτεμη που συνηθέστερη προσωνυμία της ήταν Ορθία ή Ορθωσία. Μια κατηγορία κουροτρόφων θεών περιλαμβάνει δημιουργήματα της ποίησης και των εικαστικών τεχνών, χωρίς λατρευτική σημασία (όπως η *ὀλβιοδότειρα* Ειρήνη ως τροφός του παιδιού Πλούτου ή η Αφροδίτη με το μικρό Έρωτα, στην οποία είχε απευθυνθεί ο τραγωδοποιός Σοφοκλής με το στίχο *κλῦθί μευ εὐχομένου, κουροτρόφε* (Αθήν. 13, 592). Παρακάτω μνημονεύονται οι σημαντικότερες από τις καθαρά λατρευτικές κουροτρόφους.

Η θεά Ορθία ή Ορθωσία και η Άρτεμις Ορθία

Στη θέση Λίμναι των βορειοανατολικών κρασπέδων της αρχαίας Σπάρτης, πολύ κοντά στη δεξιά όχθη του Ευρώτα, δημιουργήθηκε στην αρχή των ιστορικών χρόνων το ονομαστότερο ιερό της θεάς Ορθίας, της οποίας το όνομα έχει παραδοθεί και με πλήθος διαλεκτικών τύπων, όπως Ορθαία, Βωρθήα, Βορσέα, Γορθασία. Από τις αγγλικές ανασκαφές των αρχών του αιώνα βεβαιώθηκε πως η λατρεία, που δεν υπήρχε στα μυκηναϊκά χρόνια, άρχισε από τα γεωμετρικά και κατά καιρούς αναδιοργανώθηκε, μαζί με ανακαινίσεις του ιερού, ως τον τρίτο μεταχριστιανικό αιώνα. Πολύ κοντά στο ιερό αυτό ο Παυσανίας βρήκε άλλο, αφιερωμένο στην Ειλείθυια, που ήταν μεταγενέστερο από της Ορθίας και ιδρύθηκε από τους Σπαρτιάτες μετά από δελφικό χρησμό (3, 17, 1). Τα δυο ιερά πρέπει να συνέχονταν, γιατί κατά τις ανασκαφές βρέθηκαν αναθηματικές επιγραφές για την Ειλείθυια, καθώς και κεραμίδες με τη σφραγίδα *Ἐλευθίας* μέσα στο ιερό της Ορθίας.

Ως λατρευτικό άγαλμα της Ορθίας χρησίμευε μικρό αρχαιότροπο ξόανο που ο Παυσανίας, συμφωνώντας με τους σύγχρονούς του Σπαρτιάτες, λέει πως ήταν εκείνο που είχαν φέρει από την Ταυρική ο Ορέστης και η Ιφιγένεια (3, 16, 7). Εικόνιζε μια θεά, στην οποία οι σύγχρονοι του Παυσανία έβρισκαν όλα τα άγρια γνωρίσματα των θεοτήτων του απόμερου λαού, στον οποίο αρχικά ανήκε. Η δύναμή του ήταν τόσο μεγάλη, ώστε δυο Σπαρτιάτες που πρώτοι το είχαν δει από κοντά παραφρόνησαν. Για να κατευνάσουν την οργή του οι ντόπιοι έκαναν ανθρωποθυσίες, μέχρις ότου ο Λυκούργος τις αντικατέστησε με τη «διαμαστίγωση» των εφήβων. Η αιμόδιψη θεά αρκέστηκε σ' αυτή, γιατί και έτσι ο βωμός της γέμιζε με ανθρώπινο αίμα (3, 16, 10). Η αυστηρότητα της λατρείας είναι αναμφισβήτητη

είτε δεχτεί κανείς το αίμα του μαστιγώματος ως υποκατάστατο ανθρωποθυσιών είτε θεωρήσει το μαστίγωμα ως μαγικό μέσο μετάδοσης στους νέους της ζωτικότητας των φυτών δια μέσου των χλωρών κλαδιών που χρησιμοποιούνταν για το μαστίγωμα. Στο λεγόμενο «αγώνα καρτερίας» μερικοί νέοι πέθαιναν, όπως λέει ο Λουκιανός (Ανάχαρσις, 38) και σαφέστερα ο Πλούταρχος (Παλαιά των λακεδαιμ. επιτηδεύματα, 39): *οἱ παῖδες, ξαινόμενοι μάστιξι ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος, μέχρι θανάτου πολλάκις διακαρτεροῦσι.*

Ως προς το όνομα της σπαρτιατικής Ορθίας είχε υποστηριχτεί πως οφείλεται στο ξόανό της που την παρίστανε όρθια κι όχι καθιστή, όπως περισσότερο συνηθιζόταν στα γεωμετρικά και στα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια. Τη φύση όμως της θεάς ως κουροτρόφου σωστά την παρουσιάζει ο αρχαίος σχολιαστής εξ αφορμής της αναφερόμενης από τον Πίνδαρο (Ολυμπ. 3, 30) θεάς Ορθωσίας: Ορθωσία είναι η θεά που *ὀρθοῖ εἰς σωτηρίαν* ή *ὀρθοῖ τοὺς γεννωμένους*, δηλαδή που σώζει τα παιδιά (γιατί μόνο των παιδιών θεά ήταν) ή που τα βοηθεί να ορθοποδήσουν. Η ορθότητα της ετυμολογίας ενισχύεται από μια τοπική παράδοση της Σικυώνας, σύμφωνα με την οποία όλα τα παιδιά του βασιλιά Πλημναίου ζούσαν λίγες μόνο στιγμές μετά τη γέννησή τους κι έπειτα πέθαιναν· η Δήμητρα ως κουροτρόφος έσωσε ένα μόνο γιο του, ο οποίος πήρε το όνομα Ορθόπολις (γιατί η θεά τον *ὤρθωσε* χάριν της πόλης που θα έμενε χωρίς ηγεμόνα)· ο ίδιος ονόμασε και την κόρη του Χρυσόρθη (Παυσ. 2, 5, 8). Η Ορθία είναι επιγραφικά μαρτυρημένη από πολλά μέρη της Ελλάδας στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια, ταυτιζόμενη παντού με την Άρτεμη, αν και σε πολλές επιγραφές εξακολουθεί να αναφέρεται χωρίς το όνομα της ολυμπιακής θεάς, αλλά μόνο ως Ορθία, Βορθία, Ορθωσία.

Με τον πλήρη ταυτισμό της Ορθίας προς την Άρτεμη η τελευταία υψώθηκε οριστικά σε θεϊκή τροφό των μικρών παιδιών: *Ἄρτεμιν δέ φασιν εὑρεῖν τὴν τῶν νηπίων παίδων θεραπείαν καὶ τροφάς τινας ἁρμοζούσας τῇ φύσει τῶν βρεφῶν, ἀφ' ἧς αἰτίας κουροτρόφον αὐτὴν ὀνομάζεσθαι* (Διόδ. 5, 73). Στη μεσσηνιακή Κορώνη ο Παυσανίας βρήκε ναό *Ἀρτέμιδος παιδοτρόφου* (4, 34, 6), ενώ στην πρωτεύουσα Μεσσήνη ανασκάφηκε μέσα στον περίβολο του Ασκληπιείου ναΐσκος της Αρτέμιδος Ορθίας, όπου χρέη ιερειών έκαναν κορίτσια προεφηβικής ηλικίας, ένα από τα οποία παριστάνεται να κρατεί στην αγκαλιά το *βρέτας* της θεάς, όπως κατά τον Παυσανία το κρατούσε στη Σπάρτη η εκεί ιέρεια κατά τη διάρκεια της διαμαστίγωσης. Οι δυο λατρείες πρέπει να είχαν και άλλα κοινά γνωρίσματα, στην αυστηρότητα όμως το μεσσηνιακό ιερό, ως νεότερο, υστερούσε. Γνώρισμα νεότερου ιερού είναι και η θέση του στο κέντρο της πόλης και όχι στα κράσπεδα ή στην εξοχή, όπου κατά κανόνα είχαν τα ιερά τους οι σχετικές θεότητες. Απομακρυσμένο από την πόλη φαίνεται πως ήταν ένα ιερό της *Ἀρτάμιδος Ὀρθωσίας* της βοιωτικής Λεβάδειας, που μια αναθηματική του επιγραφή βρέθηκε ανατολικά του λόφου του Προφήτη Ηλία (Α. Κεραμόπουλλος, Θηβαϊκά, ΑΔ 3 (1917), σ. 423, 6) και ακόμα πιο απομακρυσμένο το ιερό της Ορθασίας των Φιγαλέων, στο όρος Κωτίλιο, δυόμισι και πλέον ώρες ψηλότερα από την πόλη Φιγάλεια. Οι Αργείοι είχαν το δικό τους ιερό έξω επίσης από την πόλη, ανάμεσα στα κυπαρίσσια της κορυφής ενός λόφου, όπου μαζί με την Άρτεμη λατρεύονταν και η Λητώ και ο Απόλλωνας, το ιερό όμως λεγόταν της Αρτέμιδος Ορθίας (Παυσ. 2, 24, 5). Και το ονομαστό ιερό της Δενθελιάτιδας, στα σύνορα Μεσσηνίας και Λακωνίας, όπου πρωτοεκδηλώθηκε η αντίθεση Μεσσηνίων και Σπαρτιατών που κατέληξε στους μακροχρόνιους μεσσηνιακούς πολέμους, ήταν πολύ μακριά από κατοικημένες θέσεις (στο σημερινό ξωκλήσι της Παναγίας βολυμιώτισσας)· ήταν κι αυτό της Αρτέμιδος Ορθίας, όπως φαίνεται από αναθηματική επιγραφή *Βορθίᾳ θεῷ* (IG V 1, 1376).

Το ενδιαφέρον της Άρτεμης για την απρόσκοπτη ανάπτυξη των παιδιών επεκτεινόταν συχνά και στα χρόνια της ήβης, όπως φαίνεται από τη συνήθεια να την τιμούν στα γυμνα-

στήρια. Οι Σικυώνιοι έκαναν το ελληνιστικό τους γυμνάσιο κοντά στο αρχαίο ιερό της Άρτεμης (Παυσ. 2, 10, 7). Στην πρωτεύουσα της Ήλιδας ο Παυσανίας βρήκε κοντά στο γυμνάσιο ιερό της *Ἀρτέμιδος φιλομείρακος* (6, 23, 8). Η παρουσία εξάλλου γυμνασίου και παλαίστρας στο ιερό της βραυρώνιας Άρτεμης (Ι. Κοντής, ό.π., σ. 170) αποτελεί σαφή ένδειξη πως η θεά δεν ήταν μόνο λοχία, αλλά και κουροτρόφος, και επομένως η θητεία των μικρών κοριτσιών και αγοριών στο ιερό της δεν ήταν απλή εκπλήρωση τάματος των γονέων, αλλά και δέηση για την απρόσκοπτη ανάπτυξη των ίδιων των παιδιών, όπως σημειώθηκε παραπάνω.

Δέηση για την ανάπτυξη αυτή αποτελούσε και η σπαρτιατική γιορτή Τιθηνίδια, κατά την οποία *αἱ τιθῆναι* (τροφοί των παιδιών) έφερναν τα μικρά αγόρια στο ιερό της Αρτέμιδος κορυθαλίας, έξω από τη Σπάρτη, για να ζητήσουν την ευλογία της θεάς. Εκεί θυσίαζαν τους *γαλαθηνοὺς ὀρθαγορίσκους* (χοιρίδια του γάλακτος), με το κρέας των οποίων γευμάτιζαν. Η θεά είναι και εδώ κουροτρόφος που πήρε την προσωνυμία κορυθαλία από το κλαδί της δάφνης που κρατούσαν όσοι μετείχαν στη γιορτή. Το κλαδί, στολισμένο με λευκό μαλλί, είχε το όνομα κορυθάλη.

Γη, Δήμητρα ανησιδώρα και Μοίρες

Οι Τεγεάτες είχαν ιδρύσει κοντά στο ιερό της Ειλείθυιας ένα βωμό της Γης (Παυσ. 8, 48, 8), για να υπενθυμίζει το χρέος των γονέων μετά τον αίσιο τοκετό να θυμούνται πρώτη την κουροτρόφο Γη. Το έργο της Ειλείθυιας παραμένει αβέβαιο χωρίς την παρέμβαση της κουροτρόφου θεάς.

Στην Αθήνα, ανεβαίνοντας προς την Ακρόπολη, συναντούσε κανείς κοντά στην παλαιότερη είσοδο, κάτω από τον πύργο της Νίκης, το Κουροτρόφιον, ένα ιερό όπου λατρεύονταν μαζί η Γη κουροτρόφος και η Δήμητρα χλόη (Παυσ. 1, 22, 3), σε ιδιαίτερο βωμό καθεμιά. Αξιοσημείωτο είναι πως η *πάντων τροφὸς* Γη τιμήθηκε εδώ μόνο ως κουροτρόφος. Έλεγαν πως από πολύ παλιά ο βασιλιάς Εριχθόνιος είχε επιβάλει σε καθέναν που θυσιάζει για οποιονδήποτε θεό να προθύει για τη Γη κουροτρόφο (Σούδ. Κουροτρόφος). Η προκαταρκτική προσφορά αποτελεί εκδήλωση σεβασμού προς την *παμμήτορα Γῆ*. Σε τακτά χρονικά διαστήματα υπήρχαν γι' αυτή θυσίες για να παρέχει απρόσκοπτα ως «καρποφόρος» την παντοειδή ετήσια σοδειά. Ακμαία είχε διατηρηθεί στα ιστορικά χρόνια η λατρεία αυτή στη Φλύα της Αττικής, όπου υπήρχε βωμός της «Μεγάλης» θεάς, μαζί με της Δήμητρας ανησιδώρας (Παυσ. 1, 31, 4). Για τη λεγόμενη Μεγάλη θεά (τη Γη) υπήρχαν εκεί και μυστικές τελετές. Ακμαία παρέμεινε η ίδια λατρεία και στους Δελφούς, όπου πριν από τον Απόλλωνα λατρευόταν μόνο η *πρωτόμαντις Γῆ*, με φύλακα του μαντείου της το δράκοντα Πύθωνα που τον σκότωσε ο Απόλλωνας (Παυσ. 10, 6, 6). Γνώρισμα της λατρείας της ήταν η μαντική ιδιότητα, η προσφυέστερη σε χθόνιες θεότητες, που όμως στους Δελφούς την κληρονόμησε ο Απόλλωνας, οπότε και η Πυθία διαδέχτηκε τις προφήτισσες της Γης Σίβυλλες. Στα ιστορικά χρόνια η Γη διατήρησε δικό της ιερό, στα νότια του ναού του Απόλλωνα, γύρω από παλιά ιερή πηγή.

Ευνόητο είναι πως στις περισσότερες από τις λατρείες αυτές η Γη τιμώνταν απλώς ως *φερέκαρπος*, έστω κι αν έφερε το επίθετο της κουροτρόφου. Πλησιέστερα στην ιδιότητα της κουροτρόφου τη φέρνει μια παλιά συνήθεια των Αθηναίων να *προθύουν* για τη Γη μαζί με τις Μοίρες και με το μοιραγέτη Δία κατά τη γιορτή των Πλυντηρίων. Μένοντας την ημέρα αυτή η Αθήνα χωρίς το σεβάσμιο παλιό ξόανο της Αθηνάς (που μεταφερόταν για να πλυθεί από το ρύπο της χρονιάς στη θάλασσα του Φαλήρου), χρειαζόταν τη συμπαράσταση της Γης και των Μοιρών. Οι Μοίρες, που ο ρόλος τους στη γέννηση μνημονεύτηκε παραπάνω,

είχαν εξαιρετικές τιμές και ως κουροτρόφοι, συνδεόμενες υπό την ιδιότητα αυτή είτε με τη Γη είτε με τη Δήμητρα.

Έξω από την αρχαία Κόρινθο, στη βόρεια πλαγιά του Ακροκορίνθου, ο Παυσανίας είδε ναό της Δήμητρας, όπου συλλατρεύονταν οι Μοίρες, στον ίδιο ναό ή σε συνεχόμενους, γιατί τα λατρευτικά αγάλματα (Δήμητρας, Κόρης και Μοιρών) τα αναφέρει στημένα μαζί, σε χώρο που δεν ήταν προσιτός από τον πολύ κόσμο, ο οποίος επομένως δεν ήταν δυνατό να δει κανένα απ' αυτά (2, 4, 7)· η τελετουργική αυτή διάταξη μαρτυρεί αυστηρότητα της λατρείας. Στην ίδια πλαγιά του λόφου υπήρχε τον καιρό του Παυσανία πλήθος λαϊκών ιερών (μεταξύ των οποίων της Ίσιδας, του Σάραπι και της Μητέρας των θεών), με μικρές αίθουσες για μυστικές τελετές, οι οποίες ήταν σε μεγάλη ακμή στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια. Αυτού λατρευόταν και η Δήμητρα με τις Μοίρες. Επειδή μεταξύ των ευρημάτων υπάρχουν και αρκετά της εποχής της αυτονομίας (από του 6ου αι. π.Χ.) μπορούμε να δεχτούμε στην ίδια θέση παλιά λατρεία Δήμητρας και Μοιρών ή Μοίρας ως κουροτρόφων θεών και όχι του σταριού. Η D. Callipolitis-Feytmans στήριξε την άποψη αυτή με παραστάσεις Δήμητρας και Μοίρας σε κορινθιακά αγγεία αρχαϊκών και πρώιμων κλασσικών χρόνων. Στην αρχαιότερη από τις αγγειογραφίες αυτές φαίνονται η Δήμητρα με τη μικρή Κόρη (σε παιδική ηλικία) όρθιες να έχουν αντίκρι τους μια Μοίρα που γνέθει καθιστή σε θρόνο (την Κλωθώ). Γυναίκες σε πομπή ή σε χορό που παριστάνονται στο ίδιο αγγείο μπορεί να σημαίνουν πως υπήρχε και γιορτή για τη Δήμητρα και τη Μοίρα με πομπή γυναικών και λατρευτικό χορό. Σ' άλλες παραστάσεις η Δήμητρα φαίνεται καθιστή να κρατεί στα γόνατά της (άλλοτε καθιστή και άλλοτε όρθια) την Κόρη σε πολύ μικρή ηλικία. Καθιστή ως σεβάσμια θεά παριστάνεται και η Μοίρα να γνέθει. Σε μια πομπή γυναικών φαίνεται και μια γυναίκα να κρατεί από το χέρι μικρό παιδί. Σε άλλη από τις παραστάσεις η πομπή κατευθύνεται προς τη γνέθουσα Μοίρα. Αλλού η Μοίρα (πάντοτε με τη ρόκα στο χέρι) φαίνεται όρθια, ενώ η Δήμητρα κρατεί στην αγκαλιά της αγοράκι σε πολύ μικρή ηλικία, γυμνό. Σε άλλη παράσταση η Δήμητρα με τη μικρή Κόρη στα γόνατα είναι καθιστή, ενώ πίσω από το θρόνο φαίνεται η Μοίρα όρθια (BCH 1970, σ. 45 κ.π.). Απ' αυτά πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη η λατρεία της κουροτρόφου Δήμητρας, στα παλαιότερα χρόνια μαζί με τη Μοίρα Κλωθώ και αργότερα, όπως τον καιρό του Παυσανία, μαζί με τις (συνήθως τρεις) Μοίρες. Η Δήμητρα, κρατώντας στην αγκαλιά είτε τη μικρή Κόρη είτε θνητό παιδί, ήταν το σύμβολο μιας θεϊκής κουροτρόφου. Τη συμπαράστασή της μπορούσαν να ζητούν οι γυναίκες με την ευκαιρία οποιασδήποτε γιορτής της, ιδίως κατά τα Θεσμοφόρια που ήταν αποκλειστικά γυναικεία γιορτή. Επειδή τα παραπάνω αγγεία δεν προέρχονται μόνο από την Κόρινθο και την άμεση περιοχή, η λατρεία μπορεί να θεωρηθεί ως ευρύτερα διαδομένη.

Για τη Θεσσαλία αυτό φαίνεται από τα πήλινα ειδώλια, τα προερχόμενα από τα θεσμοφόρια της Πρόερνας και της Φαρσάλου. Τα περισσότερα ανήκουν χρονολογικά στην προ των μηδικών πεντηκονταετία, όπως έδειξε η Αλ. Δάφφα-Νικονάνου στη μελέτη, Θεσσαλικά ιερά Δήμητρας, 1973: όσα παριστάνουν γυναίκες ή θυσιαζόμενα στη Δήμητρα ζώα ή χρησιμοποιούμενα στις μυστικές της ιεροπραξίες (ιδίως χοίροι), καθώς και τα αγγεία, μεταξύ των οποίων και κέρνος, συνδέονταν με τις τελετές για ευόδωση της συγκομιδής. Υπάρχουν όμως και πολλά που παριστάνουν γυναίκες, όρθιες ή καθιστές, με παιδιά στην αγκαλιά (Πίν. 3 β), καθώς και μια καθιστή να θηλάζει βρέφος. Αυτά αποτελούσαν ευχές των μητέρων προς τη Δήμητρα κουροτρόφο. Η ίδια η Δήμητρα απεικονίζεται στο ειδώλιο του Πίν. 5, 2 (ό.π.): είναι μορφή επιβλητική, καθιστή σε θρόνο, με καλύπτρα στην κόμη, της οποίας οι πλεγμένοι βόστρυχοι πέφτουν στο στήθος (όπως των αρχαϊκών κορών) και με φιάλη στο δεξί χέρι, που αναπαύεται στο ερεισίχειρο του θρόνου. Παρόμοιο, αλλά μνημειακό έργο πλαστικής φαί-

νεται πως είδε ο Παυσανίας στο Φλιούντα: παρίστανε τη Δήμητρα με τη μικρή Κόρη στην αγκαλιά, όπως φαίνεται από το χαραχτηρισμό των δυο μορφών ως ενός αγάλματος (*Δήμητρος καὶ τῆς παιδὸς ἄγαλμα*), ενώ σ' άλλο ιερό της θεάς μεταχειρίζεται τη λέξη *ἀγάλματα* για χωριστές λατρευτικές εικόνες Δήμητρας και Κόρης (2, 13, 5).

Πως στα πρώιμα ιστορικά χρόνια η Δήμητρα τιμώνταν ως θεά κουροτρόφος επιβεβαιώνεται από την παραπάνω αναφερόμενη παράδοση της Σικυώνας, για την ατυχία που είχε βρει το βασιλιά Πλημναίο να πεθαίνουν όλα τα παιδιά του λίγο μετά τη γέννησή τους (*ὁπότε πρῶτον κλαύσειεν*, όπως λέει ο Παυσανίας 2, 5, 8). Η Δήμητρα λυπήθηκε τον Πλημναίο και ανάλαβε, μεταμφιεσμένη σε τροφό, να αναθρέψει τον τελευταίο γιο του, στον οποίο δόθηκε το όνομα Ορθόπολις.

Ποτάμιοι θεοί

Σεβάσμιες υπεραισθητές υπάρξεις κυβερνούσαν τα νερά των ποταμών που, αντίθετα με τα νερά των χειμάρρων, διέσχιζαν ήρεμα όλη τη χρονιά τη στεριά ζωογονώντας ζώα και φυτά. Ο Ησίοδος συμβουλεύει κάθε ευλαβή οδοιπόρο, πριν περάσει το ρεύμα, να απευθύνει μια ευχή στον ποτάμιο δαίμονα, αφού πλύνει τα χέρια του στο καθαρό νερό (Έργα, 737 κ.π.). Τα παιδιά που βρίσκονταν στην ανάπτυξή τους είχαν περισσότερο από κάθε άλλον ανάγκη της ζωογόνας δραστηριότητας των ποταμών και γι' αυτό τους τιμούσαν ως κουροτρόφους τόσο οι γονείς όσο και τα παιδιά. Όλοι οι Μεσσήνιοι μετείχαν στην ετήσια γιορτή και θυσία που γίνονταν στις πηγές του Παμίσου. Ο Παυσανίας λέει πως στον εκεί ναό οι γονείς έφερναν και τα άρρωστα παιδιά τους, τα οποία *εὕρισκον ἰάματα* από το θεό Πάμισο (4, 31, 4). Ο Πάμισος τιμώνταν εκεί από τα πρώιμα ιστορικά χρόνια (αφότου είχε γίνει βασιλιάς ο Συβότης, όπως λέει ο Παυσανίας, δηλαδή από τον 8ο αι. π.Χ., 4, 3, 10). Θεράπευε από αρρώστιες, γιατί ως κουροτρόφος βρισκόταν στο πλευρό των νέων ως την ενηλικίωσή τους. Ευγνωμονώντας οι γονείς συχνά έδιναν στα παιδιά ονόματα που τα παρουσίαζαν ως δώρα των ποταμών (στη Βοιωτία: Κηφισόδωρος, Ασωπόδωρος, Ισμηνόδωρος). Στη Σπάρτη είχαν διαλέξει τη δεξιά όχθη του Ευρώτα για τα ιερά της Ειλείθυιας και της Ορθίας. Στις πηγές του Σπερχειού, όπως και στου Παμίσου, υπήρχε ιερό του εκεί ποτάμιου θεού, γνωστό και στον Όμηρο, ο οποίος αναφέρει ως τάμα του Πηλέα πλούσια θυσία βοδιών και προβάτων, αν ο Αχιλλέας γύριζε ζωντανός. Ο Αχιλλέας από της δικής του πλευράς θα έκειρε εκεί την κόμη του, όπως έκαναν όλοι οι νέοι, όταν απέφευγαν συγκεκριμένο κίνδυνο ή όταν περνούσαν την κρίσιμη παιδική ηλικία και ενηλικιώνονταν (Ιλ. Ψ 141-149). Στη Φιγάλεια, τον καιρό του Παυσανία, τα παιδιά εξακολουθούσαν να κατεβαίνουν στο ρέμα της Νέδας και να αφιερώνουν στον ποταμό τα μαλλιά τους, όταν έφταναν σώα στο τέλος της παιδικής ηλικίας (8, 41, 3). Στην Αθήνα ο Παυσανίας είχε δει γλυπτική εικόνα παιδιού να κόβει τα μαλλιά του χάριν του αθηναϊκού Κηφισού: ήταν στημένη κοντά στην κοίτη του ποταμού, στην αρχή της Ιεράς οδού και πριν κανείς περάσει τη γέφυρα όπου γίνονταν οι «γεφυρισμοί» (1, 37, 3). Το γλυπτικό αυτό έργο του έδωσε την ευκαιρία να εξάρει την αρχαιότητα του εθίμου. Η αλήθεια είναι πως στα προχωρημένα ιστορικά χρόνια οι προσφορές στους ποτάμιους θεούς δεν υπαγορεύονταν πια ούτε από φόβο ούτε από υπερβολικά θερμή λατρευτική διάθεση, αλλά ήταν τυπική ευχή και απλό έθιμο.

Μια παράδοση για την Ελένη

Μια σπαρτιατική παράδοση αναφερόμενη από τον Ηρόδοτο (6, 61) παρουσιάζει και την τοπική θεά Ελένη ως ευεργέτιδα μικρού κοριτσιού: το κορίτσι ήταν άσχημο και η τροφός του το πήγαινε κάθε μέρα στο ιερό της Ελένης στη Θεράπνη (στο πέραν του Ευρώτα ύψωμα, αντίκρι από τα ιερά της Ειλείθυιας και της Ορθίας) και ικέτευε με επιμονή τη θεά *ἀπαλλάξαι τῆς δυσμορφίης τὸ παιδίον*. Η θεά τελικά άκουσε την τροφό και το έκανε ομορφότερο από κάθε άλλο κορίτσι της Σπάρτης. Αργότερα, ως σύζυγος του βασιλιά Αρίστωνα, η νέα αυτή έγινε μητέρα του Δημάρατου.

Προφύλαξη των παιδιών από σκοτεινές επήρειες. Εκάτη κουροτρόφος

Στις κουροτρόφες θεότητες ανήκουν και όσες με την επέμβασή τους έκαναν άτρωτο το παιδί από τη δραστηριότητα κακόβουλων υπάρξεων ή από ολεθροφόρα μαγικά φίλτρα. Η πλειονότητα των ανθρώπων πίστευε πως έξω από το σπίτι, ίδιως τη νύχτα, καραδοκούσαν δαιμονικές υπάρξεις, φαντάσματα ή βρυκόλακες. Η θεά Εκάτη, που μπορούσε να ελέγχει τις σκοτεινές αυτές δυνάμεις, τιμώνταν με δικό της ιερό στην εξώθυρα πολλών σπιτιών, που ήταν μικρό κτίσμα με την εικόνα της θεάς. Ο Αριστοφάνης το παρουσιάζει με τις λέξεις: *Ἑκάτειον, πανταχοῦ πρὸ τῶν θυρῶν* (Σφ. 804). Ο ευλαβής οικογενειάρχης, βγαίνοντας το πρωί από το σπίτι, σταματούσε στο Εκάτειο για να ζητήσει την προστασία της θεάς όσο θα βρίσκεται έξω και επιστρέφοντας το βράδι ξανασταματούσε για να ευχηθεί την αποτροπή κάθε νυχτερινής σκοτεινής επιβουλής κατά της οικογένειας. Το ονομαστό αλκαμένειο άγαλμα της Εκάτης οι Αθηναίοι το είχαν στήσει έξω από τα προπύλαια της αθηναϊκής Ακρόπολης ως αποτρόπαιο κάθε επιβουλής κατά του επισημότερου δημόσιου ιερού (Παυσ. 2, 30, 2).

Επειδή οι μάγισσες, όπως η «φαρμακεύτρια» του Θεόκριτου, δέονταν κι αυτές στην Εκάτη για την ευόδωση των μαγικών τους ενεργειών και επειδή, εξάλλου, σε κάθε σπίτι ιδίως οι γυναίκες επωμίζονταν τη φροντίδα της λατρείας της στα ιδιωτικά Εκάτεια, επικράτησε η γνώμη πως η Εκάτη ήταν κατεξοχήν θεά των γυναικών. Οι γυναίκες την επικαλούνταν πρώτ' απ' όλα για την αίσια γέννηση των παιδιών, που την απειλούσαν είτε κακόβουλες δαιμονικές υπάρξεις είτε ενέργειες επίβουλων ανθρώπων, όπως σημειώθηκε στα περί των θεοτήτων του τοκετού. Την επικαλούνταν όμως και ως κουροτρόφο για την αποτροπή των αντίστοιχων κινδύνων της εύθραυστης παιδικής ηλικίας. Την εύνοια της κουροτρόφου Εκάτης ζητούσαν οι γυναίκες και στα δημόσια ιερά της, τα ιδρυμένα στα τρίστρατα: κατά τη βιογραφία του Ομήρου, την αποδιδόμενη στον Ηρόδοτο (κεφ. 30), μια απ' αυτές τις γυναίκες έτυχε να θυσιάζει την ώρα που είχε φτάσει στο τρίστρατο ο Όμηρος, ο οποίος παραμέρισε χωρίς να διαταράξει την ιεροπραξία.

Οι «Καλοί» δαίμονες και τα «Παιδιά της Μήδειας»

Στην αποτροπή από τα μικρά παιδιά των κακών επηρειών απέβλεπε και η λατρεία των δαιμονικών υπάρξεων που είχαν το γνωστό από επιγραφές όνομα *Καλοί* στη Μεσσήνη. Ο Παυσανίας βρήκε εκεί ναό της Ειλείθυιας και κοντά σ' αυτόν *μέγαρον τῶν Κουρήτων* (4, 31, 9), δηλ. ιερό θάλαμο, ίσως βαθύ κοίλωμα, για τα ολοκαυτώματα. Οι Καλοί δαίμονες που λατρεύονταν μαζί με την Ειλείθυια και δέχονταν κοινά μ' αυτήν αναθήματα (βλ. IG V 1, 1445) πρέπει να ήταν οι Κουρήτες του Παυσανία, οι καλόβουλοι δαίμονες που είχαν προφυλάξει στην Κρήτη το βρέφος Δία παραπλανώντας τον Κρόνο με την *ἐνόπλιον ὄρχησιν*.

όπως λέει ο Στράβων (10, 467-469). Ο ίδιος αναφέρει και τη γνώμη πως το όνομα Κουρήτες δόθηκε σ' αυτούς *διὰ τὸ κουροτροφεῖν τὸν Δία:* υπήρξαν δηλ. *τροφεῖς*, αλλά και *φύλακες* του Δία, όταν αυτός ήταν παιδί· με το θόρυβο των κρουόμενων ασπίδων οι αγαθοί δαίμονες έδιωχναν τα κακοποιά πνεύματα από το θεϊκό παιδί. Για την ίδια ευεργετική δραστηριότητα τιμώνταν και στη Μεσσήνη, γιατί στη Μεσσήνη πίστευαν πως οι Κουρήτες είχαν φέρει εκεί το μικρό Δία και τον προστάτευαν κατά τη διάρκεια της ανατροφής του, που την είχαν αναλάβει οι τοπικές Νύμφες Νέδα και Ιθώμη (Παυσ. 4, 33, 1). Ο Παυσανίας λέει και για την Άμφισσα της Λοκρίδας πως μερικοί ταύτιζαν με τους Κουρήτες τους τοπικούς *Ἄνακτας παῖδας*, για τους οποίους υπήρχε στην Άμφισσα μυστική τελετή (10, 38, 7). Με περισσότερη σαφήνεια διηγούνταν οι Ηλείοι πως, όταν γεννήθηκε ο Δίας, η μητέρα του Ρέα έφερε από την Κρήτη για τη φρούρησή του τους Κουρήτες που ήταν πέντε. Αυτοί τον φύλαγαν στην Ολυμπία ώσπου ενηλικιώθηκε, χωρίς ο Κρόνος (από το εκεί Κρόνιο όρος) να αντιληφθεί την παρουσία του (Παυσ. 5, 7, 6).

Με την αποτροπή της οργής επικίνδυνων δαιμονικών υπάρξεων, δηλ. των Παιδιών της Μήδειας, απασχολούνταν σοβαρά οι κάτοικοι της παλαιότερης Κορίνθου (πριν από τη ρωμαϊκή κατάχτηση). Ήταν είδος βρυκολάκων που δεν άφηναν τα παιδιά των Κορινθίων να μεγαλώσουν, αλλά τα θανάτωναν λίγο μετά τη γέννησή τους (Παυσ. 2, 3, 6 κ.π.). Σύμφωνα με τοπική παράδοση τα παιδιά της Μήδειας τα είχαν σκοτώσει με λιθοβολισμό οι ίδιοι οι Κορίνθιοι, επειδή η μάγισσα μητέρα τους προκάλεσε το θάνατο της βασίλισσάς τους Γλαύκης. Από τότε τα βρέφη των Κορινθίων άρχισαν να πεθαίνουν. Όταν η πόλη συμβουλεύτηκε το μαντείο, πήρε ένα χρησμό που όριζε το είδος των εξιλαστήριων θυσιών και ταυτόχρονα συνιστούσε σ' όλους τους Κορίνθιους να υποχρεώνουν τα παιδιά τους κατά την περίοδο των ετήσιων εναγισμών να φορούν μαύρα ρούχα και να κόβουν τα μαλλιά τους, για να τα αφιερώνουν στον τάφο των οργισμένων παιδιών της Μήδειας (Παυσ. 2, 3, 7).

Πριν ταυτιστούν με πρόσωπα της μυθολογίας τα λεγόμενα «Παιδιά της Μήδειας» ήταν δαίμονες του κάτω κόσμου που ενέπνεαν ασυνήθη φόβο, όπως φαίνεται από τα ονόματά τους Μέρμερος και Φέρης, που έχουν την έννοια του Φοβερού και του Δυνατού. Η μητέρα τους ήταν μια Ερινύς ή υποχθόνια βασίλισσα με το όνομα Μήδεια. Αυτήν παρίστανε το γλυπτικό έργο, το στημένο στον τάφο των Παιδιών της, που ήταν *εἰκὼν γυναικὸς ἐς τὸ φοβερώτερον πεποιημένη* (Παυσ., ό.π.).

Η κορινθιακή αυτή λατρεία είχε ατονήσει τον καιρό του Παυσανία, ήταν όμως ακμαία ως το τέλος της ελληνικής αυτονομίας, όπως φαίνεται από την παρατήρηση του αρχαίου σχολιαστή της Μήδειας του Ευριπίδη, στίχ. 264 και 273, πως επί της εποχής του οι Κορίνθιοι υποχρέωναν εφτά αγόρια και εφτά κορίτσια των επισημότερων οικογενειών να ζουν μαυροφορεμένα επί ένα έτος κοντά στον τάφο των παιδιών της Μήδειας (δηλαδή μέσα στον περίβολο του ιερού της Ήρας ακραίας) και *μετὰ θυσιῶν ἱλάσκεσθαι τὴν ἐκείνων μῆνιν*. Αυτό σημαίνει πως οι Κορίνθιοι όχι μόνο σε περίοδο ετήσιων εναγισμών, αλλά πάντοτε και χωρίς διακοπή ασχολούνταν με την εξιλέωση των «Παιδιών της Μήδειας», για να μπορούν να μεγαλώνουν ανεμπόδιστα τα δικά τους παιδιά.

Πορίσματα

Το κύριο πόρισμα από την όλη επισκόπηση θα μπορούσε να είναι πως οι θεότητες, οι συνδεόμενες όχι μόνο με τη γέννηση, αλλά και με την πρώιμη ηλικία των παιδιών, ήταν χθόνιες και ενέπνεαν φόβο. Είχαν εξαιρετική θέση στη θρησκευτική ζωή των Ελλήνων, χωρίς οι περισσότερες να ανήκουν στον κύκλο των ολύμπιων θεών. Αλλά και όσες ανήκαν,

όπως η Άρτεμη, έπαιρναν τα γνωρίσματα των τοπικών χθόνιων θεοτήτων, τις οποίες είχαν απορροφήσει (κυρίως την αυστηρότητα που μπορούσε να εγγίζει τα όρια της αγριότητας). Αυτό κράτησε τη λατρεία τους έξω από κάθε φθορά ως την εποχή που πέθανε η αρχαία θρησκεία.

Δύο, τελείως αντίθετοι μεταξύ τους, ήταν οι σκοποί, στους οποίους απέβλεπε η λατρεία των γενέθλιων και των κουροτρόφων θεών:

Α. Να αποτρέψει την επιβλαβή δραστηριότητα μιας κατηγορίας δαιμονικών υπάρξεων (όπως των Φαρμακίδων στη Θήβα και των Παιδιών της Μήδειας στην Κόρινθο).

Β. Να εφελκύσει την ευεργετική δραστηριότητα άλλων (όπως των Μοιρών και ιδίως της Άρτεμης).

Η Άρτεμη, αφού πρώτα ταυτίστηκε με πολλές από τις τοπικές γενέτειρες και κουροτρόφες θεότητες, πήρε την πρώτη θέση, ανάμεσα στις πρώτες ως λ ο χ ί α και ανάμεσα στις δεύτερες ως ο ρ θ ί α.

Και με τις δυο ιδιότητες ήταν αυστηρή θεά (ως λ ο χ ί α εξιλεωνόταν με την αρκτεία και ως ο ρ θ ί α αποζητούσε το βρέξιμο του βωμού της με ανθρώπινο αίμα).

Η αυστηρότητα συνετέλεσε στο να διαποτισθεί η λατρεία της με μια μόνιμη θερμότητα. Είναι η μόνη από τους ολύμπιους θεούς που είχε όχι μόνο στις πόλεις, αλλά και στο παραμικρό χωριό της Ελλάδας είτε ναό και βωμό είτε απλό τέμενος και βωμό. Των άλλων θεών της «επίσημης» θρησκείας η λατρεία έχασε με τον καιρό την παλιά θέρμη και έγινε πομπική και επιδειχτική.

Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

«ΑΙΕΤΟΣ Ο ΖΕΥΣ ΗΛΘΕΝ ΕΠ' ΑΝΤΙΘΕΟΝ ΓΑΝΥΜΗΔΗΝ»[1]

(Πίν. 4-15)

Στο ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, Πίν. 581 γ δημοσιεύεται η φωτογραφία ενός πήλινου ειδωλίου, που βρέθηκε σε σωστική ανασκαφή οικοπέδου στη Ρόδο [2] και παριστάνει ένα γυμνό αγόρι —μελλέφηβο— μισοκαθισμένο σε κυβικό κάθισμα, που το έχει καλύψει με το ιμάτιό του [3] (Πίν. 4 α-β, 5 α). Το αγόρι, στηριγμένο με το αριστερό χέρι στο κάθισμα, ατενίζει προς τον ουρανό γέρνοντας στον αριστερό ώμο και προς τα πίσω το μακρύμαλλο κεφάλι· με το δεξί χέρι ανασύρει πίσω από την πλάτη το ιμάτιο, που σχηματίζει έτσι στο δεξί πλευρό του το βάθος επάνω στο οποίο προβάλλεται το τρυφερό σώμα. Φαίνεται να έχει μόλις καθίσει ή να ακούμπησε πρόχειρα, ξαφνικά, στο κάθισμα ή μάλλον να καθόταν κιόλας —αφού είχε απλώσει το ιμάτιο— και να ξεγλιστρά για να κατέβει. Είναι μια προσωρινή στάση, που θα αλλάξει από στιγμή σε στιγμή και που εκφράζεται μ' ολόκληρο το σώμα: ο κορμός στρέ-

1. Αδέσποτο, Anth. Pal. V. 65 (64).

Για την παραχώρηση του αδημοσίευτου υλικού της μελέτης αυτής ευχαριστώ τον Γενικό Έφορο των Αρχαιοτήτων κ. Γρηγ. Κωνσταντινόπουλο και τον Έφορο κ. Ηλία Κόλλια. Θερμές ευχαριστίες οφείλω εξάλλου στον Έφορο κ. Γιάννη Παπαχριστοδούλου για τις διευκολύνσεις που μου παρέσχε κατά τη μελέτη στο Μουσείο της Ρόδου και την πρόθυμη παραχώρηση του φωτογραφικού υλικού. Ευχαριστώ τέλος την Έφορο κ. Όλγα Αλεξανδρή για την άδεια δημοσίευσης του πήλινου αναγλύφου αριθ. 4839 του Εθνικού Μουσείου.

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες θα χρησιμοποιηθούν και οι ακόλουθες:

von Blanckenhagen, Wandlungen = P. H. von Blanckenhagen, Der ergänzende Betrachter. Betrachtungen zu einem Aspekt hellenistischer Kunst. Wandlungen. Studien zur antiken und neuen Kunst, E. Homan-Wedeking zugewidmet (1975), σ. 193-201.

Foucher = L. Foucher, L'enlèvement de Ganymède figuré sur les mosaïques, Antiquités africaines 14 (1979), σ. 155-168.

Gualandi = G. Gualandi, Sculture di Rodi, ASAtene LIV, N.S. XXXVIII (1976) 1979, σ. 8-259.

Linfert, Kunstzentren = A. Linfert, Kunstzentren hellenistischer Zeit. Studien zu weiblichen Gewandfiguren, Wiessbaden 1974.

Merker I = Gl. Merker-Saltz, Studies in the Hellenistic sculpture of the island of Rhodes (1970), Ann Arbor, Michigan 1980.

Merker II = Gl. Merker, The Hellenistic sculpture of Rhodes. SIMA XL (1973).

Schefold, Göttersage = K. Schefold, Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst.

Sichtermann I = H. Sichtermann, Ganymed. Mythos und Gestalt in der antiken Kunst. Berlin 1953.

Sichtermann II= H. Sichtermann, Der schlafende Ganymed, Gymnasium 83 (1976).

2. ΑΔ., ό.π., σ. 609. Ανασκαφή οικοπέδου Κυπριώτη στη νοτιοδυτική παρυφή της πόλης, όπου έχει αποκαλυφθεί τμήμα της νότιας ελληνιστικής οχύρωσης. Το ειδώλιο βρέθηκε σε τομές που έγιναν στην περιοχή έξω από το τείχος, όπου εντοπίστηκαν ταφές.

3. Μουσείο Ρόδου, αριθ. ΕΙΔ. 392. Ύψ. σωζ. 0,10 μ. Συγκολλημένο από δύο μεγάλα και ένα μικρότερο θραύσμα. Λείπουν: το κάτω τμήμα του καθίσματος, το αριστερό πόδι του παιδιού πάνω από το γόνατο, το δεξί λίγο κάτω από το γόνατο, το άκρο του δεξιού χεριού· ο δεξιός ώμος είναι κτυπημένος. Πηλός χλωμός καστανός, στο εσωτερικό τεφρός, με πολύ λεπτή άμμο και ελάχιστο λεπτό μαρμαρυγία. Υπόλοιπα λευκού επιχρίσματος και ίχνη ρόδινου χρώματος στο ιμάτιο. Από μήτρα. Στην ελαφρά κυρτωμένη πίσω όψη μεγάλη ορθογώνια οπή οπτήσεως.

φεται λίγο στα δεξιά [4], καθώς ο αριστερός ώμος ανασηκώνεται και προβάλλει με την πίεση του στηριγμένου πίσω και πολύ κοντά στο σώμα χεριού, το δεξί χέρι απλώνεται ξαφνικά στο πλάι όπως ανασύρει το ιμάτιο, το δεξί πόδι τεντώνεται μπροστά, ενώ το αριστερό φαίνεται να στηρίζεται υψηλότερα αναζητώντας κάποιο πάτημα· το σώμα έτσι ανοίγεται μέσα στον χώρο έτοιμο να κάνει μιαν αντίθετη απ' αυτή που έχει στροφή, παρακολουθώντας τη γεμάτη έκπληξη και απαντοχή κίνηση του κεφαλιού. Το παιδικό κορμί, απαλά πλασμένο, χωρίς να τονίζονται ιδιαίτερα οι όγκοι και οι μυς, φαρδαίνει μαλακά στους γοφούς και τους μηρούς· χαμηλά στην κοιλιά σχηματίζεται η χαρακτηριστική πτυχή. Το πρόσωπο ορίζουν πλατιές, κυρτές επιφάνειες· στον λαιμό διαγράφεται ο δακτύλιος της Αφροδίτης. Το ιμάτιο, παχύ στην υφή του, κρέμεται με πλατιές ίσιες πτυχές από το χέρι. Το ειδώλιο θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., ίσως γύρω στο 220 [5].

Το ίδιο θέμα εικονίζει ένα δεύτερο ειδώλιο στο Μουσείο της Ρόδου, που προέρχεται πάλι από σωστική ανασκαφή μέσα στην πόλη [6] (Πίν. 4 γ-δ, 5 β). Το αγόρι παριστάνεται εδώ σε νεαρότερη ηλικία· ο τύπος θυμίζει τους μικρούς ερωτιδείς με το αδιαμόρφωτο ακόμη σώμα, την παχουλή κοιλιά, το στρογγυλό πλατύ πρόσωπο, τα παχουλά χέρια και πόδια. Κάθεται βαθιά και σταθερά στο κυβικό κάθισμά του και ατενίζει με κάποια περιέργεια προς τα επάνω, γυρνώντας ζωηρά προς τα αριστερά το κεφάλι. Με το αριστερό χέρι στηρίζεται στο κάθισμα· με το δεξί ανασηκώνει πίσω από την πλάτη, πολύ κοντά στο κεφάλι, υψηλότερα απ' όσο το προηγούμενο ειδώλιο, την άκρη του ιματίου, ενώ σφίγγει την άλλη κάτω από την αριστερή μασχάλη. Τα μαλλιά, μακριά ως τον λαιμό, σγουρά, χτενισμένα προς τα πίσω με χωρίστρα στη μέση, σχηματίζουν ένα μικρό λαμπάδιο στην κορυφή του κεφαλιού. Το κάθισμα καλύπτεται με το αναδιπλωμένο ιμάτιο [7].

Η κίνηση του σώματος αναπτύσσεται με μια φυγόκεντρη προς τα επάνω τάση, με τον χαρακτηριστικό για τις μορφές του 2ου αι. π.Χ. τρόπο. Η μαλακή, ρευστή διάπλαση του σώματος, που θυμίζει τον αποκοιμισμένο Έρωτα της Ρόδου [8], το σαν πρισμένο πρόσωπο, χρο-

4. «Αριστερά» και «δεξιά», σε όλες τις περιγραφές που ακολουθούν, νοείται σε σχέση με τη μορφή και όχι με τον θεατή.

5. Για τη χαρακτηριστική για την εποχή κίνηση της μορφής βλ. N. Himmelmann, Drei hellenistische Bronzen in Bonn (AbhMainz 1975, 2), σ. 12. Πρόδρομες μορφές βλ. K. Schefold, AntK 22 (1979), σ. 117 κ.ε. και σημ. 45 για τον χάλκινο Πάνα της Basel (ό.π., πίν. 34, 6) και την καθιστή νεανική μορφή «ήρωα» στο ετρουσκικό χάλκινο φτυαράκι του Βρετανικού Μουσείου, Payne Knight Collection, Bronze 1227 (S. Haynes, Etruscan bronze utensils, πίν. 14. A. Hus, Les bronzes étrusques, πίν. 50, 1. D. von Bothmer, MonPiot 61 (1977), σ. 49 εικ. 4). Για τον τύπο της καθιστής μορφής βλ. χαρακτηριστικά Fr. Matz, MdI 5 (1952), σ. 120. Για τη διάπλαση του σώματος βλ. H. Döll, Der Eros des Lysipp. Frühhellenistische Eroten, σ. 101 κ.ε., που παρακολουθεί την εξέλιξη σε ειδώλια κυρίως Έρωτα αλλά και παιδικών μορφών. Πρβλ. π.χ. τα πήλινα ειδώλια G. Kleiner, Tanagrafiguren. Untersuchungen zur hellenistischen Kunst und Geschichte. 15. EH, JdI (1942), πίν. 39a. F. Winter, Typen II, 288, 6, 8. S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains. Musée National du Louvre. III 1, πίν. 94 D 435. Πρβλ. επίσης τον χάλκινο Πάνα Auction XXII, Basel 1961, πίν. 26, 84.

6. Οικόπεδο Σάββα Κακού, οδός Γρίβα 32, στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης. Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν λείψανα οικιών, βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 462.

7. Μουσείο Ρόδου, αριθ. ΕΙΔ. 391. Ύψ. 0,068 μ. Λείπει η άκρη του ανασηκωμένου χεριού και οι μύτες των ποδιών. Πηλός χλωμός καστανός, με αποχρώσεις προς το πορτοκαλί, πολύ λεπτός και λείος με ψιλή άμμο και ελάχιστο μαρμαρυγία. Ελάχιστα ίχνη λευκού επιχρίσματος και καστανέρυθρου χρώματος στα μαλλιά. Από μήτρα. Πίσω επίπεδο, από κάτω ανοικτό.

8. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum αριθ. 43.11.4, το χάλκινο πρωτότυπο, M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age², εικ. 617, 618. Μαρμάρινο αντίγραφο στη Ρώμη, Museo Capitolino, Bieber, ό.π., εικ. 620. J. D. Beazley-B. Ashmole, Greek sculpture and painting, εικ. 183. Gualandi, σ. 34 και σημ. 1. Αδημοσίευτο μαρμάρινο αντίγραφο στο Μουσείο της Σύμης.

νολογούν το ειδώλιο γύρω στο 180 ή ίσως στο δεύτερο τέταρτο του 2ου αι. π.Χ.[9].

Ο τύπος των δύο ειδωλίων είναι γνωστός από μια σειρά μαρμαρίνων αγαλματίων στο Μουσείο της Ρόδου, με ορισμένα από τα οποία ασχολήθηκε πρόσφατα ο Giorgio Gualandi στη μελέτη του για τη ροδιακή πλαστική[10]· ένα από τα πιο ακέραια έχει απεικονίσει ο Γρηγ. Κωνσταντινόπουλος στο ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 390 β (Π ί ν. 5 γ-δ, 6 α-β). Τα περισσότερα προέρχονται από τις σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Ρόδου. Όλα μικρού μεγέθους —από 0,13-0,16 μ. (συμπληρωμένα) τα μικρότερα (Π ί ν. 7 β, 8 γ) ως 0,40 μ. πιθανώς το μεγαλύτερο, που σώζεται πολύ ακρωτηριασμένο (Π ί ν. 11 γ)—, επαναλαμβάνουν τον τύπο[11] με παραλλαγές, όπως άλλωστε και τα δύο πήλινα ειδώλια, στην κλίση ή στροφή του κορμού, στον τρόπο που κάθονται, στην πλάγια ή πίσω από το κεφάλι ανύψωση του ιματίου και στο σχήμα του καθίσματος που, ανάλογα με το διαθέσιμο υλικό[12], πότε είναι ένας ορθογώνιος όγκος, πότε ένα στενό όρθιο τοίχωμα· μόνο σε μια περίπτωση (Π ί ν. 11 δ) το κάθισμα διαμορφώνεται στην αριστερή του πλευρά σε βράχο, όπως πρέπει να δεχτούμε ότι θα ήταν και η αρχική σκέψη του δημιουργού. Μέτρια έργα της σειράς τα περισσότερα, εντάσσονται στη ροδιακή παραγωγή του τέλους του 2ου και του 1ου αι. π.Χ.[13] και είναι τα εξής:

Γ 108: ύψ. 0,30 μ. (Π ί ν. 5 γ-δ, 6 α-β)[14]

Ο γυμνός έφηβος μισοκάθεται στον υψηλό τριγωνικό «βράχο»[15] και στηρίζεται στο άκρο του με το αριστερό χέρι, ενώ με το δεξί ανασηκώνει υψηλά —όπως το ειδώλιο ΕΙΔ. 391— πίσω από το κεφάλι το ιμάτιο, που πέφτει σε φαρδιές πτυχές πίσω από το δεξί πλευρό και καλύπτει μπροστά το κάθισμα με καμπύλες ρηχές πτυχώσεις· στα πλάγια αναδιπλώνεται σε πλατιά ζιγκ ζαγκ. Ο νέος ανασηκώνει και στρέφει το κεφάλι προς τα αριστερά, πατεί το αριστερό πόδι στα δάκτυλα πολύ κοντά στον «βράχο», ενώ απλώνει το δεξί μπροστά. Τα μαλλιά, μαζεμένα σε πλατύ ρολό γύρω από το κεφάλι, δένονται σ' ένα είδος κρωβύλου υψηλά στον αυχένα. Ο κορμός, εύρωστος, με φαρδείς ώμους και στενή λεκάνη, έχει μιαν ελαφρή

9. Πρβλ. το παιδί με τον πετεινό από τη Μύρινα, Louvre MYR 310, S. Mollard-Besques, Les terres cuites grecques (L'oeuil du connaisseur), πίν. XXV, 3· επίσης το παιδί με το αλάβαστρο, D. Burr, Terracottas from Myrina in the Museum of Fine Arts, πίν. X, 22, καθώς και τον καθιστό σατυρίσκο από τη Sperlonga και τη Mahdia και το όρθιο αγοράκι της Sperlonga, B. Andreae, RM 83 (1976) II, πίν. 97-99, 102-105, και σ. 302 κ.ε. για την κίνηση της μορφής.

10. Gualandi, σ. 142 κ.ε., αριθ. 111-113 και εικ. 148-150.

11. Για τον όρο «τύπος» βλ. H. Gabelmann, BJbb 172 (1972), σ. 65. Βλ. και V. M. Strocka, JdI 94 (1979), σ. 159 κ.ε. Πρβλ. G. Lippold, Kopien und Umbildungen griechischer Statuen, σ. 3.

12. Τα αγαλματάκια έχουν λαξευτεί σε ορθογώνιους όγκους μαρμάρου περιορισμένων διαστάσεων, με σαφή την προσπάθεια εξοικονόμησης του υλικού, όπως μαρτυρεί η ανάγκη να προστεθούν από ξεχωριστά κομμάτια μαρμάρου όσα μέλη της μορφής εξέχουν από τον βασικό όγκο, π.χ. στους Γ 75 (παρακάτω υποσημ. 21), Γ 1327 (παρακάτω υποσημ. 26), Γ 73 (παρακάτω υποσημ. 28)· βλ. επίσης το σχήμα της πλίνθου του Γ 106 (Π ί ν. 6 γ-δ). Για την έλλειψη του μαρμάρου στη Ρόδο βλ. παρατηρήσεις της Merker I, σ. 393 κ.ε. και Merker II, σ. 7. Πρβλ. σχετικά Gualandi, σ. 18.

13. Gualandi, σ. 53.

14. Υπόλευκο μάρμαρο με χοντρούς κρυστάλλους. Λείπουν το δεξί χέρι από τον ώμο, το δεξί πόδι έπάνω από το γόνατο, το γόνατο του αριστερού ποδιού με τμήμα του μηρού και της κνήμης, η δεξιά κάτω γωνία του «βράχου», το μεγαλύτερο μέρος της πλίνθου. Μύτη και πηγούνι κτυπημένα. Βρέθηκε το 1965 μέσα στην πόλη της Ρόδου, στη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Κυπριώτη, όπου ανακαλύφθηκε σπίτι της αρχαίας οδού Ρ 38, το οποίο διατηρούσε στοιχεία από τρεις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, βλ. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 534, Πίν. 390 β. Gualandi, σ. 142, σημ. 3.

15. Ο «βράχος» σε κάτοψη έχει σχήμα ορθογωνίου τριγώνου με καμπύλη την υποτείνουσα, που αποτελεί την μπροστινή όψη. Ύψ. 0,12, μήκ. 0,15, πάχ. 0,06-0,02 μ. Η μορφή κάθεται στη βάση του τριγώνου.

κάμψη δεξιά· η θέση του κεφαλιού, η κίνηση του δεξιού χεριού, η κάπως λοξή τοποθέτηση των ποδιών σε σχέση με το σώμα υποδηλώνουν κάποια στροφή του κορμού. Οι όγκοι του σώματος είναι τονισμένοι, οι μεταβάσεις όμως γίνονται μαλακά. Το σώμα περιγράφεται επάνω στο ύφασμα με ρηχή αυλάκωση από τρυπάνι. Το στρογγυλό πρόσωπο το χαρακτηρίζουν πλατιές επιφάνειες. Στην πίσω όψη η επιφάνεια έχει λειανθεί με το χοντρό βελόνι, εκτός από το κεφάλι και το τμήμα του σώματος που δεν καλύπτει το ιμάτιο· τα τμήματα αυτά είναι τέλεια δουλεμένα (Πί ν. 6 β) [16].

Γ 106: ύψ. 0,273 μ. (Πί ν. 6 γ-δ, 7 γ) [17]

Ο γυμνός έφηβος κάθεται σε τριγωνικό «βράχο», που τον καλύπτει με το ιμάτιο. Γέρνει το σώμα προς τα πίσω, ενώ στηρίζεται με το αριστερό χέρι στο άκρο του «βράχου» και ανασηκώνει με το απλωμένο στο πλάι —όπως το ειδώλιο ΕΙΔ. 392— δεξί το ιμάτιο επάνω από τον ώμο. Το κεφάλι ανασηκώνεται ελαφρά καθώς στρέφεται προς τά αριστερά, χωρίς να συμπλέκεται με το ιμάτιο. Τα πόδια, λοξά σε σχέση με το σώμα, πατούν το αριστερό στα δάκτυλα κοντά στον «βράχο», ενώ το απλωμένο μπροστά δεξί με ολόκληρο το πέλμα. Το σώμα είναι χαλαρωμένο, με ελάχιστη στροφή του κορμού προς τα αριστερά, οι όγκοι δεν τονίζονται ιδιαίτερα, το πρόσωπο, πλατύ, με σβησμένα τα χαρακτηριστικά, πλαισιώνεται από τα μαζεμένα σε ρολό μαλλιά. Το ιμάτιο κρέμεται σε παχιές πτυχές πλάι στον κορμό, αναδιπλώνεται διακοσμητικά επάνω στον «βράχο» και κρέμεται με καμπύλες μπροστά σχηματίζοντας πλατιά ζιγκ ζαγκ στις δυο άκρες. Η πλίνθος είναι κομμένη σε σχήμα τριγώνου σύμφωνα με τη θέση των ποδιών. Η πίσω όψη, εκτός από την πλάτη και το χέρι του εφήβου, είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι [18].

Γ 72: ύψ. 0,15 μ. (Πί ν. 7 α-β, δ) [19]

Το αγόρι μισοκάθεται στον «βράχο» και γέρνει ζωηρά στα δεξιά, ενώ συγχρόνως κάνει μια στροφή προς τα αριστερά, που θα την ακολουθούσε και το κεφάλι. Το αριστερό του

16. Με χοντρό βελόνι έχουν δουλευτεί οι πλαϊνές επιφάνειες του «βράχου» και η έδραση από κάτω, που όμως δε σχηματίζει ορθή γωνία με την κάθετη πίσω όψη και έτσι το άγαλμα δεν ισορροπεί.

17. Λευκό μάρμαρο με χοντρούς κρυστάλλους. Λείπει το πρόσθετο, λίγο μετά τον ώμο, δεξί χέρι με την άκρη του ιματίου που κρατούσε. Συγκολλημένο το κεφάλι, τα πόδια και το τμήμα του ιματίου που εξέχει από τον ώμο. Κτυπημένο στη μύτη, το στόμα και το πηγούνι. «Βράχος»: ύψ. 0,08, μήκ. 0,135, πλ. 0,085-0,04 μ. Πλίνθος: πάχ. 0,015, μέγ. βάθ. στην έδραση 0,145 μ. Βρέθηκε το 1972 στην πόλη της Ρόδου, στο οικόπεδο Χατζηανδρέου, όπου αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική, και συγκεκριμένα κάτω από το βόρειο τμήμα του εγκάρσιου κλίτους, που συμπίπτει ακριβώς με τα όρια της αρχαίας οδού Ρ 28. Βλ. Ηλίας Κόλλιας, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 689.

18. Με το βελόνι είναι δουλεμένες και οι πλάγιες όψεις του «βράχου» και η έδραση από κάτω. Ένα ορθογώνιο σκάψιμο από κάτω ίσως χρησίμευε για τη στερέωση του γλυπτού.

19. Λευκό μάρμαρο με μεγάλους κρυστάλλους. Επιδερμίδα οξειδωμένη σε πολλά σημεία. Λείπει το κεφάλι με τον λαιμό, το δεξί χέρι από τον ώμο με την άκρη του ιματίου που κρατούσε, το δεξί πόδι κάτω από το γόνατο, τα δάκτυλα του αριστερού ποδιού και σχεδόν ολόκληρη η πλίνθος. Τα γόνατα κτυπημένα. Κάτω από τη δεξιά ωμοπλάτη, στο ιμάτιο, η διαμπερής οπή (διαμ. 0,004 μ.), που βγαίνει κάτω από τη μασχάλη χωρίς όμως να φαίνεται από μπροστά, προοριζόταν πιθανώς για τη στερέωση του αγαλματίου σε κάποιο τοίχο. Ένα σπάσιμο στο ιμάτιο στο σημείο αυτό θα έγινε με το άνοιγμα της οπής. Μια δεύτερη, κατακόρυφη σχεδόν οπή υπάρχει από κάτω, στο πίσω μέρος και στο μέσο της βάσης· και εδώ έχει σπάσει ένα κομμάτι μαρμάρου. Έτσι είναι ορατό σε όλο το μήκος το αυλάκι της οπής (μήκ. 0,025 μ.), που διατηρεί ίχνη κάποιας ύλης (μολύβι;). Και η οπή αυτή θα χρησίμευε για τη στερέωση του γλυπτού. Το αγαλματάκι βρέθηκε το 1960 μέσα στην πόλη της Ρόδου, στη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου του ξε-

χέρι το έχει στηρίξει σ' ένα εξόγκωμα στην άκρη του «βράχου» [20] και με το απλωμένο στο πλάι δεξί ανασηκώνει πίσω από τον ώμο —όπως το ειδώλιο ΕΙΔ. 392—, το ιμάτιο. Τα πόδια και εδώ πατούν το αριστερό με τα δάκτυλα κοντά στον «βράχο», ενώ το δεξί είναι απλωμένο μπροστά. Το ιμάτιο, παχύ, κρέμεται στο δεξί πλευρό, καλύπτει διπλωμένο το κάθισμα και κρέμεται με μαλακά ζιγκ ζαγκ αριστερά. Το σώμα, λεπτό, ραδινό, με ωραία κίνηση, απαλά πλασμένο, μαρτυρεί επιδέξιο γλύπτη· η επιφάνεια είναι με επιμέλεια δουλεμένη. Η πίσω όψη έχει διαμορφωθεί χοντρικά μόνο με το βελόνι, εκτός από το τμήμα της πλάτης που προβάλλει από το ιμάτιο και το αριστερό χέρι, οι επιφάνειες των οποίων ωστόσο δεν έχουν δεχτεί την τελική λείανση.

Γ 75: ύψ. 0,27 μ. (Πίν. 8 α-β) [21]

Ο γυμνός έφηβος μισοκάθεται, σχεδόν ακουμπά μόνο στον «βράχο» [22], που τον καλύπτει με το ιμάτιο. Η στάση είναι καθαρά μετωπική· ο κορμός, όρθιος, χωρίς καμία στροφή, έχει μια υποτυπώδη μόνο κάμψη στο δεξί πλευρό. Το αριστερό χέρι στηρίζεται στην άκρη του «βράχου». Το δεξί απλώνεται οριζόντια στο πλάι· θα κρατούσε το ιμάτιο, όπως το ειδώλιο ΕΙΔ. 392. Η στάση του κεφαλιού δεν μπορεί να καθοριστεί. Τα πόδια πατούν όπως και στα προηγούμενα παραδείγματα, όμως δεν έχουν τη λοξή θέση που παρατηρείται σ' εκείνα. Το σώμα είναι στιβαρό, η διάπλαση όμως των όγκων επιφανειακή. Με καμπύλες, πρόχειρα χαραγμένες πτυχές, κρέμεται το ιμάτιο βαθιά μπροστά στο κάθισμα. Με ρηχή αυλάκωση περιγράφεται το σώμα επάνω στο ύφασμα. Η πίσω όψη είναι επίπεδη, αδρά λειασμένη, εκτός από το τμήμα του σώματος που δεν καλύπτει το ιμάτιο· και αυτό το τμήμα όμως δεν έχει υποστεί την τελική επεξεργασία [23].

Γ 74: ύψ. 0,132 μ. (Πίν. 8 γ-δ, 9 γ) [24]

Το γυμνό αγόρι κάθεται στον «βράχο» [25], γέρνει προς τα πίσω και συγχρόνως στρέ-

νοδοχείου «Ήλιος», όπου ανακαλύφθηκαν σύστημα υδρομαστεύσεως και υδρεύσεως, σπηλαιόμορφες κατασκευές, κρήνη, αποθήκη αμφορέων κτλ. Βλ. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 226. BCH 85 (1961), σ. 861, εικ. 5.

20. Ο «βράχος» είναι επιμήκης όγκος (ύψ. 0,07, μήκ. 0,09, πλ. 0,045 μ.) τελείως λειασμένος, που μόνο από ένα εξόγκωμα στο αριστερό άκρο του μπορεί να χαρακτηριστεί ως βράχος. Με το τρυπάνι έχει ξεχωριστεί το αριστερό πέλμα της μορφής απ' αυτόν, ενώ σε όλα τα άλλα παραδείγματα το πόδι είναι ενωμένο με τον βράχο.

21. Αριθ. ελέγχου Ε 231. Μάρμαρο υπόλευκο με χοντρούς κρυστάλλους. Λείπουν το κεφάλι με τον λαιμό, το πρόσθετο χέρι με το τμήμα του ιματίου που ανασήκωνε —επίσης πρόσθετο, όπως μαρτυρεί η διαμόρφωση στην πλάτη, Πίν. 8 β—, το άκρο του δεξιού ποδιού που εξείχε από την πλίνθο. Ανήκει στα προ του 1945 ευρήματα του Μουσείου. Δεν είναι καταγραμμένο στον ιταλικό κατάλογο και είναι άγνωστη η ακριβής προέλευσή του. Gualandi, σ. 143, αριθ. 112, εικ. 149 (δίνεται λάθος ύψος).

22. Ο «βράχος» έχει σχήμα ορθογώνιας πλάκας, ύψ. 0,09, μήκ. 0,15, πάχ. 0,04-0,015 μ. Η πλίνθος έχει πάχος 0,03 και πλάτος 0,045-0,065 μ.

23. Κατά μήκος του αριστερού χεριού έχει μείνει μια ταινία αδούλευτη. Η βάση από κάτω είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι και έχει μείνει μόνο μια ταινία, πλ. 0,02 μ., κατά μήκος της μπροστινής ακμής, προφανώς για την καλύτερη στερέωση του γλυπτού.

24. Αριθ. ιταλικού καταλόγου 1192, αριθ. ελέγχου Ε 280. Λευκό μάρμαρο με χοντρούς κρυστάλλους. Λείπουν το κεφάλι με τον λαιμό, το δεξί χέρι από τον ώμο με το τμήμα του ιματίου που ανασήκωνε, το αριστερό χέρι επάνω από τον αγκώνα —το άκρο σώζεται επάνω στον «βράχο»—, τα δύο πόδια από το σημείο που εξείχαν από τον «βράχο», η πλίνθος. Η παρυφή του ιματίου που κρέμεται δεξιά, είναι κτυπημένη. Ανήκει στα προ του 1945 ευρήματα του Μουσείου. Στον ιταλικό κατάλογο δεν αναφέρεται προέλευση. Gualandi, σ. 142, αριθ. 111, εικ. 148.

25. Κανονικός ορθογώνιος όγκος, ύψ. 0,105, μήκ. 0,085, πλ. 0,045 μ.

φεται προς τα αριστερά· καθώς στηρίζεται με το αριστερό χέρι —σώζεται το άκρο— ανασηκώνεται κάπως ο ώμος. Το δεξί, όπως δείχνει το σπάσιμο, πρέπει να ήταν υψωμένο και να κρατούσε το ιμάτιο, όπως το ειδώλιο ΕΙΔ. 391 και ο Γ 108. Τα πόδια θα ήταν τοποθετημένα όπως στα προηγούμενα· εδώ σώζονται τα ίχνη του αριστερού. Το ιμάτιο κρέμεται με βαθιές πτυχές στο δεξί πλευρό του παιδιού, απλώνεται επάνω στον «βράχο» και σχηματίζει καμπύλες και πλατύ ζιγκ ζαγκ στην μπροστινή όψη. Λεπτός, ραδινός ο κορμός, με κίνηση, αδέξια όμως και επιφανειακά δουλεμένος. Η πίσω όψη δεν έχει την τελική λείανση· οι πτυχές του ιματίου δηλώνονται μόνο με χάραξη.

Γ 1327: ύψ. 0,14 μ. (Πίν. 9 α-β, δ) [26]

Το αγόρι, γυμνό, κάθεται στον «βράχο» [27], που τον καλύπτει με το ιμάτιο. Με τον κορμό μετωπικό γέρνει προς τα πίσω, ενώ στηρίζεται με το αριστερό χέρι στην άκρη του «βράχου». Με το δεξί υψωμένο ανασηκώνει το ιμάτιο, που εδώ προβάλλει και στο αριστερό πλευρό του παιδιού. Τα πόδια, όπως δείχνουν τα ίχνη τους, πατούσαν παράλληλα και σε επαφή με τον «βράχο». Ο τύπος θυμίζει σε πολλά σημεία το ειδώλιο ΕΙΔ. 391. Η διάπλαση του σώματος είναι επιφανειακή. Το ιμάτιο σχηματίζει βαθιές κυρτές πτυχές στο δεξί πλευρό της μορφής και μπροστά στον «βράχο», ενώ το άκρο του κρέμεται με ζιγκ ζαγκ. Η πίσω όψη, κτυπημένη, φαίνεται να ήταν επίπεδη, δουλεμένη με το βελόνι, όπως και η έδραση από κάτω. Το τμήμα της πλάτης που εξέχει από το ιμάτιο, επίπεδο, είναι πρόχειρα λειασμένο.

Γ 73: ύψ. 0,13 μ. (Πίν. 10 α-γ) [28]

Το αγόρι, γυμνό, κάθεται στον «βράχο» [29], γέρνοντας ελαφρά προς τα πίσω. Το αριστερό χέρι θα το στήριζε —δε σώζονται ίχνη— στον «βράχο», ενώ θα ύψωνε το δεξί. Με το αριστερό πόδι πατούσε κοντά στο κάθισμα, το δεξί άπλωνε μπροστά. Το σώμα είναι παχύ με επιφανειακή δήλωση των όγκων. Το ιμάτιο μόλις διακρίνεται επάνω στο κάθισμα· στην αριστερή γωνιά διαγράφεται το ζιγκ ζαγκ του αναδιπλωμένου άκρου του. Δεν φαίνεται να πλαισιώνει τον κορμό όπως στα άλλα παραδείγματα, όμως το σπάσιμο στον ώμο δείχνει ότι ίσως από εκεί αποσπάστηκε η άκρη που ανέσυρε με το δεξί του χέρι το παιδί. Η πίσω όψη δεν διατηρεί την επιφάνειά της, ωστόσο είναι φανερό πως ήταν επίπεδη. Το τμήμα της πλάτης, που δεν κάλυπτε το ιμάτιο, έχει λειανθεί με τη ράσπα και δεν έχει καμπυλότητες.

26. Λευκό μάρμαρο με μεγάλους κρυστάλλους. Την επιφάνεια καλύπτει σε πολλά σημεία ίζημα. Λείπουν το κεφάλι με τον λαιμό που ήταν πρόσθετα, όπως δείχνει η τελείως λειασμένη επιφάνεια της τομής, τα δύο χέρια από τους ώμους, το τμήμα του ιματίου που ανασήκωνε το δεξί χέρι, όπως και το ιμάτιο στο αριστερό πλευρό, το μεγαλύτερο μέρος των δύο ποδιών, η πλίνθος. Αριθ. ελέγχου Ε 229. Ανήκει στα προ του 1945 ευρήματα του Μουσείου. Δεν είναι καταγραμμένο στον ιταλικό κατάλογο και είναι άγνωστη η προέλευσή του. Το κονίαμα που διατηρείται ακόμα επάνω του, και ιδιαίτερα από κάτω, δείχνει ότι θα ήταν κάπου εντοιχισμένο. Gualandi, σ. 144, αριθ. 113, εικ. 150.

27. Ορθογώνιος όγκος, ύψ. 0,055, μήκ. 0,085, πλ. 0,045 μ.

28. Λευκό μάρμαρο με μεγάλους κρυστάλλους. Λείπουν το κεφάλι με τον λαιμό, το πρόσθετο από τον ώμο δεξί χέρι, το πρόσθετο επάνω από τον αγκώνα αριστερό, το δεξί πόδι από το σημείο που εξείχε από τον «βράχο», το μεγαλύτερο μέρος του αριστερού ποδιού, η πλίνθος. Πίσω κτυπημένος ο δεξιός ώμος. Γενικά πολύ φθαρμένο. Βρέθηκε το 1973 στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου κατά τη διάνοιξη βόθρου στην οδό Πραξιτέλους 22Κ.

29. Τριγωνικός όγκος, ύψ. 0,045, μήκ. 0,095, πλ. 0,04-0,015 μ.

Γ 158: ύψ. 0,13 μ. (Πί ν. 11 α-β) [30]

Ο γυμνός νέος καθόταν επάνω στον «βράχο» στηριγμένος με το αριστερό χέρι —σώζεται— στο άκρο του· πατούσε με το αριστερό πόδι κοντά στον «βράχο», όπως δείχνουν τα ίχνη στην μπροστινή όψη του καθίσματος, ενώ πρέπει να είχε το δεξί απλωμένο μπροστά. Το ιμάτιο, σύμφωνα με τα ίχνη που σώζονται, φαίνεται ότι ήταν ορατό και στις δύο πλευρές του κορμού, όπως στο ειδώλιο ΕΙΔ. 391 και στον Γ 1327· μπροστά στον «βράχο» κρεμόταν με καμπύλες πτυχές και στο αριστερό άκρο σχημάτιζε αναδιπλωμένο ζιγκ ζαγκ. Μια ρηχή αυλάκωση περιγράφει το σώμα επάνω στο ύφασμα. Η πίσω όψη, όπως οι πλάγιες και η έδραση του «βράχου», ήταν δουλεμένες με το χοντρό βελόνι, ενώ υπάρχει στην κάθετη ακμή της δεξιάς πλευράς του «βράχου» μια λειασμένη ταινία.

Γ 1328: ύψ. 0,195 μ. (Πί ν. 11 γ-δ, 12 α-β) [31]

Ο γυμνός νέος κάθεται στη μέση του βράχου [32] και γέρνει προς τα πίσω και λίγο δεξιά. Με το αριστερό χέρι, του οποίου σώζεται μόνο ο αντίχειρας και λίγο ο δείκτης, στηριζόταν στην άκρη του βράχου. Το αριστερό πόδι πατούσε κοντά στο κάθισμα, όπως φανερώνουν τα ίχνη, ενώ το δεξί άπλωνε μπροστά. Το ιμάτιο σκεπάζει περίτεχνα την επιφάνεια του βράχου· μπροστά κρέμεται με καμπύλες και μαζεμένο πλάι στο δεξί πόδι σχηματίζει παχιές, κάθετες πτυχές. Από το μικρό τμήμα που σώζεται όρθιο στο πίσω μέρος του βράχου, στα δεξιά της μορφής, φαίνεται ότι το ιμάτιο, καθώς ο έφηβος το ανέσυρε με το δεξί του χέρι, δεν ακουμπούσε στην πλάτη του· πράγματι η πίσω όψη του σώματος —όσο σώζεται— είναι ελεύθερη και, μολονότι επίπεδη, έχει υποστεί την τελική επεξεργασία της επιφάνειας. Γενικά η ποιότητα του γλυπτού αυτού είναι ανώτερη από των υπολοίπων· ίσως η ιδιαίτερη προσοχή που δόθηκε να οφείλεται και στο μεγαλύτερο μέγεθος. Η πίσω όψη του βράχου είναι επίπεδη, δουλεμένη, εκτός από την κάτω δεξιά γωνία, με το βελόνι όπως και η βάση.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί στη σειρά αυτή το μαρμάρινο αντίγραφο που βρισκόταν άλλοτε στη Συλλογή Nelidoff στην Κωνσταντινούπολη και προέρχεται επίσης από τη Ρόδο [33] (Πί ν. 12 γ). Ο γυμνός έφηβος κάθεται επάνω στον ορθογώνιο «βράχο» πιο βαθιά

30. Μάρμαρο λευκό. Σώζεται ο επιμήκης όγκος του «βράχου» (ύψ. 0,07, μήκ. 0,12-0,105, μέγ. πλ. 0,05 μ.) και από το σώμα του εφήβου το τμήμα επάνω από τα ισχία ως το γόνατο του αριστερού ποδιού· το δεξί πόδι λείπει επάνω από το γόνατο. Η πλίνθος έχει αποκοπεί. Βρέθηκε το 1959 στο νότιο τμήμα της πόλης της Ρόδου, στη σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Ν. Φραράκη, όπου εντοπίστηκαν δύο υπόνομοι και οδοστρώσεις. Βλ. ΠΑΕ 1959, σ. 193.

31. Λευκό μαρμάρο με χοντρούς κρυστάλλους. Σώζεται μόνο ο ορθογώνιος όγκος του βράχου (ύψ. 0,09, μήκ. 0,20, πλ. 0,10-0,12 μ.) χωρίς την πλίνθο. Από τη μορφή σώζεται το τμήμα από τα ισχία ως το τμήμα των μηρών που εξείχε από τον βράχο. Στο πίσω μέρος του βράχου, υψηλά στο μέσο, σιδερένιο καρφί για τη στερέωσή του σε κάποιο τοίχο. Βρέθηκε το 1973 στην ανασκαφή της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής (βλ. υποσημ. 17), όπως και ο Γ 106, κάτω από τον «αύλιον οίκον» του βαπτιστηρίου, όπου μετά την αφαίρεση του ψηφιδωτού δαπέδου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα του αιθρίου αρχαίας οικίας.

32. Εξογκώματα στην αριστερή του πλευρά δηλώνουν σαφώς ότι πρόκειται για βράχο (Πί ν. 11 δ). Η μπροστινή όψη είναι κοίλη, η δεξιά και η πίσω επίπεδες (Πί ν. 12 α-β).

33. Άλλοτε στη συλλογή του προξένου Nelidoff στην Κωνσταντινούπολη. Ύψ. 0,205 μ. Μάρμαρο λεπτόκοκκο. Βρέθηκε σ' ένα πηγάδι στη Ρόδο, σύμφωνα με τα στοιχεία που έδωσε ο P. Arndt στον G. Treu, Olympia III, σ. 221 κ.ε., σημ. 2, εικ. 248. A. Derevistzkj, Schriften der Odessaer Gesellschaft für Geschichte des Altertums, XVIII, σ. 47, πίν. 2, 10a-b (δεν είδα). L. Laurenzi, RIA VIII (Fasc. I) (1939), σ. 40, εικ. 16. Gualandi, σ. 142, σημ. 2.

και με το σώμα γερμένο προς τα πίσω περισσότερο από όσο στον Γ 108 (Πίν. 5δ, 6α), με τον οποίο όμως έχει κοινό τον τρόπο που σηκώνει υψηλά πίσω από το κεφάλι το ιμάτιο, καθώς και τον τύπο, όπως φαίνεται, του κεφαλιού. Όπως στα περισσότερα παραδείγματα και αυτός πατεί το αριστερό πόδι κοντά στο κάθισμα και απλώνει το δεξί μπροστά, ενώ στηρίζεται με το αριστερό χέρι στον «βράχο». Το ιμάτιο πέφτει κατά μήκος του δεξιού πλευρού, σχηματίζει καμπύλες πτυχές μπροστά στον «βράχο» και κρέμεται σε ζιγκ ζαγκ στην αριστερή του γωνία. Το πλάσιμο, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του P. Arndt (βλ. υποσημ. 33), είναι το χαρακτηριστικό και για τα άλλα παραδείγματα που περιγράφονται παραπάνω και βεβαιώνει την καταγωγή του από τη Ρόδο.

Κανένα από τα μαρμάρινα αγαλματάκια δεν έχει τη ζωηρή μέσα στον χώρο κίνηση του πήλινου ειδωλίου ΕΙΔ. 392 (Πίν. 4α-β). Η ένταση που δημιουργούν σ' αυτό η τοποθέτηση του αριστερού χεριού πίσω και πολύ κοντά στο σώμα και η προβολή του αντίστοιχου ώμου παράλληλα με το τίναγμα στο πλάι του δεξιού αγκώνα, η στιγμιαία στάση που εκφράζεται με τη στήριξη στον δεξιό κυρίως γλουτό και τη διαφοροποιημένη λειτουργία των ποδιών, η αντίρροπη στη στροφή του κορμού κίνηση του κεφαλιού, αποτελούν αντιθέσεις, οι οποίες έχουν ηρεμήσει πια στα μαρμάρινα αντίγραφα —ήδη δεν υπάρχουν στο πήλινο ειδώλιο ΕΙΔ. 391 (Πίν. 4δ, 5β). Η μορφή σ' αυτά κάθεται ή στηρίζεται και στους δύο γλουτούς ισόβαρα, έτσι η θέση των ποδιών, που στο ειδώλιο ΕΙΔ. 392 αποδίδει ουσιαστικά τη στιγμιαία στάση [34], σ' αυτά έχει σημασία πλέον μόνο ως εικονογραφικό στοιχείο του τύπου· η τοποθέτηση του αριστερού χεριού στο πλάι και σε απόσταση από το σώμα αφαιρεί την ένταση της κίνησης, δίνει διαφορετικές κατευθύνσεις στον κορμό και εξουδετερώνει την αντιθετικότητα των αξόνων. Η κίνηση αποδίδεται πλέον με τα συγκεκριμένα σχήματα και περιορίζεται σ' ένα επίπεδο. Ακολουθώντας δύο κυρίως πλαστικές αποδόσεις του τύπου —με το δεξί χέρι απλωμένο στο πλάι ή με το δεξί χέρι υψωμένο κάθετα, κινήσεις που παρακολουθεί και η διαφορετική στάση του κορμού—, το έργο στη διάρκεια του 2ου και του 1ου αι. π.Χ. μεταπλάθεται [35] σύμφωνα με την έκφραση και την πλαστική αντίληψη της εποχής. Το πήλινο ειδώλιο ΕΙΔ. 392, ταπεινό έργο της μικροτεχνίας, βρίσκεται χρονικά πλησιέστερα και πρέπει να αποδίδει καλύτερα το πρωτότυπο που αντιγράφει και το οποίο σύμφωνα με τη μαρτυρία του ειδωλίου θα πρέπει να ανήκει στον 3ο αι. π.Χ. [36]. Αυτή είναι και η εκτίμηση του Gualandi [37], ο οποίος αναζητεί τις καταβολές του τύπου στη λυσιππική παράδοση, όπως αυτή ερμηνεύτηκε στα μεγάλα έργα της πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

Ο τύπος, όπως διαπιστώνει ο Gualandi (βλ. υποσημ. 37), πρέπει να θεωρηθεί ροδιακή δημιουργία. Πράγματι, εντάσσεται απόλυτα μέσα στα πλαίσια της ροδιακής πλαστικής, στη σειρά των καθιστών μορφών, όπως τα γλυπτά του Βρετανικού Μουσείου αριθ. 1653 και

34. Για τη στιγμιαία στάση στην ελληνιστική πλαστική βλ. Fr. Brommer, Die Wahl des Augenblicks in der griechischen Kunst, σ. 13 κ.ε., 15.

35. Για τους όρους «αντίγραφο» (Kopie), «μετάπλαση» (Umbildung), «παραλλαγή» (Variante), «επανάληψη» (Wiederholung) κτλ. βλ. Lippold και Strocka (υποσημ. 11). Για την προβληματική των ελληνιστικών αντιγράφων γενικά αλλά και ειδικότερα στην πλαστική της Ρόδου και του νοτιοανατολικού ελληνικού χώρου βλ. P. C. Bol, Die Skulpturen des Schiffsfundes von Antikythera, σ. 98 κ.ε.

36. Μορφές όπως ο μικρός χάλκινος Παν της Basel και ο καθιστός έφηβος στο ετρουσκικό χάλκινο φτυαράκι του Βρετανικού Μουσείου (υποσημ. 5) αποτελούν τις προβαθμίδες του τύπου στο γύρισμα του αιώνα.

37. Gualandi, σ. 143 στον αριθ. 111.

1654 [38], ο σάτυρος με τον αυλό του Μουσείου της Ρόδου [39], οι νύμφες ή Αφροδίτη που κάθονται στον βράχο [40], τύποι που αντιπροσωπεύουν μια χαρακτηριστική τάση της ροδιακής πλαστικής για τη συμπαγή, καθιστή μετωπική μορφή και το ενδιαφέρον της για την εικονογράφηση της αντίθεσης του γυμνού με τον ανώμαλο φυσικό βράχο και το πτυχωμένο ύφασμα [41].

Τη γυμνότητα και τη στάση του εφήβου αναγνωρίζει ο Gualandi (βλ. υποσημ. 37) ως τα ειδοποιά στοιχεία, που κατατάσσουν τον τύπο στις θεϊκές μορφές και ειδικότερα στον διονυσιακό κύκλο· πιστεύει ότι πρόκειται για τον Διόνυσο ή κάποιο σάτυρο [42]. Τη σωστή όμως, όπως πιστεύομε, ερμηνεία θα τη βρούμε σε δύο άλλα, μεταγενέστερα οπωσδήποτε, μνημεία. Το πρώτο είναι ένας σφραγιδόλιθος από κόκκινη καρνεόλη στο Μουσείο του Μονάχου [43] (Πίν. 14 α), των χρόνων του Αυγούστου, που φαίνεται ότι προέρχεται από τη Μικρά Ασία. Στη σφραγιστική επιφάνεια εικονίζεται μισοξαπλωμένο στον βράχο το γυμνό αγόρι· αριστερά, από υψηλά, κατεβαίνει ο αετός, ενώ από κάτω τον γαυγίζει ένας σκύλος. Πρόκειται για τον Γανυμήδη, που έρχεται να τον αρπάξει ο αετός του Δία. Στα ροδιακά αγαλματάκια το παιδί παριστάνεται τη στιγμή που, μόλις αντιλήφθηκε την κάθοδο του αετού, ανακάθισε αιφνιδιασμένο ή ακούμπησε στον πρώτο βράχο που βρέθηκε κοντά του, ενώ συγχρόνως, καθώς φαίνεται να έχει καταλάβει τη διάθεση του θεού, ανασύρει με κάποιον ακκισμό το ιμάτιό του [44].

Στον σφραγιδόλιθο δεν εικονίζεται ακριβώς ο ροδιακός τύπος: ο Γανυμήδης έχει μισοξαπλώσει στον βράχο, το δεξί του χέρι κρέμεται στο πλάι ενώ το αριστερό είναι αναδιπλωμένο επάνω από το κεφάλι στη χαρακτηριστική στάση του αναπαυομένου [45]. Πρόκειται για τον τύπο του Ενδυμίωνα, που η εποχή αυτή, με την ιδιαίτερη αγάπη για την παράσταση αποκοιμισμένων ή αναπαυόμενων μορφών, χρησιμοποιεί και σε άλλες περιπτώσεις ως Γανυμήδη [46].

Το δεύτερο μνημείο είναι το κεντρικό τμήμα από ένα ψηφιδωτό δάπεδο στη Walters

38. BMC, Sculpture III, πίν. XXIII, αριθ. 1653, σάτυρος (με ουρά) κάθεται επάνω σε δορά απλωμένη στον βράχο, δίπλα του κάποιο αγγείο· αριθ. 1654, από τη μορφή σώζονται μόνο τα πόδια, τον βράχο καλύπτει δορά και ύφασμα. Merker I, σ. 383, αριθ. 35 και 36. Gualandi, σ. 142, σημ. 4.

39. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 593, Πίν. 751 α. Merker I, σ. 265, αριθ. 66.

40. Βλ. πρόχειρα Gualandi, σ. 56 κ.ε., εικ. 31-35.

41. Gualandi, σ. 60 κ.ε., 142 κ.ε., 228 κ.ε.

42. Στην ερμηνεία αυτή φαίνεται να βαραίνει και ο συσχετισμός που ήδη είχε κάνει ο Treu (ό.π., υποσημ. 33) του αντιγράφου της Συλλογής Nelidoff (Πίν. 12 γ) με τον «Διόνυσο» του Μητρώου της Ολυμπίας αριθ. ΑΕ 82/Λ. 105, Olympia III, σ. 220 κ.ε. πίν. LVII, 1-2. W. Fuchs, AM 71 (1956), σ. 66 κ.ε. E. Pochmarski, Das Bild des Dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands, σ. 143 κ.ε. J. Dörig, Ant Pl. XII, σ. 130. H. V. Hermann, AM 77 (1962), σ. 15, σημ. 59. Gualandi, σ. 143 στον αριθ. 111.

43. München, Antikensammlungen A 2037. Άλλοτε στη Συλλογή Depoletti στη Ρώμη. A. Furtwängler, Antike Gemmen, πίν. XLII, 19 και τόμ. III, σ. 345 (αναφέρει ως παράδειγμα για την έμπνευση των σφραγιδογλύφων από έργα της μεγάλης ζωγραφικής). G. Lippold, Antike Gemmen, πίν. 40.2. RE VII I, σ. 746, D. αριθ. 23, βλ. λ. Ganymedes (Friedländer). Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen, München I 3, πίν. 193, αριθ. 2214 (Elf. Brandt).

44. Πρώτη η Karin Braun, σε μια επίσκεψή της στη Ρόδο το 1968, είχε διατυπώσει τη σκέψη ότι ο τύπος θα μπορούσε να παριστάνει τον Γανυμήδη.

45. Βλ. π.χ. τον Ενδυμίωνα στις σαρκοφάγους Rom, Palazzo Rospigliosi και Museo Capitolino αριθ. 325, H. Sichtermann - G. Koch, Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen, πίν. 34, αριθ. 17 και πίν. 36, αριθ. 16. Για τον τύπο του αναπαυομένου βλ. Sichtermann II, σ. 542 κ.ε.

46. von Blanckenhagen, Wandlungen, σ. 196. Sichtermann II, σ. 542 κ.ε. Για τον τύπο του Ενδυμίωνα βλ. D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 60 κ.ε. P. Zanker, BJbb 166 (1966), σ. 156.

Art Gallery στη Βαλτιμόρη, που προέρχεται από την Κάτω Αίγυπτο [47] και χρονολογείται στον 2ο - 3ο αι. μ.Χ. [48] (Π ί ν. 14 β). Εδώ ο Γανυμήδης κάθεται μπροστά σε μια σπηλιά πλαισιωμένος από δύο συντρόφους με φρυγική στολή· ο ένας κρατά λαγωβόλο και ρόπαλο (;), ο δεύτερος μακρύ ραβδί και σκύλο [49]· πίσω από τον τελευταίο ένα αγρίμι (;) [50] χαρακτηρίζει το βουκολικό τοπίο της Ίδας. Επάνω από τη σπηλιά, στα αριστερά του Γανυμήδη, φτεροκοπά ο αετός. Την ερμηνεία της «άγνωστης από αλλού σκηνής» (Parlasca) είχε δώσει ήδη ο Rubensohn στην πρώτη περιγραφή του ψηφιδωτού.

Από τον αρχικό ροδιακό τύπο διατηρείται στον Γανυμήδη του ψηφιδωτού η μετωπική στάση, το όρθιο κάθισμα, το σηκωμένο προς τον αετό βλέμμα —που όμως δεν παρακολουθείται από την κίνηση του κεφαλιού—, τα μακριά μαλλιά. Το ιμάτιο εδώ το φορεί· έτσι το δεξί χέρι, χωρίς αντικείμενο πλέον, είναι απλωμένο σε μιαν άσκοπη κίνηση, που θυμίζει την ανάλογη χειρονομία του Ορφέα [51]. Τα πόδια είναι σταυρωμένα και το αριστερό χέρι ακουμπά στο σώμα. Όμως, παρά τις διαφορές αυτές ο Γανυμήδης του ψηφιδωτού είναι χωρίς αμφιβολία ο μακρινός απόγονος του ροδιακού.

Η ερμηνεία του τύπου, όπως προσφέρεται τώρα από την πληρέστερη εικόνα των δύο τελευταίων έργων, βοηθά και στην ερμηνεία του μόνου γλυπτού αντιγράφου που βρίσκομε έξω από τα όρια της Ρόδου: τον καθιστό έφηβο από τη Μαγνησία στο Βερολίνο [52] (Π ί ν. 15 α). Το αγόρι, σε λίγο μικρότερο από το φυσικό μέγεθος [53], κάθεται επάνω στον σχηματικά δουλεμένο βράχο και ανασηκώνει πίσω από την πλάτη με το δεξί χέρι (λείπει) το ιμάτιο, που είναι αναδιπλωμένο επάνω στο κάθισμα· η μια άκρη του κρέμεται πλάι στο δεξί πόδι του αγοριού, όπως στον Γ 1328 της Ρόδου (Π ί ν. 11 γ), ενώ η άλλη αναδιπλώνεται επάνω στον αριστερό του ώμο. Το κεφάλι (δεν υπάρχει) ήταν γυρισμένο στα αριστερά και, όπως μας επιτρέπουν να υποθέσομε με αρκετή βεβαιότητα τα άλλα αντίγραφα, πρέπει να ήταν ανασηκωμένο. Από το αριστερό χέρι σώζεται μόνο το άκρο· είναι σαφές όμως ότι δεν στήριζε το σώμα, γιατί με το χέρι αυτό συγκρατεί στο πλάι του, επάνω στον βράχο, ένα μεγάλο πετεινό. Η μορφή δεν μπορεί να παριστάνει άλλον από τον Γανυμήδη, όπως τον παραδίδουν τα μαρμάρινα και πήλινα αντίγραφα του Μουσείου της Ρόδου [54] και όπως το επιβεβαιώνει χαρακτηριστικά ο πετεινός, το συμβολικό ερωτικό δώρο [55]. Το γλυπτό βρέθηκε

47. Walters Art Gallery, αριθ. 43.7. O. Rubensohn, AA 1903, σ. 81. Antiquités egyptiennes, grecques et romaines appartenantes à P. Philip, Auktionskatalog S. Bing (Paris 10-12 April 1905), σ. 85, αριθ. 853, πίν. σ. 96. Levi, ό.π., σ. 130, σημ. 30. Sichtermann I, σ. 96 αριθ. 364. K. Parlasca, Hellenistische und römische Mosaiken aus Ägypten. La mosaïque greco-romaine II (IIe Coll. internat., Vienne 30. 8. - 4. 9. 1971) (Paris 1975), σ. 368, πίν. CLXXVI. Foucher, σ. 165.

48. Rubensohn, ό.π.

49. Για την παρουσία του σκύλου στις παραστάσεις του Γανυμήδη βλ. Sichtermann II, σ. 544 και Foucher, σ. 155. Βλ. ακόμη Sichtermann I, σ. 59 και 66 κ.ε.

50. Αγρίμι (Rubensohn) ή κατσίκι (Parlasca). Οι λεπτομέρειες σε πολλά σημεία του ψηφιδωτού είναι ασαφείς (Parlasca, ό.π.), αλλά και γενικότερα το έργο είναι κακότεχνο· βλ. π.χ. τον αετό που μοιάζει με κοράκι (πρβλ. και Rubensohn, ό.π.).

51. Π.χ. στο μωσαϊκό στο Παλέρμο, Mus. Nazionale, EAA V, σ. 746 (έγχρωμος πίνακας).

52. C. Watzinger, Magnesia am Mäander, σ. 187 κ.ε., εικ. 187. Linfert, Kunstzentren, σ. 31 κ.ε., εικ. 28. Ο Gualandi, σ. 143, σημειώνει την ομοιότητα με τον ροδιακό τύπο.

53. Watzinger, ό.π., Ύψ. 1, βάθ. 0,60 μ.

54. Ο Watzinger, ό.π., σ. 187, πιστεύει ότι το δεξί χέρι ακουμπούσε στο κεφάλι· βλ. και Linfert, Kunstzentren, σ. 33. Τη στάση αυτή έχει ο Γανυμήδης στην τοιχογραφία της Casa della fortuna d'amore (Herbig, 153. Reinach, RP, 14, 7. K. Schefold, Die Wände Pompejis, σ. 240). Όμως είναι πιθανότερο ότι ανασηκώνει το ιμάτιο όπως το πήλινο ειδώλιο ΕΙΔ. 391 (Π ί ν. 4 γ-δ) και ο Γ 108 (Π ί ν. 5 γ).

55. Γενικά για τον πετεινό και τη σημασία του βλ. H. Hoffmann, RA 1974, σ. 195 κ.ε. και ως

στο νότιο άκρο της δυτικής στοάς της αγοράς της Μαγνησίας, στον διάδρομο ανάμεσα στη στοά και το λεγόμενο πρυτανείο, μαζί με μιαν ομάδα άλλων αγαλμάτων, με τα οποία το συνδέουν κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά [56]. Η μέχρι τώρα έρευνα το έχει συνδέσει στενότερα με δύο γυναικείες μορφές από το σύνολο του ευρήματος [57], την καθιστή [58] και την ακέφαλη όρθια [59]. Με κάποιες αμφιβολίες συνδυάζεται η ιματιοφόρα, της οποίας σώζεται το κάτω μέρος [60], ενώ μια τέταρτη μορφή, το κορίτσι που φεύγει προς τα δεξιά, πιστεύει ο Linfert πως πρέπει να αποχωριστεί από το σύνολο [61]. Όλες οι μορφές έχουν ημίεργη την πλάτη, γεγονός που καθορίζει την τοποθέτησή τους μπροστά από κάποιον «τοίχο», και πατούν σε βραχώδες έδαφος, που προϋποθέτει ότι η σκηνή, στην οποία συμμετέχουν, διαδραματίζεται στο ύπαιθρο [62].

Η ακριβής χρονολόγηση των γλυπτών είναι ακόμη αντικείμενο μελέτης και καμιά ως τώρα πρόταση δεν έχει γίνει κοινά αποδεκτή. Οπωσδήποτε όμως ανήκουν στον 2ο αι. π.Χ. και δύσκολα θα μπορούσε κανείς να τα χρονολογήσει υψηλά μέσα στο δεύτερο μισό του [63]. Επομένως, εάν το πρωτότυπο, σύμφωνα με τη χρονολόγηση που προτείνομε για το πήλινο ειδώλιο ΕΙΔ. 392, θεωρηθεί έργο του 3ου αι. π.Χ., ο Γανυμήδης της Μαγνησίας είναι ένα αντίγραφο ή κάποια παραλλαγή του έργου εκείνου.

Ότι το αρχικό έργο ήταν μια σύνθεση και όχι ένας μεμονωμένος αυτοτελής τύπος, γίνεται σαφές όχι μόνο από τη στάση του Γανυμήδη [64], αλλά και από τις παραστάσεις του σφραγιδολίθου, του ψηφιδωτού και από το ίδιο ακόμη το εύρημα της Μαγνησίας. Χωρίς αμφιβολία απαραίτητο στοιχείο για μια στοιχειώδη συμπλήρωση της παράστασης αποτελεί ο αετός, προς τον οποίο ατενίζει το αγόρι. Στο σύνταγμα της Μαγνησίας θα πρέπει να τον φανταστούμε καθισμένο σε κάποιον υψηλό βράχο ή σ' ένα δέντρο, όπως τον βλέπομε και σε πολλές, μεταγενέστερες βέβαια, παραστάσεις [65]. Τη γυναικεία καθιστή μορφή (υπο-

ερωτικού δώρου, σ. 206 κ.ε. Ειδικότερα για την ερμηνεία του στις παραστάσεις του Γανυμήδη βλ. Sichtermann I, σ. 24 κ.ε., επίσης S. Kaempf-Dimitriadou, Die Liebe der Götter in der attischen Kunst des 5. Jahrhunderts (II. BH. AntK 1979), σ. 59, σημ. 8 (βιβλιογρ.). Ως ερωτικό σύμβολο, αν και δίνει διαφορετική ερμηνεία στη μορφή, τον αναγνωρίζει και ο Linfert, Kunstzentren, σ. 33. Πρβλ. Watzinger, ό.π., σ. 187.

56. Watzinger, ό.π. Linfert, Kunstzentren, σ. 31 κ.ε.

57. Ο Watzinger, ό.π., σ. 187 κ.ε., 189 κ.ε., δεν αποκλείει την πιθανότητα να ανήκουν στο ίδιο σύνολο και οι δύο άλλες γυναικείες μορφές του ευρήματος, εικ. 190 και 191.

58. Watzinger, ό.π., εικ. 188. Linfert, Kunstzentren, σ. 32, πίν. 6, εικ. 29. R. Horn, Stehende weibliche Gewandfiguren, σ. 79, πίν. 38.3. E. Töpperwein-Hoffmann, IstM 21 (1971), σ. 158, πίν. 48.2.

59. Watzinger, ό.π., εικ. 189. Linfert, Kunstzentren, σ. 32, πίν. 6, εικ. 30.

60. Watzinger, ό.π., εικ. 191. Linfert, Kunstzentren, πίν. 6, εικ. 32.

61. Watzinger, ό.π. εικ. 190 («Niobide»). Linfert, Kunstzentren, πίν. 6, εικ. 31.

62. Ο Watzinger, ό.π., σ. 191, τονίζει ότι οι μορφές πρέπει να είχαν τοποθετηθεί με ζωγραφικό τρόπο μπροστά από κάποιο βραχώδες πεδίο και παραλληλίζει (ό.π., σ. 193) τη χαρακτηριστική διαμόρφωση του βραχώδους εδάφους με τα «ελληνιστικά ζωγραφικά» ανάγλυφα.

63. Watzinger, ό.π., σ. 187, «στο τέλος του 2ου, ίσως στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.». Horn, ό.π., σ. 79, «μέσα στον 1ο αι. π.Χ.». Kleiner, ό.π., σ. 216, «στο τέλος του περγαμηνού βασιλείου και τέχνης». Ο Töpperwein-Hoffmann, ό.π., σ. 158, συμφωνεί με τη χρονολόγηση του Watzinger. Ο Linfert, Kunstzentren, σ. 36, σύμφωνα με το σχήμα που παραθέτει, φαίνεται να τις χρονολογεί στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στο 197 και το 190/180 π.Χ. Για τις χρονολογήσεις του Linfert γενικά βλ. D. Pinkwart, Gnomon 52 (1980), σ. 48. Πρβλ. και γενικότερες παρατηρήσεις A. Herrmann, AJA 82 (1978), σ. 263-264.

64. Για τις μορφές που ατενίζουν προς τα επάνω ως μέλη συντάγματος βλ. E. Langlotz, JdI 61/62 (1946/47), σ. 164, G. Richter AA 48 (1944), σ. 234 κ.ε., Sichtermann I, σημ. 114. Βλ. όμως και von Blanckenhagen, Wandlungen, σ. 193 κ.ε.

65. Sichtermann II, σ. 539 (πίν. XIX), 541 (εικ. 2), 543 κ.ε. Το δέντρο υπάρχει και στο ψηφιδωτό της Ταρσού (Πίν. 15 β), βλ. παρακάτω υποσημ. 67.

σημ. 58) θα πρέπει να συσχετίσουμε με την αντίστοιχη μορφή στο ψηφιδωτό τοῦ Γανυμήδη της Ταρσού (Πίν. 15β) και να δεχτούμε ότι είναι η προσωποποίηση της Ίδας [66]. Αν και αυτή αποτελεί βασικό στοιχείο της αρχικής σύνθεσης ή είναι δάνειο από άλλες παραστάσεις [67] δεν είναι δυνατό να καθοριστεί. Έτσι, και για τις άλλες τρεις μορφές —εφόσον βέβαια ανήκουν στο ίδιο σύνολο— δεν μπορούμε να πούμε αν αποτελούν μέλη της πρωτότυπης εικόνας ή ίσως προσθήκες του γλύπτη της Μαγνησίας, που πιθανώς επιχειρεί εδώ μιαν ανάπλαση ή ανάπτυξη του αρχικού θέματος.

Τη σύνθεσή του ο καλλιτέχνης της Μαγνησίας θα την είχε οργανώσει μέσα σε κάποιον αρχιτεκτονικό χώρο με ανάλογο τρόπο με αυτόν που έχει γίνει αποδεκτός για την παράσταση της απελευθέρωσης του Προμηθέα από το Πέργαμο [68]. Όπως και στο περγαμηνό σύνταγμα, το μέγεθος των μορφών της Μαγνησίας είναι μικρότερο από το φυσικό και το βάθος μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η εικόνα δεν θα ήταν μεγαλύτερο από 1 μ. Την εντύπωση του βάθους στη σύνθεση θα τη δημιουργούσε ο βράχος ή το δέντρο με τον αετό [69]. Η κρήνη στο νότιο άκρο της δυτικής στοάς, με το θρανίο πίσω από τη δεξαμενή και το τόξο από πάνω, προσφέρει το κατάλληλο αρχιτεκτονικό πλαίσιο, όπως προτείνει ο Linfert [70], για την ανάπτυξη της σύνθεσης· η ύπαρξη του νερού θα ενίσχυε την εντύπωση του φυσικού περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο διαδραματιζόταν η σκηνή [71].

Ωστόσο, παραμένει προβληματική η ερμηνεία και ο προορισμός των υπολοίπων μορφών του ευρήματος. Για τον γονατιστό, ιθυφαλλικό (;) έφηβο, που φαίνεται να κάνει κάποια απωθητική κίνηση [72], θα ταίριαζε περισσότερο η ονομασία Ύλας σύμφωνα και με τη σχετική εικονογραφία [73]· άλλωστε, μια τέτοια σύνθεση θα ήταν καταλληλότερη για τη διακόσμηση μιας κρήνης· αλλά ο έφηβος εδώ κρατεί σύριγγα, που δεν μαρτυρείται για τον Ύλα, όσο ξέρομε. Η στιλιστική ομοιογένεια όμως και το γεγονός ότι τα γλυπτά βρέθηκαν μαζί, μας οδηγούν οπωσδήποτε στη σκέψη του συσχετισμού και στην υπόθεση ότι θα πρόκειται για συγγενείς παραστάσεις. Η συζυγία παραστάσεων με συγκεκριμένους συνδυασμούς δεν φαίνεται να περιορίζεται στις πομπηιανές τοιχογραφίες [74]. Είναι χαρακτηριστική η περι-

66. Foucher, εικ. 12, σ. 165 κ.ε., 168. Levi, ό.π., σ. 132. Φιλόστρ., Εικόνες II, 3. A. Rumpf, JdI 63/64 (1948/49), σ. 87. Για τις προσωποποιήσεις βλ. και Fr. W. Hamdorf, Griechische Kulturpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit, σ. 25 κ.ε., 27 κ.ε.

67. Foucher, σ. 168. K. Schefold, La peinture pompeienne. Essai sur l'évolution de sa signification, σ. 205 κ.ε.

68. AvP VII, αριθ. 168, Beil. 25 και πίν. 37. M. Bieber, The sculpture of Hellenistic Age², σ. 122, εικ. 485-487. A. Milchhöfer, 42. BWPr., 1882. G. Krahmer, JdI 40 (1925), σ. 183 κ.ε. Pergamon Austellung 22 April - 4 Juni 1972 (In Erinnerung an Erich Boeringer), αριθ. 30, πίν. 16. Chr. Dawson, Romano-Campanian landscape painting, YaleSt. IX (1944), σ. 34. K. M. Phillips, Jr., AJA 72 (1968), σ. 4 κ.ε. Br. Sismondo Ridgway, Hesperia 40 (1971), σ. 349.

69. Η εντύπωση του βάθους θα επιτυγχανόταν και εδώ όπως στο περγαμηνό σύνταγμα, βλ. την ανάλυση του A. Schober, Die Kunst von Pergamon, σ. 137 κ.ε.

70. Linfert, Kunstzentren, σ. 32. Magnesia am Mäander (J. Kohle), σ. 135, εικ. 141-143, Blatt III, εικ. 117-119. Για τη διακοσμητική χρήση γλυπτών στις κρήνες, βλ. B. Kapossy, Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit, σ. 87.

71. Για τη συμπλήρωση των γλυπτών έργων με το νερό στον πρώιμο ελληνισμό βλ. E. Simon, Gymnasium 84 (1977), σ. 354, 358. Πρβλ. Kapossy, ό.π. Γενικότερα για τον συνδυασμό πλαστικού έργου και πηγής βλ. Ridgway, ό.π., σ. 336 κ.ε., ιδιαίτερα σ. 352, 353 κ.ε. Merker II, σ. 15.

72. Watzinger, ό.π., σ. 195 εικ. 192. Linfert, Kunstzentren, πίν. 7, εικ. 37.

73. Βλ. π.χ. R. Rebufat, Le bain de Diane dans les mosaïques de Volubilis. La mosaïque greco-romaine I (CNRS. 1965), σ. 218 εικ. 4. Reinach, RP 193, 3. 10. 8. Linfert, Kunstzentren, σ. 33.

74. K. Schefold, Pompeianische Malerei. Sinn und Ideengeschichte, σ. 37 κ.ε. Γενικότερα για το θέμα

γραφή της πινακοθήκης από τον Πετρόνιο, Satyr. 83. Εύγλωττο παράδειγμα άλλωστε, δοσμένο με ιδιαίτερα παραστατική αιτιολόγηση από τον Achill. Tatius, Erot. III 6, αποτελεί και η «διπλή εικόνα» του Ευάνθη στον ναό του Διός Κασίου στο Πελούσιο της Αιγύπτου. Παρά τις αντιρρήσεις του Blanckenhagen για τη χρονολόγηση και τη γεωγραφική οριοθέτηση της δράσης του άγνωστου από αλλού ζωγράφου, που προτείνει ο K. M. Phillips [75], αξίζει να θυμίσομε εδώ ότι και στο Πέργαμο η σύνθεση της απελευθέρωσης του Προμηθέα, την οποία ο Phillips θεωρεί ως την πλαστική απόδοση του έργου του Ευάνθη, είχε την «αδελφή εικόνα», όπως μαρτυρούν ορισμένα θραύσματα γλυπτών, τα οποία ο Schober απέδωσε σε παράσταση με την απελευθέρωση της Ησιόνης, πιθανότερα όμως της Ανδρομέδας [76].

Ο μύθος του Γανυμήδη απασχόλησε την αρχαία τέχνη σε όλες τις εποχές, από τα αρχαϊκά χρόνια ως τα ύστερα ρωμαϊκά, και απεικονίστηκε είτε σε ολιγοπρόσωπες παραστάσεις, που επιλέγουν συνήθως τους δύο κύριους ήρωες, είτε σε πολυπρόσωπες συνθέσεις πλουτισμένες με τους συντρόφους του νεαρού βοσκού, τον παιδαγωγό, θεούς ή νύμφες, και ποικιλμένες με τοπιογραφικά στοιχεία ανάλογα με το πνεύμα της εποχής [77].

Αν στο τέλος της αρχαϊκής και στην κλασική εποχή εικονογραφήθηκε κυρίως η καταδίωξη και η αρπαγή του Γανυμήδη, μέσα στο πνεύμα εκείνο, το οποίο διαμόρφωσε γενικότερα το θεματολόγιο της τέχνης [78] και εκφραστής του οποίου υπήρξε ο Λεωχάρης, που απομόνωσε και συνέπλεξε με τον επιτυχέστερο τρόπο τα δύο κύρια πρόσωπα του δράματος, επηρεάζοντας αποφασιστικά την τέχνη ύστερα απ' αυτόν [79], φαίνεται ότι από τα πρώιμα κιόλας ελληνιστικά χρόνια δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν οι συνθέσεις που εικονογραφούν, εκτός από την αρπαγή, και τις σκηνές πριν αλλά και ύστερα από εκείνη [80]. Ήδη στο δεύτερο μισό του 4ου αι. απεικονίζονται στην ιταλιώτικη αγγειογραφία διαδοχικές σκη-

της συζυγίας των παραστάσεων βλ. και G. Lippold, Leda und Ganymed, SBBayern 1954, H. 3, σ. 2 κ.ε., J. Boardman, Intaglios and rings Greek, Etruscan and Eastern from a private collection, σ. 22. Ενδιαφέρον είναι και το puteal από την Όστια με τον συνδυασμό των παραστάσεων Ύλα και Νάρκισσου, E. Rizzo, Pittura ellenistico-romana, πίν. CXXX.

75. P. H. von Blanckenhagen, RM 75 (1968), σ. 106 κ.ε., 138, σημ. 69 και Addendum, σ. 143. Phillips, ό.π. (υποσημ. 68). Ridgway, ό.π., σ. 349 κ.ε. L. Forti, EAA III, βλ. λ.

76. Schober, ό.π., σ. 138. Ridgway, ό.π., σ. 349.

77. Ο Sichtermann I, σ. 73 κ.ε., συγκεντρώνει τις παραστάσεις και την παλιότερη βιβλιογραφία. Συμπληρώσεις στον κατάλογο βλ. M. J. Milne, AJA 59 (1955), σ. 68 κ.ε. και K. Schauenburg, AA 1972, σ. 502 κ.ε. Επίσης βλ. H. Sichtermann, EAA II, σ. 788, βλ. λ. Ph. Bruneau, BCH 86 (1962), σ. 193 κ.ε. J. Marcadé - E. Raftopoulou, BCH 87 (1963), σ. 165 κ.ε. αριθ. 166 εικ. 96. K. M. Phillips, Jr., ArtB 42, 4 (1960), σ. 243 κ.ε. (Για τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών βλ. τώρα D. Salzmann, Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik (1982), σ. 61, 75 κ.ε.). H. W. Müller, Zwei Darstellungen des Ganymed aus Ägypten. Wandlungen (1975), σ. 235 κ.ε. M. Weber, AM 91 (1976), σ. 149 κ.ε. Foucher, σ. 155 κ.ε. Sichtermann II, σ. 243 κ.ε. I. Krauskopf, Ganymed und der Schwan. Forschungen und Funde. Festschrift Bernhard Neutsch (Innsbruck 1980), σ. 243 κ.ε. Kaempf-Dimitriadou, ό.π. (υποσημ. 55), σ. 7 κ.ε. Schefold, Göttersage, σ. 211 κ.ε. Βλ. και J.-J. Maffre, RA 1982, σ. 195 κ.ε.

78. Sichtermann I, σ. 23 κ.ε., 32 κ.ε. K. Schefold, Gymnasium 61 (1954), σ. 285 κ.ε. H. Metzger, Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle, σ. 415 κ.ε. Kaempf-Dimitriadou, ό.π., σ. 7 κ.ε., 43 κ.ε. H. Hoffmann, Gnomon 52 (1980), σ. 744 κ.ε. Bruneau, ό.π., σ. 196. Schefold, Göttersage, σ. 211 κ.ε., 335 κ.ε.

79. Sichtermann I, σ. 39 κ.ε., 62. Διαφορετικά Milne, ό.π., σ. 68 κ.ε. Επίσης βλ. L. Alscher, Griechische Plastik III, σ. 154, M. Bieber, The sculpture of the Hellenistic Age², σ. 63, K. Schefold, Gymnasium 61 (1954), σ. 288, Phillips, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 155 κ.ε., Foucher, σ. 155 κ.ε., 164 κ.ε.

80. Sichtermann I, σ. 66 κ.ε., 70. Schefold, Göttersage, σ. 218. Weber, ό.π.

νές της ιστορίας [81]. Ανεξάρτητα από το αν δεχτούμε τις επιδράσεις φιλολογικών έργων στη δημιουργία τέτοιων παραστάσεων [82] ή την ύπαρξη μιας ελληνιστικής «εικονογραφικής διήγησης» (Bilderzählung) [83], φαίνεται ότι οι ζωγράφοι την εποχή αυτή ανέπτυξαν και καθιέρωσαν τις παραστάσεις εκείνες, που στα μεταγενέστερα χρόνια, τυποποιημένες πιά, επαναλαμβάνονται σε ψηφιδωτά και τοιχογραφίες [84]. Φιλοσοφικές ιδέες και συσχετισμοί και οι γενικότερες τάσεις της εποχής ευνόησαν τότε την ανάπτυξη του θέματος [85]. Στο εξής, πλουτιζόμενο με ελάχιστες πραγματικά νέες δημιουργίες στο πνεύμα του μυθολογικού ειδυλλίου [86], όπως ο τύπος του αποκοιμισμένου Γανυμήδη στο tondo Barberini —δημιουργία του προχωρημένου 2ου αι. π.Χ. [87]—, και με διαφοροποιούμενο διαρκώς το εννοιολογικό περιεχόμενό του, θα επιβιώσει το θέμα στις γνωστές συνθέσεις με τους εναλλασσόμενους καθιερωμένους τύπους [88], ως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, που το χρησιμοποιεί ως καθαρά εσχατολογικό συμβολισμό επάνω σε σαρκοφάγους και επιτύμβια μνημεία [89].

Η πρωτότυπη δημιουργία, από την οποία προέρχεται ο ροδιακός Γανυμήδης, εντάσσεται, όπως ήδη αναφέραμε, στον γόνιμο 3ο αι. π.Χ. και, όπως πιστεύομε, στο πρώτο μισό του. Το γεγονός ότι σε καμιά περίπτωση δεν αντιμετωπίστηκε ο τύπος ως ελεύθερο, ορατό από όλες τις πλευρές γλυπτό αλλά, αντίθετα, ως μορφή εξαρτημένη από μια επιφάνεια μπροστά από την οποία έπρεπε να τοποθετηθεί, ότι είναι απαραίτητη η συμπλήρωση της μορφής —αριστερά και έξω από την ίδια— με τον αετό [90], στοιχείο που καθορίζει αμέσως την ανάπτυξη της σύνθεσης σε ένα επίπεδο [91], και τέλος το ζωγραφικό στοιχείο του βράχου, οδηγούν αβίαστα, νομίζομε, στο συμπέρασμα ότι το πρωτότυπο έργο πρέπει να αναζητηθεί στη μεγάλη ζωγραφική. Και είναι σημαντική για το συμπέρασμα αυτό η μαρτυρία των

81. Schefold, Göttersage, σ. 217. Ενδιαφέρουσα είναι η απουλιακή εικονογραφική παραλλαγή με τον κύκνο στη θέση του αετού, βλ. Krauskopf, ό.π., σ. 243 κ.ε., που υποθέτει την ύπαρξη κάποιας ιλαροτραγωδίας, που θα έδωσε την αφορμή για την παραλλαγή.

82. Krauskopf, ό.π. Σχετικά με την επίδραση των φιλολογικών πηγών στην εικονογραφική απόδοση των μύθων βλ. J.M. Moret, L'Ilioupersis dans la céramique italiote, σ. 263 κ.ε.

83. Schefold, Göttersage, σ. 218.

84. Foucher, σ. 164 κ.ε. Phillips, ό.π., σ. 261 κ.ε. Για το πρόβλημα του ζωγραφικού προτύπου γενικά βλ. Sichtermann I, σ. 66 κ.ε.

85. Γενικότερα για το πρόβλημα της επίδρασης των φιλολογικών έργων στις παραστάσεις του μύθου του Γανυμήδη βλ. Sichtermann I, σ. 36 κ.ε. Πρβλ. Bruneau, ό.π., σ. 193 κ.ε. Βλ. και υποσημ. 82. Για μια ερμηνεία του πνεύματος που διέπει την ερωτική μυθολογία και σε συνάρτηση μ' αυτή την τέχνη στην κλασική και την ελληνιστική εποχή βλ. Sichtermann II, σ. 545 κ.ε.

86. Rizzo, ό.π., σ. 56 κ.ε. A. Rumpf, JdI 63/64 (1948/49), σ. 87.

87. Sichtermann II, σ. 545. Πρβλ. Blanckenhagen, Wandlungen, σ. 196. Hild. Temporini, Die milesichen Münzen der Jüngeren Faustina. Praestant Internat. Festschrift für Ulrich Hausmann (1982), σ. 360. Για την παράσταση του Γανυμήδη να ποτίζει τον αετό, βλ. R. Herbig, Ganymed und der Adler. Ganymed, Heidelberger Beiträge zur antiken Kunstgeschichte (1949), σ. 2 κ.ε., Sichtermann I, σ. 69 κ.ε., Levi ό.π. (υποσημ. 46), σ. 130 κ.ε., J. Boardman, ό.π. (υποσημ. 74), σ. 22, αριθ. 78, Weber, ό.π., σ. 149 κ.ε. (Για τη γνησιότητα της παράστασης του καθρέφτη βλ. Schefold, Göttersage, σ. 356, σημ. 462).

88. Βλ. υποσημ. 46. Sichtermann I, σ. 71 και II, σ. 542 κ.ε., 544. Levi, ό.π., σ. 60 κ.ε., 62. Zanker, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 156. Για τη διαφοροποίηση του νοήματος ενός θέματος μέσα στην πορεία της ελληνιστικής εποχής βλ. παρατηρήσεις του A. Borbein, MarbWPr 1973, σ. 49 κ.ε. Βλ. και τις αναλύσεις του Schefold, Göttersage, pass., ιδιαίτερα σ. 335 κ.ε., 337 κ.ε. και ειδικά για τον Γανυμήδη σ. 217 κ.ε.

89. Schauenburg, ό.π. (υποσημ. 77), σ. 502 κ.ε., 508 κ.ε. J. Engenmann, JAChr EH. 2 (1973), σ. 15 κ.ε. Πρβλ. Herbig, ό.π., σ. 7.

90. Για τη συμπλήρωση γλυπτών με παρόμοιο τρόπο βλ. Sichtermann I, σ. 68 σημ. 329 (με βιβλιογρ.).

91. Σε αντίθεση με το πνεύμα και τις επιδιώξεις του 3ου αι. π.Χ., βλ. Simon, ό.π. (υποσημ. 71), σ. 355, 358, 360, 367, E. Künzl, Frühhellenistische Gruppe, σ. 42 κ.ε., 47 κ.ε., 49.

πηγών, που αναφέρονται σε πίνακες με την απεικόνιση του μύθου του Γανυμήδη [92].

Η εντόπιση του πρωτότυπου έργου είναι προβληματική. Οπωσδήποτε όμως η επίμονη επί τρεις συνεχείς αιώνες αναπαραγωγή του τύπου από τα εργαστήρια της Ρόδου [93], με μοναδικό παράδειγμα έξω από τα στενά αυτά σύνορα, στον 2ο αι., τη σύνθεση της Μαγνησίας, μας υποχρεώνει να αναζητήσομε το πρωτότυπο στον μικρασιατικό χώρο και ίσως μάλιστα στην ίδια τη Ρόδο [94]. Ακόμη και οι πολύ μεταγενέστερες επαναλήψεις του θέματος, στον σφραγιδόλιθο του Μονάχου (υποσημ. 43) (Πίν. 14 α) και στο ψηφιδωτό της Βαλτιμόρης (υποσημ. 47) (Πίν. 14 β), εντοπίζονται σ' έναν ευρύτερο χώρο, που συνδέεται στενά με τον ροδιακό κόσμο, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο [95]. Έτσι, προβάλλει δελεαστικά το όνομα του Πρωτογένη, του Μικρασιάτη ζωγράφου που ζούσε ακόμη στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και που έδρασε για πολλά χρόνια στη Ρόδο [96], χωρίς όμως βέβαια να μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα μια τέτοια υπόθεση.

Ωστόσο, τίποτα δεν αποκλείει η απήχηση του πρωτοτύπου να είχε φτάσει εδώ με τη μεσολάβηση ψηφιδωτών. Από συγκεκριμένα παραδείγματα ξέρομε ποιας ποιότητας ήταν τα ψηφιδωτά δάπεδα του τέλους του 4ου και του 3ου αι. π.Χ. στη Ρόδο και πόσο άμεση επίδραση σ' αυτά είχαν τα έργα των μεγάλων ζωγράφων [97].

Η διαδικασία της μεταφοράς της ζωγραφικής σύνθεσης στο γλυπτό εικονογραφείται με τον καλύτερο τρόπο από το παράδειγμα της σύνθεσης του Περσέα και της Ανδρομέδας [98]. Την επιλογή ερμηνεύουν οι γενικότερες τάσεις της τέχνης του 3ου αι., η στροφή και πάλι στα μυθολογικά θέματα, το ενδιαφέρον για τον συνδυασμό της φύσης στο πλαστικό έργο, ο ζωγραφικός χαρακτήρας των γλυπτῶν συνθέσεων [99]· τάσεις που οι Ρόδιοι καλλιτέχνες γρή-

92. Plautus, Menaechmi, στ. 142-144. Petronius, Satyricon, 83. Νόννος, Διονυσιακά XXV, 429-450.

93. Χαρακτηριστική για τη ροδιακή τέχνη είναι η επανάληψη ορισμένων τύπων χωρίς εικονογραφικούς ή μορφολογικούς νεωτερισμούς, βλ. Gualandi, σ. 229. Η σύνθεση εικονίζει τον αιφνιδιασμό του ανυποψίαστου, ανέμελου παιδιού από τον αετό· η σκηνή, που προηγείται απ' αυτή της αρπαγής, βρίσκεται ακόμη στο πνεύμα των παραστάσεων της καταδίωξης-αρπαγής της προηγούμενης εποχής (βλ. παραπάνω σ. 11 κ.ε.), όμως διακατέχεται ήδη από το πνεύμα της νεότερης φάσης, όπως ερμηνεύει ο Sichtermann II, σ. 546, το φαινόμενο. Έτσι το νέο νόημα, που αργότερα εκφράστηκε σε άλλα κέντρα με την απεικόνιση του αποκοιμισμένου Γανυμήδη (tondo Barberini, Sichtermann, ό.π.), στη Ρόδο εύκολα μεταφέρθηκε στον παραδοσιακό εικονογραφικό τύπο. Για την αλλαγή του νοήματος μιας παράστασης βλ. υποσημ. 88.

94. Η μεταφορά του τύπου από τη Ρόδο στη Μαγνησία δεν αποτελεί ιδιαίτερο πρόβλημα, δεδομένου ότι η δράση των Μικρασιατών καλλιτεχνών στη Ρόδο ήταν ιδιαίτερα έντονη στο διάστημα του 3ου-1ου αι. π.Χ., βλ. J. Marcadé, Au Musée de Délos, σ. 481.

95. Εδώ αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη ενός πήλινου αναγλύφου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 4839 (Πίν. 13) (διαστ. 0,16×0,12 μ.) από τη Μάκρη της Μικράς Ασίας, που εικονίζει έναν γυμνό φτερωτό νέο (Έρωτα ;) στον τύπο του Ενδυμίωνα-Νάρκισσου με τη στάση του ροδιακού Γανυμήδη. (Για την υπόδειξη του αναγλύφου και τη φωτογραφία ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την Έφορο κ. Όλγα Αλεξανδρή). Στην ίδια παράδοση ανήκει και το ελληνιστικό οστέινο ανάγλυφο από την Αίγυπτο στο Μουσείο Μπενάκη, αριθ. 18915, L. Marangou, Bone carvings from Egypt, I. Graeco-Roman period, αριθ. 63, πίν. 20 c.

96. J. Overbeck, Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste, Nr. 1907 κ.ε. E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung, σ. 839 κ.ε. A. Rumpf, RE XXIII, σ. 981 βλ. λ. v. Lorentz, Thieme-Becker, Künstlerlexikon βλ. λ. M. Cagiano de Azevedo, EAA VI, βλ. λ.

97. Βλ. πρόχειρα το ψηφιδωτό του κενταύρου, ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, Πίν. 384, σαφώς επηρεασμένο από το έργο του Ζεύξιδος, Overbeck, SQ. Nr. 1647. Επίσης ΑΑΑ VI (1973), σ. 120 εικ. 9, σ. 121 εικ. 10. Το Έργον 1976 (1977), σ. 168 κ.ε., εικ. 145-147. Τώρα Salzmann, ό.π. (υποσημ. 77).

98. Phillips, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 1 κ.ε. Ridgway, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 348 κ.ε. Για την αρπαγή του Γανυμήδη στα ψηφιδωτά της Morgantina βλ. Phillips, ό.π. (υποσημ. 77).

99. Simon, ό.π. (υποσημ. 71), σ. 351. Πρβλ. παρατηρήσεις για το πνεύμα της ελληνιστικής τέχνης

γορα τις αναπτύσσουν κατά την ώριμη ελληνιστική εποχή στην ύψιστη έκφρασή τους, διαμορφώνοντας τους περίφημους ροδιακούς περιπάτους και τα άλση, τα φυσικά και τα τεχνητά σπήλαια και εντάσσοντας σ' αυτά τις δημιουργίες τους [100]. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια η ερωτική, ειδυλλιακή εικόνα του Γανυμήδη αποκτά στην εποχή αυτή νέο ενδιαφέρον [101].

Μέσα σε κόγχες, μικρογραφίες σπηλαίων και σε κρήνες [102], διακοσμητικά της ιδιωτικής κατοικίας θα πρέπει να φανταστούμε τα αγαλματάκια του Γανυμήδη στη Ρόδο [103]. Οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες βρέθηκαν τα διάφορα αντίγραφα, δε μας επιτρέπουν να πούμε αν υπήρξαν ποτέ πλήρεις οι συνθέσεις. Δεν αποκλείεται όμως, σύμφωνα με το κλασικιστικό πνεύμα της εποχής, στην οποία ανήκουν τα περισσότερα από τα αγαλματάκια αυτά, να είχε συντελεστεί πλέον η «απομόνωση» του Γανυμήδη [104], ο οποίος με τη χαρακτηριστική στάση του θα αποτελούσε το σύμβολο του μύθου και την έκφραση του όποιου νοήματος απέδωσε η κάθε εποχή σ' αυτόν.

Αθήνα, Ιανουάριος 1982 *ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ*

την απομόνωση της μορφής, τη συμπλήρωσή της από το «σκηνικό» του τόπου και τρόπου έκθεσης, von Blanckenhagen, Wandlungen, σ. 193 κ.ε. Ridgway, ό.π. H. Laubscher, Fischer und Landleute. Studien zur hellenistischen Genreplastik (1982), σ. 86 κ.ε.

100. Gr. Konstantinopoulos, Archaeology 21 (No. 2), April 1968, σ. 118. H. Lauter, AntK 15 (1972), σ. 49 κ.ε., ιδιαίτερα 53 κ.ε. von Blanckenhagen, Wandlungen, σ. 198 κ.ε. Gualandi, σ. 9, 16, 229, 230. Γενικά για τους ελληνιστικούς κήπους βλ. Laubscher, ό.π., σ. 88 καί σημ. 374 με βιβλιογραφία. Για τεχνητά σπήλαια P. Grimal, Les jardins romains, σ. 320 κ.ε. Για νυμφαία βλ. A. R. A. van Aken, Mnemosyne 4 (1951), σ. 272 κ.ε. Επίσης B. Andreae, RM 83 (1976) II, σ. 304 κ.ε. (για τον ελληνιστικό Illusionismus) και σ. 307 σημ. 75 (για τα νυμφαία).

101. J. Charbonneaux, Das hellenistische Griechenland (Die griechische Kunst IV), σ. 285. Πρβλ. Gualandi, σ. 229. Sichtermann, I, σ. 68.

102. Για την επιλογή των διακοσμητικών μορφών σε κρήνες και για το γενικότερο πνεύμα που τις διέπει βλ. Kapossy, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 87 και 71. Ridgway, ό.π., σ. 351 κ.ε.

103. Εκτός από το πήλινο ειδώλιο ΕΙΔ. 392, που βρέθηκε σε περιοχή τάφων, και τον Γ 72, που προέρχεται από τις με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και όχι πλήρως ερευνημένες εγκαταστάσεις κάτω από το ξενοδοχείο «Ήλιος» (υποσημ. 19), τα άλλα αντίγραφα έχουν βρεθεί στην οικιστική περιοχή της πόλης και σε σπίτια. Για τον διακοσμητικό χαρακτήρα της ροδιακής πλαστικής και γενικότερα τον «ανεπίσημο» χαρακτήρα και την «ιδιωτικοποίηση» (privatizzazione) της τέχνης στη Ρόδο, την ερμηνεία και αιτιολόγηση του φαινομένου, βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Gualandi, σ. 18, 229 κ.ε. Πρβλ. Merker I, σ. 243, 423 κ.ε., 459 και Merker II, σ. 6, 17. Γενικά για τη διακοσμητική χρήση της ελληνιστικής πλαστικής βλ. και M. Jacob-Felsch, Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen, σ. 87, 103. Laubscher, ό.π., σ. 88 κ.ε.

104. Βλ. την ανάλυση του von Blanckenhagen, Wandlungen, ιδιαίτερα σ. 196 κ.ε. Επίσης βλ. Lauter, ό.π., σ. 58, Jacob - Felsch, ό.π., σ. 105, Gualandi, σ. 240, Sichtermann II, σ. 547, F. Preishofen - P. Zanker, Reflex einer eklektischen Kunstanschauung beim Auctor ad Herennium, Dialogi di Archeologia IV 1 (1970/71), σ. 100 κ.ε.

ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΜΕΤΟΧΙ ΚΑΛΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ*

(Σχέδ. 1-41· Πίν. 16-22)

Το νεκροταφείο

Το νεκροταφείο με ΥΜΙΙΙ λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους στη θέση «Τραπέζα» του μετοχιού Καλού της επαρχίας Τεμένους Ηρακλείου, σ' απόσταση 27 χλμ. ΝΔ. απ' το Ηράκλειο, εντοπίστηκε για πρώτη φορά το 1970 με την τυχαία εύρεση, μετά από βαθιά άροση, δυο λαξευτών θαλαμοειδών τάφων και την περισυλλογή των σαρκοφάγων, αγγείων και κοσμημάτων που περιείχαν [1]. Το 1976 δόθηκε η ευκαιρία για μια μικρή σωστική ανασκαφή στον ίδιο χώρο [2], με αφορμή τη μερική σύληση δυο νέων τάφων και τον εντοπισμό ενός τρίτου, κοντά στους προηγούμενους [3].

Το νεκροταφείο βρίσκεται στην ακαλλιέργητη στο μεγαλύτερο μέρος της, βόρεια, απότομη πλαγιά του χαμηλού λόφου «Τραπέζα» [4], ανάμεσα στο μετόχι Καλού, και 700 μ. ΒΑ. του, και στο μετόχι Γαλένι. Μπροστά του ανοίγεται μια στενή ρεματιά που διατρέχεται από ένα μικρό χείμαρρο. Η θέση βρίσκεται στο κέντρο περίπου της ορεινής κι απομονωμένης περιοχής των οικισμών Καλού, Γαλένι και Ρουκάνι, σε ύψόμετρο περίπου 420 μ. (βλ. Σχέδ. 1, σημείο Α). Στα μινωικά χρόνια η περιοχή δεν ήταν τόσο απομονωμένη όσο σήμερα. Σ' απόσταση 2,5 μόλις χλμ. δυτικά του νεκροταφείου περνούσε ο κύριος, πολυσύχναστος ασφαλώς, μινωικός δρόμος που συνέδεε την Κνωσό με την πεδιάδα της Μεσαράς και τη Φαιστό [5]. Ο δρόμος αυτός, περνώντας απ' τη σημαντική μινωική εγκατάσταση της

* Η εργασία αυτή χωρίζεται σε τρία μέρη: Τα μέρη Α (1. Το νεκροταφείο. 2. Οι τάφοι) και Γ (Τα άλλα ευρήματα) υπογράφονται από τη Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, ενώ το μέρος Β (Η κεραμική. Σαρκοφάγοι και αγγεία) από το Γ. Ρεθεμιωτάκη.

Για την πρόθυμη παραχώρηση του υλικού, ευχαριστούμε θερμά τον τ. Γεν. Έφορο Στ. Αλεξίου και την Έφορο Αγγ. Λεμπέση. Ευχαριστίες επίσης οφείλονται στο διευθυντή του Μουσείου Ηρακλείου, Έφορο Γιάννη Σακελλαράκη, για διευκολύνσεις στη διάρκεια της μελέτης. Τα σχέδια των ευρημάτων οφείλονται στη σχεδιάστρια του Μουσείου Ηρακλείου Κ. Αστρινάκη και τα ανασκαφικά στη Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη.

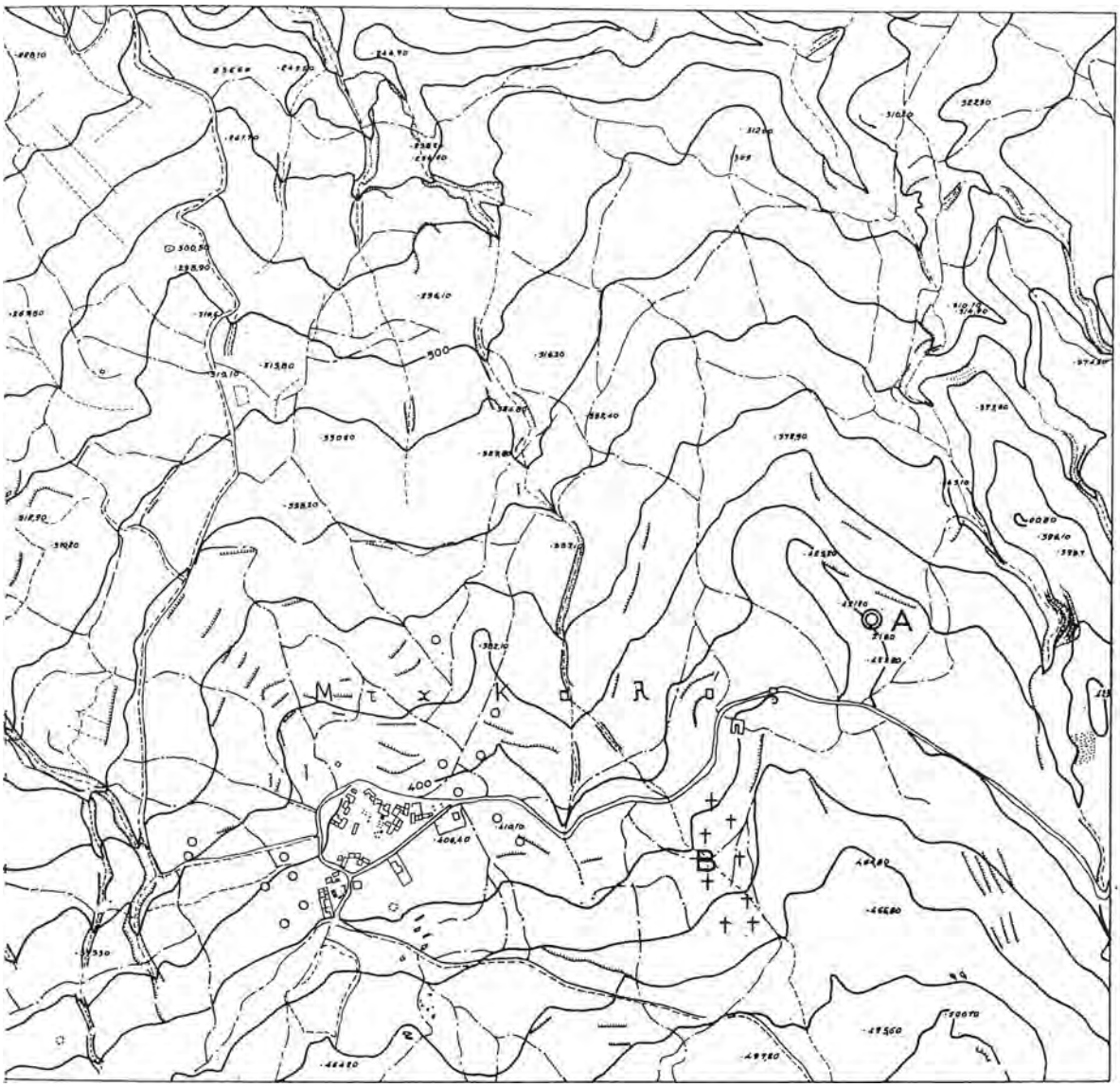
1. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 492-493, Πίν. 507 α. A. Kanta, The Late Minoan III period in Crete. A survey of sites, pottery and their distribution (SIMA LVIII, Göteborg 1980), σ. 35 (στο εξής: A. Kanta).

2. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 359.

3. Η Υπηρεσία ειδοποιήθηκε για τη διενεργούμενη αρχαιοκαπηλία από τον αγροφύλακα της περιοχής Ηλία Σωμαράκη. Η ανασκαφή έγινε από τη Ν. Δημοπούλου με τη βοήθεια του αρχιτεχνίτη-συντηρητή του Μ. Ηρακλείου Κ. Βιτωράκη. Την περισυλλογή του 1970 είχε διενεργήσει ο αρχιτεχνίτης-συντηρητής Γ. Ηλιάκης με την εποπτεία της Αγγ. Λεμπέση. Το 1978 έγινε, επίσης στον ίδιο χώρο, μικρή περισυλλογή οστράκων, που πιθανότατα προέρχονται από τάφους καταστραμμένους από παλιά, κατά την ισοπέδωση της κορυφής του λόφου.

4. Τάφοι ασφαλώς υπάρχουν σ' όλη τη βόρεια-βορειοανατολική πλαγιά του λόφου, από τη βάση του ως την κορυφή σχεδόν, όπως φαίνεται από τη διασπορά των οστράκων. Η πυκνή βλάστηση αγριόπρινων δεν επέτρεψε τη συστηματική επιφανειακή έρευνα για εντοπισμό κι άλλων τάφων. Για το σκοπό αυτό χρειάζεται έρευνα με δοκιμαστικές τομές, που το 1976 δεν ήταν δυνατή.

5. A. Evans, The Palace of Minos at Knossos (στο εξής P.M.) II 1, σ. 60 κ.ε. και παρένθ. χάρτης σ. 70-71.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής της ανασκαφής.

Λυκάστου [6], στα ΒΑ. του νεκροταφείου, προχωρούσε ανάμεσα στα σημερινά χωριά Πύργος [7] και Σινάπι και ακολουθώντας αντίστροφα την πορεία ενός ρέματος, του Γιόφυρου, κατέληγε στη Μεσαρά, περνώντας απ' τη διάβαση του Αγίου Θωμά (αφού κάθε άλλη πρόσβαση στη Μεσαρά απ' αυτή την περιοχή εμποδίζεται απ' τους ορεινούς όγκους Μονοδέντρι, Αυγερινό και Πλακούρα).

Ο αντίστοιχος μινωικός οικισμός, στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο, πρέπει φυσικά ν'

6. P.M. II 1, σ. 71-74. Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1955, σ. 306-309.
7. Για ΥΜΙ ευρήματα από τον Πύργο βλ. P.M. II 1, σ. 75-76.

αναζητηθεί στη γύρω περιοχή. Διάσπαρτα ΥΜ όστρακα, που παρατηρήθηκαν σε μικρή επιφανειακή έρευνα στη χαμηλή, μαλακή πλαγιά, ανατολικά απ' τον οικισμό Καλού, κοντά σε μια μικρή πηγή και περίπου 500 μ. νότια απ' το νεκροταφείο, ίσως αποτελούν ένδειξη για τον εντοπισμό του οικισμού αυτού.

Οι τάφοι

Οι τάφοι αριθμήθηκαν με λατινικούς αριθμούς από Ι έως V. Για τους τάφους Ι και ΙΙ (1970) δεν υπάρχουν συγκεκριμένες ανασκαφικές πληροφορίες, αφού, όπως αναφέρθηκε, προέρχονται από περισυλλογή μετά από άροση. Είναι πάντως γνωστό ποια αντικείμενα προέρχονται από κάθε τάφο.

Απ' τους υπόλοιπους τάφους ΙΙΙ, IV και V (1976), ο πρώτος (ΙΙΙ) είχε διασώσει μερικά μόνο μικροαντικείμενα που διέφυγαν απ' τούς αρχαιοκάπηλους, ενώ στο δεύτερο (IV) οι συλητές πρόφθασαν ν' αναμοχλεύσουν ένα τμήμα μόνο και ν' αφαιρέσουν μια σαρκοφάγο και ασφαλώς ορισμένα κτερίσματα [8]. Ο τάφος V εντοπίστηκε με επιφανειακή έρευνα δίπλα στους προηγούμενους και βρέθηκε ανέπαφος.

Οι δρόμοι των τάφων είχαν σχεδόν ολοκληρωτικά αφανιστεί από κατολισθήσεις της απότομης πλαγιάς. Έτσι, ανασκάφτηκε μικρό μόνο τμήμα τους μπροστά στην είσοδο. Η ανασκαφή των θαλάμων έγινε από την οπή της πεσμένης οροφής τους [9]. Στο «βύθισμα» που προκάλεσε στην επιφάνεια του εδάφους το πέσιμο της οροφής οφείλεται, άλλωστε, και ο εντοπισμός των τάφων.

Οι τάφοι είναι του συνηθισμένου τύπου των λαξευτών θαλαμοειδών, με ελλειπτικό θάλαμο, κατωφερικό δρόμο και είσοδο που έκλεινε με φράγμα ξερολιθιάς.

Τάφος Ι

Ο τάφος Ι, βρίσκεται στη βορειοανατολική άκρη του λόφου, με είσοδο στα βόρεια, σύμφωνα με την κλίση της μαλακής πλαγιάς.

Από τον τάφο προέρχονται τέσσερις κιβωτιόσχημες σαρκοφάγοι, οι Ι 1/αριθ. ΜΗ 19021, Ι 2/αριθ. ΜΗ 19022, Ι 3/αριθ. ΜΗ 19023 και Ι 4/αριθ. ΜΗ 19024, τέσσερα αγγεία, ο ψευδόστομος αμφορίσκος Ι 5/αριθ. ΜΗ 19017, το μικρό φλασκί Ι 6/αριθ. ΜΗ 19018, το προχοΐδιο Ι 7/αριθ. ΜΗ 19019 και το προχοΐδιο Ι 8/αριθ. ΜΗ 19020, πλήθος από ψήφους από ποικίλες ύλες και σε διάφορα σχήματα, που αποτέλεσαν εννιά περιδέραια, τα Ι 9/αριθ. ΜΗ 2414, Ι 10/αριθ. ΜΗ 2415, Ι 11/αριθ. ΜΗ 2416, Ι 12/αριθ. ΜΗ 2417, Ι 13/αριθ. ΜΗ 2418, Ι 14/αριθ. ΜΗ 2419, Ι 15/αριθ. ΜΗ 2420, Ι 16/αριθ. ΜΗ 2421, Ι 17/αριθ. ΜΗ 2422, και ένας χάλκινος κρίκος, ό Ι 18.

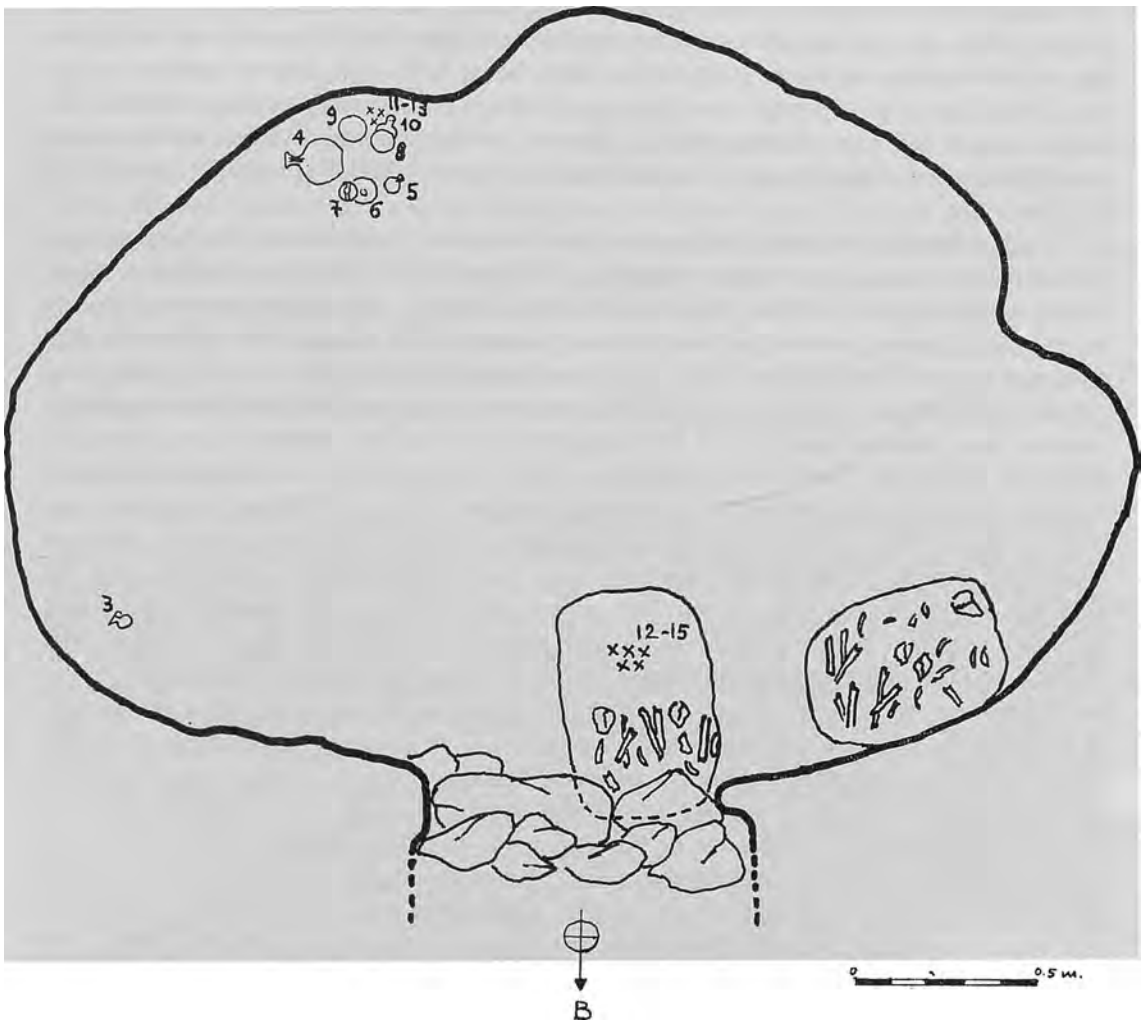
Τάφος ΙΙ

Ο τάφος ΙΙ, σ' απόσταση 8 μ. απ' τον προηγούμενο, έχει επίσης την είσοδο στα βόρεια, σύμφωνα με την κλίση της πλαγιάς.

Μία μόνο κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος, η ΙΙ 1/αριθ. ΜΗ 19025, προέρχεται απ' αυτό τον τάφο, μαζί με τρία αγγεία, την υψίποδη κύλικα ΙΙ 2/αριθ. ΜΗ 19014, τον ψευδόστομο αμφο-

8. Τα σπασμένα κομμάτια των σαρκοφάγων των τάφων ΙΙΙ και IV βρέθηκαν μέσα κι έξω από τους θαλάμους και συγκολλήθηκαν.

9. Για τη «βύθισι των θόλων» βλ. Σπ. Ιακωβίδης, Περατή ΙΙ, σ. 18 κ.ε.

Σχέδ. 2. Τάφος ΙΙΙ.

ρίσκο ΙΙ 3/αριθ. ΜΗ 19015 και τον ψευδόστομο αμφορίσκο ΙΙ 4/αριθ. ΜΗ 19016. Από έλλειψη ανασκαφικών πληροφοριών δεν είναι δυνατό να βεβαιωθεί αν ο τάφος περιείχε μόνο τη σαρκοφάγο ή και ταφές στο δάπεδο.

Τάφος ΙΙΙ (Σχέδ. 2)

Ο τάφος ΙΙΙ βρίσκεται περίπου 20 μ. βόρεια των Ι και ΙΙ και έχει, όπως και οι υπόλοιποι, την είσοδο στα βόρεια. Ο θάλαμος είναι ελλειπτικού σχήματος, διαστ. 3,05×2 μ., με το μεγάλο άξονα από Α. προς Δ., ενώ η πίσω (νότια) πλευρά του διαμορφώνεται τρίλοβη με τρεις αβαθείς, ακανόνιστες κόγχες, που δείχνουν τις προσπάθειες διεύρυνσης κατά και-

ρούς του θαλάμου [10], για να περιλάβουν ταφές ή παραμερισμένα οστά, όπως γινόταν συχνά [11]. Το άνοιγμα της εισόδου, με αδιαμόρφωτες παραστάδες, πάχ. 0,10-0,20 μ., είχε ύψος 0,90, πλάτος 0,80 μ. και έκλεινε με το συνηθισμένο φράγμα ξερολιθιάς. Η οροφή είχε καταπέσει και τα διαβρωμένα τοιχώματα σώζονταν σε ύψος μόλις 0,60 μ. Το δάπεδο βρέθηκε σε βάθος 2,70-3 μ. απ' την επιφάνεια του εδάφους. Ο τάφος είχε σχεδόν εντελώς συληθεί. Στα αναμοχλευμένα απ' τους αρχαιοκάπηλους χώματα, βρέθηκαν όστρακα απ' τα οποία ανασυγκροτήθηκαν δυο κιβωτιόσχημες σαρκοφάγοι, οι ΙΙΙ 1/αριθ. ΜΗ 21813 και ΙΙΙ 2/αριθ. ΜΗ 21817α.

Ό,τι διέφυγε τη σύληση βρέθηκε κατά τον καθαρισμό του θαλάμου: Στο βορειοανατολικό άκρο του τάφου, η μικρογραφική πρόχους ΙΙΙ 3/αριθ. ΜΗ 21800. Στην αβαθή ανατολική κόγχη του τάφου, μήκ. 1,83 και βάθ. περίπου 0,50 μ., και στο νοτιοδυτικό άκρο της, βρέθηκε μια ομάδα αντικειμένων: ένας ψευδόστομος αμφορέας, ΙΙΙ 4/αριθ. ΜΗ 21802, δύο ψευδόστομοι αμφορίσκοι, ΙΙΙ 5/αριθ. ΜΗ 21799 και ΙΙΙ 6/αριθ. ΜΗ 21795, και δίπλα τους ένας ακόμα ψευδόστομος, ο ΙΙΙ 7/αριθ. ΜΗ 21796. Με την ίδια ομάδα βρέθηκαν ένα αναποδογυρισμένο άωτο κωνικό κύπελλο, το ΙΙΙ 8/αριθ. ΜΗ 21787, κι ένα δεύτερο όμοιο, όρθιο, το ΙΙΙ 9/αριθ. ΜΗ 21788, που περιείχε κάρβουνο. Με την αφαίρεση του αναποδογυρισμένου κωνικού κυπέλλου, παρουσιάστηκε, με την όψη προς τα πάνω, ένα ειδώλιο γυναικείας μορφής, το ΙΙΙ 10/21809, με κωνική φούστα, επιμελημένη απόδοση της κόμης και τα χέρια σε λατρευτική στάση. Η γραπτή του κόσμηση είναι πολύ απολεπισμένη. Δίπλα στο χέρι του ειδωλίου βρέθηκαν μαζί τρεις ψήφοι: μια κωνική από στεατίτη, μια σφαιρική από μαύρη υαλόμαζα και μια πιεσμένη αμφικωνική από κυανή υαλόμαζα, οι ΙΙΙ 11-12-13/αριθ. ΜΗ 2637α, β, γ. Όλα τα αντικείμενα της ομάδας βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε έκταση 0,30×0,35 μ. και πιθανότατα σχετίζονταν όλα με μια ταφή, που δυστυχώς διαταράχτηκε κατά τη σύληση. Η παρουσία του ειδωλίου, αντικειμένου που σχετίζεται με τη λατρεία (βλ. παρακάτω σ. 98 κ.έ., ΙΙΙ 10/21809), υποδηλώνει όχι μόνο μια απόθεση κτερισμάτων αλλά κάποια λατρευτική ταφική τελετουργία. Το ίδιο δηλώνουν και τα δυο κωνικά κύπελλα που το συνόδευαν [12], ένα αναποδογυρισμένο που το κάλυπτε κι ένα όρθιο που περιείχε κάρβουνο. Η σχέση με τη λατρεία κωνικών κυπέλλων αναποδογυρισμένων ή που περιέχουν απανθρακωμένες συνήθως προσφορές είναι αναμφισβήτητη, όπως δείχνει η παρουσία τους σε λατρευτικά σύνολα [13]. Την ίδια τελετουργική σημασία θεωρούνται ότι έχουν και σε τάφους, όπως στον τάφο του Καμηλάρη, όπου βρέθηκαν αναποδογυρισμένα πάνω σε πλακοειδή βωμό, του Πόρου, μπροστά σε πεσσό, και της Επισκοπής Πεδιάδας, όπου πιθανόν περιείχαν προσφορές [14], όπως

10. Πρβλ. π.χ. τους ΥΜΙΙΙ θαλαμοειδείς τάφους της Επισκοπής Πεδιάδας, ειδικότερα τον τάφο Α στη θέση Καλυβότοπος (Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1952, σ. 619-20 κ.ε., εικ. 1, Α) και τον τάφο Ε στη θέση Κεφάλα (ό.π., σ. 623, εικ. 1, Ε), καθώς και τον τάφο Α στους Σταμνιούς Πεδιάδας, θέση Παλιάλωνα (ό.π., σ. 625-26, εικ. 5, Α), τον τάφο στο Άδελε Ρεθύμνου (Ι. Παπαποστόλου, ΠΑΕ 1974, σ. 252-256, εικ. 1), τον τάφο IV του νεκροταφείου που εξετάζουμε (βλ. παρακάτω, σ. 45 κ.ε.) και τον τάφο της Μιλάτου, όπου η διεύρυνση έφθασε σε διπλασιασμό του θαλάμου (A. Evans, The Prehistoric Tombs of Knossos (Archaeologia LIX), σ. 94, εικ. 104 a (στο εξής: PTK). Για αντίστοιχα ελλαδικά παραδείγματα βλ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 12-14.

11. Γ. Μυλωνάς, Τα μυκηναϊκά έθιμα ταφής, ΕΕΦΣΠΑ 1961-62, σ. 297-98. Σπ. Ιακωβίδης ό.π., σ. 14.

12. Πρβλ. τα κωνικά κύπελλα με συμφυές ειδώλιο στο εσωτερικό από τις Αρχάνες (G. Rodenwaldt, Essays in Aegean Archaeology, Oxford 1927, σ. 100-106, Πίν. XVII a, b) και το Καρφί (M. Seiradhaki, BSA 55 (1960), σ. 11, Πίν. 4c) που θεωρούνται αντικείμενα λατρευτικής χρήσης.

13. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 8 (1954), σ. 474 και διεξοδικότερα: Chr. Boulotis, Archäologisches Korrespondenzblatt 12 (1982), Η. 2, σ. 153-157.

14. α) Καμηλάρι: D. Levi, ASAtene XXIII-XXIV (1961-62), σ. 80, εικ. 106. β) Επισκοπή: A. Kanta, σ. 268. γ) Πόρος: Α. Λεμπέση, ΠΑΕ 1967, σ. 199.

άλλωστε αντίστοιχα σκεύη που περιείχαν κάρβουνο, στους τάφους π.χ. του Καρτερού και του Καλοχωραφίτη, και που θεωρήθηκαν ότι έχουν λατρευτική-θρησκευτική σημασία [15].

Στο βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα του θαλάμου υπήρχαν δύο, κάπως ακανόνιστοι, ορθογώνιοι λάκκοι που περιείχαν οστά παλιότερων ταφών, όπως είναι συνηθέστερο [16] και όπως διαπιστώθηκε από τα ανακατεμένα και θρυμματισμένα οστά και τις μικρές σχετικά διαστάσεις των λάκκων (Α΄ λάκκος: 0,60×0,40×0,29 μ., Β΄ λάκκος: 0,60×0,40×0,38 μ.). Στον ένα λάκκο, που ένα μέρος του σκάφτηκε κάτω απ' το φράγμα ξερολιθιάς της εισόδου, τα οστά βρέθηκαν ανακατεμένα και συγκεντρωμένα στο βόρειο τμήμα του, ενώ στο νότιο βρέθηκαν χάντρες από υαλόμαζα, σφαιρικές και σε σχήμα κρινοπαπύρου, υπολείμματα των αρχικών κτερισμάτων, που αποτέλεσαν δύο περιδέραια, τα ΙΙΙ 14-15/αριθ. ΜΗ 2639 α-β.

Τα πιο χαρακτηριστικά απ' τα αγγεία που βρέθηκαν (ΙΙΙ 6/αριθ. ΜΗ 21795, ΙΙΙ 7/αριθ. ΜΗ 21796) χρονολογούνται στην ΥΜΙΙΙΑ 2 φάση και παρέχουν το χρονολογικό ορίζοντα του ειδωλίου και των υπόλοιπων μικροαντικειμένων, ενώ ο ΥΜΙΙΙΒ ψευδόστομος αμφορέας ΙΙΙ 4/αριθ. ΜΗ 21802 δίνει το τελευταίο χρονολογικό όριο της χρήσης του τάφου.

Τάφος IV (Σχέδ. 3)

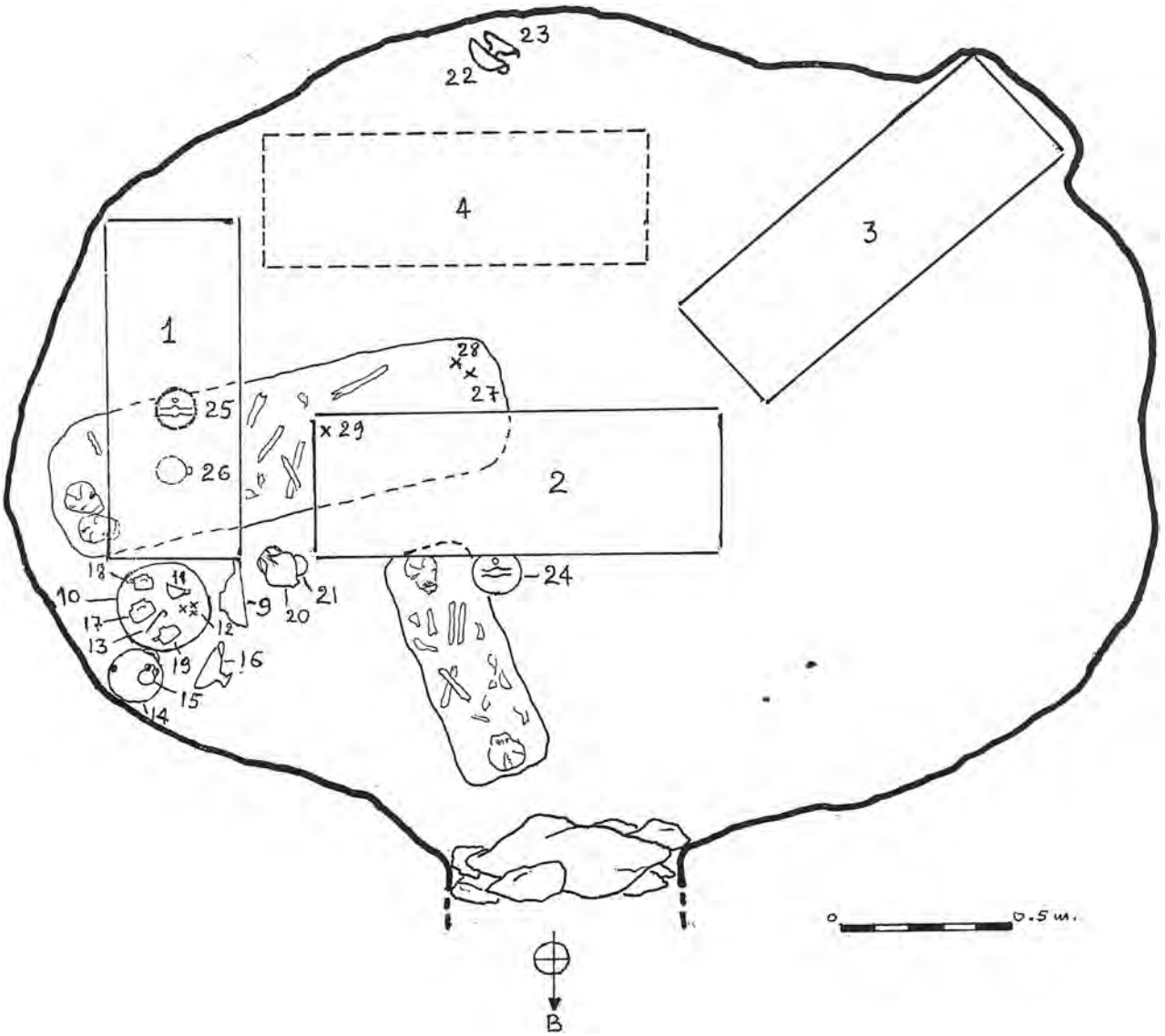
Ο τάφος IV, σ' απόσταση 4 μ. δυτικά του ΙΙΙ, έχει επίσης ελλειπτικό θάλαμο, διαστ. 3,35×2,40 μ., με το μεγάλο άξονα Α.-Δ., με κάπως ακανόνιστο περίγραμμα, ιδίως στη νοτιοδυτική άκρη του, όπου σχηματίζει μια αβαθή, ορθογώνια σχεδόν κόγχη, μήκ. 0,50 και βάθ. 0,20 μ., για να περιλάβει τη στενή πλευρά μιας σαρκοφάγου [17]. Η είσοδος, ύψ. 1,05, πλ. 0,80 μ., με παραστάδα, πάχ. 0,30 μ., που σχημάτιζε χαμηλό περιχείλωμα, πλ. 0,10 μ., έκλεινε με τη συνηθισμένη ξερολιθιά. Τα τοιχώματα των θαλάμων σώζονται μέχρι ύψους περίπου 1,10 μ., στο σημείο όπου αρχίζει να σχηματίζεται η καμπύλωση της οροφής. Το δάπεδο απέχει απ' την επιφάνεια του εδάφους περίπου 3,80 μ. Το ελάχιστο τμήμα του δρόμου, που απέμεινε απ' τις κατολισθήσεις της πλαγιάς, παρουσίαζε έντονη κλίση.

Ένα μέρος του τάφου είχε συληθεί. Οι αρχαιοκάπηλοι διατάραξαν το κεντρικό και νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα του. Τρεις σαρκοφάγοι, οι IV 1/αριθ. ΜΗ 21820, IV 2/αριθ. ΜΗ 21816 και IV 3/αριθ. ΜΗ 21814, βρέθηκαν στη θέση τους, αν και λίγο σπασμένες από τη διατάραξη του τάφου: η IV 1/αριθ. ΜΗ 21820 με άξονα Β.-Ν. στην ανατολική πλευρά του θαλάμου, η IV 2/αριθ. ΜΗ 21816 στο κεντρικό τμήμα με άξονα Α.-Δ. και η IV 3/αριθ. ΜΗ 21814 στο νοτιοδυτικό τμήμα με άξονα ΒΑ.-ΝΔ. και τη νότια στενή πλευρά ενσφηνωμένη στην κόγχη του τοιχώματος. Μια τέταρτη σαρκοφάγος, η IV 4/αριθ. ΜΗ 21812, βρέθηκε φρεσκοσπασμένη στα χώματα του θαλάμου και προέρχεται ασφαλώς από το διαταραγμένο χώρο, το κέντρο δηλ. του νότιου τμήματος του θαλάμου, όπου ήταν τοποθετημένη πιθανότατα με τον άξονα Α.-Δ. Στα χώματα του θαλάμου βρέθηκαν επίσης μερικά σκόρπια κομμάτια, σπασμένα από παλιά, του σώματος άλλης μιας σαρκοφάγου, τῆς IV 5/ ακατάγρ., και τριών πωμάτων σαρκοφάγων, των IV 6-7-8/αριθ. ΜΗ 21817 β, απ' τα οποία το ένα, ακόσμητο, ίσως ανήκε στην IV 5. Η σαρκοφάγος IV 5 και τα πώματα IV 6-7-8 προέρχονται ασφαλώς από παλιές ταφές που διαταράχτηκαν κατά τη συνεχή χρήση του τάφου. Σε καμιά απ' τις σαρκοφάγους δεν έγινε δυνατό να διαπιστωθεί με βεβαιότητα η θέση του νεκρού, γιατί τα οστά ήταν εντελώς διαλυμένα.

15. M. Nilsson, The Minoan-Mycenaean religion and its survival in Greek religion² (Lund 1950), σ. 598-99 (στο εξής: MMR²). ΑΔ 29 (1973-74) : Χρονικά, σ. 885.

16. Και σπανιότερα αρχικές ταφές: Γ. Μυλωνάς, ό.π., σ. 294, 298. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 14-15.

17. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 10 και ιδίως τους τάφους Άδελε και Επισκοπής.

Σχέδ. 3. Τάφος IV.

Τις σαρκοφάγους συνόδευαν διάφορα κτερίσματα. Μια ομάδα αντικειμένων βρέθηκε στο στενό χώρο μεταξύ της IV 1/21820 και του βορειοανατολικού τοιχώματος του θαλάμου. Σ' επαφή με τη βόρεια στενή πλευρά της σαρκοφάγου μια λεκανίδα με προχοή, η IV 9/21792. Κοντά της βρέθηκε μια κυλινδρική πυξίδα με το πώμα της, η IV 10/αριθ. ΜΗ 21807, που περιείχε [18] ένα μόνωτο κύπελλο, το IV 11/21808, τρεις κωνικές ψήφους από αλάβαστρο και ορεία κρύσταλλο, IV 12/2642 α-γ, και μια αγκιστροειδή περόνη από γαλα-

18. Κυλινδρικές πυξίδες-κοσμηματοθήκες, με άθικτο το περιεχόμενό τους, βρέθηκαν επίσης στην Παχυάμμο (Στ. Αλεξίου, Κρητ. Χρον. 8 (1954), σ. 400, Πίν. ΣΤ΄ και Ζ΄) και το Φουρνί Αρχανών (Ι. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1975 Β΄, σ. 264, Πίν. 234 δ-236 α).

νή υαλόμαζα, η IV 13/αριθ. ΜΗ 2643, που στην απόληξή της βρέθηκε ενσφηνωμένη μια ψήφος από όμοιο υλικό.

Δίπλα στην πυξίδα, σ' επαφή με το βόρειο τοίχωμα του θαλάμου, βρέθηκε μια δίωτη φιάλη, η IV 14/21793α, που περιείχε έναν ψευδόστομο αμφορίσκο, τον IV 15/21793β, και δίπλα μια μόνωτη κύλικα, η IV 16/21784. Κάτω απ' την πυξίδα βρέθηκε ένα δίωτο κυλινδρικό αγγείο, το IV 17/21789, και δύο τρίωτα με σωληνωτή προχοή, τα IV 18/21790 και VI 19/21791, ενώ στο στενό χώρο μεταξύ των σαρκοφάγων IV 1/21820 και IV 2/21816 βρέθηκε ένας ψευδόστομος αμφορέας, ο IV 20/21804α, κι ένα άωτο κωνικό κύπελλο, το IV 21/21804β. Στο μέσο του νότιου τοιχώματος του θαλάμου, είχε τοποθετηθεί ένα μόνωτο κύπελλο, το IV 22/21785β, που περιείχε μια άβαφη μόνωτη κύλικα, την IV 23/21785α. Τα δύο αυτά αγγεία θα συνόδευαν τη σαρκοφάγο IV 4/21812, που ασφαλώς αφαιρέθηκε κατά τη διατάραξη του τάφου απ' το χώρο αυτό. Σ' επαφή με τη βόρεια μεγάλη πλευρά της σαρκοφάγου IV 2/21816, βρέθηκε ένας ψευδόστομος αμφορέας, ο IV 24/21803, ενώ κάτω απ' τη σαρκοφάγο IV 1/21820 και στο κέντρο του χώρου που κάλυπτε, βρέθηκαν, μετά την αφαίρεσή της, ένας ψευδόστομος αμφορίσκος, ο IV 25/21794, κι ένα μόνωτο κύπελλο, το IV 26/21786. Μέσα στη νοτιοανατολική γωνία της IV 2/21816 βρέθηκε μια κωνική ψήφος από στεατίτη, η IV 29/2636. Μετά την αφαίρεση των σαρκοφάγων και των αγγείων, στο δάπεδο του τάφου αποκαλύφθηκαν δυο λάκκοι με οστά παλιών, παραμερισμένων ταφών [19]. Ο πρώτος, στην ανατολική πλευρά του τάφου, με άξονα μήκους από ΒΑ. προς ΝΔ., διαστ. 1,40×0,42×0,43 μ., περιείχε πολλά ανακατεμένα και θρυμματισμένα οστά και δύο κρανία στη βορειοανατολική άκρη του. Στη νοτιοδυτική γωνία του βρέθηκε μια κωνική ψήφος από στεατίτη, η IV 27/2635, κι ένας αλαβάστρινος μύκητας ξίφους σε σχήμα πολύ πιεσμένο ημισφαιρικό, ο IV 28/3782. Η χάλκινη λεπίδα προφανώς αφαιρέθηκε, όπως συνέβαινε συχνά για τα χάλκινα ιδίως κτερίσματα των παλιότερων ταφών [20].

Ένας δεύτερος, μικρότερος λάκκος, με άξονα μήκους από ΒΔ. προς ΝΑ., διαστ. 0,73×0,25×0,32 μ., σκάφτηκε μπροστά στην είσοδο. Περιείχε ανακατεμένα θρυμματισμένα οστά παλιών ταφών και από ένα κρανίο στις δυο του άκρες.

Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε κατά την ΥΜΙΙΙΑ 2-Β περίοδο, όπως φαίνεται απ' την κεραμική. Οι διακοσμημένες σαρκοφάγοι IV 1/21820 και IV 4/21812 ανήκουν στην ΥΜΙΙΙΒ φάση, καθώς και τα αγγεία που με βεβαιότητα τους ανήκουν ως κτερίσματα. Οι σαρκοφάγοι IV 2/21816 και IV 3/21814 είναι ακόσμητες, όμως η θέση τους στον τάφο, πλησιέστερα προς την είσοδο και μπροστά από τις IV 1/21820 και IV 4/21812, αποτελεί μια ένδειξη για σύγχρονη τουλάχιστο μ' αυτές ή λίγο μεταγενέστερη χρονολόγηση, όπως άλλωστε δηλώνει και ο ΥΜΙΙΙΒ αμφορέας IV 24/21803, που αποτελεί κτέρισμα της πρώτης.

Προγενέστερων ταφών ενδείξεις είναι τα κομμάτια της σαρκοφάγου IV 5/ακατάγρ. και των πωμάτων IV 6-8/21817β που βρέθηκαν διάσπαρτα στο θάλαμο και, βέβαια, οι λάκκοι με τα συγκεντρωμένα οστά των παλιότερων ταφών. Οι παλιότερες αυτές ταφές ανάγονται τουλάχιστο μέχρι την ΥΜΙΙΙΑ 2 φάση, βάσει ορισμένων αγγείων, π.χ. του ψευδόστομου IV 20/21804α που βρέθηκε στην παρυφή του μεγαλύτερου λάκκου, υπόλειμμα μάλλον των κτερισμάτων παλιάς ταφής. Κτερίσματα παλιότερων ταφών πιθανόν να περιλαμβάνει και η ομάδα των ΥΜΙΙΙΑ-Β αγγείων της βορειοανατολικής άκρης του τάφου, μπροστά στη βόρεια στενή πλευρά της ΥΜΙΙΙΒ σαρκοφάγου IV 1/21820, αν και η ΥΜΙΙΙΑ 2 πυξί-

19. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 14.

20. PTK, σ. 63, 104. A. Wace, Chamber Tombs at Mycenae (Archaeologia LXXXII, Oxford 1933), σ. 138. R.C. Bosanquet, JHS 24 (1904), σ. 323.

δα IV 10/21807 είναι δυνατό να τοποθετήθηκε απαρχής ως κτέρισμα της ΥΜΙΙΙΒ σαρκοφάγου, αφού ως κοσμηματοθήκη μπορεί να διατηρήθηκε για καιρό σε οικιακή χρήση.

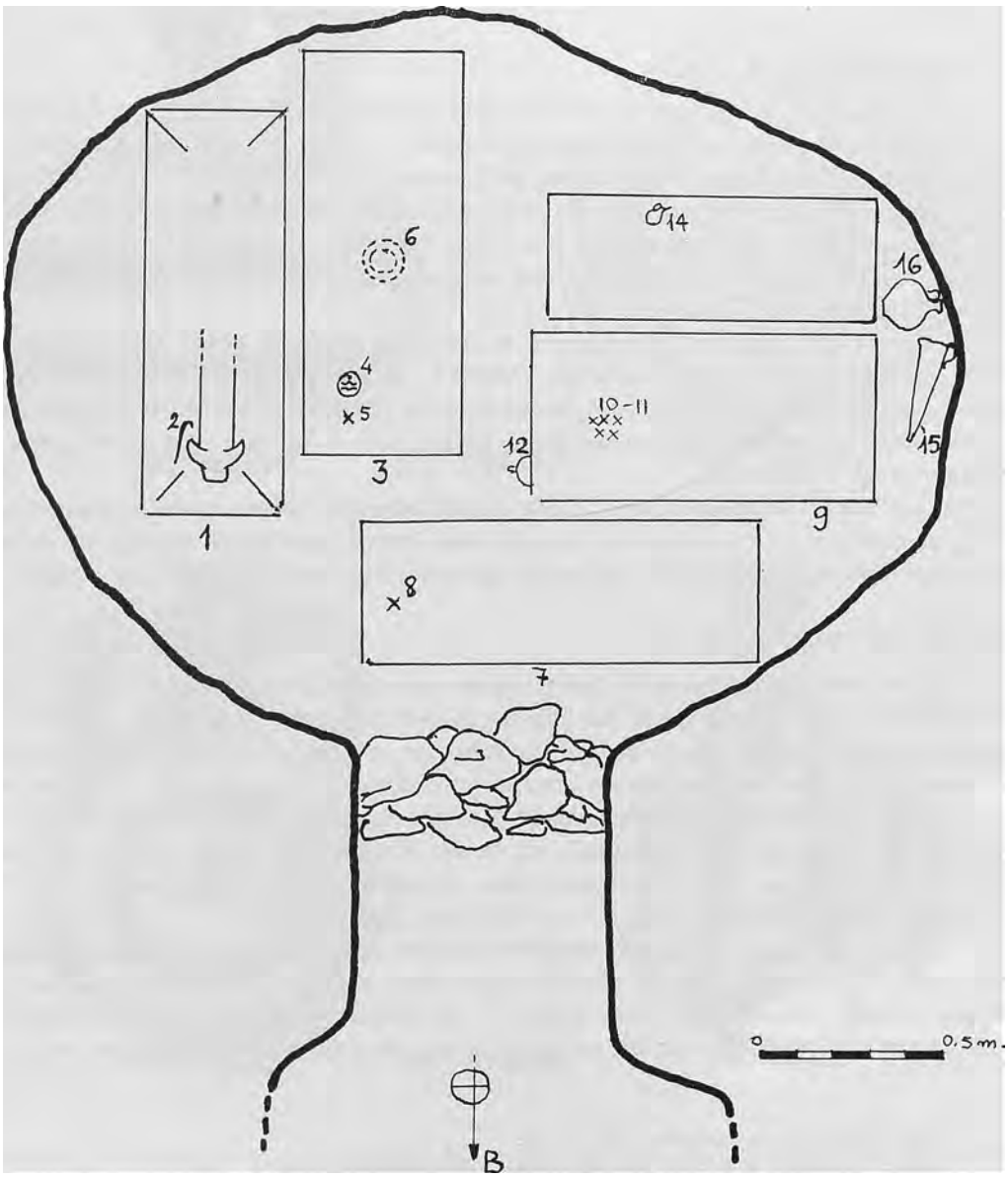
Τάφος V (Σχέδ. 4)

Ο τάφος V, σ' απόσταση 7 μ. στα δυτικά του IV, έχει επίσης θάλαμο ελλειπτικού σχήματος, διαστ. 2,60×2 μ., με το μεγάλο άξονα από Α. προς Δ. Η είσοδος, ύψ. 1,15 και πλ. 0,75 μ., που έκλεινε με τη συνηθισμένη ξερολιθιά, συνεχίζεται με διάδρομο ίδιου πλάτους και μήκ. 0,80 μ., που ευρύνεται σε δρόμο, πλ. 1,30 μ. Ο δρόμος σώζεται σε μήκος μόνο 0,50 μ. Ο υπόλοιπος καταστράφηκε απ' τις κατολισθήσεις της πλαγιάς. Διάδρομος και δρόμος έχουν έντονη κλίση. Η οροφή είχε καταπέσει και τα τοιχώματα του θαλάμου σώζονταν κατακόρυφα σχεδόν, μέχρις ύψους 0,80 μ. Το δάπεδο του τάφου απείχε απ' την επιφάνεια 3,40 μ.

Στο θάλαμο βρέθηκαν συμμετρικά τοποθετημένες πέντε σαρκοφάγοι που τις συνόδευαν διάφορα κτερίσματα. Στο ανατολικό τμήμα, με άξονα Β.-Ν., βρέθηκε η σαρκοφάγος V 1/21819, γραπτή, με ενδιαφέρουσα πλαστική ταυροκεφαλή στο άκρο της δοκού του πώματος. Διαλυμένα οστά του κρανίου υπήρχαν προς τη βόρεια πλευρά και ανάμεσά τους βρέθηκε χάλκινη αγκιστροειδής περόνη, η V 2/4355, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι οι περόνες αυτού του τύπου χρησίμευαν στη στερέωση των μαλλιῶν [21]. Η σαρκοφάγος V 3/21811, ακόσμητη, με σπασμένο το κάλυμμά της, βρισκόταν τοποθετημένη δίπλα και παράλληλα με την προηγούμενη. Λίγα διαλυμένα οστά του κρανίου υπήρχαν στη βόρεια πλευρά της. Μέσα στη βορειοανατολική γωνία της βρέθηκε ένας ψευδόστομος αμφορίσκος, ο V 4/21797, κι ένας σπασμένος χάλκινος κρίκος από στριφτό σύρμα, ο V 5/ακατάγραφος. Κάτω απ' τη σαρκοφάγο και στο κέντρο του χώρου που κάλυπτε, βρέθηκε ένα πέτρινο καλυκόσχημο αγγείο, το V 6/3781. Η σαρκοφάγος V 7/21815, με γραπτή κόσμηση, τοποθετήθηκε μπροστά στην είσοδο με άξονα Α.-Δ. Τα οστά του κρανίου βρέθηκαν στην ανατολική πλευρά. Προς την ίδια πλευρά βρέθηκε μια φακοειδής σφραγίδα, η V 8/2634, με παράσταση φτερωτού αιγάγρου. Η σαρκοφάγος V 9/21810, πίσω απ' την V 7/21815 και παράλληλή της, είχε τα οστά του κρανίου προς την ανατολική πλευρά. Στο ανατολικό επίσης τμήμα της βρέθηκαν σκόρπιες ψήφοι, σφαιρικές, δακτυλιόσχημες και πλακίδια από υαλόμαζα, ορεία κρύσταλλο και χαλκό, που αποτέλεσαν δύο περιδέραια, τα V 10-11/2638α-β. Κάτω απ' τη σαρκοφάγο και στο ανατολικό άκρο του χώρου που κάλυπτε, βρέθηκε μια μόνωτη κύλικα, η V 12/21783.

Η σαρκοφάγος χωρίς πόδια V 13/21818 ήταν τοποθετημένη παράλληλα και πίσω απ' την V 9/21810, με άξονα δηλαδή Α.-Δ., στη νοτιοδυτική άκρη του τάφου. Βρέθηκε σπασμένη απ' το πέσιμο της οροφής, με το ανατολικό μόνο τμήμα στη θέση του και τα οστά διασκορπισμένα και σχεδόν εντελώς διαλυμένα. Μια μικρογραφική πρόχους, η V 14/21801, βρέθηκε μέσα στη νοτιοδυτική γωνία της και στην ανατολική επίσης άκρη της λίγα πολύ μικρά, εντελώς οξειδωμένα, κομμάτια χαλκού, υπολείμματα κάποιου κτερίσματος. Στο στενό χώρο ανάμεσα στο δυτικό τοίχωμα του θαλάμου και στις σαρκοφάγους V 9/21810 και V 13/21818, βρέθηκαν ένα ωραίο κωνικό ρυτό, το V 15/21806, και μια ακόσμητη πρόχους, η V 16/21805, που δεν είναι βέβαιο ποια απ' τις δυο σαρκοφάγους συνόδευαν, παρόλο που βρέθηκαν πιο κοντά στην V 9/21810. Κατά τον καθαρισμό του θαλάμου, μαζεύτηκαν σκόρπια όστρακα που αποτέλεσαν τον ψευδόστομο αμφορίσκο V 17/21798. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε κατά την ΥΜΙΙΙΑ 2-Β περίοδο. Οι σαρκοφάγοι V 9/21810 και V 13/21818, με απλή γραμμική κόσμηση, φαίνεται ότι τοποθετήθηκαν πρώτες στον τάφο, όπως δείχνει

21. Βλ. παρακάτω, IV 13/2643 και V 2/4355.

Σχέδ. 4. Τάφος V.

και η θέση τους στο θάλαμο και τα ΥΜΙΙΙΑ 2 αγγεία (V 12/21783, V 14/21801, V 15/21806 και V 16/21805), που τις συνόδευαν ως κτερίσματα. Οι υπόλοιπες σαρκοφάγοι που ανήκουν στην ΥΜΙΙΙΒ φάση, όπως δείχνει η διακόσμησή τους και τα αγγεία που τις συνόδευαν (V 4/21797), τοποθετήθηκαν κατόπιν, με τελευταία τη V 7/21815, μπροστά στην είσοδο. Οι σαρκοφάγοι καταλάμβαναν όλη την έκταση του θαλάμου. Λάκκοι στο δάπεδο, με συγκεντρωμένα οστά παλιών παραμερισμένων ταφών, δεν υπήρχαν όπως στους προηγούμενους τάφους.

Τα αγγεία

I 5/αριθ. ΜΗ 19017 (Σχέδ. 5)

Ψευδόστομος αμφορίσκος με πιεσμένο σφαιρικό σώμα και επίπεδη βάση. Διακόσμηση από καστανόμαυρο απολεπιζόμενο χρώμα. Παράλληλες ταινίες στο σώμα. Στη ζώνη των λαβών διαποίκιλτα τρίγωνα [22] και δέσμη φυλλοειδών. Γραπτή «θηλιά» περιβάλλει τις εκφύσεις των λαβών και της προχοής και κύκλος τη βάση της ψευδοπροχοής. Ολόβαφες οι λαβές και κύκλος με κεντρική στιγμή στο δίσκο του ψευδοστομίου. Πηλός καστανός, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένος από δύο όστρακα, με συμπληρώσεις. Ύψος 0,068, διάμ. βάσης 0,017, μέγ. διάμ. 0,063 μ.

Ψευδόστομοι αμφορείς με σφαιρικό ή σφαιρικό πιεσμένο σώμα εμφανίζονται στο τέλος της ΥΜΙΙΙΑ 2 και αφθονούν στην ΥΜΙΙΙΒ [23]. Το διαποίκιλτο τρίγωνο στη ζώνη των λαβών ψευδόστομων αμφορέων χρησιμοποιείται στην ΥΜΙΙΙΑ 2 και ΥΜΙΙΙΒ [24], ενώ η δέσμη φυλλοειδών [25] χρησιμοποιείται κυρίως στην ΥΜΙΙΙΑ και σε μια πιο σχηματοποιημένη παραλλαγή στην ΥΜΙΙΙΒ [26].

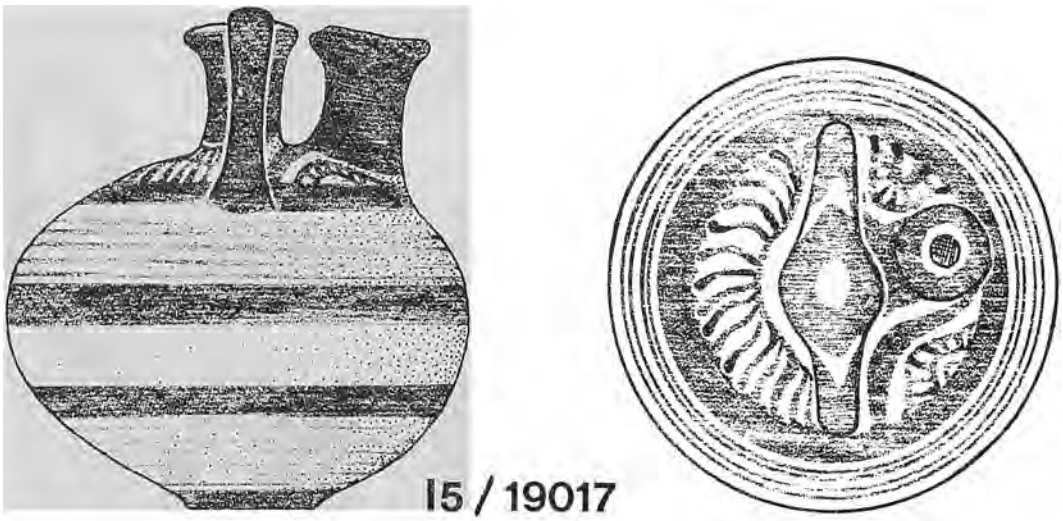
Ο μη σαφής διαχωρισμός της βάσης από το σώμα θεωρείται κρητικό χαρακτηριστικό [27], σε αντίθεση με τη μυκηναϊκή Ελλάδα, όπου σπάνια βρίσκονται αγγεία στα οποία η βάση δεν εξαίρεται πλαστικά [28]. Το αγγείο χρονολογείται προς το τέλος της ΥΜΙΙΙΑ 2.

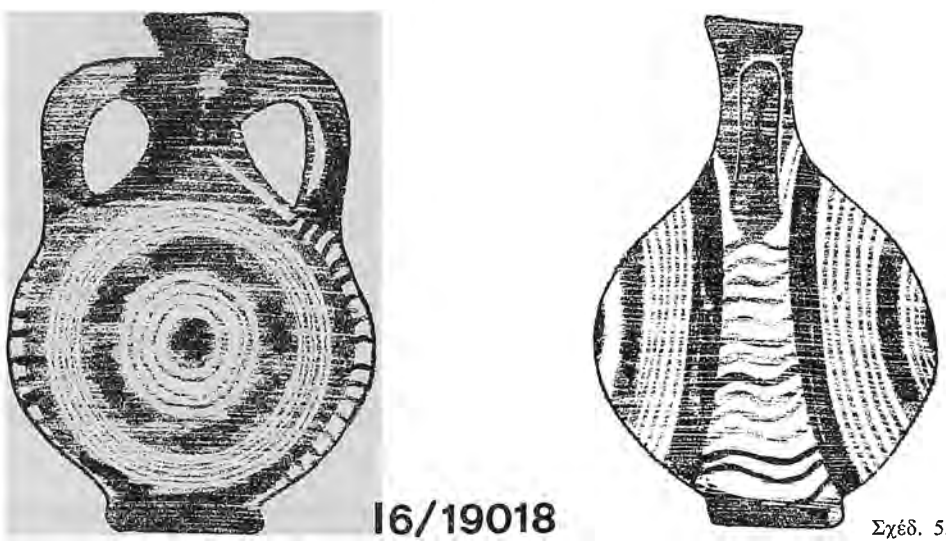
I 6/αριθ. ΜΗ 19018 (Σχέδ. 5)

Μικρό φλασκί με δισκοειδή βάση, κοίλη κάτω, σφαιρικό σώμα, κυλινδρικό λαιμό που ευρύνεται προς το χείλος και δύο κάθετες κυλινδρικές λαβές. Γραπτή διακόσμηση από καστανοκόκκινο απολεπιζόμενο χρώμα: Σε κάθε όψη σύστημα παχύτερων και λεπτότερων ομόκεντρων κύκλων και στο κέντρο σπείρα με ολόβαφο πυρήνα. Στα πλευρικά κατακόρυφα πεδία κάτω από τη λαβή, σχηματική δέσμη φυλλοειδών. Γραπτή «θηλιά» γύρω από τις βάσεις των λαβών και του λαιμού και ταινία γύρω από τη βάση. Λαιμός και λαβές ολόβαφα. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Ακέραιο, με μικρή απολέπιση στο χείλος. Ύψ. 0,072, μέγ. διάμ. 0,049, διάμ. βάσης 0,02, διάμ. χείλους 0,013 μ.

Το μινωικό σφαιρικό φλασκί θεωρήθηκε ως ένα ασυνήθιστο προϊόν ειδικευμένων εργαστηρίων [29]. Ο τύπος [30] υπάρχει στον ελλαδικό χώρο και την Ανατολή [31]. Η ταφική χρήση του αγγείου διαπιστώνεται στην Κρήτη [32], τη μυκηναϊκή Ελλάδα και την Κύπρο [33]. Η διακόσμηση του παραδείγματός μας από ενάλληλους κύκλους είναι συνηθισμένη, γιατί προ-

22. Ο όρος κατά τον Ιακωβίδη, ό.π., σ. 114.
23. Βλ. παρακάτω, III 6/21795 και M. Popham, BSA 60 (1965), σ. 320.
24. Βλ. III 6/21795.
25. Βλ. III 7/21796.
26. A. Furumark, Mycenaean Pottery, I. Analysis and Classification (στο εξής M.P.), σ. 180-181.
27. A. Kanta, σ. 247.
28. M.P., σ. 96.
29. J. Tzedakis, BSA 66 (1971), σ. 363-368 και M. Popham, The destruction of the Palace at Knossos (SIMA XII, Göteborg 1970) (στο εξής D.P.K.), σ. 76, πίν. 10 f. A. Kanta, σ. 287.
30. M.P. Shape (στο εξής F.S.) 187-193.
31. M.P., σ. 616 form 48.
32. J. Tzedakis, ό.π. (από τους τάφους Δικαστηρίων Χανίων, Τάφο-Ιερό και Σταυρωμένο). D.P.K. (από τη Ζαφέρ Παπούρα), πίν. 10 f.
33. M.P., σ. 616 και F. S. 187-189.

Σχέδ. 5.

σαρμόζεται καλύτερα στην κυκλική επιφάνεια του αγγείου. Με παχύτερους και λεπτότερους ομόκεντρους κύκλους διακοσμείται το κυπρομινωικό σφαιρικό φλασκί από το Σταυρωμένο Ρεθύμνου, που θεωρείται ως το ύστατο χρονικά δείγμα του τύπου αυτού (τέλος ΥΜΙΙΙΑ 2) [34]. Όμοια διακόσμηση επίσης φέρει φλασκί από τον Καλοχωραφίτη [35], κυπρομυκηναϊκό φλασκί από την Έγκωμη [36] και μυκηναϊκό από την Αττική [37]. Για τη δέσμη φυλλοειδών βλ. παραπάνω, Ι 2/19017.

34. J. Tzedakis, ό.π., σ. 367, 368, Πίν. 65 f, g. Βλ. και A. Kanta, σ. 287, όπου θεωρείται μυκηναϊκό εισηγμένο.

35. Α. Καρέτσου, ΠΑΕ 1975Β, σ. 524, εικ. 2, Πίν. 336α.

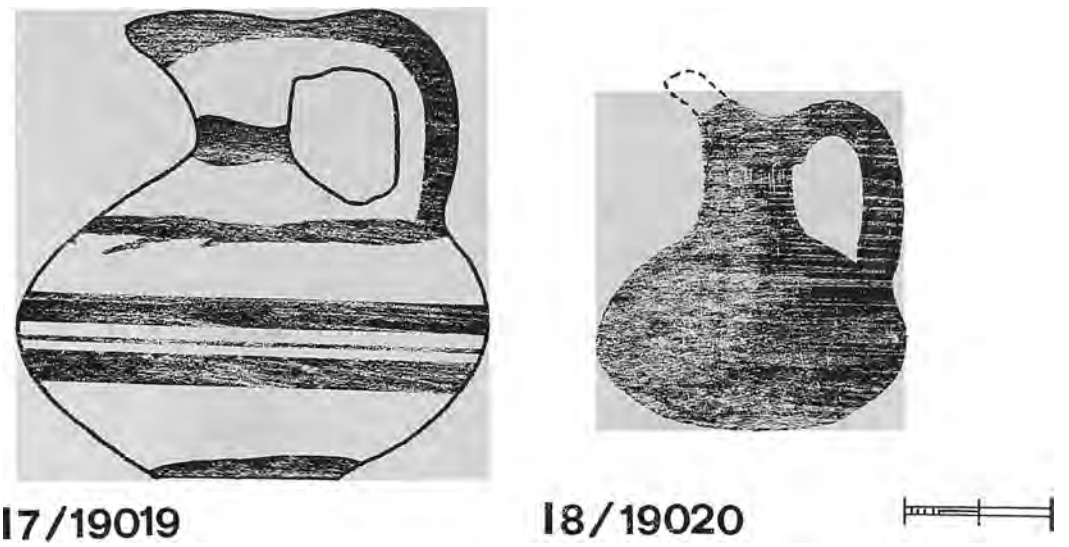
36. C.V.A., G.B., 23, 34.

37. F. Stubbings, BSA 42 (1947), Πίν. 16, 6.

Η κακή ποιότητα της βαφής και η κάποια προχειρότητα του σχεδίου, σε αντίθεση με τα καλύτερα δείγματα του είδους, δηλώνουν ότι πρόκειται για προϊόν ντόπιου εργαστηρίου που μιμείται μυκηναϊκά πρότυπα. Το αγγείο χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΑ 2.

Ι 7/αριθ. ΜΗ 19019 (Σχέδ. 6)

Προχοΐδιο με σφαιρικό πιεσμένο σώμα, κοντό λαιμό και κάθετη κυλινδρική λαβή. Γραπτή διακόσμηση από καστανόμαυρο εξίτηλο. Ταινίες στο σώμα, τη ράχη της λαβής

Σχέδ. 6.

και την περιφέρεια του χείλους. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Ακέραιο, με μικρή συμπλήρωση στην άκρη της προχοής. Ύψ. 0,058, μέγ. διάμ. 0,065, διάμ. βάσης 0,024 μ.

Τα προχοΐδια του τύπου αυτού είναι από τα πιο συνηθισμένα ΥΜΙΙΙΑ-Β ταφικά αγγεία [38].

Ι 8/αριθ. ΜΗ 19020 (Σχέδ. 6)

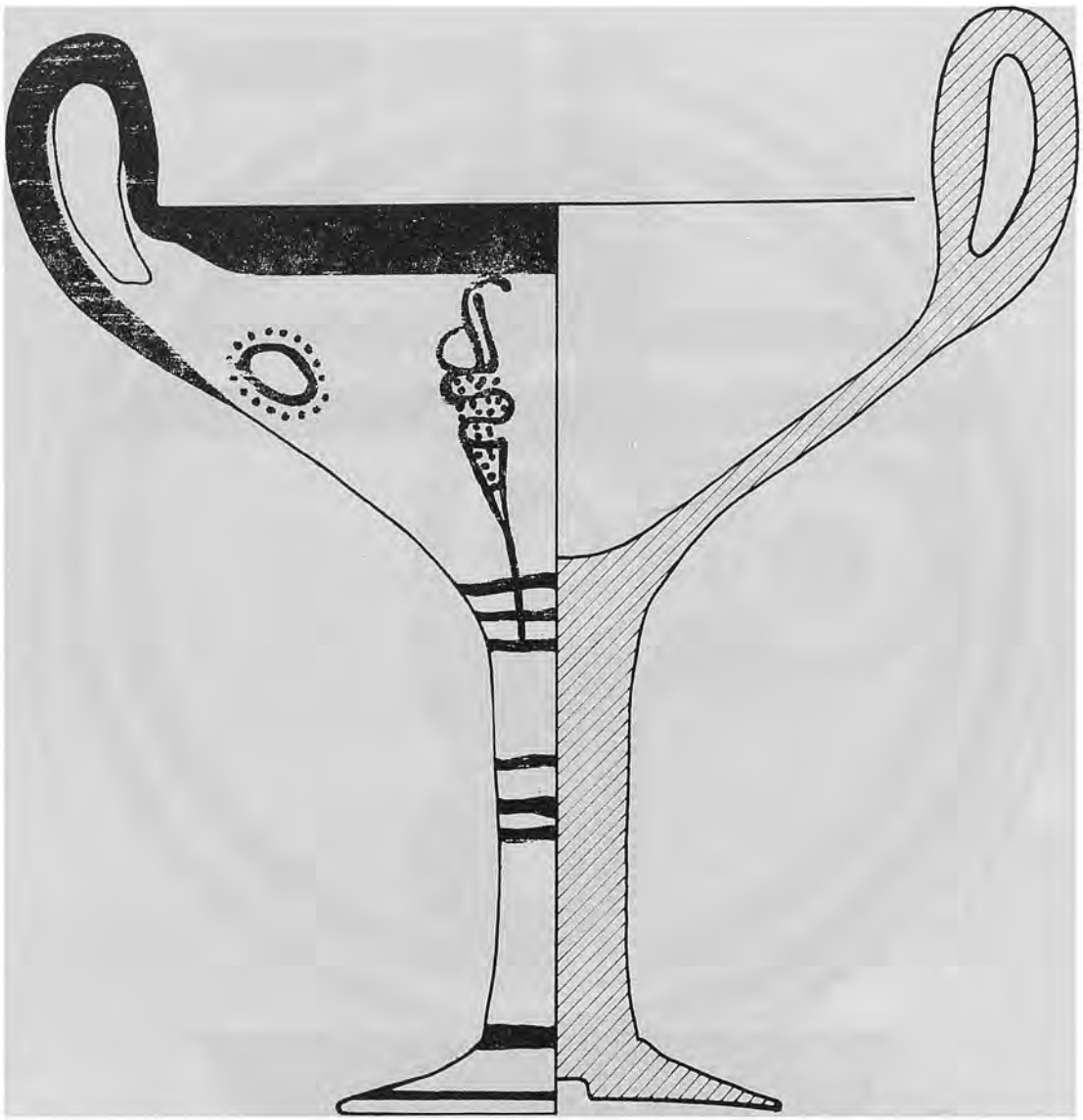
Προχοΐδιο με σφαιρικό πιεσμένο σώμα και κάθετη κυλινδρική λαβή. Ολόβαφο με κοκκινωπό απολεπιζόμενο χρώμα. Πηλός κιτρινωπός. Επιφάνεια διαβρωμένη. Συμπληρωμένη η άκρη της προχοής. Σωζ. ύψ. 0,044, μέγ. διάμ. 0,044 μ.

Βλ. προηγούμενο αριθ. Ι 7/19019.

ΙΙ 2/αριθ. ΜΗ 19014 (Σχέδ. 7· Πίν. 16α)

Κύλικα. Κωνικό σώμα, με σχεδόν κατακόρυφα τα επάνω τοιχώματα, ψηλό κυλινδρικό πόδι, δισκοειδή βάση κοίλη κάτω και λαβές κάθετες, πιεσμένες κυλινδρικές, που υψώνονται ψηλά, πάνω από το χείλος. Κόσμηση με καστανό χρώμα καλής ποιότητας. Σε κάθε όψη εξωτερικά, ζεύγος από κατακόρυφα όστρεα τρίτωνα που πλαισιώνονται από θαλάσσια ανεμώνη. Ταινίες στο πόδι, την περιφέρεια της βάσης και γύρω στο χείλος. Ταινίες επίσης στη ράχη των λαβών, που συνεχίζονται στο τοίχωμα του αγγείου. Κύκλος στον πυθμένα. Πη-

38. Βλ. παρακάτω ΙΙΙ 3/21800.

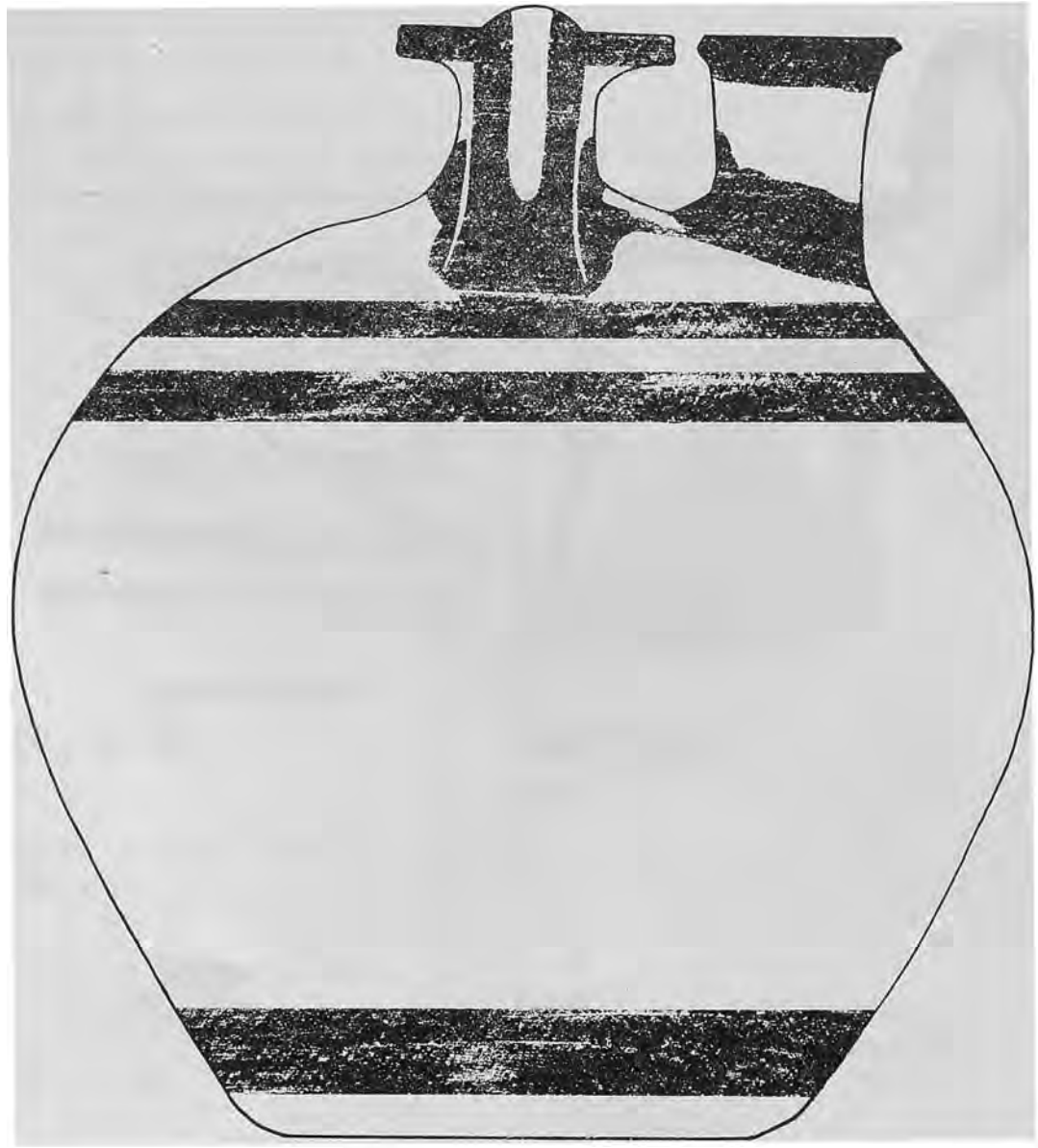

Σχέδ. 7.

λός κιτρινοκάστανος, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένη. Ύψ. χωρίς τις λαβές 0,175, μέγ. διάμ. χείλους 0,167, ύψ. με τις λαβές 0,205, ελάχ. διάμ. χείλους 0,155, διάμ. βάσης 0,079 μ.

Ο τύπος της κύλικας με το κωνικό σώμα και το ψηλό πόδι χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΒ και κατάγεται από ελλαδικά πρότυπα[39]. Πάντως, τα ελλαδικά δείγματα του τύπου με τις

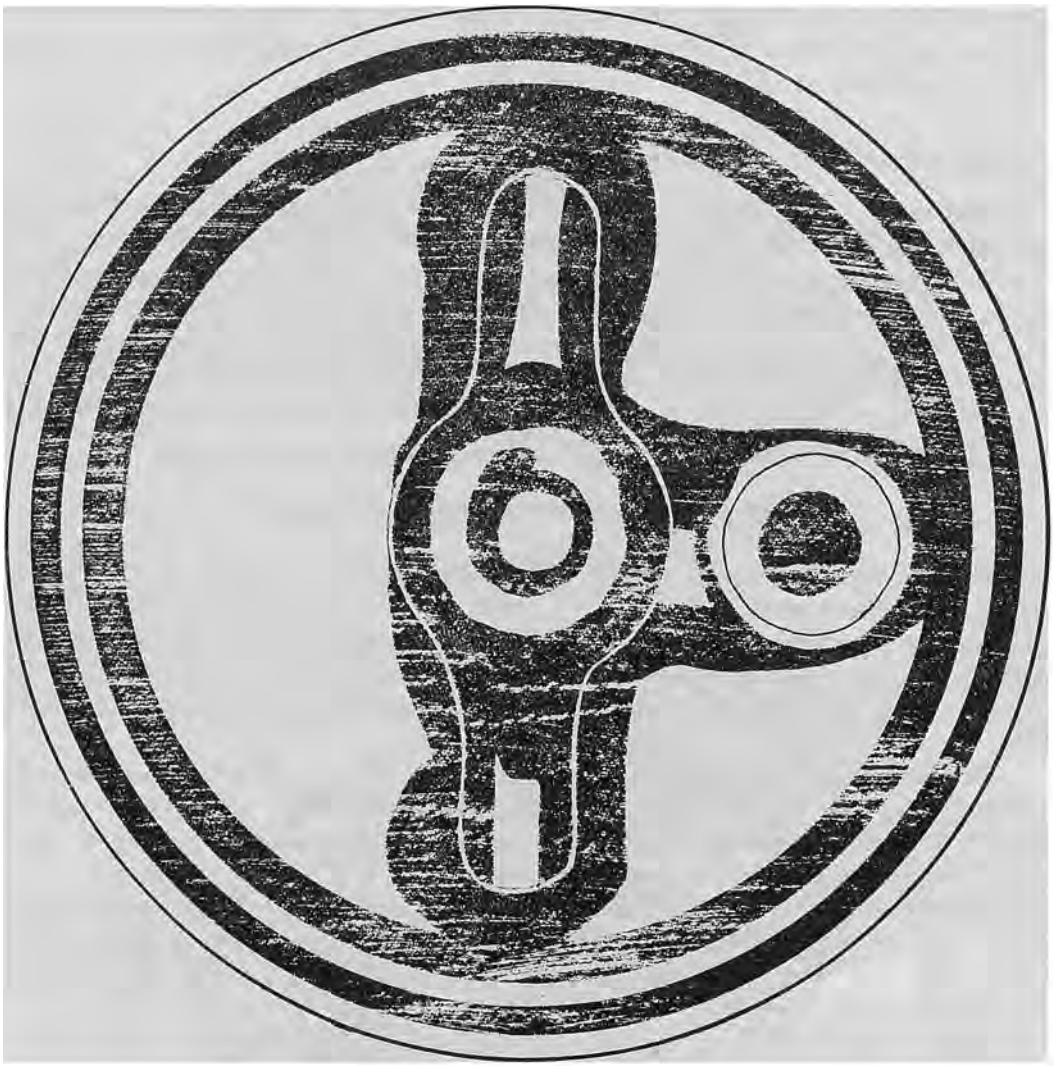
39. F.S. 258-259. M. Popham, BSA 64 (1969), σ. 302, εικ. 9, 10. Ο ίδιος, BSA 65 (1970), σ. 197 και BSA 60 (1965), σ. 318-319. H. Catling, BSA 63 (1968), σ. 129, αριθ. 38. A. Kanta, σ. 263-264.

Σχέδ. 8.

υπερυψωμένες λαβές είναι ακόσμητα. Οι λαβές υψώνονται πολύ πάνω από το χείλος, με αποτέλεσμα την αστάθεια και δυσαναλογία του σχήματος. Αντίθετα, η ουσιαστική σμίκρυνση των λαβών των αντίστοιχων κρητικών παραδειγμάτων δίνει την εντύπωση μεγαλύτερης ευστάθειας και ισορροπίας στο σχήμα [40].

40. H. Catling, ό.π., σ. 129. M. Popham, BSA 64 (1969), σ. 303. S. Hood - P. De Jong, BSA 53-54 (1958-59), σ. 185.

Σχέδ. 9.

Το θέμα του σχηματοποιημένου οστρέου τρίτωνα [41] είναι καθαρά μυκηναϊκό και προέρχεται από το αντίστοιχο μινωικό φυσιοκρατικό μοτίβο του θαλάσσιου ρυθμού. Στην Κρήτη, όπου ξαναχρησιμοποιείται στην ΥΜΙΙΙΑ-Β, δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλές [42].

Ο συνδυασμός του σχηματοποιημένου οστρέου με τη θαλάσσια ανεμώνη [43] χρησιμοποιείται στην ΥΕΙΙΙΒ περίοδο [44].

41. M.P. Motive (στο εξής F.M.) 23, 9, σ. 309.
42. M. Popham, BSA 60 (1965), σ. 331.
43. F.M. 27.
44. M.P., σ. 309, 317. E. French, BSA 61 (1966), σ. 226.

Η δημοσιευόμενη κύλικα θεωρήθηκε εισηγμένη μυκηναϊκή [45]. Όμως, από την ύπαρξη κόσμησης και τις χαμηλότερες λαβές, φαίνεται πιθανότερο ότι πρόκειται για προϊόν καλού κρητικού εργαστηρίου που μιμείται, ως προς τη διακόσμηση τουλάχιστον, μυκηναϊκά πρότυπα. Χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΒ φάση.

ΙΙ 3/αριθ. ΜΗ 19015 (Σχέδ. 8-9)

Ψευδόστομος αμφορέας με σφαιρικό, ελαφρά επιμηκυσμένο σώμα και πλατιά επίπεδη βάση. Γραπτή διακόσμηση με καστανοκόκκινο απολεπιζόμενο χρώμα: Ταινίες γύρω στη βάση, στο ύψος των λαβών και στις ακμές των λαβών, κύκλος στο κέντρο του δίσκου της ψευδοπροχοής και «θηλιά» γύρω από τη βαση των λαβών και της προχοής. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Συγκολλημένος με μικροσυμπληρώσεις στο σώμα και την προχοή. Ύψ. 0,218, διάμ. βάσης 0,09, μέγ. διάμ. 0,18 μ.

Για το ασυνήθιστο σχήμα του ψευδόστομου αμφορέα με πλατιά βάση, βλ. παρακάτω, αριθ. ΙΙΙ 4/21802. Χρονολογείται προς την ΥΜΙΙΙΒ φάση.

ΙΙ 4/αριθ. ΜΗ 19016 (Σχέδ. 10)

Ψευδόστομος αμφορέας με σφαιρικό, πολύ πιεσμένο σώμα και μικρή δισκοειδή βάση. Γραπτή διακόσμηση από εξίτηλο καστανό χρώμα: Παράλληλες ταινίες στο σώμα, διαποίκιλτα τρίγωνα και πάπυρος στη ζώνη των λαβών και της προχοής. Με ταινίες τονίζονται οι ακμές των λαβών, το χείλος της προχοής και η παρυφή του δίσκου της ψευδοπροχοής. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Ακέραιος, με μικροαπολεπίσεις. Ύψ. 0,088, διάμ. βάσης 0,034, μέγ. διάμ. 0,12 μ.

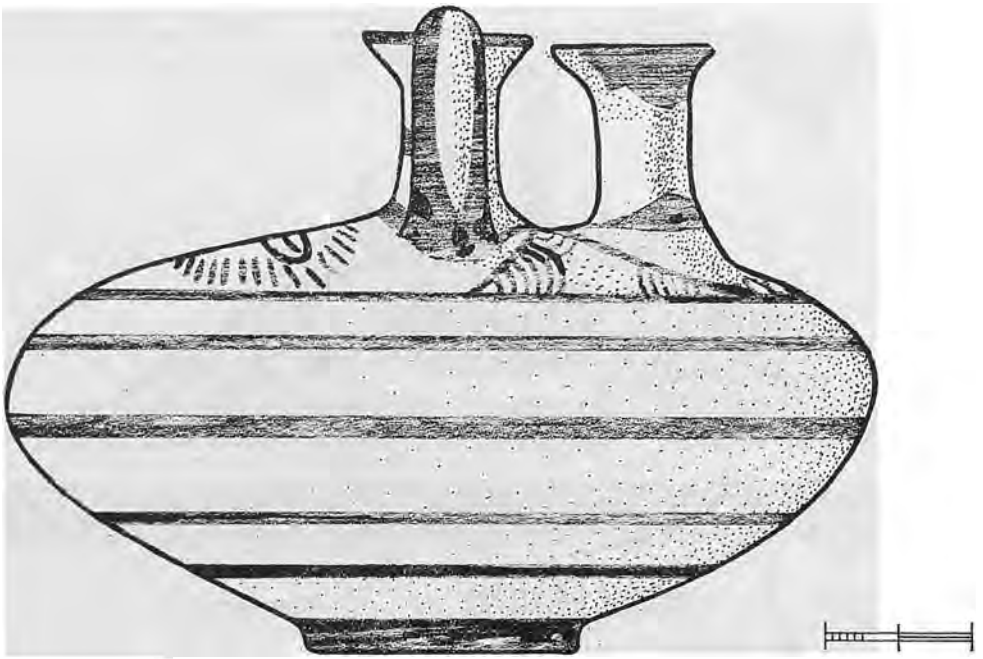
Οι ψευδόστομοι αμφορείς με το σφαιρικό πιεσμένο σώμα χρονολογούνται κυρίως στην ΥΜΙΙΙΒ [46]. Το θέμα του διαποίκιλτου τριγώνου είναι συνηθισμένο στην ΥΜΙΙΙΑ 2-Β περίοδο [47]. Ο πάπυρος, παρά την προχωρημένη σχηματοποίηση της εποχής, διατηρεί ακόμη τον ανακτορικής προέλευσης λογχοειδή κεντρικό άξονα [48]. Η διατήρηση φυσιοκρατικότερων στοιχείων στο μετανακτορικό μινωικό θεματολόγιο αποτελεί δείγμα κρητικού συντηρητισμού, όπως έχει επισημανθεί [49], σε αντίθεση με το μυκηναϊκό, όπου η σχηματοποίηση και η τυποποίηση των διακοσμητικών θεμάτων έχει ήδη ολοκληρωθεί. Χρονολογείται στην πρώιμη ΥΜΙΙΙΒ φάση.

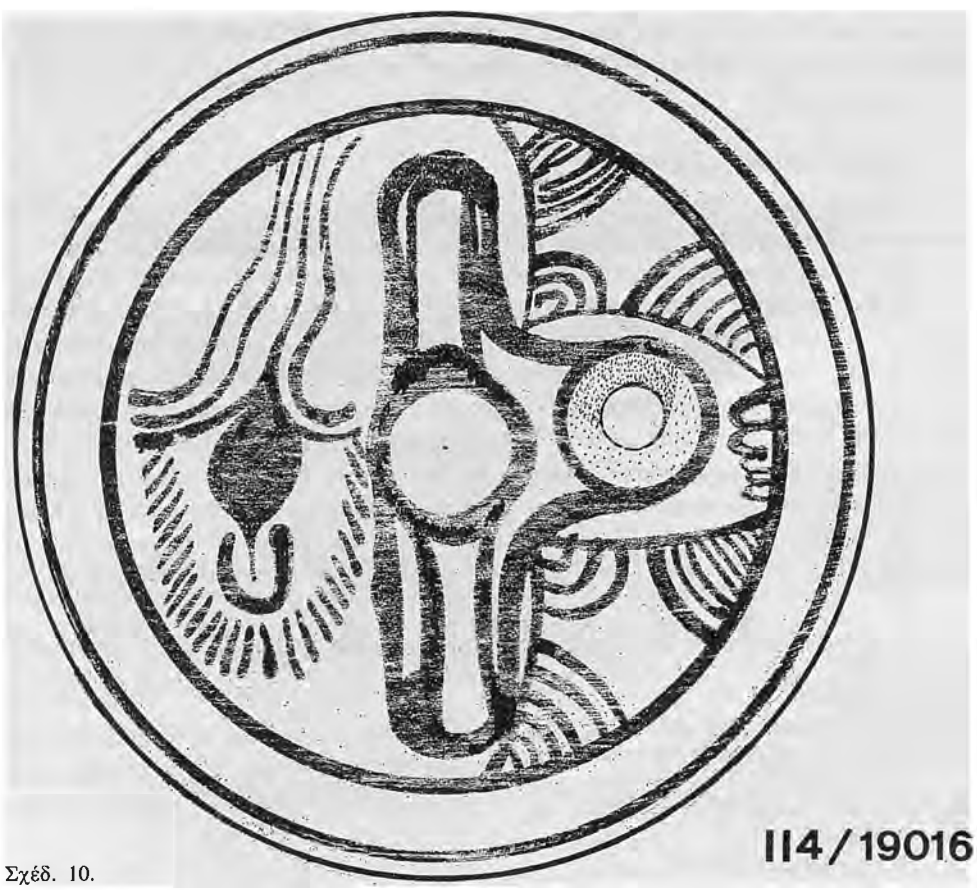
ΙΙΙ 3/αριθ. ΜΗ 21800 (Σχέδ. 11)

Προχοΐδιο με σώμα πιεσμένο σφαιρικό και ραμφόσχημη, αποκομμένη στην άκρη, προχοή. Λαβή κυλινδρική, που εκφύεται απ' το χείλος και καταλήγει στον ώμο. Ολόβαφο με καστανοκόκκινο απολεπιζόμενο χρώμα. Συγκολλημένο, συμπληρωμένο στη λαβή. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Ύψ. 0,051, διάμ. βάσης 0,017, μέγ. διάμ. σώματος 0,05 μ.

Ο τύπος της μικρής πρόχου με το πιεσμένο σφαιρικό σώμα, το στενό λαιμό και την

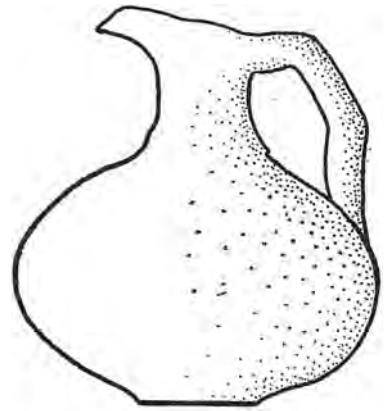
45. A. Kanta, σ. 35.
46. Βλ. I 5/19017.
47. Βλ. III 6/21795.
48. D.P.K., πίν. 5 b.
49. M. Popham, The last days of the Palace at Knossos. Complete vases of the Late Minoan IIIB period (SIMA V, 1964) (στο εξής L.D.P.K.), σ. 13, Πίν. 3(b).

Σχέδ. 10.

προχοή είναι από τα πιο συνηθισμένα ταφικά αγγεία στην ΥΜΙΙΙΑ περίοδο και συνεχίζεται και στην ΙΙΙΒ, όμοιος με μικρές παραλλαγές [50]. Στα αναφερόμενα [51] παραδείγματα από τα

Σχέδ. 11.

Γουρνιά, τον Καλοχωραφίτη και τα Χανιά (Μαζαλή), ας προστεθούν τα όμοια από τον ΥΜΙΙΙΑ θαλαμωτό τάφο στις Γουδιές Μοιρών [52] και από τους θαλαμωτούς επίσης τάφους στον Άγιο Σίλα [53].

ΙΙΙ 4/αριθ. ΜΗ 21802 (Σχέδ. 12)

Ψευδόστομος αμφορέας με πλατιά σχετικά βάση, σφαιρικό, ελαφρά πιεσμένο σώμα, λαβές ελαφρά υπερυψωμένες από το δίσκο του ψευδοστομίου και στέλεχος προχοής φαρδύ με χείλος που κλίνει προς τα έξω. Κόσμηση με εξίτηλο καστανόμαυρο χρώμα: Στη ζώνη των λαβών τέσσερα συστήματα από τρεις απλές ενάλληλες γωνίες. Ταινίες στον ώμο, τη βάση, γύρω στις εκφύσεις των λαβών και των στομίων, στις παρυφές των λαβών και κάτω απ' το χείλος της προχοής. Κύκλος που εγγράφει σταυρό στο δίσκο του ψευδοστομίου. Πηλός κιτρινωπός, ακάθαρτος, επίχρισμα όμοιο. Συμπληρώθηκε τμήμα της μιας λαβής. Ύψ. 0,19, διάμ. βάσης 0,099, μέγ. διάμ. 0,185, διάμ. χείλους 0,05, διάμ. δίσκου 0,052 μ.

Ο τύπος του ψευδόστομου αμφορέα με την πλατιά βάση δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένος και βρίσκεται συχνότερα στην Ανατολική Κρήτη, από την ύστερη ΥΜΙΙΑ μέχρι και την ΥΜΙΙΙΓ περίοδο [54]. Τα συστήματα ενάλληλων γωνιών [55] είναι συνηθισμένο διακοσμητικό θέμα στη ζώνη των λαβών ψευδόστομων αμφορέων στην ΥΜΙΙΑ 2 και ΥΜΙΙΒ [56]

50. A. Kanta, σ. 261. Ο τύπος υπάρχει και στη μυκηναϊκή Ελλάδα (βλ. π.χ. C. Blegen, Prosymna II, εἰκ. 240, 572).

51. A. Kanta, σ. 261.

52. Cl. Laviosa, Κρητ. Χρον. 22 (1970), Πίν. ΣΤ' c.

53. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

54. A. Kanta, σ. 250, όπου αναφέρονται σχετικά παραδείγματα. Βλ. επίσης H. Catling, ό.π., σ. 116 και M. Seiradhaki, ό.π., σ. 16, πίν. 6, εικ. 11.

55. F.M. 58.

56. A. Kanta, σ. 250, 251.

Σχέδ. 12.

περίοδο. Στη χρονολόγηση του αγγείου προς την προχωρημένη ΥΜΙΙΙΒ οδηγούν και ειδικότερα χαρακτηριστικά, όπως το βραχύτερο ψευδοστόμιο, η σμίκρυνση της απόστασης των λαβών και η σύγκλιση των δύο στομίων, που μάλιστα εφάπτονται στα χείλη [57].

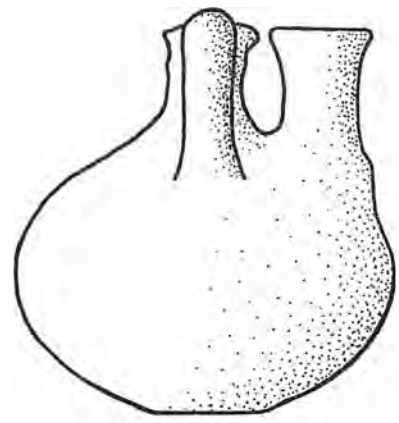
ΙΙΙ 5/αριθ. ΜΗ 21799 (Σχέδ. 13)

Ψευδόστομος αμφορίσκος με σώμα σφαιρικό, ελαφρά πιεσμένο, μικρή υποτυπώδη βάση, πλατύ στέλεχος προχοής και λαβές ελλειπτικής τομής. Πηλός τεφρός, απολεπιζόμενος, επίχρισμα όμοιο. Επιφάνεια μελανή, χωρίς ίχνος γραπτής κόσμησης. Ακέραιο, με μι-

57. Ό.π., σ. 247.

κροαπόκρουση στην περιφέρεια του δίσκου του ψευδοστομίου. Ύψ. 0,053, μέγ. διάμ. 0,052, διάμ. βάσης 0,015 μ.

Ψευδόστομοι αμφορείς, με σφαιρικό ή σφαιρικό πιεσμένο σώμα, εμφανίζονται στην

Σχέδ. 13.

Κρήτη στην ύστερη ΥΜΙΙΙΑ 2 [58] και συνηθίζονται στην ΥΜΙΙΙΒ [59]. Η ιδιομορφία της βάσης, που δε διαχωρίζεται με σαφήνεια απ' το σώμα, είναι τυπικά μινωικό χαρακτηριστικό της ίδιας περιόδου, που οδηγεί τη χρονολόγηση προς το τέλος της ΥΜΙΙΙΑ 2 [60].

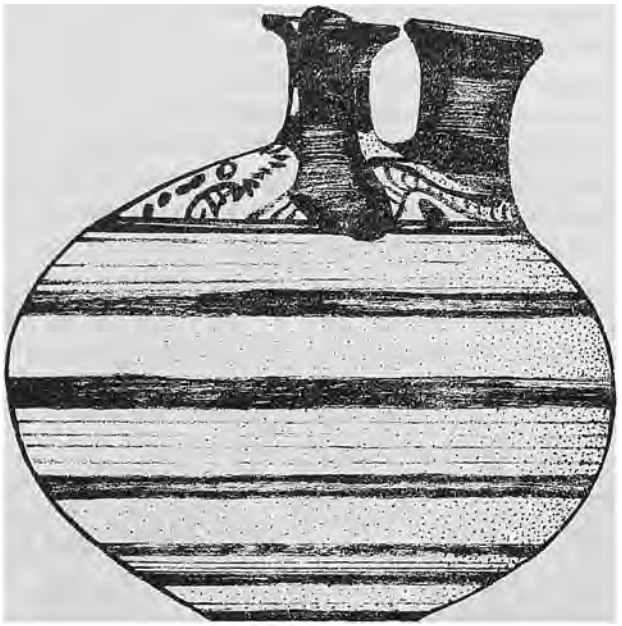
III 6/ἀριθ. ΜΗ 21795 (Σχέδ. 14)

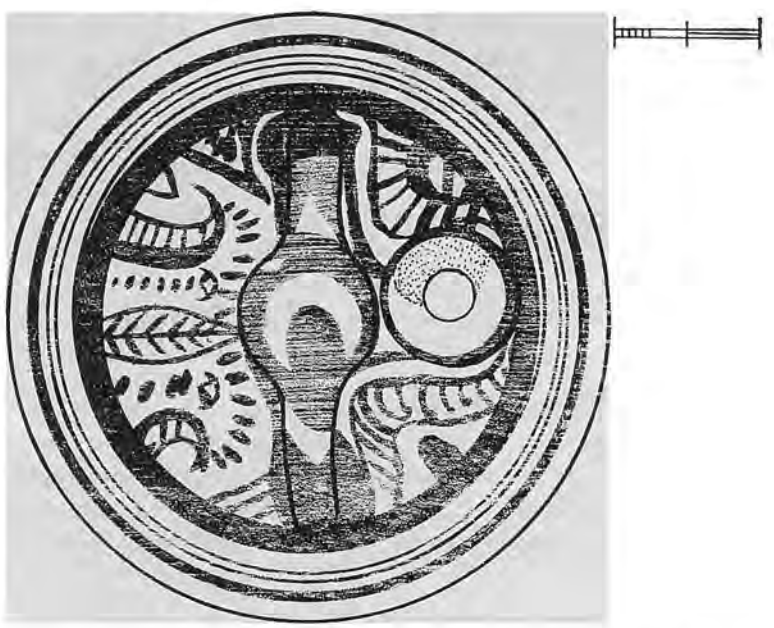
Ψευδόστομος αμφορίσκος. Σώμα σφαιρικό, βάση μόλις διακρινόμενη, λαβές ελλειπτικής τομής. Κόσμηση με καστανόμαυρο χρώμα καλής διατήρησης: Στα πεδία που περιβάλλουν την προχοή διαποίκιλτο τρίγωνο. Στην υπόλοιπη ζώνη των λαβών ζεύγος από διάγραμμα δρεπανόσχημα φύλλα και σχηματικό άνθος περιβάλλουν κεντρικό λογχοειδές φύλλο με νευρώσεις. Στα άκρα αμελή διάγραμμα τρίγωνα. Το σώμα διατρέχεται απο ταινίες και γραμμές. Ολόβαφη η προχοή, κύκλος και στιγμή στο δίσκο του ψευδοστομίου. Γραπτή «θηλιά» περιβάλλει τις εκφύσεις των λαβών και της προχοής. Πηλός κιτρινωπός, όμοιο επίχρισμα. Ύψ. 0,085, διάμ. βάσης 0,028, μέγ. διάμ. 0,085 μ.

Το σφαιρικό σχήμα [61] δε φαίνεται να υπάρχει στην Κρήτη πριν από την ύστερη ΥΜΙΙΙΑ 2 [62]. Της ίδιας περιόδου ιδιαίτερο μινωικό χαρακτηριστικό είναι η βάση που δε διαχωρίζεται σαφώς απ' το σώμα [63].

Το θέμα των τριγωνικών πεδίων μεταξύ προχοής και λαβών, είναι μια μορφή του

58. Ό.π., σ. 246.
59. M. Popham, BSA 60 (1965), σ. 320.
60. A. Kanta, σ. 247.
61. F.S. 171.
62. Βλ. υποσημ. 58.
63. Βλ. υποσημ. 60.

III6/21795

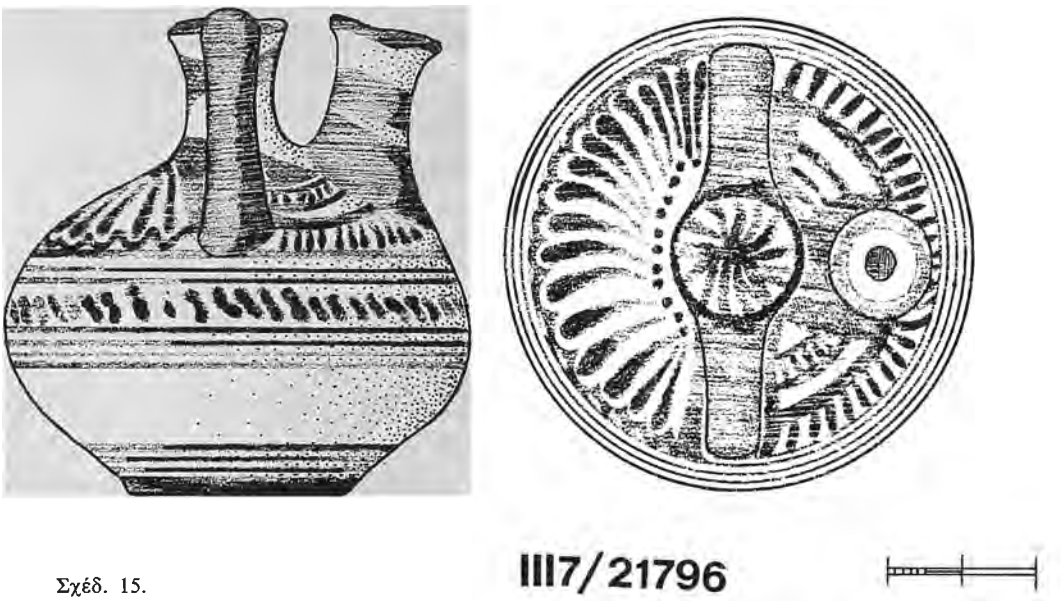
Σχέδ. 14.

«διαποίκιλτου» τριγώνου [64], που είναι χαρακτηριστικό κόσμημα της ζώνης των λαβών ψευδόστομων αμφορέων κατά την ΥΜΙΙΙΑ 2-Β περίοδο [65]. Το σύνθετο θέμα του άνθους παπύρου ανάμεσα σε δρεπανόσχημα διάγραμμα φύλλα αντιπροσωπεύεται με αρκετά παραδείγματα [66], όμως στην προκειμένη περίπτωση η αντικατάσταση του άνθους από το ασυνήθιστο λογχοειδές φύλλο με νευρώσεις [67] είναι μάλλον προσπάθεια προσαρμογής του θέματος στις ανάγκες του περιορισμένου διακοσμητικού πεδίου.

Και το σχήμα και η διακόσμηση του αγγείου έχουν άμεσο παράλληλο τον, αποσπασματικά σωζόμενο, ψευδόστομο αμφορίσκο απ' τον Καλοχωραφίτη [68], που επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση στην ύστερη ΥΜΙΙΙΑ 2.

ΙΙΙ 7/αριθ. ΜΗ 21796 (Σχέδ. 15)

Ψευδόστομος αμφορίσκος. Σώμα ελαφρά πιεσμένο σφαιρικό, με τη μεγαλύτερη διάμετρο χαμηλότερα απ' το μέσο του ύψους, λαβές ελλειπτικής τομής. Κόσμηση σε καστανο-

Σχέδ. 15.

κόκκινο χρώμα: Στη ζώνη των λαβών, στα τριγωνικά πεδία μεταξύ λαβών και προχοής, ζεύγος επάλληλων διάγραμμων ταινιών. Στο υπόλοιπο πεδίο δέσμη από επιμήκη φυλλοειδή. Στη ζώνη της κοιλιάς σειρά από αμελή, κατακόρυφα σχεδόν, σιγμοειδή. Συστήματα τεσσάρων λεπτών ταινιών ορίζουν τις ζώνες και περιβάλλουν τη βάση. Γραπτή «θηλιά» περιβάλλει τις εκφύσεις των λαβών και της προχοής. Ταινία γύρω στα στελέχη των προχοών,

64. F.M. 71C. A. Kanta, εικ. 119.

65. A. Kanta, σ. 251. Το θέμα εμφανίζεται αργότερα στο θεματολόγιο της μυκηναϊκής Ελλάδας: F.M. 71 και M.P., σ. 407. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 116. Βλ. και I 5/19016, 19017.

66. M.P., σ. 187. Ακόμα P.M. IV 1, εικ. 264J. D.P.K., πίν. 43 b, κάτω σειρά δεξιά. N. Coldstream, BSA 58 (1963), σ. 33, εικ. 4. A. Kanta, εικ. 27, 1 και 130, 2.

67. Βλ. ανάλογο σε φοινικοειδές: E. Pottier, BCH 31 (1907), σ. 118, εικ. 1, 2.

68. A. Kanta, σ. 106 και 246, εικ. 42, 2 και 5.

ολόβαφες οι λαβές εξωτερικά. Αμελές στροβιλοειδές κοσμεί το δίσκο του ψευδοστομίου. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Ακέραιο, με απολεπίσεις κατά τόπους. Ύψ. 0,065, διάμ. βάσης 0,03, μέγ. διάμ. 0,065 μ.

Το σχήμα του σώματος του αγγείου, με το χαμηλωμένο ώμο, είναι χαρακτηριστικό της ύστερης ΥΕΙΙΙΑ 2 [69]. Στην Κρήτη, ο τύπος χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΑ 2 κυρίως, με μερικά σπάνια παραδείγματα στην ΥΜΙΙΙΒ [70].

Η δέσμη φυλλοειδών [71] είναι τυπικό ΥΜΙΙΙΑ επίσης θέμα, συνηθισμένο στη ζώνη των λαβών ψευδόστομων αμφορέων [72]. Το ζεύγος των επάλληλων, διάγραμμων τοξωτών ταινιών, που προσαρμόζεται στο τριγωνικό πεδίο μεταξύ λαβής και προχοής, αποτελεί ίσως σχηματική εξέλιξη του αναστραμμένου άνθους παπύρου, όπως αυτό αποδίδεται π.χ. σε ΥΜΙΙΙ κύπελλο από τη Βασιλική Έπαυλη [73], στη στενή πλευρά σαρκοφάγου του Μ. Ρεθύμνου [74] και στο εσωτερικό σαρκοφάγου από τη Μίλατο [75], δηλ. με δύο επάλληλες διάγραμμες τοξωτές ταινίες που ορίζονται από τριγωνικό περίγραμμα.

Όσον αφορά τη ζώνη της κοιλιάς, στην Κρήτη είναι χαρακτηριστικό κοινό στην ΥΜΙΙΙΑ, συνεχίζεται στην ΥΜΙΙΙΒ και μόνο του δεν είναι προσδιοριστικό χρονολόγησης [76], αφού μάλιστα στη μυκηναϊκή Ελλάδα το ίδιο στοιχείο στους ψευδόστομους δεν είναι πρωιμότερο της ΥΕΙΙΙΒ 1 [77]. Πάντως, στην προκειμένη περίπτωση η πλούσια κόσμηση, που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του αγγείου, οδηγεί σε πρώιμη ΥΜΙΙΙ χρονολόγηση [78], που σε συνδυασμό με το σχήμα και τα διακοσμητικά θέματα μπορεί να προσδιοριστεί στην ΥΜΙΙΙΑ 2.

III 8/αριθ. ΜΗ 21787 (Σχέδ. 16)

Άωτο κωνικό κύπελλο με επίπεδη βάση και ελαφρά ασύμμετρο σώμα. Ακόσμητο. Πηλός κιτρινοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Ακέραιο. Ύψ. 0,055, διάμ. χείλους 0,108-0,113, διάμ. βάσης 0,04 μ.

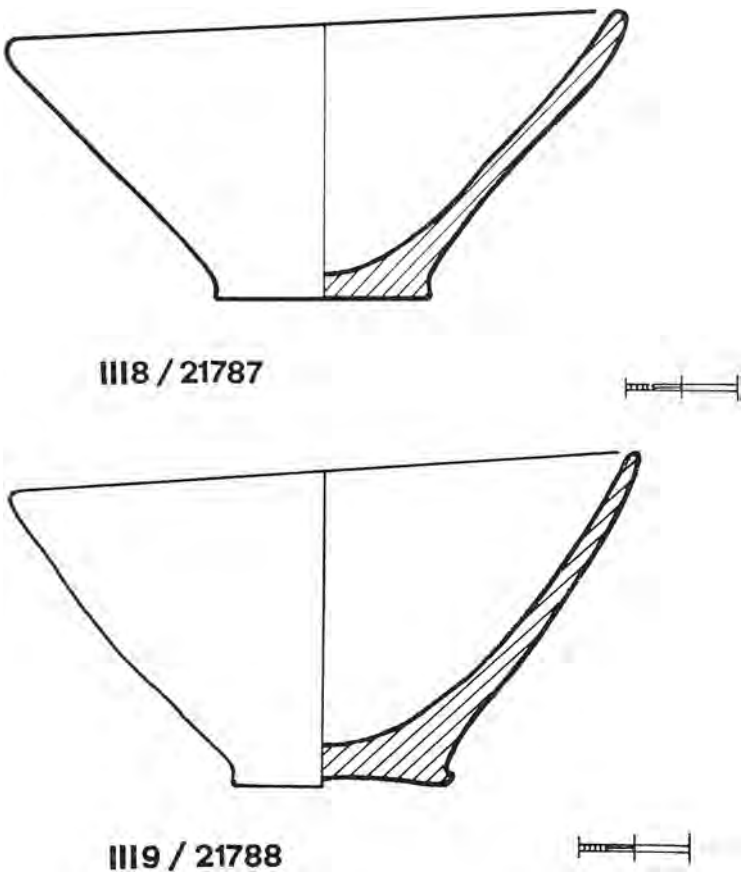
III 9/αριθ. ΜΗ 21788 (Σχέδ. 16)

Άωτο κωνικό κύπελλο με επίπεδη βάση. Ακόσμητο. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Αδρή η επιφάνεια της βάσης. Ακέραιο. Ύψ. 0,06, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. χείλους 0,115 μ.

Το κωνικό κύπελλο, από τα κοινότερα και πιο συνηθισμένα ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ αγγεία, συνεχίζεται χωρίς ουσιαστικές διαφοροποιήσεις, εκτός ίσως από μια εύρυνση του χείλους, και σ' όλη τη διάρκεια της ΥΜΙΙΙ [79].

69. F.S. 178 και M.P., σ. 33.
70. A. Kanta, σ. 247, 248.
71. F.M. 64 και σ. 180· βλ. και I 5/19017.
72. A. Kanta, σ. 250, 251 και εικ. 25, 1, 2 και 67, 1.
73. D.P.K., εικ. 12, 41 και πίν. 1 c, d.
74. C. Mavriyiannaki, Recherches sur les larnakes minoennes de la Crète occidentale (Incunabula Graeca, LIV, Roma 1972), πίν. XXXIII.
75. A. Kanta, εικ. 133, 2.
76. Ό.π., σ. 251.
77. E. French, BSA 61 (1966), σ. 219.
78. A. Kanta, σ. 250.
79. D.P.K., σ. 79. L.D.P.K., σ. 17. A. Kanta, σ. 268.

Τα παραδείγματά μας ανήκουν στον τύπο με τα ευθύγραμμα τοιχώματα, που υπάρχει στην ΥΜΙΙΙΑ και συνεχίζεται μέχρι την ΥΜΙΙΙΓ και την Υπομινωική περίοδο [80].

Σχέδ. 16.

IV 9/αριθ. ΜΗ 21792 (Σχέδ. 17)

Τρίωτο λεκανόσχημο αγγείο με επιμήκη ανοιχτή προχοή. Λαβές κυλινδρικές, δυο οριζόντιες στα πλάγια, κάτω απ' το χείλος και μια κάθετη, διαμετρικά αντίθετη της προχοής. Η βάση σχηματίζει με αναβαθμό δεύτερο δίσκο μικρότερης διαμέτρου. Το χείλος κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Κόσμηση με πορτοκαλοκόκκινο χρώμα στη ζώνη των λαβών, μετόπες που ορίζονται από ομάδες κατακόρυφων ευθειών και κοσμούνται με αντίρροπα συστήματα ομόκεντρων τόξων. Ταινίες ορίζουν τη ζώνη, διατρέχουν το χείλος, τη λαβή και την παρυφή της προχοής. Σύστημα ταινιών διαφορετικού πλάτους γύρω στη βάση. Γραμμίδια κάτω απ' τις λαβές και εγκάρσιες ταινίες στην προχοή. Ακέραιο. Πηλός ωχρός, επίχρισμα κιτρινωπό. Ύψ. 0,073, διάμ. χείλους 0,079, διάμ. α΄ βάσης 0,078, διάμ. β΄ βάσης 0,054 μ.

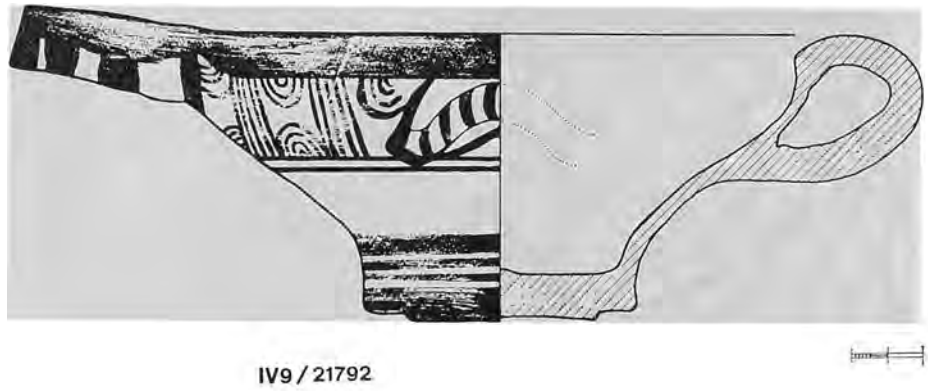
Το σχήμα του αγγείου είναι ασυνήθιστο στην ΥΜΙΙΙ κεραμική της Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης. Τα ελλαδικά μυκηναϊκά παράλληλα, που στερούνται την κατακόρυφη

80. A. Kanta, σ. 268.

λαβή, κατάγονται από μετάλλινα πρότυπα [81], όπου άλλωστε οφείλεται και η ιδιομορφία της «διπλής» βάσης [82].

Η διακόσμηση ανάγεται χρονολογικά στην ΥΜΙΙΙΒ κυρίως [83]. Γενικότερα, η οργάνωση των διακοσμητικών θεμάτων σε «μετόπες», που αρχίζει στην ύστερη ΥΕ-ΥΜΙΙΙΑ 2, είναι ένα ξεχωριστό χαρακτηριστικό της ΥΕ-ΥΜΙΙΙΒ [84], ιδιαίτερα σε κύπελλα.

Η ελλαδική καταγωγή του θέματος των συστημάτων ομόκεντρων τόξων σε μετόπες

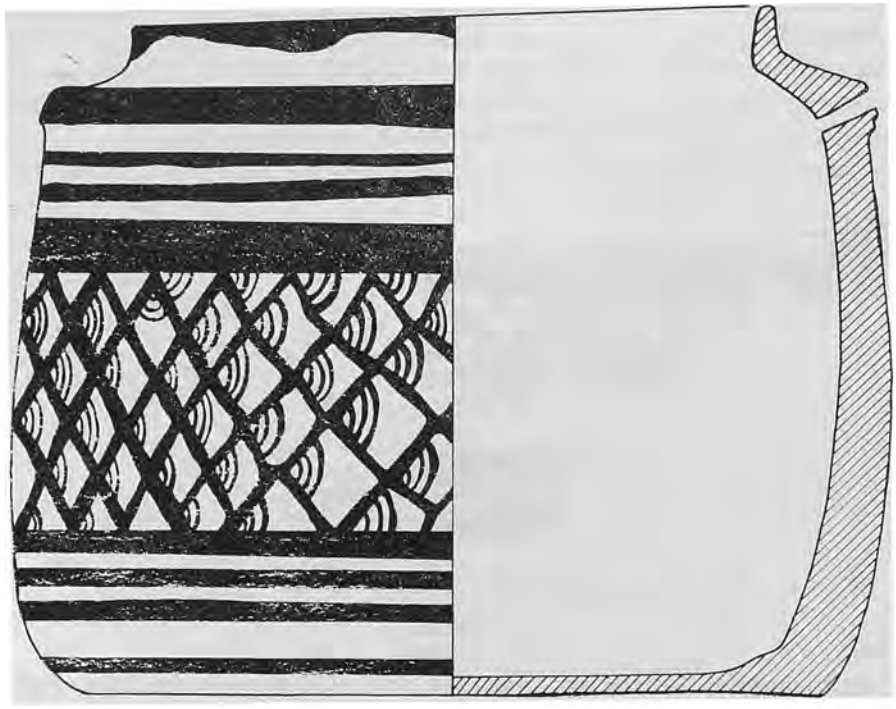
Σχέδ. 17.

έχει ήδη επισημανθεί [85]. Οι σχέσεις αυτές και του σχήματος και του διακοσμητικού θέματος με μυκηναϊκά πρότυπα απ' τη μια μεριά και οι κρητικές ιδιορρυθμίες, όπως η προσθήκη της κάθετης λαβής, απ' την άλλη, οδηγούν στην υπόθεση ότι το αγγείο είναι προϊόν του εργαστήριου των Χανιών, του οποίου οι μυκηναϊκές επιδράσεις είναι διαπιστωμένες [86]. Αυτό επιβεβαιώνεται άμεσα και από το ωχρό χρώμα του πηλού, το κιτρινωπό επίχρισμα και την πορτοκαλοκόκκινη βαφή, όλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του χανιώτικου εργαστήριου [87]. Μια ακόμα έμμεση ένδειξη αποτελεί το πανομοιότυπο στο σχήμα αγγείο από το νεκροταφείο στο Αλατσομούρι Παχειάμμου [88], που το κίτρινο χρώμα του πηλού και η βαφή του, αλλά και το ασυνήθιστο διακοσμητικό του θέμα, που ξαναβρίσκεται σε όστρακο απ' τον Κουμαρόσπηλιο Χανιών [89], το συνδέουν επίσης πιθανότατα με το εργαστήριο των Χανιών. «Εισηγμένο προφανώς από τα Χανιά» θεωρεί και ο Popham [90] ένα παρόμοιο στο σχήμα αγγείο από την Κνωσό.

IV 10/αριθ. ΜΗ 21807 (Σχέδ. 18-19· Πίν. 16γ)

Κυλινδρική πυξίδα με δισκοειδές πώμα με περιχείλωμα. Το σώμα μειώνεται με ακμή μέχρι το στενότερο όρθιο χείλος και με ήπια καμπύλη μέχρι τη βάση. Πέντε διαμπερείς

81. M.P., σ. 52. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 254.
82. M.P., εικ. 15, F.S. 291 και σ. 97 και 635. Βλ. και Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 252 και υποσημ. 1.
83. F.M. 43, 22.
84. M.P., σ. 342-344. A. Kanta, σ. 250.
85. M. Mackeprang, AJA XLII (1938), σ. 549. L.D.P.K., σ. 18, πίν. 8 (c-d).
86. A. Kanta, σ. 288.
87. I. Tzedakis, BCH 93 (1969), σ. 406-412. A. Kanta, σ. 289.
88. H. Boyd-Hawes, Gournia 1908, πίν. X, 30.
89. A. Kanta, εικ. 91, 10.
90. M. Popham, BSA 65 (1970), σ. 197, εικ. 1, 1.

Σχέδ. 18.

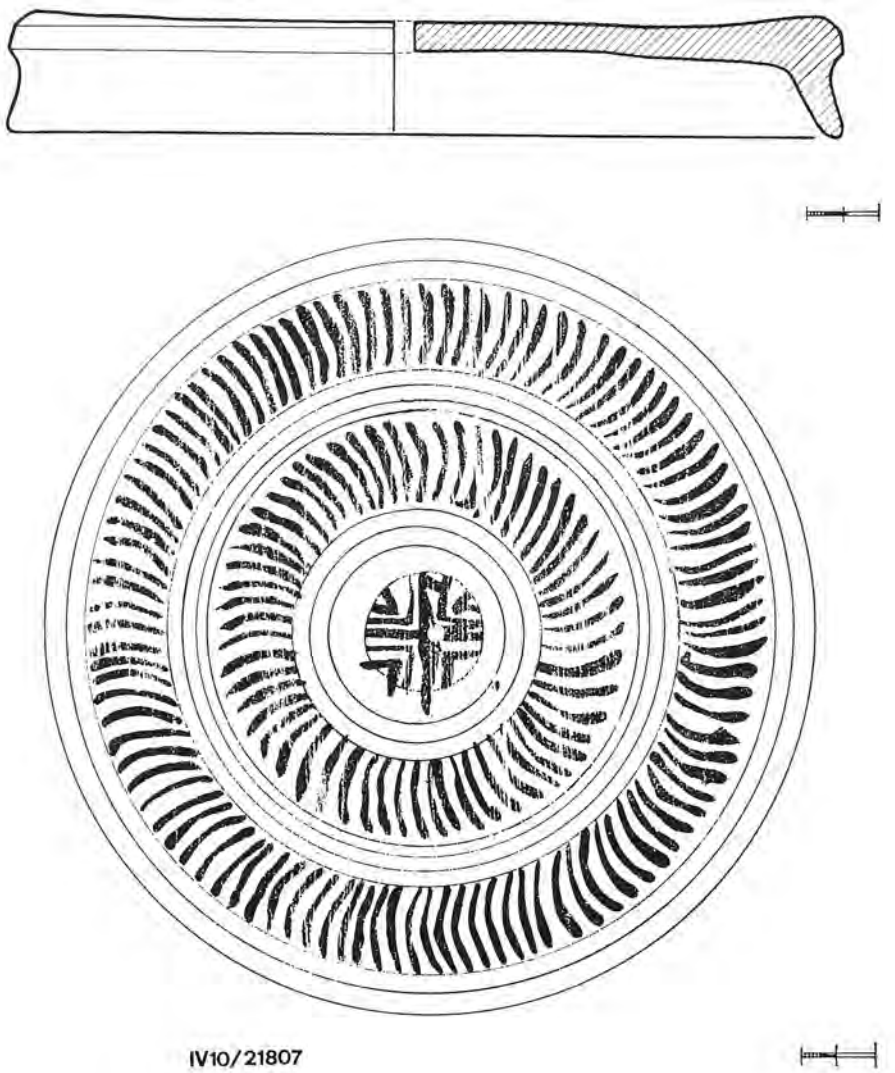
οπές στην ακμή σώματος-χείλους και μια στο κέντρο του πώματος χρησίμευαν για την πρόσδεση. Κόσμηση με χρώμα καστανοκόκκινο: Στο σώμα η πλατιά κύρια ζώνη, που ορίζεται από ομάδες ταινιών, κοσμείται με πλέγμα ρόμβων με ενάλληλα τόξα στη μια γωνία. Ταινία προς τη βάση, στην ακμή του σώματος και στο χείλος. Στο πώμα δυο ομόκεντρες ζώνες, που ορίζονται από ταινίες και κοσμούνται με σχηματικό φυλλοειδές σε ελαφρή συστροφή. Στο κέντρο κύκλος, όπου εγγράφεται σταυρός με ενάλληλες γωνίες στα τεταρτημόρια. Ακέραιο, με μικροσυμπληρώσεις στο χείλος. Πηλός κοκκινότεφρος. Επίχρισμα κιτρινωπό. Σῶμα: ύψ. 0,18, διάμ. βάσης 0,21, διάμ. χείλους 0,178, μέγ. διάμ. 0,24 μ. Πώμα: διάμ. 0,228, διάμ. περιχειλ. 0,23, ύψ. 0,033 μ.

Η πυξίδα-κοσμηματοθήκη βρίσκεται συχνά σε τάφους [91], αν και δεν είναι από τα κοινά ταφικά αγγεία. Ο τύπος της κυλινδρικής πυξίδας χωρίς λαβές είναι χαρακτηριστικός της ΥΜΙΙΙΑ φάσης [92]. Στη σειρά των αναφερόμενων [93] παραδειγμάτων από Κνωσό, Πόρο,

91. I. Pini, Beiträge zur minoischen Gräberkunde (Wiesbaden 1968), σ. 64. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Σκεύη και σύνεργα του καλλωπισμού στον κρητομυκηναϊκό χώρο (Διδακτ. Διατρ. Ε.Ε.Φ.Σ. παρ. 23 (Παν. Θεσσ.), Θεσσαλονίκη 1979), κεφ. Α΄, σ. 25.

92. D.P.K., σ. 77. A. Kanta, σ. 282. Τα πρότυπά του μπορεί να αναχθούν μέχρι τους προανακτορικούς χρόνους με κυκλαδικές επιδράσεις: βλ. Στ. Αλεξίου, Κρητ. Χρον. 8 (1954), σ. 405 και υποσημ. 17.

93. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, ό.π., σ. 27 κ.ε. A. Kanta, σ. 282.

Σχέδ. 19.

Παλαίκαστρο, Παχυάμμο, Γουρνιά και Σταυρωμένο, ανήκουν η συμπληρωμένη ΥΜΙΙΙΑ πυξίδα από το Καστέλλι Χανιών [94], καθώς και η πυξίδα από τον Ολούντα [95].

Το πλέγμα ρόμβων στη ζώνη του σώματος και η δέσμη φυλλοειδών με ενάλληλες γωνίες στο κέντρο του δίσκου του πώματος, είναι από τις συνήθεις διακοσμήσεις των πυξίδων αυτής της φάσης [96]. Αμελές πλέγμα ρόμβων με παραπληρωματικά θέματα κοσμεί π.χ. την πυξίδα από το Καστέλλι [97] και την ΥΜΙΙΙΑ 2 από την Επισκοπή Πεδιάδας [98].

94. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, Πίν. 407 δ.
95. H. van Effenterre, Necropoles du Mirabello, Ét. Crétoises VIII (1948), Πίν. XXXIV.
96. A. Kanta, σ. 282-83.
97. ΑΔ, ό.π.
98. A. Kanta, εικ. 113, 4.

Εξάλλου, το διακοσμητικό θέμα της πυξίδας που εξετάζεται ξαναβρίσκεται πανομοιότυπο σε ΥΜΙΙΙΑ όστρακα από το Μικρό Ανάκτορο Κνωσού [99], ενώ με το ίδιο θέμα πρέπει να παραλληλισθεί το διακοσμητικότερο, φολιδωτό πλέγμα με ενάλληλα τόξα στη γωνία [100], που υπάρχει σε αγγεία [101] και σαρκοφάγους [102] της ίδιας εποχής.

Θέματα όμοια με του πώματος και σε παρόμοια διάταξη, διακοσμούν επίσης πώμα πυξίδας από το Παλαίκαστρο [103].

Η πυξίδα που εξετάζομε χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΑ 2 φάση.

IV 11/αριθ. ΜΗ 21808 (Σχέδ. 20)

Μόνωτο κύπελλο με ημισφαιρικό σχεδόν σώμα, μικρή επίπεδη βάση και ταινιωτή λαβή. Το χείλος πτυχώνεται ελαφρότατα σε υποτυπώδη πλάγια προχοή. Ολόβαφο εσωτερικά κι εξωτερικά με χρώμα καστανόμαυρο-καστανοκόκκινο (λόγω της άνισης όπτησης). Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Ακέραιο. Ύψ. 0,047-0,05, διάμ. βάσης 0,035, διάμ. χείλους 0,105 μ.

Ανήκει στον τύπο Β του Popham [104] με το ευρύ, αβαθές σώμα, που στενεύει απότομα προς τη βάση με κοίλη καμπύλη. Χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΑ και συνεχίζεται στην ΥΜΙΙΙΒ [105]. Τα ΥΜΙΙΙΒ ακόσμητα παραδείγματα από την Κνωσό, με την επίπεδη βάση [106], είναι ανάλογα με το παράδειγμά μας.

IV 14/αριθ. ΜΗ 21793α (Σχέδ. 20)

Δίωτο λεκανόσχημο αγγείο με σώμα σχεδόν ημισφαιρικό, επίπεδη βάση, ταινιωτό χείλος που κλίνει έντονα προς τα έξω και δυο όρθιες ταινιωτές λαβές πάνω στο χείλος. Κόσμηση με χρώμα καστανοκόκκινο. Εξωτερικά δυο ομάδες ταινιών στο σώμα, ταινία κάτω απ' το χείλος, κύκλος στη βάση. Εσωτερικά ταινία γύρω στο χείλος, ταινία στο σώμα και στον πυθμένα τρεις ομόκεντροι κύκλοι που εγγράφουν σταυρό. Εγκάρσια παράλληλα γραμμίδια στο χείλος και τις λαβές. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Συγκολλημένο. Ύψ. (χωρίς λαβές) 0,05, ύψ. (με λαβές) 0,084, διάμ. βάσης 0,083, διάμ. χείλους 0,185 μ.

Το σχήμα του αγγείου δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο. Ο κρητικός τύπος έχει κυρτό περίγραμμα, που μπορεί να καταλήγει με ήπια κοίλη καμπύλη στην επίπεδη ή δακτυλιόσχημη βάση, και λαβές όρθιες ή ελαφρά λοξές ως προς το χείλος, όπως π.χ. στα παραδείγματα από τα Γουρνιά [107], την Κνωσό [108] και τις Γούρνες [109]. Το τελευταίο [110], ανάλογο μ'

99. D.P.K., πίν. 43 f, επάνω σειρά αριστερά.

100. F.M., 62, 9-10. Κατά τον Furumark, M.P., σ. 392, η ομάδα αυτή ενάλληλων τόξων είναι μια εξελιγμένη μορφή της σχηματικής απόδοσης του άνθους παπύρου. Βλ. και D.P.K., πίν. 9 b και 7 b για την εξέλιξη του θέματος.

101. D.P.K., εικ. 13, 64 και πίν. 16 b, 17 a.

102. Π.χ. από τον τάφο Α στο Φουρνί Αρχανών: J. Sakellarakis, Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferritual, Prehistorische Zeitschrift 45B (1970) 2, σ. 149, εικ. 3.

103. R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins, Unpublished objects from Palaikastro excavations (στο εξής P.K.U.), BSA Suppl. I (1923), εικ. 80b.

104. D.P.K., σ. 69.

105. A. Kanta, σ. 266-267.

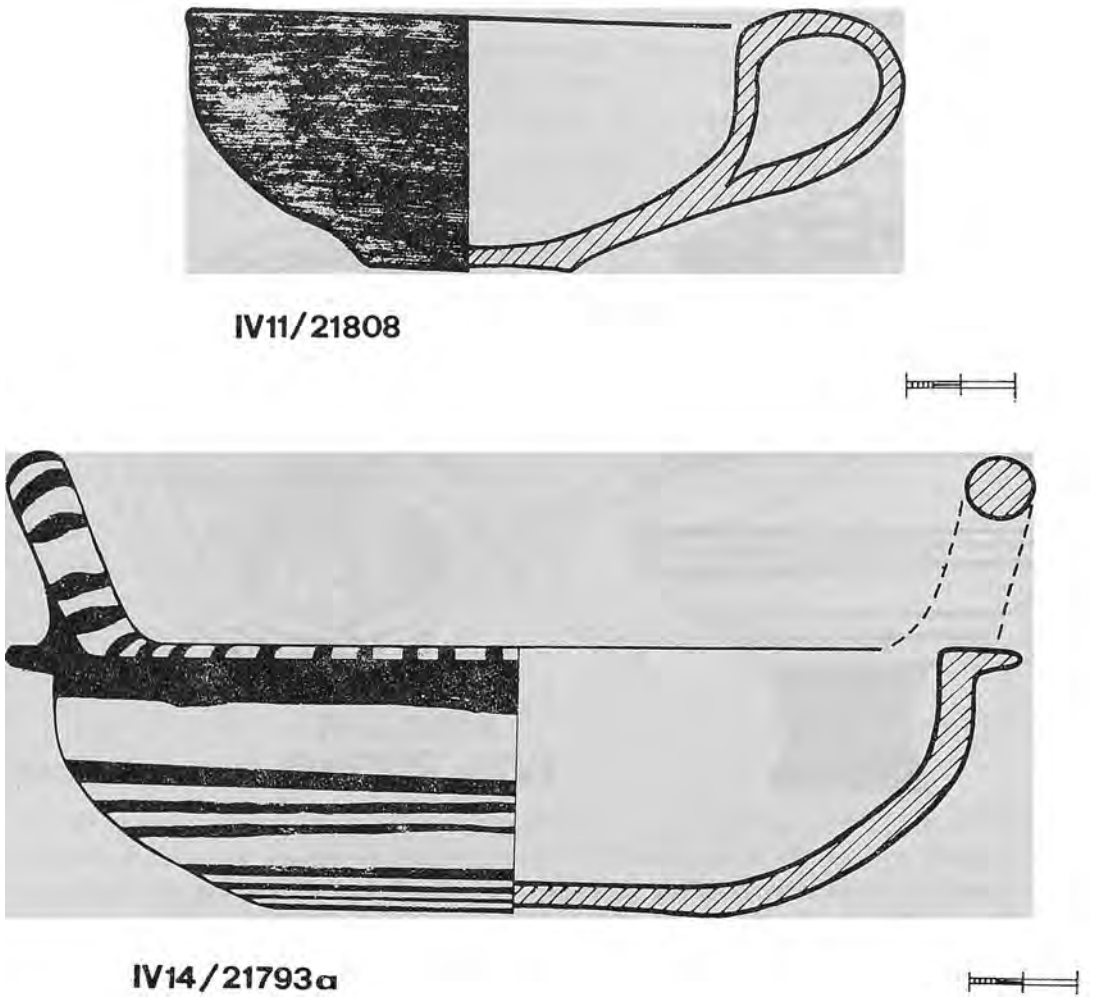
106. D.P.K., σ. 79, εικ. 16, 3 και 17, 10.

107. H. Boyd-Hawes, ό.π., πίν. X, 42 και σ. 46.

108. P.T.K., σ. 124, εικ. 118, 96 c.

109. I. Χατζιδάκης, ΑΔ 4 (1918), εικ. 27, 3 και σ. 83.

110. A. Kanta, εικ. 21, 10 και 105, 6 και σ. 49.

Σχέδ. 20.

αυτό που εξετάζομε και στο σχήμα και στην απλή κόσμηση με ταινίες, χρονολογείται από τον Furumark στην ΥΜΙΙΙΒ 1 [111].

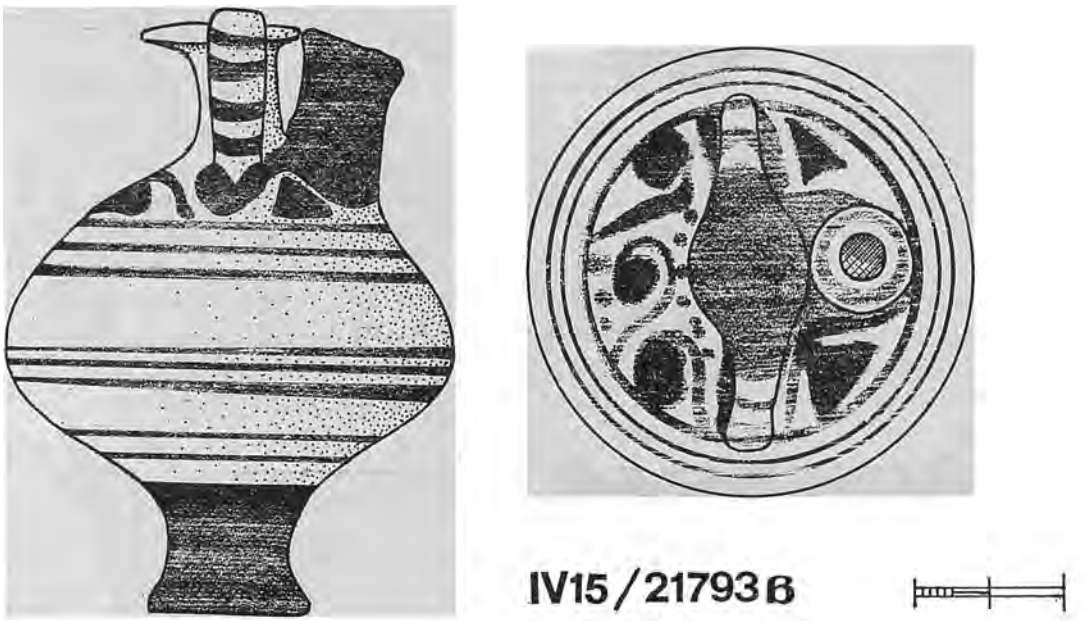
Ακριβή ελλαδικά παράλληλα δεν υπάρχουν. Συγγενικό είναι το ασυνήθιστο «χωνοειδές πινάκιο» από την Περατή [112] με καρινωτό σώμα —ενώ ο κοινός τύπος έχει κατακόρυφα ή λοξά τοιχώματα [113]—, που κοσμείται επίσης με απλές ταινίες και δακτυλίους και χρονολογείται στην ΥΕΙΙΙΒ-Γ [114].

IV 15/αριθ. ΜΗ 21793β (Σχέδ. 21)

Ψευδόστομος αμφορίσκος με πιεσμένο σφαιρικό σώμα, χαμηλωμένο ώμο και κυλινδρικό πόδι που ευρύνεται ελαφρά προς τη βάση. Το χείλος της προχοής εφάπτεται στον

111. A. Furumark, Mycenaean Pottery, II. Chronology (στο εξής M.P. Chron.), σ. 105.
112. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 263, εικ. 114, 190.
113. F.S. 322, M.P., σ. 76.
114. M.P., σ. 76. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 263, 264.

ασύμμετρο δίσκο του ψευδοστομίου. Οι λαβές ταινιόσχημες. Κόσμηση με καστανοκόκκινο απολεπιζόμενο χρώμα. Στα τριγωνικά πεδία δίπλα, στην προχοή, ολόβαφο τρίγωνο. Στο υπόλοιπο τμήμα της ζώνης των λαβών τρεις ελεύθερες σπείρες, με στέλεχος και με ολόβαφο τον κεντρικό κυκλικό πυρήνα, που πλαισιώνονται από δυο σειρές στιγμών.

Σχέδ. 21.

Γραπτή «θηλιά» περιβάλλει τις εκφύσεις λαβών και προχοής. Ομάδες τριών γραμμών κοσμούν τον ώμο και την κοιλιά. Ολόβαφο το πόδι. Ταινία κατά μήκος των παρυφών των λαβών και εγκάρσια παράλληλα γραμμίδια στη ράχη τους. Πηλός ανοιχτοκάστανος, επίχρισμα όμοιο. Ύψ. 0,075, διάμ. βάσης 0,021, μέγ. διάμ. σώματος 0,061 μ.

Ο τύπος του αγγείου με το σφαιρικό πιεσμένο σώμα και το ψηλό πόδι με το κοίλο περίγραμμα, που δημιουργεί μια αστάθεια στο σχήμα, είναι χαρακτηριστικό της ύστερης ΥΕΙΙΙΑ 2 [115] και της ΥΜΙΙΙΑ 2 φάσης [116] και επιβιώνει στην ΥΕ-ΥΜΙΙΙΒ. Ο χαρακτηριστικά χαμηλωμένος ώμος στα σφαιρικά αγγεία είναι επίσης στοιχείο ΥΕ-ΥΜΙΙΙΑ χρονολόγησης [117].

Το θέμα της ζώνης των λαβών, η σειρά δηλ. ανεξάρτητων σπειρών με στέλεχος, προέρχεται από τη διάλυση της τρέχουσας σπείρας [118]. Όμοια, με ολόβαφο τον πυρήνα της σπείρας και πλαίσιο από σειρές στιγμών, αποδίδεται το θέμα σε όστρακα από την Κνωσό [119], που οδηγούν επίσης τη χρονολόγηση στην ΥΜΙΙΙΑ 2 φάση.

115. F.S. 151 («advanced piriform») και M.P, σ. 25.

116. A. Kanta, σ. 245-46.

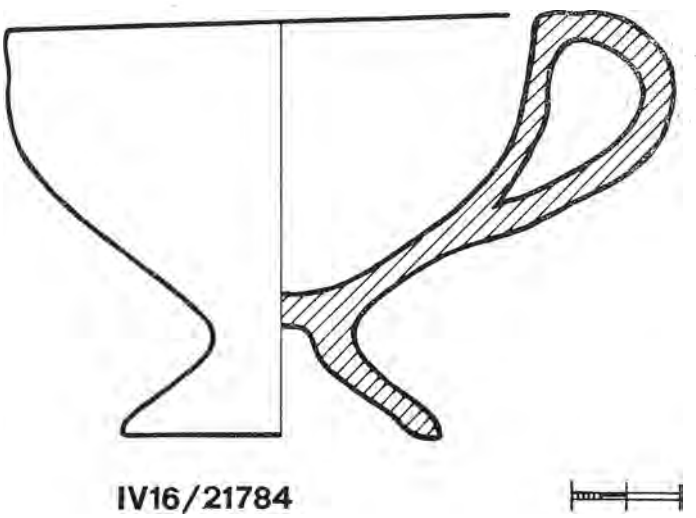
117. Βλ. III 7/21796 και υποσημ. 69, 70.

118. F.M. 51, 6 και 46, 53 και M.P., σ. 367, 355. Για ΥΜΙΙΙΑ παραδείγματα που δείχνουν τη διάλυση της τρέχουσας σπείρας, βλ. D.P.K., εικ. 12, 30-32.

119. D.P.K., πίν. 39 a μεσαία σειρά και σ. 61 και πίν. 42 f μεσαία σειρά, κέντρο.

IV 16/αριθ. ΜΗ 21784 (Σχέδ. 22)

Μόνωτη κύλικα με βαθύ, ημισφαιρικό περίπου σώμα, χαμηλό πόδι που ευρύνεται σε κωνική βάση, κοίλη κάτω, με ταινιωτή λαβή και χείλος που νεύει ελαφρότατα προς τα έξω. Ακόσμητο. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Ακέραιο, με δυο μικροαποκρούσεις συμπληρωμένες στο χείλος. Ύψ. 0,078, διάμ. βάσης 0,057, διάμ. χείλους 0,10 μ.

Σχέδ. 22.

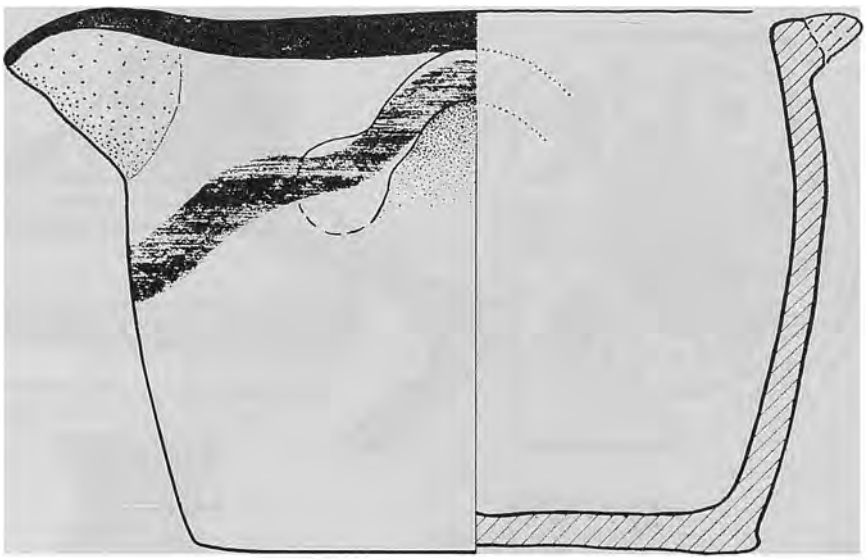
Η χαμηλή μόνωτη κύλικα, ένα αγγείο βασικά κρητικού σχήματος [120], βρίσκεται συχνά σε μινωικά σπίτια και ιερά, αλλά και σε τάφους [121]. Το σχήμα εμφανίζεται στην ΥΜΙΙΙΑ 2 και συνεχίζεται μέχρι την ΙΙΙΓ. Την εξέλιξη του τύπου έχει αναλύσει διεξοδικά ο M. Popham [122]. Η λεπτή ταινιόσχημη λαβή μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο ΥΜΙΙΙΑ 2 χρονολόγησης [123], αλλά η πλατιά βάση, το μη διακρινόμενο χείλος και το βαθύ κύπελλο, είναι στοιχεία που οδηγούν προς την ΥΜΙΙΙΒ χρονολόγηση [124].

IV 17/αριθ. ΜΗ 21789 (Σχέδ. 23)

Πυξιδοειδές αγγείο με σώμα σχεδόν κυλινδρικό, που ευρύνεται ελαφρά προς τα πάνω μέχρι το δακτυλιόσχημο χείλος, με λαβές οριζόντιες κυλινδρικές, λοξές και ανοιχτή προχοή. Κερατοειδής πλαστική απόφυση στο χείλος, σε σημείο διαμετρικά αντίθετο της προχοής. Απλή κόσμηση με εξίτηλο καστανόμαυρο: Ταινία διατρέχει το χείλος και την παρυφή της προχοής. Ακανόνιστη, ανισοπαχής ταινία περιβάλλει το σώμα στο μέσο του ύψους, περνώντας πάνω απ' τις λαβές. Πηλός ανοιχτοκάστανος ακάθαρτος, επίχρισμα ωχρό. Συγκολλήθηκε. Συμπληρώθηκε μέρος της πλαστικής απόφυσης. Ύψ. 0,099, διάμ. βάσης 0,10, διάμ. χείλους 0,124 μ.

120. M.P., σ. 64. M. Popham, BSA 64 (1969), σ. 301.
121. L.D.P.K., σ. 16-17.
122. M. Popham, ό.π., σ. 299-304. Επίσης D.P.K., σ. 79. L.D.P.K., σ. 16-17. A. Kanta, σ. 265.
123. M. Popham, ό.π., σ. 301. D.P.K., σ. 79.
124. M. Pophan, ό.π., σ. 301.

Ο τύπος του αγγείου είναι τυπικά κρητικός και η εξέλιξή του αρχίζει από τη ΜΜΙ, ολοκληρώνεται στην ΥΜΙ και συνεχίζεται χωρίς ουσιαστική διαφοροποίηση σ' όλη την ΥΜΙΙΙ [125]. Το παράδειγμά μας ανήκει στην πρώτη παραλλαγή των πυξιδοειδών, με τις δυο οριζόντιες λαβές και την ανοιχτή προχοή [126]. Η απόφυση στο χείλος είναι ένα συνηθισμένο χαρακτηριστικό στα ΜΜ παραδείγματα [127], που επιβιώνει μέχρι την ΥΜΙΙΙ [128].

Σχέδ. 23.

IV 18/αριθ. ΜΗ 21790 (Σχέδ. 24)

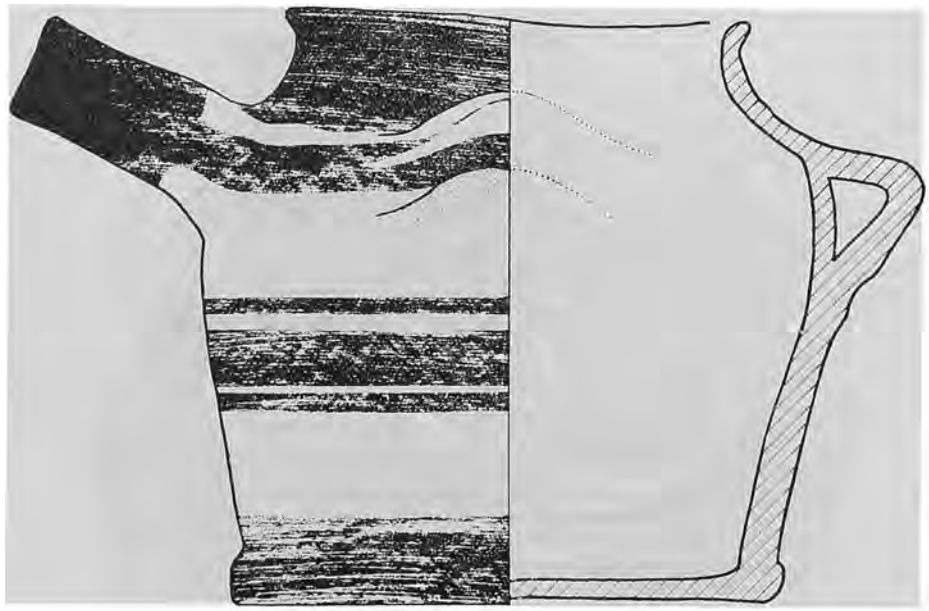
Πυξίδα τρίωτη με σωληνωτή προχοή. Κυλινδρικό σώμα που ευρύνεται ελαφρά μέχρι τον ώμο, κυλινδρικός λαιμός, χείλος που κλίνει ελαφρά προς τα έξω και βάση διακρινόμενη.

Στον ώμο δυο λαβές οριζόντιες και μια κάθετη, ελλειπτικής τομής. Απλή κόσμηση με εξίτηλο καστανό χρώμα: Ολόβαφη η προχοή, ταινία γύρω στη βάση και στο χείλος. Ταινία στον ώμο, που περνάει πάνω απ' τις λαβές, και ομάδα τριών ταινιών στο σώμα. Γραμμίδια στην κάθετη λαβή. Πηλός κιτρινωπός, όμοιο επίχρισμα. Συγκολλημένο.

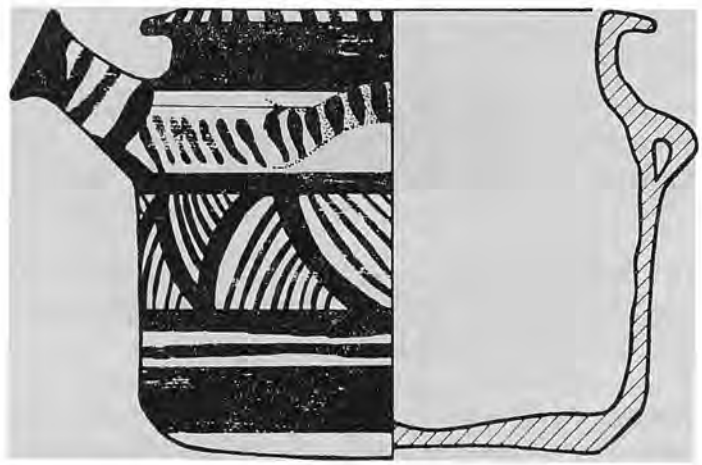
Ύψ. 0,108-0,111, διάμ. βάσης 0,098, διάμ. χείλους 0,083, μέγ. διάμ. 0,111 μ.

Ανήκει σε τύπο που διατηρήθηκε επί πολύ, χωρίς ουσιαστικές διαφοροποιήσεις [129], και ειδικότερα στη δεύτερη παραλλαγή του, με τον ψηλότερο λαιμό [130]. Η απλή κόσμηση

125. A. Kanta, σ. 283-284.
126. Ό.π., σ. 284.
127. Ό.π., σ. 283.
128. Π.χ. από τη Ζαφέρ Παπούρα: P.T.K., σ. 90, εικ. 100q και το πρωιμότερο παράδειγμα από το Παλαίκαστρο: BSA IX (1902-3), σ. 283 εικ. 3, 22.
129. Βλ. αριθ. IV 17/21789 και υποσημ. 125.
130. A. Kanta, σ. 284.

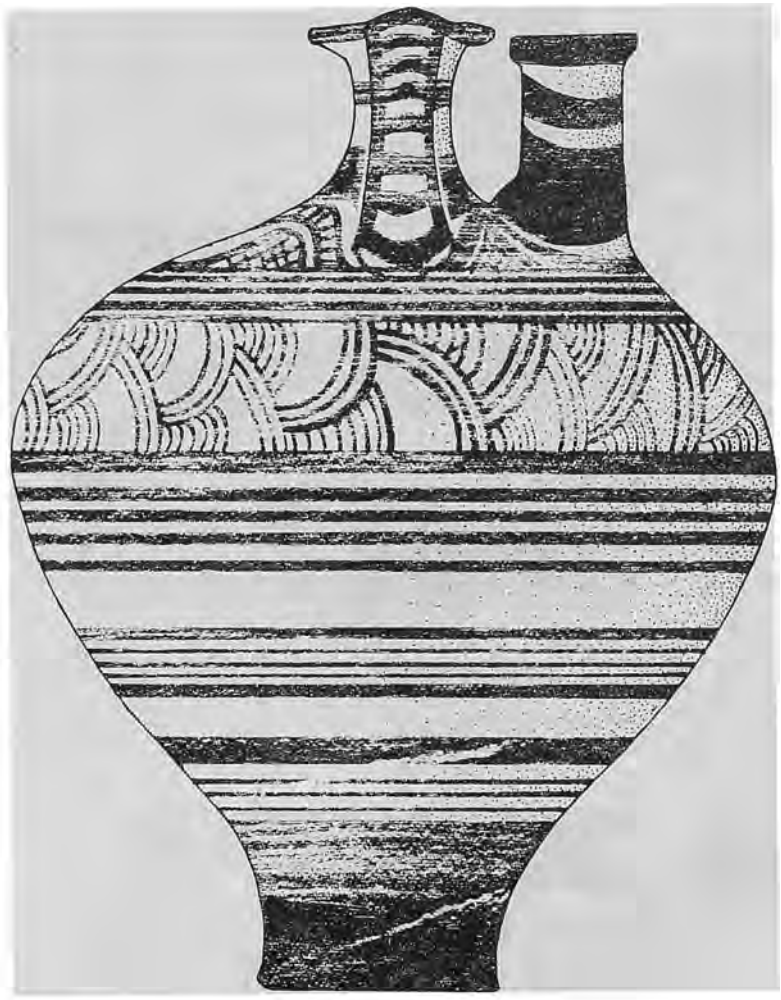
IV18/21790

IV19 / 21791

Σχέδ. 24.

δεν επιτρέπει ακριβή χρονολογικό προσδιορισμό με στιλιστικά κριτήρια, τα ανασκαφικά όμως δεδομένα το συνδέουν με το ΥΜΙΙΙΑ αγγείο IV 19/21791, παρόμοιο και στο σχήμα, μαζί με το οποίο βρέθηκε.

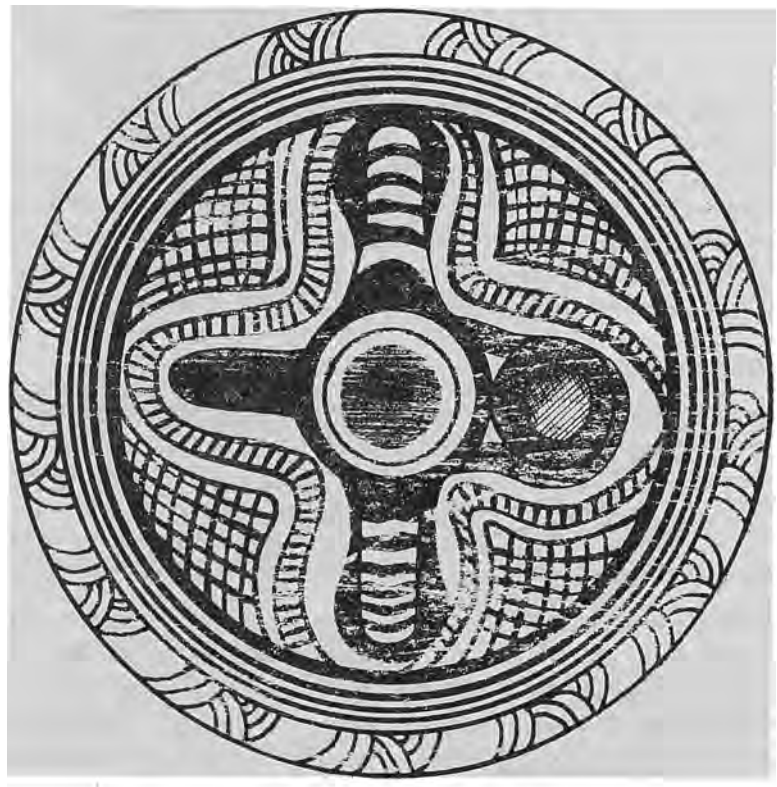

Σχέδ. 25.

IV 19/αριθ. ΜΗ 21791 (Σχέδ. 24)

Πυξίδα τρίωτη με σωληνωτή προχοή. Σώμα κυλινδρικό, χαμηλότατος λαιμός, χείλος πλατύ που κλίνει προς τα έξω, δυο λαβές οριζόντιες και μια κάθετη ελλειπτικής τομής στον ώμο, βάση δακτυλιόσχημη, μόλις διακρινόμενη. Διακόσμηση με καστανόμαυρο χρώμα: Στην κύρια ζώνη του σώματος, που ορίζεται από ταινίες, εναλλασσόμενα τριγωνικά συστήματα ενάλληλων τόξων (adder mark). Ελαφρά λοξά γραμμίδια στη ζώνη των λαβών και στο επάνω μέρος του χείλους, ταινίες στο λαιμό και την προχοή. Πηλός καστανός. Ακέραιο. Ύψ. 0,082, διάμ. βάσης 0,063, διάμ. χείλους 0,095, διάμ. σώματος 0,096, διάμ. προχοής 0,02 μ.

Ανήκει στην πρώτη παραλλαγή του τύπου, με το κυλινδρικό σώμα και το χαμηλό λαι-

Σχέδ. 26.

μό [131]. Το θέμα της κύριας ζώνης είναι μινωικό και βρίσκεται σπάνια σε ελλαδικά παραδείγματα [132]. Αρχίζει στην ΥΜΙΙΙΑ και συνεχίζεται στην ΥΜΙΙΙΒ [133]. Το παράδειγμά μας έχει ακριβή ΥΜΙΙΙΑ παράλληλα σε ψευδόστομο αμφορέα από την Επισκοπή Ιεράπετρας [134] και σε όστρακο από την Κνωσό [135].

IV 20/αριθ. ΜΗ 21804α (Σχέδ. 25-26)

Ψευδόστομος αμφορέας με απιόσχημο σώμα και ψηλό πόδι. Κόσμηση από εξίτηλο καστανόμαυρο χρώμα: Στη ζώνη των λαβών τέσσερα τρίγωνα που γεμίζουν με δικτυωτό πλέγμα και περιβάλλονται από τριγωνική διάγραμμη ταινία. Στη ζώνη του ώμου συστήματα συνεχών εναλλασσόμενων τόξων. Γραπτή θηλιά περιβάλλει τις εκφύσεις λαβών και προχοής. Ταινίες στα στελέχη των στομίων, εγκάρσια γραμμίδια στη ράχη των λαβών, ομόκεντροι κύκλοι στο δίσκο του ψευδοστομίου. Ολόβαφο το πόδι και ταινίες στο κάτω μισό του σώματος. Πηλός κιτρινοκόκκινος, επίχρισμα ωχρό. Σχεδόν ακέραιο, με συμπληρωμέ-

131. Ό.π.
132. F.M. 69 και M.P., σ. 181 και 405.
133. A. Kanta, σ. 147.
134. Ό.π., σ. 147 και εικ. 139, 2.
135. D.P.K., πίν. 25 d κάτω σειρά αριστερά και σ. 25.

νο μέρος του ποδιού και βαθιές ρωγμές στον ώμο. Ύψ. 0,18, διάμ. βάσης 0,041, μέγ. διάμ. 0,138 μ.

Το σχήμα του σώματος, κωνικό απιόσχημο με διαμορφωμένο πόδι, είναι στοιχείο ΥΜΙΙΙΑ 2 χρονολόγησης [136]. Στοιχείο πρώιμης επίσης ΥΜΙΙΙ χρονολόγησης είναι η πυκνή κόσμηση, που καλύπτει μεγάλο μέρος της επιφάνειας του αγγείου [137]. Ειδικότερα, το διαποίκιλτο τρίγωνο με δικτυωτό πλέγμα που κοσμεί τη ζώνη των λαβών εμφανίζεται συχνά σε ΥΜΙΙΙΑ 2 αγγεία [138]. Το μινωικό [139] θέμα της ζώνης των ώμων, τα εναλλασσόμενα δηλ. συστήματα ενάλληλων τόξων, είναι από τα πιο συνηθισμένα στην ΥΜΙΙΙΑ και συνεχίζεται μέχρι την ΙΙΙΓ [140]. Στην ΥΜΙΙΙΑ είναι συχνότερη η παραλλαγή με συμπληρωματικά κοσμήματα στα τόξα [141], όπως στο παράδειγμά μας που έχει ακριβή παράλληλα σε ΥΜΙΙΙΑ αγγεία [142].

IV 21/αριθ. ΜΗ 21804β (Σχέδ. 27)

Άωτο κωνικό κύπελλο με μικρή επίπεδη βάση. Επίχρισμα κοκκινωπό ως καστανόμαυρο λόγω της άνισης όπτησης. Πηλός κιτρινωπός. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο στο σώμα και το χείλος. Ύψ. 0,045, διάμ. βάσης 0,028, διάμ. χείλους 0,099 μ.

Για τον τύπο του αγγείου βλ. αριθ. ΙΙΙ 8/21787 και ΙΙΙ 9/21788.

IV 22/αριθ. ΜΗ 21785β (Σχέδ. 27)

Μόνωτο κύπελλο με ημισφαιρικό σώμα, επίπεδη βάση και κάθετη ταινιωτή λαβή. Κόσμηση με καστανό χρώμα: Πλατιά ταινία γύρω στο χείλος, τρεις λεπτότερες στην κοιλιά και δύο γύρω στη βάση. Ταινία στην παρυφή της λαβής. Ολόβαφος δίσκος και κύκλος στον πυθμένα. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο.

Ακέραιο. Ύψ. 0,051, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. χείλους 0,112, πλ. λαβής 0,017 μ.

Για τον τύπο του αγγείου βλ. παραπάνω το ανάλογο αριθ. IV 11/21808.

IV 23/αριθ. ΜΗ 21785α (Σχέδ. 27)

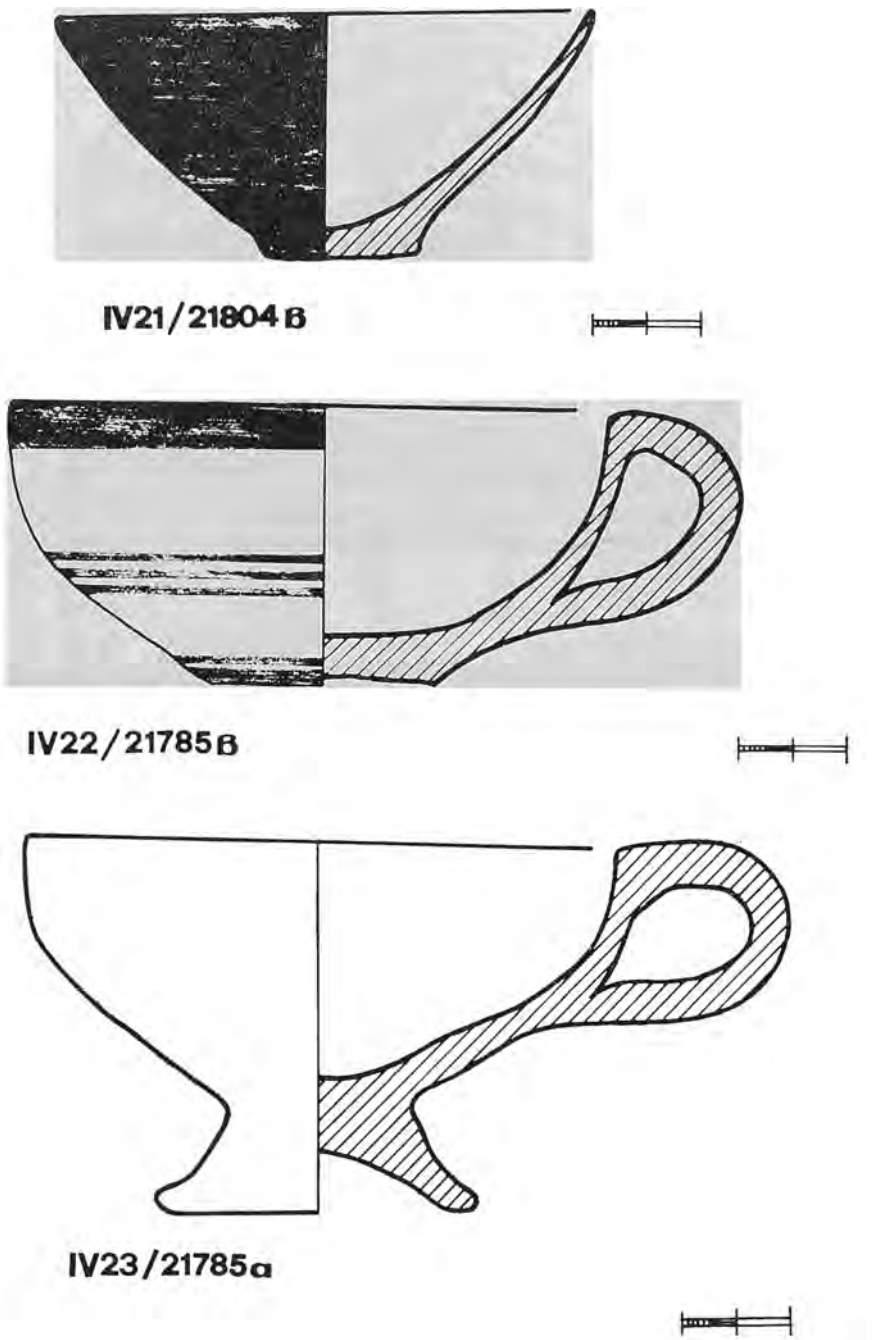
Μόνωτη χαμηλή κύλικα με ημισφαιρικό κωνικό σώμα, κωνική βάση κοίλη κάτω, ταινιωτή λαβή και χείλος που κλίνει ελαφρότατα προς τα έξω. Ακόσμητο. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Συγκολλημένο από δύο όστρακα. Συμπληρωμένο μικρό τμήμα του σώματος και του χείλους. Ύψ. 0,069, διάμ. βάσης 0,057, μέγ. διάμ. χείλους 0,113 μ.

Για τον τύπο του αγγείου γενικά βλ. παραπάνω, αριθ. IV 16/21784. Ειδικότερα σ' αυτό το αγγείο, η λαβή με τη σχεδόν ελλειπτική τομή, το χείλος που κλίνει αδιόρατα προς τα έξω και η πλατιά βάση, οδηγούν προς την ύστερη ΥΜΙΙΙΑ 2-ΙΙΙΒ χρονολόγηση.

IV 24/αριθ. ΜΗ 21803 (Σχέδ. 28-29)

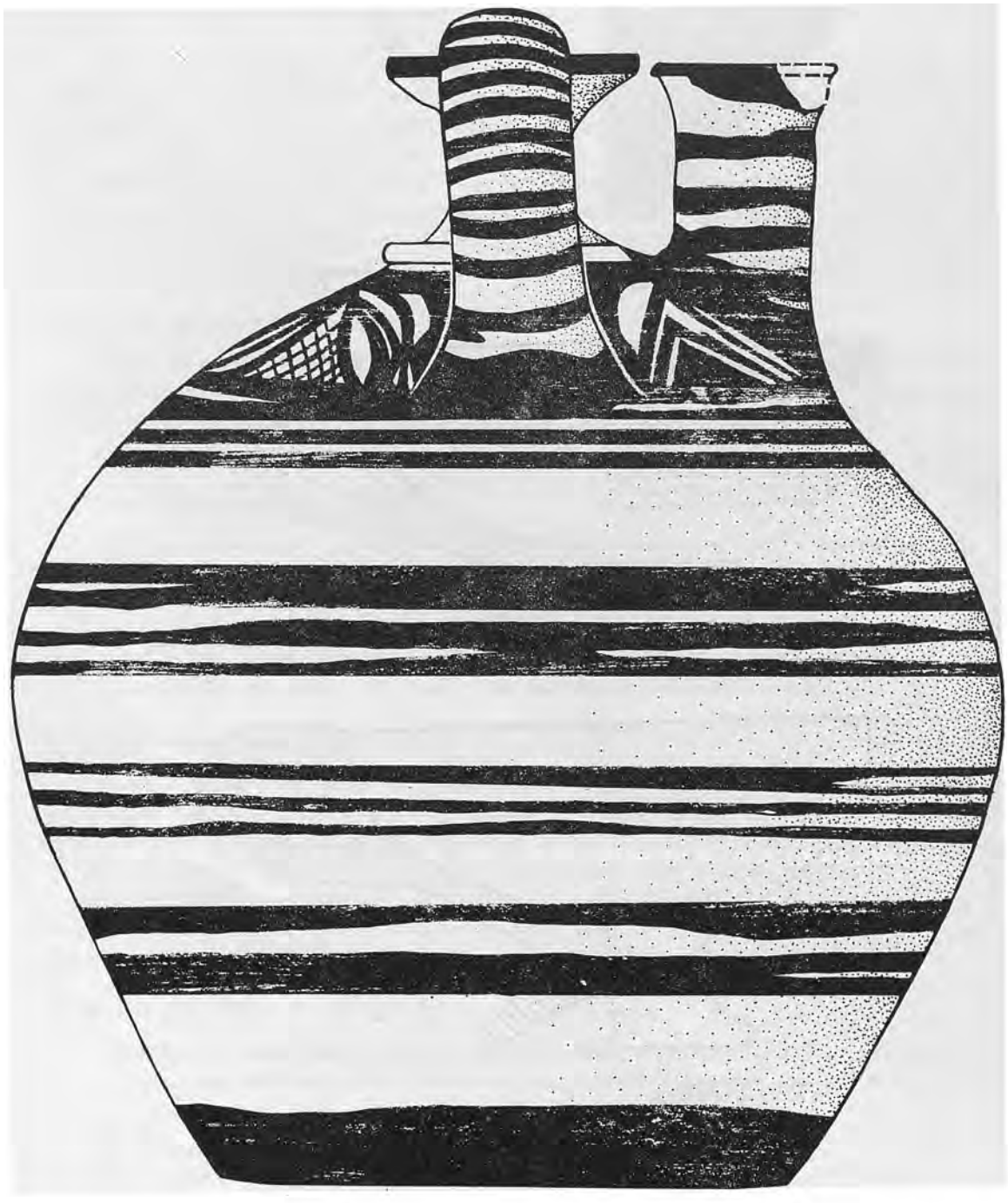
Ψευδόστομος αμφορέας με ογκώδες ωοειδές σώμα και πλατιά επίπεδη βάση. Λαβές ελλειπτικής τομής, υπερυψωμένες απ' το δίσκο του ψευδοστομίου, που σχηματίζει κυκλικό

136. A. Kanta, σ. 245. M.P., σ. 25.
137. A. Kanta, σ. 244. Βλ. και αριθ. III 7/21796.
138. A. Kanta, σ. 250, εικ. 27 αριθ. 3, 6, 7, 9, και σ. 59. M.P., σ. 390.
139. F.M. 24 («linked whorl shell pattern»), M.P., σ. 182, 312.
140. M. Popham, BSA 60 (1965), σ. 331 και 65 (1970), σ. 199, εικ. 2, 1-5.
141. M. Popham, BSA 60 (1965), σ. 331 και εικ. 8, 57, πίν. 83 d επάνω σειρά.
142. Βλ. F.M. 24 και ειδικότερα την παραλλαγή d, που χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΑ 2. Επίσης D.P.K., εικ. 12, 48 και πίν. 43 e.

Σχέδ. 27.

έγκοιλο. Πλαστικός δακτύλιος στη βάση του στελέχους του ψευδοστομίου. Κόσμηση με εξίτηλο καστανόμαυρο: Στη ζώνη των λαβών, δίπλα στην προχοή, ενάλληλες γωνίες που περικλείουν ολόβαφο τρίγωνο. Στο υπόλοιπο πεδίο σύστημα εναλλασσόμενων τόξων και στα σχηματιζόμενα καμπύλα τρίγωνα, δικτυωτό πλέγμα. Θηλιά περιβάλλει τις εκφύσεις

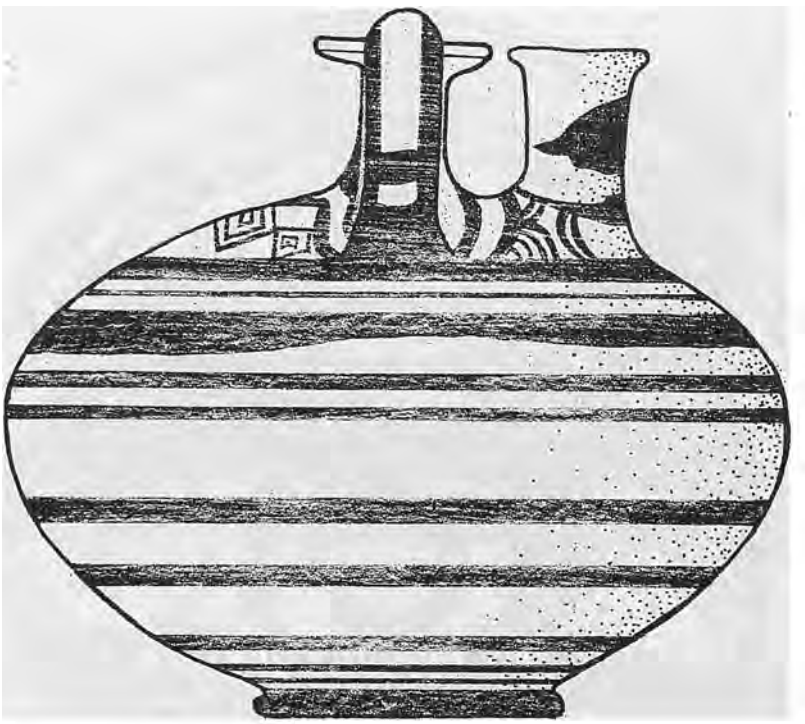
Σχέδ. 28.

Σχέδ. 29.

λαβών και προχοής. Ομάδες ταινιών στο σώμα, ταινία στη βάση, εγκάρσια παράλληλα γραμμίδια στη ράχη των λαβών, ομόκεντροι κύκλοι στο δίσκο της ψευδοπροχοής. Πηλός καστανός, με μικρά πετραδάκια που δημιουργούν τραχωτή επιφάνεια, επίχρισμα ωχροκίτρινο. Συγκολλήθηκε. Συμπληρώθηκε το χείλος της προχοής. Ύψ. 0,238, μέγ. διάμ. 0,21, διάμ. βάσης 0,122 μ.

Για το σχήμα του αγγείου, με την πλατιά βάση που υπάρχει από την ύστερη ΥΜΙΙΙΑ και συχνότερα κατά την ΥΜΙΙΙΒ-Γ περίοδο, βλ. γενικά παραπάνω αριθ. ΙΙΙ 4/21802. Προς την ΥΜΙΙΙΒ χρονολόγηση οδηγούν το αγγείο που εξετάζομε και ορισμένα ειδικότερα χαρακτηριστικά, όπως π.χ. το βραχύ στέλεχος του ψευδοστομίου και το τόξο των κατακόρυφων

IV25/21794 Σχέδ. 30.

λαβών, που υψώνεται πάνω απ' το δίσκο των ψευδοστομίου [143]. Ο ασυνήθιστος δακτύλιος στη βάση του στελέχους του ψευδοστομίου είναι στοιχείο που οφείλεται σε μετάλλινες επιδράσεις [144] και βρίσκεται κυρίως στο λαιμό ΥΜΙΙΙΑ πρόχων [145] και, σε μια τουλάχιστον περίπτωση, σε ΥΜΙΙΙΒ ψευδόστομο αμφορέα [146]. Ασυνήθιστο χαρακτηριστικό είναι και το κυκλικό έγκοιλο στο δίσκο του ψευδοστομίου, πιθανόν παραλλαγή του κοίλου δίσκου που οφείλεται επίσης σε μετάλλινες επιδράσεις [147].

Στη ζώνη των λαβών εμφανίζεται μια παραλλαγή του θέματος εναλλασσόμενων τόξων [148] με παραπληρωματικά τρίγωνα δικτυωτού πλέγματος, που συνηθίζονται στην ΥΜΙΙΙΑ-Β [149]. Στις πλευρές της λαβής οι ενάλληλες γωνίες, με διάγραμμο ή ολόβαφο τον εσώτερο τριγωνικό πυρήνα, είναι από τα συνηθισμένα θέματα στην ΥΜΙΙΙΒ [150].

IV 25/αριθ. ΜΗ 21794 (Σχέδ. 30-31)

Ψευδόστομος αμφορίσκος. Σώμα πιεσμένο σφαιρικό με ελαφρά ανασηκωμένους ώμους,

143. A. Kanta, σ. 247.
144. M.P., σ. 86 κ.ε.
145. A. Kanta, σ. 244.
146. M. Popham, ό.π., σ. 320, εικ. 1, 44.
147. M.P., σ. 85-86.
148. F.M. 24. M.P., σ. 182. M. Popham, ό.π., σ. 331. D.P.K., εικ. 12, 47, πίν. 1 g και 25 e.
149. M.P., σ. 390.
150. A. Kanta, σ. 251, βλ. και F.M. 61A, 2.

IV25/21794 Σχέδ. 31.

βάση δακτυλιόσχημη. Κόσμηση με εξίτηλο καστανόμαυρο: Στη ζώνη των λαβών αλυσίδα συστήματος ενάλληλων ρόμβων, που τονίζεται πάνω με κυματοειδή γραμμή. Στις πλευρές της προχοής από ένα διαποίκιλτο τρίγωνο με συστήματα ενάλληλων τόξων στις γωνίες του. Θηλιά γύρω στη βάση λαβών και προχοής. Ταινίες στο σώμα και γύρω στη βάση. Γραμμοκηλίδες στα στελέχη των στομίων, ταινία στις παρυφές των λαβών και στην περιφέρεια του δίσκου του ψευδοστομίου. Πηλός κιτρινωπός, όμοιο επίχρισμα. Ακέραιο, με μικροαποκρούσεις στη βάση και το ψευδοστόμιο. Ύψ. 0,088, διάμ. βάσης 0,043, μέγ. διάμ. 0,107 μ.

Το πιεσμένο σφαιρικό σώμα, με τη μεγαλύτερη διάμετρο λίγο ψηλότερα απ' το μέσο του ύψους, είναι χαρακτηριστικό σχήμα αγγείων της ΥΜΙΙΙΒ φάσης [151].

Για το ΥΜΙΙΙΑ 2-Β διαποίκιλτο τρίγωνο, βλ. γενικά παραπάνω, ΙΙΙ 6/21795. Η παραλλαγή του παραδείγματός μας, με τα ενάλληλα τόξα στις γωνίες, είναι από τις συνηθέστερες [152].

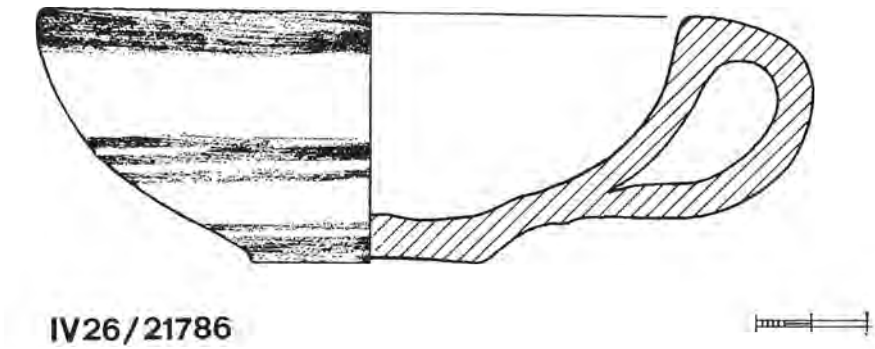
Η αλυσίδα ρόμβων [153] είναι κοινό θέμα στη διακόσμηση της ζώνης των λαβών ψευδόστομων αμφορέων κατά την ΥΜΙΙΙΒ φάση [154]. Αλυσίδα απο ενάλληλους ρόμβους βρίσκεται

151. F.S. 180, και M.P., σ. 33 («the perked up version»). M. Popham, ό.π., σ. 320.
152. F.M. 71g και σ. 407-408. A. Kanta, εικ. 120.
153. F.M. 73 3-6, 12 και M.P., σ. 209-10.
154. A Kanta, σ. 251.

στο πώμα ΥΜΙΙΙΒ σαρκοφάγου του Μ. Ρεθύμνου [155], σε όστρακο και σε διάτρητο κωνικό πώμα από το Παλαίκαστρο [156] και στον ώμο ΥΜΙΙΙΒ ψευδόστομου αμφορέα από την Επισκοπή Ιεράπετρας [157]. Ειδικότερα, τα ίδια θέματα του διαποίκιλτου τριγώνου και της αλυσίδας ρόμβων και σε όμοια διάταξη βρίσκονται σε ΥΜΙΙΙΒ ψευδόστομο αμφορίσκο από την Κριτσά [158]. Έτσι, και το σχήμα και η κόσμηση του αγγείου, το χρονολογούν στην ΥΜΙΙΙΒ φάση.

IV 26/αριθ. ΜΗ 21786 (Σχέδ. 32)

Μόνωτο κύπελλο με ημισφαιρικό περίπου σώμα, επίπεδη βάση και κάθετη ταινιωτή λαβή. Κόσμηση απλή από εξίτηλο καστανόμαυρο χρώμα: Ζεύγος ταινιών γύρω στη βάση

Σχέδ. 32.

και στο μέσο του ύψους, ταινία γύρω στο χείλος και στην παρυφή της λαβής. Δυο εγκάρσιες γραμμές στη ράχη της λαβής και ολόβαφος κύκλος στον πυθμένα. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Ακέραιο. Ύψ. 0,046, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. χείλους 0,118 μ.

Πανομοιότυπο με το αριθ. IV 22/21785β. Για τον τύπο βλ. γενικά παραπάνω, αριθ. IV 11/21808.

V 4/αριθ. ΜΗ 21797 (Σχέδ. 33)

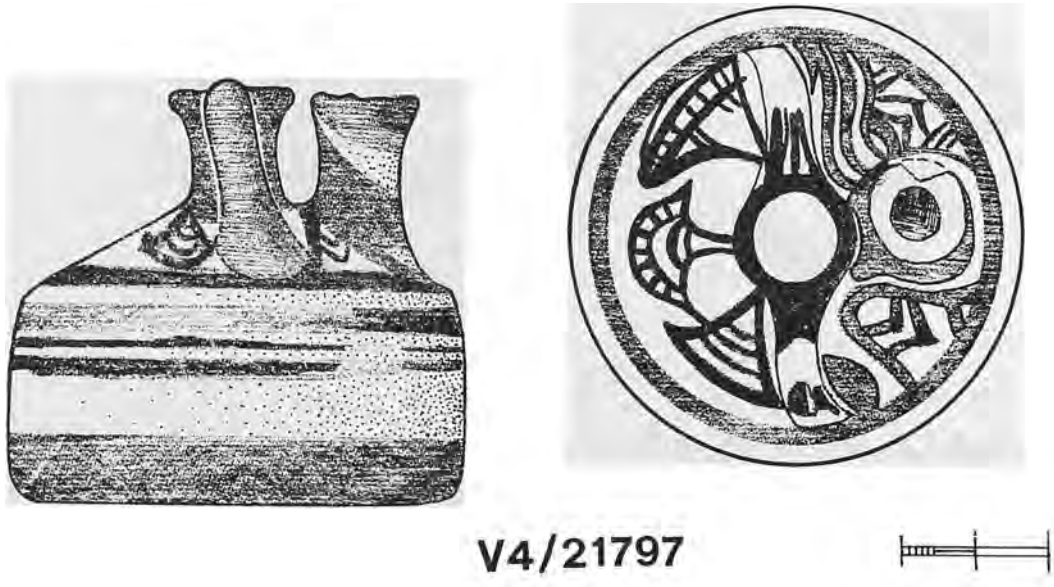
Ψευδόστομος αμφορίσκος με κυλινδρικό σώμα και επίπεδη βάση. Κόσμηση με χρώμα καστανοκόκκινο, πολύ απολεπισμένο: Στη ζώνη των λαβών, στις πλευρές της προχοής, από ένα διαποίκιλτο τρίγωνο με ενάλληλα τόξα στις γωνίες. Στο υπόλοιπο ευρύτερο τμήμα του πεδίου, αναστραμμένο παπυροειδές που πλαισιώνεται από διαποίκιλτα τρίγωνα, δυσκαθόριστα λόγω της απολέπισης. Ολόβαφες οι λαβές, ίχνη ταινιών στα στελέχη των στομίων. Απολεπισμένη ταινία στο κυλινδρικό σώμα. Θηλιά στις εκφύσεις λαβών και προχοής. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Ακέραιο, με βαθιές απολεπίσεις σ' όλη την επιφάνεια. Ολ. ύψ. 0,061, διάμ. βάσης 0,06 μ.

Ο ψευδόστομος αμφορέας με κυλινδρικό σώμα είναι ένα ασυνήθιστο σχήμα αγγείου, που εμφανίζεται στην ΥΜΙΙΙΑ, συνεχίζεται στην ΙΙΙΒ και γίνεται συχνότερο στην ΙΙΙΓ [159]. Το

155. C. Mavriyiannaki, ό.π. (υποσημ. 74), Πίν. IX.
156. P.K.U., εικ. 65, 7 και 72 a.
157. A. Kanta, σ. 159, εικ. 61, 9 και 12.
158. Ό.π., σ. 135, εικ. 120, 3 και εικ. 54, 8 και 9.
159 Ό.π., σ. 248. H. Catling, BSA 63 (1968), σ. 121, 29 και σχετικές παραπομπές.

παράδειγμά μας έχει κατακόρυφα τοιχώματα και τη βάση ελαφρότατα ευρύτερη απ' τους ώμους. Έτσι, τυπολογικά ανήκει στη μεταβατική φάση του τέλους της ΥΜΙΙΙΑ με αρχή της ΥΜΙΙΙΒ [160].

Τα διαποίκιλτα τρίγωνα που κοσμούν τα πεδία στα πλάγια της προχοής είναι συνηθι-

Σχέδ. 33.

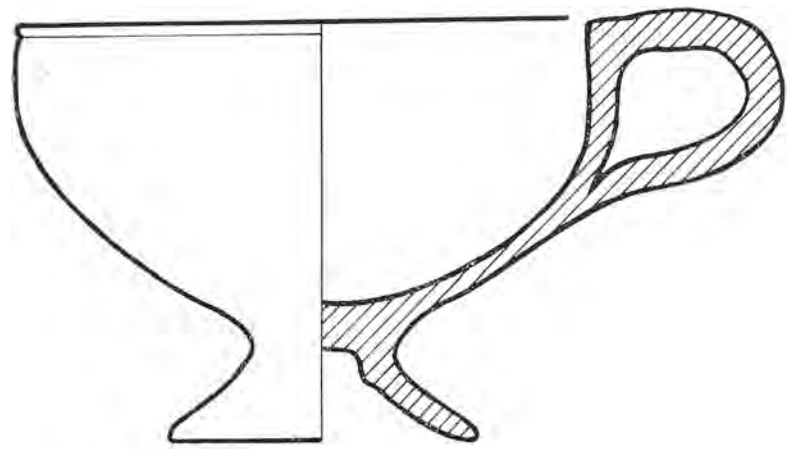
σμένο μοτίβο στην ΥΜΙΙΙΑ 2-Β, όπως έχει ήδη αναφερθεί [161], ιδιαίτερα η παραλλαγή με τα ενάλληλα τόξα στις γωνίες [162]. Το θέμα του υπόλοιπου πεδίου, το ασυνήθιστο για αγγεία [163] αναστραμμένο άνθος παπύρου ανάμεσα σε δυο διαποίκιλτα τρίγωνα, βρίσκεται παρόμοιο και σε ανάλογη διάταξη σε δυο ψευδόστομους αμφορείς από τον Καλοχωραφίτη [164], που χρονολογούνται επίσης στη μεταβατική από την ΥΜΙΙΙΑ προς την ΙΙΙΒ και προσδιορίζουν χρονολογικά το αγγείο μας.

V 12/αριθ. ΜΗ 21783 (Σχέδ. 34)

Μόνωτη κύλικα με ημισφαιρικό περίπου σώμα, κωνικό πόδι κοίλο κάτω, κάθετη ταινιωτή λαβή και διακρινόμενο χείλος. Ακόσμητο. Πηλός κιτρινωπός, όμοιο επίχρισμα. Συγκολλημένο. Συμπληρωμένο στη βάση. Ύψ. 0,075, διάμ. χείλους 0,116 μ.

Για τον τύπο του αγγείου βλ. γενικά αριθ. IV 16/21784 και IV 23/21785α. Στο αγγείο αυτό η λαβή, ελλειπτικής σχεδόν τομής, και το διακρινόμενο χείλος οδηγούν προς την ΥΜΙΙΙΑ 2 χρονολόγηση.

160. A. Kanta, σ. 248.
161. Βλ. I 5/19017, II 4/19016, III 6/21795, IV 25/21794.
162. Βλ. υποσημ. 152.
163. A. Kanta, σ. 107.
164. Ό.π., σ. 107, εικ. 119, 4 και 6.

Σχέδ. 34.

V 14/αριθ. ΜΗ 21801 (Σχέδ. 35)

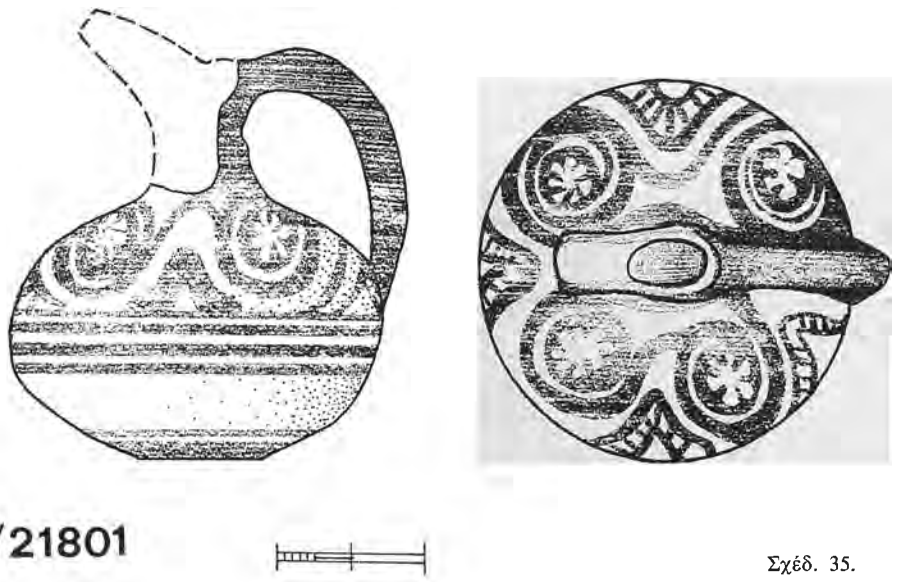
Ραμφόστομη προχοΐσκη με πιεσμένο σφαιρικό σώμα και κυλινδρική λαβή. Κόσμηση με καστανοκόκκινο απολεπιζόμενο χρώμα: Στο ευρύ πεδίο του ώμου συνεχής σπειρορόδακας και παραπληρωματικές ενάλληλες διάγραμμες γωνίες. Θηλιά περιβάλλει τη βάση λαβής και προχοής. Ομάδα ταινιών στην κοιλιά, δυο ταινίες γύρω στη βάση, ολόβαφος ο λαιμός κι η λαβή. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα όμοιο. Συμπληρωμένο τμήμα του λαιμού και η προχοή. Σωζ. ύψ. 0,051, μέγ. διάμ. 0,053, διάμ. βάσης 0,019 μ.

Για τον τύπο του σχήματος της μικρής πρόχου βλ. αριθ. ΙΙΙ 3/21800. Το θέμα της συνεχούς σπείρας με οφθαλμορόδακα εμφανίζεται στην ΥΜΙΙ [165] και εξελίσσεται σε τυπικό ΥΜΙΙΙΑ 1 θέμα [166], όπως εικονίζεται π.χ. στην ωραία πρόχου από τη Ζαφέρ Παπούρα [167]. Ανάλογο με το παράδειγμά μας, και στο σχήμα και στη διακόσμηση, είναι ένα προχοΐδιο από το νεκροταφείο του Μαυρόσπηλιου Κνωσού [168], που χρονολογείται επίσης από τον Furumark στην ΥΜΙΙΙΑ 1 [169], αν και το περισσότερο πιεσμένο σφαιρικό σώμα του αγγείου μας το συνδέει και με ΥΜΙΙΙΑ 2 παραδείγματα [170]. Τη μεταβατική χρονολόγηση προς την πρώιμη ΥΜΙΙΙΑ 2 ενισχύει και το συμπληρωματικό θέμα της παραλλαγής του διαποίκιλτου τριγώνου ανάμεσα στους σπειρορόδακες, που γίνεται κοινό στην ΥΜΙΙΙΑ 2.

V 15/αριθ. ΜΗ 21806 (Σχέδ. 36· Πίν. 16 β)

Ρυτό κωνικό. Χείλος δακτυλιόσχημο που κλίνει προς τα έξω, κομβιόσχημη απόληξη σώματος, όπου και η οπή εκροής. Λαβή κάθετη, τριγωνικής περίπου τομής, που εκφύεται απ' το εσωτερικό του χείλους, υψώνεται με ελλειπτικό τόξο πάνω απ' το χείλος και καταλή-

165. F.M. 46 και M.P., σ. 179 και 352-354. Βλ. και D.P.K., πίν. 50, 1 και 3.
166. M.P., σ. 179. Πρβλ. και A. Kanta, σ. 16 και εικ. 113, 2.
167. P.T.K., σ. 68, εικ. 75 και 117, 62Β. M.P. Chron., σ. 104.
168. J. Forsdyke, BSA XXVIII (1926-27), πίν. XXIII, αρ. XXVIIA. 10.
169. M.P. Chron., σ. 104.
170. Π.χ. ενδεικτικά: P.T.K., εικ. 117, 66p και 76g. Για τη χρονολόγηση, M.P., σ. 173 και υποσημ. 4.

Σχέδ. 35.

γει εφαπτόμενη στο τοίχωμα του σώματος. Διπλή πλαστική ταινία λίγο κάτω απ' το χείλος. Κόσμηση με χρώμα καστανόμαυρο ως καστανοκόκκινο: Παράλληλες ταινίες και ομάδες γραμμών χωρίζουν το χωνοειδές σώμα σε ζώνες, δύο απ' τις οποίες κοσμούνται με κατακόρυφες στολιδώσεις και μία, ψηλά, με τρέχουσα σπείρα. Ολόβαφο το κάτω τμήμα του σώματος. Ταινίες στο χείλος και την παρυφή της λαβής, γραμμίδια εγκάρσια στο χείλος. Πηλός κιτρινότεφρος. Επίχρισμα κιτρινωπό. Ακέραιο. Ύψ. (χωρίς λαβή) 0,39, ύψ. (με λαβή) 0,442, διάμ. χείλους 0,146, πάχ. λαβής 0,012 μ.

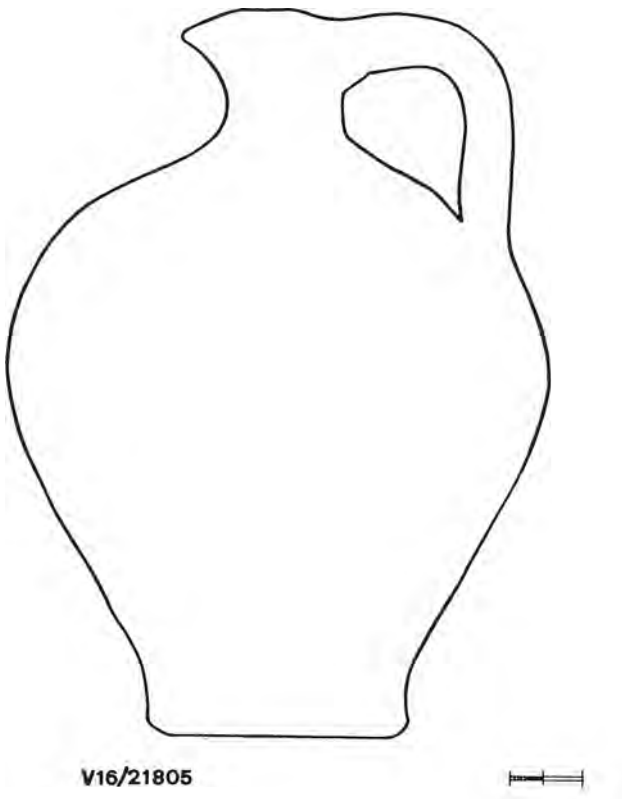
Το κωνικό ρυτό [171], σχήμα με πλούσια ΥΜΙ παράδοση, αντιπροσωπεύεται με αρκετά παραδείγματα στην ΥΜΙΙΙΑ [172]. Βρίσκεται σε οικισμούς, αλλά συχνά και σε τάφους, στην Κρήτη (όπως π.χ. στην Κνωσό (Γυψάδες), Μυρσίνη, Σταυροχώρι κ.α.) [173] και στη μυκηναϊκή Ελλάδα [174]. Ασυνήθιστο στοιχείο είναι η κομβιόσχημη απόληξη με την οπή εκροής, που δείχνει επιμέλεια στην κατασκευή. Η διακόσμηση οργανώνεται κατά οριζόντιες ζώνες με συνηθισμένα θέματα της εποχής [175].

Κόσμηση κατακόρυφων στολιδώσεων σε ζώνες, ανάλογη με του παραδείγματός μας, φέρουν το ΥΜΙΙΙΑ 2 ρυτό απ' το Κεφάλι Χόνδρου [176] και δύο σύγχρονα από την Κνωσό [177]. Το θέμα επίσης της ζώνης με τρέχουσα σπείρα [178] είναι τυπικό της ΥΜΙΙΙΑ φάσης και αντιπροσωπεύεται ανάλογα σε αρκετά παραδείγματα [179], με πλησιέστερο παράλληλο τη σπείρα στη στενή πλευρά ΥΜΙΙΙΑ 2 λάρνακας απ' το Παλαίκαστρο [180]. Το αγγείο χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΑ 2.

171. F.S. 199 εικ. 20. M.P., σ. 71-73.
172. D.P.K., σ. 78. A. Kanta, σ. 279-80.
173. I. Pini, ό.π., σ. 67 και υποσημ. 784.
174. M.P., σ. 618, form 54.
175. A. Kanta, σ. 280.
176. N. Πλάτων, ΠΑΕ 1957, πίν. 70α. Βλ. και A. Kanta, σ. 117.
177. S. Hood - P. de Jong, BSA 53-54 (1958-59), εικ. 8, 22. D.P.K., σ. 78, πίν. 48 a.
178. F.M. 46.
179. M.P., σ. 180 και υποσημ. 5. D.P.K., εικ. 12, 50, 51. A. Kanta, σ. 66, εικ. 29, 8 και 144, 1.
180. P.K.U., πίν. XXXIV. M.P., σ. 180 και υποσημ. 5.

Σχέδ. 36.

Σχέδ. 37.

V 16/αριθ. ΜΗ 21805 (Σχέδ. 37)

Πρόχους με ωοειδές σώμα, στενό και χαμηλό λαιμό, τριφυλλόσχημο στόμιο και κυλινδρική λαβή. Ακόσμητη. Πηλός ωχρός, ακάθαρτος, επίχρισμα όμοιο. Ακέραιο. Ύψ. 0,20, διάμ. βάσης 0,07, μέγ. διάμ. 0,151 μ.

Η τριφυλλόστομη[181] πρόχους αντιπροσωπεύεται στην πρώιμη ΥΜΙΙΙΑ φάση με τα σταμνοειδή αγγεία από τον Κατσαμπά[182] και το Χόνδρο Βιάννου[183] και συνεχίζεται στην ΥΜΙΙΙΑ 2 φάση με την πρόχου από τα Γουρνιά[184], αρκετά ανάλογη με το παράδειγμά μας που πρέπει να χρονολογείται στην ίδια περίοδο[185]. Ο τύπος συνεχίζεται και στην ΥΜΙΙΙΒ φάση (όπως δείχνει το αδημοσίευτο αγγείο αριθ. ΜΗ 21844 από την Αγία Πελαγία, που βρέθηκε σε καμένο δάπεδο με ΥΜΙΙΙΒ κεραμική) και εξελίσσεται στην ΙΙΙΓ, την υπομινωική, μέχρι και τη γεωμετρική εποχή[186].

181. Μ.Ρ., σ. 84 και υποσημ. 2, 3.

182. Στ. Αλεξίου, Υστερομινωικοί τάφοι Λιμένος Κνωσού (Αθήνα 1967), Πίν. 17Β.

183. Ν. Πλάτων, ό.π., πίν. 69α, β. Α. Kanta, σ. 166.

184. Η. Boyd-Hawes, ό.π., πίν. Χ, 23. Α. Kanta, σ. 166.

185. Πρβλ. για το σχήμα και την ΥΜΙΙΙΑ 1 πρόχου από τη Μυρσίνη, με καρδιόσχημο περίγραμμα χείλους και γωνιώδη ώμο: Α. Kanta, πίν. 109, 4 και σ. 166.

186. Μ.Ρ., σ. 84. Α. Kanta, σ. 262.

V 17/αριθ. ΜΗ 21798 (Σχέδ. 38)

Ψευδόστομος αμφορίσκος. Σώμα πιεσμένο σφαιρικό, πόδι κυλινδρικό με ελαφρά κοίλο περίγραμμα. Κόσμηση με καστανόμαυρο χρώμα, λίγο απολεπισμένο: Στη ζώνη των λαβών συστήματα ενάλληλων γωνιών, που χωρίζονται από ενάλληλα ελλειπτικά τόξα με στιγμωτό άξονα, σε συμμετρική διάταξη με τους λοβούς της θηλιάς που περιτρέχει τη βάση λαβών και προχοής. Στη ζώνη της κοιλιάς κατακόρυφα, ελαφρά κυματοειδή γραμμίδια. Ταινίες και γραμμές στο σώμα, ολόβαφο το πόδι. Πηλός κιτρινοκάστανος. Επίχρισμα κιτρινωπό.

Σχέδ. 38.

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Λείπουν οι λαβές και τα στόμια. Σωζ. ύψ. 0,048, διάμ. βάσης 0,017 μ.

Το σχήμα του σώματος, σφαιρικό πιεσμένο με ψηλό πόδι, με κοίλο περίγραμμα που προκαλεί μια αστάθεια στο σχήμα, είναι χαρακτηριστικό της ΥΜΙΙΙΑ 2 φάσης [187].

Τα συστήματα ενάλληλων γωνιών που κοσμούν τη ζώνη των λαβών είναι συνηθισμένο διακοσμητικό θέμα επίσης στην ΥΜΙΙΙΑ 2 [188], όπως και το κοινό παραπληρωματικό θέμα της ίριδας του τύπου Α [189], που περικλείουν τα συστήματα των γωνιών δίπλα στην προχοή. Η διάκοσμη ζώνη των λαβών είναι επίσης χαρακτηριστικό κοινό στην ΥΜΙΙΙΑ-Β περίοδο [190]. Το αγγείο χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΑ 2 φάση.

Σαρκοφάγοι

I 1/αριθ. ΜΗ 19021

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος χωρίς πόδια, με σαμαρωτό πώμα. Πλαστικοί κανόνες κατά μήκος των ακμών. Αυλάκι κάτω απ' το χείλος. Πέντε οπές κατά το μεγάλο άξονα του πυθμένα για την απορροή των υγρών της αποσύνθεσης του νεκρού. Στη ράχη της δοκού του πώματος αβαθές αυλάκι. Ανά δύο κάθετες λαβές στις μεγάλες και μία στις στενές πλευρές πώματος και κιβωτίου. Ακόσμητη. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολ-

187. Βλ. IV 15/21793β.
188. F.M. 58, σ. 213. A. Kanta, σ. 250.
189. F.M. 10A, 5 σ. 190 και 262. D.P.K., εικ. 13, 67.
190. Βλ. III 7/21796.

λημένη και συμπληρωμένη στο ένα άκρο της δοκού και μία γωνία του σώματος. Ύψ. ολ. 0,72, ύψ. πώματος 0,195, μήκ. 0,955, πλ. 0,35, μήκ. δοκού 0,84 μ.

Για τον τύπο της κιβωτιόσχημης ΥΜΙΙΙ σαρκοφάγου χωρίς πόδια, καθώς και για τις παραλλαγές στον τρόπο δεσίματος με σχοινιά πώματος και σώματος, με τη βοήθεια λαβών, οπών και αυλακιών, βλ. παρακάτω, τη σαρκοφάγο V 13/21818.

I 2/αριθ. ΜΗ 19022

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος χωρίς πόδια, με αετωματικό πώμα. Πλαστικοί κανόνες κατά μήκος των ακμών πώματος και σώματος. Κάτω απ' το χείλος αυλάκι. Τέσσερις οπές στον άξονα μήκους του πυθμένα. Δυο λοξές διαμπερείς οπές στα άκρα της ακμής της ράχης του πώματος. Ανά δύο κάθετες λαβές στις μεγάλες και ανά μία στις στενές πλευρές του σώματος και ανά μία στο μέσο των μακρών πλευρών του πώματος. Ακόσμητη. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Ακέραιη, με λίγες ρωγμές και μικροφθορές. Ύψ. όλ. 0,72, ύψ. πώματος 0,19, μήκ. 1,10, πλ. 0,35, μήκ. ακμής ράχης 0,79 μ.

Για τον τύπο της σαρκοφάγου και τον τρόπο δεσίματος σώματος-πώματος, βλ. τη σαρκοφάγο V 13/21818.

I 3/αριθ. ΜΗ 19023

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό πώμα. Στις ακμές πλαστικοί κανόνες. Αυλάκι κάτω απ' το χείλος. Τέσσερις σχετικά μεγάλες οπές στο μακρύ άξονα του πυθμένα. Κυρτές οι πλευρές του πώματος, που έχει αυλακωτό περιχείλωμα. Η δοκός μόλις εξαίρεται πλαστικά. Τα άκρα της προεξέχουν λίγο και φέρουν λοξή φαρδιά οπή. Ανά δύο λαβές, χαμηλά στις μακρές πλευρές του σώματος. Ακόσμητη. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Το σώμα συγκολλημένο, το πώμα ελαφρά συμπληρωμένο. Συμπληρώθηκαν τα δύο πόδια. Ύψ. όλ. 0,80, ύψ. πώμ. 0,23, μήκ. 1,13, πλ. 0,42, μήκ. δοκού 0,91 μ.

Για τον τύπο της σαρκοφάγου με τις λαβές χαμηλά και για τον τρόπο δεσίματος, βλ. τη σαρκοφάγο V 13/21818.

I 4/αριθ. ΜΗ 19024 (Πίν. 17 α)

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με επίπεδο ορθογώνιο πώμα, που έχει όρθιο περιχείλωμα στην περιφέρεια, πάνω στο οποίο υψώνονται όρθιες λαβές, ανά δύο στις μεγάλες και ανά μία στις στενές πλευρές. Αντίστοιχες κάθετες λαβές στο σώμα. Τρεις οπές στον άξονα μήκους του πυθμένα. Κόσμηση από χρώμα καστανοκόκκινο ως καστανόμαυρο: Συστήματα κυματοειδών γραμμών περιβάλλουν τις λαβές του σώματος —στενών και μακρών πλευρών— και κρέμονται κατακόρυφα. Όμοια στις δοκούς. Στο ορθογώνιο πώμα ενάλληλες ταινίες που ακολουθούν το περίγραμμά του και στο κέντρο ευθεία γραμμή. Ταινίες κατά μήκος των ακμών και στο χείλος. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα καστανοκίτρινο. Συγκολλημένη, με μικροσυμπληρώσεις. Ύψ. ολ. 0,82, μήκ. 0,91, ύψ. πώματος (με λαβές) 0,085, πλ. 0,38 μ.

Το επίπεδο πώμα στις ΥΜΙΙΙ κιβωτιόσχημες σαρκοφάγους δεν είναι συνηθισμένο στοιχείο και μάλλον κατάγεται από το ανάλογο επίπεδο πώμα των ΜΜ σαρκοφάγων [191]. Τα επίπεδα ΥΜΙΙΙ πώματα [192] είναι δυο απλές ορθογώνιες ή λοξότμητες πήλινες πλάκες με οπές για πρόσδεση ή λαβές και φαίνεται ότι αποτελούν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό

191. A. Kanta, σ. 291.

192. I. Pini, ό.π., σ. 53, υποσημ. 605. Πρβλ. και τις δυο ελλειπτικές σαρκοφάγους με επίπεδα πώματα από το Μαυρόσπηλιο, ό.π. (υποσημ. 168), σ. 247.

εργαστηρίων της Μεσαράς. Πράγματι, υπάρχουν παραδείγματα από το νεκροταφείο Φαιστού (Λιλιανά)[193], από το θολωτό τάφο στο Καμηλάρι[194], από τις Μοίρες[195] και τις Γουδιές Μοιρών[196], από τον Καλοχωραφίτη[197], που αντιπροσωπεύεται με τέσσερα παραδείγματα, από τη Γαλιά[198], με τρεις επίσης καλυμμένες σαρκοφάγους κι ένα ανεξάρτητο τμήμα πώματος, και από την Πόμπια[199]. Εκτός από τη Μεσαρά, μόνο ένα παράδειγμα, που προέρχεται από την Ελιά Πεδιάδας, θέση Αρτσά[200], είναι γνωστό. Ανάλογα μ' αυτά τα κρητικά παραδείγματα, είναι τα επίπεδα πώματα σαρκοφάγων από την Τανάγρα[201]. Πάντως, το πώμα της σαρκοφάγου που εξετάζεται, μονοκόμματο, με περιχείλωμα και όρθιες λαβές, όμοιο με μεγάλο ορθογώνιο δίσκο, είναι χωρίς ακριβές παράλληλο.

Το παράδειγμά μας, με την κόσμηση από κυματοειδείς γραμμές που περιβάλλουν και κρέμονται γύρω από τις λαβές, ανακαλεί την άποψη του Γ. Μυλωνά ότι οι κυματοειδείς γραμμές αναπαριστούν την πιθανή συνήθεια της ανάρτησης ταινιών ή πλοκάμων μαλλιών από τις λαβές[202]. Η κόσμηση με ομάδες κυματοειδών γραμμών είναι πολύ συνηθισμένη στις πλευρές ή και μόνο στις δοκούς ΥΜΙΙΙΑ-Β σαρκοφάγων[203].

Τα πρωιμότερα παραδείγματα είναι η ύστερη ΥΜΙΙΙΑ 1-πρώιμη ΙΙΙΑ 2 σαρκοφάγος από τον Κατσαμπά[204] και η ΥΜΙΙΙΑ από τις Αρχάνες[205] και το υστερότερο η ΥΜΙΙΙΒ 2(;) σαρκοφάγος από τους Γυψάδες Κνωσού[206]. Το παράδειγμά μας χρονολογείται προς την ΥΜΙΙΙΒ φάση, αν ληφθεί υπόψη η αμελής απόδοση της κόσμησης και στο σώμα και στο πώμα, που μάλιστα παρουσιάζει αρκετές ασυμμετρίες στον αριθμό των κυματοειδών γραμμών και στις πλευρές και στις δοκούς.

ΙΙ 1/αριθ. ΜΗ 19025

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με ψηλά πόδια και σαμαρωτό κάλυμμα, με δοκό που εξέχει με ορθογώνιες απολήξεις. Με εγχάρακτο πλαίσιο εξαίρεται το ορθογώνιο πεδίο των πλευρών. Ανά μία διαγώνια λαβή με κυκλικό τόξο στις γωνίες του περιχειλώματος του πώματος και αντίστοιχη οριζόντια οπή στις γωνίες του σώματος. Κόσμηση από απολεπιζόμενο καστανόμαυρο χρώμα: Ανά τρία συστήματα από τρεις κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές στις μακρές πλευρές σώματος και καλύμματος και από ένα στις στενές του σώματος. Το ίδιο θέμα και στις δοκούς των ποδιών και απλή κυματοειδής ταινία στη δοκό του καλύμματος. Στις στενές πλευρές του πώματος ενάλληλες καμπύλες γωνίες που περικλείουν σταγονόσχημο.

193. Mon. Ant. XIV (1904), σ. 627 κ.ε.

194. D. Levi, ASAtene 39-40 (1961-62), σ. 34, εικ. 31.

195. Ν. Πλάτων, Επετ. Εταιρ. Κρητ. Σπουδών (στο εξής Ε.Ε.Κ.Σ.) 3 (1940), σ. 489.

196. C. Laviosa, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σ. 105-106, Πίν. Ε΄, εικ. 12.

197. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 286-287. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 885-886. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 359-360.

198. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 441 και Α. Καρέτσου, ΠΑΕ 1975Β, σ. 522.

199. Α. Καρέτσου, ΠΑΕ 1974, σ. 241. Αριθ. ΜΗ 25622.

200. Στ. Ξανθουδίδης, ΑΕ 1904, σ. 3-4 εικ. 1. Ένα δεύτερο παράδειγμα ανήκει σε λάρνακα ασυνήθιστα μικρών διαστάσεων, που προέρχεται από τους Αρμένους Ρεθύμνου και εκτίθεται στο Μ. Χανίων.

201. Θ. Σπυρόπουλος, ΠΑΕ 1975Β, σ. 425, πίν. 302. A. Kanta, σ. 291.

202. G. Mylonas, Mycenae and Mycenaean Age (1966), σ. 178.

203. Βλ. συγκεντρωμένα παραδείγματα: Άννα Μιχαηλίδου-Παππά, Κρητ. Χρον. 24 (1972), σ. 352-353, 359 και υποσημ. 132-140.

204. Στ. Αλεξίου, ΠΑΕ 1963, σ. 198-199, εικ. 159β.

205. Ι. Σακελλαράκης, ΑΔ 20 (1965): Μελέται, σ. 113, Πίν. 58 γ.

206. S. Hood - G. Huxley - N. Sandars, BSA 53-54 (1958-59), σ. 231, εικ. 24 c.

Ταινίες στις ακμές. Πηλός καστανός, επίχρισμα κιτρινωπό. Ακέραιη. Ύψ. ολ. 0,985, μήκ. 0,39, μήκ. δοκού 0,76, ύψ. πώματος 0,34, πλ. 0,91 μ.

Χαρακτηριστικές στη σαρκοφάγο αυτή είναι οι διαγώνιες λαβές στο περιχείλωμα του πώματος, που συνδυάζονται με αντίστοιχες οριζόντιες διαμπερείς οπές στις επάνω γωνίες του σώματος και υποδηλώνουν μια από τις παραλλαγές στον τρόπο δεσίματος του πώματος.

Τα αναφερόμενα [207] ανάλογα παραδείγματα από την Κνωσό (Γυψάδες και Μαυρόσπηλιο) και τις Αρχάνες, επίσης από τη Φοινικιά [208] και τον Άγ. Σίλα [209], καθώς και το V 7/21815 και το αποσπασματικό IV 7/21817β (που εξετάζονται παρακάτω) δείχνουν ίσως ότι πρόκειται για κατασκευαστική ιδιομορφία γειτονικών εργαστηρίων, μια και όλα προέρχονται απο μια ευρύτερη περιοχή με κέντρο την Κνωσό.

Κύρια κόσμηση είναι οι συνηθισμένες στην ΥΜΙΙΙΑ-Β περίοδο κατακόρυφες κυματοειδείς γραμμές [210]. Το φυτικής μάλλον προέλευσης [211] θέμα των στενών πλευρών του πώματος, καμπύλες δηλ. ενάλληλες γωνίες που περικλείουν σταγονόσχημο, βρίσκεται ανάλογο στο πώμα σαρκοφάγου με διαγώνιες επίσης λαβές από τους Γυψάδες [212], που χρονολογείται με πιθανότητα στην ΥΜΙΙΙΒ 2. Προς την ΥΜΙΙΙΒ φάση πρέπει να χρονολογηθεί και το παράδειγμά μας.

ΙΙΙ 1/αριθ. ΜΗ 21813

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό πώμα, με κεντρική δοκό που εξέχουν τα άκρα της. Με εγχάρακτη γραμμή εξαίρεται το ορθογώνιο κάθε πλευράς. Ταινία πλαστική στο χείλος της κιβωτού και οριζόντιο περιχείλωμα στο πώμα. Από δυο κάθετες λαβές στις μακρές πλευρές σώματος και πώματος. Ακόσμητη. Πηλός καστανοκόκκινος. Συγκολλημένη, με μικροσυμπληρώσεις κατά τόπους. Ύψ. ολ. 0,895, ύψ. πώματος 0,285, μήκ. 0,925, πλ. 0,41, μήκ. δοκού 0,785 μ.

ΙΙΙ 2/αριθ. ΜΗ 21817α

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια, της οποίας δε σώθηκε το πώμα. Κανόνες κατά μήκος των παρυφών των πλευρών και πλαστική ταινία τριγωνικής τομής κάτω απ' το χείλος. Ανά δύο κάθετες λαβές στις μακρές και μία στις στενές πλευρές. Τέσσερις οπές κατά μήκος του μακρού άξονα του πυθμένα. Με πλατιές ταινίες καστανοκόκκινου χρώματος τονίζονται οι ακμές και οι παρυφές. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Ύψ. 0,63, πλ. 0,37, μήκ. 1,22 μ.

IV 1/αριθ. ΜΗ 21820 (Πίν. 17β)

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό πώμα. Με εγχάρακτη γραμμή εξαίρεται το ορθογώνιο πεδίο κάθε πλευράς. Το πώμα, του οποίου οι στενές πλευρές δε συγκλίνουν, έχει οριζόντιο περιχείλωμα και δοκό της οποίας τα άκρα προεξέχουν. Ανά δύο κάθετες λαβές στις μακρές πλευρές σώματος και πώματος και οριζόντιες διαμπερείς οπές

207. Α. Μιχαηλίδου-Παππά, ό.π., σ. 336, υποσημ. 46.
208. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 455, Πίν. 397 α.
209. Α. Καρέτσου, ΠΑΕ 1975Β', σ. 525, πίν. 337α. Α. Kanta, σ. 35 (αριθ. ΜΗ 18793, 18794 και 21489).
210. Βλ. I 4/19024.
211. C. Mavriyiannaki, ό.π., σ. 63 και πίν. XIX.
212. Hood κ.ά., ό.π., σ. 231, εικ. 24 c.

στις γωνίες. Τρεις οπές στο μεγάλο άξονα του πυθμένα. Κόσμηση με καστανόμαυρο χρώμα, απολεπισμένο κατά τόπους: Οφιοειδείς γραμμές σε κατακόρυφη διάταξη στις πλευρές σώματος και πώματος και δικτυωτό πλέγμα στις δοκούς. Γραμμίδια στη δοκό και ταινίες στις ακμές. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένη. Συμπληρωμένη κατά τμήματα του σώματος και του πώματος και ορισμένες λαβές. Ύψ. ολ. 0,89, ύψ. πώματος 0,27, μήκ. 1.09, πλ. 0,45 μ.

Το γραπτό δικτυωτό πλέγμα που κοσμεί τις δοκούς της σαρκοφάγου, είναι συνηθισμένο παραπληρωματικό θέμα σ' όλη την ΥΕ-ΥΜΙΙΙ περίοδο [213]. Το κύριο διακοσμητικό θέμα των πλευρών, η οφιοειδής δηλ. γραμμή, προέρχεται από τη διάλυση του θέματος του χταποδιού και τον αποχωρισμό των πλοκαμιών του από το σώμα και χρονολογείται στην ΥΕ-ΥΜΙΙΙΒ φάση [214]. Συχνή είναι η χρήση του θέματος σε οριζόντια διάταξη, σύμφωνα με τη συνήθη φορά των πλοκαμιών. Σπανιότερη είναι η κάθετη διάταξη του παραδείγματός μας, που βρίσκεται όμοια σε ΥΜΙΙΙΒ λάρνακα του Μουσείου Θεσσαλονίκης [215] και σε λάρνακα από το Αλατσομούρι Παχειάμμου [216], που χρονολογείται από τον Furumark στην ΥΜΙΙΙΒ 1 [217]. Στην ΥΜΙΙΙΒ φάση χρονολογείται και η λάρνακα που εξετάζομε.

IV 2/αριθ. ΜΗ 21816

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό κάλυμμα, του οποίου τα εξέχοντα άκρα της δοκού ανασηκώνονται προς τα πάνω. Με πλαστικούς κανόνες πλαισιώνονται τα ορθογώνια και τρίγωνα των μακρών και στενών πλευρών σώματος και πώματος. Από δύο κάθετες λαβές στις μακρές πλευρές σώματος και πώματος και από μία στις στενές. Διακρίνονται αμυδρά ίχνη από εξίτηλες καστανόμαυρες καταλιβάδες. Στη μια στενή πλευρά του πώματος ακανόνιστο ρομβοειδές χάραγμα [218] είναι μάλλον τυχαίο σημείο του κεραμέα. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένη, με μικροσυμπληρώσεις στο σώμα και το πώμα. Ύψ. ολ. 0,99, ύψ. πώματος 0,28, μήκ. 1,20, πλ. 0,405, μήκ. δοκού 0,92 μ.

Σ' επαφή με τη βόρεια μεγάλη πλευρά της σαρκοφάγου βρέθηκε το ΥΜΙΙΙΒ αγγείο IV 24/21803, που αποτελεί ένδειξη για τη χρονολόγησή της προς την ΥΜΙΙΙΒ φάση.

IV 3/αριθ. ΜΗ 21814

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό κάλυμμα, που έχει κυρτές τις πλευρές και κεντρική δοκό με εξέχοντα άκρα. Πλαστικοί κανόνες στις ακμές πλαισιώνουν τα ορθογώνια των πλευρών. Βαθύ αυλάκι κάτω απ' το χείλος. Από δύο κάθετες λαβές, χαμηλά στις μακρές πλευρές. Λοξά τρυπημένα τα άκρα της δοκού. Τρεις οπές στο μεγάλο άξονα του πυθμένα. Ακόσμητη. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη κατά τόπους. Ύψ. ολ. 0,75, ύψ. πώματος 0,275, μήκ. 1,07, πλ. 0,37, μήκ. δοκού 0,91 μ.

Για τον τύπο της σαρκοφάγου με τις λαβές χαμηλά και για τον τρόπο δεσίματος πώματος-σώματος, βλ. παρακάτω σαρκοφάγο V 13/ ΜΗ 21818.

213. F.M. 57, 2 και M.P., σ. 379.
214. F.M. 53, 14 και M.P., σ. 180, υποσημ. 9.
215. Άννα Μιχαηλίδου-Παππά, ό.π., σ. 354, πίν. ΛΖ'-ΜΒ'.
216. H. Boyd-Hawes, ό.π., Πίν. X, 46.
217. M.P. Chron., σ. 105.
218. Πρβλ. ανάλογα από την Κνωσό: P.T.K., T. 80, σ. 79 και T. 34, σ. 50.

IV 4/αριθ. ΜΗ 21812 (Πίν. 18α, 19α-β)

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό πώμα. Το πώμα έχει οριζόντιο περιχείλωμα και δοκό με πελεκοειδείς απολήξεις. Δεν υπάρχουν λαβές αλλά από μια οριζόντια διαμπερής οπή σε κάθε γωνία πώματος και σώματος. Τέσσερις οπές στο μεγάλο άξονα του πυθμένα. Κόσμηση καστανόμαυρου-καστανοκόκκινου χρώματος: Στις δύο μακρές πλευρές του σώματος και στη μία του πώματος δυο επάλληλες σειρές τρέχουσας σπείρας, που πλαισιώνονται από ταινίες και σειρές ολόβαφου κυματοειδούς. Στη δεύτερη μεγάλη πλευρά του πώματος δυο μετόπες με πουλιά σε αντιθετική διάταξη, που χωρίζονται από ζώνη κατακόρυφη δικτυωτού πλέγματος. Στις στενές πλευρές του σώματος αντικόρυφα διαποίκιλτα τρίγωνα και φοινικοειδές, που πλαισιώνονται από ταινίες και κυματοειδές. Στις στενές πλευρές του πώματος διαποίκιλτα τρίγωνα. Πηλός κοκκινωπός, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη. Ύψ. ολ. 0,99, μήκ. 0,87, ύψ. πώματος 0,32, πλ. 0,43 μ.

Χαρακτηριστική στη σαρκοφάγο αυτή είναι η απουσία λαβών. Η πρόσδεση και η στερέωση του καλύμματος γινόταν με σχοινιά, που περνούσαν από τις διαμπερείς οριζόντιες τρύπες των γωνιών του σώματος και τις αντίστοιχες, γωνιακές επίσης του πώματος [219].

Οι πελεκοειδείς ή μηνοειδείς απολήξεις στις δοκούς σαρκοφάγων δεν είναι ασυνήθιστες· δηλώνουν την τάση για διαμόρφωση των άκρων της δοκού, που σε ορισμένες περιπτώσεις καταλήγει σε απόδοση πλαστικών μορφών (βλ. σαρκοφάγο V 1/21819). Ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν σε σαρκοφάγους από το Θραψανό Πεδιάδας [220], τον Άγιο Μύρωνα [221] και τις Μελέσες [222]. Αξιοσημείωτη κατασκευαστική λεπτομέρεια αποτελεί η συναρμολόγηση της στενής πλευράς του πώματος από δυο τριγωνικά κομμάτια που συγκολλήθηκαν με πρόσθετα προσφύματα πηλού (Πίν. 19α-β) [223].

Το διακοσμητικό θέμα των δύο μακρών πλευρών του σώματος και της μιας του πώματος, η τρέχουσα δηλ. σπείρα με κυματοειδές περίγραμμα [224], κατάγεται από την ΥΜΙ τοιχογραφία [225] και συνεχίζεται μέχρι την ΥΜΙΙΙΑ-Β περίοδο. Ανάλογα εικονίζεται το θέμα σε ΥΜΙΙΙΒ κρατηροειδές από την Πλατυβόλα Χανίων [226], σε ΥΜΙΙΙΒ λάρνακες στο Μου-

219. I. Pini, ό.π., σ. 53. Άννα Μιχαηλίδου-Παππά, ό.π., σ. 336, περίπτωση α.

220. Ε.Ε.Κ.Σ. 3 (1940), σ. 489.

221. Ό.π. 4 (1941), σ. 269.

222. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σ. 566.

223. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες που διακρίνονται σε ορισμένες σαρκοφάγους και οδηγούν σε συμπεράσματα για την τεχνική της κατασκευής τους: κατά τον εργαστηριακό έλεγχο σαρκοφάγων στο Μουσείο Ηρακλείου, έχει διαπιστωθεί σ' αρκετές η κατασκευή των πλευρών του σώματος από δυο επάλληλα κατά το ύψος κομμάτια ενωμένα στο μήκος τους, που μερικές φορές βρίσκονται αποκολλημένα στη ραφή τους, αν η λάρνακα δεν έχει διατηρηθεί ακέραιη (σαρκοφάγοι ακατάγραφες από Καρνάρι, Δαμάνια κ.α.). Οι πλευρές ενώνονται κατόπιν μεταξύ τους και ενισχύονται εσωτερικά με στρώσεις πηλού. Τέλος, επικολλώνται με όμοιο τρόπο το χείλος και τα πόδια, που σε μια τουλάχιστον περίπτωση (Καρνάρι, ανασκ. Μαρινάτου) έχουν στερεωθεί με πήλινες καρφίδες, που περνούν σε αντίστοιχες τρύπες των ποδιών και του σώματος. Ανάλογα κατασκευάζεται και το πώμα από ανεξάρτητα κομμάτια που συγκολλούνται με πρόσθετες στρώσεις πηλού. Όλες οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες διακρίνονται βέβαια σαφέστερα στο εσωτερικό των λαρνάκων, όπου συνήθως λείπει το τελικό φινίρισμα. Οι πληροφορίες αυτές οφείλονται στους αρχιτεχνίτες-συντηρητές του Μουσείου Ηρακλείου Ι. Μεραμβελιωτάκη, Κ. Βιτωράκη και Τ. Καρούζο.

224. F.M. 46, 7.

225. M.P., σ. 153, 179-80.

226. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 378 στ.

σείο Ρεθύμνου [227] και σε ΥΜΙΙΙΑ-Β λάρνακες από το Άδελε Ρεθύμνου [228] και τον Άγιο Σίλα Ηρακλείου [229].

Το θέμα της δεύτερης μεγάλης πλευράς του πώματος, τα πουλιά [230] σε εραλδική διάταξη, αποδίδονται σε προχωρημένη σχηματοποίηση. Πουλιά σε εραλδική διάταξη εικονίζονται και σε ΥΜΙΙΙ αγγεία [231] και σε σαρκοφάγους, π.χ. από τα Πρεβελιανά, ΥΜΙΙΙΒ χρόνων [232], από τους Αρμένους Ρεθύμνου [233], ύστερης ΙΙΙΑ-πρώιμης ΙΙΙΒ φάσης, και σε λάρνακα του Μουσείου Ρεθύμνου [234]. Η συμβατική απόδοση του πτιλώματος, που στο δεξιό ιδίως πουλί είναι ανάλογη με την ΥΜΙΙΙΒ παραλλαγή του θέματος των ενάλληλων τόξων [235], ο χωρισμός του διακοσμητικού πεδίου σε δύο μετόπες και η γενικά αμελής εργασία, όπως φαίνεται π.χ. στην αφύσικη γωνίωση των ποδιών του δεξιού πουλιού, είναι στοιχεία που χρονολογούν το παράδειγμά μας στην ΥΜΙΙΙΒ φάση.

Το φοινικοειδές της μιας στενής πλευράς του σώματος, τύπος μινωικός που ανάγεται σε ΥΜΙ πρότυπα [236], έχει ανάλογα σε ΥΜΙΙΙΒ σαρκοφάγους στο Μουσείο Ρεθύμνου και από την Κριτσά, τους Αθανάτους [237] και τα Πρεβελιανά [238].

Το διαποίκιλτο τρίγωνο, που κοσμεί τις στενές πλευρές του πώματος, είναι συνηθισμένο ΥΜΙΙΙΑ 2-Β θέμα (βλ. υποσημ. 64, 65). Τέλος, το ολόβαφο κυματοειδές πλαίσιο [239] των κύριων θεμάτων χρησιμοποιείται συχνά στη διακόσμηση των δοκών και στα περιθώρια των ορθογώνιων διακοσμητικών πεδίων των σαρκοφάγων [240].

Από την εξέταση των θεμάτων, η σαρκοφάγος χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΒ φάση.

IV 5/ακατάγραφη

Το σώμα κιβωτιόσχημης σαρκοφάγου με πόδια, που σώζεται πολύ αποσπασματικά. Διακρίνονται καταλιβάδες καστανόμαυρου χρώματος στις δοκούς των μακρών πλευρών. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα λευκοκίτρινο. Ύψ. 0,70, μήκ. 1,10, πλ. 0,44 μ.

IV 6-7-8/αριθ. ΜΗ 21817β

IV 6: Πώμα σαρκοφάγου με κεντρική δοκό, της οποίας εξέχουν οι απολήξεις. Από μία διαμπερής τρύπα στα άκρα της δοκού. Χαμηλό περιχείλωμα στις παρυφές. Ακόσμητο. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Ύψ. 0,20, μήκ. 1,15, πλ. 0,40, μήκ. δοκοῦ 1,08 μ.

Για τον τρόπο δεσίματος του πώματος με οπές στα άκρα της δοκού, βλ. αριθ. V 13/21818.

IV 7: Τμήμα της στενής πλευράς πώματος σαρκοφάγου με διαγώνιες λαβές στο περι-

227. C. Mavriyiannaki, ό.π., σ. 74, πίν. XXIX, XXXIV, λάρνακες 9, 10.
228. Ι. Παπαποστόλου, ΠΑΕ 1974, σ. 253-254, πίν. 186 γ-δ.
229. Α. Καρέτσου, ΠΑΕ 1975Β, σ. 525, πίν. 338.
230. F.M. 7a-h. M.P., σ. 195-199.
231. P.M. IV, εικ. 278. M. Popham, BSA 62 (1967), σ. 350, πίν. 90α. A. Kanta, Κρητ. Χρον. 23 (1971), πίν. ΟΖ', 8.
232. Στ. Αλεξίου, ΠΑΕ' 1970, σ. 253, πίν. 354α. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 492, Πίν. 507 β.
233. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 516, Πίν. 527 γ.
234. C. Mavriyiannaki, ό.π., σ. 64, 65 και πίν. XX, XXI.
235. M. Popham, BSA 65 (1970), σ. 199, εικ. 2, 4.
236. M. Popham, ό.π., 60 (1965), σ. 331, 339.
237. C. Mavriyiannaki, ό.π., σ. 65, 60, πίν. XXI.
238. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 507β.
239. F.M. 65.
240. C. Mavriyiannaki, ό.π., σ. 41, 42 (με σχετ. παραδείγματα) και πίν. II, III.

χείλωμα. Κόσμηση καμπύλων ενάλληλων γωνιών με καστανόμαυρο χρώμα. Πηλός καστανοκόκκινος. Συγκολλήθηκε. Πλ. 0,38 μ.

Για τον τύπο με τις διαγώνιες λαβές και για τη διακόσμηση, βλ. αριθ. ΙΙ 1/19025.

IV 8: Τμήμα της στενής πλευράς πώματος σαρκοφάγου. Σώζεται μία λαβή στο περιχείλωμα της μεγάλης πλευράς, προς τη γωνία. Κόσμηση ενάλληλων καμπύλων γωνιών, που περικλείουν σταγονόσχημο, με καστανόμαυρο χρώμα. Πηλός καστανοκόκκινος. Συγκολλήθηκε. Πλ. 0,40 μ.

Για τη διακόσμηση, βλ. αριθ. ΙΙ 1/19025.

V 1/αριθ. ΜΗ 21819 (Πίν. 18β, 19β-γ)

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό πώμα, του οποίου η δοκός απολήγει σε πλαστικές κεφαλές ταύρου. Με πλαστικούς κανόνες ορίζονται τα ορθογώνια πεδία σώματος και πώματος. Περιχείλωμα οριζόντιο στο πώμα και ταινιωτό χείλος στο σώμα. Χωρίς λαβές· κατακόρυφες διαμπερείς τρύπες κατά ζεύγη στις γωνίες πώματος και σώματος. Έξι τρύπες στο μεγάλο άξονα του πυθμένα. Κόσμηση με καστανοκόκκινο χρώμα: Στις μακρές πλευρές του σώματος, σε γραπτό ορθογώνιο πλαίσιο, σειρά ρόμβων, που οι εσωτερικές και παραπληρωματικές γωνίες τους κοσμούνται με τόξα που γεμίζουν με δικτυωτό πλέγμα. Όμοιο θέμα στη μια στενή πλευρά του σώματος, ενώ στην άλλη τρία σχηματικά άνθη με κοινό σημείο έκφυσης. Συστήματα ενάλληλων τόξων στις γωνίες των στενών πλευρών του πώματος. Στη μια μεγάλη πλευρά του πώματος συστήματα ενάλληλων τόξων· στην άλλη πλευρά κατακόρυφες ζώνες με ενάλληλες καμπύλες γωνίες και στη βάση τους ζεύγος αντίρροπων σπειρών. Ταινίες στις ακμές δοκών και πλευρών.

Με όμοιο χρώμα αποδίδονται τα μάτια του βουκράνου και τονίζονται η περιφέρεια του ρύγχους, η ακμή των κεράτων, τα αυτιά και με ενάλληλες καμπύλες γωνίες το μέτωπο. Πηλός καστανός-τεφρός, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένη. Συμπληρώθηκε η μία πλαστική απόληξη της δοκού, το ένα πόδι και μικρά τμήματα του σώματος. Ολ. ύψ. 1,10, πλ. 0,37, ύψ. πώματος 0,295, μήκ. 1,10, μήκ. δοκού 1,07 μ.

Πλαστικές απολήξεις στις δοκούς καλυμμάτων ΥΜ σαρκοφάγων δεν είναι άγνωστες [241]. Υπάρχουν τα παραδείγματα των πωμάτων των δύο γνωστών σαρκοφάγων από την Επισκοπή Ιεράπετρας, όπου αποδίδονται πλαστικά ανθρώπινη μορφή και κεφαλές ταύρων [242], της Μυρσίνης με κεφαλή λέαινας [243], των Μαλίων με ανθρώπινο κεφάλι [244], του Καλοχωραφίτη με σχηματικό ανθρώπινο κεφάλι [245], της σαρκοφάγου από τα Δράμια Αποκορώνου με πλαστική κεφαλή ζώου [246] και το πρόσφατο παράδειγμα πλαστικής ταυροκεφαλής επίσης στην άκρη της δοκού σαρκοφάγου απ' το νεκροταφείο των Αρμένων Ρεθύμνου [247]. Η πλαστική διαμόρφωση της δοκού μπορεί να περιορίζεται στη συνοπτική απόδοση των κεράτων μόνο του ταύρου, όπως σε σαρκοφάγο από την Κνωσό [248] και το Θραψανό [249], ενώ

241. I. Pini, ό.π., σ. 52, υποσημ. 603. C. Mavriyiannaki, ό.π., σ. 85-86, υποσημ. 328-335.

242. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 1 (1947), σ. 638. A. Kanta, εικ. 63, 1-5. C. Davaras, Guide to Cretan Antiquities, εικ. 146, 147.

243. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 13 (1959), σ. 372.

244. Ν. Πλάτων, ό.π. 8 (1954), σ. 516.

245. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 885, αριθ. ΜΗ 20589.

246. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 5 (1951), σ. 445 και 6 (1952), σ. 480.

247. Αριθ. Μ. Ρεθύμνου 2829. Τζεδάκις, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

248. P.T.K., εικ. 45 και σ. 49 για την πιθανή λατρευτική σημασία αυτών των παραστάσεων.

249. Ε.Ε.Κ.Σ. 3 (1940), σ. 489.

σ' ορισμένες περιπτώσεις ολόκληρο το κάλυμμα παίρνει τη μορφή της ράχης βοοειδούς, όπως σε σαρκοφάγους από τα Αχλάδια Σητείας [250] και τις Παπούρες του Λιμένα Σητείας [251].

Το διακοσμητικό θέμα των μεγάλων και ιδίως η παραλλαγή του της μιας στενής πλευράς του σώματος, οι συνεχείς δηλ. ρόμβοι με γέμισμα τόξων στις γωνίες, βρίσκεται στη στενή πλευρά λουτηροειδούς σαρκοφάγου από τα Γουρνιά [252], που ο Furumark χρονολογεί στην ΥΜΙΙΙΒ 1 [253], σε ΥΜΙΙΙΒ τρίωτο αμφορέα απ' το Παλαίκαστρο [254] και σε ΥΜΙΙΙΒ τρίωτο αμφορέα από τους Σκλάβους Σητείας [255]. Τα παπυροειδή της άλλης στενής πλευράς του σώματος είναι αρκετά συνηθισμένο θέμα στη διακόσμηση λαρνάκων [256]. Ο τύπος με το διπλό διάγραμμο τοξοειδές περίγραμμα του παραδείγματός μας απαντά στην ΥΜΙΙΙΒ φάση [257]. Ο κεντρικός ρομβοειδής πυρήνας, που γεμίζει με δικτυωτό πλέγμα, βρίσκεται όμοιος σε ψευδόστομο αμφορέα από την Επισκοπή Ιεράπετρας [258] και ανάλογος σε αγγεία, π.χ. από τον Κατσαμπά [259], το Παλαίκαστρο [260], της συλλογής Γιαμαλάκη [261] κ.ά.

Στη μια μεγάλη πλευρά του πώματος, οι κατακόρυφες ζώνες ενάλληλων γωνιών με σπείρες στη βάση είναι απλοποιημένο το μυκηναϊκό ΥΕΙΙΙΒ-Γ θέμα των αντιθετικών σπειρών με κεντρικό «τρίγλυφο» [262], από το οποίο αφαιρέθηκαν τα στελέχη των σπειρών. Ανάλογο «τρίγλυφο», που γεμίζει με ενάλληλες γωνίες και πλαισιώνεται από αντιθετικές σπείρες, εικονίζεται σε λουτηροειδή σαρκοφάγο απ' το Παλαίκαστρο [263].

Για τα συστήματα εναλλασσόμενων τόξων της άλλης μεγάλης πλευράς του πώματος, βλ. αριθ. IV 20/21804α.

Η σαρκοφάγος χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΒ φάση.

V 3/αριθ. ΜΗ 21811

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό κάλυμμα. Με πλαστικούς κανόνες ορίζονται τα ορθογώνια πεδία σώματος και πώματος. Πλαστική ταινία κάτω από το χείλος. Από δύο κατακόρυφες λαβές στις μακρές πλευρές σώματος και πώματος, μία κατακόρυφη στις στενές πλευρές του σώματος και διαμπερής διαγώνια τρύπα στην άκρη της δοκού. Διαμπερής τρύπα στο κέντρο του πυθμένα. Ακόσμητη. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα καστανοκίτρινο. Συγκολλημένη με αρκετές μικροσυμπληρώσεις. Ολ. ύψ. 0,805, πλ. 0,37, μήκ. δοκού 0,74, ύψ. πώματος 0,15, μήκ. 1,04 μ.

Για την τρύπα στην άκρη της δοκού και τον τρόπο πρόσδεσης του πώματος, βλ. σαρκοφάγο V 13/21818.

250. Ό.π., σ. 488.

251. Στ. Ξανθουδίδης, ΑΕ 1904, σ. 54, εικ. 16. Ανάλογη διαμόρφωση σε πώμα κιβωτίου απ' το Παλαίκαστρο: P.K.U., σ. 74, εικ. 59.

252. H. Boyd-Hawes, ό.π., πίν. X, 45.

253. M.P. Chron., σ. 105.

254. P.K.U., εικ. 91. M.P. Chron., σ. 106. A. Kanta, σ. 189-90, εικ. 77, 7-9.

255. A. Kanta, σ. 184, εικ. 76, 3-4.

256. C. Mavriyiannaki, ό.π., σ. 73 υποσημ. 233-234 με σχετικά ΥΜΙΙΙΑ2-Β παραδείγματα.

257. Ό.π., σ. 74 υποσημ. 235-236 με παραδείγματα από τη Μίλατο και τα Γουρνιά.

258. A. Kanta, σ. 148, εικ. 59, 5.

259. Στ. Αλεξίου, Υστερομινωικοί τάφοι Λιμένος Κνωσού, πίν. 6.

260. P.K.U., εικ. 88 a.

261. A. Kanta, εικ. 95, 8-9. Βλ. γενικά M.P., σ. 188, υποσημ. 3 και 6.

262. F.M., 50.

263. A. Kanta, εικ. 102, 5.

V 7/αριθ. ΜΗ 21815 (Πίν. 20 α)

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό κάλυμμα. Με πλαστικούς κανόνες ορίζονται τα ορθογώνια πεδία του σώματος. Περιχείλωμα στην περιφέρεια του πώματος με διαγώνιες λαβές. Αντίστοιχες οριζόντιες διαμπερείς τρύπες στις πάνω γωνίες του σώματος. Τρία συστήματα από τρεις κατακόρυφες κυματοειδείς ταινίες στα ορθογώνια πεδία των μακρών πλευρών του σώματος και ένα όμοιο σύστημα στις στενές πλευρές πώματος, σώματος και στις δοκούς. Τρέχουσα σπείρα στις μακρές πλευρές του πώματος. Γραπτές ταινίες τονίζουν τις ακμές και το περίγραμμα των ορθογώνιων πλαισίων των πλευρών. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένη και με μικροσυμπληρώσεις. Ολ. ύψ. 1,25, πλ. 0,435, μήκ. δοκού 0,79, ύψ. πώματος 0,24, μήκ. 1,065 μ.

Για τον τρόπο δεσίματος του πώματος με τη βοήθεια διαγώνιων λαβών στο περιχείλωμά του, βλ. αριθ. ΙΙ 1/19025.

Για τα συστήματα οφιοειδών γραμμών του σώματος, βλ. αριθ. Ι 4/19024. Η τρέχουσα σπείρα με το κυματοειδές πλαίσιο είναι όμοια με τις σπείρες στις μακρές πλευρές του σώματος της σαρκοφάγου IV 4/21812, που χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙΒ φάση. Στην ίδια φάση πρέπει να χρονολογηθεί κι η σαρκοφάγος που εξετάζομε.

V 9/αριθ. ΜΗ 21810

Κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος με πόδια και σαμαρωτό κάλυμμα. Με εγχάρακτες γραμμές και πλαστικούς κανόνες ορίζονται τα ορθογώνια πεδία του σώματος. Στις απολήξεις της δοκού ανά δύο συμμετρικές κυκλικές βαθύνσεις. Από δύο κάθετες λαβές προς τις πάνω γωνίες των μακρών πλευρών, μία στις στενές και αντίστοιχες μικρές οριζόντιες λαβές στο χείλος του πώματος. Με ταινίες από καστανόμαυρο και καστανοκόκκινο χρώμα ορίζονται οι ακμές της σαρκοφάγου και ορθογώνια πεδία στο σώμα και στο κάλυμμα. Παράλληλα γραμμίδια στη ράχη της δοκού. Πηλός καστανός, επίχρισμα καστανοκίτρινο. Συγκολλημένη, με μικροσυμπληρώσεις. Ολ. ύψ. 0,875, μήκ. 0,94, ύψ. πώματος 0,25, πλ. 0,43 μ.

V 13/αριθ. ΜΗ 21818 (Πίν. 20 β)

Μικρή σαρκοφάγος χωρίς πόδια, με σαμαρωτό πώμα. Με πλαστικούς κανόνες ορίζονται τα ορθογώνια πεδία. Αυλάκι μεταξύ του χείλους και των οριζόντιων κανόνων. Στις άκρες της δοκού διαμπερείς, λοξές, φαρδιές τρύπες. Τρεις τρύπες στον άξονα του πυθμένα. Ανά δύο κάθετες λαβές χαμηλά, προς τις κάτω γωνίες του σώματος. Ταινίες από καστανόμαυρο στις ακμές, στο χείλος και λεπτότερες ταινίες παράλληλα με τους πλαστικούς κανόνες. Πηλός καστανοκόκκινος, επίχρισμα κιτρινωπό. Συγκολλημένη, με μικροσυμπληρώσεις. Ολ. ύψ. 0,585, μήκ. 0,89, μήκ. δοκού 0,725, ύψ. πώματος 0,175, πλ. 0,395 μ.

Η σαρκοφάγος αυτή παρουσιάζει χαρακτηριστικές κατασκευαστικές λεπτομέρειες, όπως είναι η θέση των λαβών χαμηλά στο σώμα [264] (βλ. αριθ. IV 3/21814, Ι 3/19023) και η έλλειψη ποδιών [265] (βλ. αριθ. Ι 1/19021, Ι 2/19022), που στις ΥΜΙΙΙ σαρκοφάγους θεωρήθηκαν στοιχεία

264. Άλλο παράδειγμα η σαρκοφάγος από τους Γυψάδες : Hood κ.ά., BSA 53-54 (1958-59), εικ. 24a XVI. Βλ. και B. Rutkowski, BSA 63 (1968), σ. 233.

265. I. Pini, ό.π., σ. 52 και υποσημ. 598, όπου αναφέρονται παραδείγματα απ' το Πισκοκέφαλο, τη Σητεία, την Πλάτη, τα Δράμια, το Χουμεριάκο και την Ελιά. Ας προστεθούν τρία ακόμη παραδείγματα: οι σαρκοφάγοι από τους Γυψάδες (Hood κ.ά., ό.π., σ. 227 εικ. 24a), από τις Μοίρες (C. Laviosa, Κρητ. Χρον. 22 (1970), εικ. 12) και το Χουμέρι (ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 443 και Πίν. 518 β).

επιβίωσης από ΜΜ σαρκοφάγους [266]. Εκτός από την εξεταζόμενη, σε δυο ακόμα σαρκοφάγους από το νεκροταφείο Καλού, τις Ι 3/19023 και IV 3/21814, παρατηρούνται ορισμένα ιδιαίτερα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά: διαμπερείς τρύπες στις άκρες της δοκού του πώματος (ας προστεθεί και το πώμα IV 6/21817β, που δεν αποδίδεται σε συγκεκριμένη σαρκοφάγο), συνεχές αυλάκι κάτω από το χείλος, λαβές χαμηλά στις μακρές πλευρές του σώματος και απουσία οπών πρόσδεσης στις γωνίες. Το αυλάκι κάτω από το χείλος χρησίμευε μάλλον για την υποδοχή σκοινιού, που έδενε τη σαρκοφάγο γύρω γύρω. Η πρόσδεση του πώματος με δυο μικρότερα σκοινιά, που συνέδεαν την τρύπα των άκρων της δοκού με το πρώτο σκοινί στη μέση του μήκους των στενών πλευρών, εξασφάλιζε με τον καλύτερο τρόπο τη σταθερότητα του πώματος κατά τη μεταφορά της σαρκοφάγου. Οι σαρκοφάγοι αριθ. Ι 1/19021 και Ι 2/19022, με συνεχές αυλάκι επίσης κάτω από το χείλος του σώματος, έχουν λαβές σε όλες τις πλευρές, ενώ η Ι 2/19022 φέρει επιπλέον και λοξές διαμπερείς τρύπες στις άκρες της δοκού. Στην περίπτωση αυτή το οριζόντιο σκοινί δεν είναι απαραίτητο και ίσως η ύπαρξη του αυλακιού να είναι ιδιομορφία του εργαστηρίου, πιθανόν για διακοσμητικούς λόγους. Παρόμοιος είναι ο τρόπος ασφάλισης του πώματος της σαρκοφάγου V 3/ 21811 με το συνδυασμό των λοξών οπών στην άκρη της δοκού, με αντίστοιχες λαβές στις στενές πλευρές. Αντίστοιχος τρόπος για την ασφάλιση του πώματος παρατηρήθηκε σε σαρκοφάγο από τη Λιγόρτυνο, όπου εκτός από τις τρύπες στις άκρες της δοκού, υπάρχουν τρύπες στις γωνίες πώματος και κιβωτίου [267].

Δεν είναι ανάλογη η λειτουργικότητα της τρύπας στις στενές πλευρές του πώματος σαρκοφάγου από τη Ζαφέρ Παπούρα [268], τον Κατσαμπά [269], τον Καλοχωραφίτη [270] και τον Ἁγ. Σίλα [271], που μάλλον οφείλεται στην ανάγκη αερισμού του εσωτερικού της σαρκοφάγου για την ταχύτερη αποσύνθεση του νεκρού, κάτι αντίστοιχο δηλαδή με τις οπές του πυθμένα.

Τα άλλα ευρήματα

Ειδώλιο ΙΙΙ 10/αριθ. 21809 (Σχέδ. 39· Πίν. 21 α-β)

Ειδώλιο γυναικείας μορφής σε λατρευτική στάση. Το δεξί χέρι φέρεται κάτω, προς το γοφό και την κοιλιά, ενώ το σπασμένο αριστερό ακουμπούσε πάνω στο δεξιό ώμο, όπως δείχνει σωζόμενο υπόλειμμα πηλού στον ώμο και ίχνος στο δεξιό μαστό. Κωνική η φούστα, κοίλη κάτω. Πλαστικά δηλώνονται οι μαστοί. Τα μαλλιά μαζεύονται πάνω από τον αυχένα σε ημικυκλικό κότσο που στολίζεται με τρεις κατακόρυφους βοστρύχους. Κόσμηση με χρώμα καστανόμαυρο, πολύ απολεπισμένο. Με χρώμα δηλώνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου, μάτια, φρύδια, στόμα, και βάφονται τα μαλλιά. Με όμοιο χρώμα δηλώνεται το ένδυμα: Κατακόρυφες κι ελαφρά λοξές γραμμές και δηλωμένη παρυφή στη φούστα, κατακόρυφες γραμμές στο περικόρμιο, που έχει τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό. Με οριζόντιες γραμμές δηλώνονται τα μανίκια του περικορμίου και με αμελές δικτυωτό το «σάλι» στη ράχη. Περι-

266. B. Rutkowski, ό.π., σ. 233. A. Kanta, σ. 291.

267. Ἄννα Μιχαηλίδου-Παππά, ό.π., σ. 337, περίπτωση ε. B. Rutkowski, Larnaksy Egeiskie, Warsawa 1966, πίν. XI, XII 1.

268. P.T.K., σ. 49, εικ. 45.

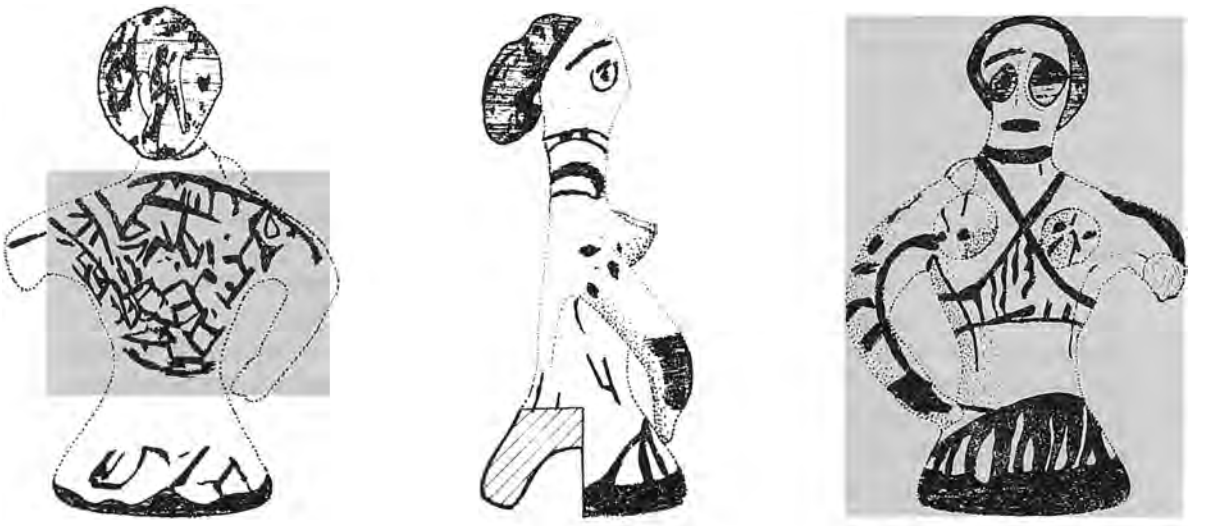
269. Στ. Αλεξίου, Κρητ. Χρον. 14 (1960), σ. 507.

270. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 885, αριθ. ΜΗ 20589. Βλ. και υποσημ. 245.

271. A. Kanta, σ. 35, αριθ. ΜΗ 18796. Υπάρχει μια ακόμη ανάλογη σαρκοφάγος στη δυτική αποθήκη του Μουσείου Ηρακλείου, χωρίς ένδειξη και ακατάγραφη, με όμοιες τρύπες στις στενές πλευρές του πώματος.

δέραιο δηλώνεται στο λαιμό. Ύψ. 0,092, διάμ. βάσης 0,038-0,040, άνοιγμα χεριών 0,062 μ.

Ανάμεσα στα ευρήματα, το ειδώλιο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ως αντικείμενο που σπάνια αποτίθεται στους μινωικούς τάφους, όπως έχει από παλιούς και νεότερους ερευνητές παρατηρηθεί [272], ενώ τόσο συχνά βρίσκεται σε τάφους της μυκηναϊκής Ελλάδας [273]. Πράγματι, τα ειδώλια που προέρχονται από υστερομινωικούς τάφους είναι ελάχιστα [274].

Σχέδ. 39.

Τα γνωστότερα είναι τα δύο ειδώλια από το νεκροταφείο του Μαυρόσπηλιου Κνωσοῦ [275] και τα ειδώλια σε λατρευτικές σκηνές από το θολωτό τάφο του Καμηλάρη [276]. Δυο ακόμα ειδώλια προέρχονται από το ΥΜΙΙΙ νεκροταφείο των Δικαστηρίων (Μαζαλή) στα Χανιά [277] και ένα από το νεκροταφείο Επισκοπής Πεδιάδας [278]. Ένα ιδιόρρυθμο σχηματικό ειδώλιο προέρχεται επίσης από τον έκτο τάφο στα Ισόπατα Κνωσού [279]. Όλα τα παραπάνω ειδώλια ανήκουν στη μινωική νατουραλιστική παράδοση [280]. Τέλος, άμεση σχέση με τους

272. MMR ², σ. 229-230. G. Mylonas, Ancient Mycenae, σ. 74. E. French, BSA 66 (1971), σ. 105.

273. Γ. Μυλωνάς, Τα μυκηναϊκά ειδώλια, ΕΕΦΣΠΑ 1954-55, σ. 139, Ancient Mycenae, σ. 78, υποσημ. 19. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 265 κ.ε.

274. I. Pini, ό.π., σ. 64.

275. J. Forsdyke, ό.π. (υποσημ. 168), τάφος III, 25, σ. 254, εικ. 43 και τάφος VII, B. 9, ό.π., σ. 263, πίν. XXI. Βλ. και σ. 290-291.

276. D. Levi, ASAtene XXIII-XXIV (1961-2), σ. 122-148, εικ. 85, 170 a-f, 174 a-b, 177 a-c, 178.

277. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 7 (1953), σ. 491 και 14 (1960), σ. 515. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 272.

278. Ν. Πλάτων, ΠΑΕ 1952, σ. 623. A. Kanta, σ. 65.

279. A. Evans, The Tomb of the Double Axes (Archaeologia LXV (1914), σ. 31, εικ. 44.

280. Το ειδώλιο από την Κριτσά (E. Warren, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σ. 344-346. Πίν. Κ'-ΚΑ') και το ωραίο ειδώλιο από τη Μυρσίνη (Y. και E. Sakellarakis, The adorant of Myrsine, Antichita Cretesi 1 (Studi in onore du Doro Levi), σ. 122-126, πίν. XV) προέρχονται από περιοχές όπου έχουν ανασκαφεί ΥΜΙΙΙ νεκροταφεία: α) Κριτσά, Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 5 (1951), σ. 444-445, β) Μυρσίνη, Ν. Πλάτων, ό.π. 13 (1959), σ. 372-373), η ακριβής τους όμως προέλευση είναι άγνωστη. Για το πρώτο η W. υποθέτει προέλευση από οικισμό, για το δεύτερο οι S. από ιερό.

τάφους της νεκρόπολης στη θέση «στο Τραχίλι» θεωρούνται ότι έχουν τα υπομυκηναϊκά ειδώλια της Ολούντας [281], ενώ τα τύπου Φι του Μουσείου Ρεθύμνου αποδείχτηκε ότι δεν προέρχονται από τους τάφους Ατσιπάδων, όπως πιστευόταν μέχρι πρόσφατα [282].

Σχετικά με την παρουσία των μεμονωμένων αυτών ειδωλίων στους υστερομινωικούς τάφους, πιστεύεται ότι πρέπει να οφείλεται σε μυκηναϊκή επίδραση, που ήταν έντονη στην Κρήτη την ΥΜΙΙΙ περίοδο [283], αν και στην απεικόνιση διατηρούνται οι μινωικές μορφές [284]. Η επίδραση αυτή μπορεί να σημαίνει και μια αντίστοιχη με τα μυκηναϊκά ερμηνεία για το συμβολισμό των ειδωλίων αυτών. Όμως, οι απόψεις για τη σημασία των μυκηναϊκών ειδωλίων σε τάφους είναι ποικίλες και διχασμένες, όσον αφορά το θεϊκό συμβολισμό τους [285].

Σε λίγες μόνο χαρακτηριστικές περιπτώσεις τα ειδώλια σε τάφους παριστάνουν φανερά θνητές μορφές, όπως π.χ. τα ειδώλια των τάφων 5 και 111α της Περατής, που ερμηνεύονται από τον Ιακωβίδη ως θρηνωδοί «οτιδήποτε κι αν είναι οι άλλοι τύποι» [286], ή το ειδώλιο του αναθέτη-λάτρη από τον Καμηλάρη [287], ενώ στις υπόλοιπες λατρευτικές σκηνές του Καμηλάρη φαίνεται ότι παριστάνονται και μορφές θνητών ή νεκρών λάτρεων και θείες ή θεοποιημένες μορφές που δέχονται τη λατρεία [288]. Αντίθετα, το γνωστό ειδώλιο του Μαυρόσπηλιου [289], της γυναικείας μορφής που κρατά υψώνοντας ένα βρέφος, ερμηνεύεται γενικά ότι παριστάνει θεότητα, την Κουροτρόφο [290]. Στάση χαρακτηριστική, υψωμένα τα χέρια, έχει και το αποσπασματικό γυναικείο ειδώλιο από την Επισκοπή Πεδιάδας, που ίσως να παριστάνει θεότητα [291]. Τα γυναικεία ειδώλια από τον τάφο 5 της Αγ. Τριάδας [292] ανήκουν στην πραγματικότητα σε ιερό, που σύμφωνα με μια άποψη σχετίζεται άμεσα με τον τάφο, υποδηλώνοντας μια ταφική λατρεία [293]. Ο τύπος τους είναι αυτός που αποδίδει την κρητική θεότητα [294].

Στην περίπτωση του ειδωλίου που εξετάζομε, η λατρευτική χειρονομία, με το ένα χέρι προς την κοιλιά και το άλλο στον ώμο, ανακαλεί ασφαλώς τη στάση των γνωστών ειδωλίων λάτριδων από το ιερό του Πισκοκεφάλου [295] και θα μπορούσε να προσφέρει μια κοινή ερμη-

281. H. van Effenterre, ό.π. (υποσημ. 95), σ. 12 και Πίν. XXXIX, 2.

282. Κ. Μαυριγιαννάκη, ΑΕ 1974, Χρονικά, σ. 16.

283. MMR², σ. 300. G. Mylonas, Ancient Mycenae, σ. 79.

284. Για την αντίστροφη επίδραση σε πρωιμότερες φάσεις, που οδήγησε στη δημιουργία των γνωστών μυκηναϊκών τύπων, βλ. E. French, BSA 66 (1971), σ. 104-106 και C. Laviosa, ASAtene 41-42 (1963-64), σ. 7-24, επίσης Origini Minoiche della plastica Micenea, Πεπραγμένα Β' Κρητολογικού Συνεδρίου, Α' (Αθήνα 1968), σ. 374-382.

285. Βλ. γενική αναφορά στις διάφορες απόψεις. Στ. Αλεξίου, Η μινωϊκή θεά μεθ' υψωμένων χειρών, Κρητ. Χρον. 12 (1958), σ. 209-212. M. Andronikos, Totenkult, Archaeologia Homerica, Kap. W, Göttingen 1968, σ. 98. E. French, ό.π., σ. 107-108.

286. Sp. Iakovides, AJA 70 (1966), σ. 43 κ.ε., πίν. 15-16 και Σπ. Ἰακωβίδης, Περατή ΙΙ, σ. 267-268.

287. D. Levi, ό.π., σ. 69, 137 και εικ. 85.

288. Ό.π., σ. 122-148.

289. J. Forsdyke, ό.π., πίν. XXI.

290. P.M. II, 2, σ. 556-557.

291. Βλ. υποσημ. 278 και Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 179 κ.ε. Πρβλ. και τα δυο πρωτογεωμετρικά ειδώλια από το θολωτό τάφο στο Ροτάσι, με υψωμένα επίσης τα χέρια (Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 8 (1954), σ. 516 και Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 275 κ.ε.).

292. Mon. Ant. XIV, σ. 719, εικ. 24 και 37-40. MMR², σ. 300-302, εικ. 146-148.

293. Ch. Long, AJA LXIII (1959), σ. 59 κ.ε. D. Levi, ό.π., σ. 137 και υποσημ. 1.

294. D. Levi, ό.π., σ. 137. Η Ch. Long, ό.π., υποθέτει ότι παριστάνονται λάτριδες.

295. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 5 (1951), σ. 130-132, πίν. ΣΤ', 1 αριθ. 2 και 4. Marinatos-Hirmer, Kreta, Thera und das mykenische Hellas, εικ. 17.

νεία για τον όμοιο τύπο παρά τη διαφορά της προέλευσης [296]. Όμως οι λατρευτικές χειρονομίες δέησης, ικεσίας ή και ευλογίας επαναλαμβάνονται όμοιες σε ειδώλια και θεοτήτων και λάτρεων [297] κι έτσι είναι πιθανό με τον τύπο του ειδωλίου να παριστάνεται θεότητα [298]. Η παρατήρηση, άλλωστε, ότι παριστάνεται γενικά μια γυναικεία μορφή φαίνεται να ενισχύει την άποψη ότι τα ειδώλια σε τάφους απεικονίζουν μάλλον θεότητα και σ' ορισμένες μόνο περιπτώσεις λάτρεις-αναθέτες [299].

Η λατρευτική στάση του ειδωλίου, που φέρει το ένα χέρι προς το γοφό και την κοιλιά και τ' άλλο τ' ακουμπά στον αντίθετο ώμο, βρίσκεται όμοια ήδη στο ΜΜΙΙ ειδώλιο, με ίχνη πολυχρωμίας, της Συλλογής Γιαμαλάκη [300] κι επαναλαμβάνεται στα ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ [301] ειδώλια λάτριδων από το Πισκοκέφαλο [302]. Έξω από την Κρήτη, ξαναβρίσκεται παρόμοια στο κρητομυκηναϊκό ΥΕΙ-ΙΙ ειδώλιο από την Περιστεριά [303] και συνεχίζει να εικονίζεται σε ΥΕΙΙΙ παραδείγματα, όπως δείχνει π.χ. ειδώλιο από την Κέα [304], που το ένα χέρι του φέρεται προς την κοιλιά και τ' άλλο προς το στήθος, ενώ στο «μεταβατικό» ειδώλιο από τον Υμηττό [305] τ' αριστερό χέρι ακουμπά στον ώμο, όπως στα παλιότερα κρητικά παραδείγματα. Στη φάση της προχωρημένης σχηματοποίησης των μορφών η χειρονομία τυποποιείται βαθμιαία στα μυκηναϊκά πρωτο-Φί, ειδώλια [306], ενώ στην Κρήτη, όπου η μινωική παράδοση είναι ισχυρή, η στάση αποδίδεται πιο φυσιοκρατικά, όπως δείχνουν π.χ. ειδώλιο από την Αγ. Τριάδα [307] και ειδώλιο από τα Κανιά Γόρτυνας [308]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της φυσιοκρατικής μινωικής τάσης, πιστότερο προς τα ΜΜ πρότυπα, είναι το ειδώλιο που εξετάζομε. Το περίπου ωοειδές σχήμα του προσώπου του ειδωλίου, που τονίζεται με γραπτά φρύδια, μάτια και στόμα, είναι ανάλογο με τα ΥΜΙΙΙΑ ειδώλια του «χορού του Παλαικάστρου» [309] και της Μυρσίνης [310]. Το πτηνόμορφο όμως προφίλ του είναι δυνατό να οφείλεται σε συνοπτική απόδοση λόγω του μικρού μεγέθους, αλλ' ίσως και να δηλώνει μια ελαφρά πιο προχωρημένη βαθμίδα σχηματοποίησης [311].

Η κόμμωση του ειδωλίου, ο βαρύς κρωβύλος σε σχήμα κρεμάμενης ημισελήνου που ανασηκώνεται πάνω απ' τον αυχένα, είναι καθαρά μινωικού τύπου και ξαναβρίσκεται όμοια στα ειδώλια του «χορού του Παλαικάστρου» και της Μυρσίνης. Στο παράδειγμά μας προστίθενται τρία κοντά, κατακόρυφα πλοκάμια μαλλιών, από την κορυφή του κεφαλιού μέχρι τον κρωβύλο.

296. Μ' αυτό το συλλογισμό ο Μυλωνάς δέχτηκε κοινή ερμηνεία (το θεϊκό χαρακτήρα) για ειδώλια όμοιου τύπου, που προέρχονται αντίστοιχα από τάφους και σπίτια (AJA 41 (1937), σ. 242).

297. Πρβλ. π.χ. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 227, για ειδώλια λάτρεων με υψωμένα χέρια από ιερά κορυφής.

298. Οι διαφορετικοί τύποι δεν αποκλείουν τη θεϊκή σημασία των ειδωλίων. Μπορούν να ερμηνευθούν ως διαφορετικές μορφές της θεότητας ή διάφορες θεότητες: E. French, ό.π., σ. 108.

299. Ό.π., σ. 108.

300. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 5 (1951), σ. 147-50, Πίν. Η' 3.

301. Στ. Αλεξίου, ό.π., σ. 221. C. Laviosa, ASAtene 41-42 (1963-64), σ. 22.

302. Βλ. υποσημ. 295.

303. Σπ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1962, σ. 96, εικ. 97γ. Βλ. και υποσημ. 284.

304. J. Caskey, Hesperia 31 (1962), Πίν. 99. C. Laviosa, ό.π., σ. 22, εικ. 23.

305. E. French, ό.π., σ. 123, πίν. 17 a.

306. Ό.π., πίν. 13, 14, 15.

307. Mon. Ant. XIV (1904), σ. 739, εικ. 37. MMR², σ. 301, εικ. 147.

308. Boll. d'Arte 44 (1959), σ. 259, εικ. 31 g.

309. P.K.U., σ. 88, εικ. 71. Marinatos - Hirmer, ό.π., εικ. 138 a.

310. Υ. και Ε. Sakellarakis, ό.π.

311. Πρβλ. π.χ. το πρόσωπο του «νατουραλιστικού» ειδωλίου από την Κέα με των πρωτο-Φί : E. French, ό.π., σ. 109, εικ. 1, πίν. 13 c-d και 15 a-b.

Το ειδώλιο αποδίδεται με φούστα κωνική, τυπικό μινωικό χαρακτηριστικό που διατηρείται στα μικρά κυρίως γυναικεία ειδώλια [312], όπως δείχνουν ενδεικτικά παραδείγματα ειδωλίων από την Αγ. Τριάδα [313], τα ειδώλια του «χορού του Παλαικάστρου» [314] και το ειδώλιο της Κριτσάς [315], ενώ σε μια άλλη σειρά ειδωλίων η σχηματοποίηση δημιουργεί κυλινδρικό τον κατώτερο κορμό. Η φούστα δηλώνεται και γραπτά, με ελαφρά λοξές γραμμές και βαμμένη παρυφή. Γραπτά δηλώνεται και το χειριδωτό περικόρμιο, με τριγωνικό άνοιγμα στο λαιμό [316], οριζόντια παρυφή στη μέση και μανίκια που δηλώνονται με οριζόντιες γραμμές στο μήκος των χεριών. Συνηθισμένη στα ειδώλια της εποχής είναι η δήλωση του περιδέραιου γύρω στη βάση του λαιμού [317].

Ενδιαφέρον είναι το τρίτο στοιχείο του ενδύματος, ένα επίβλημα, ένα «σάλι», που δηλώνεται επίσης γραπτά στη ράχη, με ακανόνιστες τεμνόμενες γραμμές που σχηματίζουν αμελές δικτυωτό [318], ενώ το περίγραμμά του ορίζεται με γραμμή από τον ένα μέχρι τον άλλο ώμο και κατά μήκος της πλευράς και της μέσης. Το επίβλημα αυτό αποδίδεται συχνά και σε διάφορες παραλλαγές, σε γυναικεία και σε ανδρικά ειδώλια. Όμοιο «σάλι» π.χ., φολιδωτό[319], εικονίζεται σε ειδώλιο από τη Φαιστό και φαίνεται να συγκρατείται με δυο ιμάντες που φέρονται μπροστά στο στήθος [320]. Όμως, στο παράδειγμά μας οι κυματοειδείς κατακόρυφες γραμμές κάτω από το στήθος και από το τριγωνικό άνοιγμα του περικορμίου, επειδή είναι περισσότερες από δύο, φαίνεται ότι αποδίδουν μάλλον κόσμηση του περικορμίου κι όχι ιμάντες πρόσδεσης του επιβλήματος. Ανάλογα είναι και το φολιδωτό επίβλημα ειδωλίου από το Μικρό Ανάκτορο [321], το ορθογώνιο με παράλληλες κυματοειδείς γραμμές ειδωλίου από τη Φαιστό [322], το επίβλημα με κεντρικό λογχοειδή δικτυωτό άξονα του ειδωλίου της θεάς από το Ιερό των Διπλών Πελέκεων της Κνωσού [323], το γλωσσοειδές δικτυωτό επίβλημα του ανδρικού ειδωλίου επίσης από το Ιερό των Διπλών Πελέκεων [324] και ίσως το αμελές δικτυωτό στη ράχη του ειδωλίου από το Παγκαλοχώρι [325]. Ως «σάλι» επίσης ερμηνεύονται οι γραμμές στους ώμους του ειδωλίου της Μυρσίνης [326], και συγκρίνεται με το ωμοφόριο του ιερέα σε τοιχογραφία της Πύλου μὲ παράσταση πομπής [327]. Το ίδιο «σάλι», που αποδίδεται με δικτυωτό στη ράχη, φέρουν και μερικά πρωτο-Φί μυκηναϊκά ειδώλια [328].

312. Ό.π., σ. 111. Γενικά γιά το γυναικείο ένδυμα: Sp. Marinatos, Kleidung, Archaeologia Homerica 1, Kap. A, σ. 25-31.

313. F. Halbherr, Mon. Ant. XIII (1903), σ. 71, εικ. 55a, Πίν. XI, 2.

314. Βλ. υποσημ. 309.

315. Βλ. υποσημ. 280.

316. Μόνη διαφορά στο ένδυμα μεταξύ των MMIII και των YMIII ειδωλίων είναι η κάλυψη του στήθους στα δεύτερα: P.M. I, σ. 503.

317. E. French ό.π., σ. 176. I. Kilian-Dirlmeier, Jahresb. des Inst. für Vorgesch. der Univ. Frankfurt 1978-79, σ. 28-43 εικ. 1-2.

318. Για το δικτυωτό στα ενδύματα: Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Το μινωικόν ζώμα, σ. 166.

319. Για το φολιδωτό στα ενδύματα: ό.π., σ. 168. Το φολιδωτό είναι είδος δικτυωτού.

320. C. Laviosa, ASAtene 41-42 (1963-64), σ. 13, εικ. 7a, b.

321. Ό.π., σ. 11, εικ. 5a, b.

322. Ό.π., σ. 11, εικ. 4a, b.

323. P.M. II, 1, σ. 340, εικ. 193, a2.

324. Ό.π., σ. 339, εικ. 192.

325. Σπ. Μαρινάτος, ΑΔ 15 (1933-35), σ. 55, εικ. 12 και ΑΑ 48 (1933), σ. 299, εικ. 7. Ἀπό τον Αλεξίου ερμηνεύεται ως ιμάντες, Κρητ. Χρον. 12 (1958), σ. 188.

326. Y. και E. Sakellarakis, ό.π., σ. 125.

327. M. L. Lang, Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, II (The Frescoes) 1969, Πίν. 119, 13H5.

328. E. French, ό.π., σ. 113, 143 και πίν. 14d, 23a.

Ένα βαρύτερο επίβλημα από χονδρό ύφασμα ή δέρμα, ένα είδος χλαίνας, θεωρείται ότι αποδίδεται

Οι ομοιότητες του ειδωλίου από του Καλού με τα ειδώλια του «χορού του Παλαικάστρου» και της Μυρσίνης, είναι φανερές: αναλογία στην απόδοση του προσώπου, όμοια απόδοση της κόμμωσης, ομοιότητες στις λεπτομέρειες της ενδυμασίας. Αλλά το ειδώλιο που εξετάζομε παρουσιάζει στην απόδοση του προσώπου μεγαλύτερη σχηματικότητα κι ακόμα ορισμένες κατασκευαστικές ατέλειες: η φούστα είναι ασύμμετρα κοντή, ενώ το (σπασμένο) αριστερό χέρι, για να φθάσει στον αντίθετο ώμο όπου ακουμπούσε, έπρεπε να είναι, όπως υπολογίζεται από το σωζόμενο τμήμα, αφύσικα μακρύ. Όλ' αυτά, όπως ήδη αναφέρθηκε, ίσως να μην οφείλονται μόνο στη συνοπτική εκτέλεση που δικαιολογείται απ' το μικρό μέγεθος του ειδωλίου, αλλά να δηλώνουν μια πιο προχωρημένη βαθμίδα σχηματοποίησης, μια αδιαφορία στην απόδοση των φυσικών μορφών και να οδηγούν σε μια χρονολογική φάση, που με βάση τα ειδώλια Παλαικάστρου και Μυρσίνης μπορεί να προσδιοριστεί προς το τέλος της ΥΜΙΙΙΑ, όπως υποδηλώνουν και τα αγγεία που βρέθηκαν μαζί με το ειδώλιο (βλ. τάφο ΙΙΙ και αγγεία ΙΙΙ 3-ΙΙΙ 7).

Σφραγίδα V 8/αριθ. ΜΗ 2634 (Πίν. 21 γ)

Φακοειδής σφραγίδα από μαύρο στεατίτη. Εικονίζεται φτερωτό αιγοειδές με δρεπανόσχημη φτερούγα, σε καλπασμό προς τ' αριστερά. Σχηματικό φυτικό θέμα μπροστά από το ζώο. Ακέραιη. Διάμ. 0,016 μ.

Το σχήμα και το υλικό της σφραγίδας είναι αυτά που περισσότερο συνηθίζονται στη μετανακτορική Κρήτη [329]. Αντίθετα, το θέμα του φτερωτού αιγοειδούς [330] είναι σπάνιο στην κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία. Ένα φτερωτό αιγοειδές, μέρος σε μεγαλύτερη σύνθεση, εικονίζεται σε κρητική σφραγίδα του Μουσείου Μπενάκη [331], που η γνησιότητά της αμφισβητήθηκε από τον J. Betts [332], ενώ φαίνεται να υποστηρίζεται τελευταία από τον I. Pini [333]. Φτερωτό αιγοειδές εικονίζεται επίσης σε σφράγισμα από την Πύλο [334] και σε σφραγίδα από τη Μεδεώνα [335], ενώ στοιχεία του θέματος, όπως το κερασφόρο κεφάλι και τα φτερά, εικονίζονται σε φανταστικά όντα σφραγίδας από τις Μυκήνες, που έχουν σώμα λιονταριού και κοινό κεφάλι κριού [336].

Το παράδειγμά μας, φτωχό σε απόδοση, έχει τη σχηματικότητα [337] των προϊόντων της ύστερης εποχής της σφραγιδογλυφίας, που οφείλεται στην αδέξια εφαρμογή των προγενέστερων ρυθμών, που σταδιακά εκφυλίζονται [338]. Η σφραγίδα που εξετάζομε είναι ανάλογη

πλαστικά σ' ένα ειδώλιο από την Αγία Τριάδα, όπου η χλαίνα κοσμείται με αβακωτό (L. Banti, ASAtene 19-21 (1941-43), σ. 56, εικ. 50) και σε υπομυκηναϊκό ειδώλιο από τον Ολούντα, που κοσμείται με παράλληλα τόξα (βλ. υποσημ. 281). Ανάλογη είναι η χλαίνα που φέρουν οι ιερατικές μορφές των σφραγισμάτων της Αγίας Τριάδας και της Ζάκρου και του αγγείου των θεριστών (Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, ό.π., σ. 104-110, όπου τα σχετικά με τη μινωική χλαίνα, εικ. 14 α, β, πίν. 45 β).

329. J. Boardman, Greek Gems and Finger Rings (στο εξής G.G.F.R.), σ. 59.

330. Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, Μυκηναϊκή σφραγιδογλυφία (στο εξής Μ.Σ.), σ. 17. Χ. Τζαβέλλα-Evjen, Τα πτερωτά όντα της προϊστορικής εποχής του Αιγαίου, σ. 59, 115.

331. C.M.S. V, 201.

332. J. Betts, BSA 60 (1965), σ. 203.

333. I. Pini, C.M.S. Beiheft I (Studien zur minoischen und helladischen Glyprik), 1981, σ. 142-145.

334. C.M.S. I, 316.

335. C.M.S. V, 2, 400.

336. C.M.S. I, 73.

337. «Σχηματικό στυλ» αναγνωρίζει η Σακελλαρίου: A. Xenaki-Sakellariou, Les cachets minoens de la Collection Giamalakis (Ét. Crétoises X), σ. XVII.

338. Α. Σακελλαρίου, Μ.Σ., σ. 110.

στην απόδοση του θέματος με τα φτωχότερα δείγματα του ΥΜΙΙ-ΥΜΙΙΙΑ 1 «κοινού ανακτορικού ρυθμού» [339]. Πράγματι, η κάποια φροντίδα στην απόδοση του μυϊκού όγκου, ειδικά στην πίσω όψη του κορμού του ζώου, ανακαλεί τη νατουραλιστική παράδοση του «κοινού ρυθμού» [340].

Όμοια αποδίδεται το σώμα βοοειδών, αιγοειδών και λιονταριών σε μετανακτορικές σφραγίδες του Μουσείου Ηρακλείου, της Οξφόρδης [341], σε σφραγίδες από την Κνωσό και τα Μάλια [342], σε κρητική σφραγίδα του Εθνικού Μουσείου [343] και σε ΥΜΙΙΙΑ 2 σφραγίδα από την Κνωσό στη Συλλογή Μεταξά [344].

Το δρεπανόσχημο φτερό [345] αποδίδεται όμοια σε γρύπα σφραγίδας του Μουσείου Ηρακλείου [346] και σε φτερωτό βοοειδές ΥΜΙΙΙΑ σφραγίδας από το Μαρουλά Ρεθύμνου [347].

Χαρακτηριστική της αμέλειας στην απόδοση είναι η αφύσικη κίνηση των ποδιών που φέρονται όλα μπροστά, τα δυο μπροστινά οριζόντια στη στάση του ιπτάμενου καλπασμού ή του ζώου που κάθεται και το πίσω στη θέση καλπασμού, «αποτέλεσμα μιας αδιαφορίας για την απόδοση της συγκεκριμένης κατάστασης, γιατί τον καλλιτέχνη τον ενδιαφέρει κυρίως το σχήμα που δικαιώνεται αισθητικά» [348]. Η σφραγίδα βρέθηκε μέσα σε ΥΜΙΙΙΒ σαρκοφάγο, με σύνολο ΥΜΙΙΙΑ 2-Β ευρημάτων. Παρά τα γνωστά προβλήματα χρονολόγησης που παρουσιάζουν οι σφραγίδες που ανήκουν σε σύνολα [349], στιλιστικά δε φαίνεται προγενέστερη της περιόδου που υποδεικνύει το σύνολο και μπορεί να χρονολογηθεί προς την ΥΜΙΙΙΑ 2 φάση.

Κοσμήματα

Περόνες μαλλιών

V 2/αριθ. ΜΗ 4355 (Πίν. 21 δ). Χάλκινη αγκιστροειδής περόνη από στριφτό σύρμα τετραγωνικής διατομής. Το αγκιστροειδές άκρο κάμπτεται ορθογώνια. Ακέραιη. Μήκ. 0,143, πάχ. 0,002 μ.

IV 13/αριθ. ΜΗ 2643 (Πίν. 21 ε). Αγκιστροειδής περόνη από γαλανή υαλόμαζα, κυκλικής διατομής. Στο αιχμηρό άκρο είναι σφηνωμένη αμφίκυρτη ψήφος με πυκνές εντομές, από όμοιο υλικό. Συγκολλήθηκε. Μήκ. 0,14, πάχ. 0,05, διάμ. ψήφου 0,018 μ.

Η αγκιστροειδής περόνη [350] έχει αποδειχθεί ότι είναι εξάρτημα για τη στερέωση των μαλλιών κι όχι των ενδυμάτων [351] κι αποτελεί μινωικό τύπο με λίγα μόνο ελλαδικά παραδείγ-

339. «Common Palatial Style»: J. Boardman, G.G.F.R., σ. 48 και 60.

340. Που έχει κοινά χαρακτηριστικά με το στιλ Α της Σακελλαρίου, Μ.Σ., σ. 109-110.

341. G.G.F.R., πιν. 190, 193.

342. A. Xenaki-Sakellariou, ό.π., αριθ. 290, 246, 247, 244.

343. C.M.S. I, 498.

344. C.M.S. IV, 285.

345. Α΄ παραλλαγή στην απόδοση των πτερών φανταστικών ζώων, Μ.Σ., σ. 88.

346. G.G.F.R., πιν. 190.

347. Ι. Παπαποστόλου, ΠΑΕ 1974, πίν. 189Α.

348. Μ.Σ., σ. 83.

349. W. D. Niemeier, C.M.S., Beiheft 1, σ. 103.

350. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, ό.π., κεφ. Ε΄ β, σ. 208-217. L. Vagnetti, Archeologia Classica 24 (1972), σ. 364-371.

351. P.T.K., σ. 151. J. Forsdyke, BSA XXVIII (1926-27), σ. 289 και κυρίως S. Alexiou-W. Brice, Kadmos 11 (1972), σ. 113-124 και ΑΑΑ VIII (1975), σ. 134-135. Περόνη όμοιου τύπου στα μαλλιά νέας εικονίζεται στην τοιχογραφία από το πολύθυρο της Ξεστής 3 της Θήρας (Σπ. Μαρινάτος, Θήρα VII, σ. 35, Πίν. 64, έγχρ. Πίν. Θ, Ι. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, ό.π., σ. 216).

ματα. Συνήθως είναι από χαλκό, υπάρχουν όμως και παραδείγματα από υαλόμαζα, ασήμι και χρυσό [352].

Ο τύπος της ΥΜΙΙΙΒ [353] χάλκινης περόνης V 2/4355 που εξετάζομε, με το στριφτό συρμάτινο στέλεχος τετραγωνικής διατομής, βρίσκεται σε μερικές ακόμα περόνες, τη χρυσή των Ισοπάτων Κνωσού [354] και τις χάλκινες από τα Γουρνιά [355], από το Ψυχρό (δυο παραδείγματα) [356], από το Παλαίκαστρο [357] και την παρόμοια με εγκοπές από το Αυγό (Καβούσι) [358]. Το στριφτό στέλεχος διευκόλυνε ασφαλώς τη στερέωση της περόνης μέσα στη μάζα των μαλλιών.

Αντίθετα, η περόνη από υαλόμαζα με τη λεία επιφάνειά της θα δημιουργούσε πρόβλημα στερέωσης. Γι' αυτό το λόγο, επινοήθηκε η λύση που εικονίζει το δεύτερο παράδειγμά μας, η περόνη από γαλάζια υαλόμαζα IV 13/αριθ. ΜΗ 2643. Στο αιχμηρό της άκρο βρέθηκε σφηνωμένη μια αμφικωνική ψήφος-«κουμπί» με πυκνές λεπτές χαραγές [359] από όμοιο υλικό, ασφαλώς για να εμποδίζει την περόνη να γλιστρήσει απ' τα μαλλιά. Στο ερώτημα αν είναι το παράδειγμα αυτό μεμονωμένο ή αν αποτελούσε μια γενική λύση για τις περόνες απο υαλόμαζα, δίνει απάντηση η επανεξέταση των ανασκαφικών συνόλων που απέδωσαν όμοιες περόνες [360] και που όλες μπορούν να συμπληρωθούν στο άκρο τους με ένα «κουμπί» από όμοιο υλικό, που περιλαμβάνεται στο σύνολο και που δεν είχε προσδιοριστεί η λειτουργικότητά του από έλλειψη ανασκαφικών ενδείξεων.

Στο σύνολο των κοσμημάτων της Παχυάμμου π.χ., υπάρχει μια μόνο ψήφος κομβιόσχημη [361] από λευκή υαλόμαζα, που βρέθηκε μαζί με τα κοσμήματα και την περόνη από λευκή επίσης υαλόμαζα μέσα σε κυλινδρική πυξίδα [362]. Μια δοκιμή στο Μουσείο Ηρακλείου έδειξε ότι η περόνη ενσφηνώνεται ακριβώς στην ψήφο (Πίν. 21 στ). Το ίδιο αποτέλεσμα είχε η εξέταση των ευρημάτων από τους Κασάνους [363]: περιλαμβάνουν επίσης μια μόνο κομβιόσχημη ψήφο (αριθ. ΜΗ 2478) από την ίδια λευκή υαλόμαζα με την περόνη που βρέθηκε στο σύνολο (αριθ. ΜΗ 2476), που σφηνώνεται μ' ευκολία στο άκρο της. Το ΥΜΙΙΙ επίσης σύνολο από πρόσφατη ανασκαφή στην Τύλισο [364] περιλαμβάνει, μεταξύ των κτερισμάτων μιας ταφής, μια περόνη αγκιστροειδή από κυανή υαλόμαζα και μαζί της ένα κωνικό κουμπί από όμοιο υλικό, που μπορεί να σφηνωθεί στο αίχμηρό της άκρο.

Έτσι, όπως φαίνεται απ' τα παραπάνω παραδείγματα, μπορεί να συμπληρωθεί ο τύ-

352. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, ό.π., κατάλογος αγκιστροειδών περονών, σ. 209 κ.ε. L. Vagnetti, ό.π., σ. 367 κ.ε.

353. Βρέθηκε μέσα στην ΥΜΙΙΙΒ σαρκοφάγο V 1/21819.

354. P.T.K., σ. 151, εικ. 129.

355. H. Boyd-Hawes, ό.π., πίν. IV, 41.

356. Η μια στο Μουσείο Ηρακλείου αριθ. 509 και η άλλη στην Οξφόρδη: J. Boardman, The Cretan Collection in Oxford, σ. 34, αριθ. 147, εικ. 14 (147), πίν. XIII.

357. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, ό.π., σ. 260 αριθ. 6.

358. H. Hastings, AJA 25 (1905), σ. 278 κ.ε., Πίν. X 8.

359. P.T.K., σ. 71, εικ. 81 a. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 305, εικ. 128, 15. A. Wace, BSA 25 (1921-23), σ. 371, εικ. 81b. A. Persson, The Royal Tombs at Dendra near Midea (1931), Πίν. XV. S. Hood κ.ά., BSA 53-54 (1958-59), σ. 245, II 2, εἰκ. 34, πίν. 59 a.

360. Κάπως διαφορετικές, επιμήκεις, με πολύ λεπτό στέλεχος που δε δέχεται τέτοια ψήφο, είναι οι περόνες από κυανή υαλόμαζα των Αρχανών. Ι. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1975Β΄, σ. 263-264, πίν. 234α, 237.

361. Για το σχήμα βλ. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 279-280, εικ. 123, αριθ. 8-11 και M.P. Chron, σ. 89-91, εικ. 2c.

362. Στ. Αλεξίου, Κρητ. Χρον. 8 (1954), σ. 400, 403-404, αριθ. 8, 9 και Πίν. ΣΤ΄, εικ. 2.

363. ΑΔ 27 (1972) : Χρονικά, σ. 621 και Kadmos 11 (1972), σ. 114.

364. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά (υπό εκτύπωση).

πος της αγκιστροειδούς περόνης από υαλόμαζα με μια ψήφο διάφορων σχημάτων, από όμοιο υλικό, στο άκρο της.

Περιδέραια, χάντρες

Ι 9/αριθ. ΜΗ 2414 (ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 507). Είκοσι πέντε ψήφοι από κυανή υαλόμαζα, που αποτέλεσαν ένα περιδέραιο. Στη μια όψη ανάγλυφη παράσταση σχηματοποιημένων ναυτίλων. Λευκή και μαύρη οξείδωση καλύπτει την επιφάνεια. Πολλές από τις ψήφους συμπληρωμένες. Διαστ. 0,014×0,008 μ.

Ι 10/αριθ. ΜΗ 2415 (ΑΔ, ό.π., Πίν. 507). Τριάντα δύο ψήφοι σε σχήμα φύλλου κισσού από γαλανή υαλόμαζα, που αποτέλεσαν ένα περιδέραιο. Λευκή οξείδωση καλύπτει την επιφάνεια. Διαστ. 0,01×0,012 μ.

Ι 11/αριθ. ΜΗ 2416 (ΑΔ, ό.π., Πίν. 507). Τριάντα πέντε ψήφοι από λευκοκίτρινη φαγεντιανή. Απ' αυτές εικοσιτρείς ρομβοειδείς. Εγχάρακτη γραμμή ακολουθεί το περίγραμμα και άλλες δυο το μεγάλο άξονα. Οι υπόλοιπες δώδεκα, σιτόσχημες με χαραγές κατά μήκος. Αποτέλεσαν ένα περιδέραιο. Μήκος ρομβοειδών: 0,018 μ. Μήκος σιτόσχημων: 0,015 μ.

Ι 12/αριθ. ΜΗ 2417 (ΑΔ, ό.π., Πίν. 507). Ενενήντα τέσσερις σφαιρικές ψήφοι διάφορων μεγεθών από υπόλευκη φαγεντιανή και γαλανή υαλόμαζα και δεκατέσσερις σφαιρικές, επίσης από σάρδιο. Διάμ. 0,004-0,009 μ.

Ι 13/αριθ. ΜΗ 2418 (ΑΔ, ό.π., Πίν. 507). Εξήντα οκτώ κυλινδρικές ψήφοι από υπόλευκη υαλόμαζα. που φέρουν εγκάρσιες εντομές, και δύο δισκοειδείς από λευκή υαλόμαζα. Αποτέλεσαν περιδέραιο. Μήκ. 0,007-0,01, διάμ. 0,003 μ.

Ι 14/αριθ. ΜΗ 2419. Μεγάλος αριθμός από μικρές σφαιρικές, πιεσμένες και δισκοειδείς ψήφους από κυανή, λευκή και τεφρόμαυρη υαλόμαζα. Οι περισσότερες σπασμένες. Συντέθηκαν σε περιδέραιο. Διάμ. 0,003-0,005 μ.

Ι 15/αριθ. ΜΗ 2420. Δεκαεννέα μικρότατες δισκοειδείς ψήφοι από φαγεντιανή και δύο από κοκκινωπή πέτρα. Διάμ. 0,01-0,0015 μ.

Ι 16 αριθ. /ΜΗ 2421. Οκτώ ψήφοι από κυανή οξειδωμένη υαλόμαζα, απ' τις οποίες έξι παπυρόσχημες και δύο σε σχήμα φύλλου κισσού. Διαστ. παπυρόσχημων 0,008×0,011 μ., διαστ. φύλλων κισσού 0,006×0,006 μ.

Ι 17/αριθ. ΜΗ 2422. Δύο κωνικές ψήφοι από οφείτη, μια αμφίκυρτη με εγχαράξεις και μια ρομβοειδής από κυανή υαλόμαζα. Διαμ. αμφίκυρτης 0,019 μ., διάμ. κωνικής 0,017, ύψ. 0,013, διάμ. κωνικής 0,017, ύψ. 0,011 μ.

ΙΙΙ 11-12-13/ αριθ. ΜΗ 2637. Μια κωνική ψήφος-«κουμπί» από στεατίτη, μια μεγάλη σφαιρική από τεφρόλευκη υαλόμαζα και μια πιεσμένη αμφικωνική με πυκνές λεπτές χαραγές στην ακμή, από κυανή υαλόμαζα. α) Διαστ. κωνικής ψήφου: ύψ. 0,012, διάμ. βάσης 0,018 μ., β) διάμ. σφαιρικής ψήφου 0,021 μ., γ) διάμ. αμφίκυρτης 0,016 μ.,

ΙΙΙ 14-15/αριθ. ΜΗ 2639α-β (Πίν. 22 β). α) Δεκαπέντε ψήφοι από λευκή υαλόμαζα σε σχήμα κρινοειδών και τμήμα όμοιας μεγαλύτερης. Συντέθηκαν σε περιδέραιο. Μήκ. 0,008, πλ. 0,01 μ. β) Τριάντα επτά σφαιρικές ψήφοι από λευκή υαλόμαζα, μια πολύ πιεσμένη σφαιρική από λευκή υαλόμαζα και μια σφαιρική από αλάβαστρο. Συντέθηκαν σε περιδέραιο. Διάμ. 0,006-0,01 μ.

ΙV 27/αριθ. ΜΗ 2635. Κωνική ψήφος-«κουμπί» από τεφρόμαυρο στεατίτη. Ύψ. 0,013, διάμ. βάσης 0,021 μ.

ΙV 29/αριθ. ΜΗ 2636. Κωνική ψήφος-«κουμπί» από ελαιόχρωμο στεατίτη. Ύψ. 0,011, διάμ. βάσης 0,023 μ.

IV 12/αριθ. ΜΗ 2642α-γ. Μια κωνική ψήφος-«κουμπί» από ορεία κρύσταλλο και άλλες δύο όμοιου σχήματος, από αλάβαστρο. Ακέραιες οι δύο, λίγο σπασμένη η μία αλαβάστρινη. Ύψ. (ορ. κρυστάλλου) 0,019, διάμ. 0,025, ύψ. (αλαβάστρου) 0,011, διάμ. 0,016 μ.

V 10-11/αριθ. ΜΗ 2638α-β (Πίν. 22 α). α) Έντεκα ορθογώνια πλακίδια από κυανή υαλόμαζα με δυο ανάγλυφα φύλλα κισσού και στιγμές. Οπές για ανάρτηση, κατά μήκος των στενών πλευρών, διέρχονται από συμφυείς πλαστικούς ημικυλίνδρους που κοσμούνται με ανάγλυφους δακτυλίους. Αποτέλεσαν ένα περιδέραιο. β) Πολλές μικροσκοπικές δακτυλιόσχημες ψήφοι από λευκή υαλόμαζα, τέσσερις χάλκινες δακτυλιόσχημες, δύο σφαιρικές, απ' τις οποίες η μια με εγχαράξεις από κυανή υαλόμαζα, επτά σφαιρικές από ορεία κρύσταλλο και κομμάτια από λίγες ακόμα χάλκινες, πολύ οξειδωμένες. Αποτέλεσαν ένα περιδέραιο. Διάστ. α) μήκ. 0,028, πλ. 0,01, πάχ. 0,002, διαστ. β) διάμ. 0,003-0,007 μ.

Κοινές ψήφοι από συνηθισμένες ύλες σε σχήματα γεωμετρικά ή από φυτικά και θαλάσσια θέματα. Στα γεωμετρικά σχήματα ανήκουν οι σφαιρικές [365], δακτυλιόσχημες, κυλινδρικές [366], αμυγδαλόσχημες [367]-ρομβοειδείς, κυλινδρικές με εντομές [368] και οι σφαιρικές με κάθετες εγχαράξεις [369] από πολύχρωμες πέτρες, φαγεντιανή, ορεία κρύσταλλο, υαλόμαζα και χαλκό.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν ψήφοι από υαλόμαζα [370] σε σχήμα κρίνου [371], παπύρου [372], φύλλου κισσού [373], διπλού αργοναύτη [374] και τα πλακίδια με το ανάγλυφο φύλλο κισσού [375].

Οι κωνικές ψήφοι ή κουμπιά [376], από τα πιο συνηθισμένα ευρήματα στα κρητομυκηναϊκά νεκροταφεία, έχουν κατά καιρούς ερμηνευθεί ως χάντρες, υφαντικά σφονδύλια, πραγματικά κουμπιά ή ως βαρίδια για την καλύτερη προσαρμογή των πτυχώσεων του ενδύματος [377].

Από τα εξεταζόμενα, τα IV 12/2642α-γ βρέθηκαν μέσα στην πυξίδα IV 10/21807 μαζί με την περόνη από υαλόμαζα IV 13/2643 και αποτελούνται από ημιπολύτιμες ύλες, ορεία κρύσταλλο και λευκό αλάβαστρο. Έτσι, φαίνεται πιθανότερο ότι χρησιμοποιήθηκαν ως χάντρες κοσμημάτων.

365. A. Higgins, Greek and Roman Jewellery, London 1961, σ. 73 4,1. E. Bielefeld, Schmuck, Archaeologia Homerica 1, Kap. C, σ. 27, εικ. 3. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 303 κ.ε., εικ. 305, 1.

366. E. Bielefeld, ό.π., σ. 27. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 305, 13.

367. A. Higgins, ό.π., σ. 74. E. Bielefeld, ό.π., σ. 27. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 305, 32.

368. E. Bielefeld, ό.π., σ. 27 και υποσημ. 188. Όμοιου τύπου χάντρες κατασκευάζονταν στη μήτρα από τον Πόρο Ηρακλείου: Αικ. Παπαευθυμίου, Κρητ. Χρον. 25 (1973), σ. 390, Πίν. ΙΒ', 2 και ΙΔ'.

369. E. Bielefeld, ό.π., σ. 27. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 307, εικ. 128, 7.

370. Για την παραγωγή κοσμημάτων από υαλόμαζα σε μήτρες βλ. Αικ. Παπαευθυμίου, ό.π., σ. 375 κ.ε. Βλ. επίσης O. Sargnon, Les bijoux préhelléniques (1970, φωτ. έκδ.), σ. 45-46. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π. σ. 310.

371. A. Higgins, ό.π., σ. 71 τύπος 13. O. Sargnon, ό.π., σ. 79, εικ. 86, N. 485. E. Bielefeld, ό.π., σ. 29, εικ. 4.

372. A. Higgins, ό.π., σ. 80 τύπος 19, Πίν. 10F. O. Sargnon, ό.π., σ. 84, εικ. 105, N. 539. E. Bielefeld, ό.π., σ. 29.

373. A. Higgins, ό.π., σ. 80, τύπος 22. O. Sargnon, ό.π., σ. 82, N. 516. E. Bielefeld, ό.π., σ. 29. S. Hood κ.ά., ό.π., σ. 251, X13.

374. A. Higgins, ό.π., σ. 79, τύπος 9, Πίν. 116. O. Sargnon, ό.π., σ. 85, εικ. 107, N. 546. E. Bielefeld, ό.π., σ. 29.

375. A. Persson, ό.π., σ. 105, εικ. 80. A. Maiuri, ASAtene VI-VII (1923-24), σ. 102, εικ. 19 και 82. E. Bielefeld, ό.π., Πίν. III.

376. M.P. Chron, σ. 89, τύπος a1 και εικ. 2. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 277-281.

377. Γενικά Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 277-289, και BSA 72 (1977), σ. 113-119, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Την ίδια χρήση θα είχε και το IV 11/2637α, που βρέθηκε μαζί με δυο χάντρες από υαλόμαζα.

Τα υπόλοιπα δύο, από στεατίτη (IV 27/2635, IV 29/2636), βρέθηκαν μεμονωμένα στον τάφο IV, χωρίς ιδιαίτερες ανασκαφικές ενδείξεις που να ερμηνεύουν τη χρήση τους.

Χάλκινοι κρίκοι

I 18/ακατάγραφο. Χάλκινος κρίκος-δακτυλίδι, συγκολλημένος από τρία κομμάτια. Διάμ. 0,016, πλ. 0,004 μ.

V 5/ακατάγραφο. Κρίκος-δακτυλίδι από χάλκινο σύρμα, σπασμένος σε πολλά κομμάτια και ασυγκόλλητος. Πολύ οξειδωμένος.

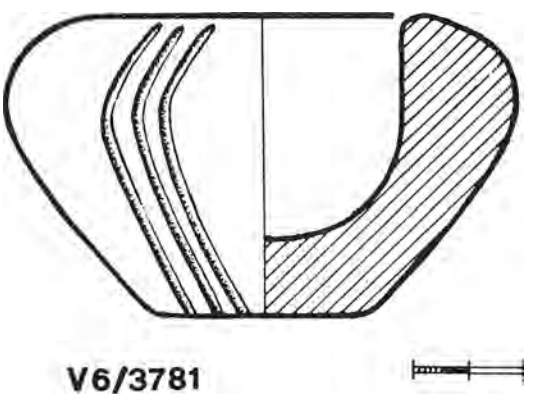
Οι απλοί χάλκινοι και ασημένιοι κρίκοι-δακτυλίδια είναι συνηθισμένο εύρημα στα κρητομυκηναϊκά νεκροταφεία. Πολλοί βρέθηκαν στην Περατή και την Ιαλυσό [378], ενώ από την Κρήτη μεγάλος αριθμός αναφέρεται από το νεκροταφείο των Αρμένων Ρεθύμνου [379].

Μεμονωμένα παραδείγματα βρέθηκαν και σ' άλλα μινωικά νεκροταφεία, όπως π.χ. της Ζαφέρ Παπούρας [380] και των Γυψάδων Κνωσού [381], από το Φουρνί [382] και από τον Ανήφορο Αρχανών, όπου ο κρίκος βρέθηκε περασμένος στο δάκτυλο του νεκρού [383].

Λίθινα

V 6/αριθ. ΜΗ 3781 (Σχέδ. 40)

Καλυκόσχημο αγγείο από γκρίζο οφείτη. Η επιφάνεια κοσμείται με πέντε ομάδες τριων

Σχέδ. 40.

κάθετων εγχαράξεων που αποδίδουν σχηματικά πέταλα λουλουδιού. Ακέραιο. Ύψ. 0,056, διάμ. βάσης 0,038, μέγ. διάμ. 0,093, διάμ. κυκλικής κοιλότητας 0,053, βάθ. κοιλότητας 0,041 μ.

378. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 291 και υποσημ. 4.

379. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 515-516, ΑΔ 27 (1972) : Χρονικά, σ. 640-644 και ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 919-920.

380. P.T.K., τάφοι 69, 78 και 100, σ. 75, 76 και 92 αντίστοιχα.

381. S. Hood κ.ά., ό.π., τάφοι III, IV4, VII17, σ. 197.

382. Ι. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1975Β', σ. 258, Πίν. 228β.

383. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 14 (1960), σ. 507.

Ανήκει στο ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ τύπο των καλυκόσχημων αγγείων, που στην εξωτερική τους επιφάνεια αποδίδονται ανάγλυφα πέταλα λουλουδιού με νευρώσεις και εγχαράξεις [384]. Αρκετά βρέθηκαν σε ΥΜΙΙΙ τάφους. Όμως, παρά την άποψη ότι τα αγγεία αυτά λόγω του υλικού τους μπορεί να είναι παλιότερα δείγματα που ξαναχρησιμοποιήθηκαν στους ύστερους τάφους [385], το παράδειγμά μας με τις κατακόρυφες απλές χαραγές, που αποδίδουν, χωρίς καμιά πλαστικότητα, εντελώς άψυχο και σχηματοποιημένο το ανάγλυφο φυτικό κόσμημα [386], ανήκει ασφαλώς στη μετανακτορική περίοδο και μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΜΙΙΙΒ φάση, όπως υποδηλώνει και το σύνολο του τάφου όπου βρέθηκε (βλ. τάφο V).

IV 28/αριθ. ΜΗ 3782 (Σχέδ. 41)

Μύκητας ξίφους σε σχήμα πολύ πιεσμένο ημισφαιρικό, με βραχύ κυλινδρικό στέλεχος και διαμπερή κατά το ύψος οπή. Από αλάβαστρο λευκό με υπόλευκες φλεβώσεις. Διάμ. 0,049, πάχ. 0,007, διάμ. οπής 0,008 μ.

Σχέδ. 41.

Ο κατακόρυφα διάτρητος, πιεσμένος ημισφαιρικός, αλαβάστρινος μύκητας της λαβής ξίφους ή εγχειρίδιου που εξετάζομε [387] είναι ανάλογος με μύκητα από φαγεντιανή με οπές για ενθέσεις από τους θαλαμωτούς τάφους των Μυκηνών [388].

Το ιδιαίτερα πιεσμένο σχήμα θυμίζει την απόληξη σχήματος Τ της λαβής ΥΜ-ΥΕΙΙΙΑ 2-Γ ξιφών, στην οποία στερεώνονται δυο αντίστοιχα στο σχήμα πιεσμένα ημιδισκία από ελεφαντόδοντο, κόκαλο ή ξύλο [389].

Μάρτης 1982

ΝΩΤΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

384. P. Warren, Minoan Stone Vases, σ. 14-15, αριθ. 5 και σ. 190-191.

385. Ό.π.

386. Βλ. ωραία δείγματα του τύπου, ό.π., Πίν. αρ. 5.

387. Αντίστοιχου σχήματος αντικείμενα από την Περατή και την Ιαλυσό (Ιακωβίδης, ό.π., σ. 349-350, εικ. 153 και A. Maiuri, ό.π., σ. 126, εικ. 45), αλλά με πιο ημισφαιρικό ή κολουροκωνικό σχήμα και από ευτελέστερο υλικό, έχουν ερμηνευθεί ως λαβές σκήπτρων ή βακτηριών (Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 350).

388. A. Wace, Chamber Tombs..., σ. 220, πίν. LI.

389. N. Sandars, AJA 67 (1963), τύπος Dii-G, σ. 130-140, πίν. 24, 24 μέχρι 26, 50 και για τη χρονολόγηση σ. 142. Για τον τρόπο στερέωσης των μερών της λαβής βλ. P.T.K., σ. 43, εικ. 39b.

Ο ΚΡΑΤΗΡΑΣ F 160 ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΙ Η ΠΟΛΥΓΝΩΤΕΙΑ ΙΛΙΟΥ ΠΕΡΣΙΣ ΣΤΟΥΣ ΔΕΛΦΟΥΣ [1]

(Πίν. 23-34)

Από ένα μεγάλο κύκλο παραστάσεων που αναφέρονται γενικότερα στην άλωση της Τροίας και ειδικότερα στο επεισόδιο Αίαντα-Κασσάνδρας, τόσο στη μελανόμορφη όσο και στην ερυθρόμορφη αγγειογραφία [2], ξεχωρίζει για τις συνθετικές ιδιοτυπίες της η σκηνή στον απουλικό ελικωτό κρατήρα του «ζωγράφου της Ιλίου Πέρσεως» στο Βρετ. Μουσείο [3] (Πίν. 23-24 α).

Η κυριότερη ιδιομορφία της παράστασης, η οποία τουλάχιστον σε σχέση με τις σύγχρονές της κατωιταλιωτικές παρουσιάζεται ιδιαίτερα πολυπρόσωπη [4], είναι η συμπύκνωση σε μια σκηνή δυο ανεξάρτητων μεταξύ τους μοτίβων δράσης, που συχνά εμφανίζονται μεμονωμένα στην πλούσια εικονογραφία της Ιλίου Πέρσεως. Το ζευγάρι της Τρωαδίτισσας ικέτιδας, που επιζητεί τη σωτηρία της στο βωμό και στο ξόανο της θεάς, και του Έλληνα διώκτη της, επαναλαμβάνεται δυο φορές σε διαφορετικά όμως μοτίβα στο κέντρο της σύνθεσης. Το ξόανο της ένοπλης θεάς, που υψώνεται στο μέσο του μεγάλου βω-

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται για τις υποδείξεις και την κριτική τους στους κ. Π. Θέμελη και Μ. Τιβέριο. Για τις φωτογραφίες των Πίν. 24 α, 29 α-β, 34 α-β ευχαριστώ το Βρετ. Μουσείο. Η παλιότερη βιβλιογραφία του θέματος συγκεντρωμένη από τους Hitzig - Blümner, Graeciae Descriptio V (1899), σ. 756 κ.ε. Ξεχωρίζουμε την καθοριστική στην αναζήτηση της καλλιτεχνικής φυσιογνωμίας του Πολύγνωτου εργασία του C. Robert, Die Iliupersis des Polygnot, HallWPr. 17 (1893). Η έρευνα με ποικίλες αφορμές ασχολήθηκε με το έργο του μεγάλου καλλιτέχνη και με τις ενδεχόμενες απηχήσεις που είχαν οι συνθέσεις του σε μικρότερα έργα. Ενδεικτικά αναφέρουμε, E. Löwy, Polygnot, 1 και 2 (1929), Χρ. Χρήστου, ΑΕ 1957, σ. 168-226, M. Robertson, BSA 62 (1967), σ. 5-12.

2. Γενικά για την «Ιλίου Πέρσιν» H. Heydemann, Iliupersis auf einer Trinkschale des Brygos (1866), Μ. Τιβέριος, Ο Λυδός και το έργο του (1976), σημ. 118. Για το επεισόδιο Αίαντα-Κασσάνδρας, E. Gerhardt, AZ 6 (1848), σ. 209-217, J. Davreaux, La légende de la prophétesse Cassandre d'après les textes et les monuments (1942), σ. 138-211, P. E. Arias, RIA 4 (1955), σ. 111 κ.ε. Το υλικό και η βιβλιογραφία συγκεντρωμένα τελευταία από το J. M. Moret, L'Iliupersis dans la céramique italiote (1975), σ. 9 κ.ε.

3. D. Raoul-Rochette, Monuments inédits (1833), σ. 300-309, πίν. 66. F. G. Welcker, RhM 3 (1835), σ. 615 κ.ε. Του ίδιου, Alte Denkmäler III (1851), σ. 445-449. R. H. Klausen, Aeneas und die Penaten I (1839), σ. 156. E. Gerhardt, ό.π., σ. 225-233. J. Overbeck, Gallerie heroischer Bildwerke der alten Kunst (1853), σ. 643-651, πίν. 26 17. H. Heydemann, ό.π., σ. 36-37. W. Klein, AdI 1877, σ. 259. Denkmäler des klassischen Altertums I (1885), σ. 749, εικ. 801. H. B. Walters, Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum IV (1896), σ. 81-82, Davraeux, ό.π., σ. 176, 121 Β, εικ. 123. Arias, ό.π., σ. 112, εικ. 20. Moret, ό.π., σ. 9 κ.ε., 64 κ.ε., 139 κ.ε., πίν. 8-9 και 10.1. A. D. Trendall, South Italian vase painting (1966), σ. 4, πίν. 7. Α. Μάντης, Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερειών και των ιερέων (1983), σ. 72, Θ2. Για το ζωγράφο της Ιλίου Πέρσεως εκτενέστερα, A. D. Trendall - A. Cambitoglou, The red-figured vases of Apulia, I, Early and middle Apulian (1978), σ. 185 κ.ε.

4. Πολυπρόσωπη είναι η παράσταση και στον απουλικό κρατήρα F 278 του Βρετ. Μουσείου (Moret, ό.π. ΙΙ, αριθ. 7, πίν. 20-21), όπου όμως τα πολλαπλά επεισόδια που εικονίζονται από την «Ιλίου Πέρσιν» απομονώνονται μεταξύ τους, γιατί έχουν ξεχωριστά κέντρα δράσης τα ξόανα των θεοτήτων. Βλ. και Πίν. 26 α-β.

μού με την κυματοειδή επίστεψη, αποτελεί την κορυφή αυτής της τριγωνόσχημης διάταξης.

Οι προσπάθειες στην αναζήτηση των ονομάτων περιορίσθηκαν κάθε φορά σε Τρωαδίτισσες ηρωίδες και Έλληνες ήρωες, εξέχουσες μυθολογικές μορφές στα επεισόδια της άλωσης της Τροίας, παρόλο που η παλιότερη έρευνα δε βρέθηκε πάντα σύμφωνη στην ερμηνεία, τόσο των δύο γυναικείων όσο και των δύο ανδρικών μορφών της σύνθεσης. Στο δεξί ζευγάρι αναγνώρισαν την Κασσάνδρα και τον Αίαντα, ενώ στο αριστερό την Πολυξένη και το Νεοπτόλεμο [5]. Η σειρά αυτή μοιραία αντιστράφηκε από άλλους ερευνητές [6], αλλά τα ονόματα αυτά ήταν και τα κυριότερα που διεκδίκησαν οι τέσσερις μορφές της σύνθεσης μέχρι τα νεότερα χρόνια, με πιο σημαντική ίσως εξαίρεση την ερμηνεία του Gerhardt [7]. Ένα ακόμη μυθολογικό ζευγάρι, που ήρθε να διεκδικήσει τη θέση του στη σύνθεση, περιέπλεξε ακόμη περισσότερο τα πράγματα. Η Davreaux [8], επαναλαμβάνοντας μια παλιότερη υπόθεση του Klein [9], πρότεινε να αναγνωρίσουμε στο δεξί ζεύγος το Μενέλαο και την Ελένη, ενώ για το αριστερό προτίμησε τα ονόματα Αίαντα-Κασσάνδρας. Η ερμηνεία αυτή, που έγινε δεκτή και από το Moret [10], που ασχολήθηκε τελευταία με την απεικόνιση του θέματος στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία και επεδίωξε να τη θεμελιώσει ακόμα περισσότερο, δημιουργεί αναπόφευκτες δυσκολίες. Εκτός από τη μοναδικότητα που θα αποτελούσε στην εικονογραφία της Ιλίου Πέρσεως η συναπεικόνιση και συμπύκνωση των επεισοδίων Μενέλαου-Ελένης και Αίαντα-Κασσάνδρας [11], υπάρχει ένα πλήθος ακόμα αντιρρήσεων, που μας επιτρέπει να αμφισβητήσουμε αυτή την ερμηνεία.

5. D. Raoul-Rochette, ό.π. (υποσημ. 3). Σύμφωνος μαζί του στην ονομασία των μορφών και ο Welcker, Alte Denkmäler III (1851), σ. 446 κ.ε., μολονότι συνδέει χιαστί τα ζευγάρια, σ. 448. Ακόμα Walters, ό.π., σ. 81-82.

6. Κυρίως Overbeck και Heydemann, ό.π. Βλ. και το διάγραμμα στη σ. 113.

7. Ο E. Gerhardt, ό.π., σ. 225-233, ήταν ο μόνος που ερμήνευσε την καθιστή στο βωμό γυναικεία μορφή ως Αφροδίτη. Τόσο αυτός, όσο και ο Klausen, ό.π., νωρίτερα, είχαν αναγνωρίσει στον όρθιο πολεμιστή δεξιά τον Αινεία.

8. Ό.π.

9. AdI 1877, σ. 259.

10. Ό.π., (υποσημ. 2 και 3).

11. Μια τέτοια συναπεικόνιση υπάρχει σε μια αποσπασματικά σωζόμενη εμ. υδρία στην Αθήνα, Εθν. Αρχαιολ. Μουσείο, αρ. 14.983 (Ν. Βερδελής, ΑΕ 1937, σ. 754 κ.ε.), όπου τα ζευγάρια διωκτών και ικέτιδων έχουν τελείως αντίρροπες κατευθύνσεις, που ξεκινούν από το μέσο της σύνθεσης και διευθύνονται προς τα έξω. Στην περίπτωση αυτή έχουμε δύο επίκεντρα σύνθεσης, που ορίζονται από τους βωμούς στους οποίους καταφεύγουν οι ικέτιδες. Αυτό δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί συνθετική συμπύκνωση δύο επεισοδίων ταυτόσημων από την άποψη του περιεχομένου, αλλά εκλεκτικά αφηγηματική παράταξη γεγονότων, που δεν είναι υποχρεωτικό να συμπίπτουν ούτε χρονικά ούτε τοπικά. Η αντίληψη αυτή γίνεται ακόμα πιο σαφής από τις φράσεις του πρώτου ερευνητή, ό.π., σ. 755: «Ολόκληρος η παράστασις περιλαμβάνει σκηνάς εκ της Ιλίου Πέρσεως, διαιρουμένη εις δύο χωριστάς ομάδας, εκάστη των οποίων αρχίζει εκ του απέναντι ακριβώς της καθέτου λαβής μέρους και βαίνει κατ' αντίθετον προς αυτήν φοράν. Αποτέλεσμα τούτου είναι ότι δεν παρουσιάζεται εις το ημέτερον αγγείον ενιαία παράστασις της οποίας όλαι αι σκηναί να εκτυλίσσωνται πέριξ ενός κέντρου, αλλά η σύνθεσης είναι φυγοκεντρική πράγμα σπάνιον εις τον εμ. ρυθμόν». Η αντιπαράθεση των επεισοδίων εκφράζεται καλύτερα στον αμφορέα 1948.10-15.2 του Βρετ. Μουσείου (Moret, ό.π., σ. 58, πίν. 17), όπου τα δύο επεισόδια διαλέγονται για να κοσμήσουν τις δυο όψεις του αγγείου. Ο διαχωρισμός της δράσης γίνεται ακόμα πιο σαφής στις περιπτώσεις που οι συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες πορείες των ικέτιδων και των διωκτών τους έχουν ως τέρμα δύο και όχι ένα ξόανο (Moret, ό.π., σ. 58). Η αντιπαράθεση αυτή δείχνει ότι ένας τρόπος παράστασης, όπως του κρατήρα F 160, θα έμενε χωρίς προηγούμενο στην εικονογραφία επεισοδίων από την άλωση της Τροίας.

Είναι γεγονός ότι ένα παρόμοιο μοτίβο χαρακτηρίζει το ζευγάρι Μενέλαου-Ελένης στη σωζόμενη, σε περιορισμένη σχετικά κλίμακα, εικονογραφία του επεισοδίου στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία [12]. Προσεκτικότερες όμως συγκρίσεις κάνουν μια τέτοια ερμηνεία για το δεξί ζευγάρι της σύνθεσης μάλλον απίθανη. Προσδιοριστικό στοιχείο στις παραστάσεις Μενέλαου-Ελένης στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία, αποτελεί η παρουσία του μικρού φτερωτού Έρωτα, που μεσολαβεί για να μετριάσει την ορμή του διώκτη (Π ί ν. 24 β, 25) [13]. Δεν είναι καθόλου συμπτωματικό ότι ο Έρωτας απουσιάζει από την παράστασή μας και ένας ενδεχόμενος ισχυρισμός, ότι η παρουσία του θα κατέστρεφε τη συμμετρία της σύνθεσης, δε φαίνεται να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα. Αντίθετα, ο αγγειογράφος θα πρέπει να ήταν πρόθυμος να διευκολύνει τη σωστή αναγνώριση εισάγοντας τη μορφή του Έρωτα. Εκτός από τον Έρωτα εικονίζεται μερικές φορές και η προστάτρια θεά της Ελένης Αφροδίτη (Π ί ν. 24 β, 25), που η παρουσία της έχει σκοπό να κατευνάσει το θυμό του Μενέλαου. Κι αυτή όμως η μορφή λείπει από τη σύνθεσή μας.

Από την άλλη μεριά, τα στοιχεία που μας προσφέρει η παράσταση του δεξιού ζευγαριού δεν ενισχύουν μια τέτοια ερμηνεία. Η στάση της ανδρικής μορφής δεξιά σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί ως επιθετική. Το ίδιο συμβαίνει με τη διάθεσή της. Ο Μενέλαος στις παραστάσεις του επεισοδίου στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία έχει καθαρά ορμητική και επιθετική διάθεση και το επιθετικό του όπλο είναι κατά κανόνα το ξίφος, τόσο στη μελανόμορφη και ερυθρόμορφη αττική αγγειογραφία, όσο και στα κατωιταλιωτικά αγγεία (Π ί ν. 24 β, 25) [14]. Κανένα λοιπόν από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη μορφή του ήρωα στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία δε διαπιστώνεται στην παράστασή μας. Η Ελένη πάλι από την άλλη μεριά, που η εικονογραφία της είναι δανεισμένη από τον κύκλο των παραστάσεων Αίαντα-Κασσάνδρας, εικονίζεται πότε στο ένα και πότε στο άλλο από τα δύο μοτίβα που μας παραδίδει η παράστασή μας. Ένα στοιχείο όμως που κάνει αδύνατη τη συσχέτιση της μορφής του αγγείου μας με την Ελένη, είναι ότι η ηρωίδα, στις τρεις τουλάχιστον από τις τέσσερις βεβαιωμένες παραστάσεις της στο επεισόδιο του Μενέλαου στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία, εξωραΐζεται ιδιαίτερα με το περιδέραιο στο λαιμό της (Π ί ν. 24 β, 25) και με πλούσια κοσμήματα στα μαλλιά της, γεγονός που επίσης δεν ισχύει για τη μορφή του αγγείου μας. Πάνω απ' όλα όμως δεν υπάρχει καμιά εσωτερική δραματική ατμόσφαιρα στα μοτίβα των δύο μορφών, που θα δικαιολογούσε τη σκηνή της επαναγωγής της Ελένης. Ανεξήγητη θα 'μενε ακόμα, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο —οπότε θα αναγνωρίζαμε στο αριστερό ζευγάρι Αίαντα-Κασσάνδρα—, η εικονογραφική διαφοροποίηση των δύο Ελλήνων ηρώων. Δύσκολα θα μπορούσε να εξηγήσει κανείς γιατί ο αγγειογράφος διαφοροποίησε έτσι τα κράνη των μορφών, δίνοντας ένα, με πλούσιο λοφίο διακοσμημένο, αττικό κράνος στο «Μενέλαο» και έναν απλό πίλο στον «Αίαντα» [15]. Τέλος, η φύση και ο χαρακτήρας του ξοάνου είναι ένα ακόμα στοιχείο, που

12. Moret, ό.π., σ. 31 κ.ε., II, πίν. 21.2 24.1 και κυρίως 22-23. Είναι αλήθεια ότι η κοινότητα και η επανάληψη τέτοιων μοτίβων, ιδιαίτερα στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία, δε δημιουργεί εύκολες ερμηνευτικές δυνατότητες.

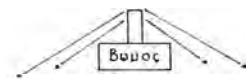
13. Για την παρουσία του Έρωτα στην παλιότερη εικονογραφία του επεισοδίου στην εμ. αγγειογραφία, βλ. Lilly B. Ghali-Kahil, Les enlévements et le retour d'Hélène dans les textes et les documents figurées (1955), σ. 11, πίν. 62 κ.ε.

14. Moret, ό.π., I, σ. 31, σημ. 1 και II, πίν. 18, 21.2, 23, 24.

15. Τα κράνη των δύο ηρώων αποδίδονται ίδια, ενώ τα όπλα τους διαφοροποιούνται στην εμ. αττική αγγειογραφία, Ν. Βερδελής, ΑΕ 1937, σ. 754 κ.ε., εικ. 2. Moret, ό.π., I, σ. 57 και II, πίν. 17.

κάνει δύσκολη μια τέτοια ερμηνεία. Το ξόανο, στο οποίο καταφεύγει η Ελένη στην πρωιμότερη εικονογραφία, είναι ένα ξόανο Απόλλωνα, ενώ η υπόσταση της ξοανόμορφης θεάς στις αντίστοιχες παραστάσεις των κατωιταλιωτικών αγγείων δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιορισθεί [16].

Ολόκληρη η σειρά των επιχειρημάτων που παραθέσαμε, αλλά κυρίως η έλλειψη του Έρωτα, η διαφοροποίηση στη στάση της όρθιας ανδρικής μορφής και το χαλαρό μοτίβο της σύνθεσης, που αντιδιαστέλλεται από τη δραματική ατμόσφαιρα της επαναγωγής της Ελένης, μας πείθουν ότι μια αναγνώριση στις μορφές της παράστασης του Μενέλαου και της Ελένης είναι μάλλον αδύνατη [17]. Παραμερίζοντας έτσι κανείς αυτή την εκδοχή, επιστρέφει υποχρεωτικά στις ονομασίες που είχε δεχθεί η παλιότερη έρευνα. Το πρόβλημα είναι πώς θα διανεμηθούν τώρα τα ονόματα στις μορφές της σύνθεσης. Στο διάγραμμα που ακολουθεί, συνοψίζονται οι θέσεις της παλιότερης και νεότερης έρευνας σχετικά με την ονομασία των τεσσάρων μορφών της σύνθεσή μας:

D. Raoul-Rochette	1833	Νεοπτόλεμος-Πολυξένα	Κασσάνδρα-Αίαντας
R. H. Klausen	1839	Αίαντας-ικέτις	Κασσάνδρα-Αινείας
E. Gerhardt	1848	Αίαντας-Κασσάνδρα	Αφροδίτη-Αινείας
W. G. Welcker	1851	Αίαντας-Πολυξένα	Κασσάνδρα-Νεοπτόλεμος
J. Overbeck	1853	Αίαντας-Κασσάνδρα	Πολυξένα-Νεοπτόλεμος
H. Heydemann	1866	Αίαντας-Κασσάνδρα	Πολυξένα-Νεοπτόλεμος
W. Klein	1877	Αίαντας-Κασσάνδρα	Ελένη-Μενέλαος
H. B. Walters	1896	Οδυσσέας-Πολυξένα	Κασσάνδρα-Αίαντας
J. Davreaux	1942	Αίαντας-Κασσάνδρα	Ελένη-Μενέλαος
P. E. Arias	1955	Αίαντας-Κασσάνδρα	Πολυξένα-Αχιλλέας
J. M. Moret	1975	Αίαντας-Κασσάνδρα	Ελένη-Μενέλαος

Η κυριότερη αντίρρηση στη γνώμη του Raoul-Rochette, που αναγνώρισε στο δεξί ζευγάρι Κασσάνδρα και Αίαντα, διατυπώθηκε από τον Overbeck και στηρίχθηκε στο γεγονός ότι το μοτίβο του δεξιού ζευγαριού παρέμενε τελείως ξένο στη μέχρι τότε γνωστή εικονογραφία του Αίαντα και της Κασσάνδρας, αντίθετα από το μοτίβο του αριστερού ζευγαριού, που συμβάδισε γενικά μ' αυτή. Overbeck, ό.π., σ. 645 «...Σε όλα τα έργα χωρίς καμιά εξαίρεση ο Αίαντας ακολουθεί από πίσω τη φεύγουσα Κασσάνδρα, σε όλα την πιάνει απ' τα μαλλιά. Σε κανένα έργο δεν εικονίζεται απέναντί της και γι' αυτό δεν μπορώ να παραδεχθώ ό,τι λέει ο Welcker, ό.π., σ. 448. Μόνο απέναντι στην Κασσάνδρα και όχι

16. Moret, ό.π., II, πίν. 18.2. Σ' αυτή την περίπτωση το ξόανο παριστάνει χωρίς αμφιβολία την Αθηνά, αν και η τυπολογία του δεν έχει τίποτε το κοινό με τα ξόανα της Αθηνάς στο επεισόδιο Αίαντα-Κασσάνδρας, αλλά θυμίζει μια ξοανόμορφη αρχαϊστική Άρτεμη. Στον πίν. 21.2 το ξόανο είναι σίγουρο ότι δεν εικονίζει Αθηνά αλλά μάλλον Άρτεμη. Αθηνά θα μπορούσε να αναγνωρίσει κανείς —αλλά πάλι σ' έναν ιδιάζοντα τύπο— στο αγγείο του πίν. 23.

17. Αντίθετα, στο όστρακο μιας σικελικής υδρίας στους Λεοντίνους, αριθ. 1672, στο οποίο ο Moret, ό.π. I, σ. 29 και 140, 16, II, αριθ. 16, πίν. 16.1, αναγνωρίζει το επεισόδιο Αίαντα-Κασσάνδρας, είναι πιθανότερο να παριστάνεται το επεισόδιο Μενέλαου-Ελένης. Τα στοιχεία που δικαιολογούν τις αμφιβολίες μας είναι τα ακόλουθα: 1. Η διάταξη των μορφών ξεφεύγει από το καθιερωμένο σχήμα σύνθεσης που μας πα-

πίσω της μπορεί να αναγνωρισθεί ο Αίας ο Λοκρός». Το ότι όμως αυτό δε συμβαίνει «χωρίς καμιά εξαίρεση» το δείχνουν μνημεία, όπως ένας αμφορέας στην Κάπουα και κυρίως ένας κωδωνόσχημος κρατήρας στο Lecce [18] (Πί ν. 27 α). Το ήσυχο κυρίως μοτίβο του τελευταίου βρίσκεται σε μια αρμονική αντιστοιχία με την παράστασή μας, στον τρόπο κυρίως που η Κασσάνδρα κάθεται και αγκαλιάζει το ξόανο. Έτσι, επισημαίνοντας επιφανειακά τα στοιχεία της εικονογραφίας του επεισοδίου στην αριστερή ομάδα, θέλησαν να αναγνωρίσουν εκεί τη σκηνή. Ο Overbeck, ό.π., σ. 646, παρατηρεί ότι: «Θα ήταν πραγματικά εκπληκτικό εάν για μια φορά και σε ένα μοναδικό έργο τέχνης είχε εγκαταλειφθεί η σύνδεση των μορφών, που διατηρείται σε όλα τα άλλα μνημεία, και είχε αντικατασταθεί από μια νέα, που εκφράζει με τόση ανεπάρκεια τη χαρακτηριστική στη γραπτή παράδοση πράξη της αρπαγής της Κασσάνδρας από το παλλάδιο, όσο η ομάδα των μορφών δεξιά».

Χαρακτηρίζοντας όμως κανείς ως Αίαντα και Κασσάνδρα τις μορφές του αριστερού ζευγαριού, θα προσέκρουε στις ακόλουθες δυσκολίες: Η ανδρική μορφή παρουσιάζει ορισμένες ιδιομορφίες, που την αντιδιαστέλλουν εικονογραφικά από τον Αίαντα των αντίστοιχων παραστάσεων. Το απλωμένο αριστερό του χέρι, όχι μόνο δεν αρπάζει τα μαλλιά της γυναικείας μορφής, αλλά αντίθετα είναι απλωμένο με μια διαφορετική διάθεση απ' αυτή που θα περίμενε κανείς στο βίαιο μοτίβο Αίαντα-Κασσάνδρας. Η άτονη αυτή χειρονομία δεν έχει τίποτα το κοινό με το μοτίβο της αρπαγής. Ο Αίαντας στις αντίστοιχες σκηνές αρπάζει πάντα βίαια την Κασσάνδρα απ' τα μαλλιά, τις πιο πολλές φορές με το δεξί [19] κι άλλοτε με το αριστερό [20], οπότε πάντα σηκώνει με το άλλο χέρι το ξίφος εναντίον της (Πί ν. 27 β-32).

Η απόκλιση του δικού μας ζευγαριού απ' αυτό το καθιερωμένο σχήμα είναι φανερή. Η γυναικεία μορφή μπορεί αναμφισβήτητα να χαρακτηρισθεί από την κίνησή της ως ικέτις στο βωμό και στο ξόανο της θεάς, όχι όμως υποχρεωτικά και η ανδρική μορφή ως διώκτης της. Τέλος, το προς τα δεξιά γυρισμένο ξόανο της θεάς, που η θέση του δίνει πρόσθετη βαρύτητα στο δεξί ζευγάρι, μειώνει αισθητά τις πιθανότητες για μια ενδεχόμενη αναγνώριση Αίαντα-Κασσάνδρας στο αριστερό ζευγάρι.

Αυτές τις μορφές θα θέλαμε και εμείς ανεπιφύλακτα να αναγνωρίσουμε στο δεξιό τμήμα της σύνθεσης. Δεν είναι μόνο η στροφή του παλλαδίου που δίνει ξεχωριστό βάρος στις μορφές του δεξιού ζευγαριού, αλλά και το ήρεμο μοτίβο της σύνθεσης, που μετά την παρουσίαση παραλλήλων, όπως ο κρατήρας του Lecce (Πί ν. 27 α), πρέπει να θεωρείται σίγουρο στην εικονογραφία του επεισοδίου στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία. Η μορφή της Κασσάνδρας, που προβάλλεται εξαιρετικά από άποψη επιπέδου από τις άλλες τρεις μορφές, αγκαλιάζει πρωταρχικά το παλλάδιο και αποτελεί το συνδετικό κρίκο ανάμεσα σ' αυτό και την όρθια μορφή του Αίαντα.

Τα ερωτήματα όμως που θα πρέπει τώρα να διατυπώσει κανείς είναι τα ακόλουθα:

ραδίδει τον Αίαντα να επιτίθεται ή να πλησιάζει την Κασσάνδρα από αριστερά ή από δεξιά, με αποτέλεσμα η πορεία και η φορά του σώματός του να παραλληλίζεται με τη δική της. 2. Στο όστρακο διακρίνεται ανάμεσα στον κενό χώρο, που σχηματίζεται από το σώμα του πολεμιστή και της όρθιας γυναίκας που απομακρύνεται προς τα δεξιά, ένα μικρό πουλί, που πετά προς τα πάνω. Το πουλί μοιάζει με περιστέρι κι αν η ταύτιση είναι σωστή, τότε το πιθανότερο είναι να σχετίσει κανείς την παράσταση με την Αφροδίτη. Στη μεγάλη γυναικεία προτομή δεξιά θα μπορούσε κανείς να δει την ίδια τη θεά. Τα δεδομένα αυτά ταιριάζουν καλύτερα στο επεισόδιο Μενέλαου-Ελένης. Πρβλ. Α. Μάντης, ό.π., σ. 74 κ.ε.

18. Moret, ό.π., πίν. 1 και 12.1.

19. Moret, ό.π., πίν. 7.2, 10.2, 11, 12.1 14, 15.

20. Moret, ό.π., πίν. 2.5, 6.1, 13.

Από πού έλκει την καταγωγή του το ήπιο σε τόνο αυτό μοτίβο, που διαφοροποιείται τόσο έντονα από το πλατιά γνωστό σ' ολόκληρη την εικονογραφία του επεισοδίου βίαιο μοτίβο της αρπαγής; Τι προϋποθέτει και τι απηχεί αυτή η δεύτερη εικονογραφική δυνατότητα του επεισοδίου Αίαντα-Κασσάνδρας; Κι ακόμα παραπέρα: Η συνθετική αυτή συμπύκνωση, που μένει χωρίς προηγούμενο κι επόμενο στην εικονογραφία του μύθου, έχει μήπως υπόψη της μια άλλη μη διατηρημένη παραλλαγή της «Ιλίου Πέρσεως»; Τα βήματα που έγιναν προς αυτή την κατεύθυνση από την έρευνα, δυστυχώς δεν υπήρξαν αποφασιστικά. Όλοι οι ερευνητές που ασχολήθηκαν με την παράσταση του αγγείου επισήμαναν τις δυνατές αποκλίσεις του από το καθιερωμένο σχήμα, την ξέχωρη θέση που παίρνει σ' ολόκληρη την εικονογραφία του μύθου, τα ερμηνευτικά προβλήματα, την αδυναμία να εξηγηθεί λογικά αυτή η συνθετική συμπύκνωση κι αυτή η εκλογή των προσώπων, αλλά άφησαν αναπάντητο το ενδεχόμενο ενός εικαστικού υπόβαθρου αυτής της σύνθεσης.

Ο D. Raoul-Rochette, που ασχολήθηκε πρώτος με το αγγείο, προσπάθησε αόριστα κάπως να εξηγήσει αυτή την πρωτοφανή εικονογραφική απόκλιση. Οι υπαινιγμοί του αφορούσαν τη σύνθεση του Θάσιου Πολύγνωτου στη λέσχη των Κνιδίων στους Δελφούς και επαναλήφθηκαν από το Welcker, Alte Denkmäler, III (1851), σ. 445: «Η σύνθεση είναι μια από αυτές για τις οποίες θα πίστευε κανείς ότι είναι αδύνατο να προέρχονται κατευθείαν από τη σχολή του Πολύγνωτου, αλλά ότι έχει προέλθει μέσα από το τετράδιο σχεδίων του. Πόσο πολύ μεγαλύτερη η δύναμη και το ήθος σ' εκείνο το άλλο αγγείο κι όμως πόσο μεγάλη είναι η διαφορά στη σύνθεση από τα πολυγνώτεια. Μόνο πολύ γενικά φανταζόμαστε τη νέα ώθηση που έδωσε ο Θάσιος καλλιτέχνης στο μεγάλο αυτό θέμα...». Ο Moret [21] πάλι από την άλλη μεριά, που δεν κρύβει την αδυναμία του να εξηγήσει την προέλευση αυτής της παράστασης, παρατηρεί ότι «...μας προσφέρει μια πρωτότυπη σύνθεση, πράγμα που δε συναντούμε συχνά στις μυθολογικές παραστάσεις της μεγάλης Ελλάδας», και προσθέτει ακόμα ότι: «Ο ζωγράφος της Ιλίου Πέρσεως, που είναι ένας σημαντικός καλλιτέχνης, δεν αγνοούσε την εικονογραφική παράδοση, αλλά τη χρησιμοποίησε με πρωτοτυπία, δημιουργώντας πάνω σ' ένα γνωστό υπόβαθρο με οδηγό τη φαντασία και την ισχυρή του προσωπικότητα, σε ορισμένα μάλιστα σημεία αναγνωρίζει κανείς το ένα ή το άλλο παραδοσιακό μοτίβο».

Το μυστικό όμως του κρατήρα F 160 του Βρετ. Μουσείου βρίσκεται πολύ πιο κοντά στο Θάσιο καλλιτέχνη, απ' όσο μπορούσε να φαντασθεί ο Welcker. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Πολύγνωτος στη σύνθεσή του στους Δελφούς επηρεάστηκε από τον Αρκτίνο και το Λέσχη, στους οποίους αποδίδονται οι δύο βασικότερες επικές παραλλαγές της Ιλίου Πέρσεως [22]. Η ύπαρξη κι άλλων τέτοιων ομώνυμων επικών ή λυρικών έργων, από τα οποία επίσης εμπνέονταν άλλοι καλλιτέχνες, εξηγεί ικανοποιητικά τις αποκλίσεις και τις διαφοροποιήσεις των επιμέρους επεισοδίων της «Ιλίου Πέρσεως» από ένα ενιαίο και καθιερωμένο εικονογραφικό σχήμα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ότι η πηγή του Πολύγνωτου απέδιδε τελείως διαφορετικά το χαρακτήρα του επεισοδίου Αίαντα-Κασσάνδρας, απ' ό,τι μας τον παραδίδει η πλειονότητα των παραστάσεων της αγγειογραφίας. Πράγματι, στον πολυγνώτειο πίνακα, όπως πολύ καθαρά μας δείχνει η περιγραφή του Παυσανία (Χ,

21. Ό.π., σ. 63 και 67.

22. Luckenbach, Verhältnisse der griechischen Vasenbilder zu den Gedichten des epischen Kyklos, σ. 628 κ.ε. Παυσανίας, Χ, 25, 5 και 6. Για τα λογοτεχνικά πρότυπα του Πολύγνωτου, Hitzig - Blümner, ό.π., σ. 760. Ν. Δ. Παπαχατζής, Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις, Βοιωτικά, Φωκικά (1969), σ. 384, υποσημ. 1 κ.ε. P. E. Arias, RIA 4 (1955), σ. 109.

26, 1), δεν εικονιζόταν η βίαιη σκηνή της αρπαγής της Κασσάνδρας (Π ί ν. 27-32), αλλά μια αμέσως επόμενη χρονική στιγμή από την αρπαγή και το βιασμό της, που φαίνεται να είναι εμπνευσμένη από τον Αρκτίνο [23].

...Αἴας δὲ ὁ Οἰλέως ἔχων ἀσπίδα βωμῷ προσέστηκεν, ὀμνύμενος ὑπὲρ τοῦ ἐς Κασσάνδραν τολμήματος· ἡ δὲ κάθηταί τε ἡ Κασσάνδρα χαμαὶ καὶ τὸ ἄγαλμα ἔχει τῆς Ἀθηνᾶς, εἴγε δὴ ἀνέτρεψεν ἐκ βάθρων τὸ ξόανον, ὅτε ἀπὸ τῆς ἱκεσίας αὐτὴν ὁ Αἴας ἀφείλκεν.

Το ανόσιο επεισόδιο έχει τελειώσει και ο δράστης καταφεύγει για μια ακόμα φορά στο βωμό, επιζητώντας τη σωτηρία του από τους συμπολεμιστές του, που τον απειλούσαν με λιθοβολισμό. Η κυριότερη φιλολογική μαρτυρία, που επιβεβαιώνει αυτή την εξέλιξη του επεισοδίου, είναι ένα απόσπασμα της περίληψης του Πρόκλου σχετικά με την Ιλίου Πέρσιν του Αρκτίνου: *Κασσάνδραν δὲ Αἴας ὁ Ἰλέως πρὸς βίαν ἀποσπῶν συνεφέλκεται τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ξόανον. ἐφ' ᾧ παροξυνθέντες οἱ Ἕλληνες καταλεῦσαι βουλεύονται τὸν Αἴαντα. ὁ δὲ ἐπὶ τὸν τῆς Ἀθηνᾶς βωμὸν καταφεύγει καὶ διασώζεται ἐκ τοῦ ἐπικειμένου κινδύνου.* Τέλος, μια ακόμα μαρτυρία του Απολλοδώρου ενισχύει αυτή την άποψη (Βιβλιοθήκη, Επιτομή Βατικανού V23): *Καὶ τὸν μὲν Αἴαντα κτείνειν ἔμελλον, φεύγοντα δὲ ἐπὶ βωμὸν εἴασαν.*

Είναι φανερό λοιπόν ότι ο Πολύγνωτος επέλεξε για τη σύνθεσή του μια χρονική στιγμή που ακολούθησε το βιασμό της Κασσάνδρας. Η δραματικότητα της ατμόσφαιρας σε μια τέτοια σκηνή δεν μπορεί να είναι παρά μια άμεση αναφορά στο «πολυγνώτειο ήθος». Όπως μπορεί να αντιληφθεί κανείς, το δεξί ζευγάρι της σύνθεσής μας προσφέρει μια πειστική εικονογράφηση της περιγραφής του Παυσανία: *...Αἴας δὲ ὁ Οἰλέως ἔχων ἀσπίδα βωμῷ προσέστηκεν...* Η στάση του Έλληνα ήρωα, την οποία επανειλημμένα χαρακτηρίσαμε ως μη επιθετική, ανταποκρίνεται απόλυτα στην περιγραφή. Με το δεξί του χέρι αγγίζει την ασπίδα στο βωμό. Η κάμψη των ποδιών δεν είναι μοτίβο κίνησης, αλλά απλά υποδήλωση ανισοϋψούς επιπέδου στο ανώμαλο έδαφος: *... ὀμνύμενος ὑπὲρ τοῦ ἐς Κασσάνδραν τολμήματος.* Η περίεργη στάση του Αίαντα, που όχι άδικα είχε ερμηνευθεί από τον Welcker [24] ως στάση ικεσίας και προσφυγής στο βωμό, ταυτίζεται από πλευράς μορφής και περιεχομένου με τη λέξη *ὀμνύμενος*. Η τοποθέτηση της ασπίδας στο έδαφος και η ελαφρά κάμψη του κορμιού, είναι στοιχεία ενδεικτικά της εξιλεωτικής διάθεσης του ήρωα και της προσπάθειάς του να αναζητήσει σωτηρία στο βωμό της θεάς [25].

Στη συνέχεια της περιγραφής διαπιστώνει κανείς ότι τα εικονογραφικά δεδομένα της πολυγνώτειας σύνθεσης ανταποκρίνονται, τηρουμένων των αναλογιών, στα εικονογραφικά στοιχεία της παράστασής μας: *...ἡ δὲ κάθηταί τε ἡ Κασσάνδρα χαμαὶ καὶ τὸ ἄγαλμα ἔχει τῆς Ἀθηνᾶς...* Αυτή είναι κατά τη γνώμη μας η καλύτερη εξήγηση για την ήρεμη στάση της ηρωίδας. Έχει περάσει πια η στιγμή της απελπισμένης καταδίωξης και της βίαιης αρπαγής, που μας προσφέρει ολόκληρο σχεδόν το σύνολο των απεικονίσεων του επεισοδίου, και η κακοποιημένη από τον Αίαντα ηρωίδα *κάθηται* τώρα. Τι έχει προηγηθεί μας το δείχνει πειστικότερα από οτιδήποτε άλλο η θλιμμένη έκφραση του προσώπου της, που θα μπορούσε να σχετισθεί με μια μεταγενέστερη πληροφορία του Λουκιανού, Εικόνες, 7: *Ὁ Πολύγνωτος δὲ ὀφρύων τὸ ἐπιτρεπὲς καὶ παρειῶν τὸ ἀνερευθὲς —χρώσατο— οἵαν τὴν Κασσάν-*

23. E. Gerhardt, ό.π., σ. 209, υποσημ. 2 και 3. C. Robert, ό.π., σ. 9, Testimonia.

24. Alte Denkmäler III (1851), σ. 448, «Hat er doch den Schield zur Erde gesenkt und das Knie gebügt..... so ist vermütlich auch (ihn) als Hülfeflihend zu denken».

25. Από τις πηγές δε διευκρινίζεται το περιεχόμενο του όρκου του Αίαντα. Για τις διάφορες απόψεις C. Robert, ό.π., σ. 9, Testimonia, σ. 13 και 63, Hitzig - Blümner, ό.π., σ. 769 και τελευταία M. Robertson, BSA 62 (1967), σ. 11 κ.ε., υποσημ. 45.

δραν ἐποίησεν ἐν τῇ λέσχῃ τοῖς Δελφοῖς. Οι ρυτίδες στο πρόσωπο της Κασσάνδρας του κρατήρα F 160, θα μπορούσαν να αποτελούν απήχηση αυτής της συνοφρυωμένης έκφρασης που είχε η ηρωίδα στο πολυγνώτειο έργο [26].

Ένα στοιχείο που θα μπορούσε να αποδυναμώσει τη συσχέτιση ανάμεσα στον πολυγνώτειο πίνακα και στον κρατήρα F 160 του Βρετ. Μουσείου, είναι το ...*κάθηται χαμαί*. Είναι δύσκολο να πει κανείς αν και ποιες δυνατότητες υπάρχουν να μεταφερθεί η σημασιολογική απόχρωση του επιρρήματος στα δεδομένα της παράστασής μας. Το *χαμαί*, που η χρήση του είναι διαπιστωμένη όχι μόνο για έδαφος αλλά και για δάπεδο [27], θα μπορούσε ίσως ελεύθερα να προσδιορίζει τόσο τις βαθμίδες μιας κλιμακοειδούς κατασκευής [28], όσο και την πλατιά επιφάνεια του βωμού, πάνω στον οποίο κάθεται η Κασσάνδρα. Σ' ένα ανάλογο πνεύμα έχουν κινηθεί και οι παλιότερες προσπάθειες αναπαράστασης της σκηνής, με πιο σοβαρή την αναπαράσταση του Robert [29]. Με βάση την περιγραφή του Παυσανία, ο Robert έχει δώσει στην αναπαράστασή του μια σκηνή εκπληκτικά όμοια μ' αυτή του κρατήρα F 160 [30] (Π ί ν. 33). Μεταξύ της Κασσάνδρας και της πάνω επιφάνειας του βωμού, στον οποίο *προσέστηκεν* ο Αίας, έχει αφεθεί από το Robert τόσος μόνο χώρος, όσος χρειάζεται για να χωρέσει το όνομα της ηρωίδας: ...*καὶ τὸ ἄγαλμα ἔχει τῆς Ἀθηνᾶς*... Κρατά λοιπόν το άγαλμα της Αθηνάς, όπως στη σύνθεση του αγγείου μας: ...*εἶγε δὴ ἀνέτρεψεν ἐκ βάθρων τὸ ξόανον, ὅτε ἀπὸ τῆς ἱκεσίας αὐτὴν ὁ Αἴας ἀφεῖλκε* [31]. Αυτό είναι το δυσκολότερο σημείο της περιγραφής του Παυσανία σε σχέση με την παράστασή μας. Το πρόβλημα συνοψίζεται στο αν μπορεί να συμβιβάσει κανείς αυτή την *ἐκ βάθρων* ανατροπή του ξοάνου με τα εικονογραφικά δεδομένα της παράστασης. Όσο όμως δύσκολη κι αν φαίνεται μια τέτοια συσχέτιση, τη λύση μπορεί να μας τη δώσει η ίδια η παράσταση. Ως μια απήχηση της ανατροπής του ξοάνου θα μπορούσε να εξηγήσει κανείς αυτή τη σπάνια απόκλιση από την κατενώπιον στάση του ξοάνου, σ' ολόκληρη σχεδόν την εικονογραφία του επεισοδίου στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία (Π ί ν. 23-32) [32]. Ολόκληρο το ξόανο, και όχι μόνο το πάνω μέρος του, είναι στραμμένο προς τα δεξιά και αυτό φαίνεται από την προοπτική σύντμηση της δεξιάς πλευράς του σώματός του. Σ' αυτό το δεδομένο έρχεται να προστεθεί ένα ακόμη σημαντικό, κατά την άποψή μας, στοιχείο. Η στήριξη του ξοάνου πάνω στο βωμό, που κάθε άλλο παρά ο φυσικός του φορέας είναι [33], δεν είναι καθόλου

26. Ο ίδιος συγγραφέας σχετικά με το ένδυμα της Κασσάνδρας αναφέρει: *ἐσθῆτα εἰς τὸ λεπτότατον ἐξειργασμένην, ὡς συνεστάλθαι μέν, ὅσα χρή, διηνεμῶσθαι δὲ τὰ πολλά*. Το γύμνωμα του αριστερού στήθους της Κασσάνδρας θα μπορούσε να σημαίνει ότι έχει προηγηθεί η αρπαγή και ο βιασμός της.

27. H. Liddell - R. Scott, Λεξικό της ελληνικής γλώσσας. Βλ. ακόμα λεξικό Δημητρόπουλου, στη λ. «χαμαί». Ν. Δ. Παπαχατζής, ό.π., σ. 386, Χ, 26, 3.

28. Στα σκαλοπάτια του βωμού έχει τοποθετηθεί η Κασσάνδρα σε παλιές προσπάθειες αναπαράστασης της σύνθεσης, Hitzig - Blümner, ό.π.

29. C. Robert, ό.π., σ. 47 κ.ε., όπου εξηγεί τους λόγους γι' αυτή την αναπαράσταση.

30. Αντιρρήσεις γι' αυτή την αναπαράσταση του Robert διατύπωσαν οι Hitzig - Blümner, ό.π.

31. Ο Robert, ό.π., εξηγεί τους λόγους που τον υποχρέωσαν να προτιμήσει ένα φυσικού μεγέθους ξόανο στην αναπαράστασή του, αντίθετα με τα μικρά ξοανόμορφα είδωλα των προηγούμενων αναπαραστάσεων.

32. Το ρήμα «ανατρέπω» δε σημαίνει μόνο ρίχνω κάτω, αφαιρώ ή μετακινώ κάτι με δύναμη, αλλά ακόμα στρίβω, γυρίζω, μετατοπίζω κάτι σε σχέση με έναν άξονα. H. Liddell - R. Scott, στη λ. «τρέπω» και «ανατρέπω». Σ' ολόκληρη σχεδόν την εικονογραφία επεισοδίων της άλωσης της Τροίας στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία τα ξόανα των θεοτήτων παριστάνονται πάντα κατά μέτωπο με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως ο κρατήρας της Βαϊμάρης, Moret, ό.π., πίν. 14.

33. Το ξόανο σε όλες σχεδόν τις άλλες περιπτώσεις στηρίζεται σε βαθμιδωτή ή σε ορθογώνια, στενή σχετικά, βάση. Σε μερικές περιπτώσεις ένας κίονας με ιωνική επίστεψη αποτελεί τη βάση του ξοάνου.

ευνόητη ούτε ευδιάκριτη. Ο δεξιός μηρός της καθιστής Κασσάνδρας, που προβάλλεται σ' αυτό ακριβώς το σημείο, μας εμποδίζει να δούμε την κατώτερη απόληξή του. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να θεωρήσει το ξόανο ελαφρά ανασηκωμένο, να βρίσκεται σχεδόν μετέωρο πάνω από μια μη φυσική βάση, κρατημένο από τα χέρια της Κασσάνδρας και από την ικέτιδα που τρέχει από αριστερά. Εάν κανείς υποστήριζε ότι ο δεξιός μηρός της Κασσάνδρας κρύβει την κατώτερη απόληξη του ξοάνου, τότε θα πρέπει να δεχθεί ένα δυσανάλογο ύψος του κάτω σώματος σε σχέση με το πάνω.

Η συσχέτιση που επιχειρήσαμε έδειξε, νομίζουμε, την απήχηση της παράστασης από τον πολυγνώτειο πίνακα. Η ανταπόκριση των μοτίβων και των στάσεων των μορφών στην περιγραφή της σύνθεσης από τον Παυσανία, αλλά και η απεικόνιση των μορφών σε διάφορα επίπεδα, στοιχείο χαρακτηριστικό της ζωγραφικής του Πολύγνωτου, δεν αφήνουν περιθώρια για αμφιβολίες. Οι μικροδιαφορές που επισημάνθηκαν δεν μπορούν να έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα σ' ένα έργο της κατωιταλιωτικής αγγειογραφίας, που η παραγωγή της ξέρουμε πόσο στηρίζεται στην αντιγραφή στερεότυπων μοτίβων. Ο κρατήρας F 160, εκατό περίπου χρόνια οψιμότερος από τη σύνθεση στη λέσχη των Κνιδίων, είναι επόμενο με την εικονογραφική συμπύκνωση των επεισοδίων που δέχεται η περιορισμένη του επιφάνεια να παρουσιάζει τέτοιες αποκλίσεις από την πρωτότυπη δημιουργία. Εκείνο όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι ο κρατήρας F 160 αρχίζει πλέον να αποκτά την πραγματική του θέση και σημασία στην ιστορία της τέχνης και πιο συγκεκριμένα στο σπουδαίο κεφάλαιο της μεγάλης χαμένης ζωγραφικής. Είναι μια από τις λίγες περιπτώσεις που «δεύτερα» έργα αποδίδουν με πιστότητα και αφηγηματική ακρίβεια στοιχεία της μεγάλης πρωτότυπης ζωγραφικής. Αυτή την εντύπωση ενισχύει, όπως τονίσαμε πριν, και η αναπαράσταση του Robert (Π ί ν. 33). Στη σκηνή Αίαντα-Κασσάνδρας ο ήρωας στέκεται όρθιος δεξιά από το βωμό και χαρακτηρίζεται από τα ίδια ακριβώς στοιχεία που χαρακτηρίζουν και τον Αίαντα του αγγείου μας, ενώ η Κασσάνδρα βρίσκεται πάνω από το βωμό, σ' ένα μοτίβο που λίγο πείθει για τη στατικότητα της μορφῆς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η σκηνή του αγγείου μας μπορεί να διορθώσει τις υποθετικές προεκτάσεις της αναπαράστασης.

Η εξάρτηση όμως των υπόλοιπων στοιχείων της παράστασής μας από τον πολυγνώτειο πίνακα δε φαίνεται πιθανή. Είναι φανερό ότι η καθιστή θεά πάνω αριστερά, ο γέρος με το παιδί πάνω δεξιά (Π ί ν. 34 α) και η γυναικεία μορφή που ξεμακραίνει τρέχοντας πίσω από τον Αίαντα, εντάσσονται παραπληρωματικά σ' όλη τη σύνθεση και δε δένονται οργανικά με την κεντρική σκηνή. Την πρώτη όμως θέση σ' αυτή την καινούργια αναζήτηση παίρνει τώρα το αριστερό ζευγάρι. Η γυναικεία μορφή αναμφίβολα εικονογραφεί μια Τρωαδίτισσα ικέτιδα, όπως φαίνεται από το δραματικό μοτίβο της κίνησής της. Ο Raoul-Rochette, θεωρώντας τον κιονίσκο με την ταινία ως τάφο του Αχιλλέα [34], ονόμασε τη μορφή Πολυξένα, ώσπου αργότερα η συμπερίληψη στις μορφές της σύνθεσης του αγγείου μας του Μενέλαου και της Ελένης μετατόπισε το ζευγάρι Αίαντα-Κασσάνδρας στο αριστερό

Στην περίπτωσή μας είναι απίθανο να υποθέσει κανείς ότι η υπερυψωμένη τοποθέτηση του ξοάνου οφείλεται στο γεγονός ότι αυτό στηρίζεται πάνω σε κίονα, που νοείται σε δεύτερο επίπεδο και ο οποίος έχει εξ ολοκλήρου καλυφθεί από τον όγκο του βωμού και το σώμα της Κασσάνδρας. Στον κρατήρα της Βαϊμάρης βωμός και κίονας εικονίζονται ο ένας κοντά στον άλλο, Moret, ό.π., σημ. 32. Η δική μας περίπτωση θα μπορούσε να συγκριθεί μόνο με τη σκηνή της επαναγωγής της Ελένης στον απουλικό κρατήρα (Π ί ν. 24 β), όπου όμως πάνω στο αισθητά μικρότερο βάθρο-βωμό, διακρίνεται η ορθογώνια πλίνθος του ξοάνου.

34. Άλλοι, που υποστήριξαν ότι το αριστερό ζευγάρι εικονογραφεί το επεισόδιο Αίαντα-Κασσάνδρας, π.χ. Klausen, ό.π., σ. 155 και E. Gerhardt, ό.π., σ. 228, εξέλαβαν τον κιονίσκο ως τον τάφο του Έκτορα.

μέρος και εξασθένισε την πιθανότητα απεικόνισης Πολυξένας και Νεοπτόλεμου. Μας είναι όμως γνωστό από την περιγραφή του Παυσανία (Χ, 25, 10 και Χ, 26, 4) ότι στον πολυγνώτειο πίνακα ούτε η Πολυξένα ούτε ο Νεοπτόλεμος εικονίζονταν μ' αυτό τον τρόπο, παρόλο που ο περιηγητής δεν παραλείπει να υπομνηματίσει το άλλο γνωστό μοτίβο της θυσίας της Πολυξένας στην άλωση της Τροίας: *Ἀποθανεῖν δὲ αὐτὴν ἐπὶ τῷ Ἀχιλλέως μνήματι ποιηταί τε ἄδουσι καὶ γραφὰς ἔν τε Ἀθήναις καὶ Περγάμῳ τῇ ὑπὲρ Καΐκου θεασάμενος οἶδα ἐχούσας ἐς τῆς Πολυξένης τὰ παθήματα*[35]. Αλλά το αριστερό ζευγάρι φαίνεται ότι ούτε αυτή την εικονογραφική δυνατότητα του επεισοδίου, τη θυσία της Πολυξένας, μας δίνει. Την εικονογραφική διάσταση της σκηνής από δύο βεβαιωμένες παραστάσεις θυσίας της Πολυξένας στην κατωιταλιωτική αγγειογραφία την έχει ήδη σημειώσει ο Moret[36], ο οποίος δε δέχεται μια τέτοια ερμηνεία για το αριστερό ζευγάρι. Τα επιχειρήματά του βασίζονται στο γεγονός ότι στην εικονογράφηση της θυσίας της Πολυξένας δεν υπάρχει κανένα στοιχείο προσφυγής της ικέτιδας σε ξόανο της Αθηνάς και στο ότι μια συναπεικόνιση Κασσάνδρας και Πολυξένας είναι από αλλού εντελώς αμαρτύρητη[37].

Η καθιστή θεά πάνω αριστερά είναι η μόνη μορφή της παράστασης για την οποία συμφώνησε η έρευνα στην ερμηνεία της. Η μορφή που όμοφωνα ερμηνεύθηκε ως Αθηνά, επαναλαμβάνεται πανομοιότυπα σχεδόν σ' έναν άλλο απουλικό κρατήρα στη Νεάπολη (Πίν. 28)[38] και ενισχύει την άποψη ότι στερεότυπα μοτίβα παρουσιάζονται χωρίς ιδιαίτερα κριτήρια επιλογής στις κατωιταλιωτικές αγγειογραφίες. Ας σημειωθεί ότι ο Παυσανίας στην περιγραφή της σύνθεσης δεν αναφέρει την παρουσία ούτε ενός θεού.

Στη σκηνή του γέρου με το παιδί (Πίν. 34 α) η παλιότερη έρευνα θέλησε να αναγνωρίσει τη φυγή των Αινειαδών και ονόμασε τις μορφές Αγχίση και Ασκάνιο, παρόλο που μένει αδικαιολόγητη η απουσία του Αινεία, που είναι και η κυριότερη μορφή του επεισοδίου[39]. Είναι γνωστό ότι η φυγή των Αινειαδών, εκτός του ότι παριστάνεται σε διαφορετικά μοτίβα στην αγγειογραφία, δεν περιλαμβανόταν στην πολυγνώτεια σύνθεση. Από την άλλη πάλι μεριά, τα διάφορα λογοτεχνικά πρότυπα των παραστάσεων της Ιλίου Πέρσεως δίνουν διαφορετικές παραλλαγές αυτού του επεισοδίου, από τις οποίες καμιά δεν ανταποκρίνεται στο δικό μας σχήμα[40]. Παρ' όλα αυτά θεωρούμε πιθανότερο ότι οι μορφές αυτές, τις οποίες ο Moret, όπως και ο Klein[41] παλιότερα, χαρακτήρισε ανώνυμες, εικονογραφούν το επεισόδιο της φυγής των Αινειαδών[42].

35. Μια απ' αυτές τις «γραφές» ήταν και η ανάλογη σκηνή στην πινακοθήκη των Προπυλαίων, Παυσανίας Ι, 22, 6 ...*τοῦ δὲ Ἀχιλλέως τάφου πλησίον μέλλουσά ἐστι σφάζεσθαι Πολυξένη.*

36. Ό.π., σ. 65.

37. Ο λόγος που έκανε τους περισσότερους ερευνητές να αποκλείσουν τη δυνατότητα απεικόνισης Νεοπτόλεμου-Πολυξένας στο αριστερό ζευγάρι, δεν ήταν τόσο τα μοτίβα των μορφών, όσο το γεγονός ότι και ο Νεοπτόλεμος και η Πολυξένα δεν έχουν καμιά απολύτως σχέση με το ξόανο της Αθηνάς. Ελκυστική θα ήταν η υπόθεση, αν δεν ίσχυε η ίδια δέσμευση, να συσχετίσουμε τη γυναικεία μορφή αριστερά με μια από τις δύο Τρωαδίτισσες, που αναφέρονται από τον Παυσανία (Χ, 26, 5 και Χ, 26, 9) κοντά σχετικά στη σκηνή Αίαντα-Κασσάνδρας, τη Λαοδίκη και τη Μέδουσα. Ο Robert, ό.π. σ. 34, φαντάζεται τις μορφές αυτές κατ' αναλογίαν των δύο Λαπιθίδων ικέτιδων στην κενταυρομαχία της ζωφόρου της Φιγάλειας. Πρβλ. Robertson, ό.π., σ. 11.

38. Moret, ό.π., πίν. 4.

39. Τον Αινεία αναγνώρισαν στη μορφή του πολεμιστή κάτω δεξιά οι Klausen και Gerhardt, ό.π.

40. Luckenbach, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 629.

41. Moret, ό.π., σ. 62. Klein, ό.π.

42. Καμιά από τις πέντε συνολικά παιδικές μορφές, που αναφέρει περιγράφοντας τη σύνθεση ο Παυσανίας (Χ, 25, 3 25, 5 25, 9 26, 9 27, 4), δεν μπορεί να συσχετισθεί με τη μορφή της παράστασής μας.

Η γυναικεία γεροντική μορφή, που απομακρύνεται πίσω από τον Αίαντα (Πίν. 34 β), είναι η οικειότερη σε μας μορφή από τις ανάλογες παραστάσεις σε κατωιταλιωτικά αγγεία. Η μορφή μας δίνει τον τύπο της τρομαγμένης ιέρειας, που απομακρύνεται τρέχοντας στις σκηνές της αρπαγής της Κασσάνδρας [43]. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να σχετισθεί με την ιέρεια της Αθηνάς στην Τροία Θεανώ. Η παρουσία της, εξάλλου, στο δεξιό τμήμα της παράστασης είναι προσδιοριστική για την ερμηνεία του δεξιού ζευγαριού. Η συσχέτιση όμως της μορφής αυτής με την πολυγνώτεια σύνθεση δε θα δικαιολογούσε ένα τέτοιο μοτίβο. Η Θεανώ, σύμφωνα πάντα με τον Παυσανία (X, 27, 3), εικονιζόταν στην αρχή του πίνακα με την υπόλοιπη οικογένεια του Αντήνορα στο σπίτι του τελευταίου, σ' ένα μοτίβο που δεν έχει τίποτε το κοινό μ' αυτό της παράστασής μας. Οι παλιότερες ερμηνείες που προτάθηκαν, Εκάβη ή τροφός, θα προσέκρουαν ουσιαστικά σε παρόμοιες δυσκολίες.

Το πρόβλημα λοιπόν που θέτουν οι παραπληρωματικές αυτές μορφές είναι σημαντικό για το ζήτημα των εικονογραφικῶν αποκλίσεων της παράστασής μας. Η διαπίστωσή τους σε άλλες, συγγενικές παραστάσεις της κατωιταλιωτικής αγγειογραφίας, οι οποίες στο σύνολό τους δεν έχουν τίποτε κοινό με τη δική μας, δεν μπορεί να σημαίνει τίποτε άλλο από το ότι οι τύποι αυτοί έχουν παρεισφρύσει στην παράστασή μας από άλλους εικονογραφικούς κύκλους. Είναι φανερό ότι πρόκειται για μια εικονογραφική συμπίληση, που προήλθε από την ελεύθερη επιλογή τύπων και επεισοδίων. Πέρα δηλαδή από τη συνέπεια του αγγειογράφου, όσον αφορά τα βασικά στοιχεία της παράστασης, στον πολυγνώτειο πίνακα, υπήρξαν αποκλίσεις και προσθήκες που υπαγορεύθηκαν από άλλους σύγχρονους εικονογραφικούς κύκλους. Ο Robert στην πολύτιμη πραγματεία του για την Ιλίου Πέρσι [44] δεν αποκλείει τέτοιου είδους επεμβάσεις και προσθήκες, που οι μεταγενέστεροι αγγειογράφοι έκριναν σκόπιμες για την πλαισίωση του βασικού πυρήνα της παράστασής τους. Σ' αυτό, εξάλλου, το σημείο θα πρέπει κανείς να λάβει σοβαρά υπόψη του τα ενδιάμεσα πρότυπα, που, καθώς λείπουν κι αυτά, δεν μπορούν να μας διαφωτίσουν για τις πρωτόφαντες αυτές αποκλίσεις της παράστασής μας.

Οι ερμηνείες που προτάθηκαν παραπάνω δε δίνουν, νομίζουμε, και τις οριστικές λύσεις στα ερμηνευτικά προβλήματα του κρατήρα F 160. Η συσχέτιση του βασικού τουλάχιστον πυρήνα της παράστασης με την πολυγνώτεια σύνθεση στους Δελφούς, όπως την αναλύει και την αναπαριστά ο Robert, εξηγεί τη μοναδικότητα και την πρωτοτυπία του έργου, που ιδιαίτερα τονίσθηκε από την έρευνα. Το μοτίβο της καθισμένης Κασσάνδρας δεν αφήνει, νομίζουμε, αμφιβολία για την προέλευσή του και η στάση του Αίαντα εναρμονίζεται απόλυτα με την περιγραφή του Παυσανία. Οι ιδιοτυπίες και οι αποκλίσεις των υπόλοιπων συμπληρωματικών και δευτερευόντων στοιχείων της παράστασης, εξηγήθηκαν ως συνέπειες μιας συμπύκνωσης επεισοδίων στην περιορισμένη επιφάνεια ενός αγγείου, που προέρχονται από διάφορους εικονογραφικούς κύκλους. Ο πολυγνώτειος πίνακας είχε ηλικία 600 περίπου χρόνων όταν τον είδε ο Παυσανίας [45] και είναι φυσικό να σκεφθεί κανείς ότι θα μπορούσε οποτεδήποτε να αποτελεί πηγή έμπνευσης, ακόμα και σε κατωιταλιώτες αγγειογράφους, οι οποίοι μετέπλαθαν και παράλλασσαν κατά την κρίση τους τα αρχικά μοτίβα, όπως ο άγνωστος ζωγράφος του κρατήρα F 160, ο οποίος εύστοχα ονομάσθηκε από την έρευνα ζωγράφος της Ιλίου Πέρσεως.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

43. Παραπάνω, υποσημ. 2. Πρβλ. Α. Μάντης, ό.π., σ. 72 κ.ε.
44. Ό.π., σ. 37 κ.ε. και σ. 63 κ.ε.
45. Παπαχατζής, ό.π., σ. 379, υποσημ. 1.

Η ΤΙΘΟΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

(Σχέδ. 1-4· Πίν. 35-36)

Η ιστορική τοπογραφία της γύρω από τη φωκική πόλη Τιθόρα [1] περιοχής παραμένει μέχρι σήμερα σε πολλά σημεία ελλιπής, ενώ σε άλλα είναι ανύπαρκτη.

Στην περιοχή αυτή υπήρχαν, στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας, σύμφωνα με την αφήγηση του Παυσανία, τα ερείπια της εγκαταλειμμένης από τους κατοίκους της Λέδοντος [2], ενός φτωχού ομώνυμου οικισμού κοντά στον Κηφισό, όπου έμεναν εβδομήντα Λεδόντιοι, και δύο μεγάλα ιερά: το ιερό του Ασκληπιού Αρχαγέτα [3] και το άδυτο της Ίσιδος [4].

Για τη Λέδοντα και τον ομώνυμό της οικισμό οι σποραδικές σημειώσεις που υπάρχουν στη νεότερη βιβλιογραφία περιορίζονται σε επιπόλαιες υποθέσεις, που δε στηρίζονται σε επιτόπια έρευνα και δε συμφωνούν μεταξύ τους.

Για τη θέση των ιερών της Ίσιδος και του Ασκληπιού τα πράγματα είναι ακόμη πιο δύσκολα, αφού σήμερα δεν υπάρχει καμιά απολύτως επιφανειακή ένδειξη και οι μόνες πληροφορίες από αρχαίες πηγές που έχουμε, αυτές του Παυσανία, είναι ασαφείς και το κυριότερο δε συμβιβάζονται με τα τοπογραφικά δεδομένα της περιοχής.

Η μοναδική επίσημη αρχαιολογική έρευνα που έγινε μέχρι σήμερα είναι μια αναγνώριση της περιοχής από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Γεώργιο Σωτηριάδη. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής βρίσκονται καταχωρισμένα στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1909 [5], μέσα στα πλαίσια της έκθεσης που συνέταξε για την ανασκαφή ενός τύμβου κοντά στην Τιθόρα. Στην έκθεση αυτή επισημαίνεται απλώς η ανυπαρξία ερειπίων και η αδυναμία συσχετισμού των αποστάσεων που δίνει ο Παυσανίας με αυτές της περιοχής.

Από τους νεότερους μελετητές που ασχολήθηκαν με την τοπογραφία της Τιθόρας, οι ξένοι αποφεύγουν να θίξουν το θέμα, ενώ οι Έλληνες αναμασούν τις πληροφορίες του Παυσανία και μπερδεύουν τα ήδη μπερδεμένα, φθάνοντας στο σημείο να υποστηρίζουν ότι τα δύο ιερά βρίσκονταν μέσα στον ίδιο περίβολο (Γ. Κρέμμος [6], Α. Αραβαντινός [7]).

Η προσπάθεια που ακολουθεί έχει σκοπό την ιστορική τοπογράφηση της περιοχής

1. Τα ονόματα *Τιθόρα - Τιθορεὺς - Τιθορὶς* απαντούν στον Πλούταρχο (Σύλλας xv. 13-22, Ηθικά 749 Β) και στις περισσότερες επιγραφές (IG 9.1.190· 9.1.200, 61.87-66.25· 9.1.194). Σε άλλες επιγραφές (IG 9.1.188 - 9.1.18-99.32 και G.D.I. 1700-1761), όπως και στο μοναδικό νόμισμα που σώζεται, απαντούν οι τύποι *Τιθόρρα-Τιθορρεὺς - Τιθορρίς*. Ο τύπος *Τιθορρέα* απαντά στον Ηρόδοτο (Θ. 32) ως το όνομα της κορυφής που ήταν κοντά στην πόλη Νεώνα (ο Πλούταρχος την ονομάζει και αυτή Τιθόρα) και στον Παυσανία. Στο κείμενο που ακολουθεί θα χρησιμοποιείται ο πιο απλός από τους τύπους *Τιθόρα - Τιθόρρα,* μια και οι επιγραφές και ο ντόπιος Πλούταρχος έχουν μεγαλύτερη αξιοπιστία από τον περαστικό Παυσανία και τον ξένο Ηρόδοτο.

2. Παυσανίου, Φωκικά 33.1.

3. Ό.π., 32.12.

4. Ό.π., 32.13.

5. Σ. 128.

6. Γ. Κρέμμος, Ιστορική Γεωγραφία (Αθήναι 1878), σ. 71.

7. Α. Αραβαντινός, Ασκληπιός και Ασκληπιεία (Leipzig 1893), σ. 17.

της Τιθόρας και τον προσδιορισμό των πιο πιθανών θέσεων στις οποίες πρέπει να αναζητηθούν τα δύο ιερά. Δε γνωρίζω κατά πόσο το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής πλησιάζει το σκοπό. Προσπάθησα απλά να συνδυάσω σε ένα λογικό σύνολο τις πληροφορίες που μας έρχονται από την αρχαιότητα με τα στοιχεία που μάζεψα ερευνώντας την περιοχή.

Πηγές και βοηθήματα

Από τις αρχαίες πηγές χρησιμοποιήθηκαν βασικά τα σχετικά κείμενα του Παυσανία, του Πλουτάρχου, του Ηροδότου και του Διοδώρου. Από τις νεότερες χρησιμοποιήθηκε η βιβλιογραφία που δίνεται στις υποσημειώσεις. Τέλος, χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία που συγκέντρωσα επιτόπου, οι χάρτες και τα τοπογραφικά διαγράμματα της περιοχής που υπάρχουν και τα στοιχεία από τις αεροφωτογραφίες και τα θερμογραφήματα της περιοχής που έγιναν από τον P. Leveque, καθηγητή του Πανεπιστημίου του Bordeaux, σε συνεργασία με την Επιτροπή Ατομικής Ενεργείας της Γαλλίας. Οι αεροφωτογραφίες αυτές έγιναν για την «έρευνα υπόγειων υδάτων με αερομεταφερόμενα μέσα» στα πλαίσια της μελέτης «Υδατικού Ισοζυγίου της συνολικής λεκάνης του Βοιωτικού Κηφισού και του Κωπαϊδικού και Θηβαϊκού πεδίου» του ελληνικού Υπουργείου Δημοσίων Έργων.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΤΙΘΟΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ

Πριν καταπιαστούμε με τον προσδιορισμό της θέσης των ιερών, που είναι ο κυριότερος στόχος μας, είναι απαραίτητος ο καθορισμός των διοικητικών ορίων της Τιθόρας στους χρόνους του Παυσανία, αφού μέσα σ' αυτά πρέπει να αναζητηθούν τα ιερά. Δυστυχώς ισχύει και σήμερα αυτό που πριν από έναν αιώνα έγραψε ο Lolling [8] για την ίδια περιοχή: «Πρέπει να παραδεχθούμε ότι με πλήρη σιγουριά δεν μπορεί κανένας να απαντήσει σ' αυτές τις τοπογραφικές ερωτήσεις, με τα μέσα που τίθενται μέχρι σήμερα στη διάθεσή μας».

Η Τιθόρα

Στο σολέα του καθολικού της Τιθορέας (Βελίτσας) βρίσκεται μια επιγραφή που πριν από είκοσι πέντε χρόνια περίπου καλύφτηκε με ασβεστοκονία. Την παραθέτουμε όπως τη δίνει ο H. N. Ulrich [9].

Αὐτοκράτορα Νέρβαν Καίσα[ρα,
ἀρχιερέα μέγιστον, δημαρχικ[ῆς
ἐξουσίας, ὕπατον τὸ δ',
πατέρα πατρίδος ἡ πόλ[ις
Τιθορέων καὶ Τ. Φλάβιος Σ[ώ-
κλαρος, καὶ Τ. Φλάβιος Ἄπασ....
καὶ Λ. Φλάβιος Πωλλιανὸς Ἄριστος

Αφορμή για την παραπάνω διατριβή του Ulrich στάθηκε μια επιγραφή που βρέθηκε στην αυλή του σπιτιού των αδελφών Κωνστ. και Γεωργ. Γιώτα, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου [10] στη Βελίτσα. Πρόκειται για τη βάση του αγάλματος κά-

8. H. G. Lolling, Griechenland «Urbaedeker», σ. xcii.

9. H. N. Ulrich, Reisen und Forschungen in Griechenland (Bremen 1840), VIII. Topographie und Inschriften von Tithora, σ. 132.

10. Σήμερα η επιγραφή αυτή βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου Θηβών.

ποιου *Θεωνίδα*, που οι γονείς του *Γνωσίφιλος* και *Ἐπιξένα* αφιέρωσαν στο Σάραπι, στην Ίσιδα και στον Άνουβι, όπως φαίνεται από την επιγραφή του επάνω πλαισίου της βάσης που λέει:

Γνωσίφιλος καὶ Ἐπιξένα τὸν υἱὸν
Θεονίδαν Σαράπει, Ἴσει, Ἀνούβει.

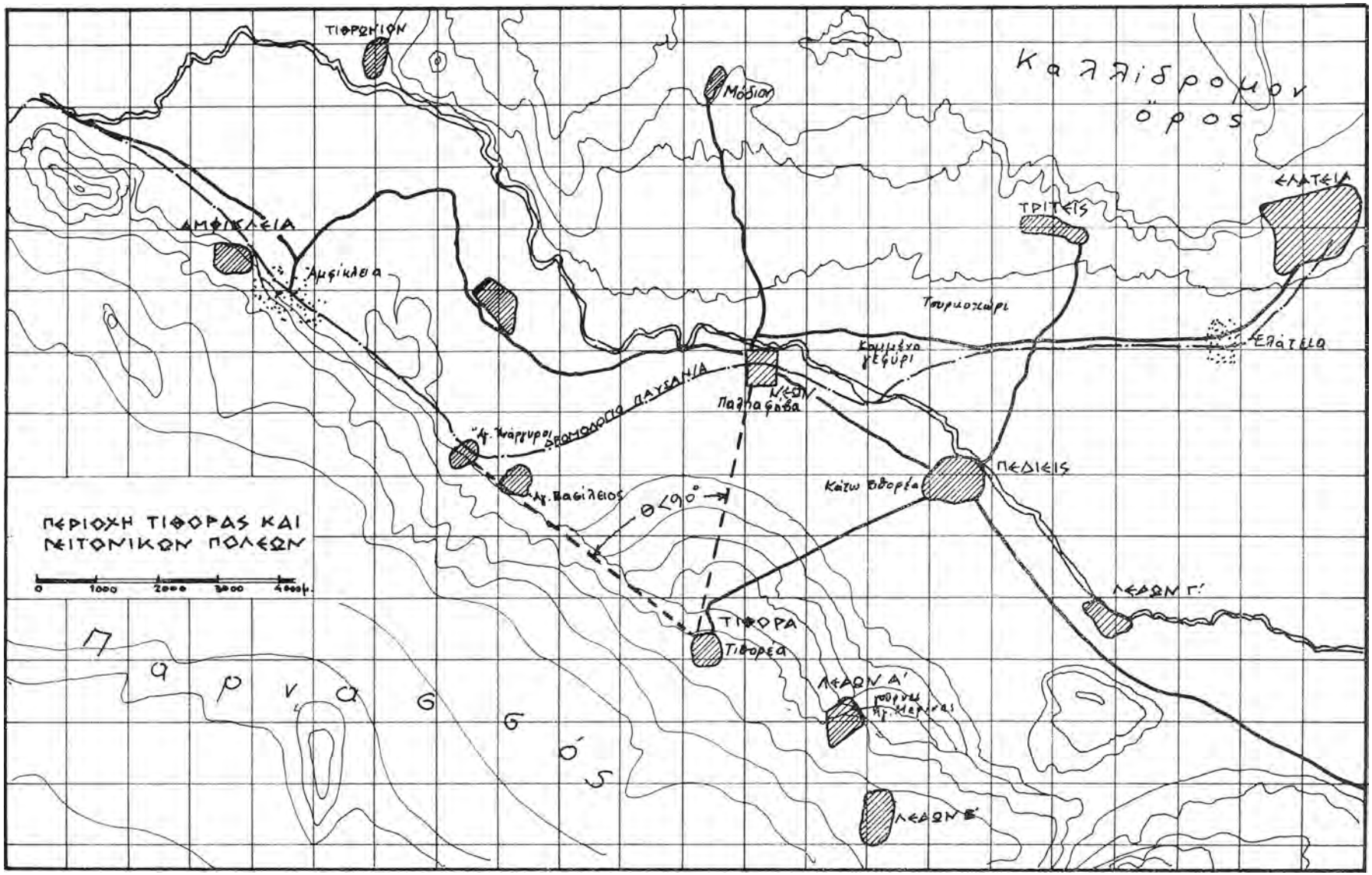
Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ulrich[11], η μορφή των γραμμάτων της επιγραφής είναι η ίδια με αυτή της επιγραφής του Νέρβα.

Λίγο αργότερα, πάνω στην ίδια βάση χαράχτηκαν έξι πράξεις ιερής ανάθεσης (αγοράς) δούλων. Από τα κείμενα των πράξεων αυτών μαθαίνουμε ότι η βάση ήταν στημένη στο χώρο του Σαραπείου της Τιθόρας. Παραθέτουμε[12] την τέταρτη πράξη ανάθεσης, επειδή έχει συγκεντρωμένα τα περισσότερα από τα στοιχεία που μας ενδιαφέρουν στην έρευνά μας.

IV

Θεὸς τύχαν ἀγαθάν. Ἄρχοντος ἐ-
ν Τιθόρᾳ Ἀρίστωνος τοῦ Ἀρίστ[ω-
νος νεωτέρου, ἱερητεύοντος δὲ
τῷ θεῷ τῷ Σεράπι Σώσωνος τ-
οῦ Παραμόνου, μηνὸς τρίτου ἀ-
πέδοτο Νικάρετος Πίστου καὶ Οἰνάνθη Ἡρακ[λ-
είδου, συνεναρεστέοντος καὶ τοῦ υ-
ἱοῦ αὐτῶν Παραμόνου τῷ θε-
ῷ τῷ Σεράπει κοράσιον ὀνόμα-
τι Εὐφροσύναν ἐπ' ἐλευθερίᾳ ὥστ-
ε εἶναι αὐτὰν ἐλευθέραν καὶ ἀν-
έπαφον, παραμείνασαν Νεικαρέτῳ καὶ Οἰ-
νάνθῃ τὸν τᾶς ζωᾶς χρόνον. τειμᾷ ἀργυρ-
ίου μνᾶν δέκα, τὰν τειμὰν ἔχουσι πᾶσαν. β-
εβαιωτὴρ κατὰ τὸν νόμον Παράμονος
Νεικαρέτου. Θρεψάτω δὲ Εὐφροσύνα
Παραμόνῳ παιδίον διετὲς καὶ παραδότω
[αὐτ]ῇ (Παράμονος) *δηνάρια διακόσια. Μὴ καταδουλε-*
άτω δὲ αὐτὰν μηδεὶς κατὰ μηδέν-
α τρόπον, ἢ δὲ μὴ ἀποτεισάτω μ-
νᾶς τριάκοντα. καὶ ἐξέστω προστάμε-
ν τῷ θέλοντι Φωκέων, καὶ τὸ μὲν ἥμισον ἔσ-
τω τοῦ θεοῦ, τὸ δὲ ἥμισον τοῦ προστάντο-
ς, ἀνυπευθύνου ὄντος καὶ ἀζαμίου. ἃ ὠνὰ
ἀνεγράφη ἐν ἱερῷ τῷ Σαραπείῳ καὶ παρὰ τῷ ἄ-
ρχοντι Ἀρίστονι (Ἀρίστωνι), δούσας τᾶς πόλιος τὸ ψάφισ-
μα ἐπὶ ἄρχοντι Ἑλλανείκῳ Ἑλλανείκου ἐν
ἐννόμῳ ἐκκλησίᾳ. Μάρτυρες Σώκλαρ-
ος Ἀριστίωνος, Εὔφρων Στρατάγου, Τείμω-
ν Νεικαινέτου. χεὶρ Παραμόνου τοῦ Νεικαρέτου. γ-

11. H. N. Ulrich, ό.π., σ. 122.
12. Ό.π., σ. 128.

Σχέδ. 1. Η περιοχή της Τιθόρας και των γειτονικών πόλεων.

έγον(α) βεβαιωτὴρ ἐπὶ τᾶς προγεγραμμένας ἴαρανθεσίας κατὰ τὸν νόμον. μάρτυρες οἱ προγεγραμμένοι.

Ο Πλούταρχος δίνει μια περιγραφή του τείχους της Τιθόρας στο Βίο του Σύλλα [13], εξιστορώντας κάποιο επεισόδιο του Μιθριδατικού πολέμου και γράφει: *Ὀρτήσιον δὲ Κάφις, ἡμέτερος ὤν, ἑτέραις ὁδοῖς ψευσάμενος τοὺς βαρβάρους διὰ τοῦ Παρνασσοῦ κατῆγεν ὑπ' αὐτὴν τὴν Τιθόραν, οὔπω τοσαύτην πόλιν οὖσαν ὅση νῦν ἐστιν, ἀλλὰ φρούριον ἀπορρῶγι κρημνῷ περικοπτόμενον, εἰς ὃ καὶ πάλαι ποτὲ Φωκέων οἱ Ξέρξην ἐπιόντα φεύγοντες ἀνεσκευάσαντο καὶ διεσώθησαν. ἐνταῦθα καταστρατοπεδεύσας Ὀρτήσιος ἡμέρας μὲν ἀπεκρούσατο τοὺς πολεμίους, νύκτωρ δ' ἐπὶ Πατρωνίδα ταῖς δυσχωρίαις καταβὰς ἀπαντήσαντι τῷ Σύλλᾳ μετὰ τῆς δυνάμεως συνέμιξε.*

Η περιγραφή αυτή του Πλουτάρχου ανταποκρίνεται ακριβώς στη μορφή του αρχαίου τείχους που κόβει σήμερα στη μέση το σύγχρονο χωριό. Το ίδιο συμπέρασμα βγαίνει και από το κείμενο του Παυσανία. Χάρη λοιπόν στο επιγραφικό υλικό και τα σαφή αρχαία κείμενα, μπορούμε με σιγουριά να πούμε ότι τα ερείπια που βρίσκονται στο σημερινό χωριό Τιθορέα (Βελίτσα) ανήκουν στην αρχαία Τιθόρα [14].

Οι γειτονικές πόλεις

Γειτονικές πόλεις της Τιθόρας στα χρόνια του Παυσανία είναι η Ελάτεια, η Αμφίκλεια, η εγκαταλειμμένη από τους κατοίκους της Λέδων και ο οικισμός των Λεδοντίων κοντά στον Κηφισό. Η Ελάτεια είναι πια γνωστό ότι βρισκόταν βορειοανατολικά της σημερινής Ελάτειας, στο χώρο του κοινοτικού «λιβαδιού» (Σχέδ. 1). Η Αμφίκλεια βρισκόταν στις δυτικές παρυφές της σημερινής ομώνυμης κωμόπολης, ενώ η ακρόπολή της βρισκόταν στο λόφο όπου σήμερα βρίσκεται το νεκροταφείο. Η θέση της Λέδοντος δεν έχει ακόμα καθοριστεί [15]. Επιγραφικό υλικό δεν υπάρχει [16] και έτσι οι διάφοροι μελετητές διατυπώνουν εικασίες στηριγμένες στα αρχαία κείμενα. Το πρόβλημα της Λέδοντος θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα παρακάτω, μια και δένεται στην αφήγηση του Παυσανία με την Τιθόρα και την περιοχή της.

Νεών, η πρόγονος της Τιθόρας

Για να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια τα διοικητικά όρια της Τιθόρας στα χρόνια του Παυσανία είναι απαραίτητη μια ιστορική αναδρομή:

Ο Ηρόδοτος περιγράφοντας την εισβολή του περσικού στρατού στη Φωκίδα, μετά την παραβίαση του στενού των Θερμοπυλών, γράφει: *Ὡς δὲ ἐκ τῆς Δωρίδος ἐς τὴν Φωκίδα ἐσέβαλον, αὐτοὺς μὲν τοὺς Φωκέας οὐκ αἱρέουσι. οἱ μὲν γὰρ τῶν Φωκέων ἐς τὰ ἄκρα τοῦ Παρνησοῦ ἀνέβησαν. ἔστι δὲ καὶ ἐπιτηδέη δέξασθαι ὅμιλον τοῦ Παρνησοῦ ἡ κορυφή, κατὰ Νέωνα πόλιν κειμένη ἐπ' ἑωυτῆς· Τιθορέα οὔνομα αὐτῇ· ἐς τὴν δὴ ἀνηνείκαντο καὶ αὐτοὶ ἀνέβησαν* [17] και

13. Σύλλας, xv. 13-22.

14. Ο πρώτος που αναγνώρισε τα ερείπια της Τιθόρας είναι ο Clarke στα 1801, J. Frazer, Pausanias Description of Greece (London 1898), σ. 402.

15. Ν. Παπαχατζής, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις (Αθήναι 1981), σ. 425.

16. Στις IG IX, σ. 47, βρίσκεται καταχωρισμένη μία επιγραφή που αποδίδεται στη Λέδοντα. Πρόκειται για το όριο ενός χωραφιού που ανήκε σε κάποιο Χαρμάδα *(Χαρμά[δαια ἀ γᾶ])* και βρέθηκε στη θέση Πτελιάς της κοινότητας Μοδίου.

17. Ηροδότου Ιστορίαι, Θ. 32.

πιο κάτω συνεχίζει: *Πορευόμενοι γὰρ ταύτῃ παρὰ τὸν Κηφισὸν ποταμὸν ἐδηίουν πάντα, καὶ κατὰ μὲν ἔκαυσαν Δρυμὸν πόλιν κατὰ δὲ Χαράδραν καὶ Ἔρωχον καὶ Τεθρώνιον καὶ Ἀμφίκαιαν καὶ Νέωνα καὶ Πεδιέας καὶ Τριτέας καὶ Ἐλάτειαν καὶ Ὑάμπολιν καὶ Παραποταμίους καὶ Ἄβας...* [18]. Παρατηρούμε ότι η απαρίθμηση των πόλεων στο κείμενο του Ηροδότου γίνεται σύμφωνα με τη σειρά που τις συναντά κανείς κατεβαίνοντας την κοιλάδα του Κηφισού από τη Δρυμαία προς την Ελάτεια. Βλέπουμε να γίνεται λόγος για κάποια κορυφή του Παρνασσού κοντά στην πόλη Νεώνα, με το όνομα Τιθορέα, χωρίς να αναφέρεται και πόλη με το ίδιο όνομα. Στο χώρο λοιπόν μεταξύ Αμφίκλειας και Ελάτειας, που στα χρόνια του Παυσανία βρίσκονται η Τιθόρα, τα ερείπια της Λέδοντος και ο οικισμός των Λεδοντίων, πριν από τους Μηδικούς πολέμους υπήρχαν οι πόλεις Νεών [19], Πεδιείς [20] και Τριτείς [21], που κάηκαν από το στρατό του Ξέρξη.

Μετά το 478 π.Χ. οι φωκικές πόλεις ξαναχτίζονται. Ανάμεσα στα 478 και 357 π.Χ., απαλλαγμένες από το άγχος της θεσσαλικής απειλής, πότε στο πλευρό της Αθήνας και πότε της Σπάρτης, αναπτύσσονται σημαντικά παραμένοντας όμως πάντοτε παράγοντες τρίτης και τέταρτης κατηγορίας μέσα στον ελληνικό χώρο. Για τους Πεδιείς και τους Τριτείς δεν έχουμε καμιά πληροφορία κατά την περίοδο αυτή, ούτε και αργότερα θα υπάρξει. Στον ίδιο χώρο εμφανίζεται ένα καινούργιο όνομα: η Λέδων [22], που στα 357 π.Χ. θα δώσει το στρατηγό-αυτοκράτορα των Φωκέων Φιλόμηλο [23]. Η πόλη που αναπτύσσεται ιδιαίτερα στην περίοδο αυτή είναι η Νεών. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι, ενώ όλες μαζί οι είκοσι δύο φωκικές πόλεις χρησιμοποιούν κοινά αργυρά νομίσματα, κομμένα στο ομοσπονδιακό νομισματοκοπείο με επίσημα την κεφαλή ταύρου, η Νεών κόβει επιπλέον γύρω στα 420 με 400 π.Χ. και δικά της νομίσματα (έχουν διασωθεί δύο οβολοί) με το κοινό επίσημα των Φωκέων και επιπλέον τα διακριτικά γράμματα της πόλης *N.E* [24]. Η κοπή ξεχωριστού αργυρού νομίσματος δείχνει ότι η Νεών ήταν ασφαλώς το οικονομικό κέντρο μιας ευρύτερης περιοχής γύρω από αυτή.

Στα 357 π.Χ. αρχίζει η θλιβερή περιπέτεια του 3ου Ιερού πολέμου, που θα τελειώσει στα 346 π.Χ. με την πλήρη καταστροφή των φωκικών πόλεων, την κατασκαφή τους και τη διασπορά των κατοίκων τους σε οικισμούς των πενήντα οικογενειών. Την κοινή μοίρα των φωκικών πόλεων ακολούθησε και η Νεών. Μετά την καταστροφή της δεν ξαναγίνεται πλέον λόγος πουθενά γι' αυτή. Όσοι αργότερα τη μνημονεύουν, απλώς αντιγράφουν τον Ηρόδοτο και τον Παυσανία. Ο Παυσανίας [25] ταυτίζει τη Νεώνα με την Τιθόρα του καιρού του, κάνοντας συλλογισμούς πάνω στα κείμενα του Ηροδότου και του χρησμολόγου Βάκη, και υποστηρίζει ότι η Νεών άλλαξε όνομα και έγινε Τιθορέα μετά τη συγκέντρωση των κατοίκων από τους οικισμούς στους οποίους τους είχε διασπείρει η απόφαση των Αμφικτυόνων, μετά τη λήξη του 3ου Ιερού πολέμου. Χάρη στην ταυτότητα αυτή που δέχεται ο Παυσανίας έμεινε γνωστή ως μάχη της Νεώνος η μάχη μεταξύ Φωκέων και Βοιωτών (Αύγουστος - Σεπτέμβριος 354 π.Χ.), στη διάρκεια της οποίας διαλύθηκε ο στρατός των Φωκέων και αυτοκτόνησε ο Φιλό-

18. Ό.π., Θ. 33.
19. F. Schober, Phokis (Grossen 1924), σ. 37.
20. Ό.π., σ. 38.
21. Ό.π., σ. 43. H. G. Lolling. ό.π., σ. xc.
22. F. Schober, ό.π., σ. 35.
23. Παυσανίου, ό.π., 33.2.
24. Imhoof-Blumer, Monnaies grecques (Paris 1883), σ. 150. R. Williams, The Silver Coinage of the Phokians (London 1972), σ. 42.
25. Ό.π., 32.8-9.

μηλος[26] και η οποία, σύμφωνα με την περιγραφή του Διοδώρου[27], πρέπει να έγινε στις δασωμένες και γεμάτες κρημνούς εκτάσεις γύρω από την Τιθόρα, όπως πολύ λογικά υποστηρίζει ο Γ. Κρέμμος[28]. Ο Πλούταρχος υποστηρίζει[29], όπως ήδη αναφέραμε, ότι η Τιθόρα στα χρόνια των Περσικών πολέμων και αργότερα του Μιθριδατικού δεν ήταν παρά ένα φρούριο όπου κατέφευγαν οι Φωκείς της περιοχής σε περίπτωση κινδύνου. Ποιός από τους δυο είναι πιο κοντά στην αλήθεια; Βέβαια έρευνες αρχαιολογικές δεν έχουν γίνει. Τα τυχαία όμως αρχαιολογικά ευρήματα και κυρίως οι τάφοι που ανακαλύπτονται γύρω από το τείχος της Τιθόρας είναι νεότερα από τον 4ο αι. π.Χ. και κατά το πλείστο ρωμαϊκά, πράγμα που εναρμονίζεται με την πληροφορία του Πλουτάρχου και αποκλείει την ταύτιση Νεώνος - Τιθόρας. Παραμένουν όμως άλυτα δύο βασικά προβλήματα: α) η θέση της Νεώνος, β) πότε έπαψε να είναι ένα απλό οχυρό η Τιθόρα και έγινε πόλη, στην οποία βέβαια μεταφέρθηκαν οι κάτοικοι της Νεώνος.

Από τους νεότερους ερευνητές που καταπιάστηκαν κάπως σοβαρά με το θέμα, ο Ulrich[30] εμπιστεύεται τον Πλούταρχο και υποστηρίζει ότι η Νεών πρέπει να αναζητηθεί στην Παληαφήβα, περιοχή που απέχει πέντε περίπου χιλιόμετρα προς Β. της Τιθόρας και πλησίον του Κηφισού. Αντίθετα, ο Leake[31] υποστηρίζει ότι η Νεών των χρόνων του Ηροδότου είναι η μετέπειτα Τιθορέα. Την ίδια άποψη υποστηρίζουν ο Lolling[32] και ο L. Tillard[33]. Τόσο ο Leake[34] όσο και ο Lolling[35] δέχονται ότι τα ερείπια της Παληαφήβας ανήκουν στους Πεδιείς. Ο Leake μάλιστα προχωράει ακόμη πιο πολύ, υποστηρίζοντας ότι η Λέδων βρισκόταν στη θέση των Πεδιέων του Ηροδότου. Βασικό στοιχείο που έστρεψε τη σκέψη των παραπάνω ερευνητών στην ταύτιση Νεώνος - Τιθόρας είναι, υποπτεύομαι, η έκφραση του Ηροδότου[36] ... *τοῦ Παρνησσοῦ ἡ κορυφή, κατὰ Νέωνα πόλιν κειμένη ἐπ' ἑωυτῆς· Τιθορέα οὔνομα αὐτῇ*. Δέχτηκαν τη θέση Ισώματα πάνω από τη Βελίτσα ως την κορυφή Τιθορέα του Ηροδότου ικανοποιώντας στενά την απαίτηση του κειμένου *κειμένη ἐπ' ἑωυτῆς*, οπότε τα πράγματα έγιναν απλά. Αλλά μπορεί η άκρη των Ισωμάτων να φαντάζει σαν κορυφή για έναν παρατηρητή που βρίσκεται στη Βελίτσα, τα Ισώματα όμως δεν είναι κορυφή —το λέει άλλωστε και η λέξη— αλλά αποτελούν έναν αναβαθμό πάνω στον οποίο ακουμπούν τα πόδια της Νύψης, της πλησιέστερης προς τη μεριά της Βελίτσας κορυφής του Παρνασσού. Για κάποιον που ζει στην περιοχή είναι πιο εύκολο να πει ότι η Νύψη βρίσκεται πάνω από την Παληαφήβα παρά πάνω από τη Βελίτσα, λόγω ακριβώς της παρεμβολής των Ισωμάτων (Πίν. 36). Πιστεύω ότι το κείμενο του Ηροδότου πρέπει να ερμηνευτεί πιο πλατιά και μπαίνω στον πειρασμό να επικαλεστώ τα λόγια του δημοτικού τραγουδιού:

Η Λιάκουρα της Λειβαδιάς
και η Γκιώνα του Σαλώνου

26. Ό.π., 2.4-5.
27. Διοδώρου Σικελιώτου, Βιβλιοθήκης Ιστορικής xvi. 31, 3-5.
28. Γ. Κρέμμος, Ιερόσυλοι του Πυθοί Ιερού και Ιεροί Πόλεμοι (Αθήναι 1889), σ. 94.
29. Ό.π., xv. 13-22.
30. Ό.π., σ. 117, 119.
31. W. M. Leake, Travels in Northern Greece (London 1835), II, σ. 79.
32. Ό.π., σ. xci.
33. L. Tillard, The Fortification of Phokis, BSA (1910-1911), σ. 54.
34. Ό.π., σ. 89-90.
35. Ό.π., σ. xcii.
36. Ό.π., Θ. 32.

όντας σίγουρος ότι ο δημοτικός βάρδος ήξερε πολύ καλά πως η Λιάκουρα δεν είναι και τόσο κοντά στη Λειβαδιά. Ας μου επιτραπεί λοιπόν να ασπαστώ την άποψη του Ulrich και ας προσπαθήσουμε τώρα να τεκμηριώσουμε την άποψη αυτή με τα στοιχεία που συγκέντρωσα σήμερα και να διατυπώσουμε μια λογική θεωρία της διαδοχής.

Η επιτόπου έρευνα, σε συνδυασμό με τη μελέτη των αεροφωτογραφιών του P. Leveque, απέδειξε την ύπαρξη συνομήλικων οικισμών στις θέσεις Παληαφήβα - Βουρλιά - Μόδι - Παναγίτσα - Κηφισοχώρι (Κάτω Τιθορέα) - Γούρνες Αγίας Μαρίνας. Τα όστρακα που σκεπάζουν τα χωράφια, τα θεμέλια από πωρόλιθο, τα κινητά ευρήματα και κυρίως τα νομισματικά ευρήματα (βασικά ασημένιοι οβολοί, που ανήκουν ήδη στη συλλογή του γράφοντος)[37] πείθουν ότι οι οικισμοί αυτοί έζησαν μέχρι τα χρόνια του 3ου Ιερού πολέμου (357-347 π.Χ.). Στο Σχέδ. 1 δίνονται ενδεικτικά οι θέσεις αυτές και οι εκτάσεις που καλύπτονται από ερείπια και γενικά ίχνη κατοίκησης. Δυστυχώς, η αποκομιδή των προϊόντων της βαθιάς άροσης δε θα επιτρέψει στους αρχαιολόγους, όταν κάποτε αρχίσουν την έρευνα, να βρουν παρά ελάχιστα ή και καθόλου ίχνη των οικισμών που αναφέρονται εδώ.

Θα αναφερθούμε τώρα αναλυτικά στα ερείπια της Παληαφήβας. Καταφεύγουμε πάλι στη βοήθεια του H. N. Ulrich[38]. Μας δίνει την περιγραφή των ερειπίων της Παληαφήβας όπως ήταν στα μέσα του περασμένου αιώνα: «Σε ελάχιστη απόσταση, όχι περισσότερο από μιάμιση ώρα, 25-30 στάδια, από τη Βελίτσα με κατεύθυνση προς Β., κείνται στην επίπεδη πεδιάδα στη δεξιά όχθη του Κηφισού, τα υπόλοιπα μιας εκτεταμένης αρχαίας πόλης την οποία ονομάζουν τώρα η Παλαιά Φήβα, δηλαδή οι αρχαίες Θήβαι. Τα τείχη σχημάτιζαν ένα κανονικό τετράγωνο. Διακρίνει κανείς την τάφρο και κοντά της ολόκληρη η γραμμή των τειχών έχει ανυψωθεί σαν ένα επίχωμα. Σε πολλές θέσεις φαίνονται τα θεμέλια, τα οποία αποτελούνται από μεγάλους τετράπλευρους λίθους. Πάνω από αυτούς υψωνόταν πιθανώς, όπως στη Μαντίνεια, στις Θεσπιές και πολλές άλλες πόλεις, μια οικοδομή από ωμές πλίνθους από πηλό, των οποίων τα σωζόμενα σχηματίζουν το τωρινό επίχωμα, που καλύπτει τα θεμέλια στις περισσότερες θέσεις. Ανάμεσα στα υπόλοιπα αναγνωρίζει κανείς μεμονωμένους εν μέρει τετράγωνους και εν μέρει στρογγυλούς πύργους. Στο εσωτερικό βρίσκονται πολλές μεγαλύτερες και μικρότερες τετράπλευρες οικοδομές και το έδαφος είναι παραγεμισμένο με θραύσματα κεράμων. Τα πλησιέστερα περίχωρα, όπως επίσης το εσωτερικό της πόλης, όσο έχει οργωθεί, ανήκει στους Βελιτσιώτες...».

Δυστυχώς, μέσα στα τελευταία εκατό χρόνια όλες οι πέτρες και τα κεραμίδια της Παληαφήβας μεταφέρθηκαν για να χτιστεί με αυτές το διπλανό Κηφισοχώρι (Κάτω Τιθορέα). Τα τρακτέρ και οι μπουλντόζες ολοκλήρωσαν τον αφανισμό. Σήμερα, στην περιοχή της Παληαφήβας δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα ίχνη του αναχώματος και της τάφρου στη νότια και δυτική πλευρά, που μέρα με τη μέρα σβήνουν και αυτά. Μέσα σε λίγο χρόνο η μόνη εικόνα που θα έχουμε για την Παληαφήβα θα είναι αυτή των αεροφωτογραφιών του Leveque.

Το τείχος της Παληαφήβας είναι τετράπλευρο, η κάθε του πλευρά έχει μήκος περίπου 790 μ. και η περικλειόμενη απ' αυτό επιφάνεια φτάνει τα 620 στρέμματα. Η βαθιά άροση των χωραφιών που περιβάλλουν το τείχος της Παληαφήβας έφερε στο φως θεμέλια οικοδομών. Θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι η πόλη στα χρόνια της ακμής της απλωνόταν αρκετά

37. Στη συλλογή του γράφοντος ανήκει επίσης ένα ορειχάλκινο κράνος που βρέθηκε στο ανάχωμα της Παληαφήβας. Το κράνος δημοσιεύτηκε από την τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Θηβών Α. Ανδρειωμένου στο ΑΜ 91 (1976), σ. 189. Σύμφωνα με το δημοσίευμα το κράνος αυτό ανήκει στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. ή στο πρώτο τέταρτο του 4ου.

38. Ό.π., σ. 119.

έξω από το ήδη ευρύχωρο τείχος της. Τα ερείπια λοιπόν της Παληαφήβας είναι, αντίθετα με την εκτίμηση του Lolling [39], τα πιο εκτεταμένα όλης της περιοχής. Βρίσκονται στο κέντρο βάρους της. Περιβάλλονται από τα πιο εύφορα εδάφη. Είναι λοιπόν πολύ λογικό να δεχτούμε ότι ανήκουν στην ακμαία Νεώνα των χρόνων 478-346 π.Χ.

Ας έρθουμε τώρα στο πρόβλημα της διαδοχής. Ξεκινάμε από το δεδομένο ότι η Νεών καταστράφηκε με τη λήξη του 3ου Ιερού πολέμου, δηλαδή στα 346 π.Χ. Η Τιθόρα λοιπόν θα πρέπει να άρχισε να οργανώνεται σε πόλη μετά το 346 π.Χ. Ο Παυσανίας [40] υποστηρίζει ότι οι Αθηναίοι και οι Θηβαίοι επανέφεραν τους Φωκείς στις πόλεις τους πριν από τη μάχη της Χαιρωνείας. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλουτάρχου [41], στα χρόνια του Μιθριδατικού πολέμου (87-85 π.Χ.) η Τιθόρα εξακολουθούσε να παραμένει ένα απλό οχυρό. Την άποψη αυτή ασπάζεται ο Leake [42] και υποστηρίζει ότι μετά το Μιθριδατικό πόλεμο άρχισε να κατοικείται η Τιθόρα, για να φτάσει σε ακμή στα χρόνια του Νέρβα και των Αντωνίνων [43]. Στην ίδια εποχή τοποθετεί και την κατασκευή του τείχους της Τιθόρας. Αντίθετα ο Ulrich [44], και μαζί του συμφωνεί ο Lolling [45], υποστηρίζει ότι το τείχος της Τιθόρας πρέπει να κατασκευάστηκε στα χρόνια του Φιλίππου του Νεότερου (221-179 π.Χ.). Τέλος, ό L. Tillard [46] δέχεται την άποψη του Kromayer [47], ότι μερικές από τις πόλεις των Φωκέων ξαναχτίστηκαν από τους Αθηναίους και τους Θηβαίους πριν το 339 π.Χ. και ότι ο Φίλιππος επέτρεψε την ανοικοδόμηση των φωκικών πόλεων μετά τη μάχη της Χαιρωνείας, ενώ παράλληλα πέτυχε τη μείωση των πληρωμών των Φωκέων προς τους Δελφούς, οπότε ήταν δυνατή η ανασυγκρότηση των πόλεων. Για το τείχος της Τιθόρας αποκρούει την άποψη του Leake και υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να χτίστηκε αργότερα από τα τελευταία χρόνια του 4ου αι. π.Χ.

Η άποψη του Παυσανία απορρίπτεται εύκολα στην περίπτωση της Τιθόρας, γιατί έως το 339 η κοιλάδα του Κηφισού μέχρι και τους Παραποταμίους ελέγχεται από το Φίλιππο. Οι Αθηναίοι και οι Θηβαίοι βρίσκονται νοτιότερα και ενδεχομένως να οργάνωσαν τις πόλεις της περιοχής τους, όπως π.χ. έγινε με την Άμβρυσο. Η μαρτυρία του Πλουτάρχου ανατρέπεται από ένα νομισματικό εύρημα. Πρόκειται για ένα χάλκινο νόμισμα που βρέθηκε στη Βελίτσα το 1969 και δημοσιεύτηκε από τη διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών κ. Μάντω Καραμεσίνη-Οικονομίδου [48]. Το νόμισμα αυτό είναι του τύπου των αιτωλικών νομισμάτων και φέρει την επιγραφή: *Τιθορρέων*. Πρόκειται, σύμφωνα με το δημοσίευμα, για κοπή της πόλης Τιθόρρας κατά τους χρόνους της Αιτωλικής Συμμαχίας (279-168 π.Χ.).

Αξίζει να προσπαθήσουμε να περιορίσουμε τα όρια του πιθανού χρόνου κοπής του νομίσματος αυτού [49]. Μέχρι και το 284 π.Χ. η περιοχή της Τιθόρας βρίσκεται υπό την επιρροή των Μακεδόνων. Το 279 π.Χ. γίνεται η επιδρομή των Γαλατών. Το 269 π.Χ. κατα-

39. Ό.π., σ. xcii.
40. Ό.π., 3.4.
41. Ό.π., xv. 13-22.
42. Ό.π., II, σ. 80.
43. U. Kahrstedt, Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit (Bern 1954), σ. 11.
44. Ό.π., σ. 120.
45. Ό.π., σ. xciv.
46. Ό.π., σ. 60.
47. J. Kromayer, Antike Schlachtfelder in Griechenland (Berlin 1903-1931), σ. 135.
48. Μ. Οικονομίδου, ΑΑΑ III (1970), σ. 98.
49. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Δ΄ και Ε΄, Αθήναι 1970 (Εκδοτική Αθηνών).

λαμβάνεται η βορειοδυτική Φωκίδα από τους Αιτωλούς. Το 255 π.Χ. ολοκληρώνεται η κατάληψη της Φωκίδας από τους Αιτωλούς. Το 245 π.Χ. οι Φωκείς γίνονται σύμμαχοι των Αιτωλών χωρίς να προσχωρήσουν στην Αιτωλική Συμπολιτεία. Το 236 π.Χ. οι Φωκείς προσχωρούν στο Δημήτριο Β΄. Το 229 π.Χ. πεθαίνει ο Δημήτριος και επιτροπεύει τον ανήλικο γιο του Φίλιππο ο Αντίγονος Δώσων. Το 228 π.Χ. οι Φωκείς ξαναγίνονται σύμμαχοι των Αιτωλών. Το φθινόπωρο του 224 π.Χ. ο Αντίγονος Δώσων καλεί τους Φωκείς και τους υπόλοιπους συμμάχους του, που εν τω μεταξύ έχουν εγκαταλείψει τους Αιτωλούς, στο Αίγιο και αποφασίζεται η ίδρυση της «Κοινής Συμμαχίας». Το 221 π.Χ. πεθαίνει ο Αντίγονος Δώσων και γίνεται βασιλιάς ο Φίλιππος ο Ε΄. 220-217 π.Χ.: Συμμαχικός Πόλεμος. Η κοινή συμμαχία κατά των Αιτωλών. 217-200 π.Χ.: Οι φωκικές πόλεις υπό την επιρροή του Φιλίππου του Ε΄. 200-194 π.Χ.: Δεύτερος Μακεδονικός πόλεμος. 198 π.Χ.: Διαχείμανση του Τίτου Κ. Φλαμινίνου στην Ελάτεια. Το καλοκαίρι του 196 π.Χ. γίνεται η διακήρυξη της ανεξαρτησίας των Ελλήνων. Τον ίδιο χρόνο και παρά τη διακήρυξη της ανεξαρτησίας οι Ρωμαίοι δέχονται να υπαχθεί η Φωκίδα στην Αιτωλική Συμπολιτεία. Το 194 π.Χ. οι Ρωμαίοι εκκενώνουν την Ελλάδα. 192-191 π.Χ.: Αντιοχικός πόλεμος. Το 191, μετά τη μάχη των Θερμοπυλών, οι Ρωμαίοι ελέγχουν τη Φωκίδα και με τη συνθήκη της Ρώμης οι Αιτωλοί τελούν υπό ρωμαϊκή εξάρτηση.

Από τη θεώρηση των γεγονότων προκύπτουν ως πιθανές χρονικές περίοδοι κοπής του νομίσματος της Τιθόρας τα χρόνια 255-245 π.Χ., 245-236 π.Χ., 228 -224 π.Χ. και 193-192 π.Χ. Από τις τέσσερις αυτές περιόδους η πιο πιθανή φαίνεται η περίοδος 255-245 π.Χ. Έτσι λοιπόν, στα μέσα ήδη του 3ου π.Χ. αι., και εν πάση περιπτώσει στον 3ο αι., το φρούριο της Τιθόρας είχε πάψει να είναι ένα απλό καταφύγιο των Φωκέων, όπως το θέλει ο Πλούταρχος. Περιέβαλλε πια μια πόλη αρκετά ανθηρή, ώστε να μπορεί να κόβει δικό της νόμισμα, απέχοντας μόλις 10 χλμ. από την αξιόλογη Ελάτεια που έκοβε με τα διακριτικά της *(ΕΛ)* το κοινό νόμισμα των Φωκέων. Μετά από όλα αυτά δεν είναι έξω από τη λογική να δεχτούμε ότι η Τιθόρα άρχισε να κατοικείται μετά το 338 π.Χ. και ότι το τείχος της, όπως υποστηρίζει και ο L. Tillard[50], ολοκληρώθηκε στο τέλος του 4ου π.Χ. αι., πιθανώς με την οικονομική βοήθεια των Μακεδόνων, μια και οι δικές τους φρουρές εξυπηρετούνταν στην περιοχή.

Η Λέδων

Ανατολικά της Τιθόρας και γύρω από το σημερινό χωριό Αγία Μαρίνα, συναντούμε δύο συγκροτήματα ερειπίων. Το πρώτο συγκρότημα βρίσκεται δυτικά από τις «γούρνες» της Αγίας Μαρίνας και πάνω στις βόρειες υπώρειες του πρόβουνου «Ανεμόμυλος». Οι αεροφωτογραφίες του P. Leveque αποκάλυψαν το ίχνος ενός τετράπλευρου τείχους, όπως σημειώνεται στο Σχέδ. 1. Η περικλειόμενη από το τείχος επιφάνεια φτάνει τα 350 περίπου στρέμματα. Επιτόπια έρευνα έδειξε ότι το τείχος αυτό είχε την ίδια δομή με το τείχος της Παληαφήβας. Τα κεραμίδια, τα όστρακα και τα θεμέλια της περιοχής δείχνουν ότι οι πόλεις της Παληαφήβας και του Ανεμόμυλου είναι συνομίληκες. Το δεύτερο συγκρότημα ερειπίων βρίσκεται στη θέση Κάστρο της Αγίας Μαρίνας και απέχει 1 χλμ. περίπου ΝΑ. από το προηγούμενο. Τα ερείπια βρίσκονται επάνω σε δύο αναβαθμούς. Ο υψηλότερος (Κάστρο) είναι οχυρωμένος με τείχος χτισμένο από ογκολίθους κατά το ισοδομικό σύστημα, όπως το τείχος της Τιθόρας, και φαίνεται ότι εχρησιμοποιείτο ως ακρόπολη. Στο δεύτερο αναβαθμό απλώνονται τα ερείπια της πόλης. Η δυσπρό-

50. Ό.π., σ. 60.

σιτη θέση των ερειπίων και το άγονο έδαφος επάνω στο οποίο βρίσκονται τα προστάτευσαν από τη μηχανοκαλλιέργεια. Έτσι, μπορεί κανείς σήμερα να διακρίνει τους δρόμους της πόλης, τα σπίτια με τα δωμάτιά τους και άλλες λεπτομέρειες. Φαίνεται και εδώ ότι οι κάτοικοι της πόλης του Ανεμόμυλου μετά την κατασκαφή της του 346 π.Χ. μεταφέρθηκαν στην οχυρότερη θέση του Κάστρου, όπου και έκτισαν τη νέα τους πόλη. Έχουμε δηλαδή μια τυπική επανάληψη της περίπτωσης Νεώνος - Τιθόρας.

Ο J. Kromayer, μελετώντας τις κινήσεις των στρατευμάτων του Σύλλα και στηριζόμενος στη διήγηση του Πλουτάρχου που αναφέραμε στην αρχή (Σύλλας xv. 13-22), υποθέτει ότι η Πατρωνίς είναι πόλη και την τοποθετεί στο Κάστρο της Αγίας Μαρίνας. Τη γνώμη του Kromayer [51] ασπάζεται και ο L. Tillard [52]. Ο Κοραής θεωρεί λαθεμένη τη φράση *νύκτωρ δ' ἐπὶ Πατρωνίδι ταῖς δυσχωρίαις καταβάς,* γιατί Πατρωνίς πόλη ή χωριό της Φωκίδας δεν αναφέρεται από κανέναν άλλο.

Από το κείμενο του βιογράφου δεν είναι δυνατό να συμπεράνει κανείς ότι η Πατρωνίς ήταν πόλη. Αντίθετα ο Πλούταρχος, καταγόμενος από τη γειτονική Χαιρώνεια, είναι πολύ φυσικό να είναι αναλυτικότερος και πιο ακριβολόγος περιγράφοντας γεγονότα που έγιναν μέσα στον ίδιο τον τόπο του. Θέλω να πω ότι πιο πιθανό μοιάζει να ήταν η Πατρωνίς ένα τοπωνύμιο. Από την παραπάνω φράση του Πλουτάρχου φαίνεται καθαρά ότι η Πατρωνίς πρέπει να βρισκόταν σε χαμηλότερο υψόμετρο *(καταβὰς)* από την Τιθόρα. Έτσι η Πατρωνίς δεν μπορεί να ταυτιστεί με το Κάστρο της Αγίας Μαρίνας, γιατί η Τιθόρα και το Κάστρο βρίσκονταν επάνω στην ίδια ισοϋψή (την +500) και δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιεί ο Πλούταρχος, που ξέρει τον τόπο του καλά, τη λέξη «κατεβαίνω» για να περιγράψει κίνηση πάνω στην ίδια ισοϋψή (Π ί ν. 35 α).

Ο Παυσανίας μνημονεύει στην περιοχή της Δαυλίδος μια θέση με το όνομα Τρωνίς, στην οποία υπήρχε το ιερό ενός επιχώριου ήρωα, του Αρχαγέτα [53]. Από μια επιγραφή των χρόνων του Αδριανού μαθαίνουμε ότι το ιερό αυτό βρισκόταν πράγματι στην περιοχή της Δαυλίδος και μάλιστα στο βορειοδυτικό τμήμα της, δηλαδή προς την πλευρά της Τιθόρας, αν κρίνουμε από τους τρεις Τιθορείς μάρτυρες που παρευρέθηκαν στα προσωρινά μέτρα για τα οποία μιλάει η επιγραφή [54] :

Ἀγαθῇ τύχῃ Αὐτοκράτορι Τραϊανῷ Ἀδριανῷ Καίσαρι. Σεβαστῷ τὸ β' ....
Ἐν Χαιρωνείᾳ, Ζώπυρος Ἀριστίωνος καὶ Παρμένων
Ζωπύρου, οἱ ἔγδικοι τῆς Δαυλιέων πόλεως .....
.....
Ὁδὸς δὲ ἡ ἐπὶ τὸν Ἀρχαγέτην, ἔξει πλάτος καλάμους
δύο, τὰ δὲ σημεῖα καὶ τοὺς ὅρους τῆς μ(ε)τρήσεως .....
.....
..... *παρῆσαν*.....
.....
Νεικάρετος Πίστου Τιθορεύς, Τύραννος Τυράννου ἐσφράγησμαι. Ἀκίνδυνος Καλλικράτους Τιθορεύς, Σεξ. Κορνηλίο-
Ἀ(ξ)ίοχος, Εὔνους Ἐπαφρᾶ. Καλλιγένης Κλεονείκου ἐσφράγικα Τιθορεύς.

51. Ό.π., II, σ. 359.
52. Ό.π., σ. 66.
53. Ό.π., 4.10.
54. IG, I, σ. 849-851.

Φαίνεται κατόπιν αυτών πολύ λογική η άποψη του Leake [55] ότι η Πατρωνίς του Πλουτάρχου και η Τρωνίς του Παυσανία πρέπει να ταυτιστούν. Η παραδοχή αυτή λύνει ικανοποιητικά το ὑψομετρικό πρόβλημα που αναφέραμε παραπάνω. Ίσως το ιερό του Αρχαγέτα πρέπει να αναζητηθεί στα ερείπια που βρίσκονται βορειοανατολικά του χωριού Παρόρι. Αυτό άλλωστε δένει και με την αφήγηση του Πλουτάρχου [56], σύμφωνα με την οποία ο Σύλλας μετά την ένωση με τον Ορτήσιο στάθηκε στην προέκταση Φιλοβόωτος του Παρνασσού, που βρίσκεται ανατολικά του Παρορίου.

Τελειώνοντας την περιγραφή της Τιθόρας και των ιερών της, ο Παυσανίας [57] αναφέρεται στη Λέδοντα, την πατρίδα του Φιλομήλου:

Ἑτέρα δὲ ἐκ Τιθορέας ὁδὸς ἡ ἐπὶ Λέδοντά ἐστιν· πόλις δέ ποτε ἐνομίζετο καὶ αὕτη, κατ' ἐμὲ δὲ ὑπὸ ἀσθενείας ἐξελελοίπεσαν οἱ Λεδόντιοι τὴν πόλιν, καὶ ἄνθρωποι περὶ ἑβδομήκοντα οἱ οἰκοῦντες ἦσαν ἐπὶ τῷ Κηφισῷ· Λέδων δ' οὖν ὄνομα ταῖς οἰκήσεσίν ἐστιν αὐτῶν, καὶ ἐς τῶν Φωκέων σύλλογον κοινὸν τελεῖν ἠξίωνται καὶ οὗτοι, καθάπερ γε καὶ οἱ Πανοπεῖς. τῶν δὲ ἀνθρώπων οἱ οἰκοῦσιν ἐπὶ τῷ Κηφισῷ τεσσαράκοντά ἐστιν ἀνωτέρω σταδίοις Λέδοντος τῆς ἀρχαίας τὰ ἐρείπια, καὶ τὸ ὄνομα ἀπὸ ἀνδρὸς λαβεῖν τὴν πόλιν φασὶν αὐτόχθονος.

Από την περιγραφή του Παυσανία βγαίνει το συμπέρασμα ότι η Λέδων ήταν γειτονική πόλη της Τιθόρας, γιατί αλλιώς δεν είχε λόγο να τη συσχετίσει με αυτή. Η απόστασή της των 40 σταδίων από τον Κηφισό μας αναγκάζει να την αναζητήσουμε στους πρόποδες του Παρνασσού ή της απέναντι Κνημίδας. Το επίρρημα *ἀνωτέρω* που χρησιμοποιεί ο περιηγητής, βάζει πρόσθετους υψομετρικούς περιορισμούς. Από το κείμενο φαίνεται ακόμα ότι ο Παυσανίας δεν επισκέφτηκε τα ερείπια της Λέδοντος αλλά τα είδε από μακριά, όπως επίσης από το συσχετισμό των παραγράφων (Φωκικά, 4.10 και 33.1) προκύπτει ότι τα ερείπια της Λέδοντος και η Τρωνίς είναι δύο ξεχωριστές θέσεις.

Θα προσπαθήσουμε τώρα να προσδιορίσουμε τη θέση της χρησιμοποιώντας ως σημείο αναφοράς την Τιθόρα. Προς το νότο βρίσκεται ο ορεινός όγκος του Παρνασσού. Βορειοανατολικά είναι η Ελάτεια. Οι μόνες λοιπόν ελεύθερες κατευθύνσεις προς τις οποίες μπορούμε να αναζητήσουμε τη Λέδοντα είναι ο Βορράς, η Δύση και η Ανατολή. Άλλωστε οι κατευθύνσεις αυτές ικανοποιούν και τον υψομετρικό περιορισμό να βρίσκεται δηλαδή η Λέδων *ἀνωτέρω* του ομώνυμού της οικισμού στον Κηφισό. Ο Leake [58] υποθέτει ότι ἡ Λέδων πρέπει να βρισκόταν στη θέση των Πεδιέων του Ηροδότου, που τους τοποθετεί στην Παληαφήβα. Η τοποθέτηση αυτή είναι έξω από κάθε λογική, αφού η Παληαφήβα απέχει λίγες δεκάδες μέτρα από τον Κηφισό, ενώ τα ερείπια της Λέδοντος σύμφωνα με τον Παυσανία βρίσκονταν ψηλότερα από αυτόν και σε απόσταση 40 σταδίων. Ο L. Lolling [59] υποστηρίζει, χωρίς όμως να στηρίζεται σε κάποιο σκεπτικό, ότι ο νεότερος οικισμός Λέδων ήταν στην Παληαφήβα και η αρχαία Λέδων στην Αγία Μαρίνα. Ο Βορράς (περιοχή Μοδίου - Παναγίτσας) [60] πρέπει να αποκλειστεί, γιατί τότε η Λέδων θα βρισκόταν κοντά στην Ελάτεια και δίπλα στο δρόμο Αμφίκλειας - Ελάτειας που ακολούθησε, όπως θα δούμε παρακάτω, ο Παυσανίας, οπότε περνώντας δίπλα της δεν είχε κα-

55. Ό.π., II, σ. 104.
56. Ό.π., xvi.
57. Ό.π., 33.1.
58. Ό.π., σ. 89.
59. Hellenische Landeskunde und Topographie (Nordlingen 1889), σ. 130.
60. Σωστική ανασκαφή, που έγινε το 1980 από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λαμίας στις βόρειες παρυφές του χωριού Παναγίτσα, έφερε στο φως αξιόλογα ευρήματα του 5ου αι. π.Χ., που αποδόθηκαν από τον ανασκαφέα στην αρχαία Τρίτεια.

νένα λόγο να τη συσχετίσει με την πολύ μακρινότερη Τιθόρα ή το πολύ να τη συσχέτιζε με την πλησιέστερη Ελάτεια. Έπειτα, τα περιορισμένης έκτασης αρχαιοελληνικά ερείπια που σώζονται στην εν λόγω περιοχή (νότιες υπώρειες Κνημίδας) δικαιολογούν την ύπαρξη μικρών μόνο οικισμών εξαρτημένων, όπως είπαμε, από τη Νεώνα και όχι της πατρίδας του Φιλομήλου, πόλης όχι ασήμαντης, αν κρίνουμε και από την ξεχωριστή κοπή νομίσματος [61]. Προς Δ. τα ίχνη οικισμών που φαίνονται, πολύ μικρών και αυτών, δεν απέχουν από τον Κηφισό περισσότερο από 2 έως 2,5 χλμ., δηλαδή 10-13 στάδια, αποστάσεις που δύσκολα μπορούν να συσχετιστούν με τα 40 στάδια που δίνει ο Παυσανίας. Απομένει πλέον μόνο η ανατολική πλευρά. Το Κάστρο της Αγίας Μαρίνας λοιπόν πρέπει να είναι η εγκαταλειμμένη από τους κατοίκους της Λέδων και κατά συνέπεια η πόλη του Ανεμόμυλου θα είναι η Λέδων που κατασκάφτηκε στα 346 π.Χ. από τους Αμφικτύονες.

Δυτικά του χωριού Αγία Παρασκευή (παλιότερα Καλύβια Αγίας Μαρίνας), δίπλα στον Κηφισό, υπάρχουν άφθονα ίχνη οικισμού της ύστερης αρχαιότητας. Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να υποστηρίξει ότι κάπου εκεί βρίσκεται ο οικισμός Λέδων των χρόνων του Παυσανία, στην ίδια τετμημένη δηλαδή πάνω στον άξονα του Κηφισού με την εγκαταλειμμένη Λέδοντα και όχι 8 χλμ. ανάντι, δηλαδή στην Παληαφήβα που την τοποθετεί, όπως είδαμε, ο Lolling. Το Κάστρο όμως της Αγίας Μαρίνας απέχει από τον Κηφισό 5,5 χλμ., πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με τα 40 στάδια, 7,5 περίπου χλμ., που θέλει ο Παυσανίας την απόσταση Λέδοντος - Κηφισού.

Η λύση βγαίνει πάλι από το κείμενο του Παυσανία. Ο περιηγητής [62] εκτιμά την απόσταση Αμφίκλειας - Ελάτειας σε 180 στάδια, δηλαδή 34,5 χλμ. Οι θέσεις των δύο πόλεων είναι σήμερα απόλυτα γνωστές, όπως επίσης είναι γνωστός και ο δρόμος που τις ένωνε. Είναι ο ίδιος δρόμος που ακολούθησαν και οι περιηγητές του περασμένου αιώνα: Αμφίκλεια, Κεραμίδι, Παληαφήβα, Μπόλογος, Ελάτεια. Το μήκος του δρόμου αυτού είναι μόνο 20 χλμ. και δεν αλλάζει ουσιαστικά με οποιαδήποτε δυνατή παραλλαγή του δρομολογίου λόγω του μικρού πλάτους της κοιλάδας του Κηφισού. Αν ονομάσουμε Α την απόσταση που δίνει ο Παυσανίας και α την αντίστοιχη πραγματική απόσταση, τα δύο αυτά μεγέθη συνδέονται με τη σχέση:

$$A = K.\alpha$$

όπου Κ είναι ένας συντελεστής απόκλισης, ίσος εδώ με 1,7.

Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση Αμφίκλειας - Δρυμαίας [63]. Η απόσταση που δίνει ο Παυσανίας είναι 80 στάδια, δηλαδή 15,4 χλμ., ενώ η πραγματική απόσταση είναι 9 χλμ. Συντελεστής απόκλισης και εδώ Κ=1,7.

Στην περίπτωση του Κάστρου Αγίας Μαρίνας (Λέδων) - Κηφισού ο συντελεστής απόκλισης είναι μόνο Κ=1,4. Έχουμε λοιπόν κάθε δικαίωμα να μην πάρουμε «τοις μετρητοίς» την απόσταση που δίνει ο Παυσανίας, μια και η απόκλιση που παρουσιάζεται είναι αισθητά μικρότερη από τις αποκλίσεις που υπάρχουν στις περιπτώσεις γειτονικών πόλεων.

Αυτή ακριβώς η απόκλιση θα μας βοηθήσει και στην περίπτωση των ιερών της Τιθόρας.

Τα διοικητικά όρια της Τιθόρας

Από όσα εκτέθηκαν ήδη βγαίνει το συμπέρασμα ότι τα διοικητικά όρια της Τιθόρας

61. B. V. Head, Historia Numorum ² (Oxford 1911), σ. 339 και 343.
62. Ό.π., 34.1.
63. Ό.π., 33.12.

στα χρόνια του Παυσανία περιλαμβάνουν τις σημερινές περιοχές Λάκο - Αγίους Ανάργυρους - Λόγγο - Παλαβίτσα - Κάτω Καλύβια Αμφίκλειας - Συντέλιο - Βριλιά - Μόδι - Μπόλογο - Τουρκοχώρι - Κορομηλίτσα - Κηφισοχώρι (Κάτω Τιθορέα) - Μπουρνιά και τον ορεινό όγκο του Παρνασσού που βρίσκεται νότια και ανατολικά από την πόλη (Σχέδ. 1).

Μια πρόσθετη απόδειξη για το ό,τι η γύρω από τον Κηφισό περιοχή ανήκε στους Τιθορείς, όπως άλλωστε συνέβαινε πριν από έναν αιώνα και όπως συμβαίνει και σήμερα, τη βρίσκουμε στον Πλούταρχο. Ο Σώκλαρος, ο γιος του Αριστίωνα, που εμφανίζεται ως μάρτυρας στην τέταρτη πράξη ανάθεσης της επιγραφής του Σαραπείου της Τιθόρας, φαίνεται πολύ πιθανό να είναι το ίδιο πρόσωπο με το συνομιλητή του Πλουτάρχου σε πολλά συμπόσια. Τον συναντούμε π.χ. στον Ερωτικό [64]: *Σώκλαρον ἐκ Τιθόρας ἥκοντα τὸν Ἀριστίωνος* και σε πολλά άλλα έργα. Δεν μπορούμε με σιγουριά να το υποστηρίξουμε [65], είναι όμως πολύ πιθανό ο ίδιος αυτός Σώκλαρος να είναι ο ερασιτέχνης γενετιστής που, έχοντας κήπους κοντά στον Κηφισό, καταγινόταν με τις πιο απίθανες διασταυρώσεις δένδρων ... *οἱ μὲν οὖν ἄλλοι πρὸς τὸν Σώκλαρον ἔπαιζον ὡς τῶν ποιητικῶν σφιγγῶν καὶ χιμαιρῶν τερατωδέστερα γένη καὶ θρέμματα βόσκονται* [66]. Σ' αυτούς τους κήπους φιλοξένησε τον Πλούταρχο και την παρέα του και προσπάθησαν από κοινού να λύσουν το έκτο πρόβλημα του δεύτερου συμποσίου: *Διατί πεύκη καὶ πίτυς καὶ τὰ ὅμοια τούτοις οὐκ ἐνοφθαλμίζεται* [67].

ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ

Οι πληροφορίες του Παυσανία για την περιοχή

Στο κεφάλαιο 32 των Φωκικών ολοκληρώνει ο περιηγητής την περιγραφή των Δελφών και γράφει για την Τιθόρα και τα ιερά της.

Η περιγραφή της περιοχής της Τιθόρας ολοκληρώνεται με τις παραγράφους 33.1 και 33.2, όπου γίνεται λόγος για τα ερείπια της Λέδοντος και τον ομώνυμο νεότερο οικισμό. Στη συνέχεια και μέσα στα πλαίσια ενός οδοιπορικού που ξεκινάει πάλι από τους Δελφούς περιγράφονται: η Λίλαια (33.3-5), η Χαράδρα (33.6-7), η Αμφίκλεια (33.9-11), το Τιθρώνιο και η Δρυμαία (33.12), η Ελάτεια (34) και οι Άβες (35). Έτσι λοιπόν η περιγραφή της Τιθόρας και της περιοχής της (Τιθόρα - ιερά - Λέδων) βρίσκεται ενσωματωμένη στην περιγραφή του μαντείου των Δελφών, χωρίς να έχει καμιά σύνδεση με τη γύρω της ευρύτερη περιοχή.

Αξίζει να προσεχτούν οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Παυσανίας για την εκτίμηση των αποστάσεων. Βλέπουμε να γράφει για την Τιθόρα: *Τιθορέα δὲ ἀπωτέρω Δελφῶν, ὀγδοήκοντα ὡς εἰκάσαι σταδίοις ἐστὶ καὶ ἑκατόν, ἰόντι τὴν διὰ τοῦ Παρνασσοῦ* [68], ενώ για τη Λίλαια γράφει: *Λίλαια δὲ ἡμέρας μὲν ὁδὸν καὶ ὥρᾳ χειμῶνος ἀπέχει Δελφῶν κατιοῦσι διὰ τοῦ Παρνασσοῦ, στάδια δὲ ἑτεκμαιρόμεθα ὀγδοήκοντα εἶναι τῆς ὁδοῦ καὶ ἑκατόν* [69].

64. Πλουτάρχου, Ηθικά, 749 Β.

65. H. Bolkestein, Adversaria critica et exegetica ad Plutarchi quaestionum convivalium librum primum et secundum, σ. 128. G. Hertzberg, Ιστορία της Ελλάδος επί της ρωμαϊκής κυριαρχίας (μετάφραση Π. Καρολίδου) (Αθήναι 1902), ΙΙ, σ. 215. H. N. Ulrich, ό.π., σ. 123. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum (Lipsiae 1917), σ. 581. Ο Ziegler στηρίζεται στο ότι ο Σώκλαρος παίρνει μέρος σε ένα δείπνο στη Χαιρώνεια (Συμποσιακών βιβλίο όγδοο, πρόβλημα στ) και συμπεραίνει ότι είναι πολίτης της Χαιρωνείας (Plutarchos (2), σ. 684).

66. Πλουτάρχου, ό.π., 640 C.

67. Ό.π., 640 Β.

68. Ό.π., 32.8.

69. Ό.π., 33.3.

Από τα παραπάνω φαίνεται καθαρά ότι ο Παυσανίας ήρθε από τους Δελφούς στην κοιλάδα του Κηφισού ακολουθώντας τον ορεινό δρόμο Δελφών - Λιλαίας, του οποίου το μήκος, έχοντας προσωπική αντίληψη *(ἐτεκμαιρόμεθα)*, το υπολογίζει σε 180 στάδια, 34 περίπου χιλιόμετρα, όσο δηλαδή είναι πραγματικά, ενώ την απόσταση Δελφών - Τιθόρας την έμαθε από τους ντόπιους ή την υπέθεσε, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις εκφράσεις *εἰκάσαι* και *ἰόντι* που χρησιμοποιεί.

Από το κείμενο φαίνεται καθαρά, όπως θα δούμε και παρακάτω, ότι σίγουρα ο Παυσανίας επισκέφτηκε τα ιερά της Τιθόρας. Βάσιμα όμως μπορούμε να υποψιαστούμε ότι δεν επισκέφτηκε την ίδια την Τιθόρα και δίνει μόνο τις πληροφορίες που μάζεψε γι' αυτή στα ιερά της ή τις γειτονικές πόλεις. Στη σκέψη αυτή μας οδηγεί όχι τόσο το ότι υποθέτει την απόσταση της Τιθόρας από τους Δελφούς, όσο το γεγονός ότι ο σχολαστικός Παυσανίας, που κατέγραφε λεπτομερώς ακόμη και τους βωμούς ή τους τάφους των επιχώριων ηρώων, δεν αναφέρει τίποτε για το Σαράπειο της Τιθόρας, που από τις επιγραφές φαίνεται ότι ήταν σύγχρονό του.

Πράγματι, η επιγραφή της Δαυλίδος που αναφέραμε παραπάνω (σ. 131), γράφτηκε στο δεύτερο χρόνο της βασιλείας του Αδριανού, στα 118 μ.Χ. Ο Νεικάρετος Πίστου Τιθορεύς, που αναφέρεται ως μάρτυρας στην επιγραφή αυτή, πρέπει να είναι ο ίδιος με αυτόν που, σύμφωνα με την τέταρτη απελευθερωτική επιγραφή του Σαραπείου της Τιθόρας, αφιέρωσε στο θεό Σάραπι μια μικρή δούλη, την Ευφροσύνα, ώστε να παραμείνει ελεύθερη.

Τα συμπεράσματα για τη θέση των ιερών στα οποία κατέληξα, κάνουν πιο βάσιμη την υποψία αυτή και δίνουν μια εξήγηση, όπως θα δούμε, για τη σχετικά μεγάλη απόκλιση στην εκτίμηση της απόστασης Τιθόρας - Ασκληπιείου.

Αναρωτιέται κανείς γιατί ο Παυσανίας βγάζει την Τιθόρα και τα ιερά της από τη φυσική τους σειρά, ανάμεσα δηλαδή στην Αμφίκλεια και την Ελάτεια, και τα εντάσσει στην ίδια ενότητα με το μαντείο των Δελφών. Η απάντηση πιστεύω ότι βρίσκεται στο χαρακτήρα ολόκληρης της «Περιηγήσεως» και στην ιστορία της Τιθόρας. Από τα γραφόμενα του περιηγητή φαίνεται ότι τα ιερά της Τιθόρας ήταν στην εποχή του τα σημαντικότερα λατρευτικά κέντρα της Φωκίδος, μετά το μαντείο των Δελφών. Πράγματι, ο Αρχαγέτας Ασκληπιός της Τιθόρας λατρευόταν από όλους τους Φωκείς [70] και το άδυτο της Ίσιδος ήταν το *ἁγιώτατον ὁπόσα Ἕλληνες Θεῷ τῇ Αἰγυπτίᾳ πεποίηνται* [71].

Αν λάβουμε υπόψη ότι το πρωταρχικό μέλημα του Παυσανία είναι η παρουσίαση των τοπικών λατρειών και δευτερεύον η περιγραφή των αξιοθέατων κάθε τόπου, είναι εύκολο πλέον να καταλάβουμε την κατά προτεραιότητα περιγραφή των ιερών της Τιθόρας αμέσως μετά το μαντείο των Δελφών. Η προτίμηση του Παυσανία φαίνεται ήδη από την εισαγωγή των Φωκικών του. Ορίζει τη Φωκίδα με βάση τον άξονα Τιθόρας - Δελφών: *Γῆς δὲ τῆς Φωκίδος ὅσον μὲν περὶ Τιθορέαν καὶ Δελφούς ἐστιν αὐτῆς* [72], ενώ δίπλα στην Τιθόρα βρίσκεται η πολύ πιο σημαντική Ελάτεια, που την παραβλέπει. Στην προτίμηση αυτή βοήθησε και η αντίληψη ότι η Τιθόρα ήταν η αρχαία μητρόπολη της Φωκίδος αφού, όπως μας λέει στα Κορινθιακά του [73], σ' αυτήν εγκαταστάθηκε με το λαό του ο πρώτος Φώκος, ο γιος του Ορνυτίωνα, και σ' αυτή θάφτηκε μαζί με τη γυναίκα του την Αντιόπη [74]. Έτσι λοιπόν η τιμη-

70. Ό.π., 32.12.
71. Ό.π., 32.13.
72. Ό.π., I. 1.
73. Ό.π., 32.10.
74. Παυσανίου, Κορινθιακά, 4.3 και 29.3.

τική διάκριση που κάνει ο Παυσανίας στην Τιθόρα και τα ιερά της μας δημιουργεί την πρώτη μεγάλη δυσκολία στην προσπάθειά μας. Μας στερεί δηλαδή το συσχετισμό τους με τη γύρω περιοχή.

Η δεύτερη δυσκολία που έχουμε να αντιμετωπίσουμε είναι οι μεγάλες αποστάσεις των ιερών από την Τιθόρα και μεταξύ τους που δίνει ο Παυσανίας, οι οποίες είναι έξω από τα μέτρα της περιοχής. Είναι η ίδια δυσκολία που απογοήτευσε το 1909 τον Έφορο Αρχαιοτήτων Γ. Σωτηριάδη και τον έκανε να εγκαταλείψει κάθε έρευνα για τον εντοπισμό τους. Για τον ίδιο λόγο σιωπούν όλοι οι μελετητές, Έλληνες και ξένοι, που ασχολήθηκαν με την περιοχή. Αν όμως δεχτούμε για τις αποστάσεις των ιερών τις ίδιες αποκλίσεις με αυτές που ισχύουν για τις αποστάσεις των γειτονικών πόλεων, όπως αναφέραμε παραπάνω, σ. 133, τότε τα πράγματα απλουστεύονται. Οι «διορθωμένες» αυτές αποστάσεις ταιριάζουν με τις διαστάσεις της περιοχής.

Η περιγραφή των ιερών από τον Παυσανία

Η διήγηση του Παυσανία αρχίζει με την Τιθόρα (Φωκικά, 32.8-11) και συνεχίζεται με το Ασκληπιείο. Η θέση του προσδιορίζεται με σημείο αναφοράς την Τιθόρα:

Σταδίοις δὲ ἀπωτέρω Τιθορέας ἑβδομήκοντα ναός ἐστιν Ἀσκληπιοῦ, καλεῖται δὲ Ἀρχαγέτας· τιμὰς δὲ παρὰ αὐτῶν ἔχει Τιθορέων καὶ ἐπ' ἴσης παρὰ Φωκέων τῶν ἄλλων. Ἐντὸς μὲν δὴ τοῦ περιβόλου τοῖς τε ἱκέταις καὶ ὅσοι τοῦ θεοῦ δοῦλοι, τούτοις μὲν ἐνταῦθά εἰσι καὶ οἰκήσεις· ἐν μέσῳ δὲ ὅ τε ναὸς καὶ ἄγαλμα λίθου πεποιημένον, γένεια ἔχον μέγεθος καὶ ὑπὲρ δύο πόδας· κλίνη δὲ ἐν δεξιᾷ κεῖται τοῦ ἀγάλματος θύειν δὲ αὐτῷ τὰ πάντα ὁμοίως νομίζουσι πλὴν αἰγῶν[75].

Στη συνέχεια, με σημείο αναφοράς το Ασκληπιείο προσδιορίζει τον περίβολο και το άδυτο της Ίσιδος και γράφει:

Τοῦ δὲ Ἀσκληπιοῦ περὶ τεσσαράκοντα ἀπέχει σταδίους περίβολος καὶ ἄδυτον ἱερὸν Ἴσιδος, ἁγιώτατον ὁπόσα Ἕλληνες θεῷ τῇ Αἰγυπτίᾳ πεποίηνται· οὔτε γὰρ περιοικεῖν ἐνταῦθα οἱ Τιθορεεῖς νομίζουσιν οὔτε ἔσοδος ἐς τὸ ἄδυτον ἄλλοις γε ἢ ἐκείνοις ἐστὶν οὓς ἂν αὐτὴ προτιμήσασα ἡ Ἶσις καλέσῃ σφᾶς δι' ἐνυπνίων. Τὸ δὲ αὐτὸ καὶ ἐν ταῖς ὑπὲρ Μαιάνδρου πόλεσι θεοὶ ποιοῦσιν οἱ καταχθόνιοι· οὓς γὰρ ἂν ἐς τὰ ἄδυτα ἐσιέναι θελήσωσιν, ἀποστέλλουσιν αὐτοῖς ὀνειράτων ὄψεις. ἐν δὲ τῇ Τιθορέων καὶ δὶς ἑκάστου τοῦ ἔτους τῇ Ἴσιδι πανήγυριν ἄγουσι, τὴν μὲν τῷ ἦρι, τὴν δὲ μετοπωρινήν· τρίτῃ δὲ ἡμέρᾳ πρότερον κατὰ ἑκατέραν τῶν πανηγύρεων, ὅσοις ἐστὶν ἐσελθεῖν ἄδεια, τὸ ἄδυτον ἐκκαθαίρουσι τρόπον τινὰ ἀπόρρητον, καὶ δὴ καὶ τῶν ἱερείων ἃ ἐπὶ τῆς προτέρας ἐνεβλήθη πανηγύρεως, τούτων ὁπόσα ἂν ὑπολειπόμενα εὕρωσι κομίζουσιν ἐς τὸ αὐτὸ ἀεὶ χωρίον καὶ κατορύσσουσιν ἐνταῦθα· δύο τε ἀπὸ τοῦ ἀδύτου στάδια ἐτεκμαιρόμεθα ἐς τοῦτο εἶναι τὸ χωρίον. Ταύτῃ μὲν δὴ τῇ ἡμέρᾳ τοσαῦτα περὶ τὸ ἱερὸν δρῶσι, τῇ δὲ ἐπιούσῃ σκηνὰς οἱ καπηλεύοντες ποιοῦνται καλάμου τε καὶ ἄλλης ὕλης αὐτοσχεδίου. Τῇ τελευταίᾳ δὲ τῶν τριῶν πανηγυρίζουσι πιπράσκοντες καὶ ἀνδράποδα καὶ κτήνη τὰ πάντα, ἔτι δὲ ἐσθῆτας καὶ ἄργυρον καὶ χρυσόν· μετὰ δὲ μεσοῦσαν τὴν ἡμέραν τρέπονται πρὸς θυσίαν. Θύουσι δὲ καὶ βοῦς καὶ ἐλάφους οἱ εὐδαιμονέστεροι, ὅσοι δέ εἰσιν ἀποδέοντες πλούτῳ καὶ χῆνας καὶ ὄρνιθας τὰς μελεαγρίδας· οἱσὶ δὲ ἐς τὴν θυσίαν οὐ νομίζουσιν οὐδὲ ὗσὶ χρῆσθαι καὶ αἰξίν. Ὅσοις μὲν δὴ καθαγίσασι τὰ ἱερεῖα ἐς τὸ ἄδυτον ἀποστεῖλαι, πεποιημένους ἀρχήν, καθελίξαι δεῖ σφᾶς τὰ ἱερεῖα λίνου τελαμῶσιν ἢ βύσσου· τρόπος δὲ τῆς σκευασίας ἐστὶν ὁ Αἰγύπτιος. Πομπεύει τε δὴ πάντα ὅσα ἔθυσαν καὶ οἱ μὲν ἐς τὸ ἄδυτον τὰ ἱερεῖα ἐσπέμπουσιν, οἱ δὲ ἔμπροσθε τοῦ ἀδύτου

75. Φωκικά, 32.12.

καθαγίζουσι τὰς σκηνὰς καὶ ἀποχωροῦσιν αὐτοὶ σπουδῇ. Καὶ φασί ποτε ἄνθρωπον οὐ τῶν καταβαινόντων ἐς τὸ ἄδυτον, βέβηλον δέ, ἡνίκα ἤρχετο ἡ πυρὰ καίεσθαι, τηνικαῦτα ἐσελθεῖν ἐς τὸ ἄδυτον ὑπὸ πολυπραγμοσύνης τε καὶ τόλμης· καὶ οἱ πάντα ἀνάπλεα εἰδώλων φαίνεσθαι καὶ ἀναστρέψει μὲν αὐτὸν ἐς τὴν Τιθορέαν, διηγησάμενον δὲ ἃ ἐθεάσατο ἀφεῖναι τὴν ψυχήν [76].

Βασικό σχόλιο

Από τις αποστάσεις που δίνει ο Παυσανίας βγαίνει το συμπέρασμα ότι η Τιθόρα, το Ασκληπιείο και ο περίβολος της Ίσιδος πρέπει να βρίσκονται στις κορυφές ενός τριγώνου. Πράγματι, αν δε συνέβαινε αυτό και οι τρεις θέσεις ήταν συνευθειακές, όπως δέχονται ξένοι ερευνητές [77], η απόσταση Τιθόρας - περιβόλου Ίσιδος θα ήταν 70+40=110 στάδια, δηλαδή 21 χλμ. Αν δεχτούμε ένα μέσο συντελεστή απόκλισης στην εκτίμηση των αποστάσεων Κ= 1,5 (για τις γειτονικές πόλεις η απόκλιση αυτή είδαμε ότι είναι Κ=1,7), τότε η ελάχιστη πραγματική απόσταση φτάνει τα 14,5 χλμ. Προς οποιαδήποτε κατεύθυνση από την Τιθόρα και αν εφαρμόσουμε την απόσταση αυτή, βγαίνουμε έξω από τα όρια της κοιλάδας του Κηφισού και πέρα από τις περιοχές της Αμφίκλειας, της Ελάτειας και της Λέδοντος.

Στην αναζήτηση των ιερών θα ακολουθήσουμε αντίστροφη σειρά από αυτή του Παυσανία, αρχίζοντας με το άδυτο της Ίσιδος. Γιατί γι' αυτό διαθέτουμε τα περισσότερα και αξιολογότερα στοιχεία.

Το άδυτο της Ίσιδας

Ξεκινάμε από τις χαρακτηριστικές λεπτομέρειες του κειμένου, βγάζοντας ταυτόχρονα και τα ανάλογα συμπεράσματα.

1. Από την έκφραση [78] *Σταδίοις δ' ἀπωτέρω Τιθορέας ἑβδομήκοντα ναός ἐστιν Ἀσκληπιοῦ*, βγαίνει το συμπέρασμα ότι η Τιθόρα και το Ασκληπιείο βρίσκονται στο ίδιο περίπου υψόμετρο. Σε ενάντια περίπτωση θα χρησιμοποιούσε άλλο επίρρημα, όπως κάνει στην περίπτωση π.χ. των ερειπίων και του συνοικισμού Λέδοντος *(ἀνωτέρω)* [79]. Η παραδοχή όμως αυτή, σε συνδυασμό με την αναγκαστική παραδοχή της τριγωνικής διάταξης Τιθόρα - Ασκληπιείο - άδυτο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το άδυτο πρέπει να αναζητηθεί μέσα στην πεδιάδα του Κηφισού.

2. Το άδυτο βρισκόταν μέσα σε έναν περίβολο [80].

3. Από την έκφραση [81] *οὔτε γὰρ περιοικεῖν ἐνταῦθα οἱ Τιθορεεῖς*, συμπεραίνουμε ότι το άδυτο ήταν μέσα στα διοικητικά όρια της Τιθόρας.

4. Η κατασκευή των σκηνών της εμποροπανήγυρης με καλάμια [82] μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο περίβολος πρέπει να ήταν κοντά σε ποτάμι ή εν πάση περιπτώσει κοντά σε νερά, απαραίτητα όπως είναι γνωστό για την ανάπτυξη των καλαμιών, γιατί δεν είναι νοητό να κουβαλούσαν από μακριά τα καλάμια για την κατασκευή των σκηνών που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν για μισή μόνο μέρα [83].

76. Ό.π., 32.13-172.
77. Pauly-Wissowa, RE, VI, A2, στ. 1521.
78. Παυσανίου, ό.π., 32.12.
79. Ό.π., 33.1.
80. Ό.π., 32.13.
81. Ό.π., 32.13.
82. Ό.π., 32.15.
83. Ό.π., 32.16.

5. Ο αποθέτης των υπολειμμάτων των θυσιών βρίσκεται σε απόσταση δύο σταδίων από το άδυτο [84]. Από την έκφραση *δύο τε ἀπὸ τοῦ ἀδύτου στάδια ἐτεκμαιρόμεθα ἐς τοῦτο εἶναι τὸ χωρίον*, συμπεραίνουμε ότι οπωσδήποτε ο Παυσανίας επισκέφτηκε το άδυτο και η απόσταση αποθέτη - αδύτου που δίνει πρέπει να είναι η πραγματική.

6. Ο Παυσανίας μας πληροφορεί ότι θυσίαζαν στην Ίσιδα βόδια και ελάφια οι πλουσιότεροι και χήνες και κότες μελεαγρίδες οι πιο φτωχοί [85].

Η θέση που ικανοποιεί περισσότερο τους παραπάνω περιορισμούς είναι η Παληαφήβα. Πράγματι:

1. Βρίσκεται στην πεδιάδα.

2. Διέθετε τον οχυρωματικό περίβολο της εγκαταλειμμένης Νεώνος. Εδώ θα μπορούσε βέβαια να επικαλεστεί κανείς την κατασκαφή της πόλης από τους Αμφικτύονες στα 346 π.Χ. Ο Ulrich [86] υποστηρίζει ότι τα τείχη της Νεώνος είχαν θεμέλια από μεγάλες ορθογώνιες πέτρες και υπερκατασκευή από ωμές πλίνθους, των οποίων τα υπολείμματα αποτελούν το σημερινό ανάχωμα που καλύπτει τα θεμέλια.

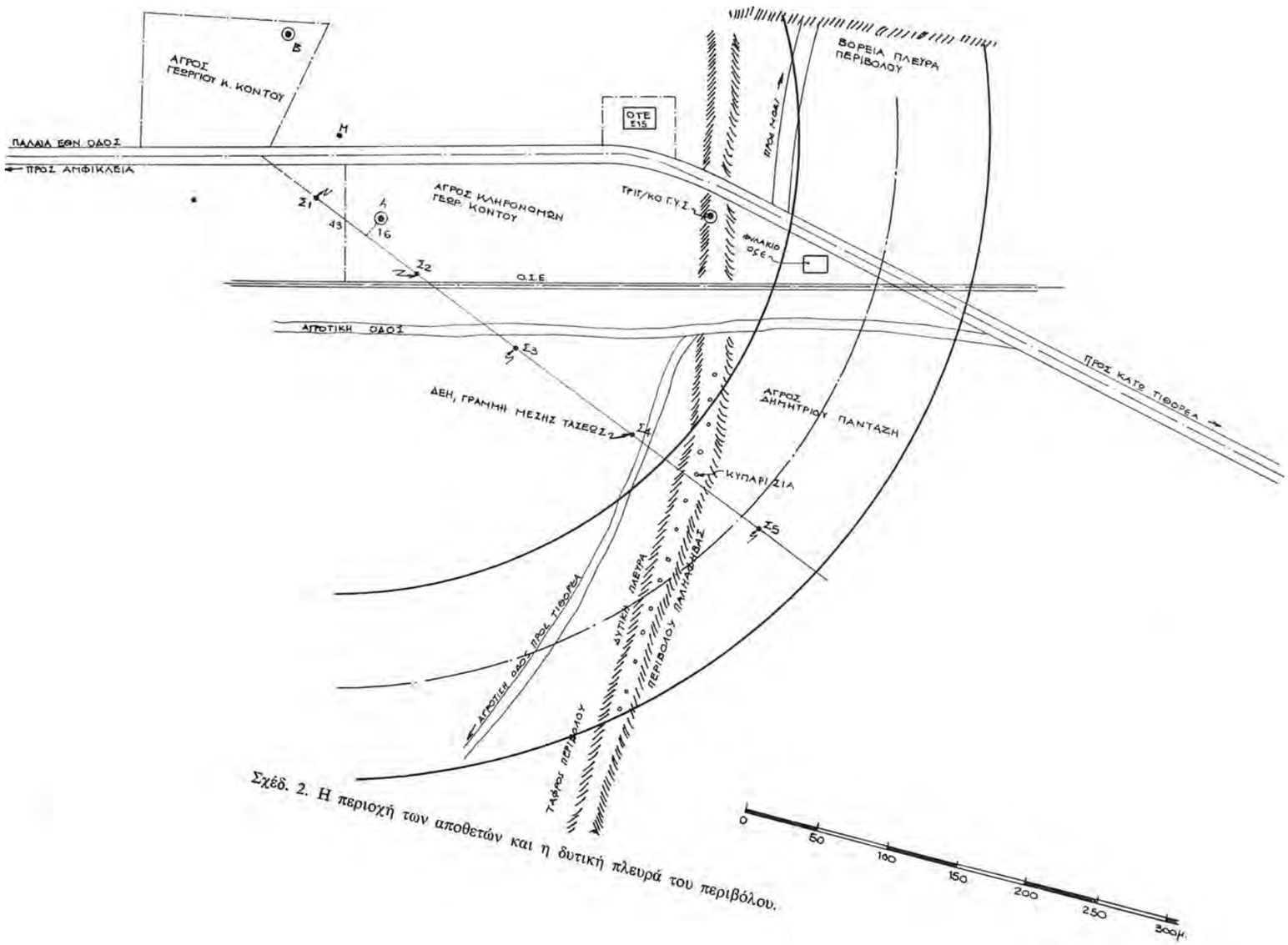
Μια προσεκτική παρατήρηση του περιβόλου οδηγεί σε διαφορετικά συμπεράσματα. Πράγματι, το σημερινό ανάχωμα βρίσκεται πάνω στα θεμέλια του κλασικού τείχους. Από τις τομές όμως που έγιναν κατά τη διάνοιξη αγροτικών δρόμων, φαίνεται καθαρά ότι η δυτική πλευρά του αναχώματος - περιβόλου έχει κατασκευαστεί με συσσώρευση επιφανειακού υλικού από το εσωτερικό της πόλης, αφού είναι γεμάτο από κεραμίδια, πέτρες και κλασικά όστρακα, όμοια με αυτά που βρίσκει κανείς στα χωράφια της Παληαφήβας. Η νότια και η ανατολική πλευρά έχουν κατασκευαστεί από απόθεση προϊόντων εκσκαφής ομοιογενών αμμωδών στρωμάτων, εξαιρετικά αδρομερών και κατά συνέπεια ακατάλληλων για κατασκευή πλίνθων. Η βόρεια πλευρά έχει σχεδόν εξαφανιστεί. Μπορεί λοιπόν κανείς να συμπεράνει ότι ο σημερινός περίβολος - ανάχωμα κατασκευάστηκε αργότερα από την καταστροφή της Νεώνος. Γιατί κατασκευάστηκε, θα το εξετάσουμε παρακάτω.

3. Όπως ήδη αποδείξαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η Παληαφήβα βρισκόταν μέσα στα διοικητικά όρια της Τιθόρας.

4. Βρίσκεται δίπλα στον Κηφισό, από τις όχθες του οποίου προμηθεύονταν οι έμποροι τα καλάμια και τα άλλα πρόχειρα υλικά για να φτιάχνουν τις σκηνές τους.

5. Το πιο σοβαρό όμως στοιχείο που βοηθάει το συλλογισμό αυτό είναι το ακόλουθο. Δυτικά από τον περίβολο της Παληαφήβας, όπου εκτείνεται το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, βρίσκεται ένα χωράφι που σήμερα ανήκει εξ αδιαιρέτου στους κληρονόμους του Γεωργίου Κοντού. Στα 1946 το αλέτρι του Κωνστ. Γ. Κοντού «έπιασε» σε μια πέτρινη πλάκα. Όταν απομακρύνθηκαν τα χώματα που τη σκέπαζαν διαπιστώθηκε ότι σφράγιζε, μαζί με άλλες πλάκες στερεωμένες με πέτρες-κλειδιά, τα χείλη ενός πηγαδιού (θέση Α στο Σχέδ. 2). Το πηγάδι, όπως μου διηγήθηκε αργότερα ο Γεώργιος Φ. Κοντός, που ήταν παρών στην ανακάλυψη και εν συνεχεία στο άδειασμά του, ήταν γεμάτο από κόκαλα ζώων και πουλιών, που φωσφόριζαν έντονα, και θραύσματα αγγείων. Επίσης βρέθηκε ένα χάλκινο «τάσι». Το πηγάδι αδειάστηκε από το περιεχόμενό του. Η ανασφάλεια από τις πολεμικές περιπέτειες της εποχής εκείνης έδωσε την ιδέα στους αρχηγούς της οικογένειας Κοντού να κρατήσουν μυστική την ύπαρξη του «κλειδωμένου» όπως το ονόμαζαν πηγαδιού, με σκοπό να το χρησιμοποιήσουν σε περίπτωση κινδύνου ως κρύπτη. Σ' αυτό βοηθούσε άλλωστε και η μορφή του, όπως θα δούμε από την περιγραφή που δίνεται παρακάτω. Τα χρόνια πέρασαν, ο τόπος ησύχασε

84. Ό.π., 32.14.
85. Ό.π., 32.16.

Σχέδ. 2. Η περιοχή των αποθετών και η δυτική πλευρά του περιβόλου.

και η μυστικότητα γύρω από την ύπαρξη του πηγαδιού έχασε κάθε νόημα. Εν τω μεταξύ, βορειότερα του πηγαδιού (στη θέση Β του Σχεδ. 2) βρέθηκε δεύτερο όμοιο πηγάδι. Στα 1965 ο γράφων κατέβηκε στο πηγάδι Α με τη βοήθεια μιας ανέμης. Η μορφή του την εποχή που το επισκέφτηκα ήταν περίπου η εξής:

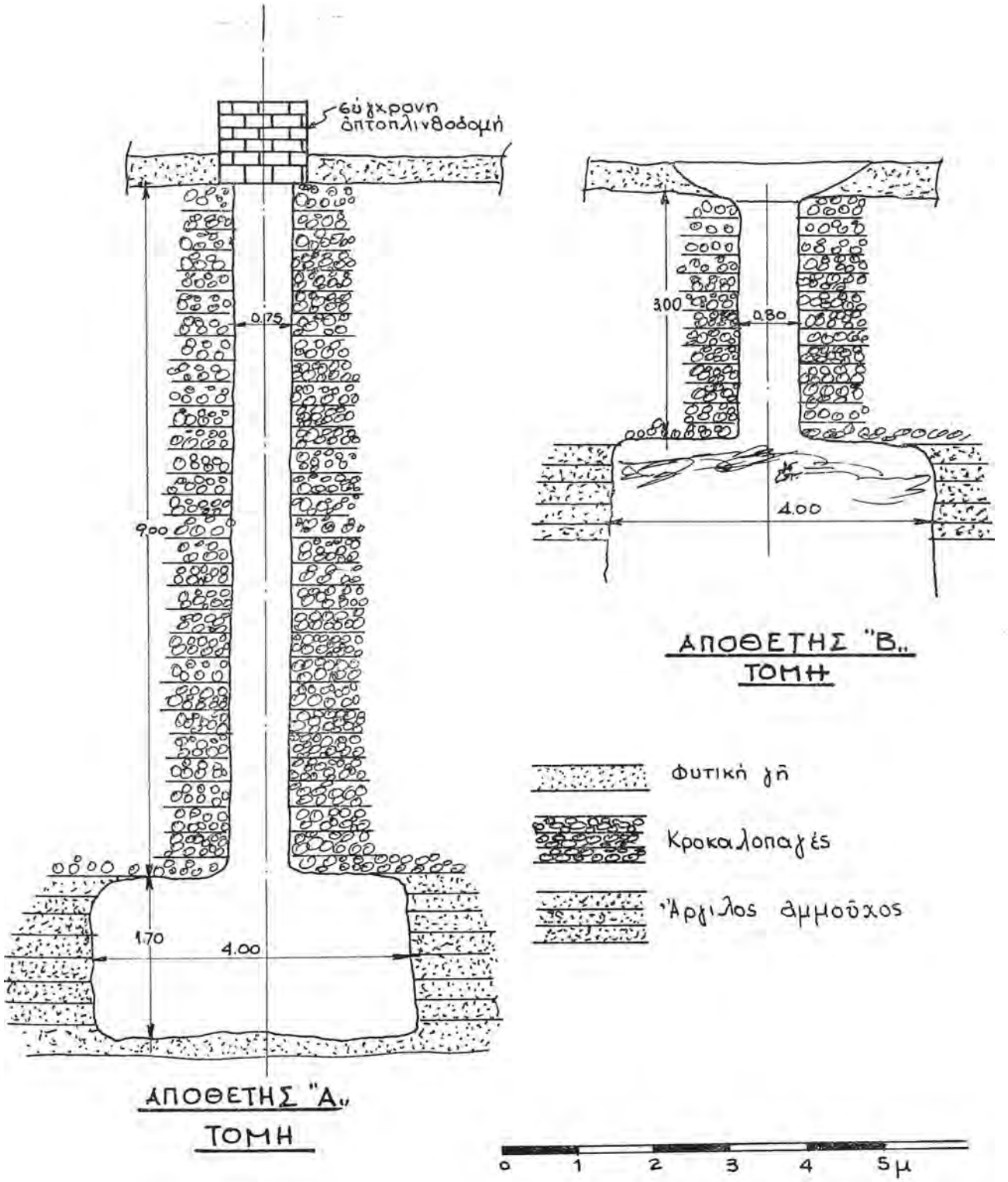
Μετά το στρώμα της φυτικής γής, το πηγάδι διαπερνά, σε ένα βάθος 9 μ., ένα πολύ συνεκτικό κροκαλοπαγές. Στα τοιχώματά του διατηρούνται ακόμα οι τρύπες που διευκόλυναν στο ανεβοκατέβασμα κατά τη διάρκεια της κατασκευής του. Η διάμετρος του πηγαδιού στη ζώνη του κροκαλοπαγούς είναι 0,75 μ. Μετά το κροκαλοπαγές ακολουθεί ένα στρώμα αμμούχου αργίλου, όπου η διάμετρος του πηγαδιού αυξάνει απότομα στα 4 μ. περίπου. Δημιουργείται δηλαδή ένας ευρύχωρος κυλινδρικός χώρος, διαμ. 4 και ύψ. 1,70 έως 2 μ. (Σχέδ. 3). Το κοίλωμα αυτό κατασκευάστηκε πολύ εύκολα με την απομάκρυνση της αργίλου. Στα αργιλικά τοιχώματα υπήρχαν ακόμη προσκολλημένα κόκαλα και θραύσματα αγγείων. Πριν από τη δική μου επίσκεψη το πηγάδι είχε εκβαθυνθεί μέχρι τη στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα και εχρησιμοποιείτο πια για το πότισμα του χωραφιού. Γύρω από τα χείλη του πηγαδιού ήταν απλωμένα επίσης κόκαλα και όστρακα από αγγεία. Μάζεψα αρκετά κόκαλα και δόντια βοδιών και κόκαλα πουλιών. Δυστυχώς, με τη για μεγάλο χρονικό διάστημα έκθεσή τους στον ελεύθερο αέρα, έχουν προσροφήσει διοξείδιο του άνθρακος και έτσι δεν είναι δυνατή μια αξιόπιστη ραδιοχρονολόγησή τους.

Το στρώμα του κροκαλοπαγούς στη θέση Β έχει πάχος μόνο 3 μ. Η διάμετρος του πηγαδιού είναι 0,80 μ. (Πίν. 35 β). Η διάμετρος του υπόγειου χώρου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιδιοκτήτη του χωραφιού Γεωργίου Κ. Κοντού, είναι 4 μ. περίπου. Οι διαστάσεις του υπόγειου χώρου δεν είναι γνωστές, γιατί ο χώρος αυτός δεν αδειάστηκε εντελώς, όπως συνέβη στην περίπτωση Α. Το λεπτό σχετικά πάχος του κροκαλοπαγούς στη θέση Β δικαιολογεί την ύπαρξη και άλλων αποθετών γύρω από αυτό, λόγω της ευκολίας κατασκευής τους. Στα χείλη και των δύο πηγαδιών δε βρέθηκε καμία απολύτως κατασκευή, που να επιτρέπει την υπόθεση ότι τα πηγάδια αυτά κάποτε χρησιμοποιήθηκαν για άντληση νερού. Φαίνεται λοιπόν ότι αποκλειστικός σκοπός της κατασκευής τους ήταν να χρησιμοποιηθούν ως αποθέτες. Στη σκέψη αυτή βοηθάει και η μορφή τους, δεδομένου ότι η ύπαρξη του υπόγειου χώρου εξασφάλιζε, αυξάνοντας τη χωρητικότητα του αποθέτη, την εύκολη «ταφή» μεγάλου όγκου υπολειμμάτων που βρίσκονταν ήδη σε κατάσταση αποσύνθεσης.

Τα «κλειδωμένα» πηγάδια ταιριάζουν απόλυτα στην περιγραφή του Παυσανία [87]. Βρέθηκαν γεμάτα κόκαλα μεγάλων ζώων και πουλιών και απέχουν από τον περίβολο της Παληαφήβας 300 μ. περίπου. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα πηγάδια αυτά είναι οι αποθέτες του αδύτου. Μπορούμε λοιπόν με κάποια σιγουριά να υποστηρίξουμε ότι οι Τιθορείς αφιέρωσαν στην Ίσιδα τον περίβολο της παλιάς τους πατρίδας, της Νεώνος. Μέσα στον περίβολο αυτό ίδρυσαν το άδυτο της Αιγύπτιας θεάς, που από τη φράση του Παυσανία *καὶ φασί ποτε, ἄνθρωπον οὐ τῶν καταβαινόντων εἰς τὸ ἄδυτον, βέβηλον δέ* [88], φαίνεται ότι ήταν υπόγειο.

Το υπέδαφος της Παληαφήβας προσφέρεται για την κατασκευή υπόγειου αδύτου, αν κρίνουμε από τη γεωλογική τομή των πηγαδιών - αποθετών. Πράγματι, θα ήταν πολύ εύκολο μετά τη διάτρηση του κροκαλοπαγούς να δημιουργηθεί ένας μεγάλος υπόγειος χώρος μόνο με την απομάκρυνση της αργίλου και την ενδεχόμενη υποστύλωση του κροκαλοπα-

86. Ό.π., σ. 119.
87. Ό.π., 32.14.
88. Ό.π., 32.17.

Σχέδ. 3. Οι αποθέτες Α και Β.

Σχέδ. 4. Σκαρίφημα της περιοχής της «Παληαφήβας» (χωρίς κλίμακα).

γούς, που δε φαίνεται, λόγω της μεγάλης συνοχής του, να είναι και τόσο απαραίτητη. Για τον προσδιορισμό της θέσης του αδύτου μέσα στον περίβολο, αποκλείουμε κατ' αρχή την περιοχή που βρίσκεται βόρεια της εθνικής οδού (Σχέδ. 4) και τούτο γιατί, από πηγάδια που έχουν ανοιχτεί εκεί διαπιστώθηκε ότι, λόγω των χαμηλών υψομέτρων και της γειτνίασης με τον Κηφισό, ο υδροφόρος ορίζοντας βρίσκεται σε μικρό βάθος, απαγορευτικό για κατασκευή υπόγειου αδύτου. Η μεταξύ της εθνικής οδού και της νότιας πλευράς του αναχώματος περιοχή χωρίζεται σε δύο μέρη —ας τα ονομάσουμε «νοτιοανατολικό» και «νοτιοδυτικό»— από μια αγροτική οδό κάθετη στην εθνική (Σχέδ. 4).

Αν ο Παυσανίας μέτρησε την απόσταση των δύο σταδίων μέχρι τους αποθέτες ξεκινώντας από την είσοδο του αδύτου, το άδυτο πρέπει να βρίσκεται στο «νοτιοδυτικό» τμήμα και η θέση του να προσδιορίζεται ως η τομή δύο γεωμετρικών τόπων. Της επιφάνειας δηλαδή που περικλείεται από τον περίβολο και ενός δακτυλίου (με εύλογο εύρος), ακτίνα ίση με δύο στάδια και κέντρο το κέντρο βάρους (Μ) της περιοχής των αποθετών, με ανοχή που εξαρτάται βέβαια από την ακρίβεια προσδιορισμού του σημείου Μ, δεδομένου ότι η ύπαρξη ενδεχομένως και άλλων αποθετών αλλάζει αισθητά τη θέση του. Στο δυτικό όμως τμήμα έχουν ανοιχτεί μέχρι τώρα αρκετά πηγάδια, χωρίς να δώσουν κανένα ενδεικτικό στοιχείο. Το πιο πιθανό είναι να βρίσκεται το άδυτο στο «νοτιοανατολικό» τμήμα. Το αποφασιστικό στοιχείο που βοηθάει στην παραδοχή αυτή είναι τα προϊόντα εκσκαφής του νοτιοανατολικού αναχώματος για τα οποία μιλήσαμε παραπάνω. Βέβαια, πρέπει να κάνουμε την παραδοχή ότι ο Παυσανίας ως απόσταση αδύτου - αποθετών θεωρεί την απόσταση περιβόλου - αποθετών, πράγμα που δεν απέχει και πολύ από την πραγματικότητα, αν σκεφτούμε μάλιστα ότι το κέντρο βάρους των αποθετών το καθορίσαμε με δύο μόνο αποθέτες, ενώ μπορεί και πρέπει να υπάρχουν περισσότεροι ή το απλούστερο ότι ο Παυσανίας επισκέφτηκε τον αποθέτη που ήταν εν ενεργεία εκείνη τη χρονιά.

Ολοκληρώνοντας το συλλογισμό υποθέτω ότι το άδυτο κατασκευάστηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα της Παληαφήβας και στο αντίστοιχο τμήμα του περιβόλου απέθεσαν τα προϊόντα εκσκαφής, συμπληρώνοντας τον υπόλοιπο περίβολο με επιφανειακά υλικά. Στο τμήμα αυτό, λόγω της μεγάλης κατάτμησης των γεωργικών κλήρων, δεν έχουν ανοιχτεί ακόμη πηγάδια και επομένως από πλευράς έρευνας η περιοχή είναι εντελώς παρθένα.

Λόγω του τρόπου των θυσιών πρέπει και η είσοδος του αδύτου να ήταν σφραγισμένη όπως και των αποθετών, για την αποφυγή της δυσοσμίας. Το άδυτο είναι πολύ πιθανό να απέφυγε την καταστροφή, γιατί οι δεισιδαιμονίες δεν ξεριζώνονται εύκολα από το λαό και κατά συνέπεια οι Χριστιανοί πια Τιθορείς δε θα αποτόλμησαν να μπουν στο φοβερό άδυτο που προκαλούσε το θάνατο στους απρόσκλητους.

Το ιερό του Ασκληπιού Αρχαγέτα

Για το ιερό του Ασκληπιού δεν έχουμε, δυστυχώς, κανένα αξιόλογο στοιχείο από την επιτόπια έρευνα. Η προσέγγισή του θα επιχειρηθεί με βάση τις πληροφορίες του Παυσανία και θα στηριχτεί στην παραδοχή ότι το άδυτο της Ίσιδος βρίσκεται στην Παληαφήβα. Ήδη παραπάνω, σ. 137 δεχόμαστε ότι η Τιθόρα και το Ασκληπιείο πρέπει να βρίσκονται στο ίδιο περίπου υψόμετρο. Από τη φράση του Παυσανία *ἑτέρα δὲ ἐκ Τιθορέας ὁδὸς ἡ ἐπὶ Λέδοντα ἐστίν* [89], βγαίνει ότι η Λέδων και το Ασκληπιείο βρίσκονται σε διαφορετικές κατευθύνσεις από την Τιθορέα. Από το συσχετισμό των αποστάσεων Τιθόρας - Ασκληπιείου (70 στάδια) και Ασκληπιείου - αδύτου (40 στάδια) που δίνει ο Παυσανίας, προκύπτει ότι, για λό-

89. Ό.π., 33.1.

γους γεωμετρικούς, η γωνία που σχηματίζουν οι ευθείες Τιθόρα - άδυτο και Τιθόρα - Ασκληπιείο πρέπει να είναι μικρότερη των 90^0 αφού $70>40$. Με την παραδοχή επομένως ότι το άδυτο βρίσκεται στην Παληαφήβα, αναγκαστικά το Ασκληπιείο πρέπει να αναζητηθεί δυτικά της Τιθόρας, κοντά στο δρόμο που τη συνδέει με την Αμφίκλεια.

Το Ασκληπιείο, από τη φύση του, πρέπει να βρισκόταν σε μια θέση με υγιεινό κλίμα και τρεχούμενο νερό [90]. Αν δεχτούμε ένα μέσο συντελεστή απόκλισης στην εκτίμηση της απόστασης Ασκληπιείου - αδύτου $K=1,5$, το Ασκληπιείο θα πρέπει να απέχει από το άδυτο περίπου 5,5 χλμ. Η περιοχή που ικανοποιεί όλες τις παραπάνω απαιτήσεις είναι αυτή που βρίσκεται γύρω από το ναό των Αγίων Αναργύρων, στο δρόμο Βελίτσας - Αμφίκλειας. Βρίσκεται σε υψόμετρο 400 περίπου μ. Έχει πηγή με εξαιρετικό νερό. Έχει το ηπιότερο κλίμα στη λεκάνη του Κηφισού, γιατί προστατεύεται από το βοριά. Απέχει από την Παληαφήβα (άδυτο) 5,5 περίπου χλμ. Δίπλα στο ναό των Αγίων Αναργύρων υπάρχουν αρχιτεκτονικά μέλη από κτίριο μάλλον ρωμαϊκής εποχής. Εδώ πιθανότατα πρέπει να αναζητήσουμε το ναό του Ασκληπιού Αρχαγέτα.

Ο σημερινός ναός των Αγίων Αναργύρων έχει ζωή μικρότερη των εκατό χρόνων. Δε γνωρίζουμε αν βρίσκεται στη θέση κάποιου παλιότερου ομώνυμου ναού και έτσι δεν μπορούμε να συνδυάσουμε τη λατρεία του αρχαίου θεού-γιατρού με το ναό των Χριστιανών γιατρών-αγίων. Απλώς υποπτευόμαστε κάποια σχέση.

Παραμένει και εδώ ένα σκοτεινό σημείο: είναι η απόσταση των 70 σταδίων, δηλαδή 13,5 χλμ., ανάμεσα στην Τιθόρα και το Ασκληπιείο, που δίνει ο Παυσανίας. Στην περίπτωση που δεχόμαστε το συντελεστή απόκλισης $K=1,7$ που ισχύει για τις αποστάσεις Αμφίκλειας - Ελάτειας και Αμφίκλειας - Δρυμαίας, η απόσταση αυτή δεν μπορεί να γίνει μικρότερη από 7,5 χλμ. και με συντελεστή $K=1,5$ γίνεται 9 χλμ., ενώ η απόσταση Βελίτσας (Τιθόρας) - Αγίων Αναργύρων δεν ξεπερνάει τα 6 χλμ.

Ξαναγυρίζουμε έτσι στην υποψία που διατυπώσαμε παραπάνω, σ. 135, ότι δηλαδή ο Παυσανίας δεν επισκέφτηκε την Τιθόρα. Ακολούθησε το δρόμο Αμφίκλεια - Ασκληπιείο - άδυτο - Ελάτεια (Σχέδ. 1). Είδαμε ήδη ότι προκειμένου για αποστάσεις κατά τον άξονα της κοιλάδας του Κηφισού (Αμφίκλεια - Ελάτεια, Αμφίκλεια - Δρυμαία) ο συντελεστής απόκλισης είναι $K>1$ και περίπου $K=1,7$. Προκειμένου για εγκάρσιες αποστάσεις, π.χ. Αμφίκλεια - Τιθρώνιο [91], όπου η απόσταση που δίνει ο Παυσανίας είναι: $A=15$ στάδια $\simeq$ 2.900 μ. και η πραγματική είναι $\alpha \simeq 3.500$, ο συντελεστής απόκλισης γίνεται $\kappa=0,80$ περίπου, ήτοι $K<1$. Αν σ' αυτή την αντίληψη προσθέσουμε και την εντύπωση που δημιουργούν οι αλλεπάλληλοι κυματισμοί των κωρυμάτων του Παρνασσού μεταξύ Βελίτσας και Αγίων Αναργύρων, δεν πρέπει να μας ξενίζουν καθόλου τα 70 στάδια που υπέθεσε ο περιηγητής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όλοι οι συλλογισμοί που προηγήθηκαν στηρίζονται σε δύο βασικές παραδοχές:

1. Οι αποκλίσεις στην εκτίμηση των αποστάσεων από τον Παυσανία, που ισχύουν για τις γειτονικές πόλεις, ισχύουν και για την περιοχή της Τιθόρας.

2. Το άδυτο της Ίσιδος βρίσκεται στην Παληαφήβα.

90. R. Heberdey, Die Reisen des Pausanias in Griechenland (Wien 1894), σ. 105. H. Hitzig - H. Bluemner, Pausaniae, Graeciae Descriptio (Lipsiae 1910), IV, σ. 810-811.

91. Παυσανίου, ό.π., 33.12.

Η θέση του αδύτου, όταν εντοπιστεί, είναι προφανώς το κλειδί που θα λύσει όλα τα τοπογραφικά προβλήματα της περιοχής. Για το λόγο αυτό ήδη ο γράφων πρότεινε στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Λαμίας να χρηματοδοτήσει ο ίδιος την εκτέλεση ηλεκτρικών διασκοπήσεων και ανασκαφικής έρευνας στα προαναφερθέντα σημεία της Παληαφήβας, με την ελπίδα ότι οι συλλογισμοί αυτοί θα αποδειχθούν σωστοί.

Αθήνα, Οκτώβριος 1981 *ΑΓΓΕΛΟΣ Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*

ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΚΑΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ Κ. ΚΑΙ Μ. ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ [1]

(Σχέδ. 1-11· Πίν. 37-44)

Τα δεκαοκτώ αγγεία που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών της Συλλογής Μητσοτάκη. Τα υπόλοιπα απαρτίζουν μια ομάδα προερχόμενη από την ορεινή Σητεία και πρόκειται να αποτελέσουν μέρος της συνολικής μελέτης της γεωμετρικής κεραμικής της περιοχής, που ετοιμάζει η γράφουσα [2].

ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ

Επτά αγγεία, για τα οποία δε δίνονται από τους συλλογείς πληροφορίες σχετικές με την προέλευση. Φαίνεται πάντως πως προέρχονται από την κεντρική Κρήτη. Αποτελούν ομάδα ενιαία χρονολογικά και ανήκουν στην προχωρημένη πρωτογεωμετρική φάση. Αντιπροσωπεύονται ποικίλα σχήματα: ψευδόστομος αμφορέας, οινοχόες, κάλαθος, μόνωτα κύπελλα.

Π 253. Ψευδόστομος αμφορέας (Σχέδ. 1· Πίν. 37 α-β)

Ύψ. 0,27, διάμ. (βάσης) 0,08, (μέγιστη) 0,185, (δίσκου) 0,07 μ. Συμπληρωμένα σε μικρά σημεία ο δίσκος, η προχοή και η βάση.

Βάση ψηλή, κωνική. Σώμα ωοειδές, κάπως ασύμμετρο ως προς τον κάθετο άξονα. Λαβές ελλειψοειδούς τομής. Δίσκος μεγάλος, κυκλικός, με κοίλωμα διαμέτρου 0,03 μ. στο κέντρο του. Το στέλεχός του κυλινδρικό. Στη ρίζα του οπή αερισμού. Προχοή κάθετη, κυλινδρική, με ευρύ χωνοειδές στόμιο, που ακουμπά στο κάτω μέρος του δίσκου.

Πηλός καστανός ανοικτός. Αλείφωμα στο χρώμα του πηλού. Βαφή καστανόμαυρη,

1. Θερμότατες ευχαριστίες οφείλω στον κ. και την κ. Μητσοτάκη για την παραχώρηση της άδειας δημοσίευσης της συλλογής τους και τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν στην πορεία της μελέτης.

Πολύτιμη για τη μελέτη ήταν η βοήθεια και η ενθάρρυνση του Εφόρου Γ. Τζεδάκι, προϊσταμένου μου στην ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, που πάντα προσφέρονται στους νέους που δουλεύουν κοντά του. Τον ευχαριστώ θερμά.

Επίσης ευχαριστώ τον Έφορο Μ. Μπορμπουδάκη και την Επιμελήτρια Α. Καρέτσου, που μου επέτρεψαν τη μελέτη στο Μουσείο Ηρακλείου, τον Ιανουάριο του 1980, και με διευκόλυναν πολύ κατά τη διάρκειά της.

Οι φωτογραφίες έγιναν από το φωτογράφο Σ. Αλεξάνδρου, τα σχέδια από τη σχεδιάστρια της ΚΕ΄ Εφορείας Β. Βροντάκη και τη γράφουσα.

Τα αγγεία συντηρήθηκαν στο εργαστήριο του Μουσείου Χανίων από το συντηρητή της Εφορείας Κ. Κωνσταντάκη.

2. Στο πρώτο μέρος της μελέτης, που αφορά στα κρητικά πρωτογεωμετρικά αγγεία της συλλογής, δε δίνονται απόλυτες χρονολογήσεις, αλλά μόνο σχετικές, με κριτήρια στιλιστικά. Αυτό έγινε επειδή δεν υπάρχουν ανασκαφικά στοιχεία για την ομάδα και δεν μπορούμε να ταυτίσουμε το εργαστήριο. Στο σημείο που βρίσκεται σήμερα η μελέτη της κρητικής πρωτογεωμετρικής κεραμικής, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι κατά πόσο το σύστημα απόλυτης χρονολόγησης της Φορτέτσας ισχύει εκτός Κνωσού.

σχετικά στιλπνή, με τάση να απολεπίζεται, κυμαινόμενη κατά τόπους, όπου είναι αραιότερη, προς καστανή.

Διακόσμηση: Η βάση ολόβαφη. Ψηλότερα δύο λεπτές ταινίες. Κάτω από τις λαβές πλατιά ταινία που περιβάλλεται από λεπτότερες. Απ' αυτές κρέμονται δέκα ομάδες ομόκεντρων ημικυκλίων με διαβήτη, αποτελούμενες από οκτώ ημικύκλια η καθεμιά. Στη ζώνη

Σχέδ. 1. Π 253

του ώμου, ανάμεσα στις λαβές τρεις ομάδες ομόκεντρων ημικυκλίων με διαβήτη, από επτά ημικύκλια η καθεμιά. Ο χώρος ανάμεσά τους ολόβαφος. Στα δεξιά τους τρίγωνο προς τα πάνω, με διπλό περίγραμμα, γεμισμένο με δικτυωτό. Πάνω, ζώνη ζιγκ ζαγκ με δικτυωτό και ολόβαφα τρίγωνα στα κενά. Η ζώνη ορίζεται στο πάνω μέρος από δύο τοξοειδείς γραμμές. Στην άλλη όψη, δεξιά και αριστερά από την προχοή, ανά ένα τρίγωνο με διπλό περίγραμμα, που περιέχει πάνω ρόμβο με δικτυωτό και κάτω λοξές γραμμές προς δύο κατευθύνσεις. Και τα τρία τρίγωνα έχουν τις πλευρές τους ελαφρά καμπύλες. Στην προχοή οριζόντιες επάλληλες ταινίες και λεπτή ταινία στο χείλος της εσωτερικά. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι χωρίς διαβήτη. Στό στέλεχος οριζόντιες επάλληλες ταινίες. Στις λαβές κύκλος στην κάτω πρόσφυση, οφιοειδής γραμμή στη ράχη.

Είναι συνεχής η χρήση ψευδόστομων αμφορέων στην Κρήτη σε όλη την υπομινωική και πρωτογεωμετρική φάση. Στο τέλος της πρωτογεωμετρικής προς πρωτογεωμετρική Β', οι ψευδόστομοι παραχωρούν τη θέση τους στις υδρίες. Παράλληλα, εμφανίζεται νέος τύπος, με ανοικτό λαιμό, βραχύβιος και όχι δημοφιλής. Οι πρώτοι υπομινωικοί ψευδόστομοι είναι όμοιοι με τους ΥΜ ΙΙΙΓ. Γενικεύεται όμως η χρήση της οπής αερισμού και του κουμπιού στο δίσκο. Στην πρωτογεωμετρική φάση υπάρχει μικρή εξέλιξη στο σχήμα, εκτός από μια τάση από το σφαιρικό σώμα προς το ωοειδές και την αντικατάσταση του κουμπιού στο δίσκο με κοίλωμα, πρόδρομο του ανοικτού στομίου, από τα μέσα της περιόδου.

Στη διακόσμηση, αρχικά εξακολουθεί ο πυκνός ρυθμός στη ζώνη του ώμου, με βάση

τρίγωνα με καμπύλες τις πλευρές, γεμισμένα κατά διάφορους τρόπους. Στο σώμα υπάρχουν ταινίες. Αργότερα, τα τρίγωνα αποκτούν ευθύγραμμες πλευρές, η διακόσμηση γίνεται αραιότερη. Προς το τέλος της πρωτογεωμετρικής μπαίνουν και νέα στοιχεία, που γεμίζουν και πάλι το μεγαλύτερο μέρος της ζώνης του ώμου [3].

Η παραπάνω ανάλυση δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι ισχύει για όλα τα εργαστήρια, στην πραγματικότητα δεν είναι καν σίγουρο αν εκτός της Φορτέτσας μπορεί κανείς να παρακολουθήσει μια τόσο σαφή εξέλιξη. Έτσι, καθώς τα άλλα εργαστήρια είναι λιγότερο γνωστά για λόγους έλλειψης ανασκαφικών στοιχείων ή και δημοσιεύσεων, δεν είναι εύκολο να καθορισθεί ποιες από τις διαφορές των επιμέρους δειγμάτων οφείλονται σε χρονική και ποιες σε τοπική απόσταση από το κνωσιακό σχήμα.

Πρόγονοι του Π 253, στο σχήμα, είναι οι μικροί ψευδόστομοι του τύπου 4 του Καρφιού. Έχουν ωοειδές σώμα, κωνική ψηλή βάση, κουμπί στο δίσκο, ευρύ χωνοειδές στόμιο και οπή αερισμού. Κοσμούνται με τρίγωνα γεμισμένα ή κροσσωτό ρυθμό (fringed style) [4]. Επίσης, αρκετά κοντά στο ίδιο σχήμα, άμεσο προηγούμενο του αγγείου μας, είναι ο ψευδόστομος 2 του τάφου ΙΙΙ του Αγίου Ιωάννου[5]. Από τον τάφο της Φοινικιάς, εξάλλου, υπάρχουν τρεις ψευδόστομοι με κωνική βάση και ωοειδές σώμα. Δύο απ' αυτούς έχουν κωνικό κουμπί. Η προχοή ακουμπά στο δίσκο και στις τρεις περιπτώσεις. Όλα τα αγγεία της ομάδας φαίνεται πως είναι σύγχρονα και ανήκουν στη μέση πρωτογεωμετρική [6].

Στο δεύτερο μισό της πρωτογεωμετρικής ανήκουν οι δύο μικροί ψευδόστομοι με κοίλωμα στο δίσκο από τη νεκρόπολη του Κοφινά [7].

Περνώντας στο νότο, η ομάδα του τάφου της Φαιστού αποτελείται από αντικείμενα υπομινωικά και πρώιμα πρωτογεωμετρικά. Οι ψευδόστομοί της έχουν σώμα σφαιρικό πιεσμένο και διακόσμηση σε πυκνό ρυθμό, ανάλογη με αυτή των πρώιμων κνωσιακών δειγμάτων [8]. Ο μικρός ψευδόστομος F 4694Α, που βρέθηκε στο δρόμο κοντά στη Φαιστό, δεν έχει ούτε κουμπί στο δίσκο ούτε και κοίλωμα. Φέρει, πειραματικά θα έλεγε κανείς, εγχάρακτο κύκλο [9]. Η ομάδα του ανήκει στην προχωρημένη πρωτογεωμετρική. Οι ψευδόστομοι από το Πετροκεφάλι έχουν ωοειδές σώμα, κωνικό πόδι, χωνοειδή προχοή που ακουμπά στο δίσκο, κοιλότητα αντί για κουμπί. Διακοσμούνται με τρίγωνα γεμισμένα με τοξοειδείς γραμμές και κάθετα ζιγκ ζαγκ [10]. Ανήκουν στο πρώτο μισό της πρωτογεωμετρικής. Αντίστοιχος τυπολογικά και χρονολογικά είναι ο μικρός ψευδόστομος από τον τάφο της Γόρτυνας [11].

Από τις γνωστές ομάδες της κεντρικής Κρήτης, τα αγγεία από τους Κούρτες [12] βρίσκονται πιο κοντά από οποιαδήποτε άλλα στα πρωτογεωμετρικά της Συλλογής Μητσοτάκη, όπως θα δειχθεί παρακάτω. Συγγενικός ως προς το σώμα με τον Π 253 είναι ο αμφορέας με κάθετες λαβές αριθ. 15 [13]. Το αγγείο αυτό έχει ήδη συγκριθεί με ψευδόστομους [14].

3. Fortetsa, σ. 152-153.
4. BSA 55 (1960), σ. 16-18, εικ. 11.
5. Ό.π., σ. 132, πίν. 38.
6. Έργον 1967, σ. 124-126.
7. Ο ένας προέρχεται από τον τάφο α και βρέθηκε μαζί με πρώιμη υδρία και ο άλλος από τον τάφο β. Arcades, σ. 392, εικ. 502 (τάφος α), σ. 396, εικ. 513 (τάφος β).
8. Annuario XLVII-XLVIII, N.S. XXXI-XXXII (1969-1970), σ. 47-51, εικ. 10-13.
9. Ό.π., σ. 60, εικ. 28.1.
10. Annuario XLV-XLVI, N.S. XXIX-XXX (1967-1968), σ. 189-190, εικ. 13-16.
11. ΠΑΕ 1966, σ. 191, πίν. 166 α.
12. AJA V (1901), σ. 302-314.
13. Ό.π., πίν. IX.
14. P.G.P., σ. 256.

Το αγγείο μας έχει ιδιαίτερα τονισμένα όλα τα χαρακτηριστικά των ύστερων δειγμάτων: ωοειδές σώμα, ψηλή κωνική βάση, πολύ ανοικτή χωνοειδή προχοή που ακουμπά στο δίσκο, κυκλική και αρκετά βαθιά κοιλότητα στο δίσκο. Η διακόσμησή του από την άλλη μεριά συνδυάζει στοιχεία που θεωρούνται πολύ πρώιμα με άλλα πολύ ύστερα: Για τα ομόκεντρα ημικύκλια γενικά πιστεύεται ότι εμφανίζονται προς το τέλος της πρωτογεωμετρικής. Η ζώνη των κρεμασμένων ημικυκλίων της κοιλιάς του αγγείου (Π ί ν. 37 α) έχει παράλληλο από τη Φορτέτσα σε ψευδόστομο με ανοικτό λαιμό της πρωτογεωμετρικής Β΄ [15]. Πάντως, αυτή η διακοσμητική αντίληψη θυμίζει τις ζώνες ομόκεντρων ημικυκλίων, εναλλάξ προς τα κάτω και προς τα πάνω (χωρίς διαβήτη φυσικά), που απαντούν σε αγγεία με διακόσμηση πυκνού ρυθμού [16] της τελευταίας φάσης της εποχής του χαλκού. Δεν έχουμε υπόψη άλλη περίπτωση πρωτογεωμετρικού ψευδόστομου με διακόσμηση στην κοιλιά.

Αντίστοιχα και στη ζώνη του ώμου, όπου το κύριο βάρος της διακόσμησης, συνδυάζονται στοιχεία παλιότερα με άλλα νεωτεριστικά (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 27 β). Τα τρίγωνα έχουν τις πλευρές τους ελαφρά καμπύλες, όχι τόσο όσο τα υπομινωικά δείγματα, αλλά πάντως όπως τα πρώιμα πρωτογεωμετρικά [17]. Η επιφάνεια πίσω από το ψευδές στόμιο, εξάλλου, μοιάζει να διατηρεί κάποια ανάμνηση τριγωνικής διευθέτησης [18]. Η διακοσμητική αυτή αντίληψη δεν ακολουθείται με συνέπεια, αλλά διασπάται, τόσο από τα ομόκεντρα ημικύκλια, που βρίσκουν παράλληλο στον αμφορέα των Κουρτών που αναφέρθηκε παραπάνω, όσο και από τό φόβο του κενού, που εκφράζεται από το μικρό τρίγωνο το στριμωγμένο δίπλα στη μια λαβή, χωρίς μάλιστα να υπάρχει χώρος για το αντίστοιχό του στην άλλη πλευρά. Ενδεικτικό και χαρακτηριστικό των αντίθετων τάσεων είναι το ότι δεν χρησιμοποιείται διαβήτης για να ορισθεί ο ολόβαφος χώρος ανάμεσα στα ημικύκλια. Πάνω από την κεντρική ομάδα υπάρχει έτσι άλλο ένα ημικύκλιο, με αμέλεια εκ των υστέρων σχεδιασμένο. Το τριπλό διαγραμμισμένο ζιγκ ζαγκ απαντά σε σκύφο και κρατήρα από το Πετροκεφάλι [19], σε κάλαθο από τη Φορτέτσα [20] και σε οινοχόη από τους Κούρτες [21]. Το ίδιο μοτίβο εξάλλου, σε κάθετη φορά, απαντά στη Φορτέτσα σε ώμο ψευδόστομου [22]. Βαφή γύρω στην κάτω πρόσφυση των λαβών υπάρχει στα φαιστιακά δείγματα και σ' αυτά που προέρχονται από τους Κούρτες, ενώ δε συνηθίζεται στην Κνωσό.

Τελειώνοντας, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το Π 253 δεν έχει φθορές που θα μπορούσαν να οφείλονται σε χρήση. Πάντως, αν και η ταφική προέλευση της ομάδας πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, δε χρειάζεται αναγκαστικά να συμπεράνουμε ότι το αγγείο κατασκευάστηκε για ταφική χρήση. Απλά επισημαίνουμε ότι μπήκε καινούργιο στον τάφο.

Η σημασία του πρωτογεωμετρικού ψευδόστομου της Συλλογής Μητσοτάκη είναι ότι επιβεβαιώνει αυτό που συχνά έχει επισημανθεί, δηλαδή την ιδιαιτερότητα των τοπικών εργαστηρίων και τη διάφορων βαθμών ανεξαρτησία του ενός από το άλλο.

15. Fortetsa, πίν. 12, σ. 19, αριθ. 141.

16. L.M.T.S., πίν. 3 a. c., 4 b.d.

17. Όμοια τρίγωνα υπάρχουν σε ψευδόστομο με σφαιρικό σώμα, πρώιμο-μέσο πρωτογεωμετρικό, από τάφο του Αγίου Ιωάννου, BSA 55 (1960), σ. 140, πίν. 37 (VIII, 5).

18. Οι δύο τοξοειδείς γραμμές στο πάνω μέρος θυμίζουν πρώιμα δείγματα (ΥΜ ΙΙΙΒ-Γ), βλ. L.M.P., σ. 257 και πίν. 61.1. Αντίθετα, στην υπομινωική και την πρωτογεωμετρική φάση ένα τρίγωνο καταλαμβάνει συνήθως όλο το διαθέσιμο χώρο.

19. Annuario XLV-XLVI, N.S. XXIX-XXX (1967-1968), σκύφος F. 3885, σ. 182-183, εικ. 2, κρατήρας F. 3873, σ. 186-187, εικ. 9.1.

20. Fortetsa, σ. 170, μοτίβα 3P, 3U. Ύστερα πρωτογεωμετρικά.

21. AJA V (1901), πίν. VIII, αριθ. 7.

22. Fortetsa, πίν. 143, σ. 33, αριθ. 287, ύστερο πρωτογεωμετρικό.

Π 254. Οινοχόη (Πίν. 38 α)

Ύψ. 0,206, διάμ. (βάσης) 0,057, (μέγιστη) 0,15 μ. Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένη στο χείλος και το σώμα.

Βάση επίπεδη. Σώμα ωοειδές, ελαφρά ασύμμετρο ως προς τον κάθετο άξονα. Λαιμός σχετικά ψηλός, με κοίλο περίγραμμα. Στόμιο τρίλοβο. Λαβή κάθετη, ελλειψοειδούς τομής, ξεκινά από το χείλος, υπερυψώνεται ελαφρά και καταλήγει στον ώμο.

Πηλός καστανόγκριζος, αρκετά χονδρός και ακάθαρτος. Αλείφωμα λευκωπό, σώζεται ελάχιστα. Βαφή μαύρη, σχεδόν εντελώς εξίτηλη.

Διακόσμηση: Από τη βάση μέχρι τον ώμο ομάδες λεπτών οριζόντιων ταινιών. Στον ώμο πέντε ομάδες ομόκεντρων ημικυκλίων με διαβήτη, από πέντε ημικύκλια καθεμιά. Στη βάση του λαιμού ταινία, στη μέση του λεπτό ζιγκ ζαγκ. Στο χείλος πλατιά ταινία εξωτερικά, λεπτή εσωτερικά. Στη ράχη της λαβής οφιοειδής ταινία.

Οι οινοχόες με κυκλικό στόμιο είναι κοινές στην υστεροχαλκή ΙΙΙ εποχή, σε οικισμούς και τάφους, τόσο στην Κρήτη, όσο και στην κυρίως Ελλάδα [23]. Το τρίλοβο στόμιο απαντά ήδη από την ΥΜ ΙΙΙΑ σε δείγματα άβαφα, με μια οριζόντια και μια κάθετη λαβή, ωοειδές σώμα και πλατιά επίπεδη βάση [24]. Στην ΥΜ ΙΙΙΒ, στις οινοχόες με κυκλικό στόμιο, δεν παρατηρείται μεγάλη εξέλιξη, αλλά μόνο μικρές αλλαγές στις αναλογίες. Συχνά το σώμα τους είναι σφαιρικό-κωνικό και έχουν δύο τρία κουμπιά στο πάνω μέρος. Στην ΥΜ ΙΙΙΓ εξακολουθούν τα ίδια σχήματα και καμιά φορά εμφανίζονται και πάλι κουμπιά στο σώμα [25]. Την ίδια εποχή στα μικρά αγγεία αυτού του τύπου παρουσιάζεται κωνικό πόδι και τρίλοβο στόμιο. Στην υπομινωική φάση συνεχίζεται το σχήμα της ΥΜ ΙΙΙΓ, απαντούν ακόμα και κουμπιά. Σε μερικές περιπτώσεις η λαβή είναι υπερυψωμένη [26]. Οι πρωτογεωμετρικές οινοχόες της Φορτέτσας έχουν σώμα περισσότερο ή λιγότερο σφαιρικό, χαμηλό λαιμό και στόμιο κυκλικό ή τρίλοβο [27].

Η Π 254 βρίσκει ακριβές παράλληλο στην οινοχόη αριθ. 8 από τους Κούρτες [28]. Ανάλογη είναι η οινοχόη αριθ. 1363 της Φορτέτσας, που συνδυάζει τα ομόκεντρα ημικύκλια στον ώμο με κυματοειδή γραμμή στο λαιμό [29].

Π 255. Οινοχόη (Πίν. 38 β)

Ύψ. 0,20, διάμ. (βάσης) 0,07, (μέγιστη) 0,18 μ. Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένη στο χείλος και το σώμα.

Βάση επίπεδη. Σώμα σφαιρικό. Λαιμός χαμηλός, με κοίλο περίγραμμα. Χείλος τρίλοβο. Λαβή κάθετη, ταινιωτή, ξεκινά από το χείλος και καταλήγει στον ώμο.

Πηλός καστανός ανοικτός, αρκετά ακάθαρτος. Αλείφωμα στο χρώμα του πηλού. Βαφή μαύρη, αρκετά εξίτηλη κατά τόπους, κυμαινόμενη στη βάση προς κοκκινωπή (ανομοιόμορφο ψήσιμο).

23. L.M.P., σ. 260.

24. Από Χόνδρο Βιάννου: ΠΑΕ 1957, πίν. 69. Από Κατσαμπά: Σ. Αλεξίου, Υστερομινωικοί τάφοι Λιμένος Κνωσού Κατσαμπά, Αθήναι 1957, σ. 60-61, πίν. 17β.

25. BSA 55 (1960), σ. 14, εικ. 9, πίν. 5.

26. L.M.P., σ. 261-262.

27. Fortetsa, σ. 156.

28. AJA V (1901), πίν. VIII. Ο Desborough το χρονολογεί στο τέλος της πρωτογεωμετρικής, βλ. P.G.P., σ. 257.

29. Fortetsa, πίν. 93, σ. 118.

Διακόσμηση: Στο κάτω μέρος του αγγείου ταινίες λεπτές και πλατύτερες. Ψηλότερα, ζώνη τρέχουσας σπείρας, ταινίες. Στη βάση του λαιμού ταινία, στο μέσο του ζώνη ζιγκ ζαγκ. Στο χείλος ταινία εσωτερικά και εξωτερικά. Στη ράχη της λαβής τρεις κάθετες ταινίες.

Για την τυπολογία της οινοχόης βλ. παραπάνω, Π 254.

Ανάλογη με την Π 255, στο σχήμα, είναι η οινοχόη 41 του τάφου Ι του Αγίου Ιωάννου [30]. Από τη Φορτέτσα υπάρχει η όμοια οινοχόη 383, που έχει διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στον ώμο και στη λαβή τρεις κάθετες ταινίες, όπως και το αγγείο μας [31].

Το μοτίβο της τρέχουσας σπείρας είναι επίσης κοινό, ιδίως στην πρωτογεωμετρική Β΄. Στη Φορτέτσα απαντά σε πίθους, οινοχόες, καπάκι, πυξίδες, κύπελλο [32], στους Κούρτες σε οινοχόη [33]. Το ίδιο μοτίβο καλύπτει ένα μέρος του πρωτογεωμετρικού Β΄ οικίσκου των Αρχανών της Συλλογής Γιαμαλάκη [34] και περιβάλλει την παράσταση στη χρυσή ταινία που προέρχεται από τάφο του Χανιαλή Τεκέ [35].

Η Π 255 μπορεί να χρονολογηθεί στην προχωρημένη πρωτογεωμετρική, τόσο για το σχήμα της, όσο και για τη διακοσμητική της αντίληψη, χαρακτηριστικά πρωτογεωμετρική και διαφορετική από αυτή των πλούσια διακοσμημένων πρωτογεωμετρικών Β΄ αγγείων.

Π 257. Οινοχόη (Π ί ν. 38 γ)

Ύψ. 0,059, διάμ. (βάσης) 0,020, (μέγιστη) 0,047 μ. Ακέραιη.

Βάση επίπεδη. Σώμα περίπου σφαιρικό. Λαιμός μάλλον ψηλός, με κοίλο περίγραμμα. Στόμιο τρίλοβο. Λαβή κάθετη, ελλειψοειδούς τομής, ξεκινά από το χείλος και καταλήγει στο μέσο περίπου του σώματος.

Πηλός καστανός ανοικτός. Αλείφωμα στο χρώμα του πηλού. Βαφή καστανόμαυρη, με τάση να απολεπίζεται.

Διακόσμηση: Στο σώμα λεπτές και πλατύτερες οριζόντιες ταινίες. Στη ζώνη του ώμου τέσσερα τρίγωνα με δικτυωτό. Στη βάση του λαιμού ταινία. Στο μέσο του λαιμού λεπτή κυματοειδής γραμμή. Λεπτή ταινία εσωτερικά και εξωτερικά στο χείλος. Στη ράχη της λαβής οριζόντιες γραμμές.

Μικρές οινοχόες με τρίλοβο στόμιο πρωτοεμφανίζονται στο τέλος της εποχής του χαλκού (βλ. παραπάνω, Π 254). Μερικά υπομινωικά δείγματα από την Κνωσό έχουν πλατιά βάση και ψηλό λαιμό [36]. Η εξέλιξη του σχήματος είναι πολύ μικρή και όχι συστηματική. Η βασική διαφορά των πρωτογεωμετρικών δειγμάτων από τα παλιότερα είναι ο χαμηλότερος λαιμός τους. Ο τύπος είναι κοινός και στη γεωμετρική περίοδο. Κατά το τέλος της χάνεται το τρίλοβο στόμιο και η οινοχόη μεταμορφώνεται πια σε αρύβαλλο. Η διακόσμηση δεν αλλάζει από τα πρώιμα στα ύστερα δείγματα: το κάτω μέρος του σώματος έχει ταινίες ή είναι ολόβαφο και στον ώμο υπάρχουν τρίγωνα [37]. Το μοτίβο των τριγώνων με δικτυωτό (F.M. 61) υπάρχει σε οινοχόες από την υπομυκηναϊκή φάση [38].

30. BSA 55 (1960), σ. 130, εικ. 4. Χρονολογείται μάλλον στή μέση πρωτογεωμετρική.
31. Fortetsa, πίν. 27, σ. 39. Χρονολογείται προς το τέλος της πρωτογεωμετρικής.
32. Ό.π., σ. 179, μοτίβο 11 L.
33. AJA V (1901), πίν. IX, αριθ. II.
34. Κρητ. Χρον. Δ΄ (1950), πίν. ΚΘ΄.
35. BSA 62 (1967), σ. 59, πίν. 12.3.
36. P.M., II 1, σ. 136, εικ. 69.
37. Fortetsa, σ. 159-160.
38. M.P., σ. 389-390.

Όμοια με την Π 257 είναι τα λίγο μεγαλύτερα αγγεία της Φορτέτσας 237 και 1036 [39], η οινοχόη από τάφο του Αγίου Ιωάννου [40] και εκείνη της Συλλογής Γιαμαλάκη [41].

Π 258. Κάλαθος (Πίν. 39 α-β)

Ύψ. 0,133, διάμ. (βάσης) 0,099, (χείλους) 0,287 μ. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος.

Βάση επίπεδη. Σώμα κωνικό, με ελαφρά κοίλο περίγραμμα. Χείλος πλατύ, οριζόντιο προς τα έξω. Λαβές δύο, οριζόντιες, κυκλικής τομής, ψηλά στο σώμα.

Πηλός καστανός ανοικτός. Αλείφωμα αραιό, στο χρώμα του πηλού. Βαφή πορτοκαλιά, ελάχιστα εξίτηλη.

Διακόσμηση: Εξωτερικά, πάνω από τη βάση, μια πλατιά και τρεις λεπτές ταινίες. Ψηλότερα, κάτω από τις λαβές, άλλη μια αντίστοιχη ομάδα ταινιών. Στη ζώνη των λαβών αμελές ζιγκ ζαγκ. Πάνω απ' αυτή τρεις ταινίες, η τελευταία, πλατύτερη, στο χείλος. Εσωτερικά πλατιές ταινίες. Στο χείλος ολόβαφα τρίγωνα προς τα μέσα. Βαφή στη ράχη των λαβών.

Κάλαθοι εμφανίζονται στην Κρήτη στην ΥΜ ΙΙΙΑ2. Υπάρχουν δείγματα της εποχής αυτής από το Παλαίκαστρο, με μικρό κωνικό κύπελλο στο χείλος, διακοσμημένα με ταινίες [42]. Πολύ πιθανή είναι η ιερή χρήση τους. Το σχήμα συνεχίζεται και στην ΥΜ ΙΙΙΒ. Συχνά οι κάλαθοι έχουν διακόσμηση πλούσια, σε μετοπική διάταξη, με γραμμικά μοτίβα [43].

Στο Καρφί βρέθηκαν κάλαθοι σε χρήση ιερή, ταφική και οικιακή. Υπάρχουν δείγματα με λαβές ή χωρίς. Μερικοί έχουν διακόσμηση πυκνού ρυθμού. Τα άωτα και ακόσμητα μικρά κύπελλα (σκουτέλια) βρέθηκαν σε τάφους [44]. Σύγχρονος με τα αγγεία του Καρφιού είναι ο κάλαθος από το θολωτό τάφου της Δρήρου. Έχει μικρό κύπελλο και οριζόντια λαβή στο χείλος [45]. Βρέθηκε μαζί με σφαιρικούς ψευδόστομους με δακτυλιοειδή βάση.

Από τον ελλαδικό χώρο, μερικοί από τους καλάθους της Περατής έχουν στο χείλος ειδώλια θρηνωδών και δύο μικρά κωνικά κύπελλα [46].

Από την Κύπρο, εξάλλου, υπάρχουν δείγματα με διακόσμηση σε bichrome I, που παρουσιάζουν τον τύπο στην εξελιγμένη μορφή του, αυτή των δειγμάτων της Φορτέτσας [47]. Η κυπριακή επίδραση στην Κρήτη την εποχή αυτή είναι βεβαιωμένη, και στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον η παρατήρηση ότι μιμήσεις κυπριακών αγγείων βρέθηκαν μαζί με υπομινωικούς καλάθους στη Φορτέτσα [48].

Για την υπομινωική φάση σημαντική είναι η ομάδα από το Spring Chamber της Κνωσού, που περιλαμβάνει και καλάθους [49]. Έχουν καθαρό κωνικό περίγραμμα και μικρή δακτυλιόσχημη βάση. Κάτω από τη βάση τους υπάρχουν τα ίχνη του σπάγγου που χρησιμοποιούσαν για να αποσπούν το αγγείο από τον κεραμικό τροχό. Στα διακοσμημένα δείγματα απαντούν δύο οριζόντιες λαβές, ενώ τα ακόσμητα είναι άωτα. Η διακόσμηση του εξωτερι-

39. Fortetsa, αριθ. 237, σ. 27, πίν. 17, αριθ. 1036, σ. 95, πίν. 61, προχωρημένα πρωτογεωμετρικά.
40. BSA 55 (1960), σ. 130, πίν. 35 (1.40), μέση-ύστερη πρωτογεωμετρική.
41. Κρητ. Χρον. Δ' (1950), σ. 443, πίν. ΛΑ', ΙΙ, πρωτογεωμετρική Β'.
42. Palaikastro, σ. 86, εικ. 69.4, 70.
43. L.M.P., σ. 285-286.
44. BSA 55 (1960), σ. 11-12, εικ. 7.
45. E.C. VIII, σ. 17-18, πίν. XLI και IX.
46. Περατή, Β', σ. 253, Γ' πίν. 41β, 42α, 51β.
47. S.C.E. IV 2, εικ. VIII. 7.
48. Fortetsa, πίν. 3.1, σ. 8-9.
49. P.M. II 1, σ. 136, εικ. 69.

κού αποτελείται από ταινίες συνήθως, που σπάνια συνδυάζονται με ζιγκ ζαγκ ή κυματοειδή γραμμή στο πάνω μέρος, ενώ το εσωτερικό είναι ολόβαφο.

Στη Φορτέτσα οι υπομινωικοί κάλαθοι είναι συνήθως ολόβαφοι στο εσωτερικό, με εξηρημένο κύκλο στη βάση. Εξωτερικά κοσμούνται με μετόπες ή πλατιά ζώνη ανάμεσα στις λαβές. Οι βάσεις είναι στα περισσότερα δείγματα αδρές, με τα ίχνη του σπάγγου, αλλά απαντά και διακόσμηση στο κάτω μέρος τους (σταυρός της Μάλτας), πράγμα που σημαίνει ότι έχει ήδη αρχίσει η χρήση των καλάθων ως καπακιών, σε μερικές περιπτώσεις τουλάχιστον.

Στην πρώιμη πρωτογεωμετρική εποχή οι κάλαθοι δεν είναι πολύ κοινοί στη Φορτέτσα, αλλά συνήθως βρίσκονται μαζί δύο ή τρεις. Το σχήμα τους είναι ακόμα κοντά στα υπομινωικά αντίστοιχα [50]. Η ζώνη των λαβών διακοσμείται με ομάδες ομόκεντρων κύκλων ή τρίγωνα, τόξα, ζιγκ ζαγκ, συστήματα γωνιών. Στο πλατύ οριζόντιο χείλος υπάρχουν ολόβαφα ημικύκλια και τρίγωνα ή λοξές γραμμές.

Στην προχωρημένη πρωτογεωμετρική ανήκουν οι δύο μικροί κάλαθοι από τον Κοφινά, όμοιοι στις αναλογίες μ' αυτούς της Φαιστού που θα δούμε παρακάτω, ο ένας όμοιος στη διακόσμηση με τον Π 258 [51].

Το μεταβατικό στάδιο από την ύστερη πρωτογεωμετρική προς την πρωτογεωμετρική Β΄ φάση αντιπροσωπεύεται από κάλαθο της Κνωσού με αρκετά πλατιά βάση. Αντί για τα ίχνη του σπάγγου, υπάρχουν στην περίπτωση αυτή ομόκεντρα αυλάκια στη βάση [52]. Αντίστοιχος χρονολογικά και πολύ κοντά στο σχήμα με τον Π 258 είναι και ο κάλαθος από το Ατσαλένιο, διακοσμημένος με μετόπες, που διατηρεί άβαφη και αδρή τη βάση του [53].

Στην πρωτογεωμετρική Β΄ υπάρχουν ελάχιστες αδρές βάσεις, και αυτές ολόβαφες. Συνήθως το κάτω μέρος της βάσης κοσμείται με σταυροειδή μοτίβα. Γενικεύεται λοιπόν η χρήση ως καπάκι και το σχήμα προσαρμόζεται στις απαιτήσεις της χρήσης αυτής: όλο και μικρότερη βάση, όλο και πιο κοίλο σώμα. Παράδειγμα ο κάλαθος του Μασταμπά [54].

Στη γεωμετρική φάση διατηρείται η ανάμνηση των καλάθων στα κωνικά άωτα καπάκια με κουμπί, συνήθως διακοσμημένο όπως παλιότερα οι βάσεις.

Γενικά οι κάλαθοι δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς εκτός Κνωσού, δε βρέθηκαν στους Κούρτες ούτε στον πρωτογεωμετρικό τάφο της Γόρτυνας. Οι λίγοι της Φαιστού δε δείχνουν εξέλιξη στο σχήμα ανάλογη μ' αυτή της Κνωσού. Χαρακτηριστικό είναι ότι η σχέση βάσης-ύψους είναι εδώ διαφορετική από αυτή των κνωσιακών δειγμάτων, με αποτέλεσμα το αγγείο να παρουσιάζεται κάπως κοντόχονδρο.

Το πρόβλημα με το πρωτογεωμετρικό υλικό της Φαιστού είναι ότι αποτελείται στο μεγαλύτερο μέρος από τυχαία ευρήματα και έτσι για τη χρονολόγησή του αναγκαστικά ανατρέχει κανείς σε συγκρίσεις με την Κνωσό. Στην ομάδα αγγείων από το Πετροκεφάλι, που φαίνεται πως προέρχεται από τάφο, υπάρχουν τρεις κάλαθοι που ανήκουν σε δύο τύπους: α) Στενή βάση, κοίλο περίγραμμα, οριζόντιες λαβές· διακόσμηση ταινιών εσωτερικά και εξωτερικά και λοξών γραμμών στο χείλος [55]. β) Πλατιά βάση, καθαρά κωνικό σχήμα, κάθετες λαβές· διακόσμηση ταινιών και κοντά στο χείλος κάθετες γραμμές. Εσωτερικά στη βάση

50. Fortetsa, σ. 162.

51. Arcades, εικ. 505, σ. 393-394.

52. BSA 56 (1961), σ. 74, αριθ. 23.

53. BSA 63 (1968), σ. 140, πίν. 43. c.

54. ΠΑΕ 1970, σ. 275, εικ. 7, πίν. 400α.

55. Annuario XLV-XLVI, N.S. XXIX-XXX (1967-1968), σ. 200-201. Τα αγγεία της ομάδας είναι κυρίως πρωτογεωμετρικά και πρωτογεωμετρικά Β΄, αλλά υπάρχουν και μερικά μεταγενέστερα.

ομόκεντροι κύκλοι. Από τάφο —τυχαίο εύρημα— της Φαιστού προέρχονται οι κάλαθοι F 740 και F 741. Ο πρώτος έχει διακόσμηση ανάλογη του Π 258, εξωτερικά και εσωτερικά είναι ολόβαφος. Ο δεύτερος είναι επίσης ολόβαφος εσωτερικά και έχει εξωτερικά ταινίες και κυματοειδή γραμμή [56].

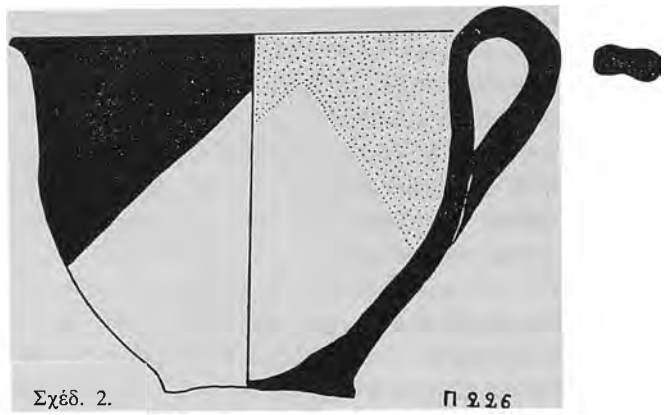
Κάλαθοι έχουν βρεθεί και στον Κεραμεικό, χωρίς λαβές [57]. Θα άξιζε, τέλος, να αναφερθεί το κάπως περίεργο σκεύος του ναού της Δρήρου, του 7ου αι., που επαναλαμβάνει την πολύ παλιά παράδοση των γυναικείων πλαστικών μορφών στο χείλος [58].

Ο Π 258, για το εξελιγμένο σχήμα του, την ακόσμητη βάση του, την απλή διακόσμηση του εξωτερικού του και τις ταινίες του εσωτερικού του, ανήκει στην προχωρημένη πρωτογεωμετρική φάση.

Π 226. Κύπελλο (Σχέδ. 2· Πίν. 38 δ)

Ύψ. 0,11, διάμ. (βάσης) 0,05, (χείλους) 0,12 μ. Ακέραιο.

Βάση επίπεδη, με κάπως ανώμαλη την κάτω επιφάνεια. Σώμα βαθύ. Χείλος στρογγυ-

Σχέδ. 2. Π 226

λό, ελαφρά πρός τα έξω. Λαβή κάθετη, ελλειψοειδούς τομής, ξεκινά από το χείλος, υπερυψώνεται ελαφρά και καταλήγει στο μέσο του σώματος.

Πηλός ρόδινος, λεπτός αλλά ακάθαρτος. Αλείφωμα λευκωπό. Βαφή μαύρη, σχεδόν εντελώς εξίτηλη.

Διακόσμηση: Βουτηγμένο στη βαφή.

Το αγγείο ανήκει σ' έναν τύπο κυπέλλου συνηθισμένο στο δεύτερο μισό της πρωτογεωμετρικής. Η κάπως ανώμαλη επιφάνεια της βάσης, που φέρει τα ίχνη του σπάγγου που χρησιμοποιήθηκε για να αποσπασθεί το αγγείο από τον κεραμικό τροχό, βρίσκεται και σε πολλά μινωικά αγγεία. Είναι όμως ιδιαίτερα κοινή στην υπομινωική και την πρωτογεωμετρική φάση και αποτελεί τεκμήριο χρονολόγησης. Το βούτηγμα κυπέλλων δυο φορές από το χείλος μέσα στη βαφή, είναι μια τεχνική που χρησιμοποιήθηκε από τους ΥΜ ΙΙΙΑ χρόνους

56. Annuario XLVII-XLVIII, N.S. XXXI-XXXII (1969-1970), σ. 51, εικ. 14-15. Η ομάδα περιλαμβάνει αγγεία υπομινωικά και πρωτογεωμετρικά.

57. Kerameikos V, 1, πίν. 15.1.3.5.

58. BCH LX (1936), σ. 257-258, εικ. 22.

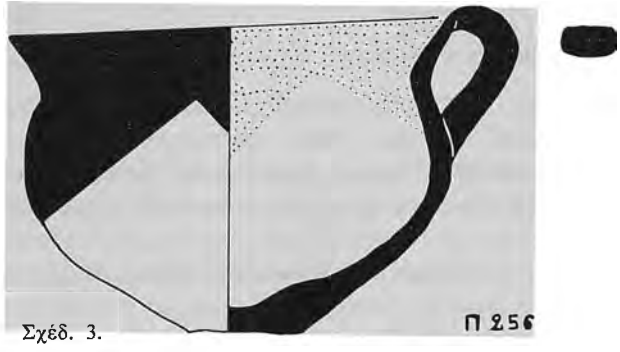
σε μικρά δείγματα κυρίως [59]. Συνηθίζεται στην ύστερη πρωτογεωμετρική. Στην πρωτογεωμετρική Β΄ εγκαταλείπεται και τα κύπελλα βουτιούνται πια ολόκληρα στη βαφή [60].

Από τη βόρεια Κρήτη, σε δείγματα της Φορτέτσας, απαντούν τα τρία βασικά χαρακτηριστικά του Π 226, σχήμα, διακόσμηση, ανώμαλη βάση. Πρόκειται για τα κύπελλα 291 και 1408 [61]. Το πρώτο, του τάφου L, χρονολογείται, με βάση ψευδόστομο αμφορέα με ανοικτό στόμιο και εισαγμένο αττικό πρώιμο γεωμετρικό αμφορέα που βρέθηκαν μαζί του, στο τέλος της πρωτογεωμετρικής-αρχές της πρωτογεωμετρικής Β΄. Το δεύτερο, του τάφου P, χρονολογείται στην ύστερη πρωτογεωμετρική. Επίσης, το κύπελλο 46 από τάφο του Αγίου Ιωάννου είναι όμοιο στο σχήμα και την τεχνική με το δείγμα της Συλλογής Μητσοτάκη, με μόνη διαφορά την παχύτερη βάση του [62]. Ανήκει στη μέση ύστερη πρωτογεωμετρική φάση.

Από τη νότια Κρήτη υπάρχει το παράδειγμα του μέσου πρωτογεωμετρικού άβαφου κυπέλλου F 3901 από το Πετροκεφάλι [63], όμοιου στο σχήμα με το Π 226, με διαστάσεις και αναλογίες όμοιες. Η έλλειψη διακόσμησης δεν αποτελεί πρόβλημα, γιατί άλλα κύπελλα της ίδιας ομάδας (π.χ. το F 3905) είναι βουτηγμένα στη βαφή.

Π 256. Κύπελλο (Σχέδ. 3)

Ύψ. 0,086, διάμ. (βάσης) 0,033, (χείλους) 0,124 μ. Ρωγμή στο χείλος. Βάση επίπεδη, με κάπως ανώμαλη κάτω επιφάνεια. Σώμα σφαιρικό, πιεσμένο. Χείλος λεπτό, ψηλό, λοξό

Σχέδ. 3.

προς τα έξω. Λαβή κάθετη, ελλειψοειδούς τομής, ξεκινά από το χείλος, υπερυψώνεται ελαφρά και καταλήγει ψηλά στο σώμα.

Πηλός ρόδινος λεπτός αλλά ακάθαρτος. Αλείφωμα λευκωπό. Βαφή μαύρη, σχεδόν εντελώς εξίτηλη.

Διακόσμηση: Βουτηγμένο στη βαφή.

Για την ανάλυση της διακόσμησης βλ. παραπάνω, Π 226.

Και ο τύπος αυτός είναι συνηθισμένος από την προχωρημένη πρωτογεωμετρική. Συνεχίζεται η χρήση του και στην πρωτογεωμετρική Β΄ με δείγματα ολόβαφα.

59. L.M.P., σ. 267.
60. Fortetsa, σ. 187.
61. Ό.π., αριθ. 291, σ. 33, πίν. 21, αριθ. 1408, σ. 122, πίν. 78.
62. BSA 55 (1960), σ. 131, πίν. 36 (1, 46).
63. Annuario XLV-XLVI, N.S. XXIX-XXX (1967-1968), σ. 200, εικ. 35, αριθ. 4.

Από τη βόρεια Κρήτη παραδείγματα από τους τάφους Χανιαλή Τεκέ [64], τον Άγιο Ιωάννη [65], τη Συλλογή Γιαμαλάκη [66]. Από τη νότια Κρήτη τα φαιστιακά κύπελλα 2071 Α, Β, C, από την ομάδα του μύλου (Ε) [67]. Πολλά ανάλογα δείγματα προέρχονται από τον οικισμό της Φαιστού [68].

Όμοια κύπελλα υπάρχουν και στην ύστερη γεωμετρική φάση. Χαρακτηριστικό το δείγμα από τάφο της Κνωσού [69]. Η βασική διαφορά του από τα πρωτογεωμετρικά ανάλογα είναι το λεπτό του τοίχωμα (βλ. και παρακάτω, Π 98).

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ

Ι. Δέκα μικρά αγγεία, για τα οποία οι συλλογείς δίνουν την πληροφορία ότι προέρχονται από την περιοχή των Καλών Λιμένων (Λασαία) στα νότια του νομού Ηρακλείου. Ένα, το Π 76, είναι κρητικό, αν και δε μας είναι γνωστά ακριβή παράλληλά του, τουλάχιστον ανάμεσα στα δημοσιευμένα δείγματα ή όσα από τα αδημοσίευτα μας ήταν προσιτά. Έξι (Π 34, Π 59, Π 57, Π 35, Π 58, Π 26) είναι αττικά. Δύο (Π 25 και Π 56) είναι πιθανώς αττικά και ένα (Π 60) μάλλον κορινθιακό αττικίζον. Χρονολογικά τα παλιότερα ανήκουν στις αρχές του γ΄ τετάρτου του 8ου αι. και τα νεότερα στο α΄ μισό του 7ου.

Η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων δημιουργεί πρόβλημα σχετικά με την προέλευση των μη κρητικών αγγείων. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν πρόκειται για περίπτωση εισαγωγής, πράγμα συνηθισμένο για την εποχή, ή αν απλά δόθηκαν ανακριβείς πληροφορίες στους συλλογείς.

Π 76. Αρύβαλλος (Σχέδ. 4· Πίν. 40 α, δ)

Ύψ. 0,08, διάμ. (χείλους) 0,025, (μέγιστη) 0,07 μ. Ελάχιστα συμπληρωμένος στο χείλος.

Η βάση δε σχηματίζεται ιδιαίτερα. Σώμα αμφικωνικό. Η σύνδεση των δύο μερών γίνεται χαμηλά και είναι γωνιώδης. Λαιμός κυλινδρικός. Χείλος πλατύ, επίπεδο, προς τα έξω. Λαβή κάθετη, ταινιωτή, ξεκινά από το χείλος και καταλήγει περίπου στο μέσο του πάνω μέρους του σώματος.

Πηλός λευκοκίτρινος. Αλείφωμα στο χρώμα του πηλού. Βαφή καστανή, αρκετά εξίτηλη.

Διακόσμηση: Οριζόντιες, επάλληλες, ανισόπαχες ταινίες καλύπτουν όλο το σώμα, το λαιμό και τη βάση.

Ανάλογα μικρά αγγεία είναι πολύ κοινά στην Κρήτη από τη μέση γεωμετρική και εξής. Κατάγονται από τις μικρές τρίλοβες πρωτογεωμετρικές οινοχόες (βλ. παραπάνω, Π 257). Στο Μουσείο Ηρακλείου υπάρχουν παραδείγματα από τους Αρκάδες, τη Φορτέτσα, το Ροτάσι, τη Δρήρο, τη Σητεία.

64. BSA 62 (1967), σ. 71, εικ. 5.11, ύστερο πρωτογεωμετρικό, κάπως μικρότερο από το Π 256.

65. BSA 55 (1960), σ. 131, πίν. 36 (1, 44), επίσης μικρότερο από το Π 256, προχωρημένο πρωτογεωμετρικό.

66. Μικρότερο από το Π 256, ολόβαφο, προερχόμενο από την πρωτογεωμετρική β΄ ομάδα των Αρχανών, Κρητ. Χρον. Δ΄ (1950), πίν. ΛΒ΄, αριθ. 4.

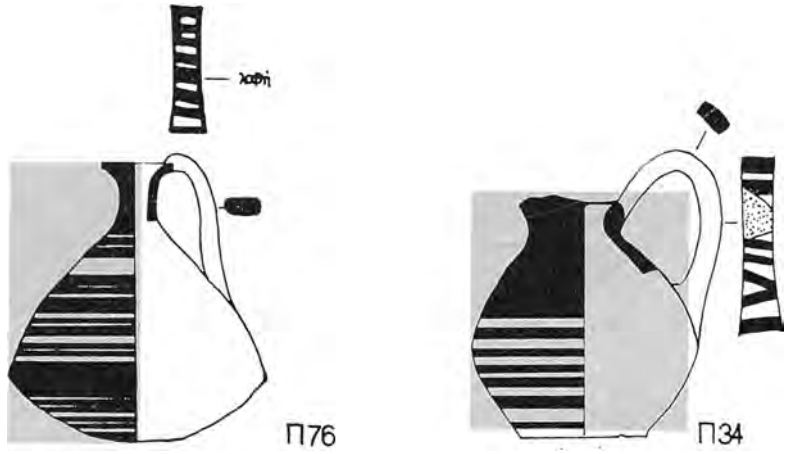
67. Όμοια στο μέγεθος και τη διακόσμηση με το Π 256, με μικρή διαφορά στο χείλος. Προχωρημένα πρωτογεωμετρικά. Annuario XLVII-XLVIII, N.S. XXXI-XXXII (1969-1970), σ. 63, εικ. 32, αριθ. 1-3.

68. Annuario LII-LII, N.S. XXXVI-XXXVII (1974-1975), σ. 186, εικ. 24, σ. 213-214, εικ. 62, σ. 223, εικ. 75 D, σ. 230, εικ. 83 A, σ. 261, εικ. 125 A.

69. BSA 56 (1961), σ. 74, εικ. 8, αριθ. 28.

Στην αρχή της εμφάνισής του ο τύπος έχει συνήθως σφαιρικό σώμα, αλλά με την πάροδο του χρόνου εξελίσσεται προς σχήματα αμφικωνικά ή ωοειδή. Το πάνω μέρος του αγγείου (λαιμός, χείλος και λαβή) δεν αλλάζει σχεδόν καθόλου, εκτός από κάποια ποικιλία στο πάχος του χείλους, που δε φαίνεται να έχει χρονολογική σημασία. Ως προς τη διακόσμηση, τα αγγεία αυτά χωρίζονται σε τρία μέρη —κοιλιά, ώμος, λαιμός— και το βάρος δίνεται στον ώμο. Το συνηθέστερο κόσμημα είναι τρίγωνα διαγραμμισμένα ή με δικτυωτό, που συνεχίζουν την παράδοση από τις πρωτογεωμετρικές τρίλοβες οινοχόες [70].

Ακριβές παράλληλο του Π 76 δεν έχουμε υπόψη. Συγγενικά ως προς το σχήμα είναι

Σχέδ. 4.

τα αγγεία από τους Αδρόμυλους [71] και τους Αρκάδες [72]. Η βασική διαφορά των παραπάνω από το δείγμα της Συλλογής Μητσοτάκη είναι ότι τα πρώτα έχουν μικρή βάση, ενώ στο δεύτερο η βάση δε σχηματίζεται καθαρά, παρόλο που το αγγείο στέκεται. Αλλά και η διακοσμητική του αντίληψη διαφέρει: εδώ, όχι μόνο έχει ξεπεραστεί η ιδέα της ζώνης στον ώμο —πράγματι μένει ως ανάμνησή της μια κάπως πλατιά εξηρημένη ζώνη ανάμεσα σε δυο ταινίες—, αλλά και όλο το σώμα του αγγείου αντιμετωπίζεται ως ενιαία επιφάνεια. Οι ταινίες είναι στην πραγματικότητα ομόκεντροι κύκλοι με κέντρο το κατώτατο σημείο του αγγείου.

Με βάση τα παραπάνω, πιστεύουμε ότι το Π 76 είναι μάλλον ύστερο στη σειρά των γεωμετρικών κρητικών αρυβάλλων και πρέπει να χρονολογηθεί στο γ΄ τέταρτο του 8ου αιώνα.

Π 34. Όλπη (Σχέδ. 4· Πίν. 40 β)

Ύψ. (με τη λαβή) 0,075, διάμ. (βάσης) 0,034, (μέγιστη) 0,062 μ. Συγκολλημένη στο λαιμό και τη λαβή.

Βάση επίπεδη. Σώμα αμφικωνικό. Λαιμός χαμηλός. Χείλος τρίλοβο. Λαβή ταινιωτή υπερυψώνεται του χείλους κατά 0,013 μ. και καταλήγει στο μέσο του σώματος.

70. Στη Συλλογή Γιαμαλάκη υπάρχει αρύβαλλος με στιγμές στον ώμο. Στο τέλος της περιόδου παρουσιάζονται και γλωσσωτά κοσμήματα, σπάνια όμως. Βλ. Fortetsa, σ. 157-160.

71. BSA XII (1907-8), σ. 53, εικ. 21, αριθ. Μ. Ηρακλείου 3206.

72. Arcades, εικ. 533, σ. 411.

Πηλός καστανός ανοικτός. Αλείφωμα αραιό, στο χρώμα του πηλού. Βαφή καστανόμαυρη, αρκετά εξίτηλη.

Διακόσμηση: Στο κάτω μέρος του σώματος λεπτές επάλληλες οριζόντιες γραμμές. Ολόβαφο το πάνω μέρος του σώματος, ο λαιμός και το χείλος εξωτερικά. Στη ράχη της λαβής δύο κάθετες ταινίες και ανάμεσά τους λεπτές οριζόντιες.

Αττικό.

Ο τύπος πρωτοπαρουσιάζεται στην ύστερη γεωμετρική φάση ως σμίκρυνση της μεγάλης όλπης. Από τις πρώτες της σειράς η όλπη 5539 του Κεραμεικού [73], με σχετικά ωοειδές σώμα, ολόβαφο, με τρεις εξηρημένες ταινίες κάτω από τη λαβή. Χρονολογείται γύρω στο 730. Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα ανήκει η όλπη P 4970 της Αγοράς [74]. Από την Αγορά επίσης προέρχεται μια σειρά από μικρές όλπες, που χαρακτηρίζονται υπογεωμετρικές και χρονολογούνται στον 7ο αιώνα. Είναι από τα αγγεία που συνεχίζουν να κοσμούνται με απλό γεωμετρικό τρόπο, ενώ την ίδια εποχή ήταν σε χρήση η ανατολίζουσα διακόσμηση για άλλα σημαντικότερα κεραμικά προϊόντα. Η πιο κοντινή στην Π 34 είναι η P 26474 [75], του β΄ τέταρτου του 7ου αιώνα. Μόνες διαφορές τους είναι ότι στο αθηναϊκό παράδειγμα τα δύο μέρη του σώματος είναι ίσα και το κάτω μέρος ολόβαφο, ενώ το πάνω έχει τις ταινίες. Πάντως, όπως τονίζει η E. Brann, οι μικρές διαφορές του σχήματος δεν έχουν ιδιαίτερη χρονολογική σημασία για τα υπογεωμετρικά αγγεία [76]. Έτσι, η Π 34 ανήκει στο α΄ μισό του 7ου αι. και μάλλον προς το τέλος του.

Π 59. Οινοχόη (Πίν. 40 ε)

Ύψ. 0,065, διάμ. (βάσης) 0,04, (μέγιστη) 0,06 μ. Συμπληρωμένη σε πολύ μικρό τμήμα του χείλους. Συγκολλημένη η λαβή.

Βάση επίπεδη. Σώμα αμφικωνικό, πεπλατυσμένο. Λαιμός ψηλός, κυλινδρικός. Χείλος τρίλοβο, πλατύ. Λαβή ταινιωτή ξεκινά από το χείλος, υπερυψώνεται ελαφρά και καταλήγει στο κάτω μέρος του σώματος.

Πηλός καστανός-πορτοκαλής. Χωρίς αλείφωμα. Βαφή κοκκινωπή, κυμαινόμενη προς καστανόμαυρη και μαύρη (ανομοιόμορφο ψήσιμο), αρκετά εξίτηλη.

Διακόσμηση: Στο κάτω μέρος μία πλατιά και μία λεπτή οριζόντιες ταινίες. Το μεγαλύτερο μέρος του αγγείου καλύπτεται από μετόπη που περιέχει οριζόντιες ταινίες και δύο ζώνες, κάτω κάθετων γραμμών, πάνω ζιγκ ζαγκ. Το υπόλοιπο ολόβαφο. Στη ράχη της λαβής ομάδες οριζόντιων και κάθετων γραμμών, που τέμνονται στο κάτω μέρος.

Αττικό.

Πρόκειται για τύπο κοινό στο δεύτερο μισό του 8ου και τον 7ο αι. Από τον Κεραμεικό η μικρή οινοχόη 855, του τρίτου τέταρτου του 8ου αιώνα, έχει ώμο πιο κωνικό από την Π 59, λαιμό κωνικό-κυλινδρικό. Είναι από τις παλιότερες [77]. Ανάλογα δείγματα προέρχονται από τους υστερογεωμετρικούς τάφους και το πηγάδι της Αγοράς [78] και το νεκροταφείο της Ελευσίνας. Χαρακτηριστική η μικρή οινοχόη από τον τάφο Ν της Αγοράς,

73. Kerameikos V, 1, πίν. 81.
74. Agora VIII, σ. 37, πίν. 4, αριθ. 57.
75. Ό.π., σ. 37, πίν. 4, αριθ. 59.
76. Ό.π., σ. 37.
77. Kerameikos V, 1, πίν. 83.
78. Agora VIII, σ. 39, πίν. 5, P 8211.

P 22412 [79], που έχει διακόσμηση ανάλογη με της Π 59, αλλά ο λαιμός της είναι λίγο ψηλότερος και το σώμα της κάπως πιο πιεσμένο, και η εντελώς όμοια στο σχήμα, αλλά ακόσμητη, από την ελευσινιακή νεκρόπολη [80]. Η τελευταία βρέθηκε σε ταφή μέσα σε πίθο, μαζί με κάνθαρο όμοιο στο σχήμα με τον Π 35 (βλ. παρακάτω).

Η Π 59 τοποθετείται στο τέλος του 8ου αι.

Π 57. Σκύφος (Σχέδ. 5· Πίν. 41 α-β)

Ύψ. 0,039, διάμ. (βάσης) 0,048, (χείλους) 0,14 μ. Συγκολλημένος από πολλά όστρακα και συμπληρωμένος.

Βάση επίπεδη. Σώμα κωνικό. Χείλος λεπτό, στρογγυλεμένο, ακολουθεί την κλίση του

Σχέδ. 5.

σώματος προς τα έξω. Λαβές δύο, κυκλικής τομής, οριζόντια τοποθετημένες στο μέσο περίπου του σώματος.

Πηλός καστανός ανοικτός. Αλείφωμα στο χρώμα του πηλού. Βαφή μαύρη, αρκετά εξίτηλη.

Διακόσμηση: Εσωτερικά κάτω, ζώνη στιγμών ανάμεσα σε ομάδες οριζόντιων λεπτών ταινιών. Ψηλότερα ζώνη πουλιών προς τα δεξιά και ανάμεσά τους στιγμές. Στο χείλος λεπτή ταινία. Στον πυθμένα αστεροειδές κόσμημα, κλεισμένο σε κύκλο. Εξωτερικά πάνω, οριζόντιες ταινίες, το κάτω μέρος ολόβαφο. Ολόβαφες επίσης οι ράχες των λαβών.

Αττικό.

Το αγγείο πρέπει να αποδοθεί στο υστερογεωμετρικό εργαστήριο που ονομάστηκε από τον Beazley «bird and birdseed workshop». Από την ανάλυση των προϊόντων του εργαστηρίου αποδίδονται σ' έναν τεχνίτη εννέα αγγεία και αρκετά ακόμα σε άλλους που δούλευαν κοντά του. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν σημαντικά αγγεία, στην πλειοψηφία τους κλειστά, με πολύ προσεγμένη στο σύνολό της διακόσμηση, ενώ στη δεύτερη σκύφοι και μια οινοχόη [81], και όστρακα σκύφων από την Αγορά [82]. Η ακμή του εργαστηρίου είναι γύρω στα 735 π.Χ.

Το Π 35 είναι οπωσδήποτε κατώτερο ως προς τον πλούτο της διακόσμησης από τα άλλα γνωστά δείγματα. Από τους σκύφους που ανήκουν στην ομάδα αυτή, μόνο ένας έχει τα πουλιά στο εσωτερικό [83] και ένας και στο εσωτερικό και στο εξωτερικό [84]. Οι υπό-

79. Hesperia XXIX (1960), σ. 92, εικ. 21.
80. ΑΕ 1898, σ. 92, εικ. 21.
81. Workshops, σ. 55-62.
82. Agora VIII, σ. 71, πίν. 21, P 5081.
83. Workshops, εικ. 81, αριθ. Μ. Μονάχου 6220.
84. Ό.π., εικ. 82. Kerameikos V, 1, πίν. 129, αριθ. 788.

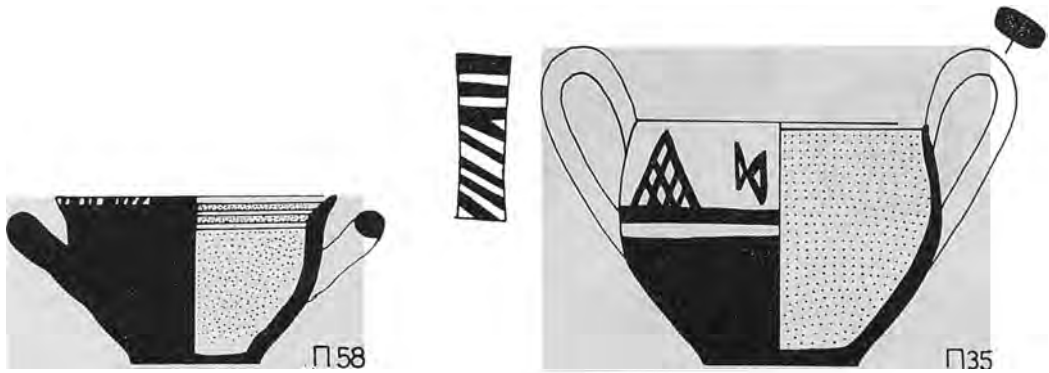
λοιποι, καθώς και τα όστρακα της Αγοράς, τα έχουν στο εξωτερικό, στη ζώνη των λαβών.

Ως προς το σχήμα το Π 57 δεν έχει ακριβές παράλληλο σε κανέναν από τους δύο παραπάνω σκύφους. Μάλλον πρόκειται για ένα από τα ύστερα προϊόντα του εργαστηρίου, όπως δείχνουν και τα πουλιά, που έχουν αποδοθεί αρκετά περιληπτικά, η έλλειψη άλλου διακοσμητικού θέματος εκτός από ταινίες και στιγμές και το ίδιο το σχήμα του αγγείου, όμοιο με του σκύφου TC. 66, 188 του Θορικού, που χρονολογείται στα 730-710 π.Χ. [85].

Π 58. Σκύφος (Σχέδ. 6· Πίν. 41 γ)

Ύψ. 0,047, διάμ. (βάσης) 0,035, (χείλους) 0,075 μ. Ακέραιος. Απόκρουση σε ελάχιστο μέρος του χείλους.

Βάση επίπεδη. Σώμα περίπου κωδωνόσχημο. Χείλος ψηλό, με κλίση προς τα έξω.

Σχέδ. 6.

Λαβές δύο, οριζόντιες, κάπως λοξά τοποθετημένες, κυκλικής τομής, τριγωνικού σχήματος, στο πάνω μέρος του σώματος.

Πηλός καστανός ανοικτός. Χωρίς αλείφωμα. Βαφή μαύρη, κυμαινόμενη κατά τόπους προς καστανή, όπου είναι αραιότερη, λίγο εξίτηλη.

Διακόσμηση: Εσωτερικά ολόβαφο μέχρι το χείλος. Στο χείλος δύο λεπτές οριζόντιες ταινίες. Εξωτερικά στο χείλος ζώνη κάθετων λεπτών γραμμών, το υπόλοιπο ολόβαφο. Η ράχη των λαβών ολόβαφη επίσης.

Αττικό.

Τα πρότυπα του σχήματος βρίσκονται στους υστερογεωμετρικούς σκύφους του γ΄ τετάρτου του 8ου αι. Στα 730 π.Χ. χρονολογείται ανάλογο δείγμα από τον Κεραμεικό [86]. Λίγο αργότερα, και πάντως πριν το τέλος του αιώνα, αυτοί οι σκύφοι γίνονται βαθύτεροι και το χείλος τους εξέχει λιγότερο. Στο τέλος του 8ου ή τις αρχές του 7ου αι. εμφανίζεται εξηρημένη ζώνη στο μέσο περίπου του σώματος. Στον 7ο αι. το σώμα είναι ρηχότερο και πλατύτερο.

Το μεταβατικό στάδιο από τον υστερογεωμετρικό στον υπογεωμετρικό τύπο αντιπροσωπεύεται από το σκύφο P 12107 της Αγοράς [87], που δεν έχει ακόμα εξηρημένη ταινία ανάμεσα στις λαβές, αλλά μόνο εσωτερικά στο χείλος, και είναι βαθύτερος από τους υστερογεω-

85. Thorikos IV, σ. 81, εικ. 55-56.
86. Kerameikos V, 1, πίν. 100, αριθ. 305.
87. Hesperia XXX (1961), σ. 122, πίν. 20.

μετρικούς, αλλά με μεγαλύτερη χωρητικότητα από τους υπογεωμετρικούς. Το αγγείο αυτό είναι όμοιο με το Π 58 και ασφαλώς σύγχρονό του.

Ανάμεσα στους φαληρικούς σκύφους, το P 9005 της Αγοράς [88], του α΄ τετάρτου του 7ου αι., βρίσκεται ακόμα πολύ κοντά στο σχήμα του Π 58, αλλά έχει ήδη την εξηρημένη ζώνη ανάμεσα στις λαβές. Ανάλογο είναι το αγγείο ΤC. 63.46 του Θορικού [89], καθώς και το P 4695, τυχαίο εύρημα της Αγοράς [90], και αυτό με εξηρημένη ζώνη στο ύψος των λαβών, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 7ου αι. Ο τύπος συνεχίζεται και στον 6ο αιώνα.

Π 35. Κάνθαρος (Σχέδ. 6· Πίν. 42 α)

Ύψ. (με τις λαβές) 0,083, διάμ. (βάσης) 0,041, (χείλους) 0,083, (μέγιστη) 0,09 μ. Συγκολλημένος από πολλά όστρακα. Συμπληρωμένη η μια λαβή.

Βάση επίπεδη. Σώμα περίπου ημισφαιρικό. Χείλος κάθετο, λεπτό. Λαβές ταινιωτές, υπερυψωμένες του χείλους.

Πηλός καστανός ανοικτός. Αλείφωμα αραιό, στο χρώμα του πηλού. Βαφή μαύρη, αρκετά εξίτηλη.

Διακόσμηση: Εξωτερικά, το κάτω μέρος ολόβαφο μέχρι το σημείο της κάτω πρόσφυσης των λαβών. Στο ύψος των λαβών ζώνη από δύο μικρά κατά κορυφήν τρίγωνα και γωνίες που περιέχουν δικτυωτό εναλλάξ. Εσωτερικά ολόβαφο. Εξηρημένη ταινία στο χείλος. Στη ράχη της λαβής δύο κάθετες ταινίες στα άκρα, που ενώνονται με οριζόντιες μικρές γραμμές στο πάνω μέρος και λοξές στο κάτω.

Αττικό.

Κύρια χαρακτηριστικά του η θαμπή βαφή και η απλή υπογεωμετρική διακόσμηση, κοινές στα μικρά αγγεία του τέλους του 8ου και των αρχών του 7ου αι.

Κάνθαροι υπάρχουν σ' όλη τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής, και με το σχήμα ακριβώς του Π 35 είναι πολύ συνηθισμένοι από το γ΄ τέταρτο του 8ου αι. μέχρι τον 7ο αι. Από την αρχή της σειράς οι κάνθαροι του Κεραμεικού, που διακοσμούνται με κάθετες ταινίες ή παραστάσεις αλόγων και πολεμιστών και χρονολογούνται γύρω στο 740, ή οι λίγο μεταγενέστεροι, που έχουν διακοσμητική αντίληψη ανάλογη με του Π 35 [91]. Δύο άλλα παραδείγματα από την Ελευσίνα [92] και το Θορικό [93] έχουν και αυτά παράσταση ζεύγους αλόγων. Το αγγείο της Ελευσίνας βρέθηκε μαζί με οινοχόη όμοια με την Π 59 (βλ. παραπάνω). Η πλειοψηφία όμως των ανάλογων αγγείων έχει τη χαρακτηριστική υπογεωμετρική διακόσμηση, δηλαδή τρίγωνα και ρόμβους με δικτυωτό, ζιγκ ζαγκ και τρίγωνα κατά κορυφήν. Τα ίδια μοτίβα συναντούμε εξάλλου και στους σκύφους με γωνιώδες περίγραμμα της εποχής αυτής. Πράγματι η διακόσμηση του Π 35 είναι συνδυασμός των δύο σκύφων P 3645 και P 12110 της Αγοράς [94].

88. Agora VIII, σ. 48, πίν. 8.

89. Thorikos I, σ. 54, εικ. 32.

90. Hesperia, Supplement II (1939), σ. 124, εικ. 88.

91. Kerameikos V, 1, πίν. 87-88.

92. ΑΕ 1898, σ. 92, εικ. 20.

93. Thorikos IV, σ. 97, εικ. 100-102.

94. Agora VIII, σ. 48-49, πίν. 8. Όμοιος είναι ο κάνθαρος αριθ. 18500 του Εθνικού Μουσείου, προερχόμενος από τη δωρεά Γ. Εμπεδοκλέους. Το αγγείο αυτό είναι κάπως μεγαλύτερο από το δείγμα της Συλλογής Μητσοτάκη και στη μετόπη, ανάμεσα στις λαβές, τα κατά κορυφήν τρίγωνα έχουν μια κάθετη γραμμή ανάμεσά τους, προς τα πάνω, ώστε να μοιάζουν με διπλούς πελέκεις. Στις λαβές του Χ και οριζόντιες γραμμές.

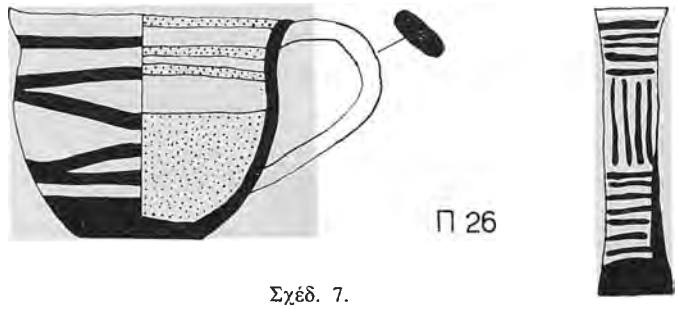
Π 26. Κύπελλο (Σχέδ. 7· Πίν. 42 β-γ)

Ύψ. 0,06, διάμ. (χείλους) 0,085, (βάσης) 0,035 μ. Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια και ελάχιστα συμπληρωμένο.

Βάση μικρή, επίπεδη. Σώμα κωνικό-σφαιρικό. Λαβή κάθετη, ταινιωτή. Χείλος ψηλό, που προεξέχει έντονα.

Πηλός καστανός ανοικτός. Χωρίς αλείφωμα. Βαφή καστανοκόκκινη.

Διακόσμηση: Εσωτερικά, το κάτω μισό ολόβαφο. Το πάνω μισό περιθέουν λεπτές

Σχέδ. 7.

οριζόντιες ταινίες. Εξωτερικά πλατιά ταινία γύρω από τη βάση. Στο υπόλοιπο του σώματος ελεύθερες οριζόντιες ταινίες. Στη ράχη της λαβής πάνω και κάτω οριζόντιες ταινίες και ανάμεσά τους κάθετες γραμμές.

Αττικό.

Και αυτός ο τύπος ξεκινά στην υστερογεωμετρική εποχή. Κύπελλα του γ' τετάρτου του 8ου αι. έχουν βρεθεί στον Κεραμεικό [95]. Στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. ανήκουν τα κύπελλα Ρ 4786 της Αγοράς [96] και ΤC. 68.223 του Θορικού [97]. Το πρώτο διατηρεί ακόμα την πλούσια υστερογεωμετρική διακόσμηση, ενώ το δεύτερο έχει μετόπες και κάθετες γραμμές. Από την ίδια εποχή δύο κύπελλα με διακόσμηση όμοια με το Π 26, το ΤC. 66.213 του Θορικού [98] και το Ρ 4964 της Αγοράς [99]. Λίγο νεότερα είναι τα κύπελλα C 534 και C 3958 του Άργους [100], που χρονολογούνται στις αρχές του 7ου αι.

Τα κύπελλα αυτά είναι πολύ κοινά και ανάμεσα στα φαληρικά δείγματα, τόσο αυτά του νεκροταφείου του Φαλήρου [101], όσο και της Αγοράς [102] και του Θορικού [103]. Από τα παραδείγματα αυτά φαίνεται ότι στον 7ο αι. το σχήμα χάνει την καθαρότητα του περιγράμματος, με κύριο χαρακτηριστικό το πολύ εξέχον χείλος, ενώ στη διακόσμηση δεν παρατηρείται καμιά εξέλιξη, όπως συμβαίνει και με άλλους τύπους μικρών αγγείων.

Το Π 26, κυρίως εξαιτίας του σχήματος, τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι., πιθανότατα προς το τέλος του.

95. Kerameikos V, 1, πίν. 106, βλ. επίσης πίν. 107, αριθ. 1333.
96. G.G.P., πίν. 15.
97. Thorikos III, σ. 44, εικ. 50.
98. Thorikos IV, σ. 96, εικ. 96-97.
99. Agora VIII, σ. 54, πίν. 10.
100. C.G.A., πίν. 73.
101. ΑΔ 2 (1916), σ. 45, εικ. 45, αριθ. 1.
102. Agora VIII, σ. 54, πίν. 10, P 4607.
103. Thorikos IV, σ. 99-101, εικ. 108-113, TC. 66. 222, TC. 66. 223, TC. 66. 224.

Π 25. Σκύφος (Σχέδ. 8· Πίν. 43 α-β)

Ύψ. 0,055, διάμ. (βάσης) 0,05, (χείλους) 0,13 μ. Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Βάση μικρή, επίπεδη. Σώμα ρηχό, σχεδόν κωνικό. Χείλος ψηλό, που κλίνει προς τα έξω. Λαβές οριζόντιες, κυκλικής τομής.

Πηλός καστανός ανοικτός. Χωρίς αλείφωμα. Βαφή κόκκινη.

Διακόσμηση: Στο εσωτερικό ομόκεντρες ταινίες. Στο χείλος δύο ζώνες, η μία με συ-

Σχέδ. 8.

στήματα ζιγκ ζαγκ, η άλλη, λεπτότερη, με εγκάρσιες ταινίες. Εξωτερικά ολόβαφο, με εξηρημένη ταινία στη βάση και το χείλος.

Αττικό (;).

Το αγγείο χρονολογείται στα μέσα του 8ου αι., όπως δείχνουν το μάλλον ρηχό σώμα του, οι οριζόντιες λαβές του, το σχήμα και η διακόσμηση του χείλους. Ανάλογοι είναι αρκετοί σκύφοι του Κεραμεικού, τόσο για το σχήμα, όσο και για τη διακόσμηση [104]. Η διαφορά είναι ότι στα αττικά αγγεία οι ομόκεντρες ταινίες, πού είτε είναι ισόπαχες, όπως στο Π 25, είτε οργανώνονται σε συστήματα λεπτότερων και παχύτερων, δεν επεκτείνονται στον πυθμένα. Αντίθετα, εκεί ο κυκλικός χώρος καλύπτεται από ένα μοτίβο σταυρόσχημο ή αστεροειδές, αντίστοιχο με αυτό του Π 57 (βλ. παραπάνω).

Είναι πιθανό το Π 25 να αποτελεί μίμηση αττικού αγγείου, αλλά δεν μπορεί να καθορισθεί αν προέρχεται από την Κρήτη ή όχι.

Π 56. Κύπελλο (Σχέδ. 9· Πίν. 43 γ)

Ύψ. 0,06, διάμ. (βάσης) 0,05, (χείλους) 0,09, (μέγιστη) 0,10 μ. Ακέραιο. Ελάχιστη απόκρουση σ' ένα σημείο του χείλους, εσωτερικά.

Βάση επίπεδη. Σώμα περίπου ημισφαιρικό. Χείλος λεπτό, κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Λαβή κάθετη, ταινιωτή, ξεκινά από το χείλος και καταλήγει στο μέσο του σώματος περίπου.

Πηλός καστανορόδινος ανοικτός. Χωρίς αλείφωμα. Βαφή καστανοκόκκινη, αρκετά εξίτηλη ιδίως στο εξωτερικό.

Διακόσμηση: Το εσωτερικό ολόβαφο ως κάτω από το χείλος. Στο χείλος δύο λεπτές οριζόντιες επάλληλες ταινίες. Εξωτερικά ολόβαφο. Λεπτή εξηρημένη ταινία στο χείλος. Στη ράχη της λαβής οριζόντιες επάλληλες ταινίες.

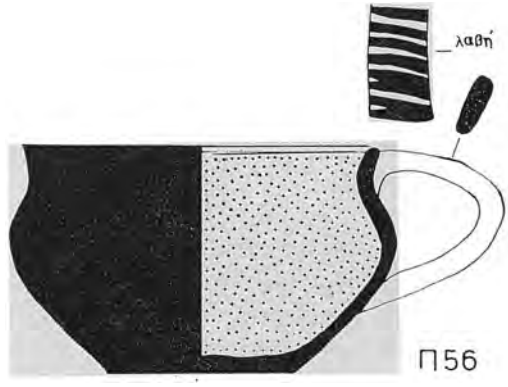
Πιθανότατα αττικό.

Πρόκειται για ένα είδος κυπέλλου κοινότατου σε πολλά εργαστήρια, αττικά, κυκλαδικά, αργολικά, και σε συνεχή χρήση από την πρωτογεωμετρική ως την υπογεωμετρική

104. Kerameikos V, 1, πίν. 128, πρβλ. και πίν. 129, αριθ. 348 και 798.

φάση. Ύστερο πρωτογεωμετρικό είναι αττικό κύπελλο που βρέθηκε στην Αίγινα [105]. Από τα πολλά όμοια κύπελλα της Αττικής, το δείγμα από τον Κεραμεικό [106] ανήκει στο δεύτερο μισό του 10ου ή τις αρχές του 9ου αιώνα. Άλλο από το Θορικό [107] βρέθηκε σε τάφο μαζί με οινοχόη, που το χρονολογεί στον 9ο αιώνα. Αντίθετα, ανάλογο κύπελλο από τάφο της Αγοράς [108], χρονολογείται στα τέλη του 8ου αιώνα. Συγκρίνεται τυπολογικά με το κύπελλο του Κεραμεικού και υπογραμμίζεται ότι, παρόλο που δίνει την εντύπωση πρώιμου, η λαβή του, οριζόντια στο πάνω μέρος και όχι τοξωτή, και η μεταλλική βαφή του, που χαρακτηρίζει δείγματα είτε πολύ πρώιμα είτε πολύ ύστερα, οδηγούν προς την ύστερη γεωμετρική εποχή.

Το γενικό συμπέρασμα πάντως είναι ότι οι διαφορές στην τομή του αγγείου, ανάμεσα στα διάφορα δείγματα, είναι τόσο μικρές και δεν ακολουθούν χρονολογική συνέχεια, ώστε

Σχέδ. 9.

δεν μπορούν να αποτελέσουν από μόνες τους τεκμήριο για την εξέλιξη και τη χρονολόγηση του τύπου.

Στην Κρήτη τέτοια κύπελλα βρέθηκαν σε πολλά νεκροταφεία. Μερικά απ' αυτά ξεχωρίζουν από το σύνολο της κρητικής γεωμετρικής κεραμικής παραγωγής της εποχής από την άποψη της τεχνικής (είδος πηλού, στιλπνότητα βαφής) και θεωρούνται εισαγμένα, κυρίως από τις Κυκλάδες. Πάντως, δεν υπάρχουν τέτοια κύπελλα στην Κρήτη από πρωτογεωμετρικό περιβάλλον. Από τα πρώτα δείγματα που έφθασαν στο νησί είναι το κύπελλο της Φορτέτσας [109], που θεωρείται κυκλαδικό και βρέθηκε μαζί με αγγεία πρωτογεωμετρικά Β', πρέπει λοιπόν να ανήκει αντίστοιχα στην ώριμη γεωμετρική φάση των Κυκλάδων. Υπάρχουν όμως και αρκετά ντόπια δείγματα, που αποτελούν προσπάθειες μίμησης, αρκετά επιτυχημένης άλλωστε, αν εξαιρέσει κανείς τη θαμπή βαφή τους, χαρακτηριστικά κρητική, τα σχετικά παχιά τοιχώματα και τη λαβή, που είναι συνήθως ελλειψοειδούς τομής και όχι ταινιωτή [110].

105. Aigina, πίν. 1, αριθ. 21, αριθ. Μουσείου 1746.
106. Kerameikos V, 1, πίν. 105, αριθ. 250.
107. Thorikos I, σ. 82, εικ. 93-94. TC. 63. 92.
108. Hesperia, Supplement II, σ. 43, εικ. 28, P 4982.
109. Fortetsa, σ. 48, πίν. 35, αριθ. 467, αριθ. Μ. Ηρακλείου 14713.
110. Όπως το κύπελλο αριθ. Μ. Ηρακλείου 3226 από τους Αδρόμυλους, που βρέθηκε σφηνωμένο μαζί με κρατηρίσκο, που ανήκει στιλιστικά στην ώριμη γεωμετρική φάση· βλ. BSA XII (1907-8), σ. 24-62.

Το Π 56, με τη χαρακτηριστική οριζόντια στο πάνω μέρος λαβή του και τη στιλπνή —μεταλλική— βαφή του, χρονολογείται στα τέλη του 8ου αι.

Π 60. Κύπελλο (Σχέδ. 10· Πίν. 44α)

Ύψ. (με τη λαβή) 0,075, διάμ. (βάσης) 0,035, (χείλους) 0,08 μ. Απόκρουση σε ελάχιστο σημείο του χείλους και ράγισμα που ξεκινά από το χείλος και καταλήγει δεξιά της λαβής.

Βάση επίπεδη. Σώμα στο κάτω μέρος κωνικό, στο πάνω με κοίλο περίγραμμα. Χείλος

Σχέδ. 10.

λεπτό, στρογγυλεμένο, ακολουθεί την κλίση του πάνω μέρους του σώματος προς τα έξω. Λαβή ελλειψοειδούς τομής, πεπλατυσμένη, ξεκινά από το χείλος, υπερυψώνεται ελαφρά και καταλήγει στο σημείο όπου αρθρώνονται τα δύο μέρη του σώματος.

Πηλός λευκοκάστανος-πρασινωπός. Αλείφωμα αραιό, στο χρώμα του πηλού. Βαφή καστανή, κυμαινόμενη, ελάχιστα εξίτηλη.

Διακόσμηση: Εσωτερικά δύο ταινίες στο χείλος. Εξωτερικά πλατιά ταινία στο κάτω μέρος, τέσσερις οριζόντιες αμελείς ταινίες, δύο ζώνες ομάδων κάθετων ενάλληλων σιγμοειδών, περιβαλλόμενες από λεπτές ταινίες. Στο χείλος μικρές κάθετες γραμμές. Δεξιά και αριστερά της λαβής ανά μία κάθετη ταινία. Στη ράχη της λαβής ομάδες οριζόντιων αμελών ταινιών.

Κορινθιακό (;).

Ο τύπος αυτός κυπέλλου είναι αττικός και ξεκινά από τα μέσα του 8ου αι. Ανάλογο είναι το παράδειγμα 350 του Κεραμεικού [111], τόσο στο σχήμα, όσο και στη διακόσμηση. Αργότερα, η βάση γίνεται πλατύτερη, όπως σε παράδειγμα του Θορικού [112], που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. Άμεσοι απόγονοι είναι τα φαληρικά υπογεωμετρικά κύπελλα του 7ου αι. [113].

Το είδος του πηλού του Π 60, σε συνδυασμό με τα εξαιρετικά λεπτά του τοιχώματα (πάχ. 0,002 μ.), το ξεχωρίζουν από τα αττικά ανάλογα και οδηγούν πιθανώς προς την Κόρινθο. Από τις αρχές του 7ου αι. πολλά κορινθιακά αγγεία, κυρίως κοτύλες και αρύβαλλοι, βρίσκονται σε τάφους της Αττικής, και μάλιστα μαζί με αττικές μιμήσεις τους. Αντίστοιχα και στην Κόρινθο έγιναν προσπάθειες μίμησης αττικών προτύπων.

111. Kerameikos V, 1, πίν. 112, αριθ. 350.
112. Thorikos IV, σ. 88-89, εικ. 71-73, αριθ. TC. 66.200.
113. Hesperia, Supplement II, σ. 39, IX.4.

Το Π 60 τοποθετείται χρονολογικά στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι., μάλλον προς την αρχή του.

ΙΙ. Ένα κύπελλο, για το οποίο δίνεται η πληροφορία ότι προέρχεται από το Αφρατί Πεδιάδος Ηρακλείου (Αρκάδες). Είναι τυπικό υστερογεωμετρικό κρητικό δείγμα και βρίσκει παράλληλα σε άλλα, ανασκαφικά βεβαιωμένα, προϊόντα του εργαστηρίου.

Π 98. Κύπελλο (Σχέδ. 11· Πίν. 44 α-β)

Ύψ. 0,12, διάμ. (βάσης) 0,06, (χείλους) 0,14, (μέγιστη) 0,15 μ. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο στο χείλος.

Βάση επίπεδη. Σώμα ημισφαιρικό, στενεύει ελαφρά προς τα κάτω. Χείλος ψηλό, λε-

Σχέδ. 11.

πτό, κλίνει προς τα έξω. Λαβή ταινιωτή, ξεκινά από το χείλος και καταλήγει ψηλά στο σώμα.

Πηλός κόκκινος. Βαφή θαμπή, κόκκινη, ανομοιόμορφα ψημένη, με τάση να απολεπίζεται.

Διακόσμηση: Ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά και κάτω από τη βάση. Στη ράχη της λαβής εγχάρακτο S προς τα αριστερά.

Στο εργαστήριο των Αρκάδων τέτοια κύπελλα είναι χαρακτηριστικά της τελευταίας φάσης της ύστερης γεωμετρικής. Είναι συνήθως λίγο μικρότερα από το Π 98, φτιαγμένα είτε από κοκκινωπό είτε από κιτρινοκόκκινο πηλό και βουτηγμένα ολόκληρα σε βαφή, κόκκινη ή μαύρη [114]. Η τεχνική αυτή αρχίζει να χρησιμοποιείται από την αρχή της γεωμετρικής φάσης, για κύπελλα κυρίως, αλλά και για άλλα μικρά αγγεία, αντικαθιστώντας την πρωτογεωμετρική συνήθεια του μερικού βουτήγματος στη βαφή (βλ. παραπάνω, Π 226 και Π 256). Τα υστερογεωμετρικά κύπελλα έχουν συνήθως ημισφαιρικό σώμα, όπως και μερικά από τα πρωτογεωμετρικά.

114. Arcades, σ. 245, εικ. 290, σ. 420, εικ. 554, σ. 378, εικ. 292.

Το χάραγμα S στη λαβή του αγγείου έχει γίνει πριν από το ψήσιμο. Θυμίζει το γράμμα του κρητικού αρχαϊκού αλφαβήτου που αντιστοιχεί με το ι, αλλά η ταύτιση δεν μπορεί να είναι βέβαιη.

Νοέμβριος 1981 *ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Στο άρθρο αυτό, εκτός από τις συνηθισμένες, χρησιμοποιούνται και οι παρακάτω συντομογραφίες:

Agora VIII	E.T.H. Brann, The Athenian Agora, VIII. Late Geometric and Protoattic Pottery, Princeton 1962.
Aigina	W. Kraiker, Aigina, Die Vasen des 10. bis 7. Jahrhunderts v. Chr. Berlin 1951.
Arcades	D. Levi, Arcades: Una città cretese all'alba della civiltà ellenica. Annuario X-XII (1927-1929).
C.G.A.	P. Courbin, La céramique géometrique de l'Argolide, Paris 1958.
Corinth VII, 1	S. Weinberg, Corinth: Results of the Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens. VII, 1. The Geometric and Orientalizing Pottery. Harvard 1943.
E.C. VIII	H. van Effenterre, Études Crétoises VIII, Nécropoles du Mirabello. Paris 1948.
E.C. XIII	H. και M. van Effenterre (εκδ.) Études Crétoises XIII, Fouilles exécutées à Mallia. Étude du site (1956-1957). Exploration des nécropoles (1915-1928). Paris 1963.
Fortetsa	J. K. Brock, Fortetsa, Early Greek Tombs near Knossos. Cambridge 1957.
G.G.P.	J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery. A Survey of ten Local Styles and their Chronology. London 1968.
Kerameikos V, 1	K. Kübler, Ergebnisse der Ausgrabungen der Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts. Berlin 1954.
L.M.P.	A. Kanta, The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery and their Distribution. Götenborg 1980.
L.M.T.S.	V. R. d'A. Desborough, The Last Mycenaeans and their Successors. Oxford 1964.
M.P.	A. Furumark, Mycenaean Pottery, Analysis and Classification. Stockholm 1941.
Palaikastro	R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins, The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations, 1902-1906, I. London 1923.
Περατή	Σ. Ιακωβίδης, Περατή, Α, Β, Γ. Αθήναι 1964.
PGP	V. R. d'A. Desborough, Protogeometric Pottery. Oxford 1952.
PM II, I	A. Evans, Palace of Minos, II, I.
S.C.E. IV 2	E. Gjerstad, Swedish Cyprus Expedition, IV 2. The Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical Periods. Stockholm 1948.
Thorikos I	H. F. Mussche κ.ά., Thorikos 1963, I. Rapport préliminaire sur la première campagne de fouilles. Bruxelles 1968.
Thorikos III	H. F. Mussche κ.ά., Thorikos 1965, III. Rapport préliminaire sur la troisième campagne de fouilles. Bruxelles 1967.
Thorikos IV	H. F. Mussche κ.ά., Thorikos 1966-1967, IV. Rapport préliminaire sur la quatrième campagne de fouilles. Bruxelles 1969.
Workshops	J.M. Davison, Attic Geometric Workshops. New Haven 1960.

ΑΝΑΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΛΙΘΩΝ ΣΤΟ ΝΟΤΙΟ ΤΟΙΧΟ ΤΟΥ ΕΡΕΧΘΕΙΟΥ

(Σχέδ. 1-7· Πίν. 45-58)

Ο νότιος τοίχος του Ερεχθείου αναστηλώθηκε κατά το κατώτερο τμήμα του μεταξύ 1837 και 1845 (Κ. Πιττάκης) και κατά το ανώτερο μεταξύ 1902 και 1908 (Ν. Μπαλάνος) [1]. Και στις δύο αναστηλώσεις οι λίθοι του τοίχου τοποθετήθηκαν κατά κανόνα σε τυχαίες θέσεις [2] με εξαίρεση τους λίθους της ανατολικής παραστάδας, που αναδιέταξε και τοποθέτησε στις αυθεντικές θέσεις τους ο Ν. Μπαλάνος [3]. Επίσης, κατά την αναστήλωση Μπαλάνου, επειδή οι λίθοι δεν αρκούσαν για τη συμπλήρωση του τοίχου μέχρι την επικρανίτιδα, χρησιμοποιήθηκαν και λίθοι που ανήκαν στο βόρειο τοίχο [4]. Το πρόβλημα είχε επισημανθεί στη «Μελέτη Αποκαταστάσεως του Ερεχθείου» [5] και κατά τη διάρκεια της αποξηλώσεως των τοίχων επιβεβαιώθηκε ότι οι λίθοι είχαν τοποθετηθεί κατά τυχαίο τρόπο. Οι αρχαίες εντορμίες των συνδέσμων και των γόμφων κάθε λίθου δε συνέπιπταν με τις αντίστοιχες των γειτονικών, ενώ ίχνη και λαξεύματα από διάφορες ιστορικές φάσεις του μνημείου δε βρίσκονταν σε κάποια σχέση μεταξύ τους.

Μετά τη διαπίστωση του προβλήματος, προέκυψε η ανάγκη να προσδιοριστούν οι αυθεντικές θέσεις των λίθων, ώστε μετά την κατάλληλη αναδιάταξη να προκύψει η σωστή αποκατάσταση του τοίχου. Η σωστή αποκατάσταση, εκτός του ότι είναι συνεπής στην αναστηλωτική δεοντολογία, αποσαφηνίζει ιστορικές φάσεις του μνημείου και αυξάνει τή διδακτική του αξία. Γι' αυτό το σκοπό έγιναν συστηματικές μετρήσεις των κατασκευαστικών και άλλων στοιχείων των λίθων, καταγράφτηκε σειρά παρατηρήσεων και προσδιορίστηκαν ομάδες λίθων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Μετά από συγκριτική μελέτη των στοιχείων, για την οποία χρησιμοποιήθηκε ηλεκτρονικός υπολογιστής, φωτογραφική σύνθεση και δοκιμαστική σύνθεση ενός δόμου στο έδαφος, προέκυψε μια πρόταση για την αποκατάσταση του νότιου τοίχου του Ερεχθείου.

Η μελέτη έγινε στο διάστημα Ιούλιος 1980 - Ιανουάριος 1982, στα πλαίσια του Έργου Αποκαταστάσεως του Ερεχθείου, του οποίου την ευθύνη και την εποπτεία έχει η Επιτροπή Συντηρήσεως τῶν Μνημείων της Ακροπόλεως.

1. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΛΙΘΩΝ

1.1. Προσδιορισμός των λίθων που ανήκουν στο νότιο τοίχο

Οι λίθοι των τοίχων του Ερεχθείου, εκτός από αυτούς του δυτικού τοίχου, έχουν περίπου σταθερές διαστάσεις προσώπου. Το μήκος είναι περίπου 1300 χιλιοστά του μέτρου (mm) με

1. Ν. Μπαλάνος, Η αναστήλωσις των μνημείων της Ακροπόλεως, Αθήναι 1940.
2. Ομάδα Εργασίας Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως, Μελέτη Αποκαταστάσεως του Ερεχθείου, Αθήναι 1977, σ. 126-129.
3. Ν. Μπαλάνος, ό.π., σ. 50.
4. Ό.π., σ. 51.
5. Ο.Ε.Σ.Μ.Α., ό.π., σ. 285.

ανοχή ±3mm και το ύψος περίπου 488 mm με την ίδια ανοχή. Το πάχος όμως των τοίχων ποικίλλει. Ο νότιος και ο βόρειος τοίχος είχαν πάχος 675 mm, ο ανατολικός 640 mm και οι δύο εγκάρσιοι 650 mm περίπου [6]. Τα πάχη αυτά προκύπτουν από μετρήσεις στους λίθους εκείνους όπου σώζεται τμήμα του εσωτερικού προσώπου. Κατά κανόνα όμως το εσωτερικό πρόσωπο των λίθων είναι καταστραμμένο και σε λίγες περιπτώσεις μόνο μπορεί να χρησιμοποιηθεί το πάχος για να προσδιοριστεί σε ποιο τοίχο ανήκει κάθε λίθος.

Τα βασικά κριτήρια για τη διάκριση των λίθων του νότιου από τους λίθους του βόρειου τοίχου είναι η θέση των εντορμιών των γόμφων σε συσχετισμό με τη φορά δομήσεως και η χαρακτηριστική διάβρωση του εξωτερικού προσώπου των λίθων του βόρειου τοίχου.

Κατά τη δόμηση των τοίχων οι λίθοι κάθε σειράς ετοποθετούντο με αφετηρίες τα άκρα και φορά προς το κέντρο, ενώ σε κάποια ενδιάμεση θέση ετοποθετείτο ο τελευταίος (καταφραγή). Στο νότιο τοίχο οι τελευταίοι τοποθετημένοι λίθοι στις σειρές από την 5η κάτω από την επικρανίτιδα και κάτω βρίσκονται στο εσωτερικό της Προστάσεως των Καρυατίδων [7] (βλ. Σχέδ. 1). Από τη μελέτη του τοίχου (βλ. παρακάτω) προέκυψαν οι τελευταίοι τοποθετημένοι λίθοι των ανώτερων σειρών. Στο βόρειο τοίχο οι τελευταίοι τοποθετημένοι λίθοι στις σειρές 11, 12, 13, 15 και 16 κάτω από την επικρανίτιδα έχουν προσδιοριστεί από τον G. P. Stevens [8] και βρίσκονται μεταξύ των λίθων που μορφώνουν την ανατολική παραστάδα της βόρειας Προστάσεως και του ανατολικού εγκάρσιου τοίχου. Αν δεχτούμε ότι και οι τελευταίοι τοποθετημένοι λίθοι των ανωτέρων σειρών βρίσκονταν στην ίδια περιοχή (βλ. Σχέδ. 2), τότε από τους λίθους που δε σώζονται in situ στο ερείπιο μένουν μόνο δύο (γειτονικός του 658 και γειτονικός του 637), που είχαν τοποθετηθεί κατά τη φορά Δ.→Α. Όλοι οι υπόλοιποι λίθοι που ανήκουν στο αναστηλωμένο τμήμα του τοίχου είχαν τοποθετηθεί με φορά Α.→Δ.

Με βάση τα προηγούμενα, οι περιοχές στις οποίες υπάρχει το πρόβλημα της αναδιατάξεως των λίθων είναι οι περιοχές που βρίσκονται ανατολικά των τελευταίων τοποθετημένων λίθων κάθε σειράς, δηλαδή οι περιοχές που δομήθηκαν με φορά Α.→Δ. Είναι όμως γνωστό ότι οι γομφώσεις γίνονταν μετά την τοποθέτηση του λίθου στην ορατή κάθε φορά επιφάνεια ώσεως. Συνεπώς, οι εντορμίες γόμφων πρέπει να βρίσκονται στις δυτικές επιφάνειες ώσεως και ανατολικότερα από το μέσο στην επάνω επιφάνεια εδράσεως. Τελικά, καταλήγουμε ότι οι προς αναδιάταξη λίθοι του νότιου τοίχου πρέπει να εμφανίζουν εντορμίες γόμφων στην αριστερή επιφάνεια ώσεως και δεξιότερα του μέσου στην επάνω επιφάνεια, όταν βλέπουμε το λίθο από το εξωτερικό (σωζόμενο) πρόσωπο [9].

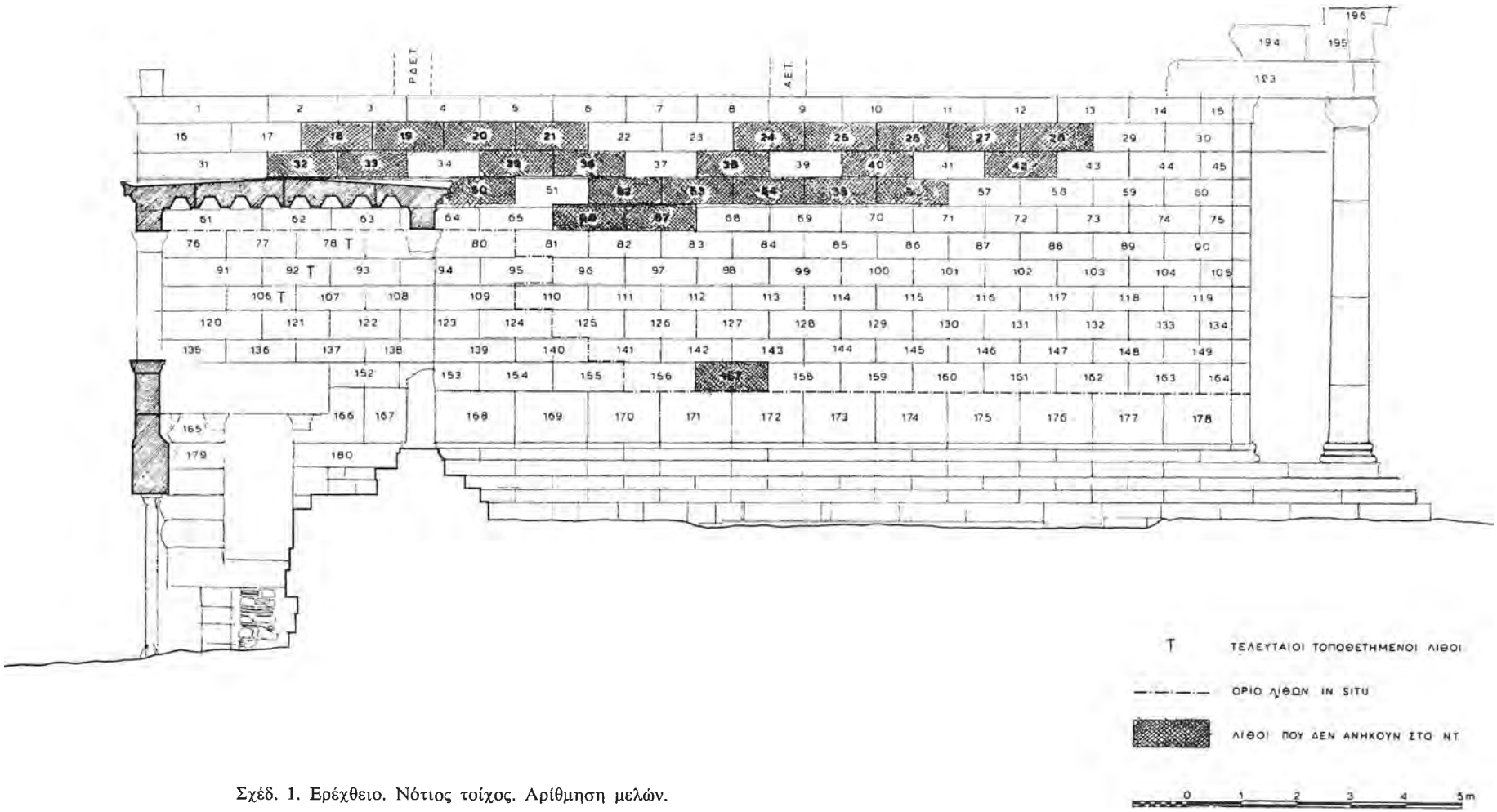
Το δεύτερο βασικό κριτήριο για τη διάκριση των λίθων των δύο τοίχων είναι η χαρακτηριστική διάβρωση που εμφανίζεται στα αρχιτεκτονικά μέλη του βόρειου τοίχου. Η διάβρωση αυτή έχει βελονοειδή μορφή και το πρόσωπο των μελών εμφανίζεται διάτρητο σε μεγάλες περιοχές. Η ίδια διάβρωση παρατηρείται σε επιφάνειες που έχουν προσανατολισμό προς Β., όπως ο θριγκός της βόρειας Προστάσεως, η εσωτερική επιφάνεια λίθων του νότιου τοίχου (βλ. Πίν. 45 α και 53 β), καθώς και σε επιφάνειες άλλων μνημείων της Ακρο-

6. G. P. Stevens, The Erechtheum, Cambridge 1927, σ. 34.

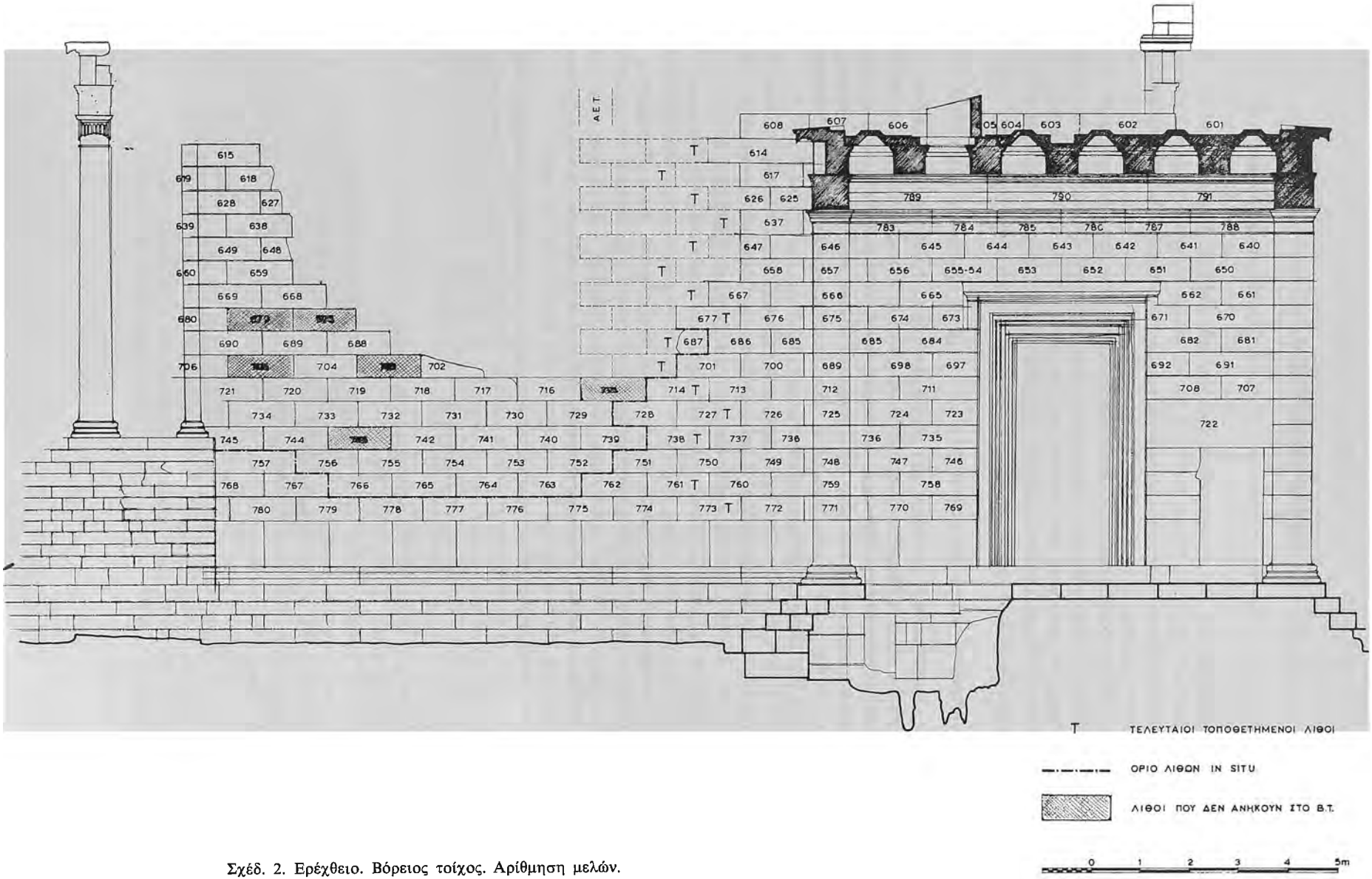
7. Ό.π., πίν. XII.

8. Ό.π., πίν. XI.

9. Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι χαρακτηρισμοί «αριστερή ή δεξιά επιφάνεια ώσεως όταν βλέπουμε το λίθο από το εξωτερικά (σωζόμενο) πρόσωπο», γιατί όταν δεν είναι ακόμα γνωστό αν ο λίθος ανήκει σε κάποιο από τους τοίχους του μνημείου, είναι λάθος να χρησιμοποιούνται γεωγραφικοί προσδιορισμοί (ανατολική ή δυτική επιφάνεια).

Σχέδ. 1. Ερέχθειο. Νότιος τοίχος. Αρίθμηση μελών.

Σχέδ. 2. Ερέχθειο. Βόρειος τοίχος. Αρίθμηση μελών.

πόλεως. Το αίτιο και ο μηχανισμός αυτής της ιδιαίτερου χαρακτήρα διαβρώσεως είναι αντικείμενο έρευνας.

Με συνδυασμό των δύο κριτηρίων αποδόθηκαν στο βόρειο τοίχο οι λίθοι: 18, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 35, 36, 38, 40, 42, 50, 52, 53, 54, 55, 56 και 67, δηλαδή 23 λίθοι συνολικά που, ενώ ανήκουν στο βόρειο τοίχο, είχαν τοποθετηθεί κατά την αναστήλωση Μπαλάνου στο νότιο.

Επίσης, μετά την αποξήλωση του αναστηλωμένου τμήματος του βόρειου τοίχου, βρέθηκαν 6 λίθοι που οι εντορμίες των γόμφων ήταν στην αριστερή επιφάνεια ώσεως, όπως κοιτάμε το σωζόμενο πρόσωπο, και το πρόσωπο δεν εμφάνιζε τη χαρακτηριστική διάβρωση. Οι λίθοι αυτοί, με κωδικούς αριθμούς 678, 679, 703, 705, 715 και 743, αποδόθηκαν στο νότιο τοίχο (βλ. § 1.5.).

1.2. Θέσεις εντορμιών γόμφων και συνδέσμων

Κατά τη δόμηση των τοίχων, μετά την ολοκλήρωση μιας στρώσεως λίθων, γινόταν η λάξευση της επάνω επιφάνειας, ώστε να γίνει απόλυτα επίπεδη. Στα όρια των επάνω επιφανειών προς τα δύο πρόσωπα διαμορφώνονταν λειασμένες ταινίες, πλάτους 60-70 mm. Συστηματικές παρατηρήσεις στις επάνω και κάτω επιφάνειες των λίθων απέδειξαν ότι οι εδράσεις ήταν πλήρεις και όχι μερικές στις λειασμένες ταινίες, όπως υπετίθετο [10]. Οι λειασμένες ταινίες εξασφάλιζαν μόνο το ερμητικό σφράγισμα των αρμών.

Μετά τη λάξευση της επάνω επιφάνειας γινόταν η λάξευση των εντορμιών των συνδέσμων. Παρατηρήθηκε ότι η εργασία λαξεύσεως των εντορμιών δεν έχει την ακρίβεια και την ποιότητα των λοιπών εργασιών λαξεύσεως και είναι βάσιμο να υποτεθεί ότι η εργασία αυτή γινόταν από λιγότερο έμπειρους τεχνίτες. Εξάλλου, η εργασία αυτή δεν απαιτούσε μεγάλη ακρίβεια, αφού για πάχος συνδέσμου 4÷6 mm το πάχος της εντορμίας ήταν 14÷18 mm. Η συστηματική παρατήρηση των εντορμιών έδειξε ότι πολλές φορές οι εντορμίες δεν είναι ευθύγραμμες, ο άξονας παρουσιάζει κλίση ως προς το επίπεδο του προσώπου, το βάθος δεν είναι σταθερό κατά μήκος της ίδιας εντορμίας κτλ. Επίσης, οι αποστάσεις των εντορμιών από το σωζόμενο πρόσωπο κάθε λίθου κυμαίνονται για τις εξωτερικές από 145 mm έως 210 mm και για τις εσωτερικές από 430 mm έως 515 mm.

Για να γειτονεύουν δύο λίθοι της ίδιας σειράς πρέπει οι αντίστοιχες εντορμίες συνδέσμων να απέχουν από το σωζόμενο πρόσωπο περίπου την ίδια απόσταση. Σε γειτονικούς λίθους που δεν έχουν ποτέ αποσπαστεί από το μνημείο (π.χ. 776 και 777 του βόρειου τοίχου) (βλ. Πίν. 45 β), διαπιστώθηκε ότι οι αποστάσεις των εντορμιών από το πρόσωπο έχουν διαφορά 3 mm.

Από τα ίχνη των εργαλείων στις εντορμίες των γόμφων συμπεραίνεται ότι για τη λάξευσή τους ακολουθήθηκε η εξής διαδικασία:

Στη φάση της λαξεύσεως της κάτω επιφάνειας, που γινόταν στο έδαφος με το λίθο αναστραμμένο, λαξεύονταν οι εντορμίες γόμφων των επιφανειών ώσεως. Μετά την ολοκλήρωση της λαξεύσεως και πριν ο συγκεκριμένος λίθος τοποθετηθεί σε μια ορισμένη θέση, μετριώνταν οι αποστάσεις των εντορμιών από το πρόσωπο του λίθου, η χάραξη των αντίστοιχων εντορμιών στον ήδη τοποθετημένο λίθο και στη συνέχεια η λάξευση. Είναι φανερό ότι για να γειτονεύουν δύο λίθοι διαδοχικών στρώσεων, όταν ο ένας γομφώνεται στον άλλο, πρέπει οι αποστάσεις των εντορμιών από τα πρόσωπα να είναι περίπου ίσες.

10. Ο.Ε.Σ.Μ.Α., ό.π., σ. 140.

Με βάση τις προηγούμενες επισημάνσεις, πραγματοποιήθηκαν συστηματικά ακριβείς μετρήσεις των αποστάσεων των εξωτερικών παρειών των εντορμιών που σώζονται από το εξωτερικό πρόσωπο κάθε λίθου και συντάχθηκε ο πίνακας που ακολουθεί. Στον πίνακα φαίνεται ότι ο αριθμός των εντορμιών που δε σώζονται είναι μεγάλος, με αποτέλεσμα να αυξάνεται σημαντικά η αοριστία του προβλήματος, εφόσον το μόνο στοιχείο για την αναδιάταξη των λίθων, που χρησιμοποιείται, είναι οι θέσεις των εντορμιών.

Μετρήσεις για τις θέσεις των μοχλοβοθρίων και υπομοχλίων έδειξαν ότι μόνο ως επικουρικά στοιχεία θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν. Ένα υπομόχλιο με το αντίστοιχο μοχλοβόθριο του γειτονικού λίθου δεν είναι απαραίτητο να συμπίπτουν, απλά χρειάζεται να είναι συμβιβαστά. Υποθέτουμε ότι το πλάτος του λοστού ήταν σημαντικά μικρότερο από το πλάτος των υπομοχλίων και των μοχλοβοθρίων, ώστε να μην απαιτείται σύμπτωσή τους.

1.3. Περίγραμμα αυθεντικής δομής

Πολύτιμο στοιχείο για την αναδιάταξη των λίθων είναι το περίγραμμα που σχηματίζουν τα αρχιτεκτονικά μέλη που ή δεν έχουν ποτέ αποσπαστεί από το μνημείο (in situ) ή έχουν τοποθετηθεί κατά τις προηγούμενες αναστηλώσεις στις αυθεντικές θέσεις τους. Οι θέσεις των εντορμιών των συνδέσμων και των γόμφων των λίθων αυτών αποτελούν τις συνοριακές συνθήκες του προβλήματος.

Το περίγραμμα της αυθεντικής δομής καθορίζεται ως εξής (βλ. Σ χ έ δ. 1):

α) Κάτω από τους ορθοστάτες που είναι in situ.

β) Δυτικά από τους λίθους 155, 140, 124, 109, 95, 80 (in situ) και 64, 31, 16 (τοποθετημένους στις αυθεντικές θέσεις από το Ν. Μπαλάνο).

γ) Ανατολικά από τους γωνιακούς λίθους της ανατολικής παραστάδας, που είναι τοποθετημένοι στις αυθεντικές θέσεις τους.

Κατά την αποξήλωση απομακρύνθηκαν οι λίθοι που έχουν αποσπαστεί κατά το παρελθόν από το μνημείο, με μόνες εξαιρέσεις τους λίθους 95 και 80 που ήταν in situ, αλλά έπρεπε να αφαιρεθούν, για να αποξηλωθούν στη συνέχεια οι 110, 125, 141 και 156, που τοποθετήθηκαν σ' αυτές τις θέσεις κατά την αναστήλωση Μπαλάνου.

1.4. Μορφολογία θραύσεων στο περίγραμμα του προσώπου κάθε λίθου

Τα πιθανά αίτια των θραύσεων των λίθων στο περίγραμμα του προσώπου είναι πολλά, όπως η διόγκωση των σιδηρών συνδέσμων και γόμφων, η πτώση των λίθων στο έδαφος, το σπάσιμο για την αφαίρεση του μολύβδου των συνδέσεων, η κρούση αντικειμένων, τα ελαττώματα του μαρμάρου (κομμοί κ.ά.) κτλ. Παρατηρήθηκε, σε τμήματα in situ των τοίχων του Ερεχθείου και άλλων μνημείων, ότι για θραύσεις που οφείλονται σε ορισμένα αίτια η μορφολογία των θραύσεων σε δύο γειτονικούς λίθους είναι μερικές φορές όμοια.

Χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις είναι:

Οι θραύσεις των επάνω γωνιών του προσώπου γειτονικών λίθων, που οφείλονται σε διόγκωση του συνδέσμου που συνδέει τους δύο λίθους, θραύσεις στο σύνορο δύο λίθων από κρούση αντικειμένου, βλήματος κτλ.

Πρέπει όμως να τονιστεί ότι το κριτήριο της μορφολογίας της θραύσεως έχει μικρό βαθμό αξιοπιστίας, ακόμα και στην περίπτωση που το αίτιο είναι η διόγκωση του σιδηρού συνδέσμου. Η θραύση κάθε λίθου επηρεάζεται από τη γεωλογική διαστρωμάτωσή του (νερά), από κομμούς κτλ. Στον Π ί ν. 46 α-β φαίνονται περιπτώσεις γειτονικών λίθων in situ που οι θραύσεις είναι ή δεν είναι συμβιβαστές.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΜΕΤΡΗΣΕΩΝ uai ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΤΩΝ ΛΙΘΩΝ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΤΟΙΧΟΥ

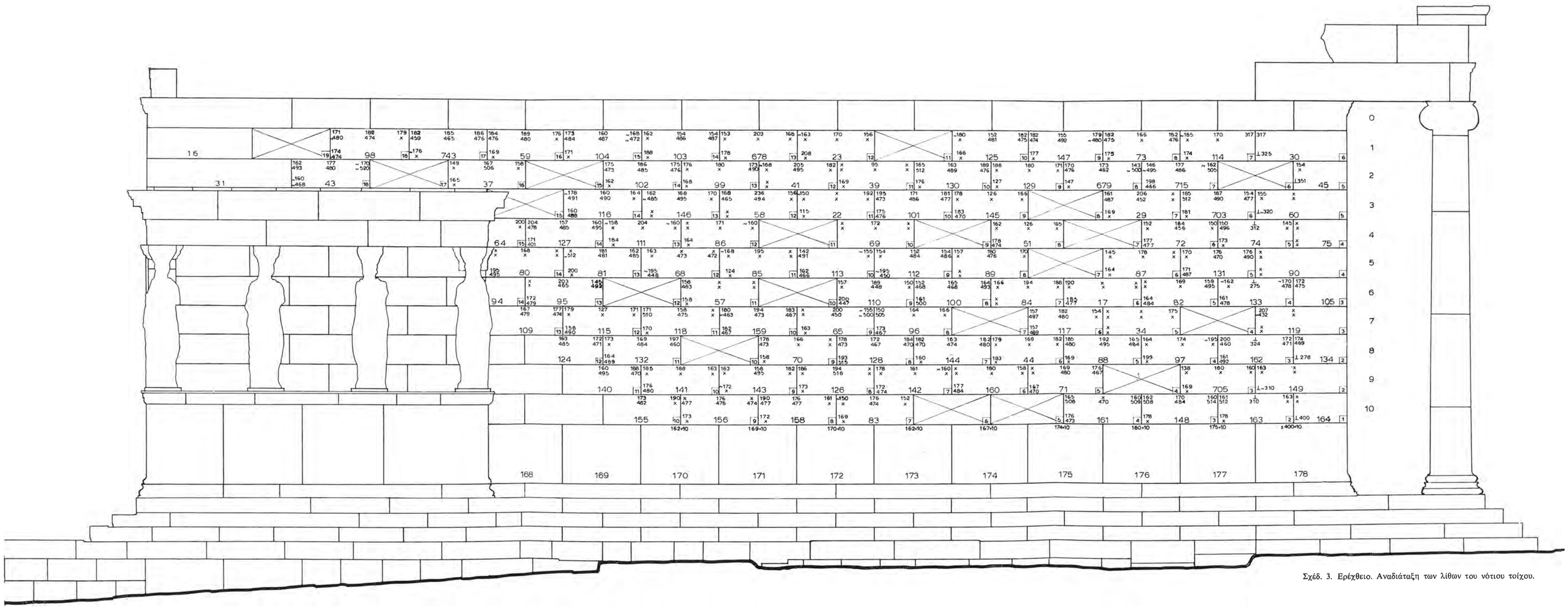
Α/Α	Κ/Α	Η	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΡΟΤΑΣΗ
1.	16		x	x	x	x	x	x	x	x	Λίθος Δ. γωνίας στήν αὐθεντική θέση του.	1/20
2.	17	487	190	x	x	x	x	x	185	475	Δεξιό τμῆμα νέο μάρμαρο	6/ 6
3.	22	489	150	x	192	x	x	x	115	x	Σώζεται τό ἀρχικό πάχος του: d_O= 385mm	3/11
4.	23	489	.163	x	156	x	.170	x	208	x	d_O=315mm.	1/12
5.	29	488	161	487	x	x	206	452	169	x		3/ 7
6.	30	490	317						325		Λίθος Α. γωνίας στήν αὐθεντική θέση του. Ἀριστερά μόνο ἕνας σύνδεσμος.	1/ 6
7.	31	490			176						Λίθος Δ. γωνίας στήν αὐθεντική θέση του. Δεξιά μόνο ἕνας σύνδεσμος.	2/19
8.	34				175	x	x	x	x	x	Ἀριστερό τμῆμα νέο μάρμαρο.	7/ 5
9.	37	485	149	x	158	x	167	506	165	x	Νεροφάγωμα στό ἀριστερό τμῆμα τῆς κάτω ἐπιφάνειας ἕδρασης.	2/16
10.	39	x	x	x	x	x	95	x	x	x	Ἀριστερό τμῆμα κατά τό πάχος κομμένο μέ $d_O \cong$ 375mm	2/11
11.	41	488	.168	x	182	x	205	495	x	x	Συγκολλημένο ἀπό κλασσικά τεμάχια πού δέν ἀνήκουν στόν ἴδιο λίθο.	2/12
12.	43	488	162	493	.170	.520	177	480	.160	.468	Νεροφάγωμα κάτω. Μοχλοβόθριο ἐγκάρσιο σέ θέση (295, 285).	2/18
13.	44	487	179	x	182	x	159	x	183	x	Δύο νεώτερα λαξεύματα κάτω ἀριστερά.	8/ 6
14.	45	491	154	x					351		Λίθος Α. γωνίας στήν αὐθεντική θέση του. d_O= 669mm.	2/ 5
15.	51	488	162	x	165	x	126	x	178	474		4/ 8
16.	57		158	463	x	x	x	x	158	x	Δεξιό τμῆμα νέο μάρμαρο.	6/11
17.	58	488	168	465	156	x	236	494	x	x		3/12
18.	59	488	184	476	176	x	189	480	169	x		1/16
19.	60	488	155	x			x	x	320		Λίθος Α. γωνίας στήν αὐθεντική θέση του.	3/ 5
20.	64	489	200	x	200	x	142	x	.	.	Λίθος στήν αὐθεντική θέση του.	4/15
21.	65	488	x	x	.155	.500	200	450	.163	x	Μέγιστο σωζόμενο πάχος: d_{max} = 678.	7/ 9
22.	68	489	163	x	x	472	x	473	.195	448		5/12
23.	69	487	x	x	x	x	172	x	.	.	Συντίθεται ἀπό 4 μεγάλα τεμάχια. Πάχος ἀριστερά τμήματος $d_O \cong$ 340.	4/10
24.	70	487	178	473	x	x	166	x	158	x	Δεξιό τμῆμα νέο μάρμαρο.	8/ 9
25.	71	489	x	x	176	467	169	480	167	470		9/ 5
26.	72	488	152	x	.150	x	184	456	177	477		4/ 6
27.	73	488	182	475	182	476	166	x	178	x		1/ 8
28.	74	485	150	496	145	x	315		173	x	Λίθος δίπλα ἀπό γωνιακό. Ἐντορμία ⊥ πάνω	4/ 5
29.	75	485	x	x					x	x	Λίθος Α. γωνίας στήν αὐθεντική θέση του.	4/ 4
30.	80	492	x	x	x	x	168	x	195	495	Λίθος στήν αὐθεντική θέση του.	5/14
31.	81	491	x	.512	162	485	181	481	200	x	Λίθος στήν αὐθεντική θέση του.	5/13
32.	82	489	x	x	159	495	169	x	164	484		6/ 5
33.	83	489	.150	x	152	x	176	474	169	x	Συντίθεται ἀπό πολλά τεμάχια. Νεροφάγωμα κάτω. Πάχος ἀριστερά: $d_O \cong$ 560mm.	10/ 7
34.	84	489	166	x	188	x	194	x	x	x		6/ 7
35.	85	488	.168	x	x	x	195	x	124	x		5/11
36.	86	489	x	x	.160	x	171	x	164	x	Μεγάλο λάξευμα κάτω καί στό μέσο.	4/12

Α/Α	Κ/Α	Η	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΡΟΤΑΣΗ
37.	87	489	145	x	x	x	178	x	164	x		5/ 6
38.	88	488	185	480	165	484	192	495	169	x		8/ 5
39.	89	487	157	x	170	x	180	476	x	x		5/ 8
40.	90	488	x	x					x	x	Λίθος Α. γωνίας στήν αὐθεντική θέση του.	5/ 4
41.	95	488	x	x	145	492	203	465	172	479	Λίθος στήν αὐθεντική θέση του.	6/13
42.	96	488	150	505	166	x	164	x	173	467		7/ 8
43.	97.	488	164	x	195	x	174	x	199	x		8/ 4
44.	98	488	171	~480	179	x	182	474	174	474		1/18
45.	99	487	176	x	173	490	180	x	168	x		2/13
46.	100	488	152	468	164	493	165	468	161	500		6/ 8
47.	101	489	195	473	181	477	171	486	175	476		3/10
48.	102	487	175	473	175	476	186	485	162	x		2/14
49.	103	489	162	x	154	487	154	486	188	x		1/14
50.	104	488	173	484	~168	~472	160	487	171	x		1/15
51.	105	488	172	475					x	x	Λίθος Α. γωνίας στήν αὐθεντική θέση του.	6/ 3
52.	109	487	.	.	177	474	167	479	.	.	In situ. Ἐσωτερικά λαξεύματα ἀντίστοιχα μέ τοῦ ἀπέναντι λίθου τοῦ Βορείου τοίχου.	7/13
53.	110	488	157	x	150	x	189	448	200	447		6/ 9
54.	111	489	~158	x	~160	x	204	x	184	x	Ἐξωτερικά κάτω λάξευμα ὅπως στόν 86.	4/13
55.	112	486	154	x	154	486	152	484	~195	450	Ὑπομόχλιολάξευμα ἀριστερά ἄνω σέ ἀπόσταση 400mm ἀπό τό πρόσωπο.	5/ 9
56.	113	487	142	491	~155	x		x	162	466	Δεξιό μισό τμῆμα κομμένο κατά τό πάχος σέ $d_o \cong 375$. Μοχλιοβόθριο δεξιά σέ θέση >375	5/10
57.	114	489	~185	x		317	170	x	174	x	Δεξιά μόνο ἕνας σύνδεσμος.	1/ 7
58.	115	488	~179	x	171	x	127	>500	158	490	Ἐσωτερικά καί κάτω λαξεύματα ὅπως ὁ 109.	7/12
59.	116	488	~178	491	164	x	160	490	160	488		3/14
60.	117	488	157	497	154	x	182	480	157	489		7/ 6
61.	118	488	171	510	x	x	158	475	170	x	Ἐσωτερικά καί κάτω λαξεύματα ὅπως ὁ 109.	7/11
62.	119	489	207	~432			x	x	x	x	Λίθος Α. γωνίας μέ d_o=673. Αὐθεντική θέση.	7/ 3
63.	124	487	.	.	172	471	163	485	.	.	In situ.	8/12
64.	125	487	~180	x	182	475	152	481	166	x		1/10
65.	126	488	186	x	x	x	194	516	173	x	Δεξιό τμῆμα κομμένο κατά τό πάχος. Ἀπομένον πάχος $d_o \cong 700$mm. Ἄνω λαξεύματα.	9/ 8
66.	127	489	204	478	160	495	157	485	171	401	Πάνω ἐντορμίες γιά καρκίνο (τελευταῖος). Ἐμπρός καί κάτω λάξευμα ὅπως ὁ 86.	4/14
67.	128	487	178	473	184	470	172	467	193	515	Ἀριστερά κομμένος σέ $d_o \cong 660$. Κάτω 6 λαξεύματα.	8/ 8
68.	129	489	188	x	171	x	180	x	127	x		2/ 9
69.	130	488	165	512	189	476	163	489	176	x		2/10
70.	131	488	170	x	176	490	176	470	171	487		5/ 5
71.	132	487	173	x	197	460	169	484	164	489		8/11
72.	133		~162	x	~170	478	275		161	478	Λίθος δίπλα ἀπό γωνιακό. Ἐντορμία ⊥. $d_o \cong 670$.	6/ 4

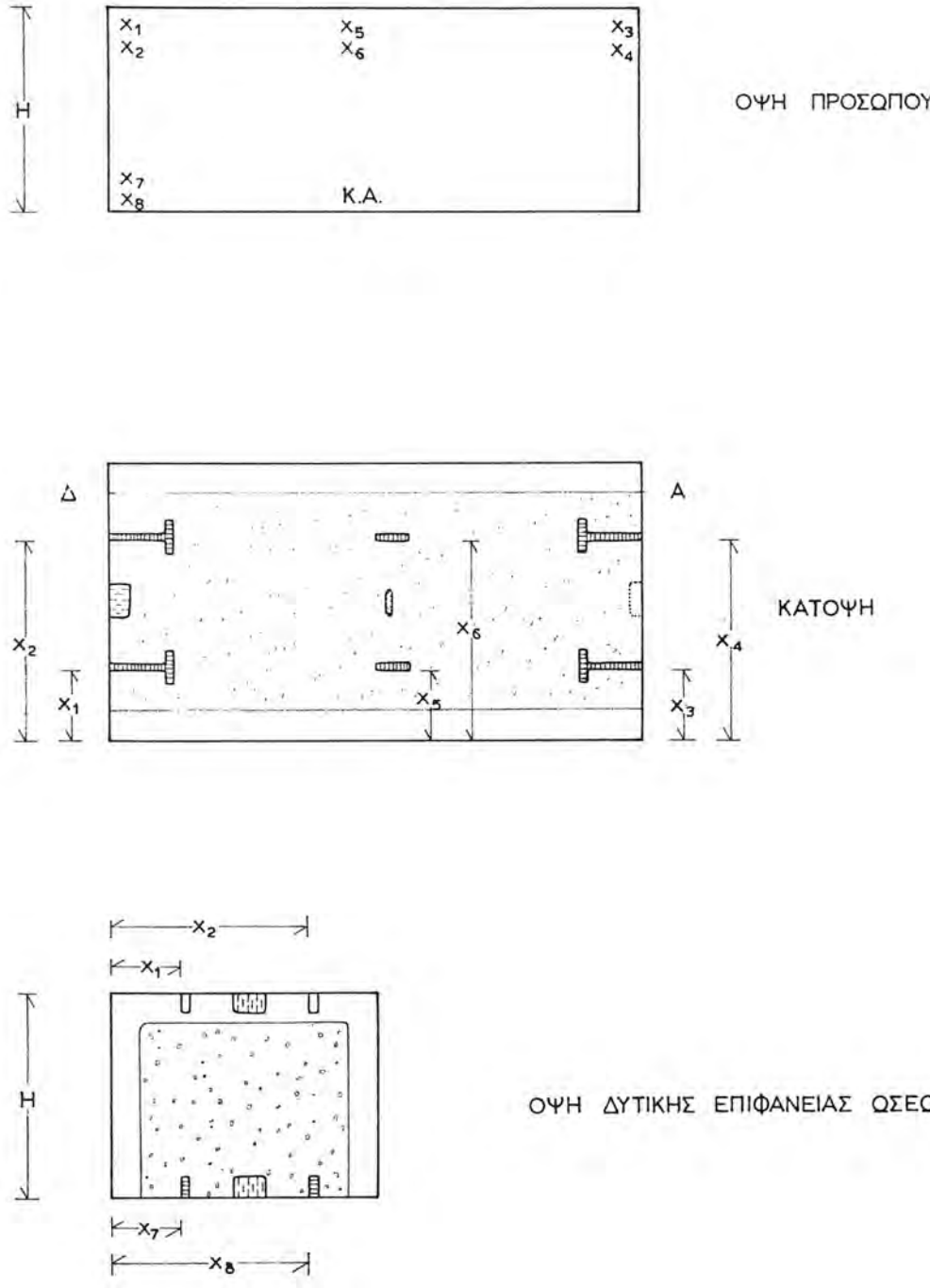
Α/Α	Κ/Α	Η	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	X_8	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΠΡΟΤΑΣΗ
73.	134	489	174	469					278		Λίθος Α. γωνίας στήν αύθεντική θέση του.	8/ 2
74.	140	488	188	470	.	.	160	495	.	.	In situ	9/11
75.	141	488	185	x	163	x	188	x	176	480	Στήν αύθεντική θέση του.	9/10
76.	142	489	178	x	~160	x	161	x	172	474	Άνω λαξεύματα ὅπως ὁ 126.	9/ 7
77.	143	488	163	x	182	x	158	495	~172	x	Άνω δεξιά 2 λαξεύματα ὅπως ὁ 126.	9/ 9
78.	144	487	182	470	182	480	163	474	160	x	Κάτω 5 λαξεύματα ὅπως ὁ 128.	8/ 7
79.	145	489	178	x	166	x	126	x	183	470		3/ 9
80.	146	488	162	~485	170	x	168	495	x	x	Μεγάλο λάξευμα κάτω δεξιά.	3/13
81.	147	488	182	474	179	~480	155	492	177	x		1/ 9
82.	148	489	162	508	160	514	170	484	178	x	Νεροφάγωμα κάτω.	10/ 3
83.	149	488	163	x			x	x	~310		Λίθος Α. γωνίας στήν αύθεντική θέση του.	9/ 2
84.	155	488	190	x	.	.	173	482	.	.	In situ.	10/10
85.	156	489	x	477	x	474	176	476	173	x	Νεροφάγωμα κάτω. Στήν αύθεντική θέση του.	10/ 9
86.	158	489	190	477	161	x	176	477	172	x	Νεροφάγωμα κάτω.	10/ 8
87.	159	488	180	~463	183	467	194	473	182	467	Έσωτερικά καί κάτω λαξεύματα ὅπως ὁ 109.	7/10
88.	160	489	x	x	158	x	180	x	177	484	Άνω λαξεύματα ὅπως ὁ 142.	9/ 6
89.	161	489	165	508	160	509	x	470	176	473	Νεροφάγωμα κάτω.	10/ 4
90.	162	488	200	460	172	471	324		161	492	Λίθος δίπλα άπό γωνιακό. Έντορμία ⊥.	8/ 3
91.	163	489	161	512	163	x	310		178	x	Λίθος δίπλα άπό γωνιακό. Έντορμία ⊥. Νεροφάγωμα κάτω.	10/ 2
92.	164	489	x	x					400		Λίθος Δ. γωνίας στήν αύθεντική θέση του. Νεροφάγωμα κάτω.	10/ 1
93.	678	488	153	x	168	x	203	x	178	x	Άπό τόν Βόρειο τοῖχο.	1/13
94.	679	489	170	476	143	~500	173	462	147	x	Άπό τόν Βόρειο τοῖχο.	2/ 8
95.	703	489	185	512	154	477	187	490	181	x	Άπό τόν Βόρειο τοῖχο.	3/ 6
96.	705		138	x	160	x	160	x	169	x	Άπό τόν Βόρειο τοῖχο.	9/ 3
97.	715	489	146	~495	~162	505	177	486	198	466	Άπό τόν Βόρειο τοῖχο.	2/ 7
98.	743	488	182	459	186	476	185	465	~176	x	Έσωτερικά λαξευμένος. Άπομένον πάχος 660mm. Άπό τόν Βόρειο τοῖχο.	1/17

Τό σημεῖο . ὑποδηλώνει ἐντορμίες μή ὁρατές.
Τό σημεῖο x ὑποδηλώνει κατεστραμμένες ἐντορμίες.
Τό σημεῖο ~ ὑποδηλώνει ἡμικατεστραμμένη ἐντορμία. Μέτρηση κατά προσέγγιση.
Οἱ κενές θέσεις ὑποδηλώνουν ὅτι δέν ὑπῆρχαν ἐντορμίες ἀπό τήν ἀρχική φάση τῆς κατασκευῆς.
Ὅλες οἱ μετρήσεις σέ mm.

Σημ. Στον Πίνακα μετρήσεων, Α/Α 7, το Η 490 να γίνει Η 483.

Σχέδ. 3. Ερέχθειο. Αναδιάταξη των λίθων του νότιου τοίχου.

Σχέδ. 4. Συμβολισμοί των μετρήσεων στους λίθους τοῦ νότιου τοίχου.

1.5. Ίχνη νεότερων ιστορικών φάσεων

Οι επεμβάσεις και οι καταστροφές στην περιοχή του νότιου τοίχου είναι συνοπτικά οι εξής (αναλυτικά βλ. G. P. Stevens, The Erechtheum και Ο.Ε.Σ.Μ.Α., Μελέτη Αποκαταστάσεως του Ερεχθείου):

Κατά τους κλασικούς χρόνους μεγάλη πυρκαγιά προσβάλλει το εσωτερικό του μνημείου και προκαλεί την καταστροφή ή αποτελεί το αρχικό αίτιο της καταστροφής της εσωτερικής επιφάνειας του νότιου τοίχου. Στους ρωμαϊκούς χρόνους ανακατασκευάζεται το καταστραμμένο τμήμα του ανατολικού εγκάρσιου τοίχου, ανακατασκευάζεται ο δυτικός εγκάρσιος τοίχος σε θέση κατά 32 cm περίπου δυτικότερα του κλασικού και επισκευάζονται τμήματα του τοίχου (επικρανίτιδα). Στους χριστιανικούς χρόνους κατασκευάζεται στο εσωτερικό του μνημείου εκκλησία και για το σκοπό αυτό κατεδαφίζονται ο ανατολικός και ο δυτικός εγκάρσιος τοίχος, καθώς και ο ανατολικός θυραίος. Στην περίοδο της τουρκοκρατίας γύρω από το Ερέχθειο και σε επαφή με αυτό υπάρχουν κτίσματα του οικισμού που υπήρχε στο βράχο της Ακροπόλεως. Ο νότιος τοίχος σώζεται σχεδόν ακέραιος περίπου μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, οπότε αρχίζει σταδιακά η κατάρρευση του τμήματος ανατολικά της Προστάσεως των Καρυατίδων. Στη συνέχεια γίνονται οι δύο αναστηλώσεις του μνημείου.

Είναι φανερό από τα προηγούμενα ότι στο νότιο τοίχο υπάρχουν τα ίχνη όλων των ιστορικών φάσεων μέχρι την κατάρρευσή του και ότι τα ίχνη αυτά αποτελούν πολύτιμο στοιχείο για την αναδιάταξη των λίθων του. Και αντίστροφα, όμως, η αναδιάταξη μπορεί να δώσει ευκρινέστερα τις ιστορικές φάσεις με τη σωστή διάταξη των ιχνών αυτών.

Από τη σύντομη αναδρομή των ιστορικών φάσεων του νότιου τοίχου προκύπτει ότι, ενώ οι εγκάρσιοι τοίχοι και ο ανατολικός θυραίος κατεδαφίστηκαν, οι πλευρικοί κατέρρευσαν πολύ αργότερα και οι λίθοι τους παρέμειναν στο έδαφος για μικρό σχετικά χρονικό διάστημα (περίπου 40 χρόνια), μέχρι να γίνει η πρώτη αναστήλωση (Πιττάκης 1837). Είναι επίσης γνωστό ότι την περίοδο πριν και μετά την Ελληνική Επανάσταση λειτούργησαν πάνω στην Ακρόπολη ασβεστοκάμινοι και τότε καταστράφηκαν πολλά αρχιτεκτονικά μέλη μέχρι το 1834, οπότε απαγορεύτηκε η λειτουργία των ασβεστοκαμίνων.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι από τούς λίθους των εγκάρσιων τοίχων και του ανατολικού θυραίου όσοι δεν καταστράφηκαν κατά την κατεδάφιση είχαν πολύ μεγαλύτερες πιθανότητες, σε σχέση με τους λίθους των πλευρικών τοίχων, ή να τεμαχιστούν ή να χρησιμοποιηθούν για οικοδομικό υλικό ή να ασβεστοποιηθούν στα καμίνια. Αυτός είναι ο λόγος που δεν έχουν σωθεί παρά ελάχιστα αρχιτεκτονικά μέλη από τους τοίχους αυτούς.

Με βάση το προηγούμενο σκεπτικό, όταν εξετάζεται ένας συγκεκριμένος λίθος, αποδίδεται στο νότιο ή το βόρειο τοίχο, εκτός αν έχει εντελώς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ώστε να αποδοθεί στους εγκάρσιους ή τον ανατολικό θυραίο, όπως οι λίθοι 66 και 157 (βλ. παρακάτω § 2.1β).

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΑΝΑΔΙΑΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΛΙΘΩΝ

2.1. Ομάδες λίθων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά

Σε πρώτη φάση προσδιορίστηκαν οι ομάδες λίθων με κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρόκειται για λίθους που είχαν μια ιδιαίτερα χαρακτηριστική θέση στον τοίχο ή φέρουν ίχνη των μεταγενέστερων επεμβάσεων. Η διάταξη των λίθων κάθε ομάδας γίνεται βασικά με το κριτήριο της συμπτώσεως των εντορμιών και είναι σχετικά ευχερής εργασία, αφού ο αριθμός των λίθων σε κάθε ομάδα είναι περιορισμένος. Τέλος, σε ορισμένες περιπτώσεις

που η θέση της ομάδας στο επίπεδο του τοίχου δεν είναι γνωστή, προσδιορίζεται με κριτήρια που αναπτύσσονται στη συνέχεια.

α) Λίθοι γειτονικοί των γωνιακών της ανατολικής παραστάδας

Η ανατολική παραστάδα διαμορφώνεται από λίθους με μήκη 920 mm και 1570 mm, εναλλασσόμενους κατά το ύψος. Οι λίθοι που γειτονεύουν στην ίδια σειρά με τους γωνιακούς, μήκους 920 mm, και στους οποίους γομφώνονται οι γωνιακοί, μήκους 1570 mm, της επόμενης σειράς, έχουν στην επάνω επιφάνεια εντορμία γόμφου σχήματος ⊥. Η γόμφωση αυτής της μορφής συναντιέται στην κλασική οικοδομική στις θέσεις των παραστάδων ή στις θέσεις συναντήσεως των τοίχων και είναι κατάλληλη για την ανάληψη οριζόντιων δυνάμεων κατά δύο διευθύνσεις, τη διαμήκη και την εγκάρσια.

Τη χαρακτηριστική αυτή εντορμία εμφανίζουν στην άνω επιφάνεια οι λίθοι 74, 133, 162 και 163, που τοποθετήθηκαν αντίστοιχα στις θέσεις 4/5, 6/4, 8/3 και 10/2, με κριτήρια τις θέσεις των εντορμιών των συνδέσμων, τα ύψη και τη μορφολογία θραύσεως στο σύνορο (βλ. Σχέδ. 3· Πίν. 57). Από τους λίθους αυτούς μόνο ο 163 ήταν πριν από την αποξήλωση τοποθετημένος στη σωστή θέση.

Προσδιορίστηκε, επίσης, ο λίθος ο γειτονικός του γωνιακού 30 (μήκος 1570 mm). Αυτός ο γωνιακός λίθος έχει μόνο μία εντορμία συνδέσμου σε απόσταση 317 mm από το εξωτερικό πρόσωπο. Στην ίδια θέση έχει την αντίστοιχη εντορμία ο λίθος 114 που τοποθετήθηκε στη θέση 1/7 δίπλα από τον 30.

β) Λίθοι της πρώτης σειράς ακριβώς πάνω από τον ορθοστάτη

Το εξωτερικό πρόσωπο των λίθων της πρώτης σειράς πάνω από τον ορθοστάτη βρίσκεται σε εσοχή κατά 10÷11 mm ως προς το πρόσωπο του ορθοστάτη. Η οικοδομική αυτή λεπτομέρεια εμφανίζεται και στην πρώτη σειρά του βόρειου τοίχου που είναι in situ, όπως και στους τοίχους των Προπυλαίων και του Παρθενώνα. Στο νότιο τοίχο διαπιστώνεται στο μη αναστηλωμένο δυτικό τμήμα του.

Για να προφυλαχτεί η κάτω εξωτερική ακμή των λίθων αυτών από μικροθραύσεις και απολεπίσεις, είχε λαξευτεί στην κάτω επιφάνεια εδράσεως και κατά μήκος της ακμής μία υποτομή. Η υποτομή αυτή δε σώζεται, γιατί το νερό της βροχής εισχωρούσε στο κενό και με το πέρασμα του χρόνου προκάλεσε ένα χαρακτηριστικό διάμηκες νεροφάγωμα (Πίν. 47 α). Αφού οι πρώτοι πάνω από τον ορθοστάτη λίθοι του βόρειου τοίχου είναι in situ, όσοι λίθοι εμφανίζουν το χαρακτηριστικό νεροφάγωμα μπορούν να ανήκουν στις πρώτες σειρές πάνω από τους ορθοστάτες του νότιου τοίχου, των δύο εγκαρσίων, του ανατολικού θυραίου ή ακριβώς πάνω από τις φατνωματικές πλάκες της Προστάσεως των Καρυατίδων, όπου οι λίθοι είναι τοποθετημένοι σε εσοχή επίσης.

Προσδιορισμός και διάταξη των λίθων

Το χαρακτηριστικό διάμηκες νεροφάγωμα στην κάτω επιφάνεια εμφανίζουν οι λίθοι 37 (στο αριστερό μισό του μήκους της ακμής), 43, 66, 83, 148, 156, 157, 158, 161, 163 και 164. Από τους λίθους αυτούς ο 164 είναι ο γωνιακός της ανατολικής παραστάδας και ο 163 ο γειτονικός του (§ 2.1α). Οι λίθοι 37, 43 και 66 έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που δείχνουν ότι ανήκουν σε άλλες θέσεις (βλ. παρακάτω).

Από τους υπόλοιπους λίθους ο 83 είχε βρεθεί κατά την αναστήλωση Μπαλάνου θραυσμένος σε 4 μεγάλα τεμάχια και συγκολλήθηκε. Ο λίθος αυτός έχει λαξευτεί με βελόνι σε όλη την έκταση του αριστερού μισού της επιφάνειας του εσωτερικού προσώπου, ώστε το

απομένον πάχος του αριστερού μισού του λίθου να είναι 56 cm. Με βάση την ανάλυση που γίνεται παρακάτω στην § 2.1δ, ο λίθος 83 βρίσκεται στη θέση συναντήσεως του ανατολικού εγκάρσιου τοίχου με την πρώτη σειρά λίθων πάνω από τον ορθοστάτη του νότιου τοίχου. Στη θέση αυτή συμπίπτει επίσης η κάτω εντορμία γόμφου με την αντίστοιχη του ορθοστάτη.

Μετά τον καθορισμό της θέσεως των λίθων 163, 162 και 83, έγινε η διάταξη των λίθων 148, 156, 158 και 161 με το κριτήριο της θέσεως των εντορμιών γόμφων (γομφώνονται στους ορθοστάτες) και συνδέσμων (βλ. Σ χ έ δ. 3). Δύο θέσεις παρέμειναν κενές, που σημαίνει ότι οι λίθοι που αντιστοιχούν σ' αυτές έχουν καταστραφεί.

Οι λίθοι 43 και 37

Ο λίθος 43 εμφανίζει στην επάνω επιφάνεια ένα μοχλοβόθριο με διεύθυνση κάθετη ως προς τη διεύθυνση των μοχλοβοθρίων που συναντώνται κατά κανόνα στους λίθους του τοίχου. Το μέσο του απέχει 295 mm από την αριστερή επιφάνεια ώσεως και 285 mm από το εξωτερικό πρόσωπο του λίθου (Π ί ν. 47 β). Το μοχλοβόθριο αυτό χρησιμεύει για ώθηση του λίθου, που εδράζεται πάνω στον 43 με κατεύθυνση κάθετη προς το επίπεδο του τοίχου. Συνεπώς, ο επάνω λίθος πρέπει να έχει πάχος περί τα 30 cm. Αυτό συμβαίνει στην κόγχη της νοτιοδυτικής γωνίας, όπου ο λίθος 16 (άρα και ο γειτονικός, που δε σώζεται) έχει πάχος 303 mm. Συνεπώς, ο λίθος 43 ανήκει στη θέση 2/18. Ο προσδιορισμός της θέσεως του λίθου 43 συνέβαλε σημαντικά στη μελέτη της περιοχής αυτής του μνημείου[11].

Ο λίθος 37 (Π ί ν. 48 α) έχει μικρό ύψος σε σχέση με τους λίθους του νότιου τοίχου γενικά (βλ. Πίνακα μετρήσεων H_{37}=485 mm), άρα δεν είναι δυνατό να ανήκει στη σειρά πάνω από τον ορθοστάτη, όπου το ύψος των λίθων είναι 489 mm. Δεν μπορεί ακόμη να είναι γειτονικός του 43 λόγω της θέσεως των εντορμιών. Επειδή στο λίθο αυτό το νεροφάγωμα εκτείνεται στο αριστερό μισό του λίθου, αυτός αποδόθηκε στη θέση 2/16. Στη θέση αυτή ο λίθος εδράζεται κατά το αριστερό μισό σε εσοχή πάνω στις φατνωματικές πλάκες και κατά το υπόλοιπο τμήμα του στο λίθο της θέσεως 3/15.

Στη δυτική γωνία του τοίχου εμφανίζονται λίθοι γειτονικοί με διαφορετικά ύψη. Στη δεύτερη σειρά κάτω από την επικρανίτιδα τα ύψη των λίθων είναι H_{31}=483 mm, H_{43}= 488 mm και H_{37}=485 mm. Επίσης ο λίθος 16 της σειράς 1 έχει ύψος 499 mm. Πιστεύουμε ότι οι σημαντικές αυτές διαφορές στα ύψη διορθώνονταν με αντίστοιχες μεταβολές του πάχους των πλακιδίων που παρεμβάλλονταν μεταξύ των φατνωματικών πλακών και της σειράς 2[12].

Ο λίθος 157

Ο λίθος 157 εμφανίζει στο πρόσωπο ένα νεότερο λάξευμα πρισματοειδούς διατομής με χονδρό βελόνι (Π ί ν. 48 β). Κατά την προσπάθεια της διατάξεως των λίθων της πρώτης σειράς πάνω από τον ορθοστάτη, μετά την τοποθέτηση των 83, 163 και 164, ο λίθος 157 δεν ήταν δυνατό να ενταχθεί στη σειρά αυτή. Εξάλλου, παρατηρήθηκε ότι νεότερα λαξεύματα αυτού του τύπου εμφανίζονται στους κίονες της ανατολικής πλευράς του μνημείου. Αν ο λίθος 157 τοποθετηθεί ακριβώς μετά το λίθο 164 της νοτιοανατολικής παραστάδας στον ανατολικό θυραίο τοίχο, παρατηρούμε ότι η κλίση που έχει ως προς το οριζόντιο επίπεδο το λάξευμα του προσώπου του είναι συμβιβαστή με την κλίση που έχουν τα λαξεύματα στο 2ο και τον 3ο από Ν. κίονα της ανατολικής πλευράς. Κάνουμε την υπόθεση ότι στο

11. Α. Παπανικολάου, Νεώτερες παρατηρήσεις στο Ερέχθειο (πολυγραφημένη έκδοση), Αθήναι 1981.
12. Ο.Ε.Σ.Μ.Α., ό.π., σ. 49, σχέδ. 15β.

λάξευμα του 157 κατέληγε η αντηρίδα μιας δοκού που εδραζόταν στα λαξεύματα των δύο κιόνων και έφερε κάποιο βαρύ υπέρθυρο. Τα λαξεύματα στους δύο κίονες δεν προχώρησαν σε βάθος, για να μην επηρεαστεί η ευστάθεια των κιόνων. Οι σχετικά μικρές εδράσεις της δοκού φαίνεται ότι επέβαλαν την αντηρίδα, ώστε να εμποδίζεται η ολίσθηση της δοκού του υπερθύρου προς Α. Στο δάπεδο και μεταξύ των δύο κιόνων διακρίνονται δύο ίχνη της θύρας που υπήρχε στη θέση αυτή.

γ) Λιθόπλινθοι με πυκνά νεότερα λαξεύματα στο κάτω ή το επάνω όριο του εξωτερικού προσώπου

Στο κάτω όριο του εξωτερικού προσώπου των λίθων 128, 144 και 44 υπάρχουν λαξεύματα ίδιας τεχνικής και ίδιου μεγέθους, που μοιάζουν με μικρές δοκοθήκες. Επίσης, στο επάνω όριο του προσώπου των λίθων 126, 142 και 160 εμφανίζονται λαξεύματα ίδιου εύρους και βάθους με τα προηγούμενα. Τα κάτω λαξεύματα των 128, 144 και 44 είχαν παρατηρηθεί από τον G. P. Stevens [13], που αναφέρει ότι αυτοί οι τρεις λίθοι πιθανώς ανήκουν στην ίδια σειρά.

Μετά την αποξήλωση του τοίχου διαπιστώθηκε ότι, αν οι λίθοι 128, 144 και 44 τοποθετηθούν με αυτή τη σειρά από Δ. προς Α., οι αντίστοιχες εντορμίες συνδέσμων συμπίπτουν. Ακόμη, αν οι λίθοι 126, 142 και 160 τοποθετηθούν με αυτή τη σειρά από Δ. προς Α. στην αμέσως κάτω στρώση, έτσι ώστε ο 128 να γομφώνεται στον 126, συμπίπτουν τόσο οι αντίστοιχες εντορμίες των συνδέσμων, όσο και οι αντίστοιχες εντορμίες των γόμφων. Συμπίπτουν ακόμη τα λαξεύματα του κάτω ορίου της επάνω σειράς με τα λαξεύματα του επάνω ορίου της κάτω.

Μετά απ' αυτή τη διάταξη των έξι λίθων, μένουν στο αριστερό τμήμα του λίθου 126 δύο λαξεύματα του επάνω ορίου του που δεν καλύπτονται από τον 128. Ανάμεσα στους σωζόμενους λίθους του νότιου τοίχου δε βρέθηκε κάποιος που να εμφανίζει δύο λαξεύματα, ώστε να τοποθετηθεί στη θέση αριστερά του 128 και πάνω από τον 126. Όμως ο λίθος 70 έχει το δεξιό τμήμα του συμπληρωμένο με νέο μάρμαρο από την αναστήλωση Μπαλάνου και ίδιο ύψος με τους 128, 144 και 44. Αν δεν τοποθετηθεί πάνω από τον 126, το συμπλήρωμα από νέο μάρμαρο σταματάει εκεί ακριβώς όπου αρχίζει το πρώτο λάξευμα στο επάνω όριο του 126. Με βάση τα παραπάνω ο λίθος 70 τοποθετήθηκε στη θέση πάνω από τον 126 και αριστερά του 128.

Με αυτή τη διάταξη των επτά λίθων σχηματοποιούνται 14 μικρές δοκοθήκες στη σειρά. Κάθε δοκοθήκη έχει διαστάσεις όψεως 12 × 8 cm περίπου και βάθος 6 cm περίπου. Τα πυκνά αυτά λαξεύματα αποδόθηκαν σε πρόσκτισμα της περιόδου της τουρκοκρατίας, που βρισκόταν σε επαφή με το νότιο τοίχο του Ερεχθείου. Η θέση της ομάδας αυτής προσδιορίστηκε με βάση την ανάλυση που γίνεται παρακάτω στην § 2.1δ.

δ) Λίθοι στη θέση συναντήσεως του νότιου τοίχου με τον ανατολικό

Οι μελετητές του μνημείου διαφωνούν σχετικά με την ύπαρξη ή μη του εγκάρσιου ανατολικού τοίχου. Οι δύο όμως ολοκληρωμένες και συνολικές μελέτες του μνημείου (The Erechtheum του G. P. Stevens και η Μελέτη Αποκαταστάσεως του Ερεχθείου από την Ο.Ε.Σ.Μ.Α. 1978), καθώς και το υπό έκδοση Νεώτερες Παρατηρήσεις στο Ερέχθειο, του Α. Παπανικολάου, συγκλίνουν στην άποψη ότι πράγματι υπήρχε ο τοίχος αυτός. Η μελέτη των αποξηλωμένων λίθων που είχαν τοποθετηθεί κατά τις προηγούμενες αναστηλώσεις στο νότιο τοίχο, έδωσε ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο για την ύπαρξη του ανατολικού εγκάρσιου τοίχου.

13. G. P. Stevens, ό.π., σ. 526.

Ο λίθος 66, με χαρακτηριστικά: $H=490$, $X_1=202$, $X_3=154$, $X_4=480$, $X_5=175$, $X_6=462$ (σε mm), έχει τις τυπικές διαστάσεις προσώπου των λίθων του Ερεχθείου (μήκος 1300 mm και ύψος 490 mm), καθώς και την τυπική μορφή εντορμιών, υπομοχλίων κτλ. Το εξωτερικό πρόσωπο σώζεται σχεδόν ολόκληρο, ενώ το εσωτερικό είναι καταστραμμένο εκτός από ένα μικρό τμήμα, όπου σώζεται η αρχική επιφάνεια (Πί ν. 49 α-β). Το πάχος μετρήθηκε και βρέθηκε 655 mm, άρα ο λίθος δεν ανήκει στο νότιο, το βόρειο ή τον ανατολικό θυραίο τοίχο. Επίσης, δε φαίνεται να ανήκει στον τοίχο του Κεκροπείου στη δυτική πλευρά του Ερεχθείου, γιατί οι λίθοι που έχουν βρεθεί, έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά (μήκος, ύψος, λάξευση επιφανειών κτλ.). Συνεπώς, πρέπει να ανήκει στους εσωτερικούς τοίχους του Ερεχθείου, που είχαν πάχος 650÷655 mm περίπου, ίσο δηλαδή με το μισό του τυπικού μήκους των λίθων.

Είναι όμως γνωστό ότι ο εγκάρσιος δυτικός τοίχος ανακατασκευάστηκε ολόκληρος στους ρωμαϊκούς χρόνους και μάλιστα σε θέση διαφορετική από τον κλασικό. Άρα οι λίθοι του κλασικού τοίχου, αν δεν καταστράφηκαν και ξαναχρησιμοποιήθηκαν, πρέπει να φέρουν ίχνη ρωμαϊκών συνδέσμων και γόμφων, πράγμα που δε συμβαίνει στο λίθο 66. Πρέπει, λοιπόν, ο λίθος αυτός να ανήκει στον ανατολικό εγκάρσιο ή στον εσωτερικό διαχωριστικό τοίχο και μάλιστα στην πρώτη στρώση πάνω από τον ορθοστάτη, αφού εμφανίζει το χαρακτηριστικό νεροφάγωμα. Έχει όμως αποδειχτεί[14] ότι στον εσωτερικό διαχωριστικό τοίχο (§ 2.1α) ο ορθοστάτης και οι δύο πρώτες στρώσεις ήταν δίτονες, για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ανισοσταθμίας των χαμηλών στρώσεων των λίθων του νότιου και του βόρειου τοίχου, πράγμα που αποκλείει να ανήκει ο 66 στον εσωτερικό διαχωριστικό τοίχο.

Απομένει, συνεπώς, η περίπτωση να ανήκει στον ανατολικό εγκάρσιο τοίχο.

Προσδιορισμός και διάταξη των λίθων

Όπως αναφέρεται παραπάνω, σ. 178, § 1.5, ο ανατολικός εγκάρσιος τοίχος καταστράφηκε μερικώς από την πυρκαγιά των κλασικών χρόνων, το καταστραμμένο τμήμα ανακατασκευάστηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους και τελικά κατεδαφίστηκε ολόκληρος κατά την κατασκευή της χριστιανικής εκκλησίας. Τα ίχνη των επεμβάσεων αυτών φαίνονται στο εσωτερικό καταστραμμένο πρόσωπο των λίθων του νότιου τοίχου, που υπήρχαν στη θέση συναντήσεώς του με τον εγκάρσιο. Ορισμένοι από αυτούς τους λίθους λαξεύτηκαν εσωτερικά κατά το αριστερό ή δεξιό μισό της επιφάνειάς τους, ώστε να υποδεχτούν τους λίθους της ρωμαϊκής ανακατασκευής ή, όσοι δε λαξεύτηκαν στους ρωμαϊκούς χρόνους και προείχαν προς το εσωτερικό του μνημείου, λαξεύτηκαν αργότερα κατά την κατασκευή της χριστιανικής εκκλησίας.

Οι λίθοι που εμφανίζουν τέτοια ίχνη είναι οι 83, 126, 128, 113, 69 και 39. Επίσης, ο λίθος 65 έχει μέγιστο σωζόμενο πάχος δεξιά 678 mm, που σημαίνει ότι προείχε προς το εσωτερικό. Τέλος, οι λίθοι 22 και 23, των οποίων το εσωτερικό πρόσωπο σώζεται και είναι σε όλη την έκταση δουλεμένο με βελόνι και αναθύρωση περιμετρικά, ανήκουν σε περιοχή όπου ο τοίχος ήταν από τους κλασικούς χρόνους δίτονος.

Ο λίθος 83 (Πί ν. 50 α), όπως αναφέρθηκε παραπάνω (§ 2.1β), ανήκει στη θέση συναντήσεως της πρώτης στρώσεως, πάνω από τον ορθοστάτη, με τον ανατολικό εγκάρσιο τοίχο. Αφού η λάξευση προχωρά βαθύτερα από το αρχικό εσωτερικό πρόσωπο του τοίχου (απομένον πάχος 56 mm), η λάξευση οφείλεται στη ρωμαϊκή κατασκευή. Στη φάση κατα-

14. Α. Παπανικολάου, ό.π.

σκευής της εκκλησίας κοβόταν μόνο όποιος λίθος προείχε. Συνεπώς, η ρωμαϊκή επέμβαση έφτασε τουλάχιστο μέχρι την επάνω επιφάνεια του ορθοστάτη του νότιου τοίχου.

Οι λίθοι 126 (Π ί ν. 50 β) και 128 (Π ί ν. 51) ανήκουν στην ομάδα της § 2.1γ (παραπάνω), ενώ ο λίθος 142 της ομάδας αυτής, που βρίσκεται αριστερά του 126, έχει εντορμίες γόμφων σε θέσεις που συμπίπτουν με τις αντίστοιχες του 83. Ο λίθος 83 έχει ήδη τοποθετηθεί στη στρώση πάνω από τον ορθοστάτη. Συνεπώς, οι δύο διαδοχικοί λίθοι 126 και 128 και η ομάδα της § 2.1γ βρίσκονται ακριβώς πάνω από την πρώτη στρώση. Μία ακόμη ένδειξη για αυτή την τοποθέτηση των δύο λίθων είναι και τα ίχνη στο εσωτερικό πρόσωπο, που δείχνουν ότι κόπηκαν κατά την κατασκευή της εκκλησίας, και όχι κατά την ανακατασκευή των ρωμαϊκών χρόνων. Από κατασκευαστική άποψη είναι λογικό οι λίθοι που δε λαξεύτηκαν από τους Ρωμαίους, επειδή δεν είχαν σοβαρές βλάβες από την πυρκαγιά, να ανήκουν σε χαμηλές στρώσεις, ώστε να εκμηδενίζεται η ροπή ανατροπής.

Οι λίθοι 23 (Π ί ν. 52 α) και 22 (Π ί ν. 52 β) αποδόθηκαν στις ανώτερες στρώσεις. όπου φαίνεται ότι ο τοίχος γινόταν δίτονος. Βρέθηκε μάλιστα τεμάχιο του αντιθήματος του λίθου που όταν τοποθετήθηκε, έτσι ώστε οι σωζόμενες επιφάνειες ώσεως να συμπέσουν, συνέπεσαν και οι θέσεις των εντορμιών του εγκάρσιου συνδέσμου (Σ χ έ δ. 5). Οι εντορμίες εγκάρσιων συνδέσμων που σώζονται δείχνουν ότι ο εγκάρσιος ανατολικός τοίχος πρόβαλε στο δεξί μισό των λίθων αυτών. Στην πρώτη στρώση κάτω από την επικρανίτιδα τοποθετήθηκε ο 23 που έχει το μικρότερο πάχος και στην τρίτη σειρά ο 22. Μία αποκατάσταση της πιθανής αρχικής συνδεσμολογίας των λίθων στη θέση αυτή φαίνεται στο Σ χ έ δ. 5.

Ο λίθος 65 (Π ί ν. 53 α), που έχει σωζόμενο πάχος μεγαλύτερο από το πάχος του τοίχου, τοποθετήθηκε πάνω από τον 128. Φαίνεται ότι στις στρώσεις 7, 8 και 9 δε λαξεύτηκαν οι λίθοι κατά τη ρωμαϊκή ανακατασκευή.

Για το λίθο 113 (Π ί ν. 53 β), που έχει λαξευμένο το δεξί τμήμα, έμεινε η θέση 5/10. Ο λίθος αυτός έχει την ιδιομορφία να μην εμφανίζει εντορμίες γόμφων στην επάνω επιφάνεια (μία εντορμία που υπάρχει οφείλεται στην αναστήλωση Μπαλάνου). Η ερμηνεία που δίνεται είναι η εξής: Στους γωνιακούς λίθους η κατακόρυφη σύνδεση μπορεί να εξασφαλιστεί ή με μία γόμφωση σχήματος Τ στη μία επιφάνεια ώσεως ή με δύο ζεύγη γομφώσεων σε δύο επιφάνειες ώσεως. Στην περίπτωση του λίθου 113 ο υπερκείμενος λίθος γομφωνόταν στην επιφάνεια ώσεως που βρισκόταν στο εσωτερικό του μνημείου και γι' αυτό το λόγο δεν υπάρχει εντορμία στο σωζόμενο τμήμα της επάνω επιφάνειάς του (βλ. Σ χ έ δ. 6).

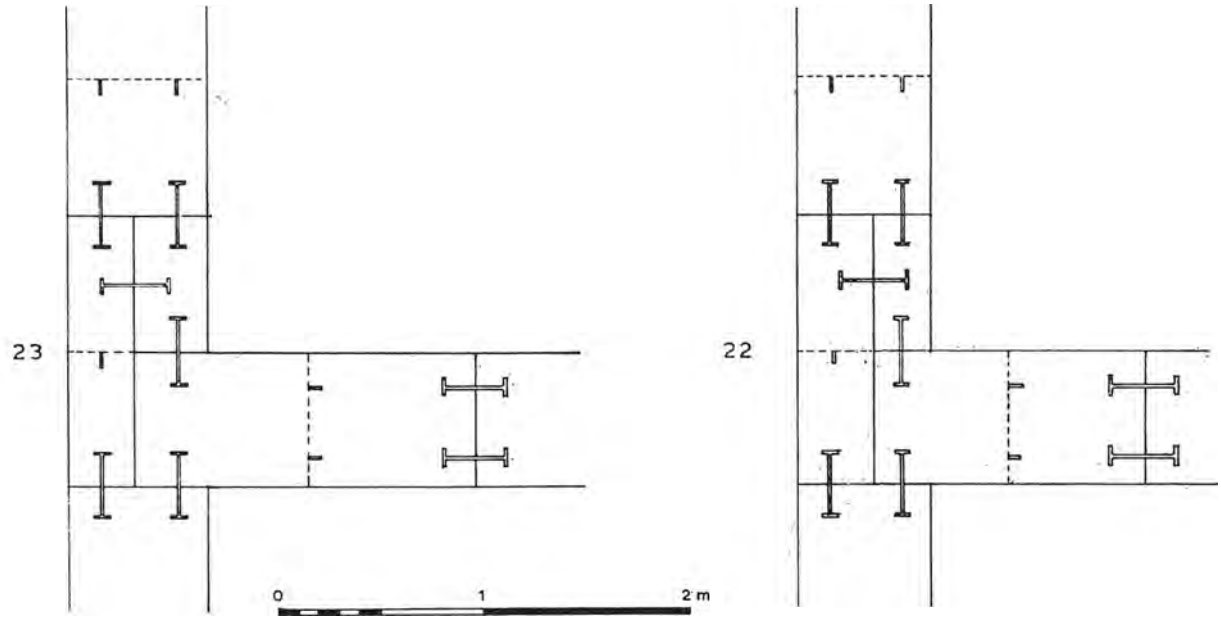
Πάνω από τον 113 τοποθετήθηκε ο λίθος 69 (Π ί ν. 54 α), που δεν εμφανίζει αρχαία γόμφωση στην αριστερή επιφάνεια ώσεως και είναι συμβιβαστός με τον 113. Τέλος, ο 39 (Π ί ν. 54 β), που έχει λαξευτεί σε μεγάλο βάθος (απομένον πάχος 375 mm), τοποθετήθηκε στη 2η σειρά μεταξύ των 22 και 23.

Με βάση αυτή τη διάταξη των λίθων δείχνονται στο Σ χ έ δ. 7 οι τρεις διαφορετικές φάσεις του ανατολικού εγκάρσιου τοίχου στη θέση συναντήσεώς του με το νότιο.

ε) Λίθοι με νεότερα λαξεύματα στο μέσο του κάτω ορίου του εξωτερικού προσώπου

Ο τελευταίος λίθος της 4ης σειράς του ανατολικού τμήματος του τοίχου, που σώζεται στην αυθεντική θέση του, είναι ο 64, στον οποίο καταλήγει μάλιστα το επιστύλιο της Προστάσεως των Καρυατίδων. Ο λίθος αυτός έχει εντορμίες γόμφων στη δυτική επιφάνεια ώσεως, που σημαίνει ότι ο τελευταίος τοποθετημένος λίθος της σειράς αυτής βρισκόταν ανατολικότερα.

Ο λίθος 127, που είχε αποδοθεί στο βόρειο τοίχο, έχει στην επάνω επιφάνεια λαξεύματα για καρκίνο, που σημαίνει ότι είχε τοποθετηθεί τελευταίος, και ένα νεότερο λάξευμα στο

Σχέδ. 5. Συνδέσεις λίθων 23 και 22 στην κλασική περίοδο.

μέσο του κάτω ορίου του σωζόμενου προσώπου. Διαπιστώθηκε ότι η θέση της σωζόμενης εντορμίας του συνδέσμου του λίθου συμπίπτει με τη θέση της αντίστοιχης εντορμίας του λίθου 64, αν ο 127 τοποθετηθεί ανατολικά του 64. Επίσης, στο σύνορο των δύο λίθων υπάρχει απόλυτη σύμπτωση και στο κάτω μέρος σχηματοποιείται και δεύτερο νεότερο λάξευμα όμοιο με αυτό του μέσου του 127.

Οι παρατηρήσεις αυτές οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο 127 είναι ο γειτονικός του 64 και μάλιστα ο τελευταίος τοποθετημένος λίθος της σειράς αυτής.

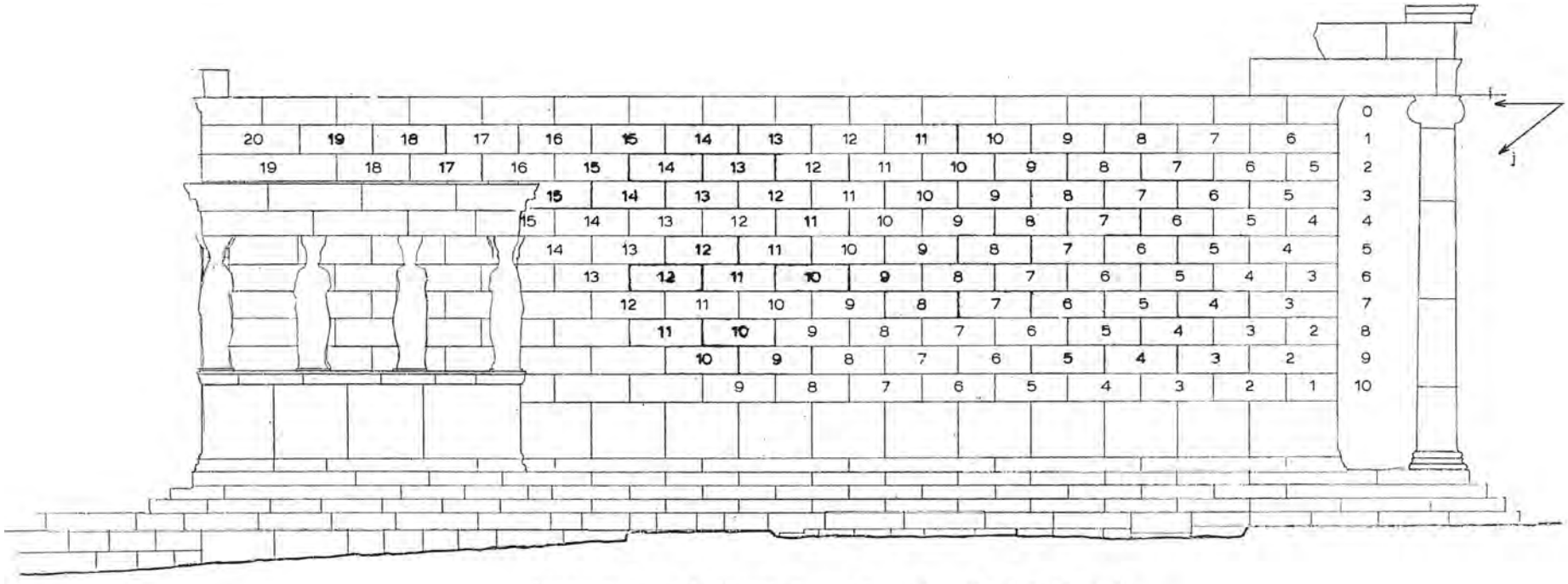
Η ύπαρξη εντορμιών γόμφων στην αριστερή επιφάνεια του λίθου δεν αποτελεί αντινομία. Η μολυβδοχόηση των γόμφων των τελευταίων τοποθετημένων λίθων γινόταν μετά την τοποθέτηση του λίθου από αυλάκι που έφτανε μέχρι την επάνω επιφάνεια [15]. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις πού, ενώ είχαν διανοιχτεί εντορμίες, δε χρησιμοποιήθηκαν, γιατί όταν γινόταν η λάξευση των κάτω εντορμιών γόμφων δεν ήταν ακόμη γνωστή η συγκεκριμένη θέση του λίθου στον τοίχο.

Προσδιορισμός και διάταξη των λίθων της ομάδας

Νεότερα λαξεύματα στο εξωτερικό πρόσωπο κάτω και στο μέσο κάθε λίθου εμφανίζονται και στους λίθους 111 και 86. Τα λαξεύματα αυτά έχουν περίπου το ίδιο μέγεθος και παρόμοια τεχνική λάξευση, όπως το αντίστοιχο του 127, σχηματοποιούν δε δοκοθήκες για την έδραση δοκών νεότερου προσκτίσματος.

Ο περιμετρικός τοίχος ενός προσκτίσματος μπροστά στο νότιο τοίχο του Ερεχθείου φαίνεται σε σχεδίασμα του Gell (1800), ενώ ο Stuart αναφέρει ότι σ' αυτή την περιοχή του μνημείου είχαν καταλύσει άνδρες του Δισδάρη στην περίοδο της τουρκοκρατίας [16]. Οι δοκο-

15. Α. Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική του Παρθενώνος, Β', σ. 271.
16. G. P. Stevens, ό.π., σ. 550.

ΣΥΝΘΗΚΗ ΓΙΑ ΝΑ ΑΝΗΚΕΙ Ο ΛΙΘΟΣ $(X_1, X_2, \ldots\ldots X_8)$ ΣΤΗ ΘΕΣΗ j/i

$X_3^{i+1,j} - K \leq X_1^{i,j} \leq X_3^{i+1,j} + K \quad \eta \quad X_1^{i,j} = X$

$X_4^{i+1,j} - K \leq X_2^{i,j} \leq X_4^{i+1,j} + K \quad \eta \quad X_2^{i,j} = X$

$X_1^{i-1,j} - K \leq X_3^{i,j} \leq X_1^{i-1,j} + K \quad \eta \quad X_3^{i,j} = X$

$X_2^{i-1,j} - K \leq X_4^{i,j} \leq X_2^{i-1,j} + K \quad \eta \quad X_4^{i,j} = X$

$X_7^{i,j-1} - K \leq X_5^{i,j} \leq X_7^{i,j-1} + K \quad \eta \quad X_5^{i,j} = X$

$X_8^{i,j-1} - K \leq X_6^{i,j} \leq X_8^{i,j-1} + K \quad \eta \quad X_6^{i,j} = X$

$X_5^{i,j+1} - K \leq X_7^{i,j} \leq X_5^{i,j+1} + K \quad \eta \quad X_7^{i,j} = X$

$X_6^{i,j+1} - K \leq X_8^{i,j} \leq X_6^{i,j+1} + K \quad \eta \quad X_8^{i,j} = X$

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ $K = 3$ ή 6 mm.

$j = 1 \longrightarrow 6 \leq i \leq 20$

$j = 2 \longrightarrow 5 \leq i \leq 19$

$j = 3 \longrightarrow 5 \leq i \leq 15$

$j = 4 \longrightarrow 4 \leq i \leq 15$

$j = 5 \longrightarrow 4 \leq i \leq 14$

$j = 6 \longrightarrow 3 \leq i \leq 13$

$j = 7 \longrightarrow 3 \leq i \leq 12$

$j = 8 \longrightarrow 2 \leq i \leq 11$

$j = 9 \longrightarrow 2 \leq i \leq 10$

$j = 10 \longrightarrow 1 \leq i \leq 9$

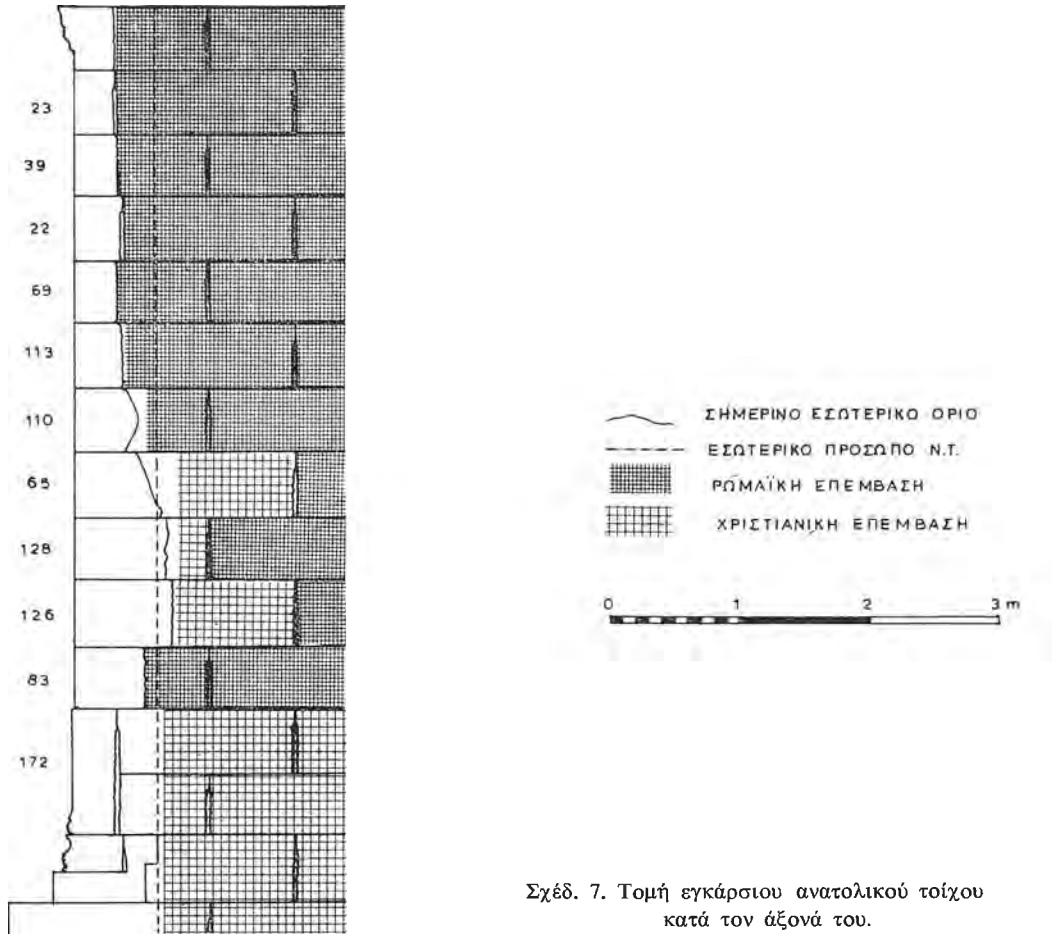
ΘΕΣΗ ΓΙΑ ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ

ΣΥΝΟΡΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΕΝΔΙΑΜΕΣΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Κ/Α	16	22	23	30	31	37	39	43	44	45	60	64	65	69	70	74	75	80	81	83	86	90	95	105	109	111	113	114	115	118	119	124	126	127	128	133	134	140	142	144	148	149	155	156	158	159	160	161	162	163	164	743	x	x	x
ΘΕΣΗ	1/20	3/11	1/12	1/6	2/19	2/16	2/11	2/18	8/6	2/5	3/5	4/15	7/9	4/10	8/9	4/5	4/4	5/14	5/13	10/7	4/12	5/4	6/13	6/3	7/13	4/13	5/10	1/7	7/12	7/11	7/3	8/12	9/8	4/14	6/8	6/4	8/2	9/11	9/7	8/7	10/3	9/2	10/10	10/9	10/8	7/10	9/6	10/4	8/3	10/2	10/1	1/17	2/6	10/6	10/5

ΣΧΕΔΙΑΣΗ: Κ. ΜΟΣΧΟΥΡΗ

Σχέδ. 6. Διατύπωση προβλήματος για ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Σχέδ. 7. Τομή εγκάρσιου ανατολικού τοίχου κατά τον άξονά του.

θήκες αντιστοιχούν πιθανώς στις δοκούς αυτού του προσκτίσματος και οπωσδήποτε έχουν σχέση με τις πυκνές δοκοθήκες των λίθων της ομάδας της § 2.1β (παραπάνω). Οι στάθμες των δύο σειρών δοκοθηκών είναι διαφορετικές και φαίνεται ότι αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές στάθμες του προσκτίσματος. Έγινε η υπόθεση ότι στις μεγάλες δοκοθήκες αντιστοιχούσαν οι δοκοί της οροφής του προσκτίσματος, ενώ στις μικρές και πυκνές, κατά 2 μέτρα περίπου χαμηλότερα, αντιστοιχούσαν οι δοκίδες ενός εξώστη ανατολικότερα της στέγης.

Ο λίθος 111 τοποθετήθηκε αμέσως μετά τον 127, γιατί η σωζόμενη εντορμία γόμφου της αριστερής επιφάνειας ώσεως συμπίπτει με την εντορμία της επάνω επιφάνειας του λίθου 81 της κάτω σειράς, που είχε τοποθετηθεί στην αυθεντική του θέση κατά την αναστήλωση Μπαλάνου. Μετά τον 111 τοποθετήθηκε ο 86. Με τη διάταξη αυτή συμβιβάζονται οι θέσεις των εντορμιών συνδέσμων και η μορφολογία των θραύσεων στα σύνορα των λίθων.

στ) Λίθοι με ίχνη νεότερων λαξευμάτων στην εσωτερική καταστραμμένη επιφάνεια

Οι λίθοι της 7ης σειράς κάτω από την επικρανίτιδα του βόρειου τοίχου εμφανίζουν στο εσωτερικό τους πρόσωπο λαξεύματα με διαστάσεις όψεως 16×16 cm και βάθος 10 cm περίπου, που έχουν αποδοθεί στη φάση της κατασκευής της χριστιανικής εκκλησίας στο

εσωτερικό του Ερεχθείου [17]. Παρόμοια λαξεύματα εμφανίζονται στην ίδια στάθμη του νότιου τοίχου στους λίθους 106 και 109 της 7ης σειράς που είναι in situ (Πίν. 55α).

Από τους αποξηλωμένους λίθους του νότιου τοίχου παρόμοια λαξεύματα στην εσωτερική καταστραμμένη επιφάνεια εμφανίζουν οι λίθοι 115, 118 και 159. Οι λίθοι αυτοί ανήκουν προφανώς στην ίδια σειρά με τους 106 και 109. Με βάση τις θέσεις των εντορμιών συνδέσμων και γόμφων, καθώς και τη σύγκριση των περιγραμμάτων, οι λίθοι αυτοί τοποθετήθηκαν στις θέσεις 7/12, 7/11 και 7/10 αντίστοιχα.

ζ) Λίθοι στη θέση συναντήσεως του νότιου τοίχου με το δυτικό εγκάρσιο

Στους λίθους της ρωμαϊκής μετασκευής του δυτικού τμήματος του νότιου τοίχου που είναι in situ, φαίνονται τα ίχνη της ανωδομίας του εγκάρσιου δυτικού τοίχου της ρωμαϊκής μετασκευής. Από τους λίθους της διασταυρώσεως του νότιου τοίχου με τη νότια παραστάδα της ανωδομής του εγκάρσιου δυτικού τοίχου [18] δε βρέθηκαν στη θέση τους μόνο οι λίθοι των δύο στρώσεων πάνω από την οροφή της Προστάσεως των Καρυατίδων.

Ο λίθος 743 (Πίν. 55β), που είχε τοποθετηθεί κατά την αναστήλωση Πιττάκη στο βόρειο τοίχο, δεν εμφανίζει τη χαρακτηριστική διάβρωση προσώπου και οι θέσεις των επάνω εντορμιών γόμφων δε συμβιβάζονται με τη φορά δομήσεως του βόρειου τοίχου. Στο εσωτερικό μισοκαταστραμμένο πρόσωπο φαίνονται ίχνη λαξεύσεως του λίθου σε βάθος τέτοιο, ώστε το απομένον πάχος να είναι 66 cm περίπου. Τα ίχνη λαξεύσεως ξεκινούν από απόσταση 38 cm περίπου από τη δεξιά επιφάνεια ώσεως του λίθου και φτάνουν μέχρι τα 80 cm περίπου. Η θέση αυτή του απολαξευμένου τμήματος του λίθου αποκλείει την περίπτωση να ανήκει στην ομάδα της § 2.1δ, ενώ είναι απόλυτα συμβιβαστή με τη θέση της ρωμαϊκής μετασκευής στον εγκάρσιο δυτικό τοίχο. Η μόνη δυνατή θέση αυτού του λίθου είναι η 1/17, ακριβώς κάτω από την επικρανίτιδα.

2.2. Χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή

Μετά τον προσδιορισμό και τη διάταξη στο επίπεδο του τοίχου των λίθων των χαρακτηριστικών ομάδων, έπρεπε να γίνει η διάταξη των υπόλοιπων λίθων για τους οποίους δε διαθέταμε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, εκτός των εντορμιών και των υψών. Οι λίθοι που είναι in situ ή προσδιορίστηκαν οι θέσεις τους από τις χαρακτηριστικές ομάδες είναι συνολικά 52. Έμειναν, συνεπώς, για τοποθέτηση 46 ακόμη λίθοι και 19 επιπλέον που θα κατασκευαστούν από νέο μάρμαρο στις θέσεις εκείνων που δε σώζονται. Είναι φανερό ότι το πρόβλημα έχει μεγάλο βαθμό αοριστίας, αφού πολλές εντορμίες είναι καταστραμμένες και οι 19 νέοι λίθοι μπορούν να θεωρηθούν γειτονικοί σε κάθε αυθεντικό.

Για τη λύση του προβλήματος χρησιμοποιήθηκε ηλεκτρονικός υπολογιστής. Στο Σχέδ. 6 φαίνεται η κατάστρωση του προγράμματος. Η αρίθμηση των μελών έγινε έτσι, ώστε δύο λίθοι διαδοχικών σειρών που γομφώνονται μεταξύ τους να έχουν τον ίδιο αύξοντα αριθμό στη σειρά. Πρόκειται για ένα μη ορθογώνιο σύστημα συντεταγμένων προσαρμοσμένο στη μορφή του ισόδομου συστήματος δομήσεως του τοίχου, που διευκολύνει τη μαθηματική διατύπωση του προβλήματος. Οι συνοριακές και ενδιάμεσες συνθήκες καθορίζονται από τα χαρακτηριστικά των ήδη τοποθετημένων λίθων.

Επειδή όταν γειτονεύουν δύο λίθοι δεν υπάρχει πάντα απόλυτη σύμπτωση των εντορ-

17. Ο.Ε.Σ.Μ.Α., ό.π., σ. 126.
18. Α. Παπανικολάου, ό.π.

μιών (βλ. παραπάνω, σ. 169, § 1.1), αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχει σημαντική απόκλιση, και επειδή όταν υπάρχουν μισοκαταστραμμένες εντορμίες η μέτρηση είναι προσεγγιστική, στη διατύπωση του προβλήματος έγινε πρόβλεψη ανοχής ± 3 mm ή ± 6 mm αντίστοιχα. Η διατύπωση του προγράμματος σε γλώσσα fortran (v) και η εισαγωγή του προβλήματος στον ηλεκτρονικό υπολογιστή έγινε από το μηχανολόγο-ηλεκτρολόγο M.S. κ. Γ. Θεοδοσίου.

Επειδή, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο αριθμός των δυνατών συνδυασμών είναι πολύ μεγάλος και ο έλεγχός τους θα απαιτούσε συνεχή απασχόληση του υπολογιστή για μεγάλο χρονικό διάστημα, δε ζητήθηκαν συνολικές λύσεις. Με αφετηρίες τους ήδη τοποθετημένους λίθους, αναζητήθηκε το σύνολο των πιθανών γειτονικών. Κάθε πιθανός λίθος ελέγχθηκε όσον αφορά το ύψος, τη μορφολογία της θραύσεως στο σύνολο και άλλα πιθανά ίχνη που αποτελούν ενδείξεις γειτονιάς. Στη συνέχεια γινόταν η επιλογή ενός γειτονικού για κάθε αφετηρία και προχωρούσαμε στην αναζήτηση των επομένων κ.ο.κ., μέχρι να εξαντληθούν οι λίθοι που διαθέταμε. Στην περίπτωση που δεν εξασφαλιζόταν το συμβιβαστό των θέσεων των εντορμιών, επανερχόμαστε και αναθεωρούσαμε μια ενδιάμεση επιλογή.

Στις διαδοχικές φάσεις επιλύσεως του προβλήματος προέκυπταν και νέα δεδομένα που έδιναν και νέες συνθήκες. Για παράδειγμα, οι λίθοι της ομάδας της § 2.1ε δεν είχαν εντοπιστεί στην πρώτη φάση διατυπώσεως του προβλήματος. Η θέση τους όμως προέκυψε από μία πιθανή λύση και στη συνέχεια αποτέλεσε ενδιάμεση συνθήκη.

2.3. Δοκιμαστική σύνθεση σειρών στο έδαφος

Για τον έλεγχο της διαδοχής των λίθων της πρώτης σειράς πάνω από τον ορθοστάτη έγινε δοκιμαστική διάταξη στο έδαφος. Για το σκοπό αυτό διαμορφώθηκε ξύλινο οριζόντιο επίπεδο πάνω σε δύο σιδηροτροχιές και τοποθετήθηκαν οι λίθοι διαδοχικά, ώστε να εφάπτονται μεταξύ τους. Η δοκιμή έδειξε ότι η διάταξη αυτή ικανοποιεί τις απαιτήσεις συμβιβαστού των θέσεων των εντορμιών των υπομοχλίων.

Η δοκιμή της διαδοχής των λίθων για κάθε σειρά και για δύο διαδοχικές σειρές κάθε φορά θα έδινε οπωσδήποτε πολύτιμα στοιχεία και θα επιβεβαίωνε ή θα διόρθωνε σε κάποιες περιπτώσεις τη διάταξη. Αυτή όμως η εργασία είναι χρονοβόρα, πολυδάπανη και οι συνεχείς μεταφορές των λίθων είναι δυνατό να προκαλέσουν μικροφθορές. Για τους λόγους αυτούς η δοκιμή στο έδαφος περιορίστηκε στην πρώτη σειρά (Πίν. 58).

2.4. Χρήση φωτογραφικής συνθέσεως (φωτομοντάζ)

Για την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων του υπολογιστή με σύγκριση της μορφολογίας της θραύσεως στο σύνορο των λίθων, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της φωτογραφικής συνθέσεως. Περιορίστηκαν έτσι στο ελάχιστο οι συνεχείς αυτοψίες στους λίθους που βρίσκονταν στο έδαφος.

Κάθε λίθος φωτογραφήθηκε μετωπικά από σταθερή περίπου απόσταση. Κάθε φωτογραφία εκτυπώθηκε έτσι, ώστε ο λίθος να είναι σε κλίμακα 1:10. Στη συνέχεια τοποθετήθηκαν οι φωτογραφίες των λίθων των χαρακτηριστικών ομάδων στις ήδη προσδιορισμένες θέσεις και δοκιμαζόταν η φωτογραφία κάθε πιθανού γειτονικού λίθου.

Στον Πίν. 56β, που αποτελεί φωτογραφική σύνθεση της τελικής προτάσεως φαίνεται σε πολλές θέσεις η χαρακτηριστική ομοιότητα των θραύσεων και των απολεπίσεων στα σύνορα των γειτονικών λίθων (πρβλ. και Πίν. 56α).

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

3.1. Πρόταση για την ανασύνθεση

Στον Πίν. 57 φαίνεται η φωτογραφική σύνθεση της προτάσεως, για την ανασύνθεση του αναστηλωμένου τμήματος του νότιου τοίχου. Έχουν τοποθετηθεί σε 19 θέσεις λίθοι από νέο μάρμαρο σε αντικατάσταση των καταστραμμένων, ενώ οι συμπληρώσεις με αρχαία κομμάτια από άλλα αρχιτεκτονικά μέλη της προηγούμενης αναστηλώσεως έχουν αντικατασταθεί επίσης με νέο μάρμαρο. Η πρόταση περιλαμβάνει τους λίθους που διαπιστώθηκε ότι είναι in situ, τους λίθους που επιβεβαιώθηκε ότι τοποθετήθηκαν κατά την προηγούμενη αναστήλωση στις αυθεντικές θέσεις, τους λίθους των χαρακτηριστικών ομάδων και τους υπόλοιπους λίθους σε διάταξη που ικανοποιεί τη συνθήκη συμβιβαστού των εντορμιών συνδέσμων και γόμφων κτλ. Από όσα εκτέθηκαν πιο πάνω, ειναι φανερό ότι η πρόταση αυτή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί με βεβαιότητα ως η αυθεντική δομή του τοίχου. Περιλαμβάνει όμως μεγάλο αριθμό λίθων (οι 52 των χαρακτηριστικών ομάδων) στις αυθεντικές θέσεις τους και τους υπόλοιπους σε θέσεις που ανταποκρίνονται στα δεδομένα που διαθέτουμε.

3.2. Αύξηση της διδακτικής αξίας του μνημείου

Η αναδιάταξη των λίθων του νότιου τοίχου, σε συνδυασμό με την προγραμματιζόμενη αντίστοιχη εργασία στο βόρειο τοίχο, αυξάνει τη διδακτική αξία του μνημείου.

Συνοπτικά τα στοιχεία που προέκυψαν από τη μελέτη είναι:

Από τους αποξηλωμένους λίθους του νότιου και του βόρειου τοίχου διαπιστώθηκε ότι 6 από τους λίθους που ήταν τοποθετημένοι στο βόρειο τοίχο ανήκουν στο νότιο, από τους τοποθετημένους στο νότιο ανήκουν 23 στο βόρειο, 1 στον ανατολικό θυραίο και 1 στον ανατολικό εγκάρσιο.

Προσδιορίστηκε η αυθεντική δομή της πρώτης πάνω από τον ορθοστάτη του νότιου τοίχου σειράς.

Προσδιορίστηκε η αυθεντική θέση των σωζόμενων λίθων των γειτονικών με τους γωνιακούς της ανατολικής παραστάδας.

Προσδιορίστηκε η δομή του νότιου τοίχου στη θέση συναντήσεως με τον ανατολικό εγκάρσιο, καθώς και οι διάφορες ιστορικές φάσεις της περιοχής.

Σχηματοποιήθηκε στην εξωτερική όψη του τοίχου η προβολή του προσκτίσματος της περιόδου της τουρκοκρατίας (β΄ μισό 18ου αι.).

Τοποθετήθηκαν στη σωστή σειρά οι λίθοι με τα ίχνη δοκοθηκών της χριστιανικής εκκλησίας στην εσωτερική επιφάνεια, αντίστοιχα με τα ίχνη του βόρειου τοίχου.

Η τοποθέτηση του λίθου 43 στη θέση 2/18 βοήθησε στην κατανόηση της δομήσεως της κόγχης στο δυτικό άκρο του τοίχου.

Η τοποθέτηση του λίθου 743 στη θέση 1/7 ολοκλήρωσε το τμήμα του τοίχου στη θέση συναντήσεώς του με το δυτικό εγκάρσιο της ρωμαϊκής μετασκευής.

3.3. Οι νέες συνδέσεις των λίθων μεταξύ τους

Η διάταξη των λίθων έτσι, ώστε να συμπίπτουν οι θέσεις των κλασικών εντορμιών, διευκολύνει τη σύνδεση των λίθων μεταξύ τους με την ελάχιστη δυνατή επέμβαση στο αρχαίο υλικό. Οι σύνδεσμοι των δύο προηγούμενων αναστηλώσεων, και ιδιαίτερα της αναστηλώσεως Πιττάκη, είχαν κατά κανόνα μορφή ⊓. Η διόγκωση των σκελών του Π, που αγκυρώνονταν στη μάζα του μαρμάρου, προκάλεσε θραύση ή ρηγμάτωση σε αρκετό βάθος από την

επάνω επιφάνεια, με αποτέλεσμα οι νέες αυτές εντορμίες να μην μπορούν να αξιοποιηθούν για τις σημερινές συνδέσεις, στην περίπτωση που δε γινόταν αναδιάταξη των λίθων. Αντίθετα, στις κλασικές συνδέσεις μορφής ⊢ έχουμε θραύση ή ρηγμάτωση σε βάθος όσο το βάθος της εντορμίας ή και λίγο μεγαλύτερο, ενώ από εκεί και κάτω το μάρμαρο είναι υγιές.

Για τη σύνδεση των λίθων μεταξύ τους προτείνεται να χρησιμοποιηθούν σύνδεσμοι σχήματος ⌐ από ράβδους τιτανίου, διαμέτρου 10 mm. Τα κατακόρυφα σκέλη του ⌐ θα αγκυρωθούν σε τρύπες διαμέτρου 14 mm, που θα ανοιχτούν στη θέση συναντήσεως του διαμήκους και εγκάρσιου σκέλους της αρχαίας εντορμίας ⌐ και σε βάθος 100 mm. Υλικό πληρώσεως θα είναι τσιμεντοκονία με λευκό τσιμέντο και λεπτόκοκκη χαλαζιακή άμμο. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγεται η διάνοιξη νέων εντορμιών και, σε σχέση με την επέμβαση που έγινε στο αρχαίο υλικό κατά τις προηγούμενες αναστηλώσεις, η προτεινόμενη επέμβαση είναι ελάχιστη.

Φεβρουάριος 1982 *ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΜΠΑΣ*

ΤΑ ΣΧΙΣΤΟΕΙΔΟΥΣ ΜΟΡΦΗΣ ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ ΣΤΟ ΕΡΕΧΘΕΙΟ

(Σχέδ. 1-6· Πίν. 59-61)

Στο Ερέχθειο διατηρούνται σήμερα πέντε σχιστοειδούς (πρισματικής) μορφής ανοίγματα. Από αυτά τα τρία βρίσκονται στο νότιο τοίχο και τα δύο στο βόρειο, στην 6η σειρά επάνω από τους εσωτερικούς ορθοστάτες του μνημείου.

Η μέχρι σήμερα εμπειρία από την κατασκευή των ναών της κλασικής αρχαιότητας δεν επέτρεψε να αποδοθούν τέτοιου είδους ανοίγματα στην αρχική φάση του κτιρίου. Έτσι θεωρήθηκε ότι προέρχονται από τη φάση μετατροπής του Ερεχθείου σε χριστιανική βασιλική τον 6ο ή 7ο μ.Χ. αι., άποψη που διατυπώθηκε κατά καιρούς και οριστικοποιήθηκε μετά τη δημοσίευση του G. T. Stevens για το Ερέχθειο [1].

Το ερέθισμα για τη μελέτη των ανοιγμάτων έδωσαν οι εντορμίες που υπάρχουν στην εσωτερική παρειά των ορθοστατών του νότιου τοίχου, βρίσκονται πάνω από κάθε άνοιγμα (Πίν. 59 α) και διατηρούνται στον 3ο και 7ο από Α. ορθοστάτη[2]. Το ύψος τους είναι τόσο όση η απόσταση μεταξύ της επάνω παρειάς του ανοίγματος και της επάνω εδράσεως του ορθοστάτη (Πίν. 59 β).

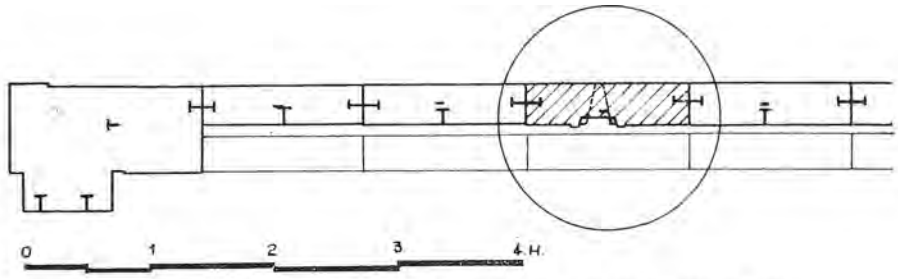
Παρατηρήθηκε ότι στις εντορμίες αυτές η λάξευση έγινε με λεπτό βελόνι και με κατεύθυνση (φορά) περίπου κατακόρυφη, όπως φαίνεται από τα ίχνη που διατηρήθηκαν (Πίν. 59 γ). Κάτι τέτοιο, όμως, θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί αν ήταν ήδη τοποθετημένη η πρώτη σειρά των λίθων επάνω από τον ορθοστάτη. Είναι όμως γνωστό ότι ο νότιος τοίχος σωζόταν τουλάχιστο μέχρι το ύψος της επικρανίτιδας την εποχή της μετατροπής του μνημείου σε βασιλική.

Ένα ακόμη στοιχείο είναι η διαμόρφωση των εσωτερικών παρειών των τριών ορθοστατών και ιδιαίτερα του 3ου από Α. ορθοστάτη, που διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση από τους δύο άλλους. Στον ορθοστάτη αυτό φαίνονται δεξιά, αριστερά και κάτω από το περίγραμμα του ανοίγματος τρεις ταινίες αναθυρώσεως: δύο κατακόρυφες και μία οριζόντια (Σχέδ. 1-2· Πίν. 59 γ). Οι δύο κατακόρυφες έχουν πλάτος 0,06 μ. και προεξέχουν από το επίπεδο της παρειάς 0,02 μ., ενώ στο κάτω πέρας τους έχει διαμορφωθεί, με λεπτό

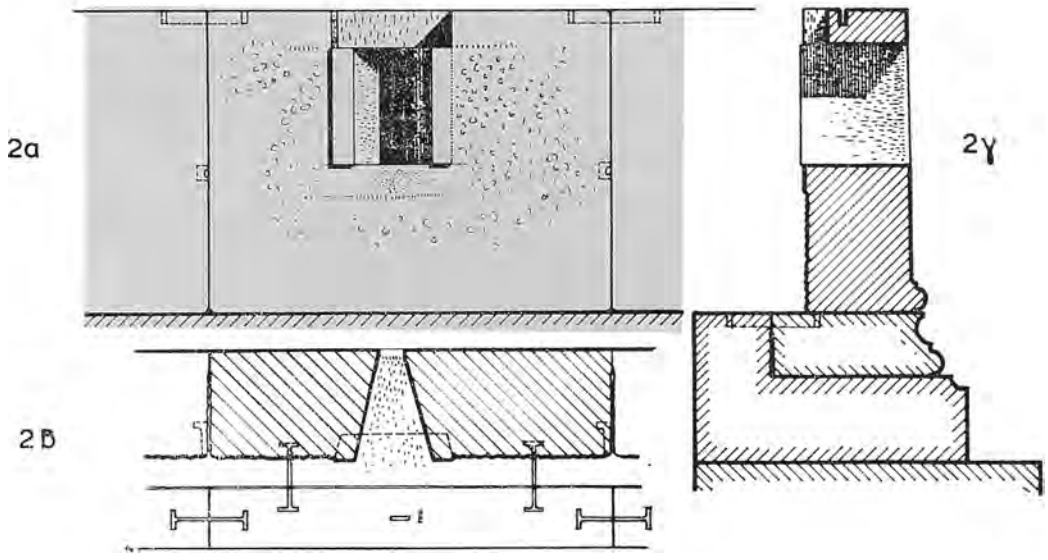
1. G. T. Stevens - J. Patton - L. Caskey, The Erechtheum, σ. 513 κ.ε., όπου διατυπώνεται η άποψη ότι τα ανοίγματα δημιουργήθηκαν κατά τη μετατροπή του ειδωλολατρικού ναού σε χριστιανική βασιλική. Την άποψη αυτή δέχεται επίσης ο Ι. Τραυλός στο Pictorial Dictionary of Ancient Athens, σ. 215, σχέδ. 279.

Το όλο ζήτημα έχει όμως προϊστορία. Ο Bötticher σε άρθρα του στο Bauwesen IX (1859), σ. 317-321 και στο Untersuchungen (1864), σ. 198 κ.ε. διατυπώνει την άποψη ότι πρέπει να σχετίζονται με το κλασικό Ερέχθειο. Την άποψη αυτή ασπάστηκε επίσης ο Michaelis (AM II (1877), σ. 20), την οποία αναίρεσε κατόπιν μετά τη δημοσίευση των Borrmann (AM VI (1881), σ. 384) και Ραγκαβή (ό.π., VII (1882), σ. 264-267).

2. Το συγκεκριμένο θέμα έγινε δυνατό να εξεταστεί από την αρχή και πιο αναλυτικά μετά την απομάκρυνση των αναστηλωμένων λίθων του νότιου τοίχου από το Ερέχθειο και την αφαίρεση της οπτοπλινθοδομής που υπήρχε στην εσωτερική παρειά των ορθοστατών και που είχε τοποθετηθεί κατά τις δύο προηγούμενες αναστηλώσεις στη θέση των «χαμένων» σήμερα αντιθημάτων. Η εργασία αυτή αποτελεί μέρος του προγράμματος για την αποκατάσταση του Ερεχθείου.

Σχέδ. 1. Ερέχθειο. Ο 3ος από Α. ορθοστάτης του νότιου τοίχου.

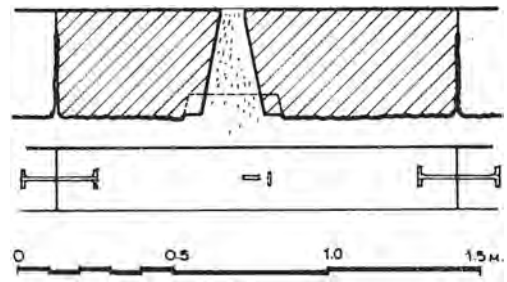
Σχέδ. 2. Ερέχθειο: α) Η εσωτερική προς Β. όψη του ορθοστάτη αποκαταστημένη γραφικά. β) Οριζόντια τομή του ορθοστάτη στη θέση του ανοίγματος (αποκατάσταση). γ) Κατακόρυφη τομή του ορθοστάτη στή θέση τοῦ ανοίγματος (αποκατάσταση).

οδοντωτό εργαλείο (ντισλίδικο ή φαγάνα), η τρίτη οριζόντια αναθύρωση, πλάτους 0,09 μ. Το άκρο της ορίζει και την κάτω παρειά του ανοίγματος που απέχει από την κάτω έδραση του ορθοστάτη 0,489 μ., όσο είναι και το ύψος ενός δόμου του Ερεχθείου, δηλαδή $1^1/_2$ αττικά πόδια. Τα ανάλογα στοιχεία υπάρχουν τόσο στον 7ο, όσο και στον 11ο από Α. ορθοστάτη, αν και σε μικρότερη κλίμακα εξαιτίας των καταστροφών που υπέστησαν[3] (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 60 α-β).

Η ποιότητα της κατασκευής και η θέση του ανοίγματος στον ορθοστάτη δε δικαιο-

3. Στον 7ο από Α. ορθοστάτη διατηρείται η εντορμία επάνω από το άνοιγμα με ίχνη ανάλογα της εντορμίας που περιγράφτηκε, καθώς και τα ίχνη της λαξεύσεως στις κατακόρυφες παρειές του ανοίγματος (Π ί ν. 60 β). Στην εσωτερική επίσης επιφάνεια του ορθοστάτη διατηρούνται τα ίχνη της «αναθυρώσεως», η οποία όμως «εισέχει» από το επίπεδο της κατακόρυφης εσωτερικής παρειάς (Σ χ έ δ. 3). Είναι καθαρά ζήτημα οικονομίας της κατασκευής. Στον 11ο από Α. ορθοστάτη διαγράφεται μόνο το γενικό περίγραμμα του ανοίγματος, λόγω μεταγενέστερων καταστροφών, ώστε να μη διακρίνονται τα στοιχεία της αρχικής φάσεως της κατασκευής, εκτός από περιοχές της κάτω παρειάς (Π ί ν. 60 β).

λογούν την εκ των υστέρων κατασκευή των ανοιγμάτων. Αν υποθέσουμε πως τα ανοίγματα κατασκευάστηκαν για τη χριστιανική εκκλησία, τότε πρέπει να δεχτούμε πως η μετασκευή αυτή έγινε πολύπλοκα, από ιδιαίτερα επιδέξιους τεχνίτες, σε μια περίοδο όπου η λιθοξοϊκή τέχνη πολύ απέχει από αυτή των κλασικών χρόνων. Δηλαδή οι τεχνίτες της εποχής εκείνης, για να κατασκευάσουν τα ανοίγματα, αφαίρεσαν τα εσωτερικά αντιθήματα των ορθοστατών σε τρεις περιοχές του νότιου τοίχου, δημιούργησαν τις κατακόρυφες προ-

Σχέδ. 3. Ερέχθειο. Οριζόντια τομή του 7ου από Α. ορθοστάτη του νότιου τοίχου στη θέση του ανοίγματος (αποκατάσταση).

εξέχουσες αναθυρώσεις απολαξεύοντας τον ορθοστάτη σε βάθος τουλάχιστον 0,02 μ. εσωτερικά και κατόπιν διάνοιξαν το άνοιγμα. Στη συνέχεια επανατοποθετήθηκαν καινούργια αντιθήματα, αφού προηγουμένως σχηματοποίησαν σ' αυτά τη συνέχεια του ανοίγματος από την εσωτερική πλευρά του μνημείου. Όλα τα παραπάνω αντιβαίνουν στον κανόνα της οικονομίας της κατασκευής. Είναι ακόμα γνωστό το πόσο αδέξια αφαιρέθηκε ο εγκάρσιος ανατολικός τοίχος και καταστράφηκε ο ανατολικός θυραίος για να δημιουργηθεί το Ιερό της βασιλικής, ώστε μια τέτοιου είδους μετασκευή για τη δημιουργία των πρισματοειδούς μορφής ανοιγμάτων πρέπει μάλλον να αποκλειστεί.

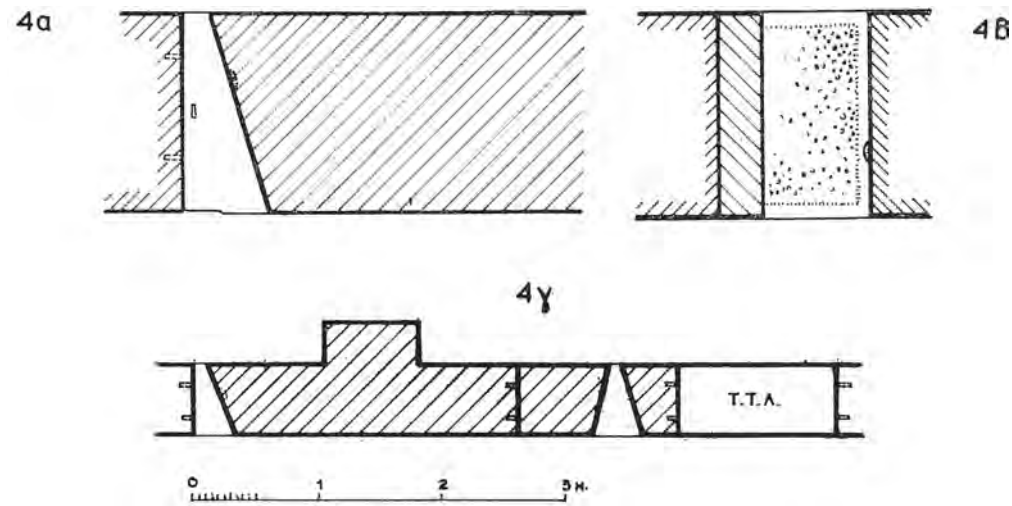
Ας εξετάσουμε τώρα ποια ήταν η αρχική μορφή των αντιθημάτων στο νότιο τοίχο στις περιοχές των ανοιγμάτων και ποια η σημασία των διατηρούμενων εντορμιών στους ορθοστάτες.

Η κατεργασία των ανοιγμάτων στους ορθοστάτες πρέπει να έγινε μετά την τοποθέτησή τους στο μνημείο. Αυτό συμπεραίνεται από τα ίχνη που άφησαν τα εργαλεία κατεργασίας επάνω στο μάρμαρο. Πρώτα πρέπει να «σημαδεύτηκε» το άνοιγμα από την εξωτερική κατακόρυφη παρειά κάθε ορθοστάτη και «καθαρίστηκε» το μάρμαρο σε βάθος 0,02-0,03 μ. με τη βοήθεια οδοντωτού εργαλείου. Κατόπιν πραγματοποιήθηκε προσεκτικά η συνολική διάνοιξη του ανοίγματος από μέσα προς τα έξω με τη βοήθεια βελονιών, που στην τελική φάση διανοίξεως είχαν λεπτή μύτη (Π ί ν. 59 β). Τα ίχνη της φοράς του χτυπήματος είναι περίπου οριζόντια. Έτσι, στην εξωτερική παρειά των ορθοστατών διαμορφώθηκαν ορθογωνικά ανοίγματα, ύψ. 0,36, πλ. 0,08 μ., και λόγω της τραπεζιοειδούς διατομής των ανοιγμάτων το πλάτος στη βόρεια άκρη του αντιθήματος κατέληγε στα 0,35 μ. περίπου.

Από τη διατηρούμενη οριζόντια αναθύρωση στην κάτω παρειά του ανοίγματος στον 3ο από Α. ορθοστάτη συμπεραίνεται ότι η κατώτερη σειρά των διπλών σε ύψος αντιθημάτων των ορθοστατών είχε επίσης ύψος 0,489 μ. Παρόμοιο ήταν και το ύψος της ανώτερης σειράς, αφού το ύψος του ορθοστάτη είναι 0,978 μ. ή 3 αττικά πόδια. Ας δούμε ποια είναι η πλοκή των λίθων των αντιθημάτων στην αρχική φάση της κατασκευής:

α) Η κάτω σειρά διασταυρώνεται στο μέσο με τους προς Ν. ορθοστάτες.

β) Η επάνω σειρά τοποθετείται στο ίδιο μήκος με τους ορθοστάτες (Σ χ έ δ. 1). Έτσι τα αντιθήματα της επάνω σειράς που περιείχαν το κάθε άνοιγμα, θα πρέπει να είχαν κατασκευαστεί εντελώς ιδιόμορφα. Αν από τα μέλη αυτά είχε κοπεί και αφαιρεθεί τμήμα ίσο με το άνοιγμα, τότε θα απέμενε στο μέσο μία λωρίδα, πάχ. 0,125 μ., που θα δημιουργούσε πολλά προβλήματα στη διαδικασία κατεργασίας, αναρτήσεις μεταφοράς και τοποθετήσεως, όταν δεξιά και αριστερά της λωρίδας αυτής θα «κρέμονταν» δύο πολλαπλάσιοι σε βάρος όγκοι μαρμάρου και θα υπήρχε κίνδυνος θραύσεως στην αδυνατισμένη περιοχή της διατομής. Κρίθηκε σκοπιμότερο να χωριστεί το κάθε αντίθημα σε δύο τμήματα, που τοποθετήθηκαν το ένα ανεξάρτητα από το άλλο. Στη συνέχεια διαμορφώθηκε στο κάθε τμήμα και προς την πλευρά του ανοίγματος από μία εντορμία πλάτους όσο και αυτή που βρίσκεται στους τρεις ορθοστά-

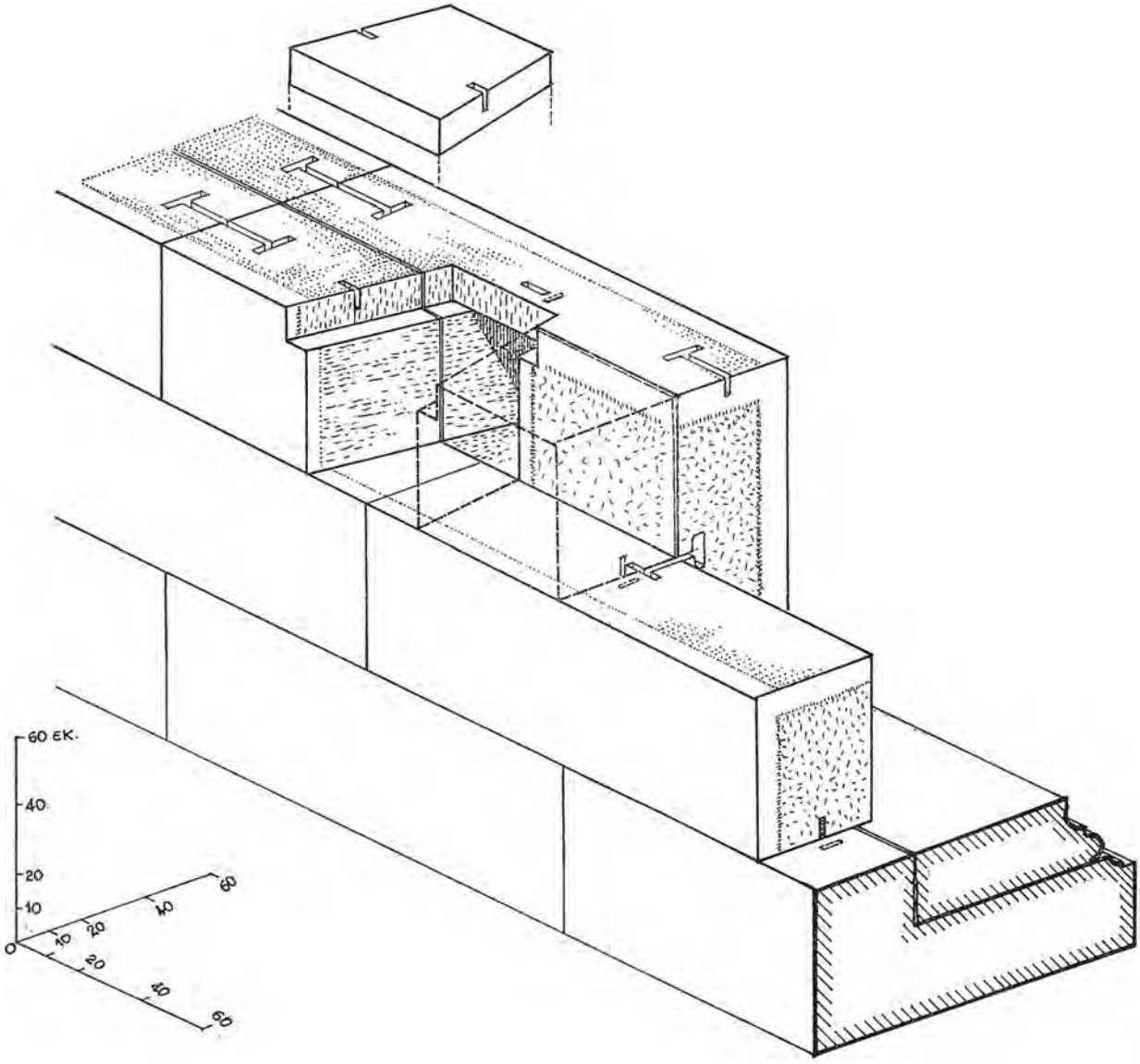

Σχέδ. 4. Ερέχθειο: α) Οριζόντια τομή στο προς Δ. άνοιγμα του βόρειου τοίχου. β) Κατακόρυφη τομή στο δυτικό άνοιγμα του βορείου τοίχου. γ) Τα ανοίγματα στην 6η σειρά λίθων τοῦ βορείου τοίχου.

τες και κατόπιν συνδέθηκαν μεταξύ τους τα δύο τμήματα, και ο ορθοστάτης με ένα μαρμάρινο επίθημα, που είχε και αυτό τραπεζιοειδή κάτοψη. Η γραφική αποκατάσταση φαίνεται στο Σ χ έ δ ι ο 5 (Π ί ν. 59 γ, 60 γ, 61 α). Τα ανοίγματα δεν έφταναν μέχρι την επάνω έδραση των ορθοστατών. Αυτό οφείλεται στην ύπαρξη των εντορμιών των γόμφων που υποδέχονταν, στην περιοχή που εξετάζεται, τους υπερκείμενους λίθους της πρώτης σειράς του νότιου τοίχου [4].

Αντίστοιχα με τα ανοίγματα του νότιου τοίχου είναι και τα δύο διατηρούμενα και στο βόρειο τοίχο του Ερεχθείου. Το πρώτο, δυτικότερο, άνοιγμα βρίσκεται μεταξύ των επιφανειών ώσεως του πρώτου και δεύτερου, μετά τον παραστάτη του βόρειου θυρώματος, λίθου (Σ χ έ δ. 4 α, β). Έχει διαστάσεις : ύψος 0,347, πλάτος εξωτερικά 0,08 και εσωτερικά 0,28 μ. Η κατακόρυφη παρειά του ανοίγματος από Α. έχει λαξευτεί προσεκτικά στα τρία

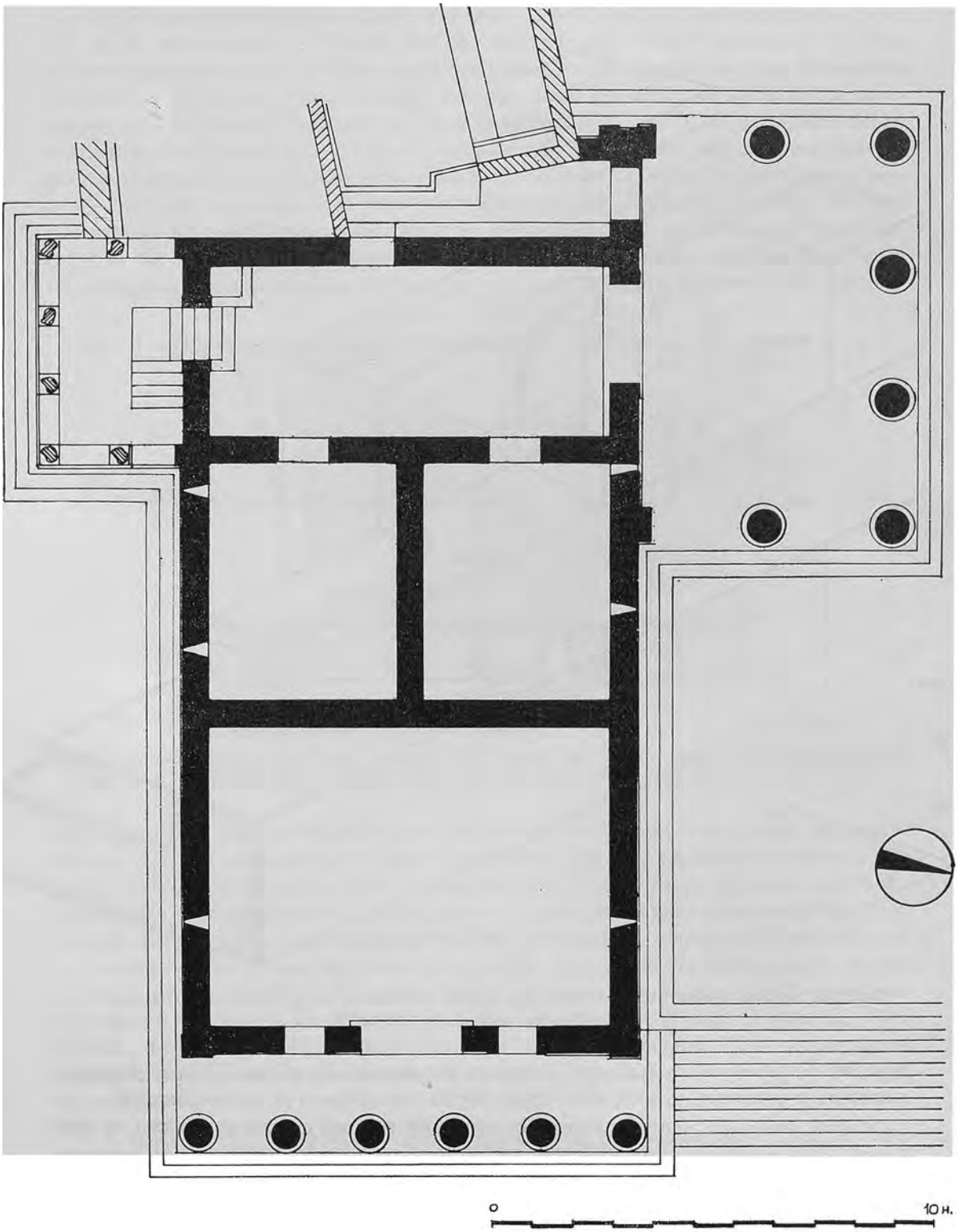
4. Σημειώνεται ότι το όλο θέμα συζητήθηκε στην Επιτροπή Συντηρήσεως των Μνημείων της Ακροπόλεως στη συνεδρίαση της 7.3.1981 (βλ. πρακτ. 4), όπου η άποψη έγινε ομόφωνα αποδεκτή και δόθηκε η εντολή για την αποκατάσταση των τριών ανοιγμάτων του νότιου τοίχου στα αντιθήματα των ορθοστατών, που θα γίνονταν από νέο μάρμαρο. Σήμερα μπορεί να δει κανείς στο Ερέχθειο την αποκατάσταση των ανοιγμάτων αυτών.

Σχέδ. 5. Ερέχθειο. Γραφική αποκατάσταση του τρόπου κατασκευής του ανοίγματος στον 3ο από Α. ορθοστάτη του νότιου τοίχου.

άκρα της με οδοντωτό εργαλείο, ενώ εσωτερικά της περιταίνειας με λεπτό βελόνι χτυπημένο κάθετα στην επιφάνεια, γεγονός που δείχνει πως θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί η εργασία αυτή αν ο λίθος βρισκόταν στη θέση του. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τη θέση του υπομοχλίου στην περιοχή εδράσεως της λαξευμένης παρειάς, που δείχνει ότι χρησιμοποιήθηκε για την αρχική τοποθέτηση του λίθου στη θέση του (Πίν. 61 β).

Το δεύτερο άνοιγμα, που βρίσκεται στον 3ο από Α. λίθο από τον παραστάτη του βόρειου θυρώματος, προέρχεται επίσης από την αρχική φάση της κατασκευής του μνημείου,

Σχέδ. 6. Γραφική αποκατάσταση των θέσεων των ανοιγμάτων στο κλασικό Ερέχθειο.

Αυτό έχει εξωτερικές διαστάσεις : ύψος 0,335, πλάτος 0,072 μ. και αντίστοιχες εσωτερικές 0,35 και 0,29 μ. Από τα ίχνη λαξεύσεως που διατηρούνται σήμερα στις παρειές του ανοίγματος διαπιστώνεται ότι η κατεργασία του μέλους έγινε στο έδαφος, πριν την τοποθέτησή του και γυρισμένου ανάποδα, δηλαδή με την επάνω έδραση στο έδαφος. Αυτό φαίνεται από τα ίχνη του βελονιού στις δύο κατακόρυφες παρειές του ανοίγματος, που έχουν φορά λαξεύσεως από «κάτω» προς τα «πάνω», δηλαδή από την κάτω προς την επάνω επιφάνεια εδράσεως του λίθου, κάτι που θα ήταν πρακτικά αδύνατο να πραγματοποιηθεί αν το μέλος βρισκόταν τοποθετημένο στον τοίχο [5] (Πίν. 65γ).

Από τα δεδομένα της κατεργασίας του υλικού διαπιστώνεται ότι τα πρισματοειδούς μορφής σχιστοειδή ανοίγματα στο Ερέχθειο προγραμματίστηκαν και κατασκευάστηκαν κατά τη φάση οικοδομήσεως του μνημείου. Σήμερα διατηρούνται πέντε· πρέπει όμως στην αρχαιότητα να ήταν έξι και να υπήρχε και τρίτο άνοιγμα στο βόρειο τοίχο.

Αυτό μπορεί να συναχθεί έμμεσα από την εσωτερική διάταξη του ναού. Ο ανατολικός εγκάρσιος τοίχος χώριζε το Ερέχθειο σε δύο κύριους χώρους. Αν αποδεχθούμε την άποψη του τριμερούς διαχωρισμού του δυτικού τμήματος σ' έναν κοινό προθάλαμο και δύο ισότιμους στα ανατολικά του χώρους, τότε σε καθένα από αυτούς αντιστοιχούν και από δύο ανοίγματα. Με βάση τη σημερινή πραγματικότητα αντιστοιχούν τέσσερα ανοίγματα στο δυτικό τμήμα και ένα στο ανατολικό. Η αναλογία όμως των ανοιγμάτων είναι λογικό να διατηρήθηκε και στον ανατολικό σηκό του Ερεχθείου. Επομένως, πρέπει απέναντι από το ανατολικό άνοιγμα του νότιου τοίχου να υπήρχε αντίστοιχο άνοιγμα στο βόρειο, που όμως δε σώθηκε μέχρι τις ημέρες μας. Στο Σχέδιο 6 φαίνεται η προτεινόμενη γραφική αποκατάσταση των ανοιγμάτων αυτών.

Είναι ίσως η πρώτη φορά που διαπιστώνεται η ύπαρξη τέτοιας μορφής ανοιγμάτων σε κλασικό ναό, όπως το Ερέχθειο. Πρέπει να είχαν σχέση με τη χθόνια λατρεία και τη φύση των τελετών που γίνονταν μέσα στο ναό σε συνδυασμό με κάποια δρώμενα στον άμεσα εξωτερικό χώρο του μνημείου. Η ακριβής εξήγηση της λειτουργικότητας των ανοιγμάτων θα γίνει προσπάθεια να δοθεί σε μια γενικότερη μελέτη που αφορά την ερμηνεία της δομής του κλασικού Ερεχθείου σε σχέση με τον άμεσα περιβάλλοντα το μνημείο χώρο.

Αθήνα, Οκτώβριος 1981

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
Αρχιτέκτων

5. Το γεγονός ότι τα δύο βόρεια ανοίγματα δε βρίσκονται σε αντιστοιχία με τα νότια (βλ. Σχέδ. 6) οφείλεται στις ιδιομορφίες της κατασκευής της 6ης σειράς και συγκεκριμένα στους λίθους που περιέχουν τα ανοίγματα. Τα δύο ανοίγματα έπρεπε να ήταν κανονικά στους 2ο και 4ο προς Α. λίθους μετά τον παραστάτη του βόρειου θυρώματος. Ο 2ος όμως από τον παραστάτη του βόρειου θυρώματος λίθος έχει σύνθετη μορφή ⊏⊐ (ταυ) και μήκος 2,60 μ. Το προεξέχον τμήμα προς Β. σχηματοποιεί την ανατολική παραστάδα της βόρειας προστάσεως. Αυτό κάνει πρακτικά αδύνατη τη λάξευση του ανοίγματος σε άλλη θέση εκτός από τις περιοχές των επιφανειών ώσεως του μέλους, γιατί σίγουρα θα γινόταν θραύση της διατομής στο σημείο της απομειώσεώς της κατά τη μεταφορά ή τη δύσκολη τοποθέτηση και προσαρμογή του μέλους στην τελική του θέση. Το ίδιο συμβαίνει και στον 4ο προς Α. λίθο της ίδιας σειράς. Ο λίθος αυτός είναι ο τελευταίος τοποθετημένος της σειράς, πράγμα που θα σήμαινε ιδιαίτερη καταπόνησή του κατά την τοποθέτηση, με αποτέλεσμα, αν το άνοιγμα υπήρχε εκεί, να διαγραφόταν έντονα ο κίνδυνος θραύσεως του λίθου στην αδυνατισμένη περιοχή (βλ. Σχέδ. 4γ). Επίσης, το άνοιγμα δεν μπορούσε να υλοποιηθεί και στον αμέσως ανατολικά του τελευταίου τοποθετημένου, γιατί και ο λίθος αυτός, τοποθετημένος στη συμβολή του εγκάρσιου ανατολικά τοίχου με το νότιο τοίχο, είχε σύνθετη διατομή μορφής Γ. Οι θέσεις λοιπόν που επιλέχθηκαν για τα ανοίγματα ήταν πρακτικά οι προσφορότερες.

EIN FRÜHHELLENISTISCHES KERAMIKDEPOT IN ERETRIA

(Abb. 1-8; Taf. 62-67)

1970 untersuchte Denis Knoepfler einen in der Nähe des Hafens und der römischen Bäder gelegenen Abschnitt der Stadtmauer von Eretria [1]. Die Ausgrabung wird er in seiner Arbeit «La cité de Ménédème, Recherches sur l'histoire et les institutions d'Erétrie à la haute époque hellénistiques» auswerten. Die Keramik dieser Grabung und hauptsächlich jene eines Depots, das sich südlich und nördlich hart an die Stadt- oder an den inneren Zug der Hafenmauer (Diateichisma) anlehnte, soll dagegen separat untersucht werden, während die Funde der tieferen Schichten in einer späteren Arbeit zu behandeln sind [2].

An den Anfang unserer keramischen Untersuchung stellen wir die in einzelne Gruppen geordnete Schwarzfirnisware, der die Gefässe im Westabhangstil folgen, Unguentaria, Lampen und die besonders reiche ungefirnisste Küchenkeramik. Im Katalog werden auch die im Depot gefundenen Tonfiguren, Webgewichte, Spinnwirtel und Tongeräte sowie Gegenstände aus Bronze und Eisen erwähnt. Besondere Bedeutung kommt den im Depot gefundenen Münzen des Euböischen Bundes zu. Objekte der archaischen und klassischen Epoche, die sich mit den frühhellenistischen Funden vermischten, werden nur der Vollständigkeit halber aufgezählt. Unter ihnen sind die Randfragmente eines Lebes gamikos 1 mit Zickzackband und Dreiecken in den Zwickeln sowie eines Topfes 3 mit einem Blätter- wohl Olivenzweig abgebildet (Taf. 66-67). Beide Gefässe sind böotisch und in die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren [3].

KATALOG

I. Schwarzfirnisware

1. Teller

1. (E/11-142, V 326) (Abb. 1). H 3,1 cm. FØ 6,2 cm. MØ 10,5 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.

Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Nach innen gebogene, zugespitzte Mündung. Im Innern 3 Palmetten und Rädchenmuster.

1. P. Auberson - K. Schefold, Führer durch Eretria (1972), Abb. 34, Ausgrabung im Planquadrat E/11, und 126 Abb. 28 Stadtmauerfundamente B aus grossen Porosblöcken. D. Knoepfler sei für die Erlaubnis, die Keramik seiner Ausgrabung zu publizieren, herzlich gedankt.

2. Die Keramik dieses frühhellenistischen Depots ordnete Agnes Arpagaus nach den einzelnen Gattungen, und Alfred Liver zeichnete sämtliche hier abgebildeten Vasenprofile. K. Morgenthaler, die die wenigen rotfigurigen Fragmente in ihrer Lizentiatsarbeit untersuchen wird, photographierte einige der hier abgebildeten Gefässe, während V. Vodoz sich der Inventarisierung dieses Materials annahm. Allen Mitarbeitern danke ich an dieser Stelle herzlich für ihre sorgfältige Arbeit.

3. Zu den Gefässen mit Palmetten-Lotus Dekor vgl. I.R. Metzger, Gefässe mit Palmetten-Lotus Dekor, Eretria 6 (1978), 63-79.

2. (E/11-130, 4) (A b b. 1). FØ 6,3 cm. Braunbeiger Ton. Schwarzer Firnis.
Hoher abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern 4 Palmetten um vertieften Mittelpunkt mit konvexem Punkt im Zentrum. Darum Rädchenmuster.

3. (E/11-142, 20) (A b b. 1). FØ 6,8 cm. Braunbeiger Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern Rädchenmuster.

4. (E/11-141, 21) (A b b. 1). FØ 7,4 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern Rädchenmuster.

5. (E/11-130, 7) (A b b. 1). FØ 7,1 cm. Braunbeiger Ton. Schwarzer Firnis.
Form und Dekor vgl. 4.

6. (E/11-130, 5) (A b b. 1). FØ 6,7 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer und brauner Firnis.
Hoher abgesetzter Fuss und schmaler, flacher Standring. Im Innern 4 Palmetten und Rädchenmuster.

7. (E/11-143, 3) (A b b. 1). FØ 6,8 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern 4 Palmetten und Rädchenmuster.

8. (E/11-144, 22) (A b b. 1). FØ 4,8 cm. Beiger Ton. Schwarzer, zum Teil abgeriebener Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern Rädchenmuster.

9. (E/11-142, 21). FØ 6,5 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Rädchenmuster.

10. (E/11-133, 1). Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Hoher abgesetzter Fuss mit tongrundigem Streifen am Ansatz. Schmaler Standring und Unterseite mit Firnisringen tongrundig. Im Innern miteinander verbundene Palmetten und Rädchenmuster.

11. (E/11-144, 23). Beigebrauner Ton. Orange-schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern Rädchenmuster.

12. (E/11-130, 6) (A b b. 1; T a f. 62). FØ 5,7 cm. Braunbeiger Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern Rädchenmuster. Auf Basis Graffito: ΚΑΛ.

13. (E/11-142, 22) (A b b. 1). FØ 8,2 cm. Beigebrauner Ton. Rotbrauner-schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss mit leicht kantiger Betonung im unteren Teil. Flacher Standring. Im Innern 4 Palmetten und Rädchenmuster.

14. (E/11-141, 1) (A b b. 1). FØ 7,4 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss mit kantiger Betonung im oberen Teil. Flacher Standring. Im Innern Rädchnmuster.

15. (E/11-130, 8) (A b b. 1). FØ 6,7 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form und Dekor vgl. 14.

16. (E/11-142, 23). FØ 7,2 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form und Dekor vgl. 14.

17. (E/11-130, 41). Brauner Ton. Brauner Firnis.
Form und Dekor vgl. 14.

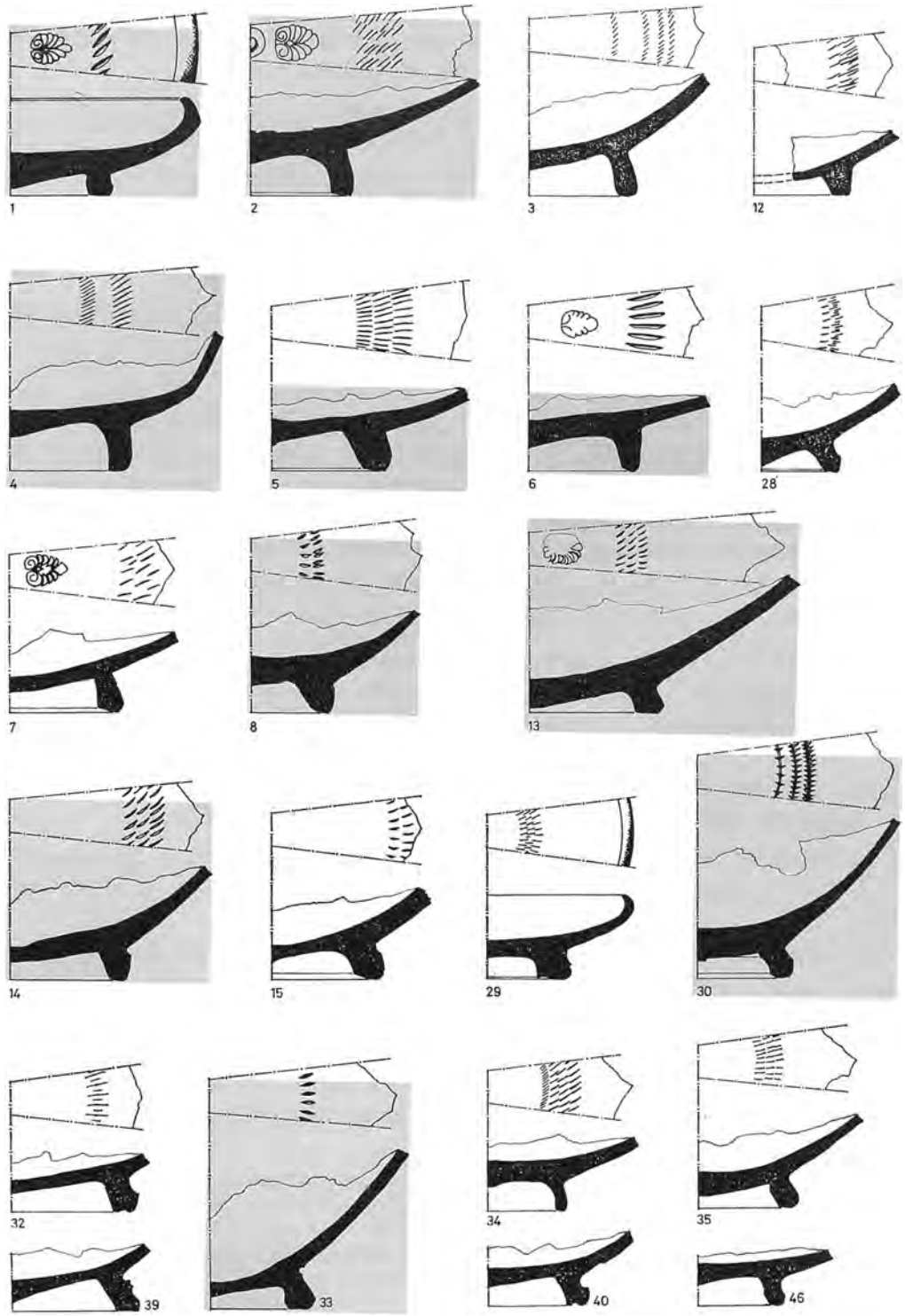

Abb. 1.

18. (E/11-155, 2). FØ 6,5 cm. Brauner, weicher Ton. Braunroter Firnis.
Abgesetzter Fuss mit kantiger Mittenbetonung. Im Innern Palmetten und Rädchenmuster.

19. (E/11-141, 22). FØ 8 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form vgl. 13. Im Innern Rädchenmuster.

20. (E/11-141, 23). Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form und Dekor vgl. 19.

21. (E/11-141, 24). Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Standring mit Rille. Form und Dekor vgl. 19.

22. (E/11-150, 23). Beiger Ton. Schwarzer, zum Teil stark abgeriebener Firnis.
Form und Dekor vgl. 21.

23. (E/11-130, 42). Braunbeiger Ton. Schwarzer und brauner Firnis.
Form und Dekor vgl. 21.

24. (E/11-141, 25). Braunbeiger Ton. Schwarzer Firnis.
Form und Dekor vgl. 19.

25. (E/11-155, 10). Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Form und Dekor vgl. 19.

26. (E/11-133, 4). Brauner Ton. Brauner Firnis.
Form und Dekor vgl. 19.

27. (E/11-141, 26). Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Form und Dekor vgl. 19.

28. (E/11-143, 13) (A b b. 1). FØ 4,7 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Form und Dekor vgl. 19.

29. (E/11-150, V 334) (A b b. 1). H 2,7 cm. FØ 5,1 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.

Abgesetzter Fuss mit kantiger Mittenbetonung. Breiter, flacher Standring. Nach innen gebogene, zugespitzte Mündung. Im Innern Rädchenmuster.

30. (E/11-142, 24) (A b b. 1). FØ 5,8 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss mit Mittenbetonung. Flacher Standring. Im Innern Rädchenmuster.

31. (E/11-142, 25). FØ 5,3 cm. Beiger Ton. Brauner-schwarzer, stark abgeriebener Firnis.
Form und Dekor vgl. 30.

32. (E/11-134, 7) (A b b. 1). FØ 7,6 cm. Braunbeiger Ton. Schwarzer Firnis.
Standring mit Rille. Form und Dekor vgl. 30.

33. (E/11-144, 24) (A b b. 1). FØ 6,4 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern Rädchnmuster.

34. (E/11-144, 2) (A b b. 1). FØ 4,8 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern Rädchenmuster.

35. (E/11-141, 27) (A b b. 1). FØ 6 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis, über der Basis 3 tongrundige Flecken.

Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Auf Unterseite Graffito X. Im Innern Rädchenmuster.

36. (E/11-143, 14). Beigebrauner Ton. Rotbrauner Firnis.
Abgesetzter Fuss mit leicht kantiger Betonung im oberen Teil. Flacher Standring. Im Innern Rädchenmuster.

37. (E/11-130, 43). Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Hoher abgesetzter Fuss mit tongrundigem Streifen um seinen Ansatz. Schmaler tongrundiger Standring. Im Innern Palmetten und Rädchenmuster.

38. (E/11-130, 44). Beigebrauner Ton. Schwarzer-brauner Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Im Innern Rädchenmuster.

39. (E/11-133, 2) (A b b. 1). FØ 7,8 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Profilierter Fussring und flacher Standring.

40. (E/11-141, 28) (A b b. 1). FØ 6,1 cm. Beiger Ton. Schwarzer glänzender Firnis.
Abgesetzter Fuss mit kantiger Betonung im oberen Teil. Standring mit Rille.

41. (E/11-129, 2) (A b b. 2). FØ 4,6 cm. Orangebeiger, weicher Ton. Braunroter Firnis.
Abgesetzter Fuss und schmaler Standring. Unterseite tongrundig.

42. (E/11-141, 29) (A b b. 2). FØ 5,6 cm. Brauner Ton mit grauem Kern. Innen schwarzer Firnis und aussen tongrundig.
Hoher abgesetzter Fuss. Abgeschrägter flacher Standring.

43. (E/11-130, 17) (A b b. 2). FØ 10,4 cm. Beiger Ton. Schwarzer glänzender, zum Teil stark abgeriebener Firnis.
Abgesetzter Fuss mit Rille zwischen Fuss und Basis. Flacher Standring.

44. (E/11-134, 8) (A b b. 2). FØ 8 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring.

45. (E/11-134, 9) (A b b. 2). FØ 4,7 cm. Beiger Ton. Innen schwarzer Firnis, aussen Basis weitgehend tongrundig mit Firnisflecken.
Abgesetzter Fuss mit kantigem Grat am Ansatz. Flacher Standring. 2 konzentrische Rillen auf Unterseite.

46. (E/11-142, 26) (A b b. 1). FØ 5,3 cm. Brauner Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Abgesetzter Fuss mit schwacher Mittenbetonung. Leicht abgeschrägter Standring.

47. (E/11-129, 3) (A b b. 2). FØ 5,3 cm. Brauner Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Abgesetzter Fuss mit Mittenbetonung. Abgeschrägter Standring und Innenplatte.

48. (E/11-142, 27) (A b b. 2). FØ 4,7 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis. Basis und Fuss tongrundig.
Abgesetzter Fuss und breiter flacher Standring.

49. (E/11-141, 2) (A b b. 2). FØ 7,2 cm. Braunmauver Ton. Grauschwarzer Firnis. Basis und Fuss tongrundig.
Abgesetzter Fuss mit einem Wulst im unteren Teil. Flacher Standring.

50. (E/11-141, 30) (A b b. 2). FØ 5,9 cm. Brauner Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Abgesetzter Fuss und abgerundeter Standring.

51. (E/11-134, 10) (A b b. 2). FØ 4,8 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss mit leicht kantiger Betonung im unteren Teil. Leicht abgerundeter Standring.

52. (E/11-141, 31). FØ 3,5 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form vgl. 51.

53. (E/11-130, 45). FØ 3,8 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form vgl. 51.

54. (E/11-134, 11). FØ 4 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form vgl. 51.

55. (E/11-130, 16) (A b b. 2). FØ 8,1 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss mit kantigem Grat im oberen Teil. Standring mit Rille.

56. (E/11-130, 46). FØ 7,2 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form vgl. 55.

57. (E/11-144, 25) (A b b. 2). FØ 5,2 cm. Beiger Ton. Innen schwarzer Firnis. Basis und Fuss tongrundig.
Abgesetzter Fuss mit wulstiger Mittenbetonung. Leicht abgeschrägter Standring.

58. (E/11-133, 5). FØ 5 cm. Beiger Ton. Braunschwarzer Firnis.
Form vgl. 57.

59. (E/11-142, 28). FØ 4,9 cm. Beiger Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Form vgl. 57.

60. (E/11-130, 47). FØ 6,2 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form vgl. 57.

61. (E/11-144, 26). FØ 4,7 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Form vgl. 57.

62. (E/11-143, 15) (A b b. 2). FØ 4,4 cm. Beigebrauner Ton. Braunschwarzer Firnis. Fuss und Basis zum Teil tongrundig.
Abgesetzter Fuss mit Wulstring im oberen Teil. Flacher Standring.

63. (E/11-144, 27). FØ 5,8 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Form vgl. 62.

64. (E/11-150, 24). FØ 4,9 cm. Beigeroter Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Form vgl. 62.

65. (E/11-143, 16) (A b b. 2). FØ 4,9 cm. Brauner Ton. Rotbrauner und schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss mit kantiger Mittenbetonung. Flacher, zum Teil tongrundiger Standring.

66. (E/11-144, 28) (A b b. 2). FØ 5,3 cm. Beiger Ton. Brauner Firnis.
Abgesetzter profilierter Fuss. Flacher, zum Teil tongrundiger Standring.

67. RS (E/11-142, 5) (A b b. 3). Beigebrauner Ton. Schwarzer, stark abgeriebener Firnis.
Nach aussen gebogene, überhängende Mündung mit runder Lippe. Basis des Tellers zum Teil tongrundig.

68. RS (E/11-134, 12) (A b b. 3). Beigebrauner Ton. Schwarzer, stark abgeriebener Firnis.
Form vgl. 67. Lippe leicht zugespitzt. Basis des Tellers zum grossen Teil tongrundig.

69. RS (E/11-142, 29) (A b b. 3). Braungrauer Ton. Schwarzer Firnis.
Nach aussen gebogene Mündung mit gerippter Lippenoberfläche (evt. tongrundig).
Zahlreiche weitere RS des Typus 67 und 68 vorhanden.

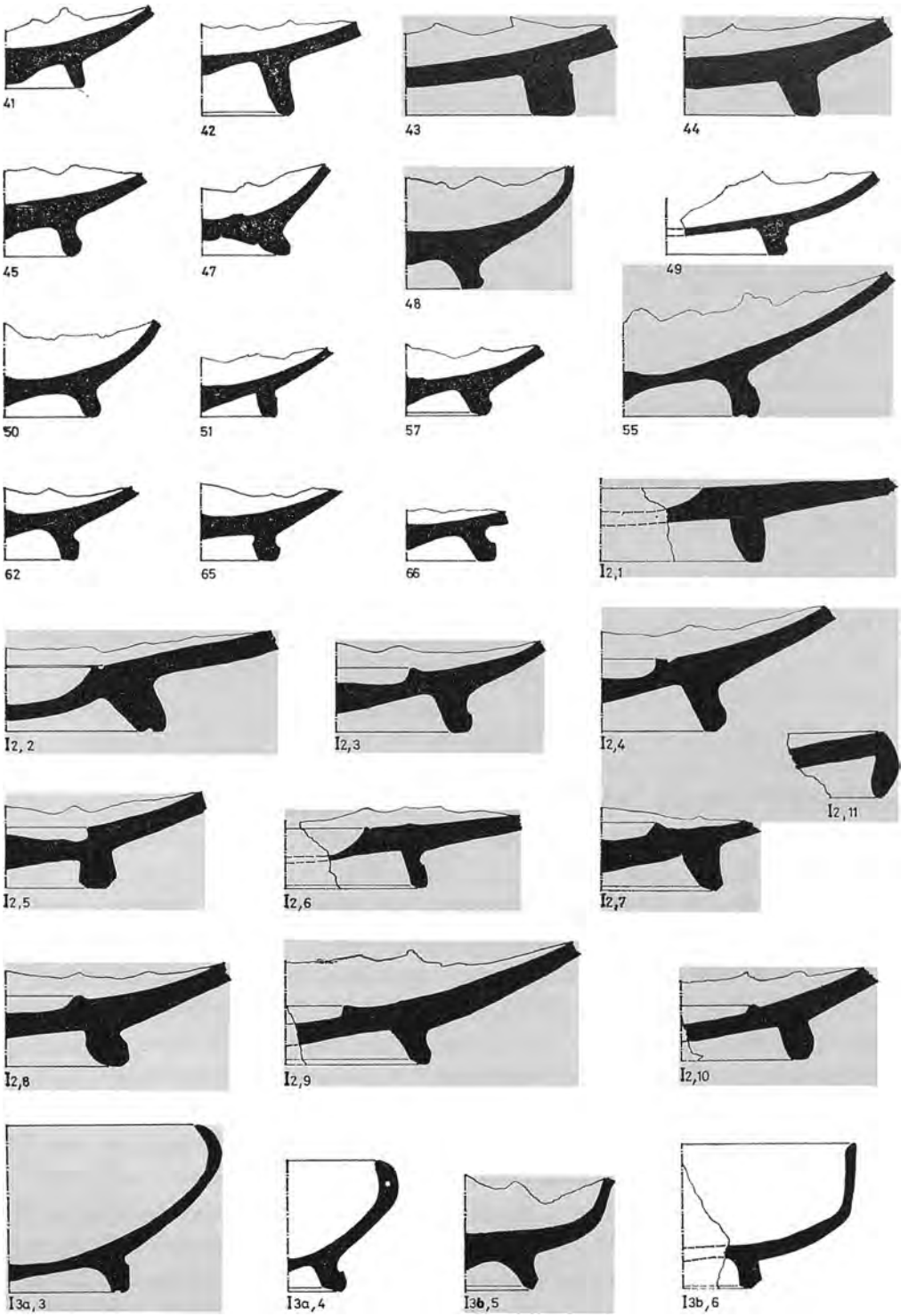

41
42
43
44
45
47
48
49
50
51
57
55
62
65
66
I2,1
I2,2
I2,3
I2,4
I2,11
I2,5
I2,6
I2,7
I2,8
I2,9
I2,10
I3a,3
I3a,4
I3b,5
I3b,6

Abb. 2.

2. Fischteller

1. (E/11-142, 2) (A b b. 2). FØ 9,8 cm. Braunroter Ton. Schwarzer-schwarzbrauner Firnis. Miltos.

Abgesetzter Fuss mit Rille. Tongrundiger Standring. Innere gewölbte Fusschräge gefirnisst und tongrundige Unterseite mit Firnisringen.

2. (E/11-130, 14) (A b b. 2). FØ 9,7 cm. Braunroter Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss. Standring mit Rille und Streifen mit Rille um innere Vertiefung tongrundig.

3. (E/11-134, 4) (A b b. 2). FØ 8,3 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis. Basis und Fuss zum grössten Teil tongrundig.
Abgesetzter Fuss mit Mittenbetonung. Flacher Standring.

4. (E/11-130, 11) (A b b. 2). FØ 7,6 cm. Braungrauer Ton. Brauner Firnis.
Abgesetzter Fuss mit Mittenbetonung. Ungleich breiter Standring. Tongrundige Unterseite. Rille um innere Vertiefung.

5. (E/11-144, 1) (A b b. 2). FØ 6,7 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis. Basis und Fuss tongrundig.
Abgesetzter Fuss mit einem Wulst im unteren Teil. Abgerundeter Standring. Innen weite Vertiefung.

6. (E/11-154, 1) (A b b. 2). FØ 8,6 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer, metallisch glänzender Firnis.
Abgesetzter Fuss mit kantigem Grat. Schmaler abgeschrägter Standring. Unterseite tongrundig. Haftflecken an Basis.

7. (E/11-141, 5) (A b b. 2). FØ 7,3 cm. Brauner Ton. Braunroter Firnis. Fuss und Basis tongrundig.
Abgesetzter Fuss mit kantigem Grat im untersten Teil. Abgeschrägter Standring.

8. (E/11-130, 13) (A b b. 2). FØ 7,5 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis. Basis und Fuss zum Teil tongrundig.
Abgesetzter rundlicher Fuss und abgerundeter Standring. Graffito im Innern Y.

9. (E/11-141, 32) (A b b. 2). FØ 8,8 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis. Basis und Fuss tongrundig.
Abgesetzter Fuss mit Mittenbetonung. Abgeschrägter Standring.

10. (E/11-130, 12) (A b b. 2). FØ ca. 8 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis. Basis und Fuss tongrundig.
Abgesetzter Fuss mit Mittenbetonung. Flacher Standring. Rille um innere Vertiefung und Graffito XX (?).

11. RS (E/11-130, 15) (A b b. 2). Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Nach unten überhängender Rand mit tongrundigem Streifen entlang der Innenlippe.

3. Napf

a. Mit nach innen gebogener Mündung

3. (E/11, V 350) (A b b. 2). H 5,1 cm. FØ 7,4 cm. Braunbeiger Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss mit leichter Betonung im oberen Teil. Standring mit Rille. Zugespitzte Lippe.

4. (E/11-130, V 318) (A b b. 2). H 3,9 cm. FØ 3,4 cm. MØ 5,3 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss mit kantiger Mittenbetonung. Abgeschrägter Standring. Zugespitzte Lippe.
Randfragmente des Typus 3 und 4 in FK E/11-141. 144. 142. 130.

b. Mit gerader oder nach aussen gebogener Mündung

5. BS (E/11-142, 30) (A b b. 2). FØ 4,4 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Abgesetzter Fuss mit Betonung im unteren Teil. Schmaler abgeschrägter Standring.

6. (E/11-142, 31) (A b b. 2). H 4,3 cm. Brauner Ton. Schwarzbrauner, abgeriebener Firnis.
Abgesetzter Fuss mit Mittenbetonung. Flacher Standring. Nach innen abgeflachte Lippe.

7. (E/11-133, V 320) (A b b. 3). H 3,2 cm. Braunroter Ton. Orangeschwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss mit Mittenbetonung. Standring mit Rille. Verdickte nach aussen gebogene Mündung mit runder Lippe.

8. (E/11-141, V 324) (A b b. 3). H 5,4 cm. Brauner Ton. Schwarzer, metallisch glänzender Firnis.
Abgesetzter Fuss mit kantiger Betonung im oberen Teil. Schmaler Standring. Leicht verdickte Mündung. Im Innern Rädchenmuster.

9. RS (E/11-130+131, 25) (A b b. 3). Brauner Ton. Schwarzer glänzender Firnis.
Schnabelförmige Mündung mit feinem Wulstring unterhalb der Aussenlippe.

10. RS (E/11-129, 4) (A b b. 3). Beigebrauner Ton. Schwarzer, aussen abgeriebener Firnis.
Nach aussen gebogene Mündung.

11. RS (E/11-141, 33) (A b b. 3). Brauner Ton. Rotbrauner Firnis.
Nach innen abgeflachte Lippe. Aussen 3 Horizontalrillen.

12. RS (E/11-130, 9) (A b b. 3). Ø 15 cm. Brauner Ton. Schwarzer glänzender Firnis.
Nach aussen gebogene Mündung. Im Innern Rädchenmuster.

13. RS (E/11-130, 26) (A b b. 3). Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Nach aussen gebogene Mündung.

14. RS (E/11-130, 27) (A b b. 3). Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Nach aussen gebogene Mündung. Tongrundige Basis.

15. RS (E/11-144, 29) (A b b. 3). Brauner Ton. Schwarzer Firnis.
Nach innen abgeschrägte Lippe.

16. (E/11-130+141, 10) (A b b. 3). Graubrauner Ton. Schwarz-brauner Firnis.
Abgesetzter Fuss. Rundlicher Standring mit tongrundigem Reifen, ebenso über Basis. Zugespitzte Lippe. Im Innern Rädchenmuster.

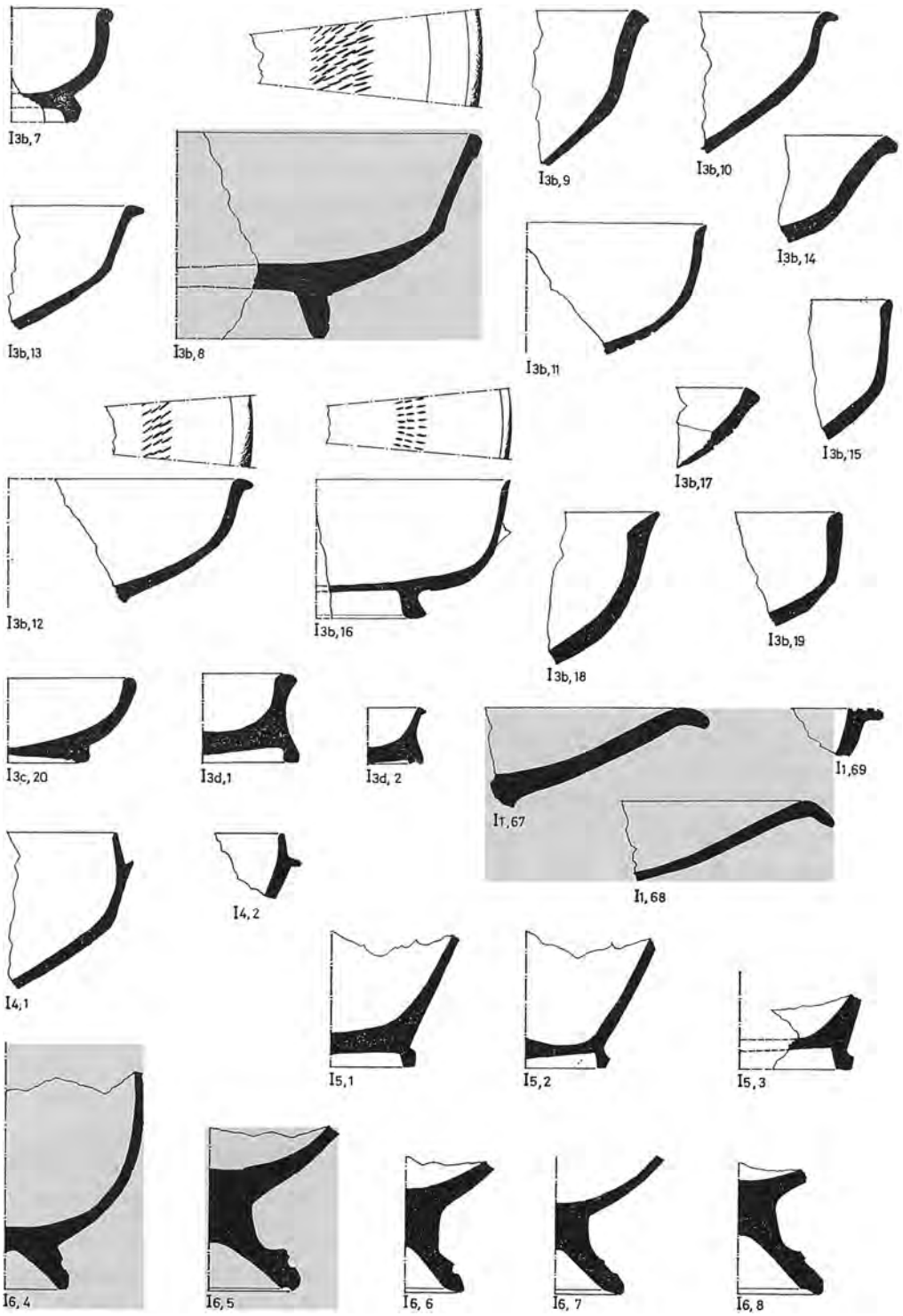

I3b, 7
I3b, 9
I3b, 10
I3b, 14
I3b, 13
I3b, 8
I3b, 11
I3b, 15
I3b, 17
I3b, 12
I3b, 16
I3b, 18
I3b, 19
I3c, 20
I3d, 1
I3d, 2
I1, 69
I1, 67
I1, 68
I4, 2
I4, 1
I5, 1
I5, 2
I5, 3
I6, 4
I6, 5
I6, 6
I6, 7
I6, 8

Abb. 3.

17. RS (E/11-141, 34) (A b b. 3). Brauner Ton. Rotbrauner Firnis.
Nach aussen abgeschrägte Lippe. Aussen 3 konzentrische Rillen.

18. RS (E/11-142, 32) (A b b. 3). Graubrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Breite nach innen abgeflachte Lippe.

19. RS (E/11-130, 28) (A b b. 3). Brauner Ton. Schwarzer-rotbrauner Firnis.
Nach innen abgeschrägte Lippe.
Zahlreiche weitere Beispiele gleicher Gefässe.

c. Mit flacher Standfläche

20. (E/11-150, 19) (A b b. 3). H 2,6 cm. FØ 5,1 cm. Graubeiger Ton. Grauschwarzer Firnis.
Abgesetzter Fuss und leicht konkave Standfläche mit 2 konzentrischen Rillen. Leicht nach innen gebogene Mündung.

d. Salznapf

1. (E/11-142, V 327) (A b b. 3). H 2,8 cm. FØ 6,2 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Nach aussen gezogener Fuss und flacher Standring. Nach aussen gebogene Mündung mit flacher Lippe.

2. (E/11-142, V 328) (A b b. 3). H 1,8 cm. FØ 3,6 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Nach aussen gezogener Fuss. Standring mit Rille. Nach aussen gebogene Mündung mit flacher Lippe.

4. Pyxis

1. RS (E/11-141, 4) (A b b. 3). Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis, aussen nur auf Mündung, darunter Firnisflecken.
Kragenrand und zugespitzte Lippe. Wandknick.

2. RS (E/11-144, 30) (A b b. 3). Beigebrauner Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Kragenrand. Gerade Mündung und flache Lippe.

5. Skyphos

1. BS (E/11-144, 31) (A b b. 3). FØ 5,2 cm. Beiger Ton. Mattoranger Firnis.
Abgesetzter Fuss und flacher Standring.

2. BS (E/11-142, 33) (A b b. 3). FØ 5,2 cm. Grauer Ton. Schwarzer Firnis mit rotbraunen Brandflecken.
Abgesetzter Fuss mit kantiger Betonung. Flacher Standring.

3. BS (E/11-134, 13) (A b b. 3). Beiger Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Abgesetzter Fuss mit kantiger Betonung. Flacher Standring und Unterseite tongrundig. Innere Fusschräge gefirnisst.

6. Kantharos

1. (E/11, V 349) (A b b. 4). H 11,1 cm. FØ 4,3 cm. Braunbeiger Ton. Aussen schwarzbrauner und innen brauner Firnis.
Profilierter Fuss. Standring mit Rille. Nach aussen gebogene Mündung.

2. (E/11, 1) (A b b. 4). Erh. H 9 cm. FØ 4 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis. Form vgl. 1.

3. (E/11-142, 3) (A b b. 4). FØ 4,6 cm. Beiger Ton. Schwarzbrauner Firnis. Kräftiger profilierter Fuss. Flacher Standring.

4. (E/11-130, 20) (A b b. 3). FØ 4,1 cm. Braunbeiger Ton. Schwarzer Firnis. Kurzer profilierter Fuss. Schmaler Standring.

5. (E/11-144, 32) (A b b. 3). FØ 5,6 cm. Beigegrauer Ton. Schwarzer Firnis. Profilierter Fuss. Standring mit Rille.

6. (E/11-144, 33) (A b b. 3). FØ 3,8 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis. Profilierter Fuss und flacher Standring.

7. (E/11-143, 17) (A b b. 3). FØ 4,3 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer, aussen zum Teil abgeriebener Firnis.
Schwach profilierter Fuss und abgeschrägter Standring.

8. (E/11-142, 34) (A b b. 3). FØ 5,3 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzbrauner Firnis. Profilierter Fuss und abgeschrägter Standring.

9. (E/11-133, 6) (A b b. 4). FØ 4,3 cm. Beiger Ton. Schwarzer matter Firnis. Kurzer profilierter Fuss. Standring mit Rille.

10. (E/11-133, 7) (A b b. 4). FØ 5,1 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis. Kurzer, stark profilierter Fuss. Standring mit Rille.

11. (E/11-130, 19) (A b b. 4). FØ 4,1 cm. Beiger Ton. Braunoranger Firnis. Kurzer profilierter Fuss. Standring mit Rille.

12. (E/11-130, 18) (A b b. 4). FØ 4,1 cm. Beiger Ton. Brauner Firnis. Kurzer, stark profilierter Fuss. Abgeschrägter Standring.

13. (E/11-144, 34) (A b b. 4). FØ 5,4 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis. Breiter Stiel. Gerillter tongrundiger Fuss- und gefirnisster Standring.

7. Geschlossene Gefässe

1. Olpe (E/11-144, V 332) (A b b. 4; T a f. 62). H 12,2 cm. FØ 3,7 cm. Beigebrauner Ton. Brauner, stark abgeriebener Firnis.
Abgesetzter Fuss und konkave Unterseite. Nach aussen gebogene Mündung.

2. Olpe (E/11-130, V 317) (A b b. 4; T a f. 62). H 12,3 cm. Beiger Ton. Schwarzer, stark abgeriebener Firnis.
Abgesetzter Fuss und tongrundige konkave Unterseite. Nach aussen gebogene Mündung.

3. Olpe (E/11-144, V 331) (A b b. 4; T a f. 62). Erh. H 13 cm. Beigeoranger Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Abgesetzter Fuss. Konkave Unterseite und Basis zum Teil tongrundig.

4. Olpe? (E/11-130, 3). FØ 3 cm. Beiger Ton. Aussen schwarzbrauner und innen verdünnter braunroter Firnis.
Schmaler Fuss. Tongrundige konkave Unterseite. Rotbraunes Firnisband über grösstem Durchmesser.

5. BS Flasche (E/11-130, 2) (A b b. 4). FØ 4,8 cm. Beiger Ton. Aussen schwarzer Firnis. Konkave Unterseite und Basis zum Teil tongrundig. Schlauchform.

6. BS Flasche (E/11-155, 11). Orangebeiger Ton. Schwarzer-brauner, stark abgeriebener Firnis.
Form vgl. 5.

7. RS Olpe (E/11-141, 35). MØ 4 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Nach aussen gebogene, überhängende Mündung, darunter 2 dünne Wulstringe.

8. Pilgerflasche (E/11-142, 8). Beigeoranger Ton. Schwarzer Firnis.
Nach aussen gebogene Mündung. An dieser angeklebter Henkel.

9. BS Olpe (E/11-143, 4). FØ 5,8 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis. Innen dünner rotbrauner Firnis.
Abgesetzter Fuss mit leichter Mittenbetonung. Flacher Standring.

10. RS Olpe (E/11-155, 12). MØ 4,8 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.
Nach aussen geschwungene, weite und runde Mündung.

11. RS Olpe (E/11-142, 7). MØ 4,6 cm. Beigeroter Ton. Schwarzer Firnis.
Nach aussen gebogene weite Mündung mit Rille am Aussenrand und breiter tongrundiger Rille mit Miltos auf dem Lippenteller.

12. RS Oinochoe (E/11-130, 48). Beigebrauner Ton. Schwarzer glänzender Firnis.
Kleeblattmündung.

13.-15. BS Olpen (E/11-130, 49-51).
Abgesetzter Fuss und konkave tongrundige Unterseite.

16. BS Flasche (E/11-150, 20). FØ 3,8 cm. Beiger Ton. Schwarzer-braunroter Firnis.
Konkave tongrundige Unterseite. An Basis tongrundige Flecken.

17. BS Olpe (E/11-150, 21). FØ 3,7 cm. Beiger Ton. Schwarzer und brauner Firnis.
Kleiner abgesetzter Fuss. Flache tongrundige Standfläche. Schwarzes Firnisband über Basis, darüber schmaler brauner Reifen und wieder Firnis.

8. Miniaturgefässe

1. Unguentarium (E/11-142, V 329). Erh. H 5,3 cm. FØ 1,9 cm. Beigebrauner Ton. Brauner Firnis.
Flache tongrundige Standfläche. Abgesetzte Schulter.

2. Skyphos (E/11-141, V 325). H 4 cm. FØ 2,7 cm. MØ 3,7 cm. Beiger Ton. Braune und rote Firnisflecken.
Flache Standfläche und konischer Fuss. Bandhenkel. Ueber Mündung und Henkel Firnisflecken.

3. Skyphos (E/11-143, V 330). H 4 cm. FØ 2,9 cm. MØ 3,9 cm. Beiger Ton. Braune Firnisflecken.
Flache Standfläche. Kurzer konischer Fuss. Bandhenkel. Dekor vgl. 2.

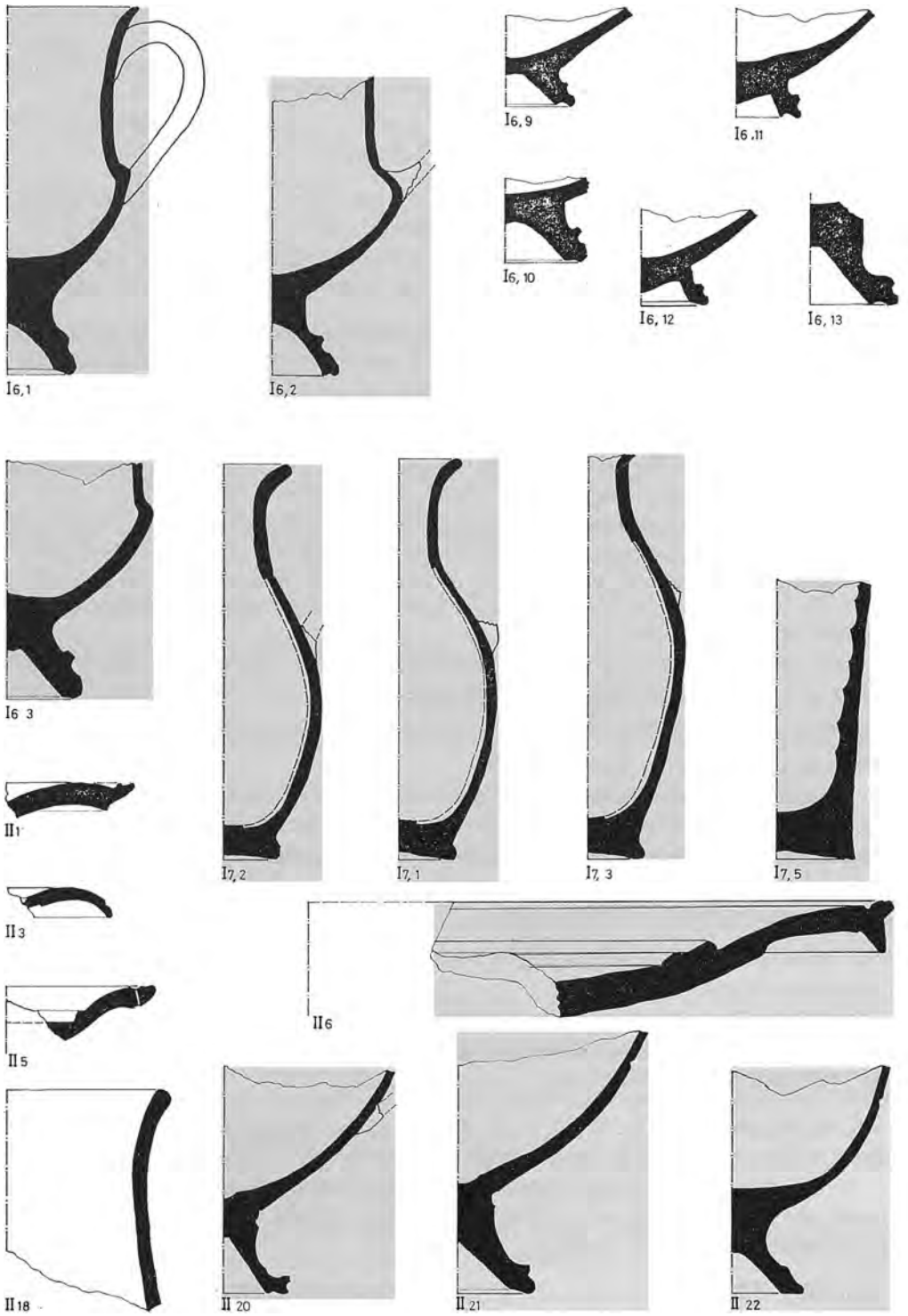

I6,1
I6,2
I6,9
I6,11
I6,10
I6,12
I6,13
I6 3
II1
II3
II5
II18
I7,2
I7,1
I7,3
I7,5
II6
II 20
II 21
II 22

Abb. 4.

II. Westabhang

1. RS Teller (E/11-144, 4) (A b b. 4). D 0,7 cm. MØ ca. 20 cm. Beigebrauner Ton. Innen und aussen schwarzer glänzender Firnis.

Nach aussen gebogene Mündung mit aufgestellter Lippe und 2 tongrundigen Rillen. Gemalte Ranken mit Efeublättern.

2. RS Teller (E/11-134, 14) Profil vgl. 3. D 0,4 cm. Beigebrauner Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Nach aussen gebogene und überhängende Mündung. Geritzte Ranken mit weissgelben Efeublättern zwischen Horizontalrillen.

3. RS Teller (E/11-155, 13) (A b b. 4). D 0,4 cm. Beigebrauner Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Nach aussen gebogene und überhängende Mündung. Geritzte Ranken mit weissgelben Efeublättern zwischen Horizontalrillen.

4. RS Teller (E/11-142, 35). D 0,5 cm. Beiger weicher Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Nach aussen gebogene und überhängende Mündung. Geritzte Ranken und Spiralen zwischen Horizontalrillen.

5. RS Teller (E/11-155, 4) (A b b. 4; T a f. 62). MØ ca. 13 cm. Beigebrauner Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Nach aussen gebogene profilierte Mündung. Gemalter Blätterkranz und Punktblüten zwischen je 2 Horizontalrillen. 2 Aufhängelöcher.

6. Teller (E/11-129+130+134, V 321) (A b b. 4; T a f. 61). MØ ca. 36 cm. Beiger weicher Ton. Schwarzer-braunroter, fleckiger Firnis.

Nach aussen gebogene Mündung mit gekerbter Lippe und weissem Strich- oder Astragaldekor. Innen geritzte Ranken mit Efeublättern, befestigt an Blüte mit eingerollten Ranken zwischen Horizontalrillen. Geritzter doppelter Eierstab mit gemaltem Mittelpunkt und «Träne» zwischen Horizontalwülsten. Dann geritzte Ranken mit weissen Efeublättern unter Horizontalrille. Ueber Zentralblüte 2 Aufhängelöcher.

7. Kantharos (E/11, V 348) (A b b. 5; T a f. 63). H 15,6 cm. FØ 6 cm. Beiger Ton. Schwarzer glänzender Firnis.

Profilierter Fuss mit tongrundiger Rille. Standring mit 2 tongrundigen Rillen. Nach aussen gebogene Mündung. Geriefelter Bauch und 4 Längsstriche unterhalb der Henkel. Zweig und Blätter gelb mit weissen Punktblüten.

8. RS Kantharos (E/11, 3) (T a f. 63). MØ ca. 13 cm. Beigegrauer harter Ton. Metallisch glänzender Firnis.

Gerade Mündung mit tongrundiger Rille und Miltos unterhalb der Lippe. 2 gelbe Horizontalbänder mit hängendem doppeltem Eierstab und feinen Stielen mit Punktblüten dazwischen. Darüber antithetische weisse Delphine.

9. RS + WS Kantharos (E/11, 2) (T a f. 64). Beiger Ton. Schwarzer-bräunlicher Firnis.

Leicht nach aussen gebogene Mündung. Henkel mit Quersteg. Girlande aus gelben Blättern und hängender Blätterzweig.

10. RS Kantharos (E/11, 10). Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Leicht nach innen gebogene Mündung. Gelber Horizontalzweig mit Blättern.

11. RS Kantharos (E/11-130, 52) (T a f. 64). MØ ca. 12 cm. Beiger Ton. Schwarzer, zum Teil abgeriebener Firnis.
Gerade Mündung. Geritzter Zweig mit gelben Blättern und geritzte Ranke mit gelbweissen Efeublättern zwischen Horizontalrillen mit Miltos.

12. 2 RS Kantharos (E/11-134, 15). MØ ca. 11 cm. Beiger Ton. Braunschwarzer glänzender Firnis.
Gerade Mündung. Geritzte Ranke mit weissen Efeublättern zwischen Horizontalrillen.

13. RS Kantharos (E/11, 11). Beiger Ton. Braunschwarzer glänzender Firnis.
Henkel mit Efeuapplike. Geritzte Ranke mit grossem weissem Efeublatt zwischen Horizontalrillen.

14. RS + WS Kantharos (E/11, 12). Beiger Ton. Schwarzer, zum Teil abgeriebener Firnis.
Gerade Mündung mit leicht verdickter Lippe. Henkel mit Efeuapplike. Geritzte Ranken mit weissen Blättern zwischen Horizontalrillen, darunter weisser Astragal.
Zahlreiche weitere RS von Kantharoi mit leicht nach innen gebogener oder gerader Mündung. Dekor: Geritzte Ranken mit weissen Efeublättern zwischen Horizontalrillen. In den Rillen zum Teil rosafarbiger Miltos.

15. RS Kantharos (E/11, 13). Vgl. Eretria II, Taf. 18, 65.

16. RS Kantharos (E/11-134, 16). Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Gerader Rand mit geritzten Ranken und weissen Efeublättern. Astragal auf dem Gefässknick.

17. RS Kantharos (E/11, 4) (T a f. 64). Beigebrauner Ton. Innen braunroter und aussen schwarzer, stark abgeriebener Firnis.
Leicht nach aussen gebogene Lippe. 2 Horizontalrillen, an der oberen weissgelbe Bommeln befestigt.

18. RS Kantharos (E/11-143, 5) (A b b. 4). Beigebrauner Ton. Schwarbrauner Firnis.
Stark nach aussen schwingende Lippe. Gemalte Ranke mit Efeublättern an langen gebogenen Zweigen in Gelb.

19. RS Kantharos (E/11-142, 36). Beigebrauner weicher Ton. Schwarzbrauner Firnis.
Stark nach aussen gebogene Lippe. Geritzte Ranke mit weissgelbem Efeublatt.

20. BS/WS Kantharos (E/11-130, 21) (A b b. 4). Beigebrauner Ton. Schwarzer-brauner fleckiger Firnis.
Am Stiel kantiger Wulst. Profilierter Fuss. Standring mit Rille. Horizontalrille, darüber geritzte Ranke mit weissen Efeublättern. Henkelansatz.

21. BS/WS Kantharos (E/11-144, 6) (A b b. 4). Beiger Ton. Schwarzer Firnis.
Fuss vgl. 20. Standring jedoch ohne Rille. Horizontalrille.

22. BS/WS Kantharos (E/11-144, 35) (A b b. 4). Beiger Ton. Schwarzer, stark abgeriebener Firnis.
Kurzer Stiel und profilierter Fuss. Flacher Standring. Horizontalrille.

23. BS Kantharos (E/11-141, 36) (A b b. 5). Beiger Ton. Metallisch glänzender, schwarzer Firnis.

Kurzer Stiel und profilierter Fuss. Standring mit Rille.

24.-26. BS (E/11-141, 7. 141, 37. 142, 37) (A b b. 5). Beiger Ton. Schwarzer Firnis.

Profilierter Fuss mit tongrundiger Rille unterhalb Wulst mit Miltos. 24 hat einen Standring mit tongrundiger Rille und Miltos.

27. BS/WS Kantharos (E/11-141, 6) (A b b. 5). Beigebrauner Ton. Schwarzer glänzender Firnis.

Kurzer Stiel und profilierter Fuss. Flacher Standring. Tongrundige Horizontalrille mit Miltos.

28. RS Kantharos (E/11-130, 30) (T a f. 63). Beiger Ton. Schwarzer Firnis.

Leicht nach aussen gebogene Mündung. Geritzter Horizontalzweig mit schmalen lanzettförmigen, weissen Blättern zwischen Horizontalrillen.

29. RS Kantharos (E/11, 5). (A b b. 5; T a f. 2). Beigebrauner Ton. Braunschwarzer Firnis.

Nach innen gebogene Mündung. Geritzter Eierstab mit gelben Punkten und «Tränen» zwischen Horizontalrillen. Henkelansatz.

30. RS/WS Kantharos (E/11, 7) (A b b. 5; T a f. 64). Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.

Stark nach aussen gebogene Mündung mit zugespitzter Lippe. Zwischen Horizontalrillen, an der unteren breites, weisses Band mit geritzten Wellen befestigt.

1 RS mit Blättergirlande und ähnlicher Form wie 30.

31. WS Becher oder Kantharos (E/11, 14). Beigebrauner Ton. Schwarzer glänzender Firnis.

Dünnwandige Fragmente. Gelbe Bommelkette. Gleiches Atelier oder gleicher Maler wie Eretria II Taf. 15, 5 und Becher 1923-V 3448 mit Muschelfuss.

2 Muschelfüsse von Bechern mit Westabhang-Dekor, vgl. attischer Becher 1923-V 3448.

32. RS Deckel (E/11-134, 6). Ø ca. 13 cm. Beiger Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Flacher Zylinder. Leicht gewölbte Kalotte mit geritzten Ranken und weissen Efeublättern zwischen Horizontalrillen.

33.-34. 2 RS Näpfe (E/11, 50. E/11-144, 36). Beiger Ton. Schwarzer, zum Teil stark abgeriebener Firnis.

Horizontale Bandhenkel. Geritzte Ranken mit weissen Efeublättern. Dekor beim 2. Fragment zwischen Horizontalrillen.

35. Napf (E/11-144, V 333) (A b b. 5; T a f. 64). H 4 cm. FØ 7,7 cm. Beigegrauer Ton. Schwarzer Firnis.

Nach aussen gezogener Fuss und flacher, niedriger Standring. Nach aussen gebogene, leicht gesenkte und überhängende Mündung mit gelben Bommeln an einer geritzten Zickzacklinie auf Lippe. Am Innenrand tongrundige Rille.

36. WS Krug (E/11-142+143, 2). Beigebrauner Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Geritzte Ranke mit weissen Efeublättern zwischen Horizontalrillen. Ansatz für Rundhenkel.

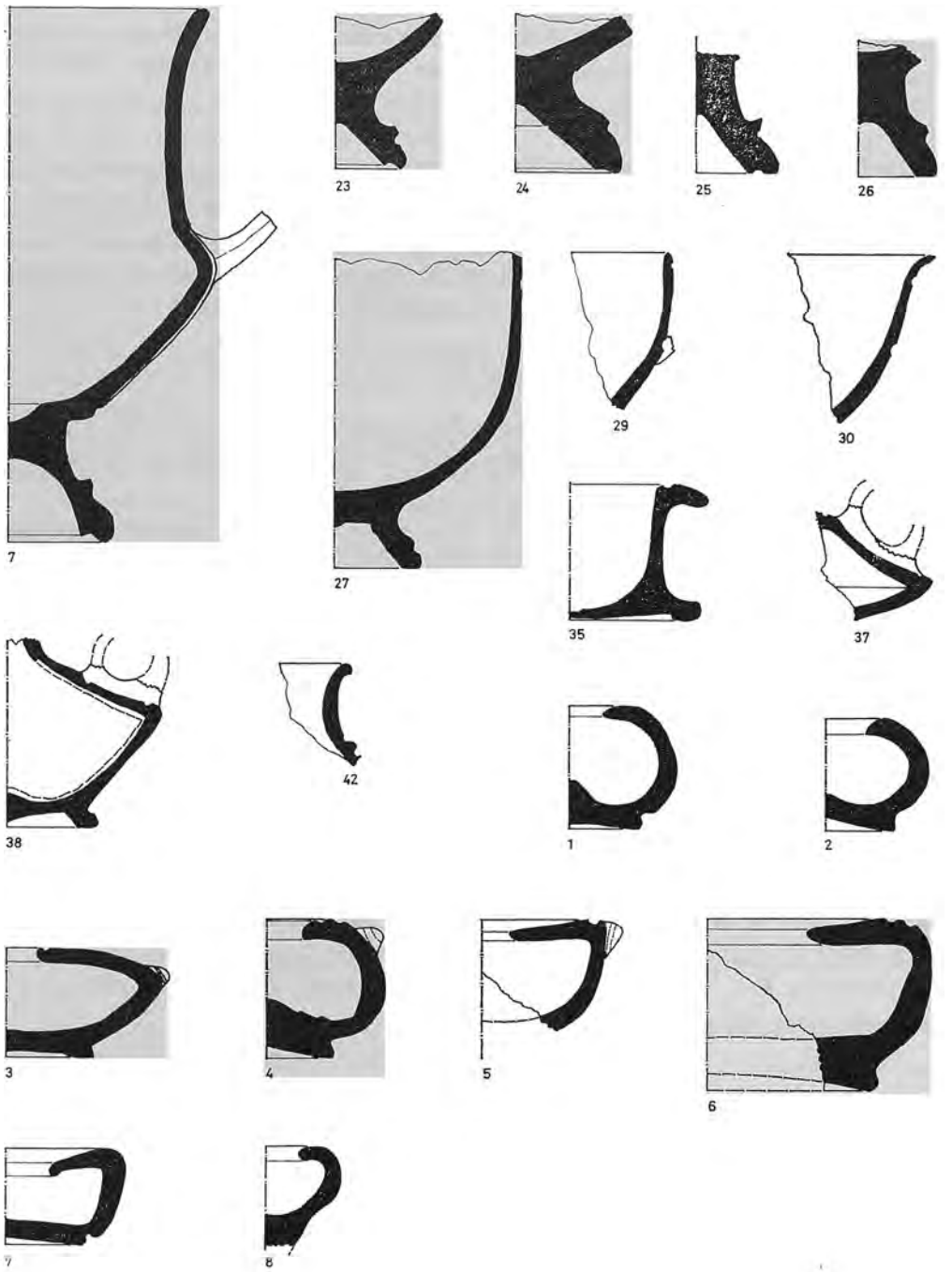

Abb. 5.

37. WS Guttus (E/11-130, 32) (A b b. 5; T a f. 64). Beiger Ton. Aussen schwarzer Firnis, innen tongrundig.

Lagynosähnlicher Gefässkörper. Auf Schulter runder Bandhenkel. Geritzte Ranke mit weissgelben Efeublättern an geritzten langen Stielen zwischen Horizontalrillen.

38. Guttus (E/11-130, V 263) (A b b. 5; T a f. 64). H 5,6 cm. FØ 5,3 cm. Ø 9,9 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.

Abgesetzter Fuss und flacher Standring. Lagynosförmiger Gefässkörper. Runder Bandhenkel auf Schulter. Abgesetzter Hals. Auf Schulter wellenförmiger Kranz von Doppelpunkten.

39. RS Krug (E/11-146, 2). Beigebrauner Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Nach aussen gebogene und nach unten überhängende Mündung. Geritzte Doppelkette mit weissen Bommeln an geritzten Bögen. Am Henkel Schleifenabschluss.

40. WS Krug (E/11, 15). Beiger Ton. Schwarzer Firnis, zum Teil auch innen.

Gelber Zweig mit schmalen Blättern.

41. RS Krug? (E/11, 16). Beigebrauner Ton. Innen und ausen schwarzer Firnis.

Feine, nach aussen gebogene Mündung. Gelber Strich- und Punktdekor, darüber Zweige und Längsstriche.

42. RS Krug (E/11-130, 29) (A b b. 5). Graubrauner Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Nach aussen gebogene Mündung. Geritzte Ranke mit weissen Efeublättern, darunter 2 tongrundige Horizontalrillen.

43. RS Pelike oder Pyxis (E/11-130, 31) (T a f. 63). MØ ca. 5 cm. Beigebrauner Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Kragenmündung. Gelber Zweig mit Punkten und Längsstriche.

44. RS Pyxis/Lekanis (E/11-129, 1). Braunbeiger Ton. Schwarzer Firnis. Löcher von antiken Reparaturen.

Kragenmündung. Gefässknick. Zwischen tongrundigen Horizontalrillen weisser Zweig mit lanzettförmigen Blättern.

III. Unguentaria

1. BS (E/11-146, 1). FØ 1,8 cm. Roter Ton. Grauer Ueberzug.

Abgesetzter Fuss und leicht konkave Standfläche. Innen bis zum Fuss offen.

2. BS (E/11-142, 38). Rotoranger Ton. Grauer Ueberzug.

Form vgl. 1.

3. RS (E/11-155, 14). MØ 3,3 cm. Roter Ton. Grauroter Ueberzug.

Nach aussen überhängende scharfkantige Mündung. Um Hals rote Horizontalstreifen.

4. RS (E/11-130, 53). MØ 2,8 cm. Beiger Ton. Innen und aussen schwarzer Firnis.

Nach aussen abgesetzte Mündung. Um Hals 3 weisse Horizontalbänder.

5. RS (E/11-143, 1). MØ 6,2 cm. Beigebrauner Ton. Graubeiger Ueberzug. Innen schwarzer Firnis.

Nach aussen überhängende, scharfkantige Mündung. Um Hals dunkelbraune Horizontalstreifen.

6. RS (E/11-142, 39). Roter Ton. Grauer Ueberzug.

Nach aussen gebogene Mündung. Rote und weissliche Bänder auf dem kurzen Hals und auf der Schulter.

IV. Lampen

1. (E/11-141, L 501) (A b b. 5; T a f. 65). H 3,8 cm. FØ 4,3 cm. L mit Henkel 9,3 cm. Beiger Ton. Schwarzer, stark abgeriebener Firnis.

Abgesetzter Fuss und flache Standfläche. Kurze Schnauze und breiter Bandhenkel.

2. (E/11-130, L 496) (A b b. 5; T a f. 65). H 3,4 cm. FØ 3,9 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer, zum Teil abgeriebener Firnis.

Abgesetzter Fuss und leicht konkave Standfläche. Ansatz für Bandhenkel.

Vom gleichen Typus sind noch Fragmente in folgenden FK erhalten: E/11-130. 134. 141. 142. 144.

3. (E/11-141, L 503) (A b b. 5; T a f. 65). H 3,3 cm. FØ 5,1 cm. L 10,8 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.

Lagynostyp. Abgesetzter Fuss und leicht konkave Standfläche. Um Spiegelöffnung tongrundige Rille. Durchbohrte Noppe. Kurze Schnauze.

Vom gleichen Typus sind noch Fragmente in den FK erhalten: E/11-141. 144.

4. (E/11-130, L 498) (A b b. 5; T a f. 65). H 4,2 cm. FØ 3,9 cm. Erh. L 8,7 cm. Braunbeiger Ton. Aussen ungefirnisst, innen brauner Firnis.

Abgesetzter Fuss und konkave Unterseite. Um Spiegelöffnung 2 Rillen. Durchbohrte Noppe.

5. (E/11-130, L 495) (A b b. 5; T a f. 65). Spiegel Ø 7,1 cm. Brauner Ton. Schwarzer Firnis.

Leicht nach innen abfallender Spiegel mit tongrundiger Rille am Aussenrand. Durchbohrte Noppe.

6. (E/11-130, L 494) (A b b. 5; T a f. 65). H 4,9 cm. Beiger Ton. Aussen schwarzbrauner und innen rotbrauner Firnis.

Nach innen abfallender Spiegel mit 2 konzentrischen tongrundigen Rillen entlang des Aussenrandes. Abgesetzter Fuss und flache Standfläche. Doppelschnauze.

7. (E/11-142, L 505) (A b b. 5; T a f. 65). H 3 cm. FØ 4,8 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis.

Nach innen abfallender Spiegel. Kleiner abgesetzter Fuss und flache tongrundige Standfläche. Ansatz für Bandhenkel.

8. (E/11-130, L 487) (A b b. 5; T a f. 65). H 3 cm. Ø 4,3 cm. Beiger Ton. Schwarzer, stark abgeriebener Firnis.

Ansatz für Bandhenkel.

In E/11-150 sind Fragmente von Lampen des 6./5. Jahrhunderts v.Chr. erhalten, so eine Stocklampe mit tongrundiger Unterseite und einem tongrundigen Band auf dem leicht nach innen abfallenden Spiegel oder mit einem gefirnissten Lampenspiegel und einem tongrundigen Streifen entlang der weiten Oeffnung.

V. Ungefirnisste Küchenkeramik

1. BS Amphora (E/11, 9) (A b b. 6). Brauner Ton mit spärlicher goldener Mica. Weisser Ueberzug.

Abgesetzter knaufförmiger Fuss mit kleinster Standplatte.

2. BS Amphora (E/11-141, 12) (A b b. 6). Beiger Ton.

Konischer Fuss.

3. BS Amphora (E/11-144, 8) (A b b. 6). Brauner splitternder Ton.

Abgesetzter und nach innen abgeschrägter Fuss. Unterseite konkav. Langer Stiel. Aehnliche BS in FK E/11-144.

4. BS Amphora (E/11-143, 18) (A b b. 6). FØ 6 cm. Brauner Ton und hellbraun-beiger Ueberzug.

Abgesetzter wulstiger Fuss mit Mittenbetonung. Standring. Unterseite konkav.

Von diesem Typus sind in folgenden FK noch weitere BS vorhanden: E/11-130. 133. 141. 142. 143. 144. 150.

5. RS/WS Amphora (E/11-141, 14) (A b b. 6). MØ 9,8 cm. Grauer Ton. Graubräunlicher Ueberzug.

Abgesetzte runde Mündung mit dünnem Grat darunter. Langer schlanker Hals. Henkelansatz.

Von diesem Typus sind in folgenden FK noch weitere RS vorhanden: E/11-130. 134. 142.

6. RS Amphora (E/11-141, 15) (A b b. 6). MØ 12,8 cm. Beiger Ton. Gelb-weisslicher Ueberzug.

Abgesetzte, nach aussen überhängende runde Mündung. Unsorgfältiger Henkelansatz.

7. RS Amphora (E/11-133, 8). Brauner Ton. Gelblicher Ueberzug.

Form vgl. 5, jedoch ohne Grat, aber mit einem roten Streifen unterhalb der Mündung und auf dem Henkelansatz.

8. RS Amphora (E/11-130, 33) (A b b. 6). MØ 18,3 cm. Brauner Ton. Hellbrauner Ueberzug.

Mit einem Grat abgesetzte, nach aussen gebogene Mündung und abgeschrägte Lippe. Henkelansatz.

Zum gleichen Typus gehören 4 RS E/11-130. 1 RS E/11-133. 4 RS E/11-134. 1 RS E/11-141. 7 RS E/11-142. 2 RS E/11-143. 5 RS E/11-144. 1 RS E/11-146. 2 RS E/11-150.

9. RS Amphora (E/11-142, 40) (A b b. 7). MØ 13 cm. Brauner Ton mit goldener Mica. Beiger Ueberzug.

Leicht abgesetzte Mündung und gestufte, abgeschrägte Lippe. Henkelansatz.

10. RS Amphora (E/11-143, 8) (A b b. 6). MØ 13,4 cm. Brauner Ton.

Nach aussen gebogene Mündung mit hoher Schräglippe. Henkelansatz.

Zum gleichen Typus gehören die RS E/11-130. 142. 4 RS E/11-144.

11. RS Amphora (E/11-142, 41) (A b b. 6). Brauner Ton.

Nach aussen überhängende Mündung mit flacher Lippe.

12. RS Amphora (E/11-130, 38) (A b b. 6). Hellbeiger Ton. Hellbeiger Ueberzug.

Nach aussen gebogene Mündung mit runder und nach innen abgeschrägter Lippe.

Zum gleichen Typus gehört RS E/11-142.

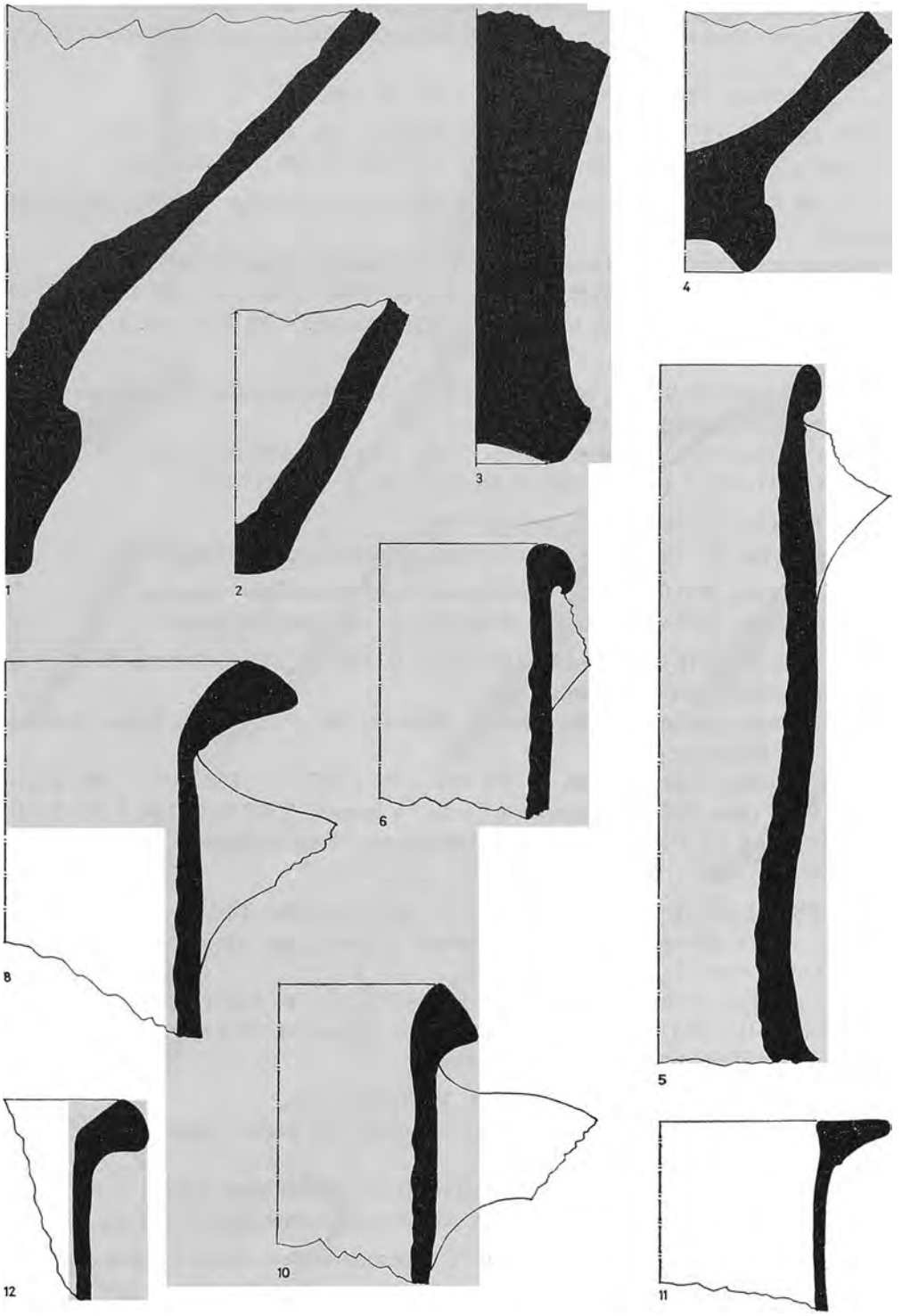

Abb. 6.

13. RS Amphora (E/11-142, 42) (A b b. 7). MØ 13,8 cm. Brauner Ton.

Mit einem Grat abgesetzte, nach aussen gebogene Mündung und leicht konkaver Aussenrand.

Zum gleichen Typus gehören die RS E/11-130. 144.

15. BS Krug (E/11-142, 43) (A b b. 7). Brauner Ton. Flache Standfläche.

Zum gleichen Typus gehören die BS in E/11-133. 3 BS E/11-143. 144.

16. BS Krug (E/11-141, 10) (A b b. 7). FØ 8,4 cm. Brauner Ton. Aussen weisslicher Ueberzug.

Abgesetzter Fuss mit Mittenbetonung. Leicht konkave Standfläche.

Zum gleichen Typus gehören 18 BS E/11-130. 2 BS E/11-133. 5 BS E/11-134. 13 BS E/11-141. 8 BS E/11-142. 7 BS E/11-143. 24 BS E/11-144. 1 BS E/11-145. 1 BS E/11-150. 7 BS E/11-155.

17. BS Lekanis (E/11-130, 34) (A b b. 7). FØ 11,1 cm. Brauner Ton. Braunbeiger Ueberzug.

Abgesetzter Fuss und Standring.

Zum gleichen Typus gehören 4 BS E/11-130. 5 BS E/11-133. 2 BS E/11-134. 5 BS E/11-141. 4 BS E/11-142. 1 BS E/11-143. 8 BS E/11-144. 1 BS E/11-155.

18. BS Krug (E/11-141, 38). Brauner Ton.

Form Typus 16. Im Innern rote Substanz der einstigen Flüssigkeit.

19. BS Krug (E/11-150, 11). Graubrauner Ton. Weissbeiger Ueberzug.

Form Typus 16. Im Innern rote Substanz der einstigen Flüssigkeit.

20. RS Lekanis (E/11-141+130, 18) (A b b. 7). MØ ca. 27 cm. Brauner Ton mit wenig weisser Mica. Hellbeiger Ueberzug.

Nach aussen gebogene, leicht gesenkte Mündung mit abgerundeter Lippe. Rundhenkel unterhalb der Mündung.

Zum gleichen Typus gehören 16 RS E/11-130. 1 RS E/11-130+141. 1 RS E/11-129. 4 RS E/11-133 (zum Teil mit braunrotem Firnis im Innern). 2 RS E/11-134. 6 RS E/11-141. 8 RS E/11-142. 6 RS E/11-143 (1 RS mit braunrotem Firnis im Innern). 14 RS E/11-144. 1 RS E/11-154. 1 RS E/11-155.

21. RS Lekanis (E/11-130, 39) (A b b. 7). Beigegrünlicher Ton.

Nach aussen gebogene, stark überhängende Mündung mit abgerundeter Lippe. Leicht gerippte Aussenwand.

Zum gleichen Typus gehören die RS E/11-130. 133. 134 (mit rotschwarzem Firnis im Innern). 2 RS E/11-142 (1 RS mit braunrotem Firnis im Innern). 143 (mit rotschwarzem Firnis im Innern). 144 (mit rotem Firnis im Innern).

22. RS Lekanis (E/11-144, 37) (A b b. 7). Brauner Ton.

Nach aussen gebogene, leicht gesenkte Mündung mit flacher Lippenoberfläche. Rundhenkel an Mündung angeklebt.

Zum gleichen Typus gehören 1 RS E/11-130 (mit braunrotem Firnis). 3 RS E/11-134. 2 RS E/11-142. 2 RS E/11-144 (1 RS mit schwarzem abgeriebenem Firnis im Innern).

23. RS Lekanis (E/11-141, 39) (A b b. 7). Beigemauver Ton. Beiger Ueberzug mit kleinen gelben Flecken.

Nach aussen gebogene, leicht gesenkte Mündung mit zwei breiten Rillen entlang dem Innen- und Aussenrand. Aussen unterhalb der Mündung feiner Horizontalwulst.

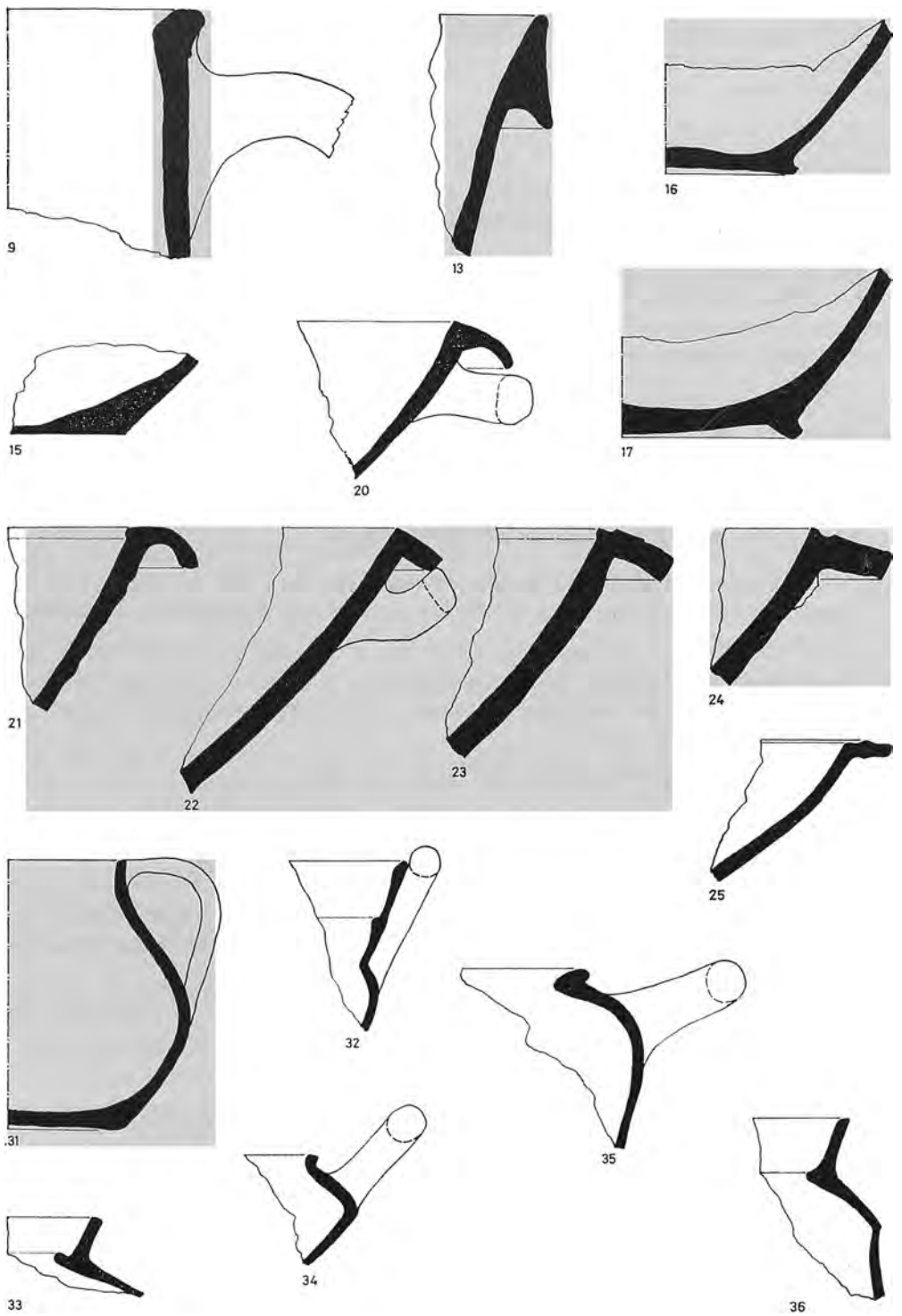

Abb. 7.

24. RS Lekanis (E/11-141, 40) (A b b. 7). Beigebräunlicher Ton. Hellbeiger Ueberzug.
Nach aussen gebogene Mündung mit flachem Lippenteller und schmaler Rille entlang der Aussen- und breite Rille entlang der Innenkante. Henkelansatz unmittelbar unterhalb der Mündung.

25. RS Lekanis (E/11-143, 10) (A b b. 7). Beigebrauner Ton. Gelbbeiger Ueberzug.
Dünnwandige Schüssel mit nach aussen gebogener Mündung und gerippter Lippe.
Zu den Typen 23-25 gehören 5 RS E/11-130. 1 RS E/11-133. 2 RS E/11-134. 3 RS E/11-141. 1 RS E/11-142. 1 RS E/11-143. 6 RS E/11-144. 2 RS E/11-150. 1 RS E/11-155.

26. RS Lekanis (E/11-130, 40) (T a f. 66). Beiger Ton. Gelbweisslicher Ueberzug.
Nach aussen gebogene, leicht überhängende Mündung mit abgerundeter Lippe und Wulst entlang der Innenkante. Auf der Lippe vierlappiger Aufsatz.
Zum gleichen Typus gehören die RS E/11-142. 143. 144 (dreilappiger Aufsatz).

27. RS Lekanis (E/11-155, 9) (T a f. 66). Beiger Ton mit Einschlüssen. Beiger-crèmefarbiger Ueberzug.
Nach aussen gebogene Mündung mit abgeschrägter Lippe und breitem Rotellenhenkel.

28. RS Pithos (E/11-144, 38). Graubrauner Ton mit Einschlüssen. Brauner Ueberzug.
Nach aussen gebogene Mündung mit flacher Lippe.

29. RS Flacher Teller (E/11-144, 39). Brauner Ton. Hellbeiger Ueberzug.
Abgesetzter Fuss. Flacher Rand mit flacher Aussenkante. Rundhenkel, der tief auf den Rand übergreift.

30. RS Kypselis (E/11-141, 20). Brauner Ton.
Nach aussen gebogene Mündung mit flacher Lippe. Unterhalb der Mündung Horizontalwulst. Innen horizontal gerippt.
3 Fragmente von Zusatzringen in E/11-133. 141. 144.

31. Chytra (E/11-130, V 319) (A b b. 7). H 8,1 cm. MØ 7,3 cm. Grauer Ton mit Silbermica.
Flache Standfläche. Nach aussen gebogene Mündung. Bandhenkel wenig höher als Mündung.

32. RS Lopas (E/11-133, 3) (A b b. 7). Braungrauer Ton mit weisser Mica.
Abgesetzte nach aussen gebogene Mündung mit innerem Wulst für Deckel. Angeklebte, den Gefässrand überragende Henkel.
Zum gleichen Typus gehören 1 RS E/11-130. 1 RS E/11-134. 1 RS E/11-141. 3 RS E/11-142. 3 RS E/11-143. 1 RS E/11-144. 1 RS E/11-154.
Deckelfragmente von Lopades in E/11-130. 134. 142. 144. 155.

33. RS Kochtopf (E/11-141, 41) (A b b. 7). Ø 15,5 cm. Brauner Ton mit weissen Einschlüssen.
Abgesetzte nach aussen gebogene Mündung mit innerem Wulst für Deckel.
Zum gleichen Typus gehören die RS in E/11-130. 133. 134. 141. 143.

34. RS Kochtopf (E/11-144, 20) (A b b. 7). Graubrauner Ton.
Geknickte Gefässwand und abgesetzte kleine, nach aussen gebogene Mündung. Schräg nach oben gerichteter, die Mündung überragender Rundhenkel.

35. RS Kochtopf (E/11-144, 17) (A b b. 7). Brauner Ton.

Nach innen gebogene Schulter und kleine, abgesetzte Mündung mit leicht abgerundeter Lippe. Schräg nach oben gerichteter, die Mündung überragender Rundhenkel.

36. RS Kochtopf (E/11-141, 19) (A b b. 7). Rotbrauner Ton mit grauem Kern. Beigebräunlicher Ueberzug.

Geknickte Gefässwand. Abgesetzte nach aussen gebogene Mündung mit flacher Lippe. Innen wulstige Absetzung evt. für Deckel.

37. RS Kochtopf (E/11-144, 18) (A b b. 8). Brauner Ton mit grauem Kern. Braunroter Ueberzug.

Geknickte Gefässwand mit Horizontalrillen auf Schulter. Nach aussen gebogene Mündung und flache Lippe.

38. RS Chytra? (E/11-130, 35) (A b b. 8). Brauner Ton mit weissen Einschlüssen.

Nach aussen gebogene Mündung mit abgeflachtem Aussenrand. Zum gleichen Typus gehören 1 RS E/11-133. 2 RS E/11-134. 3 RS E/11-141. 4 RS E/11-143. 3 RS E/11-144. 2 RS E/11-155.

39. Napf (E/11-141, 42) (A b b. 8). Braungrauer Ton mit Einschlüssen.

Abgesetzter Fuss und rundlicher Standring. Gerade Gefässwand und abgeflachte Lippe.

40. Flache Bratpfanne (E/11-141+144, 43) (A b b. 8). Brauner Ton mit Silbermica.

Aufgerichteter Rand mit gerillter Lippe. Rundhenkel. Zum gleichen Typus gehören E/11-144. 155.

41. Bratpfanne (E/11-130, 36) (A b b. 8). Graubrauner Ton.

Schwach gewölbter Boden und nach innen abgesetzte Mündung mit flacher Lippe. Zum gleichen Typus gehört E/11-142.

42. RS Schale (E/11-155, 8) (A b b. 8). Orangebeiger Ton. Beigegelblicher Ueberzug.

Nach aussen gebogene und überhängende Mündung mit 2 Horizontalrillen auf dem Aussenrand.

43. RS Schale (E/11-134, 17) (A b b. 8). Beiger Ton mit grauem Kern. Beigebrauner Ueberzug. Braun gefirnisste Innenlippe.

Geschweifte Gefässwand mit wulstigem Absatz. Nach aussen gebogene Mündung mit gerilltem Aussenrand. Aehnliche RS in E/11-130. 133.

44. RS Kolonettenkrater (E/11-142, 9) (A b b. 8). Braunroter Ton mit weisser Mica. Grauer Ueberzug.

Mit einem Wulstring abgesetzte nach aussen gebogene Mündung und flache, innen leicht vorstehende Lippe. Platte mit je zwei Bandhenkeln.

45. WS Pilgerflasche (E/11-144, 14). Brauner Ton.

Hals-Schulterpartie.Gewölbte Gefässwand. Bandhenkel.

46. RS Oinochoe (E/11-141, 44). Beigebräunlicher Ton. Aussen unterhalb der Mündung dünner Horizontalwulst.

Kleeblattmündung innen mit vorstehendem Wulst.

47. RS Krug (E/11-142, 19) (A b b. 8). MØ 6,7 cm. Brauner Ton.

Nach aussen gebogene Mündung mit abgeschrägter Lippe. Am oberen Henkelansatz Horizontalwulst. Innen am Hals-Schulterübergang Tonreste und Ueberlagerungen.

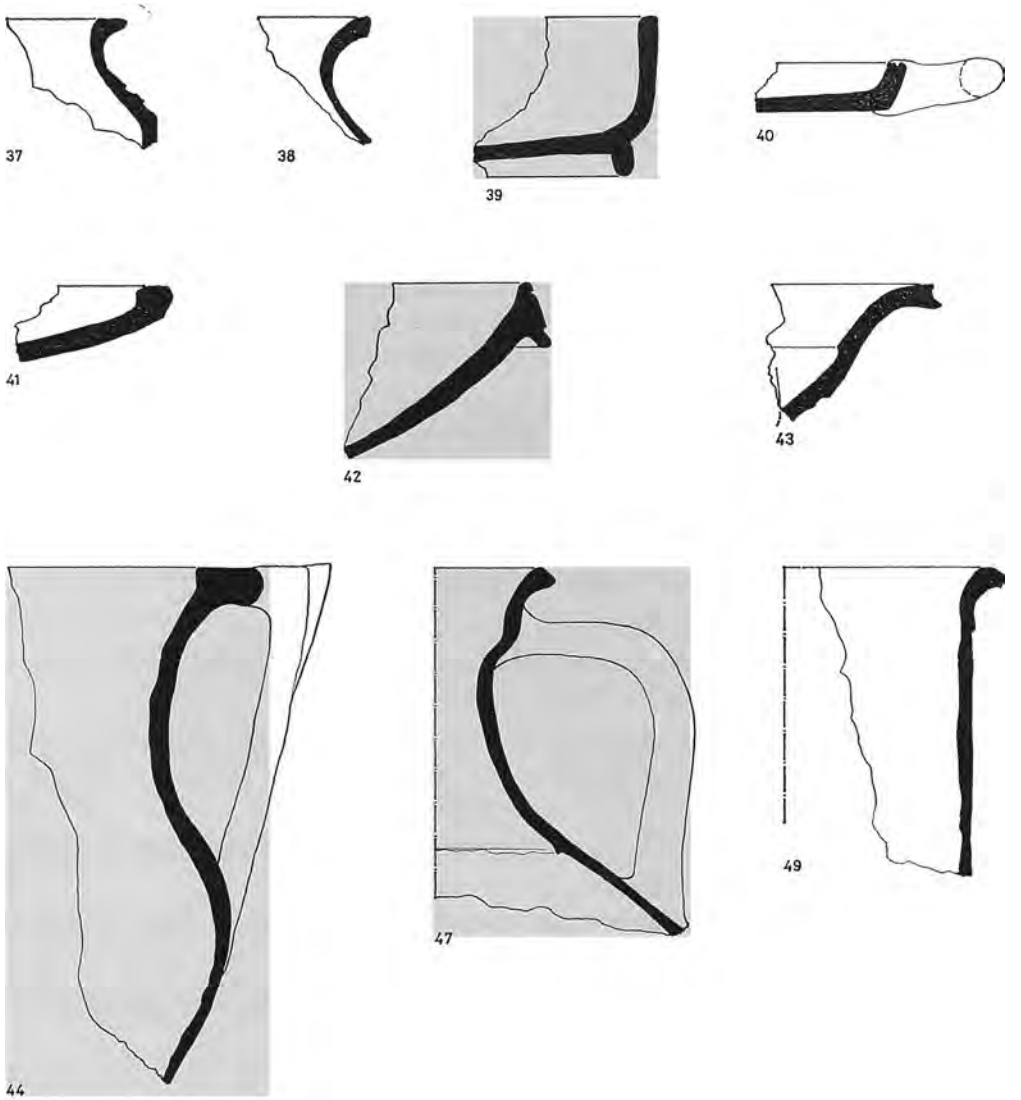

Abb. 8.

Zum gleichen Typus gehören 1 RS E/11-129. 3 RS E/11-130. 2 RS E/11-141. 1 RS E/11-142. 1 RS E/11-143. 3 RS E/11-144. 1 RS E/11-155.

48. RS/WS Krug (E/11-141, 11). Brauner Ton. Weisslicher Ueberzug.
Hals-Schulterpartie. Kantiger Wulstring auf Höhe des Henkelansatzes. Innen vgl. 47.

49. RS Krug (E/11-144, 40) (A b b. 8). MØ 10,7 cm. Brauner Ton.
Mit einem Wulst abgesetzte, nach aussen gebogene Mündung und leicht rundliche Lippe.
Zum gleichen Typus gehören 2 RS E/11-129. 1 RS E/11-130. 5 RS E/11-133. 3 RS E/11-134. 4 RS E/11-141. 3 RS E/11-142. 2 RS E/11-143. 1 RS E/11-143+144. 3 RS E/11-144. 1 RS E/11-150.

VI. Terrakotten, Webgewicht, Spinnwirtel, Tongerät

1. Weibliche Figur (E/11-129, T 2596) (T a f. 66). H 8,5 cm. Beiger Ton.
Himation. Rechter Arm unter Mantel über rechter Brust, linker mit Faltenbausch. Lockiges schulterlanges Haar und Stirnlocke. Diadem.

2. Weiblicher Kopf (E/11-150, T 2618) (T a f. 66). Erh. H 5,3 cm. Beigebrauner Ton. Weisse Grundierungsfarbe.
Feines Antlitz. Melonenfrisur. Band. Dahinter hochgesteckter Chignon.

3. Weibliche Gewandfigur auf Basis (E/11-133, T 2603). Braunbeiger Ton, weich gebrannt.
Niedrige viereckige Basis. Linker Fuss, darüber Gewandfalten.

4. Weibliche Gewandfigur auf Basis (E/11-133, T 2604). Brauner Ton, weich gebrannt.
Fuss und Gewandfalten.

5. Hohe Basis (E/11-142, T 2608). Brauner Ton.
Basis mit betonten Randleisten und Gewandfalten.

6. Pferd und Reiter (E/11-150, T 2617). H 3,7 cm. L 7,3 cm. Brauner Ton mit Einschlüssen.
Langer Pferdekörper. Reiter.

7. Schaukel (E/11-144, T 2614) (T a f. 66). H 3,4 cm. L 5,5 cm. Brauner, hart gebrannter Ton. Flache Unterseite. «Korb» mit hinten hochgezogenem Rand und Kerbschnittdekor sowie Rillen im Innern. Vorn am Schmalrand Klebstellen der Beine. Auf jeder Seite 2 Löcher für eine Schnur.

8. Webgewicht (E/11-130, T 2600). H 8,1 cm. Gelbgrüner Ton, hart gebrannt. Gelblicher Ueberzug.
Konische Form.

9. Webgewicht (E/11-130, T 2599). H 9 cm. Brauner Ton, hart gebrannt. Beige-weisser Ueberzug.
Konische Form.

10. Webgewicht (E/11-130, T 2597) (T a f. 67). H 7,9 cm. Graubrauner Ton.
Konische Form. Ovalstempel mit männlichem Kopf nach rechts.

11. Webgewicht (E/11-130, T 2601). H 4,2 cm. Brauner Ton. Gelbgrüner Ueberzug.
Konische Form. Abgeflachte Spitze.

12. Webgewicht (E/11-142, T 2611). H 5,7 cm. Beigebrauner Ton, weich gebrannt.
Konische Form, unterer Teil abgeschrägt.

13. Webgewicht (E/11-130, T 2598). H 6,8 cm. Braunbeiger Ton.
Pyramidenförmig. Auf Schmalseite Ovalstempel mit Amphora.

14. Webgewicht (E/11-144, T 2613) (T a f. 65). H 5,8 cm. Grauer, hart gebrannter Ton.
Pyramidenförmig. Auf drei Seiten Ovalstempel mit gleichem Bild: hochbeiniger Vogel mit Gegenstand über seinem Rücken.

15. Webgewicht (E/11-142, T 2610). H 5,8 cm. Brauner, weicher Ton.
Pyramidenförmig.

16. Webgewicht (E/11-150, T 2616). H 6 cm. Brauner Ton.
Pyramidenförmig.

17. Webgewicht (E/11-142, T 2609). H 4,8 cm. Brauner Ton.
Pyramidenförmig.

18. Webgewicht (E/11-130, T 2602). H 5,7 cm. Braungrauer Ton.
Pyramidenförmig, oben zugespitzt.

19. Webgewicht (E/11-133, Δ 1641). H 4,5 cm. Blei.
Pyramidenförmig, oben schmal.

20. Spinnwirtel (E/11-150, T 2615). H 3,3 cm. Ø 3,6 cm. Beigebrauner Ton. Schwarzer Firnis.

21. Scheibe/Deckel (E/11-144, 41). Ø 9,1 cm. Beigebrauner Ton.
Flache Unter- und gewölbte Oberseite.

VII. Diaphora

1. Muschel (E/11-141, Δ 1642) (T a f. 67). L 10,4 cm. Weiss.

2. Nadel (E/11-129, B 160). Erh. L 4,8 cm. Bronze. Zugespitzt.

3. Picette (E/11-141, B 161). Erh. L 14 cm. Bronze.

4. Stab (E/11-150, B 164). L 2,7 cm. Bronze.

5. Münze (E/11-129, N 338). Bronze. A und R undeutlich.

6. Münze (E/11-129, N 339). Bronze. R 2 Trauben. Euböischer Bund. Münze des mittleren Typus.

7. Münze (E/11-129, N 340). Bronze. A Rind. R Traube. Euböischer Bund. Münze des kleinen Typus.

8. Münze (E/11-130, N 342). Bronze. A und R undeutlich.

9. Münze (E/11-142, N 344). Bronze. A und R undeutlich.

10. Münze (E/11-142, N 345). Bronze. A und R undeutlich.

11. Münze (E/11-150, N 346). Bronze. A Stehendes Rind nach rechts. R Traube. Euböischer Bund. Münze des kleinen Typus.

12. Münze (E/11-141, N 352). Bronze. Nach Form und Grösse Ptolemaios II?

13. Schlüssel (E/11-141, Δ 417). Erh. L 6,5 cm. Eisen. Rechtwinklig gebogen.

14. Nagelkopf (E/11-141, Δ 418). Ø 3,3 cm. Eisen. Flacher Kopf.

15. Fragment eines Bassins (E/11-130, M 365). Erh. L ca. 24 cm. Marmor.

VIII. Fragmente archaischer und klassischer Zeit

E/11-150, 18: BS Skyphos. Tongrundige Unterseite mit Mittelpunkt und 2 Firnisringen. Innere Fusschräge gefirnisst.

E/11-150: Fragmente von hohen und niedrigen Bandlekanides.

E/11-144: Henkelplatte eines Kraters 7./6. Jh. v.Chr.

E/11-130: BS und Henkel mit Eierstab um den Ansatz eines rotfigurigen Kraters. RS eines rotfigurigen Kraters.

E/11-134: BS eines rotfigurigen Kraters. RS einer rotfigurigen Deckellekanis. WS eines rotfigurigen Kraters.

E/11-142: WS von rotfigurigen Krateren. RS eines attischen Krateriskos mit breiter, nach aussen gebogener Mündung. Aussen durch einen feinen Horizontalwulst markiert.

E/11-150: RS attische Schale um 500 v.Chr. BS Skyphos (V 336), korinthischer Typus. Auf tongrundiger Unterseite mit gefirnisstem Zentrum Graffito: ΕΥΣ/ΛΟΣ.

BS attische Schale. Ringwulst um Basis. Profilierter Fuss. Im Innern durch Bogen miteinander verbundene Palmetten und Eierstab zwischen Rillen. Attischer Deckelknauf des reichen Stils. Profiliert mit tongrundiger Rille und tongrundigem Streifen. BS einer rotfigurigen Lekythos. RS eines rotfigurigen Kraters.

Fragmente mit Palmetten-Lotus Dekor:

1. RS Lebes gamikos (E/11-134, 5) (T a f. 67). MØ ca. 7 cm. Beiger Ton. Schwarzer Firnis. Dünner Miltos. Gerade kleine Mündung und flache gefirnisste Lippe. Auf Schulter Zickzackband mit Dreiecken in den Zwickeln.

2. WS Pyxis (E/11-150, 22). Braunbeiger Ton. Schwarzer glänzender Firnis. Miltos. Nach aussen gebogene Henkelplatte. Vertikaler Zickzack.

3. RS Topf (E/11-142, 6) (T a f. 67). Beiger Ton. Schwarzbrauner Firnis. Gerade Mündung mit flacher tongrundiger Lippe. Innen gefirnisst. Unterhalb eines Firnisbandes horizontaler Zweig mit rundlichen Blättern.

I. Schwarzfirnisware

Teller[4]

1-69 (A b b. 1-3; T a f. 62)

Wir haben bereits an anderer Stelle die Entwicklung der Schwarzfirnisware auf Grund ihrer Fuss- und Randbildung zu geben versucht[5]. Auffallend an den Tellern des Depots ist ihre kompakte Form, wobei der Fussring auf der Aussenseite oft in seinem oberen Teil oder in der Mitte kantig betont ist[6]. Diese Beobachtung wurde an Tellern der zweiten Hälfte des

4. Zur Entwicklung der Teller vgl. Sparkes-Talcott, 144 ff. mit den Nummern 1002-1096, Taf. 36-37. 59 und Abb. 9-10. Corinth, 35 f.

5. Eretria, 12 f.

6. Vgl. z.B. Thompson, 433 Abb. 116, die kräftigen Profile der Tellerfüsse finden sich nur unter den Funden der Gruppen A und B. Braun, 163 Abb. 11, 20 mit unseren Tellern 5, 12 und 44 (A b b. 1. 2) und die Teller des

4. bis in das frühere 3. Jahrhundert v.Chr. gemacht. Bei zahlreichen Tellern finden wir innerhalb des Rädchenmusters einzeln gestempelte Palmetten (A b b. 1). Sie lagern sich nahe um die Tellermitte im Gegensatz zu jenen auf Tellern des mittleren oder fortgeschrittenen 3. Jahrhunderts v.Chr., wo sie nach aussen gedrängt werden [7]. Die zahlreichen Teller des Depots, von denen wir hier nur wenige abbilden, sind meist lokaler Herkunft. Einzig die Teller 40 mit schön profiliertem Fuss und 43 mit kräftigem Fussring stammen aus einem attischen Atelier. Aus Böotien kommt nach Ton- und Firnisfarbe lediglich Teller 41 mit einer stark konvex geschwungenen Unterseite [8]. Die für die hellenistische Zeit üblichen Merkmale, die tongrundige Gefässbasis oder Unterseite, konnte nur an wenigen Tellern festgestellt werden, so an dem nicht lokalen Teller 42 und an den einheimischen Tellern 45, 48-49, 57, 62, 67 und 68. Auf den Gefässen 12 und 35 wurde ein Graffito gelesen, KAΛ auf der Aussenseite von 12 und X auf der Unterseite von Teller 35.

Fischteller [9]

1-11. (A b b. 2)

Der im 4. Jahrhundert v.Chr. und besonders in Eretria beliebte Fischteller [10], der durch seine im Innern vertiefte Mitte gekennzeichnet ist, wird durch zahlreiche Beispiele im Depot belegt. Die Fussprofile dieser Fischteller sind wie jene der Teller kräftig. Der Tellerrand (vgl. 11) wird fast im rechten Winkel nach unten geklappt. Die Aussenseite der meisten Fischteller ist tongrundig. Ein tongrundiger Streifen wird zusätzlich noch um die vertiefte Mitte des Tellers 2 und um die Innenlippe von 11 gezogen. Vergleichen lassen sich unsere Fischteller mit Beispielen der athenischen Agora und von Korinth aus dem letzten Viertel des 4. Jahrhunderts v.Chr. [11]. Nur der flache Fischteller 1 mit seiner weiten Vertiefung und den Firnisringen auf der mit Miltos bedeckten tongrundigen Unterseite wird wie der Teller 10 kurz nach 400 v.Chr. entstanden und aus Attika importiert worden sein [12]. Die vertiefte Mitte des Tellers 8 ist mit einem eingeritzten Y und jene von 10 mit zwei eingeritzten XX geschmückt.

Napf

a. Mit nach innen gebogener Mündung [13]

3-4. (A b b. 2)

Besonders viele Näpfe mit nach innen gebogener Mündung wurden im Keramikdepot an der Stadtmauer gefunden. Sie sind meist lokaler Herkunft. Die schön profilierten Gefäss-

Depots mit anderen aus Eretria, 28 (A b b. 1) mit Eretria Taf. 1. 11; 35 (A b b. 1) mit Eretria Taf. 1, 10; 5 (A b b. 1) und 50 (A b b. 2) mit Eretria Taf. 2, 21.

7. Sparkes - Talcott, 22 ff. Eretria, 32 f. Vgl. z.B. Thompson, 431 Abb. 115, A 13. A 14 und B 15.

8. Vgl. die ähnlichen Teller Eretria, Taf. 1, 16; 2, 13.

9. Zu den Fischtellern Sparkes - Talcott, 147 f. mit den Nummern 1061-1076, Taf. 37. Abb. 10. Corinth, 40 f. Pergamon, 34 f.

10. Eretria, 14 f.

11. Sparkes - Talcott, Abb. 10, 1074-1076. Corinth, Taf. 5, 132 (attischer Typus).

12. Sparkes - Talcott, Abb. 10, 1062.

13. Sparkes - Talcott, 131 f. 825-842, Taf. 33. Abb. 8. Corinth 29 f., bes. Nr. 26, Taf. 2. 44 (um 300). Pergamon, 37 f. Eretria, 15.

füsse finden unter anderem auf dem athenischen Markt Entsprechungen aus dem späteren 4. Jahrhundert v.Chr. [14].

b. Mit gerader oder nach innen gebogener Mündung [15]

5-19. (A b b. 2. 3)

Eine andere beliebte Napfform ist jene mit gerader oder mit nach aussen gebogener Mündung, die selbst wiederum vielgestaltiger Form sein kann. Bei der geknickten, geraden Mündung 6 fällt die Lippe schräg nach innen ab, eine Form, die seit dem früheren 4. bis ins 3. Jahrhundert v.Chr. verfolgt werden kann. Ebenfalls aus dem früheren 4. Jahrhundert v.Chr. kennen wir die auf Abbildung 3 zusammengestellten Näpfe mit einer «Vogelkopf»-ähnlichen Mündung wie 10-14, die mit Gefässen von Athen und Eretria aus dem späteren 4. Jahrhundert v.Chr. verglichen werden dürfen [16]. Nur der kleine Napf 7 mit gerilltem Standring und runder Mündung wird vor der Mitte des 4. Jahrhunderts v.Chr. entstanden sein. Die beiden Näpfe 8 und 12 mit einem Rädchenmuster im Innern sind attischer Herkunft.

c. Mit flacher Standfläche

20. (A b b. 3)

Der lokale Napf 20 mit leicht gestufter Unterseite findet in einem Pyrainapf seine nächste Parallele und wird dadurch in die Jahre um 300 v.Chr. datiert [17].

d. Salznapf [18]

1-2. (A b b. 3)

Der Salznapf 1 mit stark konkav geschwungener Gefässwand und abgerundeter Lippe wird am ehesten mit jenem der athenischen Agora aus dem dritten Viertel des 4. Jahrhunderts v.Chr. verglichen [19], wobei unser Napf 2 eine Variante dieses Napftypus sein dürfte. Seine merkwürdige Mündung findet sich auch an einem anderen attischen Napf der Agora aus den Jahren 425-400 v.Chr. [20]. Napf 2 gehört allerdings bereits dem 4. Jahrhundert v.Chr. an.

Nach den bisherigen Funden scheint dieser Salznapftypus in Eretria eher selten zu sein.

Pyxis

1-2. (A b b. 3)

Die Pyxis, die in der Form unserer Fragmente 1 und 2 häufig mit einem vertikalen Zickzackdekor geschmückt ist, wird in die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts v.Chr. zu datieren sein [21].

14. Sparkes - Talcott, Taf. 33, und Abb. 8 841. 842. Vgl. auch einen Napf aus den Pyrai (um 300), I.R. Metzger, Die Funde aus den Pyrai, Eretria 6 (1978), Abb. 10. Taf. 42, 15. Thompson, 436 Abb. 117, A 20 (4./3. Jh.). Braun, 164 Abb. 15, 13. 104 (um 300 und um 280). Médéon, 70 Abb. 135. 136 Napf 115 bis. 5 (Ende 4. Jh.).

15. Sparkes - Talcott, 128 f. 777-808, Taf. 32. Abb. 8. Corinth, 33 f. Pergamon, 35 f. Eretria, 15.

16. Sparkes - Talcott, Abb. 8, 808. Thompson, 436 Abb. 17, A 71 (frühes 3. Jh.). Metzger (oben Anm. 14), Abb. 11. Taf. 42, 61. 62. Labraunda, Taf. 33, 63.

17. Metzger (oben Anm. 14), Abb. 10. Taf. 42, 20.

18. Sparkes - Talcott, 136 mit den Nummern 921-938, Taf. 34. Abb. 9, bes. 930-938.

19. Sparkes - Talcott, Taf. 34. Abb. 9, 937.

20. Sparkes - Talcott, Taf. 34. Abb. 9, 956.

21. Metzger (oben Anm. 3), Abb. 9. Taf. 38.

Skyphos[22]

1-3. (Abb. 3)

Die geringe Anzahl solcher Gefässe im Depot des späteren 4. Jahrhunderts v.Chr. versteht sich aus der Ablösung dieser Form durch den Kantharos. Der Skyphos als Trinkgefäss war besonders im 5. und 4. Jahrhundert v.Chr. beliebt. Unsere Skyphoi 1-3 gehören zum Typus A, zum attischen Typus. In das frühere 4. Jahrhundert v.Chr. ist Skyphos 3 mit seiner tongrundigen Unterseite und der gefirnissten inneren Fusschräge zu setzen[23]. Die schlankeren Gefässe 1 und 2 mit gefirnisster Unterseite werden dagegen bereits in die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr. zu datieren sein[24].

Kantharos[25]

1-13. (Abb. 3. 4)

Kantharoi wurden im Gegensatz zu Skyphoi, wie wir oben sahen, im Depot an der Stadtmauer recht zahlreich gefunden. Unter ihnen lassen sich sowohl breit als auch hoch proportionierte Gefässe erkennen, vergleichbar den beiden Kantharostypen auf der athenischen Agora der Gruppe A und im Dipylon-Brunnen aus Abschnitt I[26]. Die kräftig profilierten Füsse mit zum Teil gerilltem Standring und kurzem Stiel passen gut in die Jahre vor oder um 300 v.Chr.[27]. Die nach aussen gebogene, schlichte Mündung des einzigen vollständig erhaltenen Kantharos 1 ist erst an den Kantharoi des vierten Viertels des 4. Jahrhunderts v. Chr. nachzuweisen. Die gleichen Mündungen haben auch die im Westabhangstil dekorierten Gefässe (vgl. Abb. 4. 5).

Geschlossene Gefässe

1-17. (Abb. 4; Taf. 62)

Unter den geschlossenen Gefässen sind hauptsächlich kleine Kannen, Olpen, mit runder Mündung und abgesetztem Fuss mit leicht konkaver, zum Teil tongrundiger Unterseite zu nennen. Die Gefässwand ist rund gewölbt wie bei 1 und 2 oder in die Länge gezogen wie bei 3[28]. Fragment 5 mit nur wenig nach aussen gezogenem Fuss, tongrundiger konkaver Unterseite und stark gerippter Innenwand ist dagegen schlauchförmig und einer Flasche ähnlich[29]. Diese Krüge stammen alle aus einem einheimischen Atelier. Attischer Herkunft sind die beiden Randfragmente einer Olpe 11 mit profiliertem Lippenteller und einer Oinochoe 12. Zu einer Pilgerflasche gehört das Fragment 8. Pilgerflaschen wurden in Eretria bereits mehrfach gefunden. Sie stammen aber alle aus einer nicht lokalen Werkstatt[30].

22. Zum Skyphos allg. Sparkes-Talcott, 81 ff.; zu unserem Typus 84 f. mit den Nummern 334-354, Taf. 16-17. Abb. 4. Corinth, 66 f. Pergamon, 36.

23. Vgl. Sparkes - Talcott, Taf. 16. Abb. 4, 349. Aehnlich Corinth, 368, Taf. 14. 50 (um 375).

24. Vgl. Sparkes - Talcott Taf. 17. Abb. 4, 352. Aehnlich Corinth 331, Taf. 13. 50 (um 300).

25. Sparkes - Talcott, 113 ff. bes. 117 ff. mit den Nummern 648-723. Corinth 74 f. Pergamon 38. Eretria 16 f.

26. Thompson, 320 Abb. 5. Braun Taf. 79, 1. 2.

27. Sparkes - Talcott, Taf. 28-29. Abb. 7.

28. Zu 1 und 2 vgl. Metzger (oben Anm. 14), Taf. 42, 3 (um 300). Die gleiche Form wie 3 hat die lokale Olpe 1923-V 3445 aus dem Gebäude I in Eretria (Kontext 4.-1. Hälfte 3. Jh.).

29. Die Olpe 14 aus dem Dipylon-Brunnen, Braun, Taf. 54, 2, ist an der Gefässbasis stärker eingezogen als unsere Flasche 5. Vgl. auch Sparkes - Talcott, Taf. 13, 275 (350-325); zu den Olpen vgl. Taf. 13, 283 (350-325).

30. Vgl. z.B. aus dem Gebäude I in Eretria die Pilgerflaschen 1923-V 3446, böotisch und 1923, 7 (Kontext 4.-1. Hälfte 3. Jh.); 1922, 5 (Kontext 4.-frühes 3. Jh.); 1593, 11 (3.-2. Jh.); 2037-V 3470 (3. Jh.).

Miniaturgefässe[31]

1-3.

Die beiden Miniaturskyphoi 2 und 3 mit konischem Fuss und flacher Standfläche und mit einem Punktdekor an der Mündung und über den Henkeln sind in Eretria auch in den Pyrai an der westlichen Stadtmauer und im Thesmophorion gefunden worden[32].

II. Westabhanggefässe

1-44. (Abb. 4. 5; Taf. 62-64)

Eine grosse Gruppe im Depot an der Stadtmauer bilden die im Westabhangstil dekorierten Gefässe[33]. Unter ihnen sind besonders Teller und Kantharoi hervorzuheben.

Zu feinen dünnwandigen Tellern gehören die Fragmente 1-5 mit stark profiliertem Innen- und Aussenrand. Sie sind mit Ranken von Efeublättern, Spiralen, Blättern und Punktblüten dekoriert, wobei die Ranken und Blätter auf den attischen Tellern 1 und der Blätterkranz mit den Punktblüten auf 2 mit gelbweissem Tonschlicker aufgetragen sind. Auf den lokalen Tellern 2-4 sind die Ranken geritzt, die Efeublätter aber mit weissgelbem Tonschlicker gemalt. Einen ganz anderen Charakter hat der grosse Teller 6, den wir mit seinem 36 cm. weiten Durchmesser auch als Platte bezeichnen können. Die innere und äussere Tellerwand ist wiederum stark profiliert, wobei der gekerbte Aussenrand zusätzlich mit einem weissen Dekor bereichert wird. Im Innern gruppiert sich der gemalte und geritzte Dekor um eine besonders hervorgehobene Blüte, über der sich auch die beiden Löcher zum Aufhängen des Tellers befinden. Ranken mit Efeublättern, die an Blüten mit eingerollten Ranken befestigt sind, alternieren mit einem geritzten Eierstab und gemaltem Mittelpunkt sowie mit einer «Träne». Ton- und Firnisfarbe sowie der in Eretria bisher nur wenig bekannte Dekor lassen vermuten, dass die Platte 6 aus einem, nicht alltägliches Geschirr produzierenden Atelier stammt.

Unter den Kantharoi erkennen wir zahlreiche attische, nämlich 7, 8, 23, 30 und 31. Die übrigen stammen aus einer eretrischen Werkstatt. Unter den attischen sind besonders die beiden schönen Kantharoi 7 und 8 mit ihrem reichen Dekor hervorzuheben. Der Fuss des Kantharos 7 ist profiliert, der Gefässbauch breit geriefelt mit Ausnahme der Henkelflächen, die vier Längsstriche gliedern. Die Mündung biegt schlicht nach aussen, wie wir es bereits an den schwarzgefirnissten Kantharoi kennenlernten[34]. Sie trägt einen mit dickem Malschlicker aufgetragenen gelben Blätterzweig mit weissen Punkten, ein Motiv, das wir auf vielen attischen Gefässen wiederfinden, und das einen Olivenzweig mit Früchten darstellt[35]. Die gerade Mündung des Kantharos 8 ziert unterhalb der Lippe eine tongrundige Horizontalrille mit Miltos und zwei Bänder mit einem hängenden doppelten Eierstab und feinen Stielen mit Punktblüten dazwischen. Ueber dieser «Meerlandschaft» tummeln sich antithetisch angeordnete Delphine. Der gefällige

31. Zu den Miniaturgefässen vgl. Sparkes - Talcott, 185 f. I.R. Metzger, Das Thesmophorion von Eretria (im Druck).

32. Metzger (oben Anm. 14), Taf. 43, 13.

33. Thompson, 438-447. Corinth, 24 ff. Pergamon, 45 ff. Labraunda, 16 f. Braun, Westabhangkantharoi, 167. Eretria, 18 ff.

34. Zur Form vgl. Sparkes - Talcott, Taf. 29. Abb. 7, 717 (325-310).

35. Thompson, 339 Abb. 19, B 24. 25. Médéon, 74 Abb. 150 und 151, Kantharos 219. 2 (1./4. 3. Jh.) mit bereits geschwungenem Blätterzweig und sicher jünger als unser Kantharos 7. Aehnlich ist auch Kantharos 100 mit geriefeltem Bauch aus dem Abschnitt III (um 280) des Dipylon-Brunnens, Braun, Taf. 58, 1 und Taf. 79, 1 mit seinem Blätterkranz, dazu vgl. auch 10, Taf. 54, 1 und Taf. 59, 1, 114.

Dekor ist mit einem gelben Malschlicker auf den metallisch glänzenden Firnis aufgetragen [36]. Auf der zum Vergleich hierfür herangezogenen Amphora der Agora gibt es unterhalb der Delphine ein breites weisses Wellenband, das wir auf dem Kantharosfragment 30, das ebenfalls attischer Herkunft ist, wiederfinden. Auf diesem sind die Wellen allerdings geritzt und es fehlen die Delphine.

Die übrigen Kantharoi des Depots sind meist mit gemalten oder geritzten Blätterzweigen [37] oder geritzten Ranken mit Efeublättern geschmückt, zu denen oft noch ein weisser Astragal wie bei 14 und 16 hinzukommt. Der in Eretria im 3. Jahrhundert v.Chr. so beliebte Dekor von Bommeln an einer durchhängenden oder geraden Kette ist auf den Kantharoi nur auf Randfragment 17 zu sehen.

Einige dünnwandige, mit einer Bommelkette in gelbem Malschlicker verzierte Fragmente 31 gehören zu einem Becher. Dieser Becher stammt wie jener aus dem Gebäude I (1923-V 3448) mit Muschelfuss und die Kantharosfragmente aus dem Westtor (Eretria Taf. 15, 5) aus einer attischen Werkstatt, die sich auf kostbares Tafelgeschirr spezialisiert hatte [38]. Unter den Kantharoi mit Westabhangdekor sind noch auf die beiden Gefässe 20 und 21 aufmerksam zu machen, die sich durch einen feinen horizontalen Wulstring am Stielansatz von den übrigen Füssen dieser Gattung unterscheiden, aber an einer hochfüssigen Schale aus dem Dipylon-Brunnen aus dem Abschnitt I wiederkehrt [39].

Abschliessend sei auf die beliebtesten Appliken auf den Henkeln der Kantharoi hingewiesen, zu denen Efeublätter und Horizontalstege gehören. Von diesen wurden im Depot an der Stadtmauer sehr viele gefunden.

Zu Napf 35, der auf der Lippe mit Bommeln in gelbem Malschlicker an einer geritzten Zickzacklinie verziert ist, wurde im Gebiet des Westtores ein formähnliches schwarzgefirnisstes Gefäss gefunden [40]. Es scheint sich bei diesem Gefäss um eine typische Lokalform zu handeln.

Aus dem Depot stammen ferner auch zwei Guttoi 37 und 38, die durch ihren lagynosähnlichen Körper miteinander verwandt sind. Guttus 37 ist mit einer geritzten Ranke und weissgelben Efeublättern geschmückt und Guttus 38 mit einem wellenförmigen Kranz von weissen Doppelpunkten.

Die Randfragmente eines Kruges oder eines Kelchnapfes 42 [41] mit einer geritzten Ranke und weissen Efeublättern dürften böotischer, jene eines Kruges 41 und einer Pelike 43 mit Strich- und Punktdekor sowie Zweigen, die mit gelbem Malschlicker aufgetragen sind, attischer Herkunft sein.

Die aus dem Depot an der Stadtmauer kommenden Gefässe im Westabhangstil haben einen vorwiegend mit Malschlicker aufgetragenen Dekor. Bei diesem handelt es sich um Efeugirlanden und Blätterzweige, seltener um figürliche Darstellungen [42]. Bei einigen Gefässen wird die Girlande oder der Zweig bereits fein geritzt. Die Agoragefässe der Gruppen A und B ver-

36. Zu den Delphinen vgl. Thompson, 335 Abb. 15. 16, B 3; 336 Abb. 17, B 8; 342 Abb. 22, B 35. Zum Eierstab vgl. Médéon, 71 Abb. 137 und 138, Askos 129 A.1.

37. Zu 28 vgl. Médéon, 62 Abb. 111 und 112 Kantharos 75, 7 (2./4. 3. Jh.); Ph. Bruneau, Tombes d'Argos, BCH 94 (1970), 484 Abb. 125 und 126 auf Pyxisdeckel 81. 4 (3. Jh.).

38. Zu Bechern mit Muschelfüssen vgl. auch Médéon, 40 Abb. 44 und 45, Becher 42. 3.

39. Braun, Taf. 54, 1, 10 (um 300). Labraunda, Taf. 33, 47 (4. Jh.).

40. Eretria, Taf. 11, I 4, 2.

41. Sparkes - Talcott, Taf. 45, 1398.

42. Zu den frühesten Gefässen mit Westabhangdekor gehört ein Kantharos mit einer gemalten Efeuranke, Sparkes - Talcott, Taf. 29, 720 (350-325).

wenden die Ritzung noch spärlich. Korinthische Kantharoi machen aber deutlich, dass diese schon im späten dritten Viertel des 4. Jahrhunderts v.Chr. gebraucht wurde. In den Jahren um 300 v.Chr. scheint die Ritzung dann recht beliebt gewesen zu sein [43]. Diese Beobachtungen und die mit einzelnen Gefässen anderer Fundorte gezogenen Vergleiche datieren unsere Westabhangkeramik in die Jahre um 300 v. Chr., wobei einzig der mächtige Teller 6 mit seinem grosszügigen Ritzdekor vielleicht etwas jünger sein dürfte.

III. Unguentaria [44]

1-6.

Unsere wenigen Unguentaria sind aus rotem oder beigebraunem Ton geformt und tragen einen grauen Ueberzug. Gefäss 4, das zu den attischen Vorstufen gehört, ist dagegen innen und aussen schwarz gefirnisst [45]. Um seinen Hals legen sich drei weisse Horizontalbänder. Zu diesen Gefässen der Vorstufe wird wohl auch das überaus grosse Unguentarium 5 gehören, das innen gefirnisst und aussen mit dunkelbraunen Bändern um den Hals verziert ist. Die übrigen Unguentaria haben den üblichen roten oder weissen Streifendekor. Die im Depot erhaltenen Gefässe zählen zu den frühesten dieser Sorte mit innen offenem Fuss und scharfkantigen Mündungen.

IV. Lampen

1-8. (Abb. 5; Taf. 65)

Zu den charakteristischen Lampen eretrischer Produktion gehören 1 und 2 mit abgesetztem Fuss und flacher oder leicht konkaver Unterseite sowie einem Bandhenkel [46]. Die zahlreichen gleichen Lampen aus den Pyrai datieren die beiden Lampen 1 und 2 in die Jahre um 300 v.Chr. Verwandt mit diesen beiden eretrischen Lampen ist die kleine Stocklampe 8, die in ihrer Form ihren grösseren Vorbildern entspricht. Zur Lagynoslampe 3 mit einer tongrundigen Rille um die Spiegelöffnung und einer durchbohrten Noppe finden wir in Eretria selbst die besten Vergleiche [47]. Aehnlich ist die Lagynoslampe 410 der athenischen Agora, die zum Typus 29 A gehört und in das vierte Viertel des 4. bis in das zweite Viertel des 3. Jahrhunderts v.Chr. datiert wird [48], jedoch nicht so flach ist wie die eretrische Lampe. Zu den aussen ungefirnissten Lampen zählt 4 mit zwei Rillen um die Spiegelöffnung und einer durchbohrten Noppe. Aehnlich sind die Lampen 2, wenn auch nicht so kraftvoll, und 25 der Pyraifunde, die unsere Lampe aus dem Depot wiederum in die Jahre um 300 v.Chr. datieren [49]. Auf der athenischen Agora findet sie im Typus 25 B Prime entsprechende Vergleiche [50]. Unter diesen ist Lampe 335 im Körperbau ähnlich, weist aber nur eine Rille um die Spiegelöffnung auf. Dieser Lampentypus wird auf der Agora in das dritte Viertel des 4. bis in das zweite Viertel des 3. Jahrhunderts v.Chr. datiert.

43. Thompson Gruppen A und B. Corinth, Taf. 53, 451. Médéon, 53 Abb. 80 und 81, Napf 62, 3 (um 300); 66 Abb. 121 und 122, Kantharos 115. 3 (um 300).

44. Bruneau (oben Anm. 36), 518. Eretria, 28.

45. Vgl. dazu Braun, Taf. 56, 5, 86 aus Abschnitt II (um 290). Sparkes - Talcott, Taf. 63, 1492 (325-300).

46. Eretria, Taf. 31, 1-3. 30. 4-6 und Taf. 43, 44. Metzger (oben Anm. 14), Abb. 12. Taf. 44, 5-6. 8-24. Aehnlich Howland, Taf. 15. 41, 420 (Typ 30 B, Mitte 4.-1. Viertel 3. Jh.).

47. Eretria, Taf. 31. 44, 19.

48. Howland, Taf. 14. 41, 410.

49. Metzger (oben Anm. 14), Abb. 12. Taf. 44.

50. Howland, Taf. 11. 38, Typus 25 B Prime.

Seltener sind in Eretria bisher die Lampen 5-7. Fragment 5 trägt eine und die grosse Lampe 6 mit Doppelschnauze und einer nicht erhaltenen Zentralröhre zwei tongrundige Rillen um den Spiegelaussenrand. Wiederum sind für unsere beiden lokal hergestellten Lampen nur annähernde attische Beispiele anzuführen, die aber in die zweite Hälfte des 4. bis in die früheren Jahre des 3. Jahrhunderts v.Chr. zu setzen sind [51]. Einfacher vergleichen lässt sich die Depotlampe 7 mit Bandhenkel, die wie Agoralampe 228 aus einem attischen Atelier stammt [52]. Die niedrige Lampe mit flachem Körper und relativ weiter Spiegelöffnung ist nach den Agorabeispielen in das zweite Viertel des 4. Jahrhunderts v.Chr. zu datieren.

V. Ungefirnisste Küchenkeramik

1-49. (A b b. 6-8; T a f. 66)

Besonders reich an verschiedenen Formen ist die an der Stadtmauer gefundene Küchenkeramik. Von den verschiedenen Formen wird jeweils nur ein Beispiel, stellvertretend für die übrigen, abgebildet, die im Katalog jedoch mit der Nummer des Fundkomplexes angegeben sind.

Verschiedener Herkunft sind die Handelsamphoren. Amphora 1 mit knaufförmigem Fuss und dichtem crèmefarbigem Ueberzug sowie vielleicht das Randfragment 9 werden aus Rhodos, Amphora 3 mit langgezogenem schwerem Fuss aus Thasos und Amphora 4 mit einem Knaufring aus Chios stammen. Gestempelte Henkelmarken, wie sie meist zu diesen Amphoren gehören, wurden keine gefunden. Von der Insel Lesbos dürfte die aus grauem Ton geformte Amphora 5 kommen. Diesen eigentümlich ist ein Tonwulst, der vom Henkelansatz senkrecht gegen die Schulter gezogen wird [53]. Die Randfragmente der Amphoren 6 und 7 werden nach ihrer Ton- und Ueberzugsfarbe mit Amphoren aus Kerkyra und solchen des griechisch-italischen Typus aus dem Dipylon-Brunnen verglichen [54]. Unter den Handelsamphoren scheinen die knaufförmigen aus Chios nach der Fundstatistik zu den beliebtesten gehört zu haben. Ihnen entspricht die kraftvoll ausladende Mündung des Amphorentypus 8, deren Henkel nahe an dieser angebracht sind [55]. Wie die Funde von Amphoren aus Chios auf der athenischen Agora zeigen, gehörte der Wein dieser Insel zu den beliebtesten.

Von Haushaltsamphoren werden die Mündungen 10-13 abgebildet. Ihre Herkunft kann noch nicht bestimmt werden [56]. Aeusserst zahlreich wurden auch Fuss- und Randfragmente von Lekanides und Krügen gefunden. Die Bodenfragmente mit flacher Standfläche 15 oder mit nur leicht abgesetztem Fuss und konkaver Standfläche 16 werden hauptsächlich von Krügen stammen, während Fragment 17 mit abgesetztem Fuss und Standring meist zu Schüsseln gehört. Von solchen haben wir die Randfragmente 20-27 abgebildet, unter denen der Typus 20 weitaus am häufigsten vertreten ist [57]. Die nach aussen geschwungene Mündung 20 mit rundlicher Lippe

51. Howland: zu 5 vgl. die aussen ungefirnisste Lampe 350, Taf. 12. 39 des Typus 25 D Prime (ca. 340-310) und zu 6 Typus 26 A, Taf. 13. 40 mit Zentralröhre, die bei unserer Lampe nicht erhalten ist. Zu 5 auch Labraunda, Taf. 22. 27. 39, 17 (aussen tongrundig).

52. Howland, Taf. 8. 36, 228, Typus 23 C.

53. V. Grace, Amphoras, Picture Book 6 (1961), Abb. 53; dies., The Commercial Amphoras from the Antikythera Shipwreck, Transactions of the American Philosophical Society, n.s. 55 (1965), 5-17.

54. Zu 6 vgl. Braun, 27 Taf. 55, 5; Abb. 31. Und zu 7 Braun, 28, Taf. 55, 5; Abb. 32.

55. Grace (oben Anm. 53, Pict. Book), Abb. 42 rechts.

56. Die ungefirnisste Küchenkeramik muss in späteren Untersuchungen behandelt werden. Zu den Haushaltsamphoren vgl. Sparkes - Talcott, 187 ff. mit den Nummern 1441-1488, Taf. 60-63. Abb. 12. 23.

57. Zu den Lekanides vgl. Sparkes - Talcott, 211 ff. bes. 213 f. mit den Nummern 1781-1838, Taf. 83-87. Abb. 15. 20-21. 23.

und einem hart unterhalb der Mündung angebrachten Henkel oder die verwandte Form 21 mit einem kleinen Wulst an der inneren Lippenkante finden wir in Athen oder Korinth in Fundkontexten aus den Jahren um 300 v.Chr. [58]. Etwas früher zu datieren sind die Lekanides 22-24, deren Mündungen nur wenig gesenkt und zum Teil mit Horizontalrillen auf der Lippe geschmückt und deren Henkel entweder die Mündung berührt oder unmittelbar unter ihr angebracht sind [59]. Feiner ist das Profil der kleineren Schüssel 25 mit gerippter Lippe, wie sie an vielen Tellern des 4. Jahrhunderts v.Chr. oder später besonders an hellenistischen Tellern beobachtet wird. Einen hübschen Dekor tragen die Mündungen der Lekanides 26 und 27, wobei der mehrlappige Aufsatz von 26 in Eretria wie auch an anderen Orten auf hellenistischen Gefässen sehr beliebt war [60]. Der Aufsatz auf Lekanis 27 diente als Henkel, der durch die einzelnen aneinander gefügten Glieder sehr schön ist. Aehnliche Beispiele finden sich wiederum in Athen und Korinth an früheren Schüsseln [61]. Zu flacheren Gefässen als Lekanides gehören die beiden Randfragmente 42 und 43 mit stark profilierten Mündungen. Ein ähnliches Profil wie 43 hat eine Reibschale auf der athenischen Agora aus dem dritten Viertel des 4. Jahrhunderts v. Chr. [62].

Von Wasserkrügen stammen die Randfragmente 47-49. Eine ähnliche Form zeigen die Krüge 47 und 48, die auf einem engen Hals eine ausladende Mündung tragen und durch einen Wulstring in Höhe des oberen Henkelansatzes gekennzeichnet sind. Im Innern des Kruges 47 machen Tonrückstände und Drehspuren deutlich, dass Hals und Mündung separat dem Gefässkörper aufgesetzt wurden. Aehnliche Profile haben auch zweihenklige schlanke Amphoren, wie sie zum Beispiel im Dipylon-Brunnen gefunden wurden [63]. Dieser Krug- oder Amphorentypus wird besonders in späthellenistischer und römischer Zeit zur beherrschenden Leitform [64]. Zahlreich sind auch die Wasserkrüge mit einem schlichten Profil wie 49. Ein schmaler Grat umschliesst den Hals kurz unterhalb der nach aussen gebogenen Mündung [65]. Karin Braun konnte anhand der im Dipylon-Brunnen gefundenen Wasserkannen eine schöne Entwicklung aufzeichnen, die von der gedrungenen, kurzhalsigen Kanne 23 aus den Jahren um 300 v.Chr. zur hohen, langhalsigen Kanne 178 um 200 v.Chr. führt [66]. Eine Vorstufe zeigt ein Krug des zweiten Viertels des 4. Jahrhunderts v.Chr. von der athenischen Agora, an dem der Henkel noch an der Mündung ansetzt, unterhalb dieser der Wulstring aber bereits deutlich ausgebildet ist [67]. Dieser Wasserkannentypus mit einem feinen Grat auf der Höhe des oberen Henkelansatzes scheint besonders im dritten vorchristlichen Jahrhundert beliebt gewesen zu sein.

Im Gegensatz zu den Krügen mit runder Mündung ist die Oinochoe mit Kleeblattmündung im Depot nur äusserst selten belegt. Die Mündung unseres Randfragmentes 46 wird aussen

58. Zu 20 vgl. Sparkes - Talcott, Taf. 85. Abb. 15, 1820. Thompson, 469 Abb. 122, A 60. Corinth, Taf. 21. 59, 616. Zu 21 Thompson, 469 Abb. 122, A 62.

59. Zu 22 vgl. Sparkes - Talcott, Taf. 85. Abb. 15, 1818 (375-330). Zu 24 vgl. Thompson, 469 Abb. 122, A 61.

60. Vgl. z.B. Corinth, Taf. 22. 59, 626. 627. Thompson, 416 Abb. 102, E 124.

61. Sparkes - Talcott, Taf. 92 (spätes 5.-4. Jh.) Corinth, Taf. 22. 59, 622 (430-420).

62. Sparkes - Talcott, Taf. 92. Abb. 16, 1911.

63. Braun, Taf. 59, 3, 121. 122 Pilgerflaschenform (Abschnitt IV, 270-261 v.Chr.).

64. Thompson, 389 Abb. 76, D 62. H.S. Robinson, Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora 5 (1959) mit zahlreichen Beispielen.

65. Thompson, 324 Abb. 8, A 53. 343 Abb. 23, B 39. Aehnlich Corinth, Taf. 24. 60, 631 (um 250).

66. Braun, Taf. 82, 2. 3.

67. Sparkes - Talcott, Taf. 78, 1699.

von einem dünnen Horizontalwulst umschlossen, der auch an einer grösseren Oinochoe auf der Agora in Athen vorhanden ist [68].

Zu den Henkelgefässen gehört ebenfalls die zum Wasserkochen benützte Chytra 31, deren Henkel kaum die Mündung überragt und die mit Chytren aus Athen oder aus Eretria selbst verglichen wird [69] und dadurch in das späte 4. Jahrhundert v.Chr. zu datieren ist. Eine geschwungenere Mündung als die Chytra besitzt das Fragment 38, das jedoch von einem ähnlichen Gefäss stammt [70]. Unter den Henkelgefässen zu finden ist auch die ungefirnisste Pilgerflasche 45, die in der gefirnissten Flasche E/11-142, 8 ein Gegenstück hat. Mehrere solche Pilgerflaschen wurden in Eretria im hellenistischen Gebäude I in Kontexten der zweiten Hälfte des 4. - frühen 3. Jahrhunderts v.Chr. geborgen [71].

Ungewöhnlich und unbekannter Herkunft ist das Fragment 44 eines grossen Kolonettenkraters aus braunrotem, mit weissen Einschlüssen durchsetzten Ton. Die Aussenseite ist wie bei den Unguentaria von einem grauen Ueberzug bedeckt. An die nach aussen gebogene Mündung mit flacher Lippe ist eine Henkelplatte mit je zwei flachen Bandhenkeln angefügt, die auf dem grössten Durchmesser des Gefässbauches aufsetzen. Unser Krater ist wohl einer der spätesten Nachkommen des in klassischer Zeit so beliebten Kolonettenkraters [72].

Erwähnt soll auch das Randfragment eines Bienenkorbes 30 werden, wie sie in Eretria und besonders im spätklassischen Haus mit den herrlichen Mosaiken in zahlreichen noch ungebrauchten Exemplaren entdeckt wurden [73].

Die ungefirnisste Keramik schliessen wir mit der Betrachtung der Kochtöpfe und Pfannen ab. Zu den Kochtöpfen zählt das Fragment 32 einer Lopas, die in zahlreichen Beispielen im Depot gefunden wurde [74]. Zu ihnen gehören auch die im Katalog erwähnten Deckelfragmente. Das hier abgebildete Randfragment darf mit einer Lopas der athenischen Agora verglichen werden [75].

Verwandt mit der Lopas sind die Kochtöpfe 33 und 36 aus körnigem Ton mit einem Deckelauflager auf der Innenseite der Mündung. Ihre geknickte Gefässwand lädt stark aus, wie besonders an Beispielen des 5. Jahrhunderts v.Chr. an Chytren mit Deckel beobachtet werden kann [76]. Die beiden Gefässe können mit solchen aus Korinth aus den Jahren um 300 v. Chr. verglichen werden [77]. Ohne Deckel werden die Kochtöpfe 34 mit hochgezogenem Henkel, 35 und 36 mit einem braunroten Ueberzug und gerillter Schulter benützt. Die beiden nicht einheimischen Töpfe 36 und 37 scheinen nach ihrer Ton- und Ueberzugsfarbe aus der gleichen Werkstatt zu stammen.

68. Sparkes - Talcott, Taf. 73. Abb. 14, 1621 (Ende 4. Jh.).

69. Zur Chytra vgl. Sparkes - Talcott, 224 ff. mit den Nummern 1922-1940, Taf. 93. Abb. 18; bes. Taf. 93. Abb. 18, 1932 (um 330-305). Thompson, 341 Abb. 21, B 32. Metzger (oben Anm. 14), Taf. 43, 2.

70. Médéon, 37 Abb. 33 und 34, Krug 41. 3. Braun, Taf. 70, 3, 180, 1-2 b.

71. Vgl. oben Anm. 30.

72. In Pergamon sind unter der weissgrundigen Lagynoskeramik zwei Kolonettenkratere bekannt, vgl. dazu Pergamon, 104 mit F 8 Taf. 47. 48 und F 9 Taf. 48.

73. P. Ducrey - I.R. Metzger, La maison aux mosaïques à Erétrie, AntK 22 (1979), Taf. 8, 6 und mit Zusatzring Taf. 8, 4. Die Funde stammen aus der Zerstörungsschicht des Hauses im früheren 3. Jahrhundert v.Chr.

74. Zu Lopas vgl. Sparkes - Talcott, 227 f. mit den Nummern 1959-1982, Taf. 95. Abb. 18. Corinth, Taf. 29. 30. 62.

75. Thompson, 467 Abb. 121, C 75.

76. Vgl. z.B. Sparkes - Talcott, Taf. 94. Abb. 18, 1953.

77. Zu 33 und 36 Corinth, Taf. 27. 61, 649 Chytra. Zu 36 auch Sparkes - Talcott, Taf. 95. Abb. 18, 1965 Lopas, 3. Viertel 4. Jh. v.Chr.

Zu kleineren Bratpfannen gehören die Fragmente 40 und 41 mit flachem oder leicht gewölbtem Boden und aufgerichtetem Rand. Die beiden Pfannen können wiederum mit solchen aus Athen und Korinth verglichen werden, die in die späteren Jahre des 4. Jahrhunderts v. Chr. datiert wurden [78].

VI. Terrakotten, Webgewicht, Spinnwirtel, Tongerät

1-21. (T a f. 65-67)

Das Mädchen 1 trägt ein Himation, das den Körper bis zum Hals fest umschliesst. Unter dem Mantel zeichnet sich die rechte Hand über der rechten Brust und die linke, die einen Gewandbausch rafft, deutlich ab. Das Haar fällt lockig bis auf die Schultern, über der Stirn findet sich die in Eretria an kleinen Kindern so beliebte Stirnlocke und ein Diadem. Wir wiesen anhand der überaus zahlreichen Tonfiguren aus dem eretrischen Thesmophorion auf das Schaffen der einheimischen Koroplasten hin [79]. So konnten vielen Statuetten Köpfe ganz anderer Typen aufgesetzt oder auch Attribute ausgetauscht werden. Unsere Figur aus dem Depot setzt sich ebenfalls aus zwei verschiedenen Thesmophoriontypen zusammen und ergibt sogar eine für das Heiligtum neue Variante. Den in das Himation gewickelten Körper des Mädchens 1 kennen wir von der Thesmophorionstatuette 1396. Der Kopf ist jedoch mit 1338 und 1346 verwandt, wobei 1338 schulterlanges Haar und 1346 kurzes Haar mit einer Scheitellocke hat. Der Kopftypus 1346 gehört zu den sitzenden Kinderstatuetten und 1396 zu den stehenden Mädchenstatuetten 148-150. So gibt unsere Statuette aus dem Depot an der Stadtmauer ein deutliches Bild der mannigfaltigen Möglichkeiten verschiedener zusammensetzbarer Elemente.

Auch zum schönen Kopf 2 wurde im Thesmophorion ein Gegenstück gefunden, das ebenfalls attischer Herkunft ist. Der Kopf gehörte zu einer der seltenen grossen kostbaren Statuetten, wie sie zum Beispiel im makedonischen Kammergrab in Eretria gefunden wurde und mit der sie auch eine gewisse Verwandtschaft hat. Vergleiche mit der Grossplastik gestatten, diesen Kopf in das letzte Viertel des 4. Jahrhunderts v.Chr. zu datieren [80].

Als Kinderspielzeug diente die hübsche tönerne Schaukel 7, in der nach den Spuren auf der vorderen Sitzkante eine Puppe gesessen hatte [81].

Unter den Webgewichten sind 10, 13 und 14 gestempelt. Ein hochbeiniger und dickschnäbliger Vogel füllt das Stempeloval 14 auf drei Seiten des pyramidenförmigen Webgewichtes und eine Amphora das Oval von 13, während die Vertiefung auf dem konischen Webgewicht 10 mit einem nach rechts blickenden Männerkopf gefüllt ist. Der Stempel ist sauber und lässt das Bild eines dickhalsigen Mannes mit gelocktem Kurzhaar deutlich erkennen. Zwei Locken zeichnen sich über der Stirn klar ab. Der Blick ist schwärmerisch nach oben gerichtet. Das Porträt dieses Mannes kann nur in der Nachfolge der Alexanderbildnisse verstanden werden.

78. Sparkes - Talcott, Abb. 17, 1986 (350-320). Corinth, Taf. 32. 62, 700 (um 300) und dazu S. 131 f. Braun, Taf. 71, 1, 182.

79. Liste der austauschbaren Attribute und Köpfe im Kapitel «Zusammenfassung» der Tonfiguren des Thesmophorions.

80. Thesmophorion Nr. 906. W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (1969), 219 Abb. 237, kleine Herkulanerin. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age (1955), Abb. 120-122 Corinna des Silanion, vgl. dazu S 44. R.A. Higgins, Greek Terracottas (1967), Taf. 46 A. 62 D.

81. Die Schaukel erinnert in ihrer Form an ein Liknon, den Korb, der seit homerischer Zeit im Schutz der Demeter lag, vgl. dazu G. Schneider-Hermann, Das Geheimnis der Artemis in Etrurien, AntK 13 (1970), 62 f. und Taf. 32, 1. Zahlreiche Abbildungen auch bei F. Matz, Διονυσιακή Τελετή, Akademie d. Wissenschaften u. d. Literatur. Abhandlungen d. Geistes- u. sozialwissenschaftl. Klasse 1963 Nr. 15 (1964).

Und diese bewahren nach dem Tode von Alexander dem Grossen besonders Seleukos I., Demetrios Poliorketes und die Ptolemäer, was Münzbilder hervorragend bestätigen [82]. Wie auf unserem Stempelbild wird der heroischen Erscheinung noch mehr Wert beigemessen als den individuellen Zügen des Mannes. Der Kopf auf dem konischen Webgewicht darf wohl am ehesten mit den Porträts von Ptolemaios I. verglichen werden, wobei die deutlich abgesetzten Haarbüschel über der Stirn eine Reminiszenz des Elephantenhauptes und des Ammonshornes sein könnten [83].

ZUSAMMENFASSUNG

Die reiche Keramik aus dem Depot am inneren Zug der Hafenmauer oder Diateichisma liess sich in die Jahre um 300 v.Chr. datieren. Parallelen zu dieser Keramik fanden sich hauptsächlich in den Gruppen A und B der athenischen Agora und in den Abschnitten I-III des Brunnens am Dipylon. Auch Funde aus Eretria selbst, vor allem jene der Pyrai liessen die Depotkeramik näher bestimmen. Für die Lampen gewannen wir anhand der Beispiele der athenischen Agora eine Zeitspanne vom mittleren 4. bis in das erste Viertel des 3. Jahrhunderts v.Chr. Bezeichnend ist, dass wir im Depot kaum Skyphoi fanden, dagegen zahlreiche schwarzgefirnisste Kantharoi oder solche im Westabhangstil, die den Skyphos im späteren 4. Jahrhundert v.Chr. ersetzen. Hinzuweisen ist auch auf das völlige Fehlen Megarischer Becher, die erstmals um 260 v.Chr. auftreten und den Kantharos allmählich ablösen [84]. Die gleichen Beobachtungen konnte auch K. Braun an den Brunnenfunden machen. Die wenigen älteren Objekte, die sich unter die Depotfunde mischten, wurden der Vollständigkeit halber erwähnt und zum Teil auch näher datiert. Sie gehören aber zu den Funden der tiefer liegenden Schichten. Nicht erfasst wurden hier die rotfigurigen Gefässfragmente, die an anderer Stelle untersucht werden sollen (vgl. Anm. 2).

Neben der chronologischen Untersuchung des Depotmaterials wurde auch auf die lokale Produktion oder Importware aufmerksam gemacht, unter der bei der gefirnissten Keramik hauptsächlich die attische zu nennen ist. Die Handelsamphoren wiesen vor allem auf die Verbindung zur Insel Chios hin, das für seinen Wein besonders berühmt war.

Die um 300 v.Chr. datierte Keramik ergibt aber auch einen wichtigen Hinweis für die Datierung der Bronzemünzen des Euböischen Bundes mit einem Rind auf der Vorder- und einer Traubendolde auf der Rückseite. W.P. Wallace datierte sie in das 3. Jahrhundert v.Chr., nach E.T. Newell genauer in die zweite Hälfte [85]. Bereits die Funde des Westtores und des südlich davon gelegenen Gebietes in Eretria zeigten aber, dass diese Bronzemünzen mit Rind und Traubendolde in die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts v.Chr. zu setzen sind, eine Datierung, die Untersuchungen von Olivier Picard bestätigen [86]. Die Funde des Depots am Diateichisma vermögen also diese Münzen des Euböischen Bundes noch näher zu bestimmen.

Der Bau des Diateichisma selbst, ein Werk aus der Zeit des Menedemos, datierte K. Sche-

82. H.A. Cahn, Kleine Schriften zur Münzkunde und Archäologie (1975), 115 ff. Frühhellenistische Münzkunst.

83. H. Kyrieleis, Bildnisse der Ptolemäer (1975). Bieber (oben Anm. 80), Abb. 304. 306. M. Rostovtzeff, Die Hellenistische Welt 1 (1955), Taf. 28, 3. 4. Cahn (oben Anm. 82), 124, 10. 11.

84. Zur Datierung der Megarischen Becher, Eretria, 23 ff.

85. W.P. Wallace, The Euboian League and its Coinage, Numismatic Notes and Monographs 134 (1956). Eretria 11.

86. O. Picard, Chalcis et la confédération eubéenne, EFAR 234 (1979), 168-170; 261 ff. für die Datierung; Taf. XXX.

fold auf Grund von Untersuchungen von B. Petrakos und P. Themelis an Abschnitten des sich nach Westen fortsetzenden Mauerzuges ebenfalls in die Jahre um 300 v.Chr. [87]. Diese Datierung wird nun durch die reichen Funde aus dem Depot des westlich an die Hafenbäder anschliessenden Diateichisma aufs beste bestätigt. Dass dieses nur für wenige Jahre bestanden hatte, zeigen die zum Teil darüber gebauten Häuser, die ins 3. Jahrhundert v.Chr. datiert werden.

Eretria *INGRID R. METZGER*

ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS

Braun	K. Braun, Der Dipylon-Brunnen B 1, Die Funde, AM 85 (1970), 129-196. Vgl. dazu V.R. Grace, Revisions in early Hellenistic Chronology, AM 89 (1974), 193-200.
Corinth	G.R. Edwards, Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth, Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens VII, 3 (1975).
Eretria	I.R. Metzger, Die hellenistische Keramik in Eretria, Eretria 2 (1969).
Howland	R.H. Howland, Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora, Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens IV (1958).
Labraunda	P. Hellström, Labraunda, Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass (Skrifter utg. av. Svenska Institutet i Athen, 4°, V, II:1, 1965, repr. with add. 1971).
Médéon	Ph. Bruneau, La céramique des tombes hellénistiques, Médéon de Phocide, EFA V (1976), 33-93.
Pergamon	J. Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, Pergam. Forsch. 2 (1968).
Sparkes - Talcott	B.A. Sparkes - L. Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C., The Athenian Agora, Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens XII (1970).
Thompson	H.A. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia 3 (1934), 311-480.

87. Schefold (oben Anm. 1) 127, dazuv gl. D. Knoepfler, BCH 95 (1971), 1010. B. Petrakos, Deltion 17 (1961/62): Chronika, 154, Abb. 4. Turmfundamente über einem Mosaikboden des 4. Jh. P. Themelis, Deltion 24 (1969): Chronika, 193 f., ein rotfiguriges Keramikfragment um 300; Abbildung 4 auf Seite 196 zeigt den Verlauf des Diateichisma.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΑΤΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ*

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται κυρίως επτά δημοσιευμένες επιγραφές από τους μ.Χ. χρόνους, με περιορισμένα ή μη σχόλια στα κείμενά τους. Έξι από τις επιγραφές είναι πρυτανικές.

1. Agora XV, αριθ. 370[1].

Στίχ. 3-4: [Αὐρη]λιανὸς) πρ./[Αὐρ]ηλιανὸς) νε.=στίχ. 4-5: [Κορνη]λιανὸς) πρ./[Κορ-ν]ηλιανὸς) νε. ([ἐξ Οἴου]), από το 205/6-211/2 περίπου[2].

Ο πατέρας του «Κορνηλιανού (ΙΙ) πρ(εσβυτέρου)» αναφέρεται ως πρύτανις στην Agora XV, αριθ. 421, στίχ. 20: Κορνηλιανὸς (Ι) Δημητ[ρίου] (ἐξ Οἴου), από το μέσο του 2ου αι. (=Καπετανόπουλος). Ο αδελφός του «Κορνηλιανοῦ (Ι)», στο στίχ. 21: Δημήτριος) (ἐξ Οἴου). Ο δε γιος του, στην IG II^2 2103, στίχ. 105(101): Δημήτριος Κορνηλιανοῦ (Λεωντίδος), από το 172/3 (=Καπετανόπουλος). Στην IG II^2 2361, στίχ. 44-45, πιθανώς να αναφέρεται η θυγατέρα του: (ἱέρεια) Μαρθείνη Κορνηλιανο[ῦ]/ ἐξ Οἴου, στα αμέσως μετά το 194/5 έτη (=Καπετανόπουλος).

1α. Agora XV, αριθ. 421=βλ. παραπάνω, στην αριθ. 1.

2. Agora XV, αριθ. 423 (β, α, γ).

Η κ. Θεοδώρα Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Έφορος Αρχαιοτήτων, μου έστειλε φωτογραφίες των αποσπασματίων β, α για μελέτη. Το αποσπασμάτιο γ δε βρέθηκε. Εν πάση περιπτώσει, το αποσπασμάτιο γ [στίχ. 8-12] δεν ανήκει στα αποσπασμάτια β, α (βλ. παρακάτω, την αριθ. 3). Τα δύο τούτα τελευταία συνανήκουν, όπως μου έγραψε ο John S. Traill (17-IX-80), που εξέτασε τα αποσπασμάτια στην Ελευσίνα με τον Colin Edmonson.

Το αποσπασμάτιο β (δηλ. η επικεφαλίδα) αναδημοσιεύτηκε τελευταία από τη Simone Follet[3] και δημοσιεύεται και πάλι εδώ με νέες αναγνώσεις και συμπληρώσεις.

(fractura)
(vacat)
[ἐπὶ μεγ]ίστου αὐτοκράτορος [Καίσαρος Μαρ. Αὐρηλίου]
Κομμόδου Ἀντωνίνου Σ[εβαστοῦ Εὐσεβοῦς Εὐτυ ν]
χοῦς Βησαιέως, πανηγυριαρ[χοῦντος ὑπὲρ ἁπάσης τῆς]
πόλεως ν Ἰὸ[υ] ν Ἱεροφάντου · σ[υνεργοῦντός τε Σαλουσ]
Αἰολίωνος νυ[νννν Β]οηδρομιῶ[νος νν, οἱ πρυτάνεις τῆς]
Ἀντιοχίδος [φυλῆ]ς τιμή[σαντες ἑαυτοὺς καὶ τοὺς]
*[ἀ]ισίτους ἀνέ[γραψα]ν νν (fractura)

* Η μελέτη γράφτηκε αρχικά το 1979/80.

1. Agora XV=B. D. Meritt και J. S. Traill, The Athenian Agora, XV: Inscriptions, The Athenian Councillors (1974).

2. Οι αναφερόμενες χρονολογίες ανήκουν στη χριστιανική περίοδο.

3. Athènes au IIe et au IIIe siècle. Études chronologiques et prosopographiques (1976), σ. 139. Και οι υπόλοιπες παραπομπές στη S. Follet αναφέρονται σ' αυτή τη μελέτη.

[ἐπώ]νυ[μος --- --- ---] (fractura)
(fractura)
[Παλληνεῖς]

Κατά την παραπάνω συμπλήρωση των στίχων 3-4, ο πανηγυριάρχης είναι ο «Ἰούλιος Ἱεροφάντης» [4] και βοηθός του ο «Σαλουστιανὸς Αἰολίων» [5]. Η «πανήγυρις» θα πρέπει να αναχθεί τώρα στο 188/9, όταν ο Κόμμοδος ήταν άρχοντας και ο «Γάιος Κασιανὸς Ἀπολλώνιος Στειριεὺς στρατηγὸς ἐπὶ τὰ ὅπλα» [6]. Βέβαια, η επικεφαλίδα παρουσιάζει δυσκολίες στη συμπλήρωσή της, όπως παρατήρησε και η Simone Follet [7], αλλά οι προτεινόμενες συμπληρώσεις, που φαίνονται και προτιμότερες, ίσως να μας οδηγούν σε μια ορθή λύση του προβλήματος.

Προηγουμένως η πανηγυριαρχία είχε αναγνωριστεί ως ανήκουσα στον Κόμμοδο και οι στίχοι 1-5 αποδόθηκαν ως εξής στην Agora XV, ακολουθώντας προηγούμενες συμπληρώσεις:

[τοῦ μεγ]ίστου Αὐτοκράτορος [Καίσαρος Λου(κίου) Αὐρ(ηλίου)]
Καμμόδου Ἀντωνίνου Σ[εβαστοῦ Εὐσεβοῦς Εὐτυ]
χοῦς Βησαιέως πανηγυριαρ[χοῦντος ἐπ' ἄρχοντος τῆς]
πόλεως Ἰο vv *Ἱεροφάντου, σ[τρατηγοῦντος ἐπὶ τὰ ὅπλα]*
5 *Αἰολίωνος [Φλυέως]*

Η Simone Follet είχε τις αμφιβολίες της κι άφησε τους στίχους 3-4 (=4-5) ασυμπλήρωτους στο τέλος· απαρίθμησε όμως όλες τις προηγούμενες προτάσεις συμπληρώσεων [8].

Επειδή δεν υπάρχει κενό ή σημείο στίξης μετά το δημοτικό «Βησαιέως» (στίχ. 3), η πανηγυριαρχία φαίνεται να ανήκει στον Κόμμοδο, αλλά αυτό μπορεί να είναι παραπλανητικό, ιδίως όταν παρατηρούνται κενά ανάμεσα στις λέξεις «πόλεως», «Ἰο[υ]» και «Ἱεροφάντου», που συνδέονται. Συνεπώς, η μη ύπαρξη κενού δεν ευνοει την απόδοση της πανηγυριαρχίας στον Κόμμοδο. Αλλά γιατί αναγράφηκαν σημεία στίξης μετά τα ονόματα «Ἱεροφάντου» (στίχ. 4) και «Αἰολίωνος» (στίχ. 5); Ίσως ἐπειδή ο «Σαλουστιανὸς Αἰολίων» ήταν ο βοηθός του «Ἰουλίου Ἱεροφάντου», όπως αναγνωρίζεται παραπάνω.

Αν όμως επιμέναμε στην πανηγυριαρχία του Κόμμοδου και διατηρούσαμε το «τοῦ», αντί του «ἐπί», στην αρχή του στίχου 1, τότε το τέλος των στίχων 3-4 μπορούσε να συμπληρωθεί κάπως έτσι:

χοῦς Βησαιέως πανηγυριαρ[χοῦντος δι' ἄρχοντος τῆς] [9]
πόλεως v *Ἰο[υ]* v *Ἱεροφάντου· σ[τρατηγοῦ τῆς πόλεως* vv*]* [10]

4. S. Follet, ό.π., σ. 257-259. Ο ιεροφάντης αναφέρεται και στη διατριβή του γράφοντος, The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire, 200 B.C. -A.D. 70 (1963=1964), σ. 438-439, αριθ. 1012 (για τη διατριβή, βλ. Historia 19 (1970), σ. 562, υποσημ. 10). Στο εξής, οι παραπομπές στη διατριβή γίνονται με τη συντομογραφία «HAK, κλπ.».

5. Η. Α. Καπετανόπουλος, Ελληνικά 29 (1976), σ. 248-249.

6. Agora XV, αριθ. 416, 418 και 419 (επικεφαλίδες)· βλ. και Ἑλληνικά 29 (1976), σ. 254, Η3. Για τη χρονολογία της αρχοντείας του Κόμμοδου, βλ. The Anc. World 4 (1981), σ. 10, αριθ. 9 (=Agora XV, αριθ. 423) και Epigr. 43 (1981), σ. 124, αριθ. 7.

7. Ό.π., σ. 139.

8. Ό.π. Στη σ. 140, η S. Follet πρότεινε τη συμπλήρωση «Σ[φηττίου]» (στο στίχο 4), αλλά η εκεί παραπομπή (στη σ. 99, στίχ. 8) δεν ευνοεί την ανάγνωση δημοτικού· η IG II² 3659 διορθώνεται παρακάτω (βλ. την αριθ. 7). Μπορεί όμως και ο «Εὐμολπίδης Σεκοῦνδος» να ήταν «Σφήττιος».

9. Πρβλ. AJPh 71 (1950), σ. 175. Βλ. και Hesperia, Suppl. 8 (1949), σ. 284.

10. Πρβλ. την IG II² 2109, στίχ. 6-7: [σ]τρατηγήσας / τῆς π[ό]λεως (από φωτογραφία), και Hesperia ό.π., σ. 284. Η S. Follet σχολίασε τη χρονολογία της 2109 (ό.π., σ. 261).

Η συμπλήρωση «δι' ἄρχοντος» σημαίνει ότι ο «Ἰούλιος Ἱεροφάντης», ως άρχοντας, αντιπροσώπευσε τον Κόμμοδο κατά την πανηγυριαρχία του. Όμως, το τέλος του στίχου 4, όπως έχει υπολογιστεί το μέγεθος της επιγραφής, δεν επιτρέπει τη συμπλήρωση του nominis του «Αἰολίωνος» (στίχ. 5), εκτός αν είχε συντμηθεί ως «Σα(λουστιανοῦ)» ή «Σαλ(ουστιανοῦ)», αλλ' αυτό φαίνεται αδύνατο [11]. Πάντως, κι αυτή η εκδοχή θα έπρεπε να αναφερθεί εδώ. Επιπλέον, αν συμπληρωνόταν «ἐπὶ» (στίχ. 1) και «πανηγυριάρ[χου]» (στίχ. 3), αντί «πανηγυριαρ[χοῦντος]», θα σήμαινε ότι ο Κόμμοδος παραβρισκόταν κατά την πανηγυριαρχία του [12]. Και στο τέλος του στίχου 3 θα έπρεπε να συμπληρωθεί «[νν ἐπιμελητοῦ τῆς ν]» [13] αντί του «[νννν ἄρχοντος τῆς ν]». Αλλά μάλλον αυτή η εκδοχή δεν ευσταθεί.

Πρέπει να αναφερθεί κιόλας ότι γνωρίζουμε ότι ο Κόμμοδος ήταν άρχοντας, ενώ η αρχοντεία του «Ἰουλίου Ἱεροφάντου» δεν είναι βέβαιη από τη συμπλήρωση (παραπάνω) ούτε και μαρτυρείται αλλού ως άρχοντας. Γι' αυτό τον πρόσθετο λόγο, το νέο κείμενο που προτείνεται στην αρχή και η χρονολόγηση της επιγραφής στην αρχοντεία του Κόμμοδου αποκτούν ιδιάζουσα σημασία.

Άλλες παρατηρήσεις:

Στίχ. 1 (αρχή). Το «ἐπὶ» θα πρέπει να γραφεί κατά ένα γράμμα προς τα αριστερά, όπως απαιτείται από το χώρο και την αναγραφή των δημοτικών [στίχ. 9 (παραπάνω), 22 (=25), κτλ.].

Στίχ. 3 (τέλος). Η προτεινόμενη συμπλήρωση είναι κατά ένα γράμμα μακρύτερη, αλλά ο λίθος θα ήταν λίγο μεγαλύτερος [14].

Στίχ. 4. «Ἰο[υ]». Το ύψιλον χάθηκε, όταν κτυπήθηκε η εκεί επιφάνεια. Η σύντμηση του ονόματος υποδεικνύεται και με φεγγαροειδή γραμμή από πάνω [15]. Επίσης, μεταξύ του «Ἱεροφάντου» και του «Σ» που ακολουθεί υπάρχει κενό με σημείο στίξης (είδος τελείας) [16].

Στίχ. 5. Μετά το «Αἰολίωνος» έχουμε κενό με σημείο στίξης (είδος σημείου βραχείας συλλαβής). Ακολουθούν περίπου τέσσερα κενά, όπου δε φαίνεται ότι είχε χαραχτεί το δημοτικό «[Φλυ(έως)]», επειδή προηγείται σημείο στίξης. Ίσως εκεί είχε αναγραφεί η ημερομηνία «νν Κ. Β]οηδρομιῶ[νος]» [17] (η κάτω αριστερή άκρη του ωμέγα μόλις διακρίνεται).

Στίχ. 8. Ο Ανδρέας Ν. Σκιάς είχε αναγνώσει τα διασωθέντα δύο γράμματα [18], αλλά παραβλέφθηκαν (η φωτογραφία τα επιβεβαιώνει).

Στίχ. 9. Εδώ θα αναγραφόταν το λήμμα «ΠΑΛΛΗΝΕΙΣ».

Στίχ. 10: Ἀφ[ροδείσιος ---] ([Παλληνεὺς])=στίχ. 13: Λο(ύκιος) [-----].

Στίχ. 11: Αἴ. Φ[λάκκος] ([Παλληνεὺς])=στίχ. 14 Αἴ. Φ[-----] [19]. Μαρτυρείται ως πρύτα-

11. Υπάρχει το όνομα «Κασ(σ)ιανὸς=Κασ.», αλλά δεν είναι βέβαιο αν μπορεί να γίνει κάποια σύγκριση μεταξύ των δύο ονομάτων (βλ. Ἑλληνικά, ό.π.)

12. Πρβλ. AJPh, ό.π., σ. 176.

13. Πρβλ. S. Follet, ό.π., σ. 140.

14. Για τη φράση «ὑπὲρ ἁπάσης τῆς πόλεως» (στίχ. 3-4), πρβλ. Hesperia, Suppl. 12 (1967), σ. 38-39.

15. Μόνο το αριστερό μέρος της συντμητικής γραμμής σώθηκε. Στο στίχο 34(37), όπου αναφέρεται και πάλι ο «Ἰούλ. Ἱεροφάντης» ως αίσιτος, το nomen αποδόθηκε ως «Ἰο». Πρβλ. και AJPh, ό.π., σ. 177.

16. Αποδόθηκε και από τον Α. Ν. Σκιά, ΑΕ 1895, στήλη 115, αριθ. 32 (β).

17. Συνήθως η ημερομηνία ακολουθεί το μήνα. Τότε ίσως να έχουμε «[ν μην(ὸς) Β]οηδρομιῶ[νος Κ.]». Πρβλ. την IG II² 1072, στίχ. 1-2 (για τη χρονολογία της, βλ. Ελληνικά, ό.π., σ. 259).

18. ΑΕ 1895, στήλες 115, αριθ. 32 (β), και 119 (β΄), στίχ. 8. Διακρίνεται η αριστερή ράβδωση του Υ.

19. Και SEG 21 (1965), σ. 233, αριθ. 608: Αἴ. Φ[λάκκος]=B. D. Meritt.

νις και στην Agora XV, αριθ. 438, στίχ. 2: [Αἰλ.] Φλάκ[κος] ([Παλληνεύς]), από το τέλος του 2ου αι.

Στίχ. 12: ἱερ(εὺς) (κάθετη στίξη, ως φαίνεται) [--- ---] ([Παλληνεὺς])=στίχ. 15: Ἱερ[----].

Στίχ. 15: Ἄγ(;)ητος Ἐπιγόνου ([Παλληνεὺς])=στίχ. 18: Κτῆτος Ἐπιγόνου. Πρβλ. τον έφηβο «Ἄγνον Ἐπιγόνου Παλ(ληνέα)» της IG II² 2051, στίχ. 93(92), από το 144/5 περίπου [20]. Πιθανώς το «Ἄγ(;)ητος» είναι λανθασμένη απόδοση του «Ἄγνος».

Στίχ. 17: Κλ. Νικηφόρος ([Παλληνεὺς])=στίχ. 20: Κλ. Νικηφόρος. Και στην Agora XV, αριθ. 438, στίχ. 5: Κλ. Νεικηφ[όρος] ([Παλληνεύς]), από το τέλος του 2ου αι.

Στίχ. 26: Τιμοκράτης Καρποδ[ώ]ρου (Ἀναφλύστι[ος])=στίχ. 29: Τιμοκράτης Καρπο-[φό]ρου (Ἀναφλύστι[ος]). Και ο John S. Traill σε επιστολή του από τις 3 Αυγούστου 1978 [=Hesperia 47 (1978), σ. 330]. Ίσως και στην Agora XV, αριθ. 472, στίχ. 42: [Τει]μοκράτης [---] (Ἀνα[φ]λύσ[τιος])=[Τει]μοκράτης [Καρποδώρου;] (Ἀνα[φ]λύσ[τιος]), από την αρχή του 3ου αι.(;) [21].

Στίχ. 29: Θρασύβουλος Ἀρτέ[μωνος] (Σημαχίδης)=στίχ. 32: Θρασύβουλος Ἀριστί-[ωνος] (Σημαχίδης). Για το όνομα «Ἀρτέμων» στο δήμο «Σημαχίδας», βλ. Agora XV, σ. 367-368 (ευρετήριο).

Στίχ. 40-41: Αἰμ. [ν ---] / Αἰμ. ν / [---]=στίχ. 42-43: Αἴ. Μ[-----] / Αἴ. Μ[-----]. Ο John S. Traill στην επιστολή του ανάγνωσε το δεύτερο όνομα ως «Αἰμ. Τ[---]» (βλ. παραπάνω, στίχ. 26), αλλά στη φωτογραφία, εκτός από την κάθετη ράβδωση [22], δε διακρίνεται οριζόντιο ίχνος γράμματος.

Στίχ. 42 (=44): Τίτιος Μο[...]_ΙΟΣ. Ο John S. Traill πρότεινε το όνομα «Μο[λόσ]-σιος» (παραπάνω, στο στίχ. 26).

Τελευταία ο Daniel J. Geagan πρότεινε να συνδέσει το «μεγάλον κατάλογον ἀπό το Ἐλευσείνιον τῶν Ἀθηνῶν» [23] με την υποτιθέμενη πανηγυριαρχία του Κόμμοδου. Αλλ' όπως ερμηνεύτηκε παραπάνω η επικεφαλίδα, φαίνεται ότι ο «Ἰούλιος Ἱεροφάντης» ήταν ο «πανηγυριαρχῶν ὑπὲρ ἁπάσης τῆς πόλεως» [24], κι ότι η «πανήγυρις» έγινε «ἐπὶ ἄρχοντος Κομμόδου», δηλ. το 188/9, όπως χρονολογήθηκε η αρχοντεία του Κόμμοδου (αλλά βλ. παραπάνω). Προηγουμένως ο Καπετανόπουλος είχε χρονολογήσει την «πανήγυριν» στο 190/1 [25]. Το ίδιο και η Simone Follet [26]. Περαιτέρω, ο «ἐπὶ βωμῷ» κατά την «πανήγυριν» ήταν ο «Κλ(αύδιος) ἐπὶ βωμῷ (Μελιτεύς)» [27], κι όχι ο «Μέμ(μιος) ἐπὶ βωμῷ (Θορίκιος)» [28]. Ο «Κλ. ἐπὶ βωμῷ (Μελιτεὺς)» θα διαδέχθηκε το «Μέμ. ἐπὶ βωμῷ (Θορίκιον)», αλλά δεν είναι βέβαιο πότε. Ίσως μεσολάβησε και κάποιος άλλος «ἐπὶ βωμῷ» [29]. Κατά την IG II² 3620, στίχ. 17, ο «Μέμ. ἐπὶ βωμῷ» λειτούργησε ως ιερέας μέχρι το 179/80, δηλ. επί πενήντα έξι χρόνια.

20. Η χρονολογία του Καπετανόπουλου. Βλ. και Balkan Studies 22 (1981), σ. 155.
21. Ό.π.
22. Η ράβδωση κλίνει λίγο προς τα δεξιά, και ίσως αυτό να ευνοεί την ανάγνωση «Γ».
23. ZPE 33 (1979), σ. 93-115.
24. Με βοηθό το «Σαλουσ. Αἰολίωνα» (παραπάνω).
25. ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 136.
26. Ό.π., σ. 509, με ερωτηματικό.
27. BCH 92 (1968), σ. 512, αριθ. 101· HAK, σ. 447-448, αριθ. 1071 S. Follet, ό.π., σ. 290-291.
28. ZPE 33 (1979), σ. 114. HAK, σ. 406-407, αριθ. 863. S. Follet, ό.π., σ. 289-290.
29. Στις Agora XV, αριθ. 407, στίχ. 34 (180/1=Hesperia 47 [1978], σ. 330), και 411, στίχ. 27 (186/7), απολέσθηκαν τα ρωμαϊκά ονόματα των «ἐπὶ βωμῷ» (ίσως να έχουμε μόνο έναν και τον αυτόν «ἐπὶ βωμῷ»).

3. Agora XV, αριθ. 423(γ) [30].

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω (στην αριθ. 2), το αποσπασμάτιο γ της αριθ. 423, το οποίο δε βρέθηκε, προέρχεται από άλλο πρυτανικό κατάλογο, που πρέπει να αναχθεί τουλάχιστο στο τέλος του 2ου αι. Ο «[ἐπώ]νυμος Αἴ(λιος) Λεύκιος / Πα]λληνεὺς» (στίχ. 1-2 [=8-9]) ήταν έφηβος το 175/6, καθώς γνωρίζουμε από την ΑΕ 1977 (1979), μετά τη σ. 16 επιγραφή «Β» [31], col. I, στίχ. 16: Αἴλ. Λεύκιος [Παλληνεὺς]=Clas. Phil. 65 (1970), σ. 96, υποσημ. 5, και την IG II² 2104, στίχ. 7: Πό(πλιος) Αἴλιος Λεύκιος Παλλη(νεὺς) (ό.π., υποσημ. 4). Δεν πιστεύω το όνομα του επωνύμου να αναγνωσθεί ως «Αἴλ(ιος) Εὐ[φρόσυνος/ Πα]λληνεύς», που μαρτυρείται στην Agora XV, αριθ. 466, στίχ. 5-6 και 51 (ο αυτός, φαίνεται), και την οποία η Simone Follet έχει χρονολογήσει στο μέσο του 3ου αι. [32]. Αλλά μόνο αν βρεθεί ο λίθος θα έχουμε μια θετική απάντηση. Ο «Αἴλ. Λεύκιος» αναφέρεται ως επώνυμος και στην Agora XV, αριθ. 472, στίχ. 12: [ἐπ]ώνυμος Αἴλ. Λεύκιος ([Π]αλλη[νε]ύς), από την αρχή του 3ου αι.(;) [33].

Οι πρυτάνεις «[Δημοσ]θένης Ἄνθου» και «[Ἀττικ]ὸς Ἄνθου» (στίχ. 3-4 [10-11]) μαρτυρούνται ως έφηβοι στην IG II² 2097, στίχ. 235-236: Δημοσθένης Ἄνθου Παλλη(νεὺς) / Ἀττικὸς Ἄνθου Παλληνεύς, από το 169/70 [34]. Το δε όνομα του τρίτου πρυτάνεως (στίχ. 5 [12]) ίσως να αποδοθεί ως «[. Πραξ]ιτέλης» (πρβλ. την IG II² 2103, στίχ. 168(164): Εὐτυτυχίδης Πραξιτέλους Π(αλληνεὺς) [172/3=Καπετανόπουλος]=IG II² 2193, στίχ. 37 (200-206) [βλ. Simone Follet, ό.π., σ. 232]).

Η διάταξη των ονομάτων των πρυτάνεων στον κολοβωμένο τούτο κατάλογο είναι «κατὰ φυλήν», κι όχι «κατὰ δῆμον», όπως στην Agora XV, αριθ. 423 (β, α) (παραπάνω, επιγραφή αριθ. 2).

4. Agora XV, αριθ. 437.

Όπως παρατήρησε και ο John S. Traill στην Hesperia 47 (1978), σ. 306, στην αριθ. 29, στίχ. 10, ο πρυτανικός τούτος κατάλογος δεν ανήκει στο τέλος του 2ου αι. (βλ. και Hesperia 51 (1982), σ. 214, στίχ. 7). Η προσωπογραφία τον τοποθετεί νωρίτερα, δηλ. πριν από το 161/2 (βλ. Epigr. 43 (1981), σ. 126, αριθ. 11), από την ταύτιση των πρυτάνεων «Φλαβίων Ἀλκιβιάδου καὶ Λεωσθένους Παιανιέων» (παρακάτω). Δεν πιστεύω οι δύο πρυτάνεις να είναι οι έφηβοι της IG II² 2068, στίχ. 196-197: ὁ ἄρχων Φλ. Λεωσθένης/ ὁ στρατη(γὸς) Φλ. Ἀλκιβιάδης, από το 155/6 [35].

Στίχ. 8 και 11. Ο επώνυμος και πρύτανις «Φλ. Ἀλκιβιάδης (Παιανιεύς)», που ίσως να ήταν και «[κῆρυξ] ἢ [γραμματεὺς] βουλῆς» (στίχ. 7), θα είναι ο αδελφός του ιεροφάντη (παρακάτω), και ο άρχοντας της IG II² 2044, στίχ. 11: ἐπὶ ἄρχοντος Φλ. Ἀλκιβιάδου

30. Α. Ν. Σκιάς, ΑΕ 1895, στήλες 115-116, αριθ. 32 (γ), και 118 (γ). Φαίνεται ίχνος γράμματος πάνω από τα γράμματα ΛΕΥ (στο τέλος του στίχ. 1).

31. Το «Β» του Καπετανόπουλου. Η επικεφαλίδα της επιγραφής δημοσιεύτηκε και στο ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 120, αριθ. 1=SEG 28 (1978=1982), σ. 85, αριθ. 198 [=SEG 29 (1979=1982), σ. 55, αριθ. 152 (=σ. 51-59)].

32. S. Follet, ό.π., σ. 512=IG II² 1817.

33. Βλ. υποσημ. 20.

34. Βλ. Agora XV, σ. 370 και 379 (ευρετήριο). Το όνομα του «Ἀττικοῦ» συμπληρώθηκε και στην Agora XV, αριθ. 438, στίχ. 11: Ἀττ[ικὸς Ἄνθου] ([Παλληνεύς]), από το τέλος του 2ου αι.

35. Βλ. το στέμμα στη REG 83 (1970), μετά τη σ. 64· επίσης AJA 79 (1975), σ. 371, και S. Follet, ό.π., σ. 182-186 και 256. Δεν πιστεύω οι δύο πρυτάνεις να αναγνωριστούν ως πατέρας και γιος («Λεωσθένης» και «Ἀλκιβιάδης» αντίστοιχα). Μάλλον ο «Λεωσθένης» θα ήταν ο πρεσβύτερος αδελφός και γι' αυτό το όνομά του αναγράφεται πρώτα.

Παιανιέ⟨ω⟩ς, από το 139/40. Φαίνεται και πρύτανις στην Agora XV, αριθ. 364, στίχ. 5: Φλ. Ἀλκιβιάδης (Παιανιεύς), από το 162/3(;). Εδώ αναφέρεται μόνος του κι αυτό ενισχύει την άποψη ότι ο «Φλ. Λεωσθένης» είναι ο ιεροφάντης (παρακάτω στίχ. 10). Πρβλ. και Simone Follet, ό.π., σ. 181-182 και 250, υποσημ. 5.

Στίχ. 10. Ο πρύτανις «Φλ. Λεωσθένης (Παιανιεὺς)» θα είναι ο αδελφός του «Φλ. Ἀλκιβιάδου» (παραπάνω στίχ. 8 και 11) και ο κατόπιν ιεροφάντης που μύησε τον αυτοκράτορα Λούκιο Βήρο στα Ελευσίνια Μυστήρια το 162. Πρβλ. REG 83 (1970), σ. 63 κ.ε. και AJA 79 (1975), σ. 371. Βλ. επίσης Simone Follet, ό.π., σ. 136 και 182.

Στίχ. 12: ἱερεὺς Ἰρηναῖος (Παιανιεύς). Ο «Ἰρηναῖος» ήταν κοσμητής το 140/1: IG II² 2047, στίχ. 5-6: κο[σμ]ητεύοντος ἱερέ(ω)ς Θεοῦ καὶ Θεᾶς Εἰ(ρη)να[ίου)]/ Π[αιανι]έως, και IG II² 2048, στίχ. 3-6: κοσμητὴς/ ἐφήβων ἱερεὺς Θεοῦ καὶ Θεᾶς Εἰρηναῖ/ος) Παιανιεύς. Ο γιος του «Διονύσιος Εἰρηναίου Παιανιεὺς» στους στίχους 8-10 (ό.π.)· μαρτυρείται και ως πρύτανις στην Agora XV, αριθ. 364, στίχ. 8: Διονύσιος Εἰ[ρη]ναίου (Παιανιεύς), από το 162/3(;) [36].

Στίχ. 13: Βιβούλλιος Θεόφιλος (Παιανιεύς). Μαρτυρεῖται και στην Agora XV, αριθ. 364, στίχ. 6: Βιβούλλιος Θεόφιλος (Παιανιεύς), και αριθ. 369, στίχ. 13: [Βιβ(ούλλιος)] Θεόφιλος, από το 162/3(;) και 166/7 αντίστοιχα. Βλ. και ZPE 33 (1979), σ. 100 (αναμφίβολα το αυτό πρόσωπο), και The Anc. World 4 (1981), σ. 9, αριθ. 2.

Στίχ. 14: Πάμφιλος Διονυσίου (Παιανιεύς). Και παρακάτω στην αριθ. 6, στίχ. 4. Ο Πάμφιλος μαρτυρείται ως έφηβος στην IG II² 2107 κτλ., στίχ. 12: Πάμφιλος Διονυσίου Πε(ανιεύς) [37], από το 149/50 περίπου (Καπετανόπουλος). Ο αδελφός του «Θέων Διονυσίου Πεα(νιεὺς)» (IG II² 2107, στίχ. 11) ήταν πρύτανις το 169/70) [Agora XV, αριθ. 378, στίχ. 22: Θέων Διονυσίου (Παιανιεύς)]. Ο γιος του «Παμφίλου, Διονύσιος», μνημονεύεται ως πρύτανις στην αριθ. 6, στίχ. 5 (παρακάτω).

Στίχ. 20: Διονυσόδωρος) (Παιανιεύς). Ίσως ο «γραμματεὺς βουλευτ(ῶν) Διονυσόδωρος)» της Agora XV, αριθ. 378, στίχ. 61 [169/70] [38].

Στίχ. 21: Ἑρμῶναξ Εὐπόρου (Παιανιεύς). Ο πατέρας, φαίνεται, του πρυτάνεως «Εὐπόρου (τοῦ) Ἑρμώνακτος (Παιανιέως)» της Agora XV, αριθ. 378, στίχ. 24, από το 169/70. Βλ. την παρατήρηση του John S. Traill στην Hesperia 47 (1978), σ. 306, στίχ. 10.

Στίχ. 25: Κάλλων [Φιλοκράτ]ου (Κυδαθηναιεύς). Και στους στίχους 3-5: γραμματεὺς βουλευτῶν/Κάλλων Φιλοκράτους Κυδαθη/ναιεύς. Αναφέρεται και σε άλλη πρυτανική επιγραφή, που δημοσίευσε ο John S. Traill στην Hesperia, ό.π., σ. 304, αριθ. 29, στίχ. 10: [γρ βουλευτῶν?] Κάλλων Φιλοκράτους Κυδ., φαινομενικώς από το 148/9.

Στίχ. 26: Σπόρος) (Κυδαθηναιεύς). Και στην Agora XV, αριθ. 362, στίχ. 10: Σπόρο[ς)] ([Κυδ]αθηναιεύ[ς]), από το 160 περίπου [39]. Βλ. και Hesperia 51 (1982), σ. 214, στίχ. 7.

Στίχ. 27: Εὔπορος) (Κυδαθηναιεύς). Και στην Agora XV, αριθ. 378, στίχ. 32: Εὔπορος) (Κυδαθη⟨ν⟩αιεύς), από το 169/70 [40].

Στίχ. 28: Ἀθήναιος (Κυδαθηναιεύς). Δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον «[Ἀθήν]αιον Εἰρην[αίου] ([Κυδ]αθηναιέα)» της Agora XV, αριθ. 362, στίχ. 2, από το 160 περίπου, γιατί η ορθή ανάγνωση εκεί είναι «[Λεύ]κιος Εἰρην[αίου] ([Κυδ]αθηναιεὺς)» (βλ. τη φωτογραφία στην Hesperia 11 (1942), σ. 47, αριθ. 15) [41].

36. Πρβλ. Agora XV, σ. 386, στήλη Β (άνω· ευρετήριο).
37. Βλ. παρακάτω, αριθ. 6α.
38. Πρβλ. και Agora XV, σ. 383-384 (ευρετήριο).
39. Πρβλ. ό.π., σ. 449.
40. Βλ. ό.π., σ. 397.
41. Ο J. Kirchner παρουσίασε στέμμα της οικογένειας του «Λευκίου Κυδαθηναιέως» στην IG II² 2094.

4α. Agora XV, αριθ. 440=υποσημ. 46 παρακάτω.

4β. ΑΕ 1977 (1979), σ. 12-22, υποσημ. 31 παραπάνω και 46 παρακάτω.

5. Hesperia IV (1935), σ. 188

Ο κατάλογος τούτος είναι πρυτανικός της «Ἀδριανίδος φυλῆς», κι όχι εφηβικός, όπως είχε αναγνωριστεί [42]. Στη φωτογραφία [43] ο πρώτος στίχος διαβάζεται «[ἐ]πών[υμος---]» (τούτο το ωμέγα διαφέρει από τα υπόλοιπα). Φαίνεται ότι ο επώνυμος ήταν ο πρύτανις «[Δω]σίθεο[ς Θαλ]ῆτο[ς] (Παμβωτάδης)» [στίχ. 2], που μαρτυρείται ως έφηβος στην IG II² 2208, στίχ. 77-78, κτλ. [44]. Η εφηβική αυτή επιγραφή χρονολογείται από το 212/3 περίπου (κατά τη Simone Follet, από το 211/2) και συνεπώς ο πρυτανικός κατάλογος θα πρέπει να αναχθεί στους μετά το 215/6 χρόνους (βλ. The Anc. World 4 (1981), σ. 5-8 και 13, υποσημ. 32).

Άλλες αναγνώσεις και παρατηρήσεις:

Στίχ. 2: Το όνομα «[Δω]σίθεο[ς]» εξείχε προς τα αριστερά.

Στίχ. 3: [Θ]εόδοτ[ος)] =[Θ]εόδοτ[ος]. Πρβλ. την Agora XV, αριθ. 491, στίχ. 36: Θεόδοτο[ς -----], από το 230/1 (Simone Follet: 231/2).

Στίχ. 4: [Ν]εικόμαχος .ω..ίου=[Ν]εικόμαχος Δω..ίου. Ή η αρχή εξείχε αριστερότερα ή έχουμε σύμπλεγμα των ΝΕ.

Στίχ. 5: Νεικοκλῆς Εἰσιδότο[υ]=[Ν]εικοκλῆς Εἰσιδότου. Ίσως να φαίνεται το Ν, αλλά η αρχή εξέχει αριστερότερα, εκτός αν έχουμε στην αρχή σύμπλεγμα των ΝΕ, όπως και στο τέλος των ΗΣ.

Στίχ. 6: ἱερεὺς Κλαύ(διος) Χαρείσιο[ς]=Ἱερεὺς Κλαύ. Χαρεισίου.

Στίχ. 9: Δόμιτος Προμηθεὺς Ε (ή Σ) ⟩..ΑΤ.[-] (Ὤαθεν)=Δόμιτος Προμηθεὺς Στρ[α]τ[ηγός](?) (σύμπλεγμα των ΜΗ). Το αξίωμα του Προμηθέα είναι δυσανάγνωστο, αλλά «στρατηγὸς» δε διαβάζεται (ίσως «ἑστιάτω[ρ]»;). Ο πρύτανις μπορεί να ταυτιστεί με τον «ἀν[τικοσμητὴν] Τ. Δόμιτ. Προμηθέα Ὤαθεν» των IG II² 2243, στίχ. 7-8, και 3769, στίχ. 1-2 (από το 243/4;) [45]. Ο αδελφός του στο στίχο 10: Δόμιτος Ἐπιμηθεὺς (Ὤαθεν).

Στίχ. 11: Κλαύ(διος) Εὐτύχης (σύμπλεγμα των ΗΣ).

Στίχ. 13: Νούμ(μιος) Ἡρώδης (σύμπλεγμα των ΗΣ) =Agora XV, αριθ. 491, στίχ. 33: Νούμ. Ἡρ[ώδης].

Στίχ. 14: Καλλίνεικος Εἰσιδ[ότου] (σύμπλεγμα των ΝΕ). Πρβλ. την Agora XV, αριθ. 491, στίχ. 23: Σεκοῦνδος Καλλινίκου (για τη χρονολογία, βλ. παραπάνω, στο στίχ. 3). Για το όνομα «Σεκοῦνδος», βλ. παρακάτω, στο στίχ. 30.

Στίχ. 16: Εἰσίδωρος)=Εἰσίδωρος.

Στίχ. 17: Μίλιχος Ξεν[---]=Μείλιχος Ξεν----, εκτός αν έχουμε σύμπλεγμα των ΜΕ= Μείλιχος Ξεν[---]. Για το όνομα «Μ(ε)ίλιχος» στο δήμο «Βῆσα τῆς Ἀδριανίδος φυλῆς», πρβλ. IG II² 2090, στίχ. 19, και στίχ. 26 (165/6)=IG II² 2097, στίχ. 193 ((169/70), και Agora XV, αριθ. 397, στίχ. 4 (από το 179/80 περίπου=Καπετανόπουλος) (ο πρύτανις είναι ο ίδιος όπως της IG II² 2090, στίχ. 19).

42. Η πρώτη δημοσίευση της επιγραφής έγινε από τον O. Broneer (ό.π., σ. 186-188). Βλ. The Anc. World, ό.π., σ. 14, υποσημ. 38, όπου ο Καπετανόπουλος ανακοίνωσε την αναγνώριση της επιγραφής αυτής ως πρυτανικής.

43. Στάλθηκε από την Έφορο του Επιγραφικού Μουσείου Αθηνών, κ. Ντ. Πέππα-Δελμούζου.

44. ΑΕ 1968, σ. 208, στέμμα: Αὐρ. Δωσίθεος (VI). Τα ονόματα των πρυτάνεων αναγράφηκαν «κατὰ φυλήν».

45. Η χρονολογία βασίζεται στα Πανελλήνια· βλ. ΑΔ, ό.π., σ. 122, υποσημ. 7. Πρβλ. και S. Follet, ό.π., σ. 510=IG II² 2243. Η εφηβική αυτή επιγραφή μπορεί να αναχθεί και στο 247/8 ή και στο 251/2.

Στίχ. 18: ΜΑΙ. Θεόφι[λος]=Μαιν. Θεόφι[λος]. Λίγο δύσκολη η ανάγνωση του nominis. Φαίνεται και σαν «ΕΙΑΙ», με διαλυτικά (δύο στιγμές) πάνω από το πρώτο γιώτα.

Στίχ. 20: Στην αρχή του στίχου διακρίνονται ίχνη γραμμάτων.

Στίχ. 22: [Ἀ]ντώνιος Ζήνωνος=[Ἀ]ντώνιος Νέρωνος(?).

Στίχ. 23: Ἀθήναιος)=Ἀθήναιος.

Στίχ. 24: [Ἡ]ρακλείδης Ῥόδωνος=[Ἡ]ρακλείδης Ῥώδονος. Πρβλ. την Agora XV, αριθ. 397, στίχ. 11: Ῥόδων) (Ἀντινοεύς), από το 179/80 περίπου (βλ. παραπάνω, στο στίχ. 17).

Στίχ. 25: [Ἀ]χι[λ]λεὺς)=[Ἀ]χι[λ]λεύς.

Στίχ. 26: Διονύσιο[ς])=Διονύσιος.

Στίχ. 30: Εὐάριστος Σεκού[νδου]=Ε[ὐ]άριστος Σεκου. Αναφέρεται ως πρύτανις στην Agora XV, αριθ. 491, στίχ. 34: Εὐάρεστο[ς ---]=Εὐάρεστο[ς Σεκούνδου] (για τη χρονολογία, βλ. παραπάνω, στο στίχ. 3). Ο πατέρας «Σεκοῦνδος» ίσως να αναφέρεται στο στίχο 23: Σεκοῦνδος Καλλινίκου (βλ. παραπάνω, στο στίχ. 14).

Στίχ. 32: Ἀθ[ή]ν[α]ιος [Ἀρτ;]έμων[ος]=Ἀθ[ή]ναιος [ἡγ]εμών. Τα γράμματα ΑΡΤ στο όνομα «[Ἀρτ;]έμων[ος]» θα είχαν χαραχτεί λίγο στριμωχτά (ανάλογα με το διαθέσιμο χώρο).

Στίχ. 33: Εἰρην[αῖ]ος)=Εἰρην[αῖ]ος.

Ἄλλα σημεία της επιγραφής είναι δυσανάγνωστα. Ο κατάλογος μπορεί να χρονολογηθεί στο 230/1 περίπου, επειδή δύο από τους πρυτάνεις (στίχ. 3 και 30 παραπάνω) μαρτυρούνται και στην Agora XV, αριθ. 491. Βλ. The Anc. World 4 (1981), σ. 14.

6. Hesperia XXIII (1954), σ. 247-248, αριθ. 25.

Το αποσπασμάτιο τούτο είναι κολοβωμένος πρυτανικός κατάλογος «τῆς Πανδιονίδος φυλῆς», από το 160-170 περίπου. Οι πρυτάνεις που αναγνωρίστηκαν, ανήκουν στο δήμο «Παιανία».

Στίχ. 1: [..]Φ[----]=[----]φ[--------]. Το όνομα μπορεί να αναγνωσθεί ως «[Φλ.] Φ[ιλότειμος] (Παιανιεὺς)» [πρβλ. Agora XV, αριθ. 378, στίχ. 12: Φλ. Φιλότειμος (Παιανιεύς), από το 169/70]. Υπάρχουν βέβαια και άλλα ονόματα [46].

Στίχ. 2: Κόρυμβο[ς)]=Κόρυμβο[ς---]. Μαρτυρείται ως πρύτανις στην Agora XV, αριθ. 378, στίχ. 27: Κόρυμβος) (Παιανιεύς), από το 169/70. Βλ. The Anc. World, ό.π., σ. 9, αριθ. 5, και Hesperia 51 (1982), σ. 214, αριθ. 19, στίχ. 9.

Στίχ. 3: [Ἴ]ωνικὸς Ἄβ[ρωνος]=[-- Σ]ώνικος Αἰ[----].

Μαρτυρείται και στους καταλόγους Agora XV, αριθ. 369, στίχ. 53: γραμματεὺς βουλευτῶν Ἰωνικὸς Ἄβρωνος (166/7), και 378, στίχ. 19: Ἰωνικὸς Ἄβρωνος (Παιανιεὺς) [169/70]. Βλ. και Rbelge philol. hist. 52 (1974), σ. 63, υπό αριθ. 6, και The Anc. World, ό.π., σ. 9, αριθ. 4.

Στίχ. 4-5: [Π]άμφιλος [Διονυσίου] / [Δ]ιονύσιος Π[αμφίλου]=[--- Π]άμφιλος [---] / [--- Δ]ιονύσιος Π[----]. Ο πρύτανις «Πάμφιλος» αναφέρεται και στην Agora XV, αριθ. 437, στίχ. 14: Πάμφιλος Διονυσίου (Παιανιεύς), πριν από το 161/2 (βλ. παραπάνω, στην αριθ. 4.).

46. Π.χ., «[Σο]φ[ιστικὸς Στράτωνος] (Παιανιεύς)»· πρβλ. ΑΔ, ό.π., σ. 128, αριθ. (γ). Ο Σοφιστικός μαρτυρείται ως έφηβος στην ΑΕ 1977 (1979), μετά τη σ. 16, επιγραφή «Α», col. I, στίχ. 26, από το 140 περίπου=Balkan Studies 22 (1981), σ. 164 (πρβλ. και τις παρατηρήσεις του Μ. Θ. Μιτσού, στη σ. 22). Η επιγραφή «Α» αναγράφηκε πρώτα και μετά από τριάντα πέντε περίπου χρόνια η «Β», το 175/6 (βλ. παραπάνω υποσημ. 31).

Στίχ. 6: [Ε]ὔοδος Ὀνη[σίμου][=[Κόμ]μοδος Ὀνη[- - - -]. Μαρτυρείται στην Hesperia, Suppl. 13 (1970), σ. 3, C, στίχ. 8: Εὔοδος Ὀνησίμ[ο]υ, και 6, στίχ. 51: Εὔοδος Ὀνησίμου (=Revue de Phil. 53 [1979], μετά τη σ. 33, στίχ. 51 [=SEG 29 (1979=1982), σ. 43, αριθ. 127]), από το 174/5 περίπου.

6α. IG II² 2107 κτλ.=SEG 12 (1955), σ. 41, αριθ. 120.

Η Simone Follet συγκόλλησε την IG II² 2107 κτλ. στις IG II² 2148+2105+2101 (σ. 392-401, αριθ. 6), αλλά δε συνανήκουν (πρβλ. τη φωτογραφία του πίν. VI). Βλ. και The Anc. World, ό.π., σ. 11-12, και παραπάνω την αριθ. 4, στίχ. 14.

7. IG II² 3659.

Οι στίχοι 3-5 της επιγραφής αυτής αποδόθηκαν ως: Σεκοῦνδον Ἀτ[τικὸν]/Εὐδό[ξ]ου Σφήττ[ιον]/ τὸν Εὐμολπίδην. Αυτή όμως η ερμηνεία δεν είναι σωστή· η ορθή ανάγνωση των στίχων έχει:

Σεκοῦνδον Ἀτ[τικὸς]
Εὐδό[ξ]ου Σφήττ[ιος]
5 *τὸν Εὐμολπίδην*

Ο «Ἀττικὸς» δεν έφερε το όνομα «Σεκοῦνδος». Αυτό το όνομα δεν αναφέρεται στις IG II² 2097, στίχ. 83: Ἀττικὸς Εὐδόξου Σφήτ(τιος) [έφηβος το 169/70], 3658 (=Hesperia, Suppl. 6 [1941], σ. 124, αριθ. 27), στίχ. 12: Ἀττικὸς Εὐδόξου Σφήττιος ἐποίησε [από το 200 περίπου], και Agora XV, αριθ. 440, στίχ. 8: Ἀττικὸς Εὐδόξου, από την αρχή του 3ου αι. (βλ. και Simone Follet, ό.π., σ. 99, στίχ. 8) [47]. Το νέο κείμενο των στίχων 3-5 ξεχωρίζει τον τιμώμενο και τον τιμώντα. Μπορεί ο «Σεκοῦνδος» να είναι ο ίδιος με τον «Ἰούλιον Σεκοῦνδον» του «ὀπισθοδόμου»; Βλ. James H. Oliver, The Athens of Hadrian, Actes du colloque international sur les empereurs romains d'Espagne... (1965), σ. 126, στίχ. 9.

7α. SEG XII (1955), σ. 41, αριθ. 120=IG II² 2107 κτλ.=αριθ. 6α παραπάνω.

ΗΛΙΑΣ Α. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

47. Βλ. υποσημ. 8. Η χρονολόγηση της Agora XV, αριθ. 440 δεν μπορεί να γίνει με ακρίβεια, αλλά ανήκει στα έτη 204/5-226/7 περίπου. Όσο για τη συμπλήρωση «[Αὐρήλ]ιοι» στο στίχο 1 (S. Follet, ό.π., σ. 98 και 99), μπορούμε κάλλιστα να αναγνώσουμε «[. . .^{6}. . .]. NOιν (;) [. . .^{5}. .] vacat» ή «[. . .^{6}. . .]. N Οιν (;) [. . .^{5}. .] vacat», χωρίς άλλη επέκταση εδώ (από έκτυπο και φωτογραφία· βλ. υποσημ. 43). Επίσης, κάτι από τό δεξιό σκέλος του Λ θα έπρεπε να φαίνεται (και ο J. S. Traill σε επιστολή του από 30-XI-78· βλ. και Phoenix 35 [1981], σ. 87). Βλ. και The Anc. World, ό.π., σ. 12, όπου ο Καπετανόπουλος απέρριψε την ανάγνωση «[Αὐρήλ]ιοι».

ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΗΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΚΑΣΑ ΚΑΡΠΑΘΟΥ[1]

(Σχέδ. 1-18· Πίν. 68-83)

Η ΘΕΣΗ - Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Τον Ιούνιο του 1978 έγινε διαπλάτυνση του αμαξιτού δρόμου που οδηγεί από τις Μενετές στην Αρκάσα. Στην τοποθεσία Βωνιές, που απέχει 1,5 περίπου χιλιόμετρο από το χωριό Αρκάσα και 100 μέτρα από την αγροικία του Χρ. Χατζάκη, στη νότια πλευρά του δρόμου, υπήρχε πρανές από σκληρό πατελιόχωμα. Με την αφαίρεση των χωμάτων ο μηχανικός εκσκαφέας έκοψε πήλινη λάρνακα και σκόρπισε πολλά όστρακα από μικρά και μεγάλα αγγεία, αρκετά με γραπτή διακόσμηση. Ειδοποιήθηκαν αμέσως ο ιερέας της κοινότητας Αρκάσας και ο φύλακας αρχαιοτήτων Καρπάθου Γ. Σακελλάκης, οι οποίοι μάζεψαν και μετέφεραν στην κοινότητα του χωριού αρκετά όστρακα και τμήματα από τη σπασμένη λάρνακα.

Επειδή, σύμφωνα με πληροφορίες του φύλακα, στο χώρο αυτό έγινε επανειλημμένα λήψη χώματος[2] και σκόπιμη καταστροφή αγγείων από τους κατοίκους των γύρω χωριών, τον Ιούλιο του 1979 άρχισε ανασκαφική έρευνα στο σημείο που είχαν φανεί η λάρνακα και τα αγγεία. Η ανασκαφή έγινε κάτω απο εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, χωρίς να έχει προγραμματιστεί (από τον Επιμελητή Αδ. Σάμψων και την υπογράφουσα) και βιαστικά γιατί υπήρχε κίνδυνος κλοπής, αφού η υπόθεση είχε γίνει γνωστή, προκαλώντας μάλιστα τη φιλονικία των δύο χωριών για την κατοχή των ευρημάτων. Η έρευνα άρχισε από το σημείο που είχε φανεί η λάρνακα, η οποία και εντοπίστηκε αμέσως (Πίν. 68 α). Στη συνέχεια, έγινε αποχωμάτωση στο χώρο γύρω από τη λάρνακα, για να προσδιοριστούν οι διαστάσεις του τάφου και να ερευνηθεί συστηματικά (Πίν. 68 β). Ο τάφος είχε λαξευτεί στο σκληρό αργιλόχωμα και το τμήμα που ερευνήθηκε, μικρό σε διαστάσεις, ανήκε στο θάλαμό του, που πρέπει να είχε κυκλικό ή περίπου κυκλικό σχήμα, όπως φάνηκε στο κομμένο από τον εκσκαφέα ανατολικό τοίχωμά του. Δεν είναι γνωστή η μορφή της εισόδου του, γιατί το βόρειο τμήμα όπου βρισκόταν αυτή είχε καταστραφεί εντελώς. Το σωζόμενο τμήμα που

1. Ευχαριστώ θερμά τους Εφόρους Αρχαιοτήτων Γρ. Κωνσταντινόπουλο, Ι. Παπαχριστοδούλου και τον Επιμελητή Αδ. Σάμψων για την παραχώρηση του υλικού και για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν στην πορεία της εργασίας αυτής. Επίσης το Διευθυντή Αρχαιοτήτων Ι. Τζεδάκι και τον Καθηγητή Μ. Benzi για τις πολύτιμες συμβουλές τους. Ιδιαίτερες, τέλος, ευχαριστίες εκφράζω στο συντηρητή της ΚΒ΄ Εφορείας Εμμ. Καΐκη για την προσεκτική συγκόλληση και αποκατάσταση των αγγείων, στους σχεδιαστές Αικ. Κοκκονού και Γ. Κιάσα για τη βοήθειά τους σε ορισμένα από τα σχέδια και στο φωτογράφο Γ. Μπελεγρίνη για τη φωτογράφηση των ευρημάτων. Πρώτη αναφορά του τάφου, πριν γίνει η ανασκαφή, έγινε από τον Εμμ. Μελά (Η εποχή του χαλκού στην Κάρπαθο, Καρπαθιακαί Μελέται Α΄ (1979), σ. 163-167). Ο ίδιος έκανε και δεύτερη αναφορά, μετά την ανασκαφή (Νέα στοιχεία για τη μινωική αποίκηση της Καρπάθου, Καρπαθιακαί Μελέται Β΄ (1981), σ. 113-117), όπου δημοσιεύει φωτογραφίες δύο αγγείων (εικ. 28 και 30), που δε βρίσκονται στη Ρόδο μαζί με τα υπόλοιπα ευρήματα του τάφου. Τέλος, σύντομη αναφορά της ανασκαφής έκανε ο Επιμελητής Αδ. Σάμψων (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, υπό εκτύπωση).

2. Το σκληρό αργιλώδες χώμα της περιοχής (πατελιά) προσφέρεται για την επίστρωση της στέγης των σπιτιών, γιατί είναι αδιαπέραστο από τα νερά της βροχής.

ερευνήθηκε είχε μήκος 1 και πλάτος 3 μ. Στο θάλαμο, εκτός από την κύρια ταφή στη λάρνακα, υπήρχαν και παραμερισμένες ταφές που είχαν απωθηθεί στα τοιχώματά του [3]. Ο ακριβής αριθμός των ταφών αυτών δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστεί, γιατί ήταν διαταραγμένες. Διαπιστώθηκαν τουλάχιστο δύο, από τις οποίες η μία —σε καλύτερη κατάσταση— στο νοτιοανατολικό τμήμα του θαλάμου (Π ί ν. 69 α, 83 δ). Ο σκελετός μέσα στη λάρνακα είχε καταπλακωθεί από το σπασμένο κάλυμμά της (Π ί ν. 69 β). Το κεφάλι βρισκόταν στα νότια και τα πόδια σώζονταν μέχρι το ύψος των γονάτων, αφού το υπόλοιπο τμήμα τους κόπηκε με την εκσκαφή. Στο χώρο αμέσως δυτικά από τη λάρνακα διαπιστώθηκε έντονη καύση, μέσα στην οποία βρέθηκαν οστά και πολλά όστρακα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κεραμική του τάφου, τόσο για την ποσότητα όσο και για την ποικιλία σχημάτων και διακοσμητικών θεμάτων. Εκτός από τα αγγεία βρέθηκαν ένας χάλκινος σφηκωτήρας και δύο χάλκινοι δακτύλιοι πολύ καταστραμμένοι. Ιδιαίτερης σημασίας στοιχείο είναι η παρουσία της λάρνακας που μαρτυρεί μινωική επίδραση (Π ί ν. 83 α-β).

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ

Τα πήλινα ευρήματα στην περιγραφή που ακολουθεί έχουν τον αριθμό που πήραν στην ανασκαφή και σε παρένθεση τον αριθμό καταγραφής τους στους καταλόγους της Εφορείας Δωδεκανήσου με το διακριτικό Π (πήλινα).

Για την περιγραφή του χρώματος του πηλού, του επιχρίσματος και της βαφής χρησιμοποιήθηκε το Munsel Soil Color Charts, Edition 1971. Την περιγραφή κάθε αγγείου ακολουθεί συγκριτική ανάλυση του σχήματος και των διακοσμητικών στοιχείων του, με συχνή παραπομπή στο έργο του A. Furumark, Mycenaean pottery, Analysis and classification, Stockholm 1941, και με πρόταξη του διακριτικού FS για τα σχήματα και FM για τα διακοσμητικά θέματα. Την περιγραφή και τη συγκριτική εξέταση των αγγείων ακολουθεί η χρονολόγησή τους [4].

1 (Π 6846) (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 81 α)

Άβαφη βάση για μεγάλο αγγείο (κρατήρα ή πιθανότερα χρηστικό σκεύος). Λείπει το πάνω τμήμα. Πηλός 10 R 6/8 ανοιχτός κόκκινος στα τοιχώματα και τεφρός στον πυρήνα με μικρά χαλίκια. Επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, ίζημα στην επιφάνεια. Σωζ. ύψ. 0,14, διάμ. κάτω 0,235 μ.

Το σχήμα είναι περίπου κυλινδρικό και ανοίγει περισσότερο στο κάτω και λιγότερο στο πάνω τμήμα (πηνιόσχημο). Η κατάσταση στην οποία σώζεται δε βοηθά στην ταύτιση και πολύ περισσότερο στη χρονολόγησή του.

2 (Π 6847) (Π ί ν. 77 ε)

Τμήματα από κύλικα.

Σώζονται το πόδι με τη βάση και τμήματα από το κύπελλο. Πηλός 10 YR 8/3 ανοι-

3. Το έθιμο αυτό συναντιέται σ' ολόκληρη την Ελλάδα. Βλ. σχετ. Χρ. Τσούντας, Μυκήναι και Μυκηναίος πολιτισμός, Αθήναι 1893, σ. 137, C. W. Blegen 1937, σ. 247-248, J. Deshayes 1966, σ. 244-245, O. Frödin - A. Persson 1938, σ. 357-358, AAA II (1969), σ. 124-126.

4. Η μέθοδος περιγραφής και χρονολόγησης ακολουθεί αυτήν του Σερ. Χαριτωνίδη (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, σ. 32 κ.ε.).

χτός καστανός, βαφή μαύρη εξίτηλη και τοπικά 2.5 YR 6/6 ανοιχτή κόκκινη, που καλύπτει εξωτερικά και εσωτερικά όλη την επιφάνεια του αγγείου. Το ύψος και η διάμετρος του αγγείου δεν μπορούν να υπολογιστούν. Διάμ. βάσης 0,081 μ.

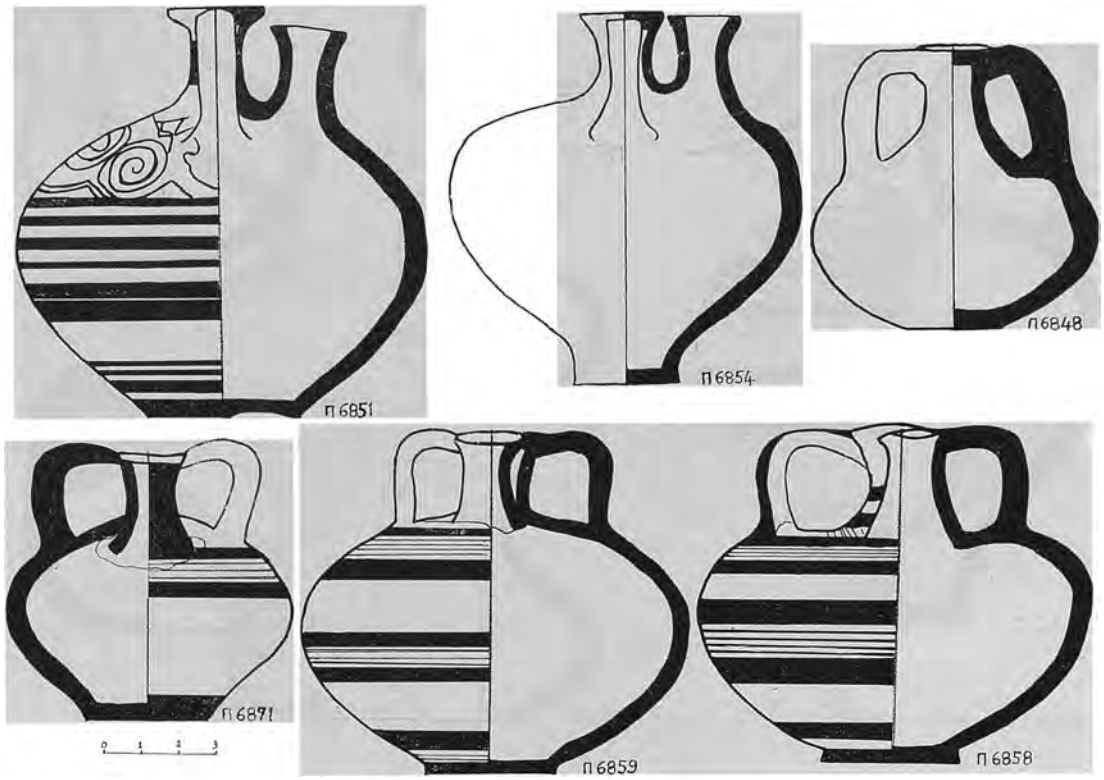
Το κύπελλο είναι σχετικά ρηχό, το πόδι χαμηλό και η βάση πλατιά με κυκλική εσοχή στην κάτω πλευρά της (FS 264, της III A 2 L περιόδου). Στη βάση διακρίνονται τρεις ομόκεντροι κύκλοι από μαύρη απολεπισμένη βαφή.

Χρονολογία: III A 2 L.

3 (Π 6848) (Σχέδ. 1· Πίν. 70 α)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Σώζεται ακέραιος. Πηλός 10 R 5/8 κόκκινος, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο,

Σχέδ. 1.

βαφή 10 R 5/8 κόκκινη. Επιφάνεια φθαρμένη και απολεπισμένη. Ύψ. 0,07, διάμ. σώματος 0,077, διάμ. βάσης 0,026, διάμ. στομίου 0,017 μ.

Το σώμα είναι σφαιρικό πιεσμένο, χωρίς βάση αλλά με μικρή επίπεδη επιφάνεια στήριξης, ο λαιμός χαμηλός και οι λαβές κυλινδρικές (FS 178, squat globular, της III A 2 L).

Η διακόσμηση στον ώμο μόλις διακρίνεται και περιλαμβάνει συστήματα από ενάλληλες γωνιώδεις γραμμές (FM 19, 17, multiple stem, της III A 2 L). Στο σώμα συστήματα από ταινίες κόκκινες μέχρι μαύρες (η διαφορά στο χρώμα οφείλεται στις συνθήκες ψησίματος). Στα δύο στόμια και τις λαβές διακρίνονται υπολείμματα από βαφή. Το διακοσμη-

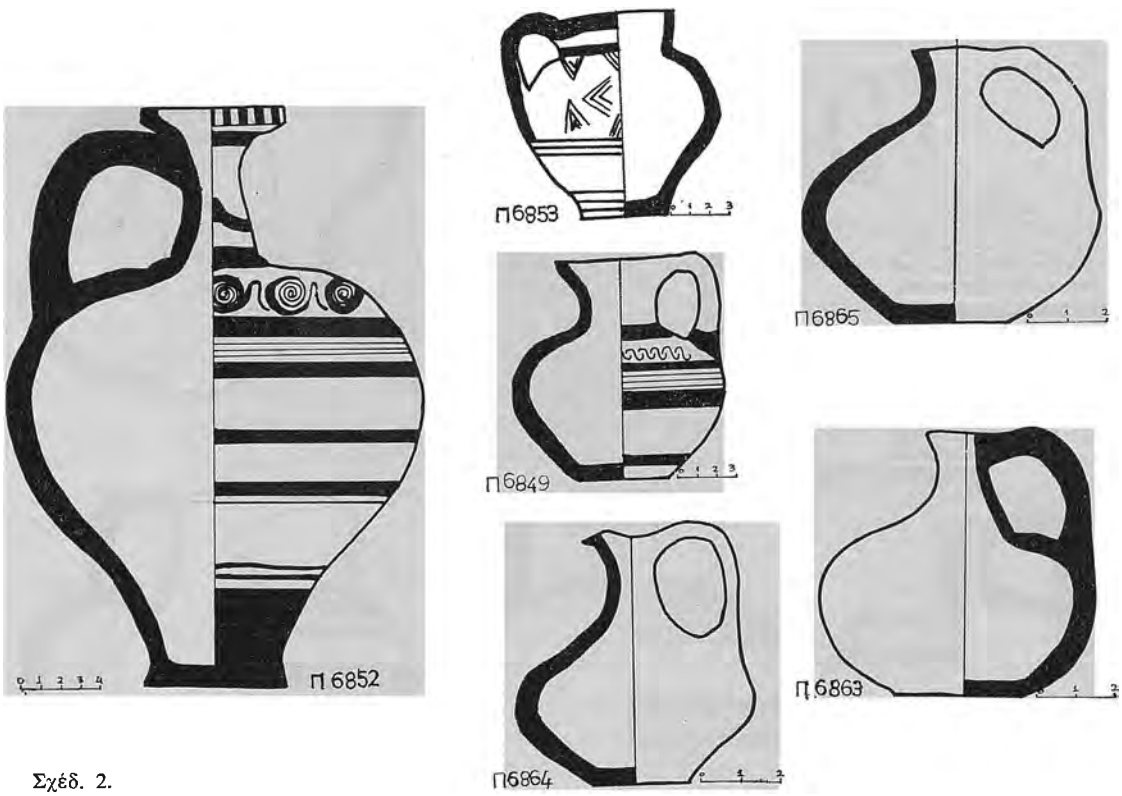
τικό θέμα του ώμου είναι πολύ συνηθισμένο στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική. Παρόμοια διακόσμηση υπάρχει στους ψευδόστομους 13 και 14.

Χρονολογία: ΙΙΙ Α 2 L.

4 (Π 6849) (Σχέδ. 2 και 12· Πίν. 73 δ)

Μόνωτη πρόχους.

Συγκολλημένη στο λαιμό και στη λαβή. Πηλός 2.5 YR 6/8 ανοιχτός κόκκινος, επιφάνεια στιλβωμένη, βαφή 10 R 5/8 κόκκινη, απολεπισμένη στον ώμο. Ύψ. 0,11, μέγ. διάμ. σώματος 0,11, διάμ. χείλους 0,06, διάμ. βάσης 0,048 μ.

Σχέδ. 2.

Το σώμα είναι ελαφρά πιεσμένο [5], χωρίς βάση αλλά με μικρή επίπεδη επιφάνεια στήριξης (FS 114, της ΙΙΙ Α 2 L, που έχει βάση). Ο λαιμός διακρίνεται έντονα από το σώμα, είναι χαμηλός και ανοίγει πάνω. Το χείλος κλίνει προς τα έξω, η λαβή είναι ταινιωτή με αβαθή αυλάκωση σ' όλο το μήκος της.

Στον ώμο η διακόσμηση περιλαμβάνει πλοχμό [6] από αντίθετες κυματοειδείς που ει-

5. Παρόμοια, αλλά με λιγότερο πιεσμένο σώμα, η πρόχους από την Αγορά (S. Immerwahr 1971, πίν. 39, 40, αριθ. 22), της ΥΕ ΙΙΙ Β-C, άλλη από την Ελευσίνα (Γ. Μυλωνάς 1975, Πίνακες, πίν. 184, 876), της ΥΕ ΙΙΙ Β και άλλη από την Πύλο (C. W. Blegen - M. Rawson 1966, 2, πίν. 324).

6. Το διακοσμητικό αυτό θέμα χρησιμοποιείται ευρύτατα και στην Κρήτη (M. Popham 1970, εικ.

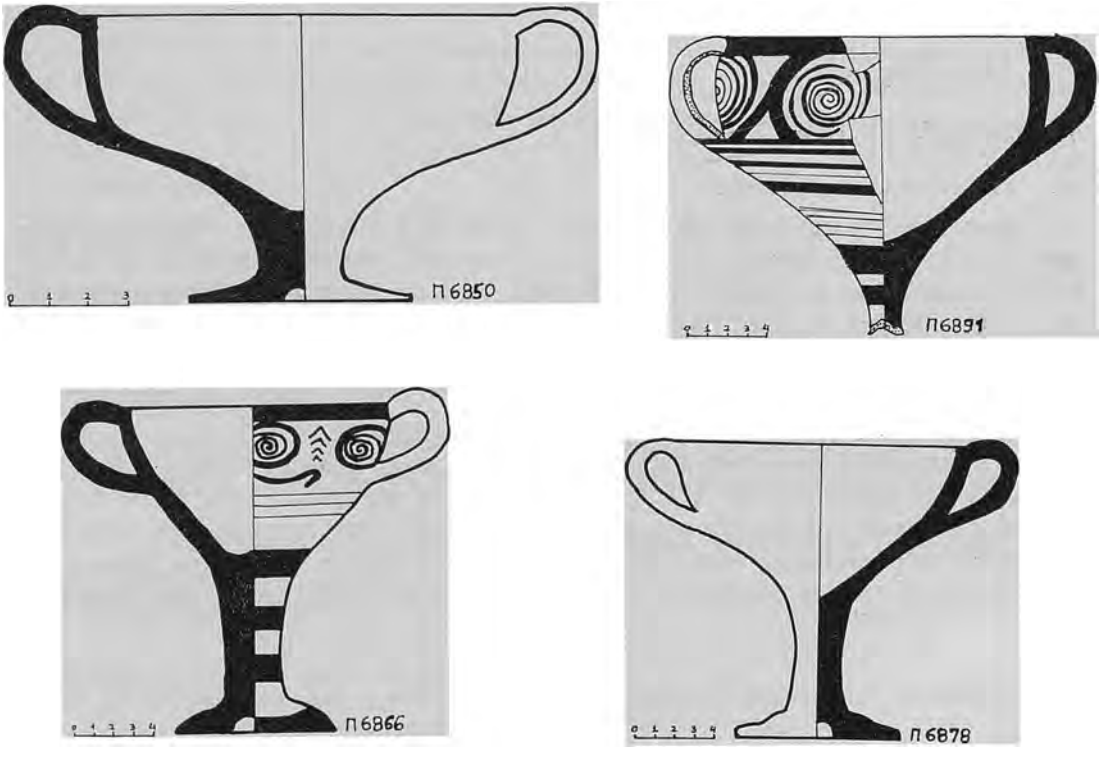
σχωρούν η μια στην άλλη (παραλλαγή του FM 48, 5, quirk, της ΥΕ I-III C) σε ζώνη, που ορίζεται από δυο πλατιές ταινίες. Η πάνω ταινία «αγκαλιάζει» και τη λαβή. Στην κοιλιά και πάνω από τη βάση λεπτές ταινίες ανάμεσα σε πλατιές. Κατά μήκος της λαβής πλατιά ταινία που καλύπτει όλη την εξωτερική της επιφάνεια.

Χρονολογία: ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β.

5 (Π 6850) (Σχέδ. 3· Πίν. 77 β)

Κύλικα με χαμηλό πόδι.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο. Λείπει τμήμα από το κύπελλο και το χείλος. Πηλός 10 YR 8/3 πολύ ανοιχτός καστανός, βαφή μαύρη εξίτηλη, που καλύπτει όλο το αγγείο εξωτερικά και εσωτερικά. Το κύπελλο είναι βαθύ, το πόδι χαμηλό και η βά-

Σχέδ. 3.

ση πλατιά με κυκλική εσοχή στην κάτω πλευρά της (FS 264, της ΙΙΙ Α 1/2, που έχει πολλά παράλληλα στην Ανατολή και μάλιστα στη Ρόδο [7], συναντιέται όμως και στην Κρήτη [8]). Οι λαβές είναι ταινιωτές.

Χρονολογία: ΥΕ ΙΙΙ Α 1/2.

13, 60, της ΥΜ ΙΙΙ Α. M. Popham 1965, εικ. 5, 18, πίν. 82 C. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, Πίν. 411 β, της ΥΜ ΙΙΙ Β).

7. A. Maiuri 1923-24, σ. 203-204, εικ. 127. CVA, Copenhague II, 53, αριθ. 10, 11. E. J. Forsdyke 1925, αριθ. 858, 859. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, σ. 54-55, Πίν. 22 β, γ, δ, στ.

8. Όλα τα κρητικά δείγματα είναι διακοσμημένα (A. J. Evans 1921-35, IV, σ. 965).

6 (Π 6851) (Σχέδ. 1 και 11· Πίν. 70 β και 72 α)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο στο ψευδοστόμιο και στη μια λαβή. Πηλός 2.5 YR 6/8 ανοιχτός κόκκινος, επίχρισμα 10 YR 8/6 κίτρινο, βαφή μαύρη, που τοπικά μεταβάλλεται σε 2.5 YR 4/8 κόκκινη από το ψήσιμο. Ύψ. 0,104, διάμ. σώματος 0,105, διάμ. βάσης 0,037, διάμ. στομίου 0,019 μ.

Σώμα σφαιρικό, πιεσμένο, χωρίς βάση αλλά με ελαφρά κοίλη επιφάνεια στήριξης (FS 171, depressed globular [9], της ΙΙΙ Α 2), λαβές κυλινδρικές.

Η διακόσμηση του ώμου στη μια πλευρά περιλαμβάνει συνεχή σπείρα [10] (FM 46, 52, running spiral, της ΙΙΙ Α 1-ΙΙΙ Β) που πλαισιώνεται από κυματοειδείς και στην άλλη τρεις κυματοειδείς που κατεβαίνοντας «αγκαλιάζουν» το στόμιο. Στο σώμα ανισοπαχείς ταινίες. Στις λαβές μικρές οριζόντιες γραμμές ανάμεσα σε κάθετες ταινίες. Τα στόμια ολόβαφα.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2.

7 (Π 6852) (Σχέδ. 2 και 14· Πίν. 73 γ, ε)

Μεγάλη πρόχους με πόδι.

Συγκολλημένη στο λαιμό και στη λαβή. Πηλός 10 R 6/8 ανοιχτός κόκκινος, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή 2.5 YR 6/8 ανοιχτή κόκκινη προς 5/8 κόκκινη, που τοπικά μεταβάλλεται σε μαύρη. Ύψ. 0,29, διάμ. σώματος 0,21, διάμ. βάσης 0,076-0,08, διάμ. χείλους 0,08 μ.

Το σώμα είναι κωνικό με στρογγυλεμένα τοιχώματα και καταλήγει σε πόδι (παραλλαγή του FS 118, της ΙΙΙ Β [11], αλλά με πιο εξογκωμένο σώμα). Λεπτός και χαμηλός λαιμός, οριζόντιο χείλος που κλίνει έντονα προς τα έξω, λαβή ταινιωτή.

Η διακόσμηση του ώμου περιλαμβάνει εννέα καμπτόμενες σπείρες [12] (FS 49, 10, curve-stemmed spiral, της ΙΙΙ Α 1/2) με παχύτερο το περίγραμμά τους. Πάνω από τις σπείρες σχοινοειδές κόσμημα [13], που περιβάλλει το λαιμό και τη λαβή, αφού μεσολαβεί μια πλατιά καστανοκόκκινη ταινία. Στην κοιλιά δύο συστήματα από λεπτές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Το πόδι ολόβαφο. Στο λαιμό χοντρή κυματοειδής ταινία. Στα εξωτερικά

9. Παρόμοια δείγματα από την Ιαλυσό (CVA British Museum 5, ΙΙΙ a, πίν. 6, αριθ. 17, 19), της ΥΕ ΙΙΙ Α 2.

10. Φαίνεται η μινωική επίδραση, γιατί το περίγραμμα αποδίδεται με παχύτερη γραμμή (M. Popham 1970, σ. 106, εικ. 51).

11. Το σχήμα φανερώνει περισσότερο μινωική επίδραση. Ανάλογα δείγματα προέρχονται από το Παλαίκαστρο (R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins 1923, σ. 79, εικ. 63, 1, της ΥΜ ΙΙΙ Α), από τη Φαιστό (I. Hatzidakis - J. Charbonneaux, Études Crétoises XIII (1963), πίν. XLVII, 1D, της ΥΜ ΙΙΙΒ και B. Mogens - M. Mackeprang, AJA 42 (1938), πίν. XXVI, I). Ο τύπος σε παραλλαγή συναντιέται και στην κυρίως Ελλάδα (Κ. Δημακοπούλου, ΑΕ 1977, πίν. 12η-θ, αριθ. 5533, της ΥΕ ΙΙΙ Α 1), πιο πρώιμος ως προς το σχήμα, αλλά κυρίως ως προς τη διακόσμηση και (ΑΕ 1914, σ. 112, εικ. 29/19) με διαφορετική διαμόρφωση της λαβής.

12. Το διακοσμητικό αυτό θέμα συναντιέται σε οινοχόη από τάφο της Ιαλυσού (G. Jacopi 1930-31, σ. 226, εικ. 12, αριθ. 12622) και σε άλλη από το Μενίδι (CVA Copenhague II, πίν. 63, 2, της ΙΙΙ Α 2).

13. Το κόσμημα αυτό υπάρχει σε πρόχου από το Βάτι της Ρόδου (CVA Copenhague I, Ia, πίν. 44. Ia, της ΙΙΙ C 1) και σε άλλη από την Πύλο (C. W. Blegen - M. Rawson 1966, III, σ. 187, πίν. 244, 21, mot. 33, II, εικ. 55, της ΙΙΙ Α 2).

τοιχώματα του χείλους μικρές γραμμές, εσωτερικά πλατιά ταινία. Στη λαβή ορθογώνιο κόσμημα.

Χρονολογία: III A 2-III B.

8 (Π 6853) (Σχέδ. 2 και 16· Πίν. 73 στ)

Ευρύστομη μόνωτη πρόχους.

Συγκολλημένη. Λείπει τμήμα από το χείλος. Πηλός 5 YR 7/6 πορτοκαλόχρωμος, βαφή 10 R 5/8 κόκκινη. Ύψ. 0,101, διάμ. σώματος 0,102, διάμ. χείλους 0,062-0,065 μ.

Σώμα αμφικωνικό με επίπεδη επιφάνεια στήριξης (το σχήμα δεν έχει πλήρη αντιστοιχία σε τύπους του Furumark, πλησιάζει όμως περισσότερο τον τύπο FS 109 με χαμηλότερο λαιμό και χωρίς βάση) [14]. Λαιμός σχεδόν ανύπαρκτος, λαβή ταινιωτή. Το χείλος κλίνει ελαφρά προς τα έξω.

Στην κοιλιά και στον ώμο σταυροειδή κοσμήματα από ενάλληλες γωνιώδεις γραμμές. Στο κάτω μέρος του σώματος δύο συστήματα από ταινίες. Στη βάση του λαιμού και στο χείλος από μια πλατιά ταινία. Στη λαβή μικρές οριζόντιες γραμμές ανάμεσα σε κάθετες ταινίες.

Χρονολογία: III A 1/2.

9 (Π 6854) (Σχέδ. 1· Πίν. 70 γ)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Ακέραιος. Πηλός 10 R 6/8 ανοιχτός κόκκινος, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή 2.5 YR 6/8 ανοιχτή κόκκινη. Ύψ. 0,096, διάμ. σώματος 0,089, διάμ. βάσης 0,027, διάμ. στομίου 0,02 μ.

Σώμα απιόσχημο, χαμηλό πόδι, κυλινδρικές λαβές (δεν ανταποκρίνεται απόλυτα σε κανέναν τύπο του Furumark, πλησιάζει όμως περισσότερο τον FS 165, piriform, της III A 1) [15].

Στο αγγείο υπήρχε διακόσμηση που δε διακρίνεται. Υπολείμματα βαφής στις λαβές και στο κάτω μέρος του αγγείου.

Χρονολογία: YM III A 1.

10 (Π 6855) (Σχέδ. 4· Πίν. 81 β)

Διάτρητο τριποδικό χρηστικό αγγείο.

Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Λείπουν τμήματα από το χείλος, το σώμα και το ένα πόδι. Πηλός 10 R 6/8 ανοιχτός κόκκινος με προσμείξεις από χαλίκια, επίχρισμα 2.5 Y 7/4 απαλό κίτρινο. Ύψ. 0,109-0,113, διάμ. σώματος 0,111, διάμ. χείλους 0,082 μ.

Σώμα σφαιρικό, ελαφρά πιεσμένο, υποτυπώδης λαιμός, λαβή κυλινδρική, που ξεκινά κάτω από το λαιμό και καταλήγει στο ύψος των ποδιών (προσεγγίζει τον τύπο FS 315).

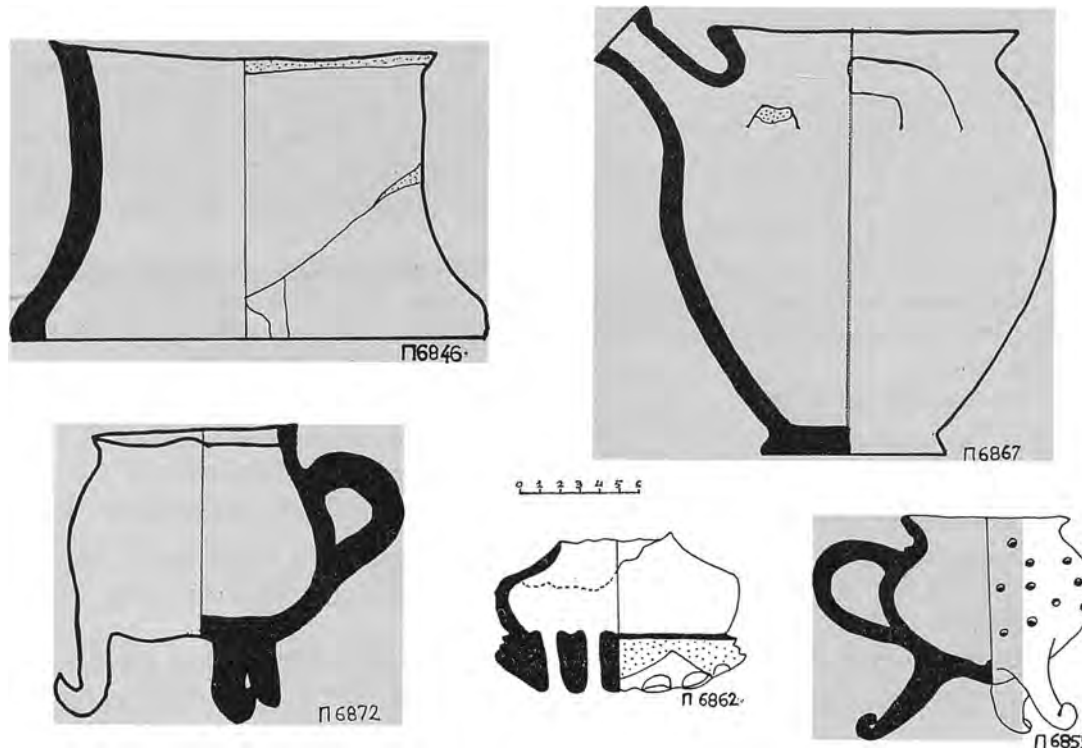
14. Παρόμοια δείγματα προέρχονται από την Αγορά (S. Immerwahr 1971, πίν. 56, 5), της YE III A 1/2, χωρίς διακόσμηση, από την Πρόσυμνα (C. W. Blegen 1937, II, πίν. 261, αριθ. 696, 226, αριθ. 873), από την Ελευσίνα (Γ. Μυλωνάς 1975, πίν. 19, 106 και 176 β, 853, της YE III A) και από την Αττική (ΑΔ 3 (1917), σ. 165, εικ. 22, 6).

15. Ανάλογα τα αγγεία 95 και 31 από το Μακέλλι Καρπάθου (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 26 στ και 19 ε αριστερά), της III A 1.

Τα πόδια στην απόληξή τους έχουν σπειροειδή διαμόρφωση. Στο πάνω μέρος του σώματος τρεις σειρές από τρύπες που έχουν ανοιχτεί από μέσα προς τα έξω.

Ο τύπος είναι γνωστός από την Ανατολή και ιδιαίτερα από τη Ρόδο και την Κω [16].

Χρονολογία ακριβής δεν μπορεί να προσδιοριστεί, γιατί ο τύπος συναντιέται σ' όλη την ύστερη εποχή του χαλκού.

Σχέδ. 4.

11 (Π 6856) (Π ί ν. 75 α)

Μόνωτο ρηχό κύπελλο.

Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Πηλός 7.5 YR 7/4 ρόδινος προς 7/6 πορτοκαλόχρωμο, βαφή μαύρη εξίτηλη. Ύψ. 0,048, διάμ. χείλους 0,133, διάμ. βάσης 0,043 μ.

Σώμα χαμηλό, μικρή ταινιωτή βάση που μόλις διακρίνεται (προσεγγίζει τον τύπο FS 283, της III A 2-III B, αλλά είναι πιο ρηχό) [17], τα τοιχώματα του χείλους κάθετα. Λαβή κυλινδρική που προσαρμόζεται ελαφρά λοξά στο σώμα.

Το αγγείο ήταν ολόβαφο, όπως δείχνουν τα υπολείμματα βαφής εσωτερικά και εξωτερικά.

Χρονολογία: YM III A 1/2.

16. Y. Boysal 1969, πίν. XXXI, 1, 2, 3, 4. E. J. Forsdyke 1925, σ. 140, εικ. 183, 184, 185. CVA British Museum 5, πίν. 1 αριθ. 2, 8, 10, της III A, από την Ιαλυσό. L. Morricone 1965-66, σ. 45, εικ. 16, από την Κω.

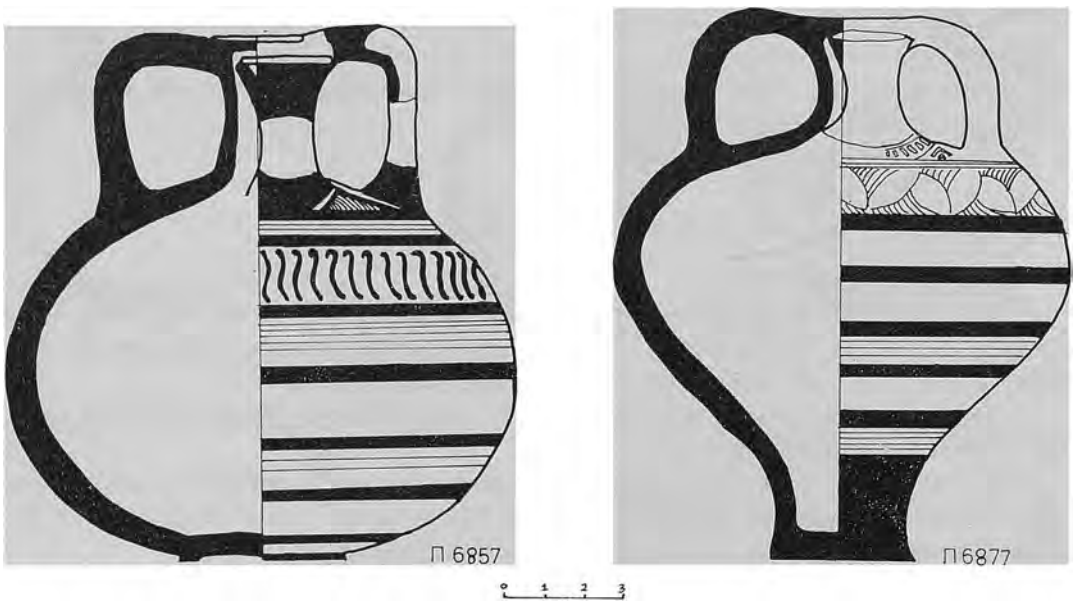
17. Παρόμοια τα κύπελλα 71, 73, 74, 75 και ιδιαίτερα το 72 από το Μακέλλι Καρπάθου (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 24 θ, 25 γ, 25 β και 24 ζ αριστερά), όλα της YM III A 1/2. Ανάλογο το αγγείο στο Βρετανικό Μουσείο (E. J. Forsdyke 1925, A726, 1, εικ. 159).

12 (Π 6857) (Σχέδ. 5 και 11· Πίν. 70 δ, 72 β)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος με γύψο στο ψευδοστόμιο και στη μια λαβή. Πηλός 10 R 5/6 κόκκινος, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή μαύρη. Ύψ. 0,13, διάμ. σώματος 0,129, διάμ. βάσης 0,042, διάμ. στομίου 0,026 μ.

Σώμα σφαιρικό πιεσμένο [18] (FS 178, squat globular, της III A 2 L), βάση δακτυλιόσχημη πολύ χαμηλή, λαβές ταινιωτές. Το στόμιο είναι χοντρό και κλίνει προς τα έξω.

Σχέδ. 5.

Η κύρια διακόσμηση απλώνεται στον ώμο και σε ζώνη στο πάνω μέρος του σώματος. Στον ώμο έξι καμπύλα διάγραμμα τρίγωνα (FM 69, Ia, adder mark, της YM II-III A), τέσσερα στη μια και δύο στην άλλη πλευρά. Ως παραπληρωματικά κοσμήματα ανάμεσα στα τρίγωνα κάθετα συστήματα από παράλληλες καμπύλες που μειώνονται από πάνω προς τα κάτω. Τα περιγράμματα των τριγώνων αποδίδονται με παχύτερη γραμμή. Η ζώνη στο πάνω μέρος του σώματος περιλαμβάνει σιγμοειδή σχηματοποιημένα φύλλα [19] (FM 67, 3, curved stripes, της II A-B) σε σειρά ανάμεσα σε ταινίες. Ανάμεσα στους δύο διακοσμημένους χώρους μεσολαβούν ταινίες. Στο υπόλοιπο σώμα συστήματα από λεπτές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Πλατιά ταινία περιβάλλει τα στόμια και τις λαβές, που κι αυτές διακοσμούνται με ταινίες. Ομόκεντροι κύκλοι στο ψευδοστόμιο.

Χρονολογία: YM III A 1/2.

18. Παρόμοιο το αγγείο 30 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 19 ε), άλλο από τα Γουρνιά (H. Boyd - C. Hawes 1908, πίν. 10, 12), της YM III A 2 και άλλο στο CVA British Museum 5, III a, πίν. 10, 21 της III A 2.

19. Ανάλογη διακόσμηση σε ψευδόστομο από το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας (Γ. Μυλωνάς 1975, πίν. 11, 22), της πρώιμης YE III B.

13 (Π 6858) (Σχέδ. 1 και 12· Πίν. 70 ε, 72 γ)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο στο στόμιο και στη μια λαβή. Πηλός 5 Y 8/3 απαλός κίτρινος, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή 10 YR 5/6 καστανοκίτρινη και μαύρη. Ύψ. 0,103, διάμ. σώματος 0,106, διάμ. βάσης 0,038 μ.

Σώμα σφαιρικό πιεσμένο, βάση δακτυλιόσχημη, ταινιωτές λαβές (ανήκει στο μυκηναϊκό τύπο FS 178, squat globular, της YE III A 2 L, που υπάρχει στην Ανατολή και στην Κρήτη [20]).

Η διακόσμηση του ώμου περιλαμβάνει πέντε συστήματα από ενάλληλες γωνιώδεις γραμμές [21] (FM 19, 17, multiple stem, της III A 2 L). Στο σώμα εναλλάσσονται πλατιές ταινίες με συστήματα από λεπτές γραμμές. Ταινία γύρω από το ψευδοστόμιο και ομόκεντροι κύκλοι στο δίσκο του. Κάθετες ταινίες στις λαβές.

Χρονολογία: YE III A 2 L.

14 (Π 6859) (Σχέδ. 1 και 12· Πίν. 70 στ, 72 δ)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο. Λείπουν τμήματα από τη βάση, η μια λαβή και το στόμιο. Πηλός 5 Y 8/2 λευκός προς 8/3 απαλό κίτρινο, επίχρισμα δεν έχει, βαφή μαύρη. Ύψ. 0,097, διάμ. σώματος 0,099, διάμ. βάσης 0,037 μ.

Σώμα σφαιρικό, ελαφρά πιεσμένο, χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, λαβές ταινιωτές (FS 171 [22], depressed globular, της III A 2 L).

Η διακόσμηση στον ώμο είναι όμοια με του προηγούμενου αγγείου. Συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες στο σώμα. Πλατιά ταινία περιβάλλει τα δύο στόμια. Ομόκεντροι κύκλοι στο ψευδοστόμιο. Κάθετες ταινίες στις λαβές.

Χρονολογία: YE III A 2 L.

15 (Π 6860) (Σχέδ. 6 και 15· Πίν. 82 α, γ)

Πυξίδα με στόμιο ή πυξιδόμορφος ασκός.

Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Πηλός 2.5 YR 6/6 ανοιχτός κόκκινος, επίχρισμα 10 YR 8/6 κίτρινο, βαφή 2.5 YR 6/8 ανοιχτή κόκκινη προς 5/8 κόκκινη. Ύψ. (χωρίς τις λαβές) 0,102, διάμ. σώματος 0,125, διάμ. βάσης 0,117 μ.

Σώμα κυλινδρικό, επίπεδη επιφάνεια στήριξης με αυλάκωση στην εξωτερική περιφέρεια. Το πάνω μέρος του αγγείου είναι καμπύλο. Στόμιο στο σημείο ένωσης του πάνω καμπύλου τμήματος με το κυλινδρικό σώμα και ακριβώς απέναντι κάθετη κυλινδρική λαβή. Ανάμεσά τους σε συμμετρικές αποστάσεις δύο κάθετες υπερυψωμένες λαβές. Το σχήμα αυ-

20. CVA Copenhague II, πίν. 59, αριθ. 10, 4, 5, 6. CVA British Museum I, II Cb, πίν. 3, 9, 10, της ύστερης III A 2. CVA British Museum 5, III a, πίν. 10, 21, της ύστερης III A 2. AE 1975, πίν. 20 ε.

21. Παρόμοια διακόσμηση σε αγγεία από τη Ρόδο (CVA Copenhague II, πίν. 59, αριθ. 4, 16, 17, 19), από το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας (Γ. Μυλωνάς 1975, πίν. 62, 503), της YE III A 2-III B και από την Αττική (ΑΔ 29 (1974): Μελέται, σ. 96, αριθ. 2229, Πίν. 54 β-γ), της YE III B-Γ.

22. Παρόμοια αγγεία στα CVA Copenhague II, πίν. 59, αριθ. 12, 13, 14, 17, 18, της ύστερης III A 2, CVA British Museum I, II Cb, πίν. 3, 1 και British Museum 5, IIIa, πίν. 10, 17, της ύστερης III A 2. Επίσης από την Ελευσίνα (Γ. Μυλωνάς 1975, πίν. 65, 503, της III A 2-B).

τό δεν έχει αντιστοιχία σε κανένα μυκηναϊκό τύπο. Παρόμοια, αλλά οπωσδήποτε όχι ίδια αγγεία προέρχονται από την Κρήτη [23].

Η διακόσμηση στο σώμα περιλαμβάνει, στο πάνω μέρος ζιγκ ζαγκ με ενάλληλες γωνιώδεις γραμμές (FM 61, 10, της III B-C 1) [24] και στο κάτω μέρος λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Το πάνω καμπύλο τμήμα χωρίζεται με τέσσερις ομόκεντρους δακτυλίους σε δύο διακοσμητικές επιφάνειες: στο κέντρο σταυροειδές κόσμημα από τέσσερα

Σχέδ. 6.

συμμετρικά φύλλα ή μπουμπούκια (τετράφυλλο) [25], που χωρίζονται με κάθετα συστήματα από παράλληλες καμπύλες. Στην περιφέρεια ζώνη με μετόπες από σιγμοειδή σχηματοποιη-

23. Μεγαλύτερη ομοιότητα φαίνεται να έχει με τον τύπο «spouted pyxis», που περιγράφεται αναλυτικά από την A. Κάντα (A. Kanta 1980, σ. 283, εικ. 53, 12 από τη Μίλατο και εικ. 28,4 από την Επισκοπή, της YM III A 2). Ανάλογα δείγματα προέρχονται από το Λιγόρτυνο, Χόνδρο Βιάννου, Σταυρωμένο, Χριστό, Παχυάμμο. Παρόμοια βλ. BCH 82 (1958), Chroniques, σ. 782, εικ. 9, Monumenti Antichi XIV (1904), σ. 657, εικ. 120, BSA 53-54 (1958-59), εικ. 6, 7, AE 1972, σ. 86-98, R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins 1923, σ. 89, εικ. 73, 2.

24. Η διακόσμηση αυτή συναντιέται και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική, στη δεύτερη όμως κάπως αργότερα. Για την Κρήτη βλ. BSA 9 (1902-3), σ. 317, εικ. 16, 2, M. Popham 1970, εικ. 11, II, πίν. 37 a, 10 a, 105, II και I. Tzedakis 1969, σ. 397, εικ. 3, όλα της YM III A.

25. Το κόσμημα αυτό είναι αρκετά συνηθισμένο στη μινωική κεραμική (R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins 1923, σ. 82, εικ. 65, 8, M. Popham 1970, πίν. 7 a, C. Zervos 1956, πίν. 702). Παρόμοιο συναντιέται σε μετόπη κάτω από τη λαβή κρατήρα από το Μακέλλι Καρπάθου (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, σ. 34, Σχέδ. 2), της III A 2.

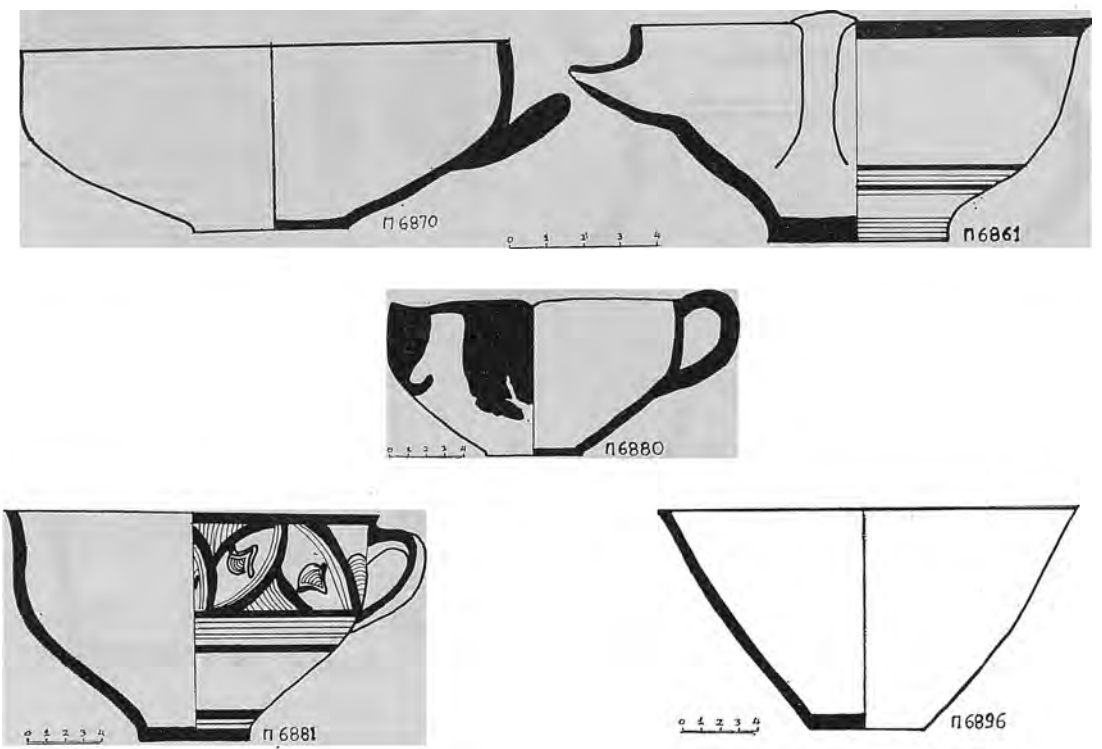
μένα φύλλα στη σειρά (FM 67, 6, curved stripes, της III A 2 L). Ταινίες στο στόμιο και στις λαβές.

Χρονολογία: ΥΜ III A 2 L.

16 (Π 6861) (Σχέδ. 7· Πίν. 75 β, δ)

Μόνωτο κύπελλο με προχοή.

Συγκολλημένο. Λείπει το μεγαλύτερο μέρος της προχοής. Πηλός 2.5 YR 6/4 ανοιχτός καστανοκόκκινος, επίχρισμα 5 Y 8/2 λευκό, βαφή μαύρη εξίτηλη. Ύψ. 0,058, διάμ. χείλους 0,122-0,124, διάμ. βάσης 0,048 μ.

Σχέδ. 7.

Κύπελλο ρηχό, βάση ψηλή δακτυλιόσχημη, γεφυρόστομη προχοή, λαβή ταινιωτή, κάθετη στο χείλος (θυμίζει τον τύπο FS 253, που αρχίζει από την II B και συνεχίζεται μέχρι την III B, διαφέρει όμως στη διαμόρφωση της λαβής. Ο τύπος αυτός συναντιέται και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική)[26].

Στην κάτω επιφάνεια της βάσης και στην περιφέρειά της από μια πλατιά ταινία, στο κάτω μέρος του κυπέλλου λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Ταινία κάτω από το

26. Στη μινωική κεραμική υπάρχουν και υστερότερα δείγματα, όπως το κύπελλο από τη Μίλατο της III A 2 (A. J. Evans 1906, πίν. 105 e). Για παρόμοια αγγεία βλ. M. Popham 1970A, πίν. 51F με διαφορά στη λαβή, ΑΔ 6 (1920-21), παρ. 156, εικ. 3, ΑΔ 11 (1927-28), πίν. 1, 15, CVA Copenhague II, πίν. 56, 1, CVA British Museum I, πίν. 4, 26, της III B, E. French 1966, πίν. 92, 83, της III B και ΑΔ 3 (1917), εικ. 138, 2 και 5. Παρόμοιο τέλος το κύπελλο 70 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 24 α), της III A 2.

χείλος, που κατεβαίνει και περιβάλλει και την προχοή. Μικρές κάθετες πινελιές στην οριζόντια επιφάνεια του χείλους. Ομόκεντροι κύκλοι στο εσωτερικό του κυπέλλου. Στη λαβή οριζόντιες γραμμές ανάμεσα σε κάθετες ταινίες.

Χρονολογία: ΙΙΙ Β.

17 (Π 6862) (Σχέδ. 4· Πίν. 81 γ)

Χρηστικό αγγείο με ηθμό.

Σπασμένο στο κάτω τμήμα. Λείπουν κομμάτια από το χείλος, όπου υπάρχουν ίχνη φωτιάς. Πηλός 10 R 5/8 κόκκινος προς 6/8 ανοιχτό κόκκινο και τεφρός στον πυρήνα με πολλά χαλίκια, επίχρισμα 5 YR 8/3 απαλό κίτρινο. Ύψ. 0,077, διάμ. σώματος 0,107 μ.

Σώμα σφαιρικό πιεσμένο, με χοντρή διαμόρφωση στο κάτω μέρος. Το χείλος κλίνει έντονα προς τα μέσα. Ο πυθμένας διάτρητος με τρύπες που ανοίχτηκαν απ' έξω. Θυμίζει δοχείο φωτιάς, αν και δε βρέθηκε ακριβώς όμοιο. Ίσως πρόκειται για αποτυχία. Σχετικά είναι τα αγγεία από την Κω, την Ιαλυσό και την Κρήτη [27].

Χρονολογία αβέβαιη.

18 (Π 6863) (Σχέδ. 2· Πίν. 74 α)

Προχοΐδιο.

Ακέραιο. Πηλός 2.5 YR 6/4 ανοιχτός καστανοκόκκινος, βαφή 2.5 YR 4/8 κόκκινη προς 4/2 κοκκινωπή. Ύψ. 0,06, διάμ. σώματος 0,069 μ.

Σώμα σφαιρικό πιεσμένο, επίπεδη επιφάνεια στήριξης. Λαιμός χαμηλός που στενεύει προς τα πάνω, με χείλος που κλίνει προς τα έξω. Λαβή κυλινδρική. Ολόβαφο.

Ο τύπος δεν έχει αντιστοιχία σε μυκηναϊκά σχήματα, ως προς τη διαμόρφωση όμως του σώματος πλησιάζει τον τύπο FS 178 των ψευδόστομων. Ανάλογα δείγματα βρέθηκαν στην Κω, το Άργος, τη Ζάκυνθο, την Αγορά και την Κρήτη [28].

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β.

19 (Π 6864) (Σχέδ. 2· Πίν. 74 β)

Μικρό μελαμβαφές προχοΐδιο.

Ακέραιο. Πηλός 2.5 YR 6/6 ανοιχτός κόκκινος, επίχρισμα 10 YR 8/4 πολύ ανοιχτό καστανό, βαφή μαύρη εξίτηλη. Ύψ. 0,065, διάμ. σώματος 0,066 μ.

Σώμα σφαιρικό πολύ πιεσμένο, επίπεδη επιφάνεια στήριξης. Λαιμός χαμηλός, τριφυλλόσχημο χείλος, λαβή ταινιωτή, κάθετη στο χείλος. Ολόκληρο το αγγείο καλύπτεται με μαύρη βαφή που έχει απολεπιστεί σε πολλά σημεία.

Σχήμα ανάλογο με του προηγούμενου αγγείου με διαφορά στο χείλος. Παρόμοια δείγματα από την Κρήτη, την Πύλο, την Ελευσίνα και την Κάρπαθο [29].

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β.

27. L. Morricone 1972-73, σ. 284, εικ. 248. A. Maiuri, 1923-24, σ. 174, εικ. 101, αριθ. 18. F. Chapoutier-Joly, Études Crétoises IV (1936), σ. 37, εικ. XVII. J. Deshayes - A. Dessene, Études Crétoises XI (1959), πίν. 11, 1. JHS 23 (1903), σ. 258, εικ. 34. BSA 6 (1899-1900), σ. 73, εικ. 15.

28. L. Morricone, 1972-73, σ. 155, εικ. 145, 90. BCH 93 (1969), εικ. 9, της ΙΙΙ Α 2. ΑΔ 28 (1973): Μελέται, Πίν. 107 β, της ΥΕ ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β. S. Immerwahr 1971, πίν. 42, 6, της ΙΙΙ Α 2. A. Kanta 1980, εικ. 128 από τον Καλοχωραφίτη Πυργιώτισσας (Κρήτη), της ΥΜ ΙΙΙ Α-Β.

29. A. Kanta 1980, εικ. 128, 4, αριθ. 18474. M. Popham 1970, πίν. 10 b δεξιά, της ΥΜ ΙΙΙ Α με διαφορά στο χείλος. C. Blegen - M. Rawson, 1966, III, πίν. 260, 15. Γ. Μυλωνάς 1975, πίν. 11 β κέντρο, αριθ. 23, της ΥΕ ΙΙΙ Α-Β. Εμμ. Μελάς 1979, σ. 142, εικ. 6.

20 (Π 6865) (Σχέδ. 2· Πίν. 74γ)

Προχοΐδιο.

Ακέραιο. Πηλός 10 R 6/6 ανοιχτός κόκκινος, βαφή 2.5 YR 4/8 κόκκινη και μαύρη. Ύψ. 0,067, διάμ. σώματος 0,037 μ.

Σώμα σφαιρικό-αμφικωνικό, επίπεδη επιφάνεια στήριξης. Λαιμός χαμηλός με χείλος που κλίνει προς τα έξω, λαβή κυλινδρική, κάθετη στο σώμα. Ολόκληρο το αγγείο καλύπτεται με βαφή που έχει απολεπιστεί. Ανήκει στον ίδιο τύπο με το αγγείο 18.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β.

21 (Π 6866) (Σχέδ. 3 και 15· Πίν. 77γ)

Κύλικα με ψηλό πόδι.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο. Πηλός 5 YR 7/6 πορτοκαλόχρωμος, επίχρισμα 10 YR 8/6 κίτρινο, βαφή 2.5 YR 5/8 κόκκινη. Ύψ. 0,169, διάμ. χείλους 0,128-0,15, διάμ. βάσης 0,071 μ.

Κύπελλο βαθύ, ψηλό πόδι που στενεύει προς τα κάτω, λαβές κυλινδρικές, βάση πλατιά με κυκλική εσοχή στην κάτω πλευρά της (FS 256, της ΙΙΙ Α 2 L [30]). Στη ζώνη των λαβών σπείρες με καμπτόμενο προς τα κάτω στέλεχος (FM 49, 4, curve stemmed spiral, της ΙΙΙ Α 1), που αποδίδονται με ανισοπαχείς γραμμές. Στη μια μόνο πλευρά, ως παραπληρωματικά κοσμήματα, συστήματα από ενάλληλες γωνιώδεις γραμμές (FM 58, 15, parallel chevrons, της ΙΙΙ Α 2).

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2.

22 (Π 6867) (Σχέδ. 4· Πίν. 81ε)

Δίωτος αμφορέας (στάμνος) με προχοή.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο. Λείπουν τμήματα από τις δύο λαβές. Πηλός 10 R 6/8 ανοιχτός κόκκινος προς 5/8 κόκκινο και τεφρός στον πυρήνα, επίχρισμα 10 YR 6/4 ανοιχτό καστανοκίτρινο. Στο χείλος και στο κάτω μέρος του σώματος κηλίδες από φωτιά. Ύψ. 0,209, διάμ. σώματος 0,195, διάμ. χείλους 0,153-0,154, διάμ. βάσης 0,095 μ.

Σώμα απιόσχημο, βάση ταινιωτή, ελαφρά κοίλη στην κάτω πλευρά της, λαβές κυλινδρικές, λοξές στο σώμα (μικρή συγγένεια με τον τύπο FS 66, της ΙΙ-ΙΙΙ C 1, με ανάλογα δείγματα από την Κρήτη και την Κάρπαθο [31]).

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 1.

23 (Π 6868) (Πίν. 75γ)

Μόνωτο ρηχό κύπελλο.

Συγκολλημένο. Λείπουν κομμάτια από το σώμα και το χείλος. Πηλός 7 YR 7/4 ρο-

30. Ανάλογα αγγεία στο CVA Copenhague II, πίν. 51, 4, 10, 11, της πρώιμης ΙΙΙ Α 2 και πίν. 64, 12, της ύστερης ΙΙΙ Α 2. Ακόμα βλ. M. Popham 1965, σ. 165, εικ. 2, 15, αριθ. 520, της ύστερης ΙΙΙ Α 2 και ΑΔ 15 (1935), παρ. 52, εικ. 5.

31. Όλα τα μινωικά δείγματα είναι παλιά (G. Monaco 1941, σ. 90, εικ. 37, της ΥΜ Ια, BSA 28 (1926-27), πίν. XXIII, 34, της ΜΜ ΙΙ β, E. J. Forsdyke 1925, A 432, πίν. 6, της ΠΜ ΙΙΙ, P. Demargne, Études Crétoises VII (1945), πίν. 29, 849, σ. 2 και 15, πίν. 34, 1, της ΠΜ ΙΙΙ). Όμοια αλλά μικρότερα σε μέγεθος τα αγγεία 88 και 89 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 26ζ), της ΥΜ ΙΙΙ Α 1 και ένα αγγείο από τη συλλογή Νικολαΐδη στην Κάρπαθο (Εμμ. Μελάς 1979, σ. 147, εικ. 10), επίσης της ΥΜ ΙΙΙ Α 1.

δόχρωμος προς 7/6 πορτοκαλόχρωμο, βαφή μαύρη που τοπικά μεταβάλλεται σε καστανή ή κόκκινη. Ύψ. 0,048, διάμ. χείλους 0,132, διάμ. βάσης 0,043 μ.

Όμοιο ακριβώς στο σχήμα με το κύπελλο 11. Ολόκληρο καλύπτεται με βαφή. Ισχύει ό,τι και για το αγγείο 11.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2.

24 (Π 6869) (Σχέδ. 8· Πίν. 78 α-γ)

Μεγάλος κρατήρας.

Σώζεται ολόκληρος, συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Πηλός 2.5 YR 6/6 ανοιχτός κόκκινος, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή μαύρη και τοπικά 2.5 YR 4/8 κόκκινη. Ύψ. 0,378-0,39, διάμ. σώματος 0,33, διάμ. χείλους 0,226-0,256, διάμ. βάσης 0,12 μ.

Σώμα απιόσχημο, ψηλό πόδι, δισκοειδής βάση, λαιμός χαμηλός και χοντρός. Το χείλος είναι οριζόντιο και κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Λαβές ταινιωτές με κάθετη αυλάκωση σ' όλο το μήκος τους. Το σχήμα αυτό αντιστοιχεί στον τύπο FS 7 (conical piriform), της ΙΙΙ Α 2, αλλά έχει πιο στρογγυλεμένα τοιχώματα. Τα περισσότερα δείγματα του τύπου προέρχονται από την Ανατολή και την Κύπρο, αλλά ο τύπος συναντιέται και στην Κρήτη [32].

Η κύρια διακόσμηση απλώνεται στο πάνω μέρος του αγγείου και είναι διαφορετική σε κάθε πλευρά. Στη μια πλευρά συνεχής οφθαλμωτή σπείρα (FM 46, 57, running spiral, της ΙΙΙ Β [33]) με παχύτερες τις γραμμές του περιγράμματος. Από τη σπείρα κρέμονται ρομβοειδή κοσμήματα, που το εσωτερικό τους γεμίζει με δικτυωτό και το περίγραμμά τους αποδίδεται με παχύτερη γραμμή [34]. Στην ίδια πλευρά κάτω από τη συνεχή σπείρα οφθαλμωτές σπείρες με στέλεχος προς τα πάνω [35] σε δύο σειρές. Από τις σπείρες της πάνω σειράς κρέμονται παραπληρωματικά κοσμήματα, όπως τα ρομβοειδή που μοιάζουν με αιχμές [36]. Στην άλλη πλευρά τρικάμπυλα τόξα σε συνεχόμενο σύστημα με φολίδες στο εσωτερικό τους (παραλλαγή του FM 62, 14, tricurved arch [37]). Κι εδώ τα περιγράμματα είναι παχύτερα. Κάτω από τις λαβές μετόπες που ορίζονται από κάθετες ταινίες και περιέχουν τέσσερα ζεύγη από αντιμέτωπες σπείρες με στέλεχος που κατευθύνεται προς τα κάτω (παραλλαγή του FM 49, 24

32. C. Schaefer 1949, εικ. 54, 17 και 19 και εικ. 89, που προέρχονται από τη Συρία και χρονολογικά αντιστοιχούν στην ΙΙΙ Α 2. BSA 62 (1967), πίν. 33 a, της ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β. H. B. Walters 1912, C 340, 111, 372, εικ. 120, 387, εικ. 129. P. Dikaios 1969-71, III, πίν. 204. CVA Copenhague I, πίν. 49, 1. CVA British Museum I, II Cb, πίν. 6, 15 και 7, 4, της ΙΙΙ Α 2. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 12 β και 13 α, της ΥΜ ΙΙΙ Α 1. A. Furtwängler - G. Loeschke 1886, XLIV, 46. A. J. Evans 1906, εικ. 105, 106 από τη Μίλατο. A. J. Evans 1921-35, IV, εικ. 246, 965. ΑΔ 11 (1927-28), σ. 70, Πίν. 1, 3. BCH 31 (1907), σ. 118-119, εικ. 1, 3-4. BSA 9 (1902-3), σ. 318, εικ. 18.

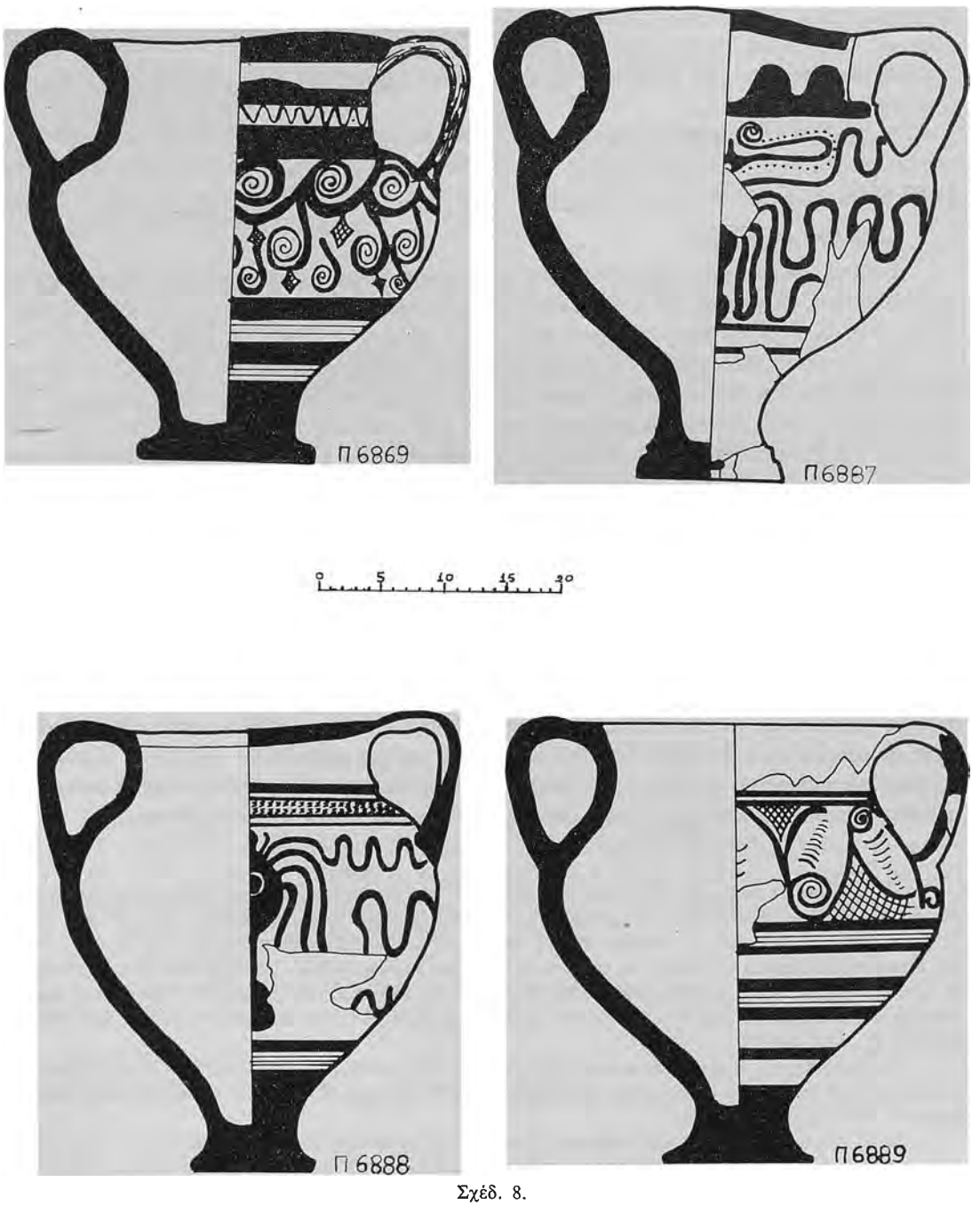
33. Στην Κρήτη συναντιέται νωρίτερα (M. Popham 1970, σ. 106, εικ. 15, 52, της ΥΜ ΙΙΙ Α). Παρόμοια σε κύλικα από το Δικταίο άντρο (AJA 42 (1938), πίν. XXVI, 2), της ΥΜ ΙΙΙΑ και άλλη στο CVA Copenhague II, Πίν. 62, 3, της ΙΙΙ Α 2.

34. Παρόμοια κοσμήματα σε αγγεία της Περατής (Σπ. Ιακωβίδης 1969-70, Β, εικ. 9γ).

35. Δεν ανήκουν σε κανένα γνωστό μυκηναϊκό τύπο.

36. Ανάλογα κοσμήματα και σε αγγεία της Περατής (Σπ. Ιακωβίδης 1969-70, Β, εικ. 9γ).

37. Το μοτίβο αυτό χρησιμοποιείται και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική. Η παραδοσιακή μορφή του είναι με παπυροειδή. Στην Κρήτη εμφανίζεται σε υφάσματα στην ΥΜ Ι και σ' ένα ψευδόστομο στην ΥΜ ΙΙ. Στην κυρίως Ελλάδα συναντιέται στην ΥΕ Ι, ΙΙ, ΙΙΙ. Στη Ρόδο υπάρχει σε αγγεία της Ιαλυσού της ΥΕ ΙΙ β, ΙΙΙ Α και ΙΙΙ Α 2 (A. Furumark 1941, σ. 391, εικ. 68, mot. 62, 9, CVA Italia I, πίν. CCCLX, A. Maiuri 1923-24, σ. 213, εικ. 136 δεξιά). Το ίδιο θέμα υπάρχει σε κιβωτιόσχημη λάρνακα από την Επισκοπή (ΑΔ 6 (1920-21), σ. 158, εικ. 5), σε αμφορέα από το Παλαίκαστρο (Bosanquet - Dawkins 1923, σ. 106, εικ. 90) και σε λάρνακα από τις Αρχάνες (F. Schachermeyr 1979, σ. 81, εικ. 13).

Σχέδ. 8.

ή 27, της III A 2)[38]. Στο λαιμό ταινίες και ανάμεσά τους ζώνη με ζιγκ ζαγκ (FM 61, 2, της II B-III C 1). Στο κάτω μέρος του σώματος συστήματα με λεπτές γραμμές ανάμεσα

38. Οι μετόπες με τις αντιμέτωπες σπείρες υπάρχουν στη λάρνακα από την Επισκοπή και στον αμφορέα από το Παλαίκαστρο, που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

σε πλατιές ταινίες. Το πόδι ολόβαφο. Στην οριζόντια επιφάνεια του χείλους μετόπες με μικρές κάθετες γραμμές. Στις λαβές κάθετες ταινίες που ενώνονται χαμηλά, αφήνοντας άβαφη την κεντρική αυλάκωση.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2.

25 (Π 6870) (Σχέδ. 7· Πίν. 75 ε)

Μόνωτο ρηχό κύπελλο.

Σώζεται ολόκληρο συγκολλημένο. Πηλός 7.5 YR 7/4 ροδόχρωμος προς 7/6 πορτοκαλόχρωμο, βαφή κόκκινη μέχρι μαύρη, που καλύπτει όλο το αγγείο εξωτερικά και εσωτερικά. Ύψ. 0,051, διάμ. χείλους 0,13-0,135, διάμ. βάσης 0,047 μ.

Όμοιο στο σχήμα με τα κύπελλα 11 και 23.

26 (Π 6871) (Σχέδ. 1 και 13· Πίν. 71 α και 72 ε)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Σώζεται ολόκληρος συγκολλημένος. Πηλός 5 YR 7/6 κοκκινωπός προς 6/6 πορτοκαλόχρωμο, επίχρισμα 5 Y 8/2 λευκό, βαφή 5 YR 7/6 κοκκινωπή προς 6/6 πορτοκαλόχρωμη. Ύψ. 0,073, διάμ. σώματος 0,075, διάμ. βάσης 0,033, διάμ. στομίου 0,02 μ.

Σώμα αμφικωνικό, επίπεδη επιφάνεια στήριξης, λαβές κυλινδρικές (FS 179, globular biconical, της ΙΙΙ Β).

Στη μια πλευρά του ώμου τρεις τριγωνικές μετόπες με παράλληλες κυματοειδείς η μεσαία και παράλληλες ευθείες οι άλλες δύο. Ταινία γύρω από τα δύο στόμια και τις λαβές. Ολόβαφο το στόμιο, ομόκεντροι κύκλοι στο δίσκο του ψευδοστομίου. Στο σώμα συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Στις λαβές οριζόντιες γραμμές ανάμεσα σε κάθετες ταινίες.

Χρονολογία: ΙΙΙ Β.

27 (Π 6872) (Σχέδ. 4· Πίν. 81 δ)

Τριποδικό χρηστικό αγγείο.

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο με γύψο. Πηλός 10 R 6/8 ανοιχτός κόκκινος και τεφρός στον πυρήνα, επίχρισμα 2.5 Y 7/4 ανοιχτό κίτρινο. Ύψ. 0,128-0,145, διάμ. σώματος 0,124, διάμ. χείλους 0,095-0,102 μ.

Σώμα σφαιρικό πιεσμένο, ανύπαρκτος σχεδόν λαιμός με χείλος που κλίνει προς τα έξω. Λαβή κυλινδρική που ξεκινά κάτω από το χείλος και προσαρμόζεται λοξά στο σώμα. Στον πυθμένα οχτώ τρύπες ανοιγμένες σε ακανόνιστες αποστάσεις. Τα πόδια έχουν σπειροειδή διαμόρφωση στη απόληξή τους. Το σχήμα ανήκει στον τύπο FS 315 [39] και ως προς τη διαμόρφωση των ποδιών στον FS 316 χωρίς ηθμό εξωτερικά.

Χρονολογία αβέβαιη.

28 (Π 6873) (Πίν. 76 α)

Μόνωτο βαθύ κύπελλο.

Συγκολλημένο. Λείπει τμήμα από το σώμα. Πηλός 5 Y 8/2 λευκός προς 8/3 απαλό

39. Παρόμοια αγγεία στο CVA British Museum 5, IIIa, πίν. 1, αριθ. 2, 5, 10, χωρίς ηθμό όμως. Ανάλογα δείγματα και από την Τίρυνθα (Tiryns VI, πίν. 66, Β 24) με διαφορά στη διαμόρφωση των ποδιών.

κίτρινο, βαφή 5 YR 6/3 προς 6/4 ανοιχτή καστανοκόκκινη και τοπικά μαύρη. Ύψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,16-0,164, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Το κύπελλο μέχρι το ύψος απόληξης των λαβών έχει κάθετα τοιχώματα, ενώ χαμηλότερα στενεύει και καταλήγει σε μικρή επίπεδη βάση. Το χείλος, που κλίνει ελαφρά προς τα έξω, σχηματίζει μικρή εκροή κοντά στη λαβή, που είναι ταινιωτή. Το σχήμα αντιστοιχεί στον τύπο FS 213 που εμφανίζεται στη II Β και συνεχίζεται στην III Α 1.

Η διακόσμηση περιλαμβάνει από τρία ημικυκλικά κοσμήματα εσωτερικά και εξωτερικά. Η βαφή ξεφεύγει σε ορισμένα σημεία.

Παρόμοια δείγματα προέρχονται από την Κάρπαθο και την Κρήτη [40], ορισμένα με ίδια διακόσμηση.

Χρονολογία: YM III Α 2.

29 (Π 6874) (Σχέδ. 6· Πίν. 74 δ)

Πρόχους με ραμφόστομη προχοή.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο. Πηλός 5 Υ 8/3 απαλός κίτρινος, βαφή 5 YR 6/3 προς 6/4 ανοιχτή καστανοκόκκινη και τοπικά μαύρη. Ύψ. (χωρίς την προχοή) 0,198-0,120, διάμ. σώματος 0,187, διάμ. βάσης 0,085, διάμ. χείλους 0,096 μ.

Σώμα σφαιρικό, επίπεδη επιφάνεια στήριξης, λαιμός χοντρός και χαμηλός, λαβή ταινιωτή, ραμφόστομη προχοή, χείλος με κάθετα σχεδόν τοιχώματα.

Από το λαιμό που καλύπτεται με βαφή ξεκινούν τέσσερις μεγάλες ωοειδείς κηλίδες, που συνδέονται με άτεχνες πινελιές. Η λαβή και η προχοή ολόβαφες. Όμοια αγγεία από την Κάρπαθο και την Κρήτη [41].

Χρονολογία: YM III Α 2.

30 (Π 6875) (Σχέδ. 6 και 12· Πίν. 74 ε)

Ραμφόστομη πρόχους.

Σώζεται η μισή, συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο. Πηλός 10 R 6/8 κοκκινωπός προς 5/8 κόκκινο και τεφρός στον πυρήνα, επίχρισμα 10 YR 8/3 προς 8/4 πολύ απαλό καστανό, βαφή μαύρη εξίτηλη. Ύψ. 0,259-0,262, διάμ. σώματος 0,27, διάμ. χείλους 0,128 μ.

Σώμα σφαιρικό, επίπεδη βάση, λαιμός χοντρός και χαμηλός, ραμφόστομη προχοή. Ανάγλυφος δακτύλιος στο σημείο ένωσης του λαιμού με τον ώμο. Το σχήμα αυτό συναντιέται άλλες δύο φορές στην Κάρπαθο και κυρίως στην Κρήτη [42].

40. Όμοιο το αγγείο 51 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 23 β αριστερά και 23 η), της III Α 1/2 και το κύπελλο από την Κνωσό (A. J. Evans 1921-35, IV, εικ. 965), της YM III Α 2. Παρόμοια προχοή σε κύπελλα από το Παλαίκαστρο (BSA 9 (1902-3), σ. 315, εικ. 14, Bosanquet - Dawkins 1923, εικ. 68, 2, E. J. Forsdyke 1925, A 712, πίν. 8). Πολλά από τα αγγεία του Παλαικάστρου έχουν την ίδια ακριβώς διακόσμηση.

41. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, πρόχους 23, πίν. 16 δ αριστερά. Bosanquet - Dawkins 1923, σ. 111-112, εικ. 96b και 96c. Παρόμοια διακόσμηση σε κύπελλα από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 22 ε, 22 η αριστερά, 23 β, 23 η αριστερά) και σε αμφορέα από την Επισκοπή (ΑΔ 6 (1920-21), παρ. 161-162, εικ. 12).

42. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, πρόχους 23, πίν. 16 ε δεξιά, όμοια αλλά λίγο μικρότερη. E. J. Forsdyke 1925, A 976, πίν. 15 από την Κάρπαθο. Boyd - Hawes, 1908, πίν. 10, 14 και 25, της YM III Α 2 από τα Γουρνιά. ΑΕ 1912, σ. 206, εικ. 11 από την Τύλισσο. Bosanquet - Dawkins 1923, σ. 78, εικ. 62, της YM III Α 1 από το Παλαίκαστρο.

Στον ώμο δύο σειρές από σιγμοειδή σχηματοποιημένα φύλλα με λεπτή κυματοειδή γραμμή ανάμεσά τους [43]. Στο σώμα δύο συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες και πλατιά ταινία στη βάση. Στο λαιμό δύο ταινίες. Γύρω από την προχοή, που είναι ολόβαφη εσωτερικά, πλατιά ταινία. Στο χείλος μικρές κάθετες γραμμές. Εσωτερικά, κάτω από το χείλος μαύρη ταινία.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2.

31 (Π 6876) (Π ί ν. 75 στ)

Μόνωτο ρηχό κύπελλο.

Λείπουν τμήματα από τη συγκόλληση. Πηλός 7.5 YR 6/4 ανοιχτός καστανοκόκκινος προς 6/6 ανοιχτό κόκκινο, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή 5 YR 6/4 ανοιχτή καστανοκόκκινη προς 6/6 πορτοκαλόχρωμη και τοπικά μαύρη, που καλύπτει όλο το αγγείο εξωτερικά και εσωτερικά. Ύψ. 0,048, διάμ. χείλους 0,132-0,135, διάμ. βάσης 0,044 μ.

Το σχήμα όμοιο με των αγγείων 11, 23, 25.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2.

32 (Π 6877) (Σ χ έ δ. 5 και 13· Π ί ν. 71 δ και 72 στ)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Σώζεται σχεδόν ολόκληρος, συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Πηλός 7.5 YR 6/4 ανοιχτός καστανοκόκκινος προς 6/6 πορτοκαλόχρωμο, επίχρισμα 10 YR 8/4 πολύ απαλό καστανό προς 8/6 κίτρινο, βαφή 5 YR 3/3 προς 3/4 σκούρα καστανοκόκκινη. Ύψ. 0,139, διάμ. σώματος 0,114, διάμ. βάσης 0,036, διάμ. στομίου 0,019 μ.

Σώμα απιόσχημο που καταλήγει σε ψηλό πόδι, λαβές κυλινδρικές, στόμιο φαρδύ που ανοίγει πάνω (προσεγγίζει τους τύπους FS 165 και 151, της ΙΙΙ Α 1 και ΙΙΙ Α 2 αντίστοιχα). Ο τύπος αυτός έχει βρεθεί στην Κάρπαθο, τη Ρόδο και την Κω [44].

Η κύρια διακόσμηση απλώνεται σε δύο επιφάνειες, στον ώμο και σε ζώνη κάτω απ' αυτόν. Στον ώμο στη μια πλευρά δύο αντιμέτωπες γλώσσες που το εσωτερικό τους γεμίζει με δικτυωτό [45]. Στην άλλη πλευρά σχοινοειδές κόσμημα που περιβάλλει τις λαβές και το στόμιο [46]. Στη ζώνη κάτω από τον ώμο θαλάσσια όστρακα σε σειρά (παραλλαγή του μυκηναϊκού μοτίβου FM 24b, της ΙΙΙ Α 1 και που πλησιάζει περισσότερο μινωικούς τύπους) [47]. Στο κάτω μέρος του σώματος συστήματα απο λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Στα

43. Όμοια διακόσμηση έχουν ο ψευδόστομος 12, η πρόχους από το Μακέλλι, που αναφέρθηκε πιο πάνω, άλλη από τα Γουρνιά (Boyd - Hawes 1908, πίν. 10, 21), της ΥΜ ΙΙΙ Α 2 και άλλο αγγείο από το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας (Γ. Μυλωνάς 1975, πίν. 11, 22), της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙ Β.

44. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, ψευδόστομος 31 (Πίν. 19 ε και 26 η). CVA Copenhague II, πίν. 57, 7, 9, 10. L. Morricone 1965-66, σ. 125, εικ. 108, 52.

45. Τα γλωσσοειδή αυτά κοσμήματα συναντιώνται σε παραλλαγή στον ώμο ψευδόστομου από το Παλαίκαστρο, χωρίς δικτυωτό και με κάπως διαφορετική διαμόρφωση (M. Popham 1965, σ. 289, εικ. 10 e).

46. Το σχοινοειδές αυτό κόσμημα υπάρχει σε παραλλαγή στους ψευδόστομους 94 και 30 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 26 γ, 19 β), της ΥΜ ΙΙΙ Α 1 και συναντιέται συχνά σε παρόμοια αγγεία (BSA 28 (1926-27), εικ. 28, b3a, BSA 47 (1952) σ. 263, εικ. 9,1, E. J. Forsdyke 1925, C 510, A. J. Evans 1921-35, IV, εικ. 280 c, ΑΔ 6 (1920-21), παρ. 161, εικ. 10, Monumenti Antichi XIV (1904), σ. 568, αριθ. 26, πίν. 37, 2 και 2a).

47. M. Popham 1970, εικ. 14, 86, της ΥΜ ΙΙΙ Α. Το ίδιο θέμα υπάρχει σε παραλλαγή στον ψευδόστομο 29 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 19 δ), της ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2.

δύο στόμια υπολείμματα από διακόσμηση, στο δίσκο του ψευδοστομίου ομόκεντροι κύκλοι. Στις λαβές οριζόντιες γραμμές ανάμεσα σε κάθετες ταινίες.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2.

33 (Π 6878) (Σχέδ. 3· Πίν. 77 α)

Κύλικα με ψηλό πόδι.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο. Πηλός 5 Υ 8/3 απαλός κίτρινος, χωρίς επίχρισμα, με υπολείμματα από καστανή βαφή. Ύψ. 0,144-0,156, διάμ. χείλους 0,147-0,152, διάμ. βάσης 0,082 μ.

Κύπελλο σχετικά ρηχό, πόδι ψηλό που στενεύει ελαφρά προς τα κάτω. Πλατιά βάση με κυκλική εσοχή στην κάτω πλευρά της. Λαβές ταινιωτές προσαρμοσμένες λοξά στο σώμα, Το σχήμα αυτό προσεγγίζει τους μυκηναϊκούς τύπους FS 260 ή FS 266, της ΙΙΙ Α 1 και ΙΙΙ Α 2 αντίστοιχα, αλλά συναντιέται και στην Κρήτη [48].

Χρονολογία: ΙΙΙ Α 1/2.

34 (Π 6879) (Πίν. 76 β)

Μόνωτο βαθύ κύπελλο.

Συγκολλημένο. Λείπουν κομμάτια από το σώμα και το χείλος. Πηλός 5 YR 7/6 πορτοκαλόχρωμος, επίχρισμα 10 YR 8/4 πολύ απαλό καστανό, βαφή 2.5 YR 5/8 προς 4/8 κόκκινη. Ύψ. 0,084-0,092, διάμ. χείλους 0,160-0,162, διάμ. βάσης 0,051 μ.

Στο σχήμα και στη διακόσμηση όμοιο με το κύπελλο 28.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2.

35 (Π 6880) (Σχέδ. 7· Πίν. 76 γ)

Μόνωτο βαθύ κύπελλο.

Συγκολλημένο. Λείπουν τμήματα από το σώμα, το χείλος και τη λαβή. Πηλός 2.5 YR 6/4 ανοιχτός καστανοκόκκινος, επίχρισμα 2.5 Υ 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή 5 YR 6/4 καστανοκόκκινη προς 6/6 πορτοκαλόχρωμη και τοπικά μαύρη. Ύψ. 0,084-0,085, διάμ. χείλους 0,163-0,167, διάμ. βάσης 0,054 μ.

Σχήμα και διακόσμηση όμοια με των κυπέλλων 28 και 34.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2.

36 (Π 6881) (Σχέδ. 7 και 17· Πίν. 76 δ)

Μόνωτο βαθύ κύπελλο.

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο με γύψο. Πηλός 10 YR 8/3 πολύ ανοιχτός καστανός, επίχρισμα 10 YR 8/6 κίτρινο, βαφή 2.5 YR 6/8 ανοιχτή κόκκινη προς 6/6 πορτοκαλόχρωμη και τοπικά μαύρη. Ύψ. 0,125-0,127, διάμ. χείλους 0,187-0,201, διάμ. βάσης 0,058 μ.

Σώμα ελαφρά καμπύλο που στενεύει έντονα προς τα κάτω και καταλήγει σε μικρή επίπεδη βάση. Το χείλος κλίνει ελαφρά προς τα έξω και σχηματίζει μικρή εκροή. Λαβή ταινιωτή, που αρχίζει κάτω από το χείλος. Το σχήμα πλησιάζει τον τύπο FS 213, της ΙΙΙ Α 1 και έχει όλα τα στοιχεία πρώιμης χρονολόγησης, μεγάλο βάθος, δικάμπυλη τομή και πρό-

48. A. Kanta 1980, σ. 13-14, εικ. 6, 1, της ΥΜ ΙΙΙ Α 2 από το Πενταμόδι. Παρόμοιες και στην Αγορά S. Immerwahr 1971, πίν. 56, 3, 52, 15, 59, 12, της ΥΕ ΙΙΙ Α 1 και 46, 1, της ΙΙΙ Α 1/2).

σφυση της λαβής κάτω από το χείλος. Ανάλογα δείγματα προέρχονται από την Κάρπαθο και από την Κρήτη [49]. Αμέσως κάτω από το χείλος και στο ύψος της λαβής, ζώνη με όστρακα στη σειρά (FM 24b, linked whorl-shell pattern, της III A 1, που συναντιέται και στην Κρήτη [50]), που το εσωτερικό τους γεμίζει με παπυροειδή κοσμήματα (FM 25, 15, bivalve shell, της III A 2). Όλα τα περιγράμματα αποδίδονται με παχύτερες γραμμές. Στο κάτω μέρος του αγγείου συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Πλατιά ταινία στο χείλος και μικρές γραμμές στην οριζόντια επιφάνειά του. Στο πάνω μέρος της λαβής μικρές οριζόντιες γραμμές ανάμεσα σε κάθετες ταινίες. Στο εσωτερικό του κυπέλλου τρεις ομόκεντροι δακτύλιοι. Ο πυθμένας ολόβαφος με μικρό εξηρημένο κύκλο στο κέντρο του.

Χρονολογία: ΥΜ III A 2.

37 (Π 6882) (Πίν. 76 ε)

Μόνωτο βαθύ κύπελλο.

Σώζεται σχεδόν ολόκληρο, συγκολλημένο. Πηλός 10 YR 8/3 πολύ ανοιχτός καστανός, βαφή 7.5 YR 5/6 μαύρη και τοπικά 10 R 5/8 κόκκινη. Ύψ. 0,083-0,088, διάμ. χείλους 0,152, διάμ. βάσης 0,042 μ.

Σχήμα και διακόσμηση όμοια με των αγγείων 28, 34 και 35.

Χρονολόγηση: ΥΜ III A 2.

38 (Π 6883) (Σχέδ. 6· Πίν. 71 γ και 73 α)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο. Πηλός 2.5 YR 6/4 ανοιχτός καστανοκόκκινος, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή μαύρη. Ύψ. 0,101, διάμ. σώματος 0,115, διάμ. βάσης 0,053, διάμ. στομίου 0,024 μ.

Σώμα σφαιρικό πιεσμένο (FS 178, squat globular, της III A 2 L) [51], ανάλογο με των αγγείων 12, 13, 14. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, λαβές ταινιωτές.

Στον ώμο υπάρχει διακόσμηση που μόλις διακρίνεται, γιατί στο σημείο αυτό το αγγείο είναι καταστραμμένο. Στο κάτω μέρος του σώματος συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Ταινία περιβάλλει τις λαβές και τα στόμια που είναι διακοσμημένα με δυο φαρδιές ταινίες το κανονικό και ομόκεντρους κύκλους ο δίσκος του ψευδοστομίου. Η διακόσμηση στις λαβές δε διακρίνεται.

Χρονολογία: ΥΜ III A 2.

39 (Π 6884) (Σχέδ. 9 και 13· Πίν. 71 β και 73 β)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο. Λείπουν το στόμιο και τμήματα από το

49. Όμοιο στο σχήμα το αγγείο 65 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, πίν. 24 ε), της ΥΜ III A 1. Παρόμοια και τα κύπελλα 59 και 60 από το ίδιο μέρος (Πίν. 23 α και 24 β), της ΥΑ III A 2. Ανάλογα δείγματα και από την Κρήτη (M. Popham 1970, πίν. 1, 9 και 12 a, Στ. Αλεξίου 1967, πίν. 8β πάνω δεξιά, BSA 9 (1902-3), σ. 153, εικ. 92D).

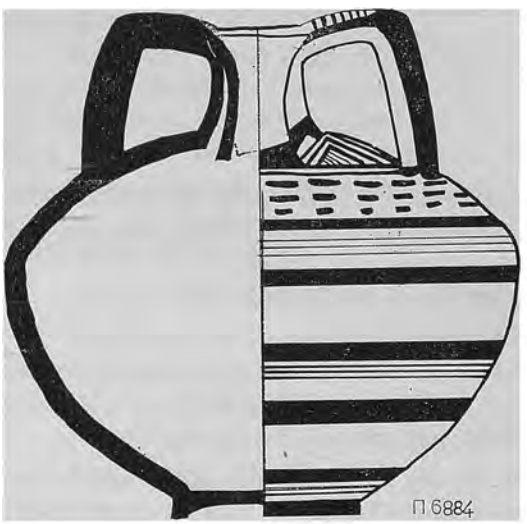
50. M. Popham 1970, πίν. 12, 47, της ΥΜ III A.

51. Παρόμοιος ο ψευδόστομος 30 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 19 στ), της ΥΜ III A 1/2. Ανάλογα αγγεία από τα Γουρνιά (Boyd - Hawes 1908, πίν. 10, 21) και ακόμα CVA British Museum 5, IIIa, πίν. 10, 21, της III A 2.

σώμα και τη μια λαβή. Πηλός 2.5 YR 6/4 ανοιχτός καστανοκόκκινος, επίχρισμα 2.5 Y λευκό προς 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή καστανή και μαύρη. Ύψ. 0,134, διάμ. σώματος 0,135, διάμ. βάσης 0,05 μ.

Σώμα σφαιρικό-αμφικωνικό (FS 178 ή 179, squat globular, της III A 2 L και III B αντίστοιχα), βάση δακτυλιόσχημη, λαβές ταινιωτές. Ανάλογα δείγματα προέρχονται από τη Ρόδο [52].

Η κύρια διακόσμηση απλώνεται σε δύο επιφάνειες, στον ώμο και σε ζώνη κάτω απ'

Σχέδ 9.

αυτόν. Στη μια πλευρά του ώμου ζιγκ ζαγκ με παραπληρωματικές γωνίες και κοσμήματα σε σχήμα Y κάτω και ψηλότερα σιγμοειδή φύλλα. Στην άλλη πλευρά τρία ενάλληλα τρίγωνα [53], το μικρότερο διάγραμμο δεξιά και αριστερά από το στόμιο. Η ζιγκ ζαγκ γραμμή είναι το μοτίβο FM 61, 2, της II B - III C 1, τα παραπληρωματικά Y το FM 45, 2, U pattern, της III A 2, ενώ τα σιγμοειδή αποτελούν εξέλιξη του FM 67, 3, curved stripes, της II A-B, και συναντιώνται και στα αγγεία 12 και 30. Στη ζώνη κάτω από τον ώμο συστήματα από τρεις οριζόντιες γραμμές το καθένα στη σειρά. Ταινία περιβάλλει τα δύο στόμια και τις λαβές. Ο δίσκος του ψευδοστομίου ολόβαφος. Στις λαβές οριζόντιες μικρές γραμμές ανάμεσα σε κάθετες ταινίες.

Χρονολογία: III A 2-III B.

52. CVA Copenhague II, III A, πίν. 59, 18 και CVA British Museum I, II Cb, πίν. 3, 20, της III B.

53. Το κόσμημα αυτό υπάρχει σε αγγείο του Βρετανικού Μουσείου (E. J. Forsdyke 1925, σ. 168, εικ. 229).

40 (Π 6885) (Σχέδ. 9· Πίν. 71 ε)

Ψευδόστομος αμφορίσκος.

Σώζεται από τον ώμο και κάτω, συγκολλημένος. Πηλός 2.5 YR 6/6 ανοιχτός κόκκινος, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή μαύρη. Σωζ. ύψ. 0,128, διάμ. σώματος 0,139, διάμ. βάσης 0,057 μ.

Σώμα απιόσχημο με ψηλό πόδι (FS 165 ή 151, pirifom, της III A 1 και III A 2 L αντίστοιχα), όπως και το αγγείο 32. Ανάλογα δείγματα από τη Ρόδο [54].

Στον ώμο, στο τμήμα που σώζεται, διακρίνονται παράλληλες γραμμές. Στο κάτω μέρος του σώματος συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Το πόδι ολόβαφο.

Χρονολογία: YM III A 1/2.

41 (Π 6886) (Σχέδ. 6 και 16· Πίν. 82 β, δ)

Καλαθόσχημη πυξίδα με κάλυμμα.

Σώζεται ολόκληρη, συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο. Από το κάλυμμα σώζεται μικρό τμήμα και η λαβή, το υπόλοιπο συμπληρωμένο με γύψο. Πηλός 2.5 YR 6/8 ανοιχτός κόκκινος, επίχρισμα 10 YR 8/4 πολύ απαλό καστανό προς 8/6 κίτρινο, βαφή 5 YR 6/8 πορτοκαλόχρωμη και τοπικά μαύρη. Ύψ. (χωρίς τις λαβές) 0,105, διάμ. χείλους 0,16-0,168, διάμ. βάσης 0,134, ύψ. καλύμματος 0,029, διάμ. καλύμματος 0,146 μ.

Σώμα κυλινδρικό που ανοίγει ελαφρά πάνω. Τό χείλος εσωτερικά σχηματίζει υποδοχή (πατούρα) για την τοποθέτηση του καλύμματος. Λαβές διπλές ταινιωτές, λοξά προσαρμοσμένες στο σώμα, που υψώνονται πάνω από το χείλος. Το σχήμα δεν έχει αντιστοιχία σε μυκηναϊκούς τύπους [55].

Η διακόσμηση, που απλώνεται σ' όλη την περιφέρεια του αγγείου, σε πλατιά ζώνη στα μέσα περίπου του ύψους του, περιλαμβάνει τα εξής: Στις δύο κύριες όψεις από ένα ζευγάρι στικτά μπουμπούκια και σειρά από παράλληλες καμπύλες, που μειώνονται από πάνω προς τα κάτω ανάμεσά τους (FM 63, 8, hatched loop, της III A 2, με δικτυωτό αντί για στίξη). Τα περιγράμματα αποδίδονται με παχύτερες γραμμές. Κάτω από τις λαβές μετόπες με συνεχή ζιγκ ζαγκ [56] σε επτά σειρές (FM 75, 5, της III B). Στο κάτω μέρος του αγγείου και στο

54. CVA Copenhague II, III A, πίν. 57, 1 και 56, 10.

55. Ανάλογα δείγματα προέρχονται από την Κρήτη (Bosanquet - Dawkins 1923, σ. 97, εικ. 81 από το νεκροταφείο Άσπα του Παλαικάστρου, της YM III A, J. Deshayes - A. Dessene, ό.π., πίν. XLVIII, 2, της YM III από τα Μάλια με διαφορά στις λαβές και Monumenti Antichi XIV (1904), σ. 559, εικ. 43 αριστερά, της YM III A-B από τη Φαιστό). Ο τύπος είναι γνωστός στην Κρήτη με πρόδρομο την πυξίδα από το Βαθύπετρο και το Νίρου Χάνι (AE 1922, σ. 21, εικ. 8 πάνω δεξιά), της YM Ια. Στην YM III A και III B συναντιέται στην Παχυάμμο (Κρητ. Χρον. VIII (1954), σ. 404, πίν. Z, εικ. 1), στα Γουρνιά (Boyd - Hawes 1908, πίν. X, αριθ. 5 και 40). Ο τύπος γενικά ανάγεται σε προανακτορική εποχή και είναι αποτέλεσμα κυκλαδικής επίδρασης (Κρητ. Χρον., ό.π., σ. 405, σημ. 17), όπως δείχνει πυξίδα από τη Μήλο (JHS suppl. IV, 1904, πίν. IV, 1). Γρήγορα διαδίδεται έξω από την Κρήτη (A. Furtwängler - G. Loeschke 1886, πίν. VII, 36, XIII από την Ιαλυσό και XVI, 104 από την Αθήνα). Ανάλογα δείγματα έχουμε από το νεκροταφείο των Γυψάδων (BSA 53-54 (1958-59), πίν. 56a, της YM IIIB από την Κνωσό (M. Popham 1964, πίν. 2 a και A. J. Evans 1921-35, II, 337, εικ. 189 και 334, εικ. 190) και από τη Νάξο (ΠΑΕ 1960, πίν. 275γ αριστερά) με διαφορετική διαμόρφωση του χείλους.

56. Οι μετόπες αυτές εισάγονται κάπως αργά στη μυκηναϊκή κεραμική, ενώ στην Κρήτη συναντιώνται στην YM III A 2 (A. Furumark 1941, σ. 203). Παρόμοια διακόσμηση σε ψευδόστομο από την Αγία Πελαγία στο Ashmolean Museum, σε όστρακο από το Σαμωνά και σε άλλο όστρακο από την Επισκοπή (A.

χείλος από μια πλατιά ταινία. Ολόβαφες οι λαβές. Στο κάλυμμα διακρίνονται δύο συστήματα από ομόκεντρους δακτυλίους και πλατιά ταινία στη λαβή του, που το πάνω τμήμα της είναι ολόβαφο.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β.

42 (Π 6887) (Σχέδ. 8· Πίν. 78 δ-στ)

Μεγάλος κρατήρας.

Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος με γύψο. Πηλός 2.5 YR 6/6 ανοιχτός κόκκινος προς 5/6 κόκκινο, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή μαύρη και τοπικά 2.5 YR 4/6 κόκκινη. Ύψ. 0,364-0,371, διάμ. σώματος 0,335, διάμ. χείλους 0,25-0,288, διάμ. βάσης 0,12 μ.

Σώμα απιόσχημο-κωνικό με στρογγυλεμένα τοιχώματα. Ψηλό και λεπτό πόδι που καταλήγει σε πλατιά βαθμιδωτή βάση. Λαιμός χαμηλός και χοντρός. Το χείλος κλίνει έντονα προς τα έξω και είναι παραμορφωμένο. Λαβές ταινιωτές με κάθετη αυλάκωση σ' όλο το μήκος τους. Για το σχήμα ισχύει ό,τι και για τον κρατήρα 24 [57].

Η διακόσμηση απλώνεται στο μεγαλύτερο μέρος του αγγείου. Στις δύο κύριες όψεις από ένα χταπόδι με κυματοειδή πλοκάμια σε τέσσερις σειρές. Στην ανώτερη σειρά τα πλοκάμια καταλήγουν σε σπείρες και συνοδεύονται από στικτή διακόσμηση. Το σώμα των χταποδιών είναι πολύ σχηματοποιημένο [58]. Κάτω από τις λαβές μετόπες που κλείνονται από κάθετες ταινίες και λεπτές γραμμές και περιέχουν αντιμέτωπα κυματοειδή κοσμήματα [59] (παραλλαγή του FM 65, 5, wavy border). Στο κάτω μέρος του αγγείου δύο συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Στο λαιμό χοντρό κυματοειδές κόσμημα (FM 32, 5, rock pattern, της I-III B). Στις λαβές λεπτές οριζόντιες γραμμές ανάμεσα σε δύο κάθετες ταινίες που ενώνονται χαμηλά.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 2.

43 (Π 6888) (Σχέδ. 8 και 18· Πίν. 79 α-γ)

Μεγάλος κρατήρας.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο. Πηλός 2.5 YR 6/6 ανοιχτός κόκκινος προς 5/5 κόκκινο, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή 2.5 YR 4/8 κόκκινη και μαύρη. Ύψ. 0,366-0,376, διάμ. σώματος 0,315, διάμ. χείλους 0,247-0,25, διάμ. βάσης 0,10 μ.

Kanta 1980, πίν. 9, 2, 87, 3, 103, 4). Ίδια διακόσμηση, τέλος, στον ψευδόστομο 12 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, πίν. 14 β), της ΥΜ ΙΙΙ Α 2.

57. Παρόμοιος στο σχήμα αλλά και στη διακόσμηση ο κρατήρας από τάφο της Επισκοπής (ΑΔ 6 (1920-21), παρ. 160, εικ. 8 δεξιά). Ανάλογου σχήματος αγγεία βλ. J. D. S. Pendlebury 1939, πίν. XL 3 κέντρο, A. J. Evans 1921-35, IV, σ. 311, εικ. 246, της ΥΜ ΙΙΙ Α, P. Åstrom 1972, I, πίν. CXII, E 3263, A. Maiuri 1923-24, σ. 93, εικ. 8.

58. Το κύριο διακοσμητικό θέμα του αγγείου, το χταπόδι, γνωστό στη μυκηναϊκή κεραμική συναντιέται ευρύτατα στην Κρήτη, ιδιαίτερα σε κρατήρες και σε λάρνακες (ΑΔ, ό.π., παρ. 160, εικ. 8 δεξιά και παρ. 159, εικ. 7 από την Επισκοπή, ΑΕ 1904, σ. 54, εικ. 16 από το Λιμένα Σητείας, K. Mavriyiannaki 1972, πίν. XXIX, XXX, XXXI, σε λάρνακα άγνωστης προέλευσης της ΥΜ ΙΙΙ Β, I. Tzedakis 1969, σ. 400, εικ. 12, σε ψευδόστομο από την Κριτσά, της ΥΜ ΙΙΙ Β). Το ίδιο θέμα συναντιέται και στην Κύπρο (CVA British Museum I, II Cb, πίν. 6, αριθ. 7).

59. Παρόμοιο κόσμημα υπάρχει σε λάρνακα από το Πενταμόδι (Monumenti Antichi I (1889), πίν. I κάτω αριστερά).

Σώμα απιόσχημο, πόδι που καταλήγει σε πλατιά δακτυλιόσχημη βάση. Λαιμός χαμηλός και χοντρός, χείλος πλατύ που κλίνει έντονα προς τα έξω. Λαβές ταινιωτές με κάθετη αυλάκωση σ' όλο το μήκος τους. Ως προς το σχήμα πλησιάζει τον τύπο FS 54 (advanced piriform), της III A 2 L και σε γενικές γραμμές ισχύουν και γι' αυτόν ό,τι και για τους κρατήρες 24 και 42 [60].

Στις δύο κύριες όψεις του αγγείου από ένα χταπόδι με κυματοειδή πλοκάμια σε τρεις σειρές, παρόμοιο με του προηγούμενου κρατήρα. Κάτω από τις λαβές μετόπες με αντιμέτωπα κυματοειδή, που ανάμεσά τους έχουν κάθετη σειρά από στιγμές και κλείνονται δεξιά και αριστερά από ταινίες (παραλλαγή του FM 65, 5, wavy border, της III A 2). Στον ώμο, ακριβώς κάτω από το λαιμό ζώνη με ανάποδα Z σε δύο σειρές (FM 60, 1, N pattern, της III A 1/2). Στο σημείο ένωσης λαιμού και ώμου πλαστικός δακτύλιος και ψηλότερα πλατιά ταινία. Ταινία στο χείλος και κυματοειδής γραμμή στην οριζόντια επιφάνειά του. Στο κάτω μέρος του σώματος λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Ολόβαφο το πόδι. Στις λαβές δύο κάθετες ταινίες που ενώνονται χαμηλά, αφήνοντας άβαφη την κεντρική αυλάκωση.

Χρονολογία: YM III A 2.

44 (Π 6889) (Σχέδ. 8 και 17· Πίν. 79 δ-στ)

Μεγάλος κρατήρας.

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος με γύψο. Πηλός 2.5 YR 6/6 ανοιχτός κόκκινος προς 5/5 κόκκινο, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή 2.5 YR 4/8 κόκκινη και μαύρη. Ύψ. 0,375-0,36, διάμ. σώματος 0,33, διάμ. χείλους 0,277-0,28, διάμ. βάσης 0,12 μ.

Σχήμα παρόμοιο με του κρατήρα 42 [61] με ελαφρά χαμηλότερο πόδι και δακτυλιόσχημη βάση.

Η διακόσμηση περιορίζεται σε μικρότερη επιφάνεια σε σχέση με τους άλλους κρατήρες. Η κύρια διακόσμηση απλώνεται σε ζώνη που αρχίζει κάτω από το λαιμό, φτάνει μέχρι τη μέση του αγγείου και περιλαμβάνει όστρακα στη σειρά. Ανάμεσα στα όστρακα σχηματίζονται καμπύλα τρίγωνα που οι γωνίες τους καταλήγουν σε σπείρες και το εσωτερικό τους γεμίζει με δικτυωτό (παραλλαγή του FM 24, linked whorl-shell pattern) [62]. Στο κάτω μέρος του αγγείου συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Ολόβαφο το πόδι και η βάση. Στη βάση του λαιμού πλατιά ταινία που κατεβαίνει και «αγκαλιάζει» και τις λαβές, που διακοσμούνται με κάθετες ταινίες εκτός από την κεντρική αυλάκωση. Η διακόσμηση του λαιμού και του χείλους δε διακρίνεται, γιατί στα σημεία αυτά το αγγείο είναι συμπληρωμένο.

Χρονολογία: YM III A 2.

45 (Π 6890) (Σχέδ. 10· Πίν. 80 α-δ)

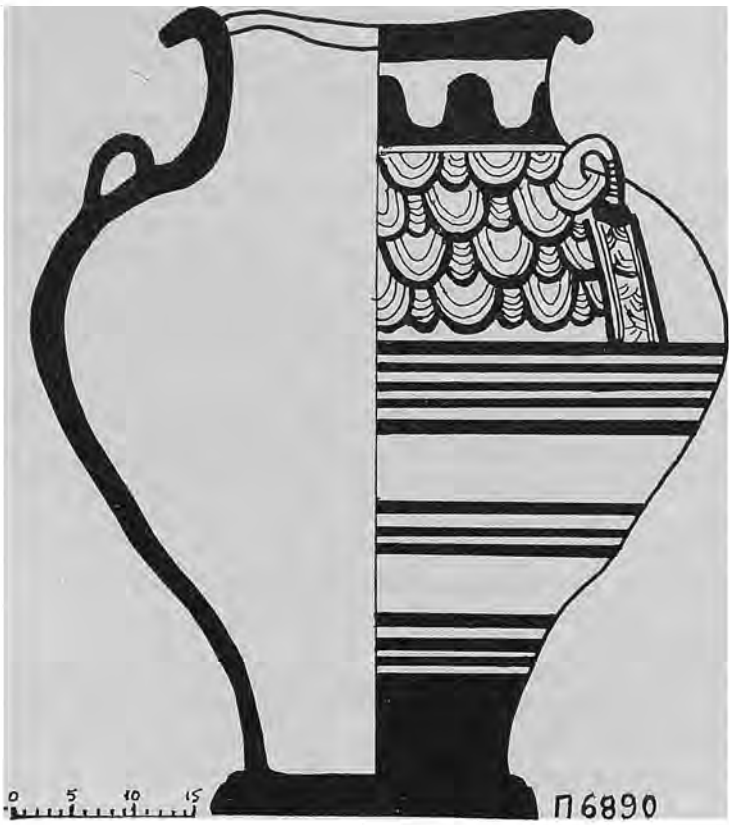
Μεγάλος τρίωτος πιθαμφορέας.

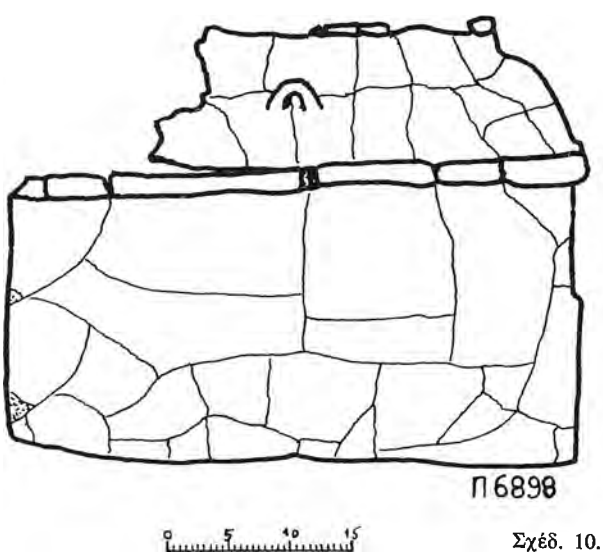
Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένος με γύψο. Λείπουν τμήματα

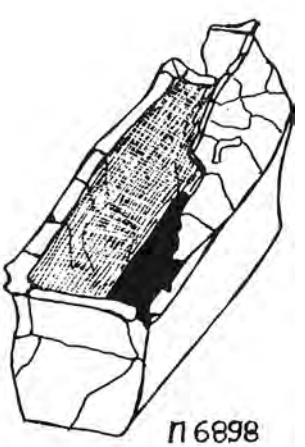
60. Στις λεπτές αναλογίες έχει παράλληλο τον κρατήρα από το Λιγόρτυνο (BCH 31 (1907), σ. 119, εικ. 4) και άλλον από τη Μίλατο (A. Kanta 1980, εικ. 53, 1 και 2).

61. Μοιάζει πολύ στο σχήμα με τους κρατήρες από την Κύπρο (CVA British Museum I, II Cb, πίν. 8, αριθ. 4 και 10), της III A 2 και με έναν από την Ιαλυσό (A. Maiuri 1923-24, σ. 99, εικ. 8).

62. Το ίδιο διακοσμητικό θέμα βρίσκεται σε κύλικα από την Κρήτη (M. Popham 1970, πίν. 11D).

Σχέδ. 10.

από το χείλος. Πηλός 5 YR 6/8 πορτοκαλόχρωμος και τεφρός με προσμείξεις στον πυρήνα, επίχρισμα 2.5 Y 8/4 απαλό κίτρινο, βαφή μαύρη. Ύψ. 0,63, διάμ. σώματος 0,541-0,545, διάμ. χείλους 0,26-0,35, διάμ. βάσης 0,272, διάμ. λαιμού 0,297, πλ. χείλους 0,04 μ.

Σώμα απιόσχημο, χαμηλό πόδι, δακτυλιόσχημη βάση. Λαιμός χαμηλός και χοντρός με πλαστικό δακτύλιο στο σημείο ένωσής του με το σώμα. Το χείλος είναι ασύμμετρο και κλίνει έντονα προς τα έξω. Λαβές μικρές, ταινιωτές, με κεντρική αυλάκωση σ' όλο το μήκος τους. Το σχήμα [63] πλησιάζει τον τύπο FS 23 (piriform), της III A 1.

Η κύρια διακόσμηση απλώνεται σε ζώνη που αρχίζει αμέσως κάτω από το λαιμό και φτάνει λίγο χαμηλότερα από το ύψος απόληξης των λαβών. Χωρίζεται σε τρία τμήματα στις τρεις κύριες όψεις του αγγείου. Η μία πλευρά έχει χταπόδι με κυματοειδή πλοκάμια σε τρεις σειρές (ανάλογο με των κρατήρων 42 και 43). Η δεύτερη έχει σύνθεση από μεγάλες και μικρές φολίδες (φολιδωτό) [64] με παχύτερα όλα τα περιγράμματα. Η τρίτη έχει αντιμέτωπα άνθη παπύρου σε στέλεχος [65] (παραλλαγή του FM II, 32 και 36, της III A 2) και διακλαδώσεις τους που καταλήγουν σε μικρότερα παπυροειδή. Ως παραπληρώματα, συστήματα από παράλληλες καμπύλες, που μειώνονται από πάνω προς τα κάτω. Τα περιγράμματα αποδίδονται με παχύτερες γραμμές. Κάτω από τις λαβές μετόπες με διαφορετικό κόσμημα η καθεμιά. Στην πρώτη παράλληλες καμπύλες, στη δεύτερη σύμπλεγμα από καμπύλες (FM 44, 2, concentric arcs, της III A 2ε, σε παραλλαγή), στην τρίτη δε διακρίνεται καθαρά. Στο κάτω μέρος του αγγείου τρία συστήματα από πλατιές ταινίες. Ολόβαφο το πόδι και η βάση. Στο λαιμό χοντρό κυματοειδές [66] (FM 32, 5, rock pattern I) και ψηλότερα ταινία που ανεβαίνει και στο χείλος. Στην οριζόντια επιφάνεια του χείλους εναλλάσσονται ολόβαφες μετόπες με άλλες που περιέχουν σπείρες. Στις λαβές παράλληλες οριζόντιες γραμμές ανάμεσα σε δύο κάθετες ταινίες.

Χρονολογία: YM III A 1/2.

46 (Π 6891) (Σχέδ. 3 και 15· Πίν. 77 δ)

Κύλικα με χαμηλό πόδι.

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο. Λείπουν η βάση και η μία λαβή. Πηλός 10 R 7/4 πολύ απαλός καστανός, βαφή 5 YR 5/6 προς 5/8 πορτοκαλόχρωμη μέχρι καστανή. Η επιφάνεια τοπικά έχει μαύρες κηλίδες. Σωζ. ύψ. 0,148, διάμ. χείλους 0,151-0,157 μ.

Κύπελλο βαθύ [67], χαμηλό πόδι που ανοίγει κάτω, λαβές ταινιωτές, χείλος που κλίνει

63. Παρόμοιο στο σχήμα αλλά πολύ μικρότερο το αγγείο 21 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 17 α, γ, ε), της YM III A 1 και άλλο από το Παλαίκαστρο (Bosanquet - Dawkins 1923, σ. 108, εικ. 91 και 92).

64. Το φολιδωτό αυτό είναι περίπου όμοιο με αυτό του αγγείου 12 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 14 β, γ), της YM III A 2 και συναντιέται και στο Παλαίκαστρο (Bosanquet - Dawkins 1923, σ. 82, εικ. 65, 3).

65. Οι πάπυροι αυτοί συναντιώνται σε παραλλαγή στο αγγείο 21 από το Μακέλλι (ό.π.), σε λάρνακα άγνωστης προέλευσης από την Κρήτη (K. Mavriyiannaki 1972, πίν. XXXIII), σε κρατήρα από την Ιαλυσό (A. Maiuri 1923-24, σ. 93, εικ. 8) και σε κρατήρα από την Επισκοπή Ιεράπετρας (A. Kanta 1980, εικ. 58, 5).

66. Παρόμοιο κυματοειδές σε αγγείο από το Παλαίκαστρο (Bosanquet - Dawkins 1923, σ. 82, εικ. 66 α).

67. Ανάλογα δείγματα στα CVA Copenhague II, πίν. 53, 9, της III A 1/2, CVA British Museum 5, IIIa, πίν. 3, 5, 7, της III A 1/2 και CVA British Museum, I, II Cb, πίν. 12, 8, της III A 1-B. Επίσης από την Αγορά (S. Immerwahr 1971, πίν. 42, 2), της III A 1/2.

προς τα έξω (FS 164, της ΙΙΙ Α 2ε). Στη ζώνη των λαβών συνεχόμενη σπείρα [68] (FM 46, 52, running spiral, της ΙΙΙ Α 1-ΙΙΙ Β). Στο κάτω μέρος του κυπέλλου ταινίες. Το πόδι ολόβαφο. Ταινία στο χείλος. Στη λαβή δύο κάθετες ταινίες που ενώνονται χαμηλά.

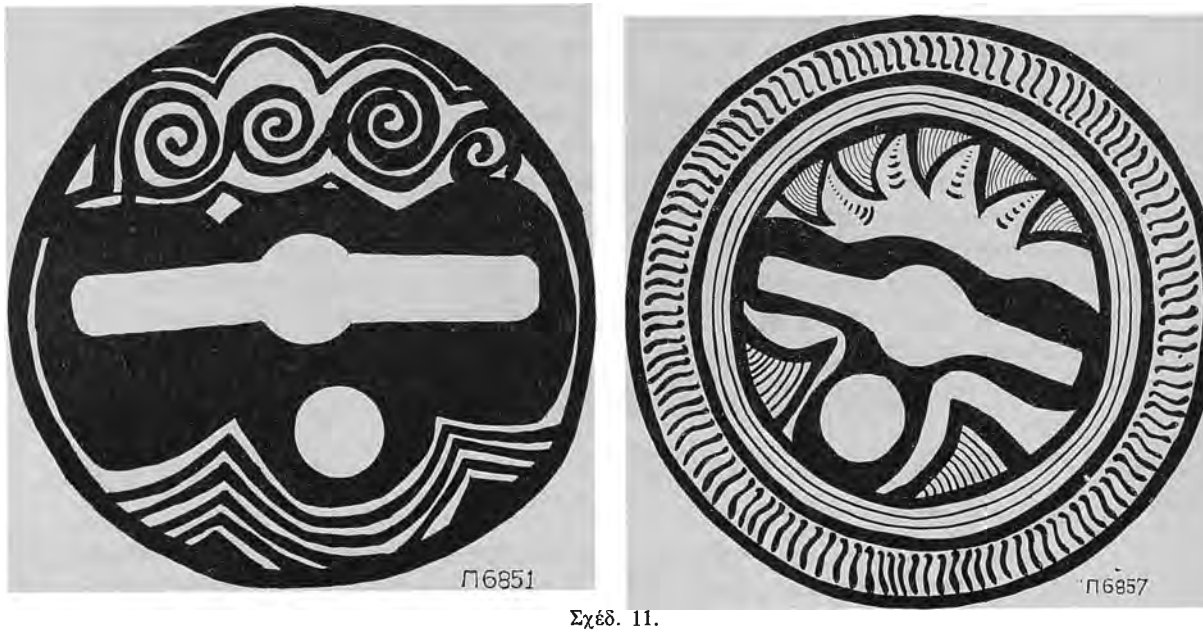
Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2.

47 (Π 6892) (Σχέδ. 6· Πίν. 82 ε)

Μικρό κλειστό αγγείο (αμφορίσκος).

Σώζεται από τον ώμο και κάτω, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Πηλός 2.5 YR 6/6 ανοιχτός κόκκινος, επίχρισμα 10 YR 8/2 λευκό, βαφή 2.5 YR 5/8 προς 4/8 κόκκινη. Σωζ. ύψ. 0,062, διάμ. σώματος 0,085, διάμ. βάσης 0,134 μ.

Σώμα αμφικωνικό, επίπεδη επιφάνεια στήριξης. Στον ώμο διακρίνεται μία οριζόντια

Σχέδ. 11.

λαβή. Το σχήμα είναι συνηθισμένο στα Δωδεκάνησα. Πολλά δείγματα προέρχονται από τους τάφους της Ιαλυσού και από την Ανατολή [69].

Η διακόσμηση περιλαμβάνει κηλιδωτά κοσμήματα που συνδέονται μεταξύ τους με άτεχνες πινελιές, όπως στην πρόχου 29. Ανάλογη διακόσμηση έχουν τα αγγεία 28, 29, 34, 35 και 37.

Χρονολογία αβέβαιη.

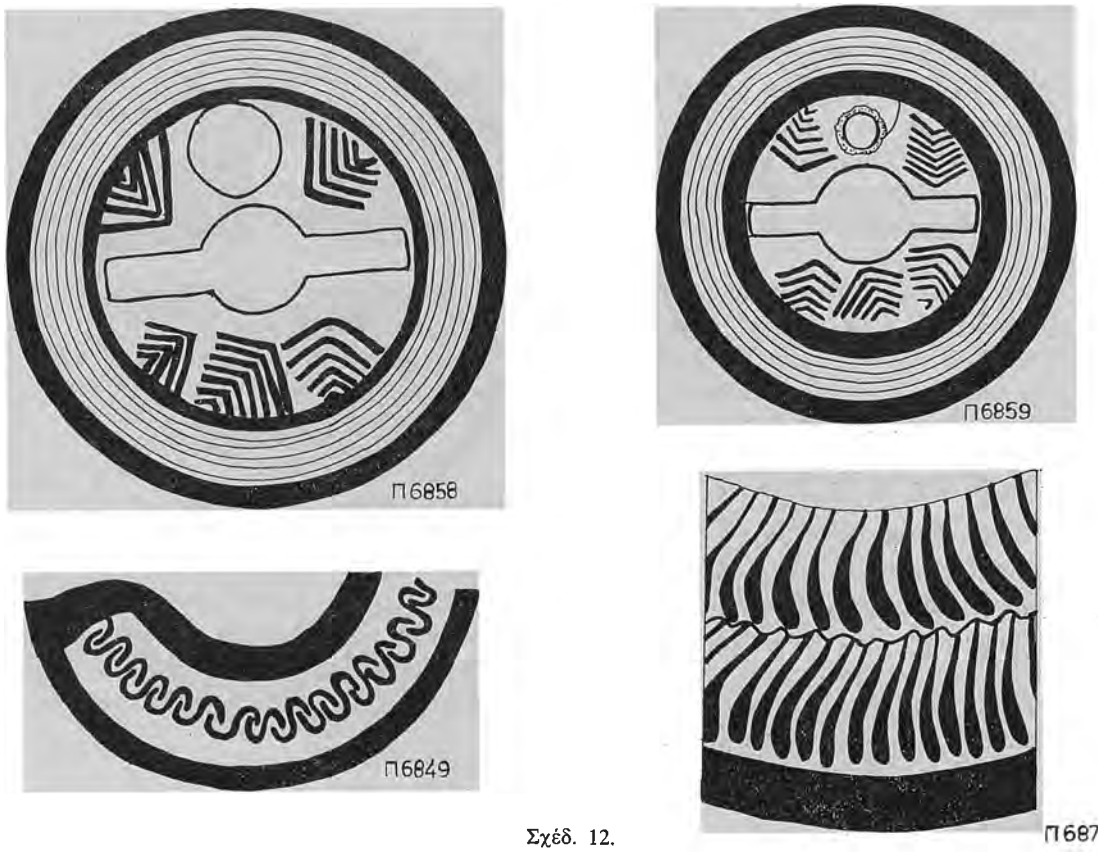
48 (Π 6893) (Πίν. 75 ζ)

Τμήματα από ρηχό μόνωτο κύπελλο.

Σώζονται τέσσερα κομμάτια, τα δύο συγκολλημένα από άλλα μικρότερα. Πηλός 10

68. Συναντιέται στην Κρήτη (CVA Copenhague II, πίν. 63, 2, της ΙΙΙ Α 2) και στις Κυκλάδες (Hesperia 41 (1972), πίν. 96, J1, J7, J11, της ΙΙΙ Α 1).

69. G. Jacopi 1930-31, εικ. 20 πάνω αριστερά και Y. Boysal 1969, πίν. XXXVI, 4, 5, 6.

Σχέδ. 12.

R 8/3 πολύ ανοιχτός καστανός προς 7.5 YR 8/6 πορτοκαλόχρωμο, βαφή 5 YR 6/3 προς 6/4 καστανοκόκκινη και μαύρη που καλύπτει όλη την επιφάνεια εσωτερικά και εξωτερικά. Είναι όμοιο με τα κύπελλα 11, 23, 31.

Χρονολογία: ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2.

49 (Π 6895) (Π ί ν. 77 στ)

Τμήματα από κύλικα.

Σώζονται τέσσερα κομμάτια, τα δύο συγκολλημένα από άλλα μικρότερα. Πηλός 7.5 YR 8/4 ροδόχρωμος, επιφάνεια στιλβωμένη, βαφή καστανή μέχρι μαύρη. Σωζ. ύψ. 0,144, διάμ. χείλους 0,166-0,17 μ.

Το κύπελλο φαίνεται ρηχό, το χείλος κλίνει ελαφρά προς τα έξω, η λαβή είναι ταινιωτή. Το σχήμα πλησιάζει τον τύπο FS 266, της ΙΙΙ Α 1/2 ή 259, της ΙΙΙ Α 2 L, που είναι συνηθισμένος στη Ρόδο και φυσικά στον ελλαδικό χώρο [70]. Στο ύψος απόληξης των λαβών τρεις λεπτές ανάμεσα σε δύο πλατιές ταινίες. Στη λαβή δύο πλατιές οριζόντιες ανάμεσα σε δύο κάθετες ταινίες. Ταινία στο εσωτερικό του κυπέλλου.

Χρονολογία: ΥΕ ΙΙΙ Α 1/2.

70. CVA British Museum 5, πίν. 5, 20, της ύστερης ΙΙΙ Α 2 και S. Immerwahr 1971, πίν. 39, 16 και 46, 1, της ΙΙΙ Α 1/2. Επίσης ΑΕ 1914, σ. 110, εικ. 19.

50 (Π 6895) (Σχέδ. 16· Πίν. 76ζ)

Τμήματα από κύπελλο.

Σώζονται τρία κομμάτια, τα δύο συγκολλημένα από άλλα μικρότερα. Πηλός 10 R 8/3 πολύ ανοιχτός καστανός προς 10 YR 7/6 πορτοκαλόχρωμο, επίχρισμα 10 R 7/4 πολύ απαλό καστανό, βαφή 5 YR 6/6 πορτοκαλόχρωμη μέχρι μαύρη.

Σώμα μάλλον ρηχό, λαβή ταινιωτή. Το χείλος κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Το σχήμα πλησιάζει τους τύπους FS 213 ή 214, της III A 2, που συναντιώνται και στην Κάρπαθο, στο Παλαίκαστρο κ.α. [71].

Στη ζώνη των λαβών διπλή κυματοειδής γραμμή [72] με παχύτερο το περίγραμμα (παραλλαγή του FM 53, wavy line), που πλαισιώνεται από κοσμήματα σε σχήμα Δ (FM 10 A 5, της YM II-III A). Κάτω από τη ζώνη αυτή λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Πλατιά ταινία στο χείλος. Στο πάνω μέρος της λαβής δύο ταινίες που ενώνονται.

Χρονολογία: YM III A 2.

51 (Π 6896) (Σχέδ. 7· Πίν. 76στ)

Άωτο κωνικό κύπελλο.

Συμπληρωμένο πάνω από το μισό με γύψο. Πηλός 2.5 YR 6/4 ανοιχτός καστανοκόκκινος, βαφή μαύρη εξίτηλη. Ύψ. 0,062, διάμ. χείλους 0,114, διάμ. βάσης 0,044 μ.

Σχήμα κωνικό με στρογγυλεμένα τοιχώματα που ανοίγει πάνω, επίπεδη επιφάνεια στήριξης. Το σχήμα πλησιάζει τον τύπο FS 204, της I-III B και είναι πολύ συνηθισμένο και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική [73]. Πολύ συχνή είναι η παρουσία του σε οικισμούς και μάλιστα σε μεγάλες ποσότητες [74].

Χρονολογία αβέβαιη.

Όστρακα

Εκτός από τα αγγεία που περιγράφτηκαν πιο πάνω, στον τάφο βρέθηκαν και αρκετά όστρακα από παρόμοια αγγεία. Ξεχωρίζουν δύο:

Όστρακο 1

Ανήκει σε κύπελλο όμοιο με το 50 και προέρχεται από το χείλος του. Στην εξωτερική πλευρά διακρίνονται δύο βλαστοειδείς καμπύλες με αντίστροφα στελέχη [75] (FM 19, 55,

71. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, αγγείο 57 (Πίν. 23γ), της III A 2 και Bosanquet - Dawkins 1923, σ. 86, 68, 2. Ακόμα E. J. Forsdyke 1925, A 712, πίν. 8, A. J. Evans 1921-35, IV, εικ. 965 και M. Popham 1970, πίν. εικ. I b, της YM III A.

72. Ίδια διακόσμηση στο κύπελλο 57 από το Μακέλλι (ό.π.) και σε αγγείο από το Παλαίκαστρο, (Bosanquet - Dawkins 1923, σ. 70, εικ. 63 και 91-92, εικ. 76). Ακόμα M. Popham 1970, εικ. 15, 100, της YM III A.

73. Στην Κρήτη είναι γνωστό από τα πρώιμα μινωικά χρόνια και έχει μετάλλινα πρότυπα (A. J. Evans 1921-35, II, σ. 635 και εικ. 107, row 3,2). Τα πρωιμότερα δείγματα χρονολογούνται στην YM Iβ, αλλά συνεχίζονται και αργότερα σε χαλκό. Ο τύπος εισάγεται στην κυρίως Ελλάδα στη μυκηναϊκή I (E. J. Forsdyke, 1925, σ. 171 F και A. J. Wace 1921-23, εικ. 33) και είναι ρηχότερος. Τα κύπελλα αυτά έχουν πάντα το ίδιο σχήμα, αλλά διακρίνονται δύο στάδια εξέλιξής τους. Το υστερότερο είναι πιο ψηλό, έχει ψηλότερη βάση και πιο γωνιώδη τοιχώματα.

74. L. Morricone 1972-73, σ. 283, εικ. 245-246.

75. Παρόμοια διακόσμηση στο κύπελλο 70 από το Μακέλλι (Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 24α), της III A 2, σε τρίωτο από την Ιαλυσό (A. Maiuri 1923-24, σ. 206, εικ. 120) και σε αγγείο από την Tell el Amarna

Σχέδ. 13.

multiple stem and tongue pattern, της III A 2). Σχηματίζονται από τέσσερις γραμμές, από τις οποίες η εξωτερική είναι παχύτερη. Στο χείλος ταινία. Κάτω από το κύριο διακοσμητικό θέμα πλατιά ταινία και χαμηλότερα τρεις λεπτές γραμμές.

Χρονολογία: ΥΜ III A 2.

Όστρακο 2

Ανήκει σε κύπελλο όμοιο με το 50. Διακρίνονται δύο γλωσσοειδή κοσμήματα που καταλήγουν σε σπείρες και συνδέονται με τρεις ενάλληλες γωνιώδεις γραμμές. Τα κοσμήματα αυτά αποδίδονται με τρεις γραμμές, από τις οποίες η εξωτερική είναι παχύτερη. Ψηλότερα διακρίνονται δύο πλατιές ταινίες.

Χρονολογία: ΥΜ III A 2.

Η λάρνακα

(Π 6898) (Σχέδ. 10· Πίν. 83 α-β)

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο. Λείπουν κομμάτια από το χείλος. Πηλός τεφρός στον πυρήνα και ροδοκάστανος στα τοιχώματα με προσμείξεις απο χαλίκια· επίχρισμα ανοιχτό καστανό, αραιό. Μήκ. (κάτω) 0,917, μήκ. (πάνω) 0,965, πλ. (κάτω) 0,335-0,38,

(E. J. Forsdyke 1925, σ. 187, εικ. 266). Το θέμα αυτό συναντιέται και στην Κρήτη (ΑΔ 4 (1918), σ. 79, εικ. 23).

πλ. (πάνω) 0,46, ύψ. 0,415-0,495, πλ. χείλους 0,04-0,077, βάθ. 0,43-0,47 μ. Σωζ. μήκ. καλύμματος (κάτω) 0,71, σωζ. μήκ. (πάνω) 0,49, σωζ. πλ. (κάτω) 0,23, σωζ. πλ. (πάνω) 0,18, ύψ. 0,26 μ.

Έχει ορθογώνιο σχήμα που ανοίγει καμπυλώνοντας προς τα πάνω. Το χείλος είναι χοντρό και πλατύ και κλίνει έντονα προς τα έξω με στρογγυλεμένες τις γωνίες. Γενικά έχει ακανόνιστη διαμόρφωση. Από το κάλυμμα συγκολλήθηκε ένα μικρό τμήμα. Έχει σαμαροειδές σχήμα με ανοιχτή την πάνω επιφάνεια, που σχηματίζει χείλος ανάλογο με της λάρνακας. Σε κάθε πλευρά του λίγο χαμηλότερα από το χείλος είναι προσαρμοσμένη, ελαφρά λοξά, από μια κυλινδρική λαβή.

Σχέδ. 14.

Ο τύπος (παραλλαγή του FS 1) είναι συνηθισμένος στην Κρήτη από την ΠΜ εποχή (Πύργος, Σφουγγαράς, Παχυάμμος) και επιβιώνει μέχρι την ΥΜ ΙΙΙ, κυριαρχώντας ιδιαίτερα στην Κεντρική Κρήτη. Στον ελλαδικό χώρο συναντιώνται μάλλον σε σπάνιες περιπτώσεις και είναι πιθανή η υπόθεση ότι ο μυκηναϊκός τύπος προήλθε από την Κρήτη, όπως είναι βέβαιο ότι η Κρήτη επέδρασε στην Αττική, Αργολίδα, Βοιωτία, Θεσσαλία, Νάξο και Ρόδο [76]. Οι κιβωτιόσχημες λάρνακες είναι κατασκευασμένες από χοντρόκοκκο πηλό με πορτοκαλόχρωμη ή πρασινωπή επιφάνεια, που οφείλεται σ' ένα λεπτό επίχρισμα, έχουν συνήθως πόδια και τέσσερις κάθετες λαβές, δύο σε κάθε μακριά πλευρά. Τα καλύμματά τους είναι σαμαροειδή ή αετωματικά και έχουν και αυτά λαβές που αντιστοιχούν στις λαβές της λάρνακας. Διατηρούν πολλά στοιχεία από τα ξύλινα πρότυπα, όπως η διακόσμηση των μακριών πλευρών με εσοχές και εγχαράξεις. Τις περισσότερες φορές έχουν γραπτή διακόσμηση, υπάρχουν όμως και ακόσμητες. Ανάλογα δείγματα προέρχονται από το νεκροταφείο των Γυψάδων, από τον τάφο Αρτσά και από το Λιμένα Σητείας [77].

76. B. Rutkowski 1968, σ. 225.

77. BSA 53-54 (1958-59), εικ. 24a, λάρνακα ΙΙ με λαβές από τον τάφο IV, ΑΕ 1904, σ. 6, εικ. 1, λάρνακα Α με λαβές στο σώμα, και πίν. 2, λάρνακα από το Λιμένα Σητείας, με λαβές, διαφορετικό κάλυμμα και γραπτή διακόσμηση.

Σχέδ. 15.

ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ (Πίν. 83 ε)

Ο σφηκωτήρας

Σώζεται σε μάλλον καλή κατάσταση, αλλά ο χαλκός έχει οξειδωθεί και ο καθαρισμός και η συντήρηση είναι αδύνατη γιατί είναι εύθραυστος. Πρόκειται για ένα έλασμα, πάχ. 0,015 μ., που έχει περιστραφεί τρεις φορές σε κυκλικό σχήμα, διαμ. 0,08 μ.

Πρόκειται για απλό και πολύ συνηθισμένο τύπο, που συναντιέται ευρύτατα σε όλο τον ελλαδικό χώρο, στην Κρήτη και την Κύπρο [78], άλλοτε σε χαλκό και άλλοτε σε χρυσό.

Οι δακτύλιοι

Σώζονται σε πολύ κακή κατάσταση και η συντήρηση και η αποκατάστασή τους είναι αδύνατες γιατί διαλύονται. Σχηματίζονται από ένα έλασμα, πάχ. 0,08 μ., που στις άκρες του (στην περιφέρεια) έχει μια απλή εγχάραξη.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ. ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΗ

Πηλός - επίχρισμα - βαφή

Ως προς το χρώμα του πηλού των αγγείων παρατηρείται ότι τα περισσότερα έχουν

78. Ενδεικτικά αναφέρεται χάλκινος σφηκωτήρας από τον τάφο 403 της Λαπίθου (The Swedish Cyprus Expedition, 1, πίν. CLIV, 8, L, 409, 14).

κόκκινο ή αποχρώσεις του κόκκινου, χαρακτηριστικό των μινωικών αγγείων, λίγα καστανό και πολλές φορές με τεφρό πυρήνα, που ίσως συνδέονται με εγχώρια παραγωγή, και ακόμα λιγότερα ροδόχρωμο ή κιτρινωπό, που συνδέονται με τα ροδιακά ή τα γνήσια μυκηναϊκά αγγεία. Φυσικά αυτές είναι απλές παρατηρήσεις που δεν επιτρέπουν ασφαλή ταύτιση και μόνο ανάλυση των πηλών θα δώσει λύση στο πρόβλημα.

Τα περισσότερα αγγεία καλύπτονται με επίχρισμα που τις περισσότερες φορές έχει ωχροκάστανο ή κιτρινωπό χρώμα και σπανιότερα λευκό.

Η βαφή στα περισσότερα αγγεία έχει κόκκινο, κοκκινωπό και μαύρο χρώμα και σπανιότερα καστανό. Πολύ συνηθισμένη είναι η ανομοιόμορφη ως προς το χρώμα εμφάνιση των αγγείων, πράγμα που οφείλεται στις συνθήκες ψησίματος.

Σχήματα

Συνολικά τα αγγεία του τάφου είναι 51 ακέραια, συγκολλημένα και θραύσματα. Υπάρχουν ακόμα και πολλά όστρακα, που επιτρέπουν την υπόθεση ότι υπήρχαν και άλλα αγγεία, που ή παρασύρθηκαν από τον εκσκαφέα ή απομακρύνθηκαν με την επανειλημμένη λήψη χώματος από το χώρο του τάφου.

Τα σχήματα των αγγείων που βρέθηκαν είναι ψευδόστομοι αμφορίσκοι, πρόχοι, κύπελλα, κύλικες, κρατήρες, χρηστικά αγγεία, ένας τρίωτος πιθαμφορέας, μία πυξίδα με κάλυμμα, ένας μικρός αμφορέας και ένας ασκός-πυξίδα.

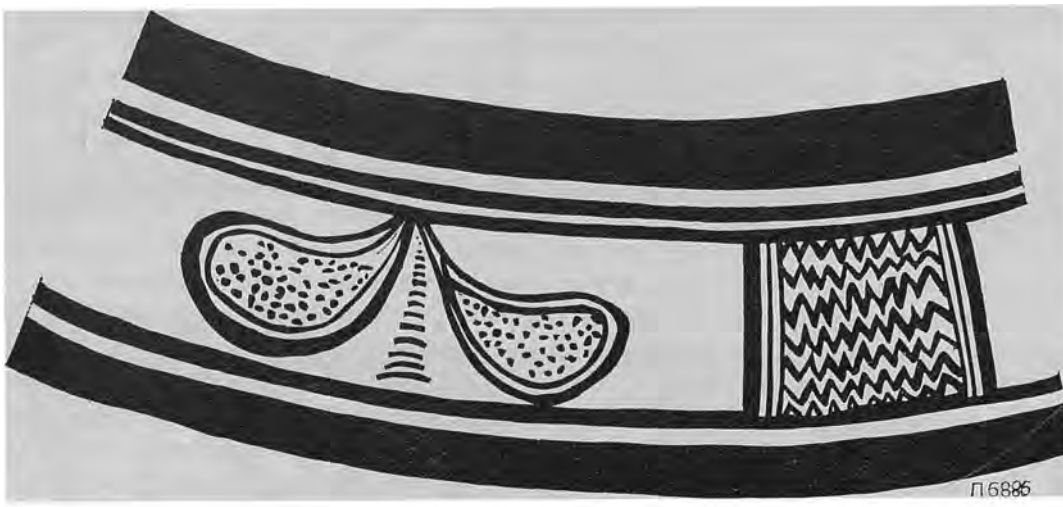
Ψευδόστομοι αμφορίσκοι

Είναι μια από τις πολυπληθέστερες ομάδες. Περιλαμβάνει 11 αγγεία, σχετικά μικρά σε μέγεθος, που μπορούν να καταταγούν σε δύο τύπους. Ο πρώτος τύπος, που περιλαμβάνει τα αγγεία 3, 6, 12, 13, 14, 26, 38 και 39, προσεγγίζει τα σχήματα FS 178, 171 και 179 του Furumark (squat globular, depressed globular και globular biconical), της III A 2 L οι δυο πρώτοι και της III B ο τρίτος, και συνοδεύουν την τελευταία ταφή στη λάρνακα. Ο δεύτερος τύπος, που περιλαμβάνει τα αγγεία 32, 40 και 9, προσεγγίζει τους τύπους FS 165 και 151 (conical piriform και advanced piriform), της III A 1 και III A 2 L αντίστοιχα. Ο ψευδόστομος 9 δεν έχει πλήρη αντιστοιχία σε μυκηναϊκούς τύπους. Όλοι οι ψευδόστομοι έχουν την κύρια διακόσμηση στον ώμο, ενώ στο υπόλοιπο σώμα έχουν συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Εξαίρεση αποτελούν οι 12 και 32, που έχουν και δεύτερη διακοσμητική ζώνη στο πάνω μέρος του σώματος. Ως προς τα διακοσμητικά θέματα παρατηρούνται ευθύγραμμα (ενάλληλες γωνιώδεις γραμμές, παράλληλες μικρές γραμμές, ενάλληλα τρίγωνα) και περισσότερο καμπυλόγραμμα (σπείρες, παράλληλες κυματοειδείς γραμμές, παράλληλες καμπύλες, σιγμοειδή φύλλα, γλώσσες, θαλάσσια όστρακα). Όλοι οι ψευδόστομοι έχουν παράλληλα και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική, φαίνονται όμως μάλλον μινωικοί, εκτός από τους 13 και 14 που φαίνονται γνήσιοι μυκηναϊκοί.

Πρόχοι-προχοΐδια

Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει 8 συνολικά αγγεία που ανήκουν όλα, εκτός από 3 (18, 19, 20), σε διαφορετικούς τύπους.

Η πρόχους 4 που προσεγγίζει τον τύπο FS 114 της III A 2, έχει παράλληλα και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική, τόσο για το σχήμα όσο και για το κύριο διακοσμητικό θέμα της. Η μεγάλη πρόχους 7, που αντιστοιχεί στον τύπο FS 118 της III B, υπάρχει σε περιορισμένη κλίμακα στη μυκηναϊκή κεραμική, ενώ αντίθετα συναντιέται ευρύτερα στη μινωική από πολύ πρώιμη εποχή. Το κύριο διακοσμητικό θέμα της, η σπείρα με το καμπτό-

Σχέδ. 16.

μενο στέλεχος, βρίσκεται σε μινωικά, μυκηναϊκά και ροδιακά αγγεία, ο τρόπος απόδοσής της όμως με ανισοπαχείς γραμμές και με παχύτερο το περίγραμμα φανερώνει μάλλον μινωική επίδραση. Το σχοινοειδές κόσμημα γύρω από το στόμιο και τη λαβή χρησιμοποιείται σε μινωικά και ροδιακά αγγεία. Χρονολογικά τοποθετείται στην τελευταία φάση του τάφου (ΥΜ ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β) και η θέση της κοντά στη λάρνακα το επιβεβαιώνει. Η πρόχους 8 δεν έχει πλήρη αντιστοιχία σε μυκηναϊκούς τύπους (προσεγγίζει το FS 109 σε παραλλαγή) και όποτε συναντιέται στη μυκηναϊκή κεραμική είναι ακόσμητη. Ο πηλός, το σχήμα και το διακοσμητικό θέμα της, που δεν ταυτίζεται με κανένα μοτίβο του Furumark, δείχνουν περισσότερο μινωική επίδραση. Τα αγγεία 18, 19 και 20 μπορούν να ταξινομηθούν σε μια ομάδα, παρόλο που το δεύτερο διαφέρει στη διαμόρφωση του χείλους (τριφυλλόσχημο) και στη μαύρη στιλπνή βαφή που το καλύπτει. Κοινό στοιχείο στα προχοΐδια αυτά είναι το μικρό μέγεθος, το σφαιρικό πιεσμένο σώμα, η έλλειψη βάσης και ο κοντός λαιμός. Και τα τρία αγγεία που συνόδευαν την τελευταία ταφή στη λάρνακα χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β. Έχουν παράλληλα και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική, μεγαλύτερη όμως ομοιότητα με αντίστοιχα μινωικά αγγεία. Ομάδα μπορούν να αποτελέσουν οι δυο μεγάλες ραμφόστομες πρόχοι 29 και 30. Και οι δυο έχουν παράλληλα σε αγγεία από το Μακέλλι (24 και 23 αντίστοιχα). Το σχήμα και η διακόσμησή τους (η μια έχει κηλίδες και η άλλη διπλή σειρά από σιγμοειδή φύλλα) δείχνουν καθαρή μινωική προέλευση ή επίδραση. Χρονολογικά ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΙ Α 2 φάση του τάφου.

Κ ύ π ε λ λ α

Είναι συνολικά 13 και μπορούν να καταταγούν σε τέσσερις τύπους. Ο πρώτος περιλαμβάνει τα μόνωτα ρηχά κύπελλα 11, 23, 25, 31 και 48 (από το τελευταίο σώζονται κομμάτια). Προσεγγίζουν τον τύπο FS 283 της III A 2-B, αλλά έχουν ρηχότερο σώμα. Έχουν παράλληλο στο αγγείο 72 από το Μακέλλι, που χρονολογείται στην YM III A 1/2. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τα βαθιά κύπελλα 28, 34, 35, 36, 37 και 50 με επίπεδη βάση, μικρή κάθετη λαβή και μικρή εκροή στο χείλος που μόλις διακρίνεται. Απ' αυτά, τα κύπελλα 28, 34, 35 και 37 είναι όμοια, προσεγγίζουν τους τύπους FS 213 και 214 της III A 1 και III A 2-B αντίστοιχα και έχουν για διακόσμηση κηλίδες από αραιή βαφή, που συνδέονται μεταξύ τους με άτεχνες πινελιές. Όμοιο είναι το κύπελλο 51 από το Μακέλλι, της YM III A 2, ενώ ανάλογα δείγματα έχουν βρεθεί στο Παλαίκαστρο με ίδια ακριβώς διακόσμηση. Το κύπελλο 36 προσεγγίζει περισσότερο τον τύπο FS 213 της III A 1, είναι βαθύτερο, έχει πιο κωνικό σχήμα, μικρότερη λαβή που ξεκινά κάτω από το χείλος και είναι διακοσμημένο. Έχει παράλληλα στην Κάρπαθο και στην Κρήτη, που χρονολογικά ανήκουν στην YM III A 1. Το κύριο διακοσμητικό του θέμα, παραλλαγή από θαλάσσια όστρακα, συναντιέται και στη μυκηναϊκή (FM 24b, της III A 1) και στη μινωική (M. Popham 1970, εικ. 12, 47, της III A), αλλά ο τρόπος απόδοσης πλησιάζει περισσότερο μινωικά πρότυπα. Χρονολογικά τοποθετείται σε πρώιμη φάση του τάφου, στην YM III A 1/2. Το κύπελλο 50, που προσεγγίζει τους τύπους FS 213 και 214, είναι διακοσμημένο και έχει παράλληλα στη μινωική κεραμική. Είναι όμοιο ακριβώς με το αγγείο 57 από το Μακέλλι, που είναι μινωικό και ανήκει στην YM III A 2 περίοδο. Στην τρίτη ομάδα ανήκει μόνο το κύπελλο 16 με σωληνωτή προχοή. Προσεγγίζει τον τύπο FS 249 της III B και έχει παράλληλα και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική. Ανάλογο σχήμα με κάπως διαφορετική διαμόρφωση της λαβής έχει το κύπελλο 70 από το Μακέλλι, της III A 2. Το αγγείο 16 φαίνεται ότι ανήκει στην τελευταία περίοδο του τάφου (YM III A 2-B) και συνόδευε την ταφή στη λάρνακα. Τέλος, στην τέταρτη ομάδα ανήκει το άωτο κωνικό κύπελλο 51 που συναντιέται από πρώιμη εποχή και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική, αλλά το σχήμα του το τοποθετεί μάλλον στην πρώτη. Πολλά ανάλογα δείγματα προέρχονται από τα Δωδεκάνησα.

Κ ύ λ ι κ ε ς

Είναι συνολικά 6. Από τις δύο σώζονται κομμάτια. Οι κύλικες 5, 46 και 2 (η τελευταία σε κομμάτια) προσεγγίζουν τον τύπο FS 264 της III A 1/2 με βαθύ κύπελλο και χαμηλό πόδι. Η πρώτη, μικρότερη σε μέγεθος, είναι ολόβαφη και έχει πολλά παράλληλα στην Ανατολή και στη Ρόδο. Ανάλογα δείγματα προέρχονται από το Μακέλλι (κύλικες 45, 46, 47, 48, της YE III A 1/2). Η κύλικα 46, που αντιστοιχεί περισσότερο στον ίδιο τύπο, υπάρχει στην Ανατολή, στην Κρήτη και στον ελλαδικό χώρο. Το κύριο διακοσμητικό της θέμα, η συνεχόμενη σπείρα (FM 46, 52, της III A 1-III B), είναι κοινό στη μινωική, τη μυκηναϊκή αλλά και στην κυκλαδική κεραμική, ο τρόπος απόδοσής της όμως με παχύτερα τα περιγράμματα φανερώνει μινωική επίδραση. Τέλος, η κύλικα 2 είναι ολόβαφη. Χρονολογικά τα αγγεία αυτά τοποθετούνται στην YM III A 1/2 περίοδο του τάφου. Η κύλικα 21 ανήκει στον τύπο FS 256 της III A 2 L, που συναντιέται και στην Κρήτη, και είναι διακοσμημένη με σπείρες που έχουν καμπτόμενο στέλεχος (παραλλαγή του FM 49, 4, της III A 1). Ο τρόπος που αποδίδεται η διακόσμηση προδίνει μινωική επίδραση. Χρονολογικά ανήκει στην YM III A 2 περίοδο του τάφου. Η κύλικα 33 προσεγγίζει τον τύπο FS 260 με σχετικά ρηχό κύπελλο και ψηλό πόδι, της III A 1 και συναντιέται στον ελλαδικό χώρο (ανάλογα δείγματα

Σχέδ. 17.

από την Αγορά). Τέλος, η κύλικα 49 (σε κομμάτια) με το ρηχό κύπελλο, το ψηλό πόδι και την ταινιωτή διακόσμηση ανήκει στους τύπους FS 266, της III A 1/2 L ή 259, της III A 2 L, που είναι χαρακτηριστικοί στη Ρόδο (δείγματα από την Απολλακιά). Φαίνεται καθαρά μυκηναϊκό αγγείο της YE III A 1/2.

Κ ρ α τ ή ρ ε ς

Είναι συνολικά 4 και προσεγγίζουν τύπους της μυκηναϊκής κεραμικής, συναντιώνται όμως ευρύτερα στην Κρήτη, την Ανατολή και την Κύπρο. Ως προς το σχήμα οι κρατήρες 24, 42 και 44 παρουσιάζουν μεγαλύτερη συγγένεια και προσεγγίζουν τον τύπο FS 54 (advanced piriform), της III A 2 L περιόδου, με απιόσχημο σώμα, χαμηλό πόδι και πλατιά βάση, χαμηλό και χοντρό λαιμό και ταινιωτές λαβές. Ο κρατήρας 43 παρουσιάζει τα ίδια γενικά χαρακτηριστικά, μόνο που είναι πιο λεπτός, με κωνικό σχεδόν σώμα.

Ως προς τη διακόσμηση παρατηρούνται τα εξής : Οι 3 (24, 42, 43) έχουν το κύριο διακοσμητικό τους θέμα στη μεγαλύτερη επιφάνεια του σώματος, άλλοτε ίδιο και στις δύο πλευρές (42, 43), άλλοτε διαφορετικό (24). Κάτω από τις λαβές σχηματίζονται στενές μετόπες που διακοσμούνται ιδιαίτερα. Το πόδι είναι πάντα ολόβαφο, ενώ στο κάτω μέρος του σώματος υπάρχουν λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Διακόσμηση έχουν επίσης ο λαιμός και το χείλος. Στις λαβές υπάρχουν κάθετες ταινίες που αφήνουν πάντα άβαφη την κεντρική αυλάκωση. Τα κύρια διακοσμητικά θέματα του κρατήρα 24 (τρικάμπυλα τόξα με φολίδες και διάφορα σπειροειδή) έχουν αντιστοιχία σε μυκηναϊκούς τύπους, αλλά είναι πιο συνηθισμένα σε ανάλογα αγγεία καί λάρνακες από την Κρήτη. Μινωική επίδραση άλλωστε φανερώνει και ο τρόπος απόδοσής τους με παχύτερα πάντα τα περιγράμματα. Στα

αγγεία 42 και 43 το κύριο διακοσμητικό θέμα είναι το ίδιο (χταπόδι με κυματοειδή πλοκάμια). Και το μοτίβο αυτό συναντιέται ευρύτατα σε κρατήρες και λάρνακες από την Κρήτη. Μικρή διαφορά παρουσιάζει ο κρατήρας 44, γιατί η κύρια διακόσμησή του απλώνεται σε μικρότερη επιφάνεια στο πάνω μέρος του αγγείου και είναι συνεχόμενη σ' όλη την περιφέρειά του. Δεν υπάρχουν κάτω από τις λαβές μετόπες με ιδιαίτερη διακόσμηση, όπως στους άλλους τρεις κρατήρες. Ως προς την υπόλοιπη διακόσμηση δε διαφέρει απ' αυτούς. Το κύριο διακοσμητικό του θέμα αποτελεί παραλλαγή μυκηναϊκού τύπου (FM 24, linked whorl-shell pattern) αλλά παρουσιάζεται με μεγαλύτερη ομοιότητα στην Κρήτη. Χρονολογικά τα αγγεία αυτά μπορούν να τοποθετηθούν στην ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2 περίοδο του τάφου και φαίνονται μινωικά ή κάτω από μινωική επίδραση προϊόντα.

Χρηστικά αγγεία

Είναι συνολικά πέντε και μπορούν να καταταγούν σε τρεις διαφορετικούς τύπους. Το αγγείο 1, πιθανότατα βάση κρατήρα ή άλλου χρηστικού αγγείου, είναι δύσκολο να ταυτιστεί και πολύ περισσότερο να χρονολογηθεί, γιατί δε σώζεται ολόκληρο. Πάντως, είναι λίγο απίθανο να θεωρηθεί ως βάση κρατήρα, γιατί είναι εντελώς χονδροειδές και ακόσμητο. Πρόκειται μάλλον για βάση κάποιου χρηστικού σκεύους. Τα αγγεία 10, 27 και 17 αποτελούν πιθανότατα μια ομάδα. Απ' αυτά, τα τριποδικά 10 και 27, διάτρητο το πρώτο και με ηθμό στον πυθμένα το δεύτερο, προσεγγίζουν τον τύπο FS 315 και συναντιώνται ευρύτατα στα Δωδεκάνησα (νεκροταφεία Ιαλυσού και Κω) σ' όλες τις εποχές, αλλά και στην κυρίως Ελλάδα. Η χρονολογία τους είναι αβέβαιη. Το αγγείο 17, ίσως κάποια αποτυχία του κλιβάνου, ανήκει πιθανότατα σε σκεύος φωτιάς. Ανάλογα δείγματα, όχι όμως όμοια, προέρχονται από την Κω και από τα Μάλια. Το αγγείο 22 παρουσιάζει συγγένεια με τον τύπο FS 66 (χωρίς προχοή και με κάθετες λαβές). Όμοια δείγματα από το Μακέλλι και από την Κρήτη, που είναι παλιά. Πρέπει να ανήκει στα παλιότερα αγγεία του τάφου (ΥΜ ΙΙΙ Α 1).

Όλα τα χρηστικά αγγεία του τάφου έχουν κοκκινωπό πηλό, συχνά τεφρό στον πυρήνα και φαίνονται να προέρχονται από κάποιο εργαστήριο κάτω από μινωική επίδραση [79].

Τρίωτος πιθαμφορέας

Είναι το μεγαλύτερο αγγείο του τάφου, ογκώδες σε σύγκριση με ανάλογα δείγματα από το Μακέλλι. Στο σχήμα πλησιάζει τον τύπο FS 23 (piriform), της ΙΙΙ Α 1. Παρόμοια δείγματα, αλλά μικρότερα σε διαστάσεις, από την Κάρπαθο και το Παλαίκαστρο. Ως προς την κύρια διακόσμηση, που απλώνεται στο πάνω μέρος του αγγείου και χωρίζεται σε τρία τμήματα, παρατηρούνται τα εξής: Το χταπόδι με τα κυματοειδή πλοκάμια της μιας πλευράς, παρόμοιο με αυτά των κρατήρων 42 και 43, υπάρχει σε κρατήρες και λάρνακες από την Κρήτη. Το φολιδωτό σύμπλεγμα της δεύτερης πλευράς βρίσκεται στο αγγείο 12 από το Μακέλλι, της ΥΜ ΙΙΙ Α 2 και σε άλλο από το Παλαίκαστρο, της ίδιας εποχής. Τα άνθη παπύρου, τέλος, προσεγγίζουν σε παραλλαγή τούς τύπους FM 11, 32 και 36, της ΙΙΙ Α 2 και συναντιώνται, σε παραλλαγή πάντα, στο αγγείο 21 από το Μακέλλι, της ΥΜ ΙΙΙ Α 1, σε κρατήρα από την Επισκοπή και σε κρατήρα από την Ιαλυσό. Από το σχήμα και τη διακόσμηση ο πιθαμφορέας πρέπει να θεωρηθεί μινωικό ή κάτω από μινωική επίδραση αγγείο και να χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2 περίοδο του τάφου.

79. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, σ. 70.

Σχέδ. 18.

Καλαθόσχημη πυξίδα με κάλυμμα

Το σχήμα δεν έχει καμιά αντιστοιχία σε τύπους της μυκηναϊκής κεραμικής. Διαμορφώθηκε στην Κρήτη κάτω από κυκλαδικές επιδράσεις και συναντιέται εκεί από την ΥΜ Ι α. Διαδίδεται ευρύτατα στην ΥΜ ΙΙΙ Α και δείγματα προέρχονται από το Παλαίκαστρο, τα Γουρνιά, την Παχυάμμο, τα Μάλια, τις Κυκλάδες και την Ιαλυσό. Ο τύπος συνεχίζεται και στα τέλη της ΥΜ εποχής και φτάνει μέχρι την υπομινωική (δείγματα από τη Φαιστό και το Καρφί αντίστοιχα). Το κύριο διακοσμητικό θέμα με τα αντιμέτωπα στικτά μπουμπούκια αποτελεί παραλλαγή του FM 63, 8 (hatched loop), της ΙΙΙ Α 2, με στίξη αντί για δικτυωτό, ενώ οι μετόπες με τα παράλληλα ζιγκ ζαγκ κάτω από τις λαβές συνηθίζονται στην Κρήτη στην ΥΜ ΙΙΙ Α 2 περίοδο και συναντιώνται στη μυκηναϊκή κεραμική αργότερα (FM 52, 27, της ΙΙΙ Β και 61, 5, της ΙΙΙ C 1). Το αγγείο φαίνεται καθαρά μινωικό και μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΙΙ Α 2 περίοδο του τάφου. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι συνοδεύει ταφή σε λάρνακα, όπως συχνά συμβαίνει σε τέτοιου είδους αγγεία.

Μικρό κλειστό αγγείο (αμφορίσκος)

Το σχήμα δεν έχει αντιστοιχία σε κανέναν τύπο του Furumark, είναι όμως συνηθισμένο στα Δωδεκάνησα και συναντιέται και στην Ανατολή. Η διακόσμησή του με τις κηλίδες βρίσκεται σε αγγεία από την Κάρπαθο και την Κρήτη. Η χρονολογία είναι αβέβαιη.

Πυξίδα-ασκός

Το αγγείο αυτό με το ιδιόμορφο σχήμα δεν έχει αντιστοιχία σε κανένα γνωστό μυκηναϊκό τύπο, αλλά δεν υπάρχει όμοιο ούτε στη μινωική κεραμική. Προσεγγίζει κάπως τον

τύπο spouted pyxis, όπως περιγράφεται αναλυτικά από την Α. Κάντα (A. Kanta 1980, σ. 283 κ.ε.). Όλα τα παρόμοια δείγματα προέρχονται από την Κρήτη (Λιγόρτυνο, Χόνδρο Βιάννου, Σταυρωμένο, Επισκοπή, Χριστό, Παχυάμμο, Γάζι, Μίλατο). Από τη διακόσμηση, που περιλαμβάνει μοτίβα που στη μινωική κεραμική συναντιώνται στην YM III A 2, μπορεί να χρονολογηθεί τότε. Τα μοτίβα αυτά είναι τό κόσμημα με τα τετράφυλλα που βρίσκεται σε αγγεία από την Κρήτη και την Κάρπαθο, η ζώνη που περιλαμβάνει μετόπες με σιγμοειδείς γραμμές και αποτελεί παραλλαγή του FM 67, 6 (curved stripes), της III A 2 L και η ζώνη με τις αντιμέτωπες ενάλληλες γωνίες, που συναντιέται και στη μινωική και στη μυκηναϊκή κεραμική (FM 61, 10), κάπως αργότερα στη δεύτερη (III B-C 1). Μπορεί με αρκετή ασφάλεια να καταταγεί στα μινωικά ή κάτω από μινωική επίδραση αγγεία του τάφου.

Διακόσμηση

Από τα αγγεία του τάφου 34 είναι διακοσμημένα, ενώ τα υπόλοιπα είναι ολόβαφα ή άβαφα. Παρατηρώντας τη διάταξη της διακόσμησης διαπιστώνεται πως στα περισσότερα αγγεία περιορίζεται στον ώμο ή στη ζώνη των λαβών, ενώ το κάτω μέρος του σώματος έχει συνήθως συστήματα από λεπτές γραμμές ανάμεσα σε πλατιές ταινίες. Λίγες φορές υπάρχει τάση εξάπλωσης της διακόσμησης σε τμήμα της κοιλιάς, πράγμα που δείχνει παλιότερη επιβίωση (αγγεία 8, 12, 21, 24, 32, 42, 43, 44). Σε γενικές γραμμές, η επιφάνεια της διακόσμησης εξαρτάται από το σχήμα, το μέγεθος και τη λειτουργικότητα του αγγείου (αγγεία 15, 36, 41 κ.ά.).

Ως προς τα διακοσμητικά θέματα δεν παρατηρείται μεγάλη ποικιλία. Από τα θαλάσσια θέματα υπάρχουν σχηματοποιημένα χταπόδια με κυματοειδή πλοκάμια σε μεγάλα αγγεία (κρατήρες 42, 43, πιθαμφορέας 45) και θαλάσσια όστρακα πολύ σχηματοποιημένα σε σειρά (αγγεία 32, 36, 44). Από το φυτικό κόσμο υπάρχουν άνθη παπύρου και παπυροειδή (αγγεία 24, 36, 45), μπουμπούκια, επίσης σχηματοποιημένα, διάστικτα (πυξίδα 41), τετράφυλλο (πυξίδα-ασκός 15), σιγμοειδή φύλλα εντελώς σχηματοποιημένα (αγγεία 12, 30, 39). Από τα διακοσμητικά μοτίβα υπερισχύουν τα καμπυλόγραμμα, όπως οι σπείρες —άλλοτε μεμονωμένες (αγγεία 7, 21, 24, 44), άλλοτε συνεχόμενες (αγγεία 6, 24, 46)—, τα αντιθετικά σπειροειδή (αγγεία 24, 38), οι φολίδες σε σύστημα (πιθαμφορέας 45), τα κυματοειδή (αγγεία 6, 7, 26, 42, 43, 45, 50), οι πλοχμοί (πρόχους 4), τα σχοινοειδή κοσμήματα (αγγεία 7, 32), τα καμπύλα τρίγωνα (αγγεία 12, 32, 36, 44), οι γλώσσες (ψευδόστομος 32), τα τρικάμπυλα τόξα (κρατήρας 24), οι ομόκεντροι κύκλοι (πολλοί από τους ψευδόστομους), οι παράλληλες καμπύλες (αγγεία 12, 15, 41, 44, 45), τα διακοσμητικά μοτίβα σε σχήμα U (ψευδόστομος 39). Από τα ευθύγραμμα κοσμήματα υπερισχύουν οι ταινίες και οι γραμμές (στα περισσότερα αγγεία), οι ενάλληλες γωνιώδεις γραμμές (αγγεία 3, 6, 8, 13, 14, 15), τα παράλληλα γραμμίδια (αγγεία 26, 39, 40), τα ενάλληλα τρίγωνα (ψευδόστομος 39), οι ζιγκ ζαγκ (αγγεία 24, 41), το ανάποδο Z (κρατήρας 43). Ειδική κατηγορία διακοσμητικού θέματος αποτελούν οι κηλίδες από αραιή βαφή που ξεφεύγει (αγγεία 28. 29, 34, 35, 37, 47), που συναντιώνται και στην Κρήτη. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις οι γραμμές που σχηματίζουν ένα διακοσμητικό θέμα είναι ανισοπαχείς με παχύτερο το περίγραμμα, πράγμα που είναι χαρακτηριστικό για μινωικής τεχνοτροπίας αγγεία (7, 21, 24, 36, 44, 45, 41). Οι πινελιές στα περισσότερα θέματα είναι άτεχνες, πράγμα που ίσως οδηγεί σε υπόθεση για επαρχιακό εργαστήριο.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΒΩΝΙΕΣ

Διακοσμητικά θέματα	Ψευδόστομοι	Πρόχοι Προχοΐδια	Κύπελλα	Κύλικες	Κρατήρες	Τρίωτος πιθαμφορέας	Πυξίδα με κάλυμμα	Πυξίδα-αστός	Μικρός αμφορέας
Χταπόδια					2	1			
Θαλάσσια όστρακα FM 24 linked whorl-shell pattern	1		1		1				
Άνθη παπύρου FM 11 papyrus						1			
Παπυροειδή FM 25 bivalve shell			1			1			
Μπουμπούκια FM 63 hatched loop							1		
Τετράφυλλο								1	
Σιγμοειδή φύλλα FM 67 curved stripes	2	1						1	
Σπείρες με καμπτόμενο στέλεχος FM 49 curved stemmed spiral		1		1					
Συνεχόμενη σπείρα FM 46 running spiral	1			1	1				
Αντιθετικές σπείρες με στέλεχος					1				
Φολίδες-φολιδωτό FM 70 scale pattern					1	1			
Κυματοειδείς γραμμές FM 53 wavy line	1	2	1		2				
Πλοχμός FM 48 quirk		1							
Σχοινοειδές κόσμημα	1	1							
Καμπύλα τρίγωνα	1		1		1				
Γλωσσοειδή κοσμήματα	1								
Τρικάμπυλα τόξα FM 62 tricurved arch					1				
Ομόκεντροι κύκλοι	6		2				1	1	
Παράλληλες καμπύλες	1				1	1	1		
Κόσμημα σε σχήμα U FM 45 U pattern	1								
Ταινίες-γραμμές	10	4	3	4	4	1	1	1	
Ενάλληλες γωνίες FM 58 parallel chevrons και FM 19 multiple stem	3	1		1					
Παράλληλα γραμμίδια	5		2		1				
Ενάλληλα τρίγωνα	1								
Ζιγκ ζαγκ FM 61 zig-zag	1				1		1	1	
Ανάποδο Ζ					1				
FM 69 adder mark	1								
FM 32 rock pattern					1	1			
Κόσμημα σε σχήμα Δ			1						

ΠΙΝΑΚΑΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΒΩΝΙΕΣ

Διακοσμητικά θέματα	Ψευδόστομοι	Πρόχοι Προχοΐδια	Κύπελλα	Κύλικες	Κρατήρες	Τρίωτος πιθαμφορέας	Πυξίδα με κάλυμμα	Πυξίδα-ασκός	Μικρός αμφορέας
Ρόμβοι με δικτυωτό FM 73 lozenge					1				
Αιχμές με δικτυωτό					1				
Μετόπες με κυματοειδή FM 65 wavy border					3	1			
Κάθετη σειρά από στιγμές					1				
Μεμονωμένες σπείρες FM 52 isolated spiral						1			
Σπείρες με στέλεχος					1				
Συστήματα ενάλληλων καμπυλών FM 44 concentric arcs						1			
Κηλίδες		1	4						1

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο τάφος, που ήρθε στο φως συμπτωματικά, δεν πρέπει να είναι μεμονωμένος. Πιθανότατα στην περιοχή υπάρχουν και άλλοι, αφού και το έδαφος και η θέση είναι κατάλληλα. Ίσως κάπου στην περιοχή απλωνόταν και ο οικισμός. Ενάμισι χιλιόμετρο δυτικότερα και νοτιοδυτικά του σημερινού χωριού Αρκάσα βρίσκεται η ακρόπολη (Αρκέσεια). Για την ακρόπολη ο Εμμ. Μανωλακάκης [80] αναφέρει ότι είναι οχυρωμένη με «πελασγεία» τείχη. Ο Dawkins, που επισκέφτηκε [81] την περιοχή, τη θεωρεί κατάλληλη για προϊστορική κατοίκηση, αποκαλεί τα τείχη της κυκλώπεια και τα ξεχωρίζει από τα τείχη των Πηγαδιών και της Βρυκούντας με την επιμελημένη τοιχοδομία. Τα τείχη της Αρκεσείας είναι χτισμένα από μεγάλους ογκόλιθους περίπου τετραγωνισμένους στις δύο όψεις και με μικρότερες πέτρες στα ενδιάμεσα κενά. Ο Dawkins μάζεψε από την ακρόπολη ένα μικρό τριγωνικό πυριτόλιθο αιχμηρό στη μια πλευρά [82]. Οι Hope Simpson και Lazenby [83] στην πρώτη τους επίσκεψη στην περιοχή μάζεψαν 2-3 πιθανά μυκηναϊκά όστρακα και 5-6 φολίδες οψιανού. Οι δύο ερευνητές θεώρησαν την περιοχή κατάλληλη για μυκηναϊκό οικισμό, καθώς ελέγχει μια αρκετά εκτεταμένη και εύφορη περιοχή. Περιγράφοντας τα τείχη, εκφράζουν την άποψη ότι θα μπορούσαν να θεωρηθούν κυκλώπειας κατασκευής και αναφέρουν ότι ένα χιλιόμετρο ανατολικά από την ακρόπολη και στη δεξιά πλευρά του δρόμου από την Αρκάσα στις Μενετές εντόπισαν λαξευμένους βράχους που έχουν τη μορφή θολωτών τάφων, όπως αυτοί

80. Εμμ. Μανωλακάκης 1886, σ. 64.
81. R. M. Dawkins 1902-3, σ. 201-202.
82. Ό.π., σ. 202.
83. R. Hope Simpson - J. F. Lazenby 1962, σ. 162.

της Βρυκούντας [84]. Στη δεύτερη επίσκεψή τους οι ίδιοι ερευνητές [85] μάζεψαν επιφανειακά όστρακα και ανάμεσά τους επίπεδες λαβές από μεγάλα αγγεία με πορτοκαλόχρωμα πυριτολιθικά χαλίκια στον πηλό τους, που ίσως ανήκουν στην εποχή του χαλκού. Σε επιφανειακή έρευνα της Επιμελήτριας Αρχαιοτήτων Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια το φθινόπωρο του 1974 βρέθηκε θραύσμα νισυριακού οψιανού. Τέλος, σε επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήσαμε με τον Επιμελητή Αδ. Σάμψων την ίδια εποχή που έγινε η ανασκαφή στις Βωνιές, βρέθηκαν οψιανοί Μήλου και Νισύρου, εργαλεία από πυριτόλιθο και όστρακα από χοντρόκοκκο πηλό (πιθανότατα της εποχής του χαλκού).

Όπως είναι φανερό κάποιες ενδείξεις για κατοίκηση της περιοχής στην εποχή του χαλκού υπάρχουν, πράγμα που ενισχύεται άλλωστε και από την παράδοση. Η Αρκέσεια ήταν γνωστή ως μία από τις τέσσερις πόλεις της Καρπάθου. Οι άλλες τρεις ήταν το Ποτίδαιον, η Βρυκούς και η Νίσυρος. Οι τρεις απ' αυτές, Αρκέσεια, Ποτίδαιον και Βρυκούς, έχουν ταυτιστεί και έχουν εντοπιστεί σ' αυτές ίχνη κατοίκησης την εποχή του χαλκού. Για την τέταρτη, τη Νίσυρο, εκφράζονται επιφυλάξεις. Το Ποτίδαιον [86] (σήμερα Ποσείδιον) ταυτίστηκε με την ακρόπολη στην πρωτεύουσα του νησιού Πηγάδια (σήμερα Κάρπαθο), όπου διατηρήθηκε τμήμα της οχύρωσης, που με κάποια επιφύλαξη μπορεί να ονομαστεί κυκλώπειο [87]. Τα ευρήματα από την περιοχή γύρω από την ακρόπολη είναι πολύ ενδεικτικά [88], με σημαντικότερο ασφαλώς το θαλαμοειδή τάφο στην περιοχή Μακέλλι, που βρέθηκε το 1949 και δημοσιεύθηκε από τον Σ. Χαριτωνίδη [89]. Η Βρυκούς [90] (σήμερα Βρουκούντα), πλούσια σε μεταγενέστερα ευρήματα [91] (κλασικά και ελληνιστικά), έχει δώσει λιγότερες ενδείξεις προϊστορικής κατοίκησης [92]. Οι Hope Simpson και Lazenby περισυνέλεξαν από την περιοχή όστρακα που ανήκαν πιθανότατα σε μυκηναϊκή κύλικα, άλλα ίσως υστεροελλαδικά, και λεπίδες οψιανού. Τέτοιες λεπίδες βρέθηκαν ως κτερίσματα μέσα σε μεταγενέστερους (κλασικούς και ελληνιστικούς) τάφους. Τέλος, ο Έφορος Αρχαιοτήτων Γ. Παπαχριστοδούλου σε επίσκεψή του στην περιοχή μάζεψε πέλεκυ από μαύρη πυριτολιθική πέτρα. Η Νίσυρος [93] έχει ταυτιστεί με τη σημερινή Σαρία [94] (αρχαία Σάρο), αλλά η υπόθεση αυτή δεν έχει επιβεβαιωθεί και το εθνικό Νισύριος δεν αναφέρεται σε καμιά επιγραφή της Καρπάθου, ενώ αντίθετα υπάρχει το εθνικό Σάριοι [95]. Πάντως, από την περιοχή Παλάτια προέρχεται λίθινος πέλεκυς (βρίσκεται στο Μουσείο του Cambridge) και τρία ορειχάλκινα εργαλεία-όπλα, που ο W. Paton πρόσφερε το 1889 στο Βρετανικό Μουσείο [96]. Η Αρκέσεια [97] τέλος (σημε-

84. Ό.π., σ. 163.

85. Hope Simpson - Lazenby 1970, σ. 69.

86. Πτολεμαίος, έκδοση Müller, V, 2, Fr. Hiller von Gaertringen, IG Insularum XIII (1895), 158.

87. Hope Simpson - Lazenby 1962, σ. 159-160.

88. Εμμ. Μελάς 1979, σ. 140-153. Hope Simpson - Lazenby 1962, σ. 170 και 1970, σ. 68-69. Εμμ. Μελάς 1981, σ. 99-107.

89. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, Πίν. 12-26.

90. Γνωστή από δωρικό ψήφισμα, IG XIII, I, 994.

91. BCH 4 (1880), σ. 274. R. M. Dawkins 1902-3, σ. 204.

92. Hope Simpson - Lazenby 1962, σ. 162.

93. Στράβων, Γεωγραφικά, X, 5, 17.

94. L. Ross, Inselreisen III, 64. R. M. Dawkins 1902-3, σ. 235. Δωδεκανησιακά Χρονικά I (1973), σ. 230-237.

95. IG XIII, I, 1610-11. Ath. Trib. lists, I, 534.

96. JHS VII (1897), σ. 64-65. Annuario N.S. XXV-XXVI (1963-64), σ. 224.

97. Γνωστή από τους καταλόγους των φορολογουμένων υποτελών (CIA. I, 237, 239, 240, 256, 257, 261 και IG XIII, 257).

ρινή Αρκάσα), όπως αναφέρθηκε, έχει δώσει αρκετές ενδείξεις για κατοίκηση στην ύστερη εποχή του χαλκού, που επιβεβαιώθηκαν τώρα με την εύρεση του τάφου στις Βωνιές. Εκείνο που μένει τώρα είναι να εντοπιστεί η θέση που απλωνόταν ο οικισμός της εποχής αυτής.

Όπως έδειξε η μελέτη των ευρημάτων από τον τάφο, υπάρχουν πολλές σχέσεις και επιδράσεις από τη μινωική κεραμική και πολύ λιγότερες από τη μυκηναϊκή και τη ροδιακή. Αυτό εξηγείται και γεωγραφικά, γιατί η Κάρπαθος και η Κάσος ανήκουν μάλλον στην Κρήτη παρά στη Ρόδο [98]. Η κατάκτηση άλλωστε της Καρπάθου από τους Μινωίτες είναι βεβαιωμένη από την παράδοση [99], όπως είναι γνωστό ότι ο Μίνως, διώχνοντας τους παλιούς κατοίκους (Προέλληνες) από τα νησιά του Αιγαίου [100], εγκατέστησε εκεί εμπορεία για εκμετάλλευση και η Κάρπαθος λόγω της καλής γεωγραφικής της θέσης [101] μπορούσε να αποτελέσει ναυτική βάση των Μινωιτών για τα ταξίδια τους στην Ανατολία, Κύπρο και Αίγυπτο [102]. Η Κάρπαθος αποικίστηκε πολύ νωρίς από τους Κρήτες, ίσως στην παλαιοανακτορική εποχή [103]. Κατά τη νεοανακτορική όμως περίοδο οι μινωικές αποικίες σημειώνουν μεγάλη ανθηση και εξαπλώνονται μέχρι τη Συρία [104]. Τμήμα της μινωικής πόλης της Ρόδου σκάφτηκε από τους Ιταλούς στην περιοχή Τριάντα [105] και οι ανασκαφές που συνεχίζονται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου θα συμπληρώσουν την εικόνα για τις μινωικές αποικίες της εποχής αυτής στα νησιά. Είναι βέβαιο ότι μετά την καταστροφή της Κνωσού και την παρακμή των Μινωιτών εγκαταστάθηκαν στην Κάρπαθο Μυκηναίοι, όπως πιστοποιεί και η ιστορική παράδοση [106], αλλά, όπως αποδεικνύει η συνύπαρξη μινωικών και μυκηναϊκών στοιχείων στην κεραμική της Καρπάθου, η επιβολή του μυκηναϊκού στοιχείου έγινε ειρηνικά, αντίθετα από τη Ρόδο[107]. Στην Κάρπαθο, αντίθετα από άλλες περιοχές, οι μινωικές επιδράσεις παραμένουν ισχυρές τουλάχιστον μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Α 2 εποχή [108], όπως φαίνεται από τον τάφο στο Μακέλλι και επιβεβαιώνεται τώρα με το νέο τάφο στις Βωνιές. Και η ομάδα των ΥΕ ΙΙΙ Β αγγείων από το Διαφάνι της Καρπάθου περιέχει δύο που ίσως είναι μινωικά [109]. Μετά την καταστροφή της Κνωσού άλλωστε, η Ανατολική Κρήτη γνωρίζει μεγάλη ακμή [110] και η επίδραση που ασκεί στις ελεγχόμενες πρώτα από την Κνωσό αποικίες είναι πολύ έντονη, κυρίως μάλιστα στην Κάρπαθο που βρίσκεται πολύ κοντά της. Η σχέση αυτή [111], που φτάνει μέχρι συμμαχία ενάντια στην Κνωσό [112], φαίνεται στην κεραμική από το Μακέλλι [113] και επιβεβαιώνεται τώρα με τα ευρήματα από τις Βωνιές.

98. J. Myres, Geographical History in Greek lands, Oxford 1953, σ. 280.
99. Διόδωρος, 5.54, 4.
100. Θουκυδίδης Ι.4 και 8. Ηρόδοτος Ι.171. Διόδωρος 5.54 και 58.
101. A. Furumark 1950, σ. 50.
102. H. L. Lorimer, Homer and the monuments, London 1950, σ. 60. A. Furumark 1950, σ. 201.
103. C. Renfrew 1972, σ. 348. Κυπριακαί Σπουδαί 23 (1959), σ. 5.
104. Στ. Αλεξίου 1964, σ. 33-34.
105. G. Monaco 1941, σ. 41. A. Furumark 1950, σ. 50.
106. Θουκυδίδης Ι.4.
107. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, σ. 75.
108. Ό.π., σ. 32-76. BSA LXV (1970), σ. 69. M. Popham 1970, σ. 88 και 94-95.
109. Hope Simpson - Lazenby 1970, σ. 161. E. J. Forsdyke 1925, A971-A977. A. Furumark 1941A, σ. 67F. A. Furumark 1941, 55, N8, 72F και 181, N11.
110. J. D. S. Pendlebury 1939, σ. 241. A. Furumark 1950, σ. 265. A. Furumark 1941A, σ. 104.
111. H. L. Lorimer, ό.π., σ. 24 και 61.
112. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, σ. 76, υποσημ. 39.
113. Ό.π., σ. 33, υποσημ. 3.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ - ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ

Όπως φαίνεται από την επιμέρους χρονολόγηση κάθε αγγείου στον κατάλογο που ακολουθεί, ο τάφος καλύπτει ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, που αρχίζει από την ΥΜ ΙΙΙ Α 1 περίοδο και φτάνει μέχρι τη μεταβατική ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β (1425-1300, σύμφωνα με την απόλυτη χρονολόγηση του Furumark) [114], όπως άλλωστε και ο τάφος στο Μακέλλι [115].

Πιο συγκεκριμένα, δύο αγγεία μπορούν με αρκετή πιθανότητα να τοποθετηθούν στην ΥΜ ΙΙΙ Α 1 (9 και 22), 15 στην ΙΙΙ Α 1/2 (5, 8, 11, 12, 31, 23, 25, 32, 33, 36, 40, 45, 46, 48, 49), 19 στην ΙΙΙ Α 2 (2, 3, 6, 13, 14, 15, 21, 24, 28, 29, 30, 34, 35, 37, 38, 42, 43, 44, 50) και 9 στην ΙΙΙ Α 2-ΙΙΙ Β (4, 7, 16, 18, 19, 20, 26, 39, 41). Τα υπόλοιπα είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με σχετική ασφάλεια. Για τα αγγεία της τελευταίας φάσης του τάφου πρέπει να σημειωθεί ότι όλα συνόδευαν την τελευταία ταφή στη λάρνακα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΒΩΝΙΕΣ

Χρονολογικές φάσεις	Ψευδόστομοι	Πρόχοι Προχοΐδια	Κύπελλα	Κύλικες	Κρατήρες	Χρηστικά αγγεία	Τρίωτος πιθαμμφορέας	Πυξίδα με κάλυμμα	Πυξίδα-ασκός	Μικρός όμφαλος
ΥΜ ΙΙΙ Α 1	1					1				
ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2	3	1	6	4			1			
ΥΜ ΙΙΙ Α 2	5	2	5	2	4				1	
ΥΜ ΙΙΙ Α 2-Β	2	5	1					1		
Αβέβαιη χρονολογία			1			4				1

Ως προς την προέλευση των αγγείων παρατηρούνται τα εξής: Τα παλιότερα αγγεία της ΥΜ ΙΙΙ Α 1 φάσης έχουν σαφώς μινωική επίδραση, τα αγγεία της ΥΜ ΙΙΙ Α 1/2 έχουν σε γενικές γραμμές ανάμεικτα μινωικά και μυκηναϊκά στοιχεία και πολλά απ' αυτά σχέση με τη μυκηναϊκή κεραμική της Ρόδου, οπότε επιβεβαιώνεται όπως και στο Μακέλλι η επαφή Καρπάθου-Ρόδου [116] στα τέλη της ΙΙΙ Α 1 ή αρχές της ΙΙΙ Α 2. Πολλά από τα αγγεία της φάσης αυτής μπορούν να χαρακτηριστούν μινωικά με στοιχεία από ανατολική κεραμική, κυρίως της Κύπρου και της Συρίας. Η ΥΜ ΙΙΙ Α 2 φάση περιλαμβάνει αγγεία με ανάμεικτα μινωικά και μυκηναϊκά χαρακτηριστικά με πολλές επιδράσεις από την Ανατολική Κρήτη, που την εποχή αυτή γνωρίζει μεγάλη ακμή [117]. Ίσως την εποχή αυτή διαμορφώθηκε στην Κάρπαθο μια ιδιότυπη μυκηναϊκή κεραμική με αφομοίωση πολλών μινωικών στοιχείων [118].

114. A. Furumark 1941A, σ. 115 και 109.
115. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, σ. 74-75.
116. Ό.π., σ. 75.
117. Βλ. υποσημ. 37.
118. Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62, σ. 76.

Τέλος, ανάμειξη μινωικών και μυκηναϊκών στοιχείων παρατηρείται και στην τελευταία φάση του τάφου με έντονη επιβίωση της μινωικής επίδρασης, όπως δείχνει άλλωστε και η χρήση της λάρνακας.

Παρά την έντονη επίδραση της μινωικής κεραμικής, τα αγγεία από τις Βωνιές δεν μπορούν να χαρακτηριστούν με βεβαιότητα μινωικά. Τόσο ο πηλός όσο και η διακόσμηση, που πολλές φορές είναι πρόχειρη και άτεχνη, μαρτυρούν μάλλον κάποιο τοπικό επαρχιακό εργαστήριο [119]. Ίσως πάλι να ανήκουν σ' ένα από τα επαρχιακά εργαστήρια που ακμάζουν στην Κρήτη μετά την καταστροφή των ανακτόρων. Η ομοιότητα των περισσοτέρων με αγγεία από το Παλαίκαστρο ίσως τα τοποθετούν πλησιέστερα στο εργαστήριο, αυτό που ακμάζει από την YM III A μέχρι την YM III C [120].

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Στ. Αλεξίου 1964	Μινωικός πολιτισμός, α΄ έκδοση, 1964.
Στ. Αλεξίου 1967	Υστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού (Κατσαμπάς), Αθήναι 1967,
P. Åstrom 1972	The late Cypriote Bronze age architecture and pottery, The Swedish Cyprus Expedition, IV, Ic, Lund 1972.
C. W. Blegen 1937	Prosymna, The Helladic settlement preceding the Argive Heraeum, Cambridge 1937.
C. W. Blegen - M. Rawson 1966	The Palace of Nestor in Western Messenia, 1966.
R. C. Bosanquet 1901-2	Excavations at Palaikastro I, BSA 7 (1901-2), σ. 286-316.
R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins 1902-3	Excavations at Palaikastro II, BSA 9 (1902-3), σ. 274-387.
R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins - C. H. Hawes 1904-5	Excavations at Palaikastro IV, BSA 11 (1904-5), σ. 258-308.
R. C. Bosanquet - R. M. Dawkins 1923	The unpublished objects from the Palaikastro excavations 1902-1906, BSA, supplementary paper I, London 1923.
H. Boyd - C. Hawes 1908	Gournia, Vassiliki and other Prehistoric sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete, American Exploration Society, Philadelphia 1908.
Y. Boysal 1969	Katalog der Vasen im Museum in Bodrum, I, Mykenisch-Geometrisch, Ankara 1969.
R. M. Dawkins 1902-3	Notes from Karpathos, BSA 9 (1902-3), σ. 176-210.
R. M. Dawkins 1903-4	Excavations at Palaikastro III, BSA 10 (1903-4), σ. 192-226.
R. M. Dawkins 1905-6	Excavations at Palaikastro V, BSA 12 (1905-6), σ. 1-8.
J. Deshayes 1966	Argos, Les fouilles de la Deiras, Paris 1966.
P. Dikaios 1969-71	Enkomi excavations 1948-1958, Mainz 1969-71.
A. J. Evans 1906	The Prehistoric tombs at Knossos, Archaeologia LIX (1906).
A. J. Evans 1921-35	The Palace of Minos, a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilisation as illustrated by the discoveries at Knossos, I-IV, London 1921-35.
E. J. Forsdyke 1925	Prehistoric Aegean pottery, British Museum Catalogue of Greek and Etruscan vases, I, I, London 1925.
E. French 1965	Late Helladic III A 2 pottery from Mycenae, BSA 60 (1965), σ. 159-202.
E. French 1966	A group of Late Helladic III B pottery from Mycenae, BSA 61 (1966), σ. 216-238.
O. Frödin - A. Persson 1938	Asine, Stockholm 1938.
A. Furtwängler - G. Löschke 1886	Mykenische Vasen, Berlin 1886.

119. Ό.π., σ. 75-76 και A. Furumark 1950, σ. 200.

120. A. Kanta 1980, σ. 289 (The Palaikastro Workshop). Bosanquet - Dawkins 1923. BSA 65 (1970), σ. 248-315.

A. Furumark 1941 — The Mycenaean pottery, Analysis and classification, Stockholm 1941.
A. Furumark 1941A — The chronology of Mycenaean pottery, Stockholm 1941.
A. Furumark 1950 — The settlement at Ialysos and Aegean Prehistory 1550-1400 B.C., Opuscula Archaeologica VI (1950), σ. 150-271.

Σερ. Χαριτωνίδης 1961-62 — Θαλαμοειδής τάφος Καρπάθου, ΑΔ 17 (1961-62): Μελέται, σ. 32-76.
M. S. Hood - G. Huxley 1958-59 — Clay larnakes, BSA 53-54 (1958-59), σ. 227-232.
R. Hope Simpson - J. F. Lazenby 1962 — Notes from the Dodecanese I, BSA 57 (1962), σ. 154-175.
R. Hope Simpson - J. F. Lazenby 1970 — Notes from the Dodecanese II, BSA 65 (1970), σ. 47-77.
R. Hope Simpson - J. F. Lazenby 1973 — Notes from the Dodecanese III, BSA 68 (1973), σ. 127-179.
Σπ. Ιακωβίδης 1969-70 — Περατή, Το νεκροταφείον, Α-Γ, Αθήναι 1969-1970.
S. Immerwahr 1971 — The Neolithic and Bronze Ages, The Athenian Agora, XIII (1971).
G. Jacopi 1930-31 — Nuovi scavi della necropoli micenea di Jaliso, Annuario XIII-XIV (1930-31), σ. 253-345.

A. Kanta 1980 — The Late Minoan III period in Crete, A survey of sites, pottery and their distribution, SIMA 1980.

A. Maiuri 1923-24 — Jalisos, Scavi della Missione Archeologica Italiana a Rodi, Annuario VI-VII (1923-24), σ. 83-341.

Εμμ. Μανωλακάκης 1886 — Καρπαθιακά, 1886.
S. Marinatos - M. Hirmer 1960 — Crete and Mycenae, London 1960.
Fr. Matz 1951 — Forschungen auf Kreta 1942, Berlin 1951.
K. Mavriyiannaki 1972 — Recherches sur les larnakes minoennes de la Crète Occidentale, Incunabula Graeca, LIV, Roma 1972.

Εμμ. Μελάς 1979 — Η εποχή του χαλκού στην Κάρπαθο, Καρπαθιακαί Μελέται Α΄ (1979), σ. 131-192.

Εμμ. Μελάς 1981 — Νέα στοιχεία για τη μινωική αποίκηση της Καρπάθου, Καρπαθιακαι Μελέται Β΄ (1981), σ. 99-161.

G. Monaco 1941 — Scavi nella zona micenea di Jaliso (1935-36), Clara Rhodos X (1941), σ. 41-180.

L. Morricone 1965-66 — Eleona e Langada, sepolcreti della tarda età del bronzo a Coo, Annuario N.S. XXVII-XXVIII (1965-66), σ. 5-311.

L. Morricone 1972-73 — Coo - Scavi e scoperte nel «Seraglio» e in località minori (1935-43), Annuario N.S. XXXIV-XXXV (1972-73), σ. 139-396.

Γ. Μυλωνάς 1975 — Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος, Α-Γ (1975).
J. D. S. Pendlebury 1939 — The archaeology of Crete, London 1939.
M. Popham 1964 — The last days of the Palace at Knossos, Complete vases of the Late Minoan III B period, SIMA V (1964).

M. Popham 1965 — Some Late Minoan pottery from Crete, BSA 60 (1965), σ. 316-342.
M. Popham 1967 — Late Minoan pottery, A summary, BSA 62 (1967), σ. 337-351.
M. Popham 1969 — The Late Minoan goblet and kylix, BSA 64 (1969), σ. 299-304.
M. Popham 1970 — The destruction of the Palace at Knossos, SIMA XII (1970).
M. Popham 1970A — Late Minoan III B pottery from Knossos, BSA 65 (1970), σ. 195-202.
C. Renfrew 1972 — The emergence of civilisation, The Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C., London 1972.

B. Rutkowski 1968 — The origin of the Minoan coffin, BSA 63 (1968), σ. 219-227.
F. Schachermeyr 1979 — Kreta zur Zeit der Wanderungen von Ausgang der minoischen Ära bis zur Dorisierung der Inseln, Wien 1979.

C. Schaeffer 1949 — Ugaritika II, nouvelles études relatives aux découvertes de Ras Shamra, Paris 1949.

F. H. Stubbings 1951 — Mycenaean pottery from the Levant, Cambridge 1951.
I. Tzedakis 1969 — L'atelier céramique postpalatial à Kydonia, BCH 93 (1969), σ. 396-418.
A. J. Wace 1921-23 — Excavations at Mycenae, BSA 25 (1921-23).
H. B. Walters 1912 — Cypriote, Italian and Etruscan pottery, British Museum Catalogue of Greek and Etruscan vases, II, London 1912.

C. Zervos 1956 — L'art de la Crète Néolithique et Minoenne, Paris 1956.

ΑΤΤΗΣ ΚΑΙ ΖΩΔΙΑΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΣΕ ΛΥΧΝΑΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ[1]

(Σχέδ. 1· Πίν. 84-87)

Ο οικοδομικός οργασμός που παρατηρήθηκε στην Πάτρα τα τελευταία χρόνια, και ιδιαίτερα μετά το 1970, είχε ως αποτέλεσμα τη διενέργεια πολλών σωστικών ανασκαφών από την ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και τον πλουτισμό του Μουσείου της Πάτρας με αξιόλογα κινητά ευρήματα[2]. Ξεχωριστή θέση ανάμεσα σ' αυτά κατέχουν τα ρωμαϊκά λυχνάρια για το πλήθος και την ποικιλία τους. Τα περισσότερα ανήκουν στο κορινθιακό εργαστήριο και ακολουθούν τα λυχνάρια από την Αττική, τη Βόρεια Αφρική και την Ιταλία.

Τα κορινθιακά λυχνάρια έχουν παραστάσεις από το συνηθισμένο θεματολόγιο[3]. Ξεχωρίσαμε τρία από αυτά, που βρέθηκαν το 1973 στο οικόπεδο Κορίνθου - Κανάρη 54[4], για το εικονογραφικό τους ενδιαφέρον. Τα δύο έχουν στο δίσκο τους παράσταση με τον Άττη - βοσκό και το τρίτο τμήμα της ουράνιας σφαίρας με τον Ήλιο, τη Σελήνη και το ζωδιακό κύκλο. Μαζί με αυτά εξετάζεται και ένα θραύσμα λυχναριού από άγνωστο οικόπεδο της Πάτρας με παράσταση του Άττη.

1. Αριθ. ευρ. 147

Μεγάλο λυχνάρι, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένο σε τμήματα της μύξας, του ώμου[5], του δίσκου και της βάσης (Πίν. 84 α).

1. Θα ήθελα και από εδώ να ευχαριστήσω τον Έφορο Αρχαιοτήτων και Προϊστάμενο της ΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ιωάννη Παπαποστόλου για την παραχώρηση της δημοσίευσης των λυχναριών αυτών, που προέρχονται από δική του ανασκαφή, και για τις χρήσιμες συμβουλές και υποδείξεις. Για τη βοήθειά τους ευχαριστώ επίσης την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λίλα Μαραγκού, την Έφορο Αρχαιοτήτων Ήώ Ζερβουδάκη και την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ιφιγ. Δεκουλάκου.

Για τις διορθώσεις στην αγγλική περίληψη ευχαριστώ τη συνάδελφο Όλγα Παλαγγιά.

Τα σχέδια οφείλονται στη σχεδιάστρια του Μουσείου Πατρών Μαρία Πετροπούλου-Φιλιπποπούλου.

Οι φωτογραφίες των Πίν. 84-85 β είχαν γίνει από τό Σπύρο Τσαβδάρογλου. Η φωτογραφία του Πίν. 85 γ είναι του Μουσείου Πατρών (φωτογράφηση Στρατηγόπουλου) και των Πιν. 86 α-γ του Μουσείου Μπενάκη.

2. Σχετικά με τις σωστικές ανασκαφές της Πάτρας βλ. τα Χρονικά του ΑΔ, κυρίως από το 1970 κ.ε.

3. Revue Archéologique 1927, σ. 233-263 και O. Broneer, Corinth IV, II, Terracotta Lamps, 1930, σ. 99 κ.ε. (στο εξής: Broneer).

4. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 351, Πίν. 218 δ-στ.

5. Την επίπεδη, κυρτή ή κοίλη ταινία που περιβάλλει το δίσκο του λυχναριού οι Ρωμαίοι ονόμαζαν «margo» (H. B. Walters, Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum, London 1914, σ. XIII. Στο εξής Walters). Οι Άγγλοι και οι Αμερικανοί αρχαιολόγοι ονομάζουν «rim» (Walters, σ. XIII και J. Perlzweig, Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora VII, σ. 7. Στο εξής Perlzweig). Οι Γάλλοι «bordure» (Ph. Bruneau, Lampes Corinthiennes, BCH 1971, σ. 442 κ.ε. Στο εξής Bruneau). Οι Ιταλοί «spalia» (Elda Joly, Lucerne del Museo di Sabratha, Roma 1974, σ. 19 κ.ε. Στο εξής Joly). Τέλος, οι

Μήκος 0,187, διάμ. δίσκου 0,152, ύψος με τη λαβή 0,083 μ. και ως τον ώμο 0,047 μ. Πηλός κιτρινωπός με υπόλευκο επίχρισμα.

Τύπος Broneer XXVII E [6].

Η μύξα είναι μαυρισμένη από την αιθάλη. Η λαβή κάθετη, τετράγωνης τομής, με δύο οπές (διάμ. 0,015 και 0,01 μ.). Στην πάνω επιφάνεια φέρει τρεις αυλακώσεις, που στο κατώτερο τμήμα τους, εκεί που η λαβή ενώνεται με τη βάση του λυχναριού, διακόπτονται από τρεις όμοιες οριζόντιες. Η βάση, επίπεδη, στρογγυλή (διαμ. 0,076 μ.), ορίζεται από δύο ομόκεντρες κυκλικές αυλακώσεις. Σώζονται τέσσερα έντυπα γράμματα από το όνομα του τεχνίτη: *ΜΕΚ[. .]Υ* (Πίν. 84 β).

Τα ονόματα των τεχνιτών τα συναντάμε συνηθέστερα στη γενική. Ώστε μπορούμε με ασφάλεια πριν από το *Υ* να θέσουμε το *Ο*. Η ρίζα *ΜΕΚ-* είναι άγνωστη, τόσο στην ελληνική όσο και στη λατινική γλώσσα. Γνωρίζουμε όμως ότι μια από τις φυλές της Ρώμης λεγόταν Maecia. Ο καταγόμενος από αυτή Maecius και ελληνικά Μαίκιος. Πραγματικά, τα ονόματα Maecius και Maecia τα συναντάμε σε επιγραφές της Κορίνθου [7], ενώ το Μαίκιος το βρίσκουμε σε διάφορες επιγραφές, όπως σε μια από την Τεγέα, όπου αναφέρεται κάποιος Μαίκιος Φαίδρος [8]. Σε ένα κορινθιακό λυχνάρι που δημοσιεύει ο Broneer [9], του τύπου XXVII, δηλ. του ίδιου τύπου με το δικό μας αλλά άλλης ομάδας, βρίσκουμε στη βάση το όνομα *ΜΑΙΚΙ[ΟΥ]*. Επειδή στο λυχνάρι 1 το κενό που απομένει για να συμπληρωθεί παίρνει ένα γράμμα ακόμη, μπορούμε να συμπληρώσουμε το όνομα *ΜΕΚ[ΙΟ]Υ*. Πρόκειται για διαφορετικό τύπο του ίδιου ονόματος. Η μορφή των γραμμάτων και στα δύο λυχνάρια είναι όμοια. Αυτό όμως δεν είναι αρκετό για ν' αποδοθούν και τα δύο λυχνάρια στον ίδιο τεχνίτη, δεδομένου ότι είναι ελάχιστα τα λυχνάρια που έχουν βρεθεί με την υπογραφή του. Τελευταία βρέθηκαν στην Πάτρα ορισμένα όστρακα με το όνομά του. Για τον ίδιο λόγο δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για αντιγραφέα. Ίσως ανήκουν στο ίδιο εργαστήριο, του οποίου ιδιοκτήτης είναι ο Μαίκιος, αλλά έχουν βγει από διαφορετικούς τεχνίτες, οι οποίοι και έθεσαν την υπογραφή του. Την εποχή στην οποία ανήκουν και τα δύο λυχνάρια (τέλος 2ου - πρώτο μισό 3ου αι. μ.Χ., όπως θα δούμε παρακάτω) το *ΑΙ* έχει μετατραπεί στο ομόηχό του *Ε*.

Ο δίσκος περιβάλλεται από πλατύ επίπεδο ώμο, που κοσμείται με τέσσερις κυματοειδείς βλαστούς. Οι δύο ξεκινούν από τη λαβή και φθάνουν ως τα δύο γεφύρια στο κέντρο του ώμου [10], ενώ οι άλλοι δύο ξεκινούν από τα γεφύρια και καταλήγουν δεξιά και αριστε-

Γερμανοί «Schulter» (G. Heres, Die römischen Bildlampen der Berliner Sammlung, Berlin 1972, σ. 9 κ.ε. Στο εξής Heres). Τον τελευταίο όρο προτιμήσαμε εδώ, γιατί βρίσκεται σε αντιστοιχία με τον όρο που χρησιμοποιούμε στα άλλα αγγεία.

6. O. Broneer, Isthmia III, Terracotta Lamps, Princeton, N. Jersey 1977, σ. 70 (στο εξής Isthmia).

7. Corinth VIII, 3 επιγραφή 321 Maecia, 424 L. Maecius και ακόμη βλ. τις 264, 424 και σ. 128. Από την Πάτρα προέρχεται ρωμαϊκή επιγραφή, αριθ. ευρ. 1425, που σώζει επίσης το όνομα Maec[-.

8. IG V², Βερολίνο 1933, σ. 59, αριθ. επιγραφής 302.

9. Broneer, λυχνάρι 750, εικ. 1130, πίν. XXXI. Σχετικά με το λυχνάρι αυτό βλ. και SEG II 1 (1930), σ. 28, αριθ. 221, στ. 32.

10. Γάλλοι αρχαιολόγοι τις δύο αυτές ορθογώνιες επιφάνειες που διακόπτουν, κυρίως στα κορινθιακά λυχνάρια, συμμετρικά στα δύο κέντρα τον ώμο, ονομάζουν «paneaux» (Bruneau, σ. 442). Οι Άγγλοι και οι Αμερικανοί «panels» (Perlzweig, σ. 8) ή «knobs» (Broneer, σ. 78). Οι Γερμανοί «Stege», γεφύρια (Heres, σ. 78). Οι Ιταλοί «piastrine» (L. Mercando, Lucerne greche e romane dell'antiquarium communale, Roma 1962, σ. 18). Προτιμήσαμε τον όρο «γεφύρια», γιατί πιστεύουμε ότι αποδίδει περισσότερο περιγραφικά τις δύο αυτές επιφάνειες. Και αυτό, γιατί σε ορισμένα λυχνάρια στη θέση του ώμου υπάρχει μια πλα-

ρά από τη μύξα. Από την κορυφή περίπου κάθε κύματος ξεκινά μικρότερος ελικοειδής βλαστός που καταλήγει σε τρεις πλαστικές κουκκίδες, όπως και ο ίδιος ο κυματοειδής βλαστός.

Στο δίσκο υπάρχει παράσταση του Άττη ως βοσκού, καθισμένου στο έδαφος, που κρατεί στο χέρι του την ποιμενική ράβδο, το pedum. Στο δίσκο υπάρχουν δύο οπές. Μία στρογγυλή (διαμ. 0,006 μ.) για την έγχυση του λαδιού και μία μικρότερη, σχεδόν ορθογώνια, κοντά στη μύξα, που χρησίμευε είτε για να μπαίνει αέρας μέσα στο λυχνάρι είτε για να βάζουν από εκεί κάποιο είδος βελόνας που βοηθούσε στη διευθέτηση της θρυαλλίδας ή του φλόμου [11].

Για την κατασκευή του λυχναριού χρησιμοποιήθηκε μήτρα, τεχνική με την οποία κατασκευάζονται όλα τα λυχνάρια της εποχής. Τα ελαττώματα του πηλού διορθώθηκαν κατόπιν με γλυφίδα.

2. Αριθ. ευρ. 1472

Είναι το μεγαλύτερο από τα λυχνάρια, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Λείπουν τμήματα του δίσκου και της μύξας και σημαντικό μέρος της βάσης. Συμπληρωμένο (Πίν. 84 γ).

Μήκος από τη λαβή ως τη συμπληρωμένη μύξα 0,245, διάμ. δίσκου 0,197, ύψος ως τον ώμο 0,057 και ως τη λαβή 0,102 μ. Πηλός ανοιχτός ερυθρός με λεπτό επίχρισμα από υπόλευκο πηλό. Μερικές κουκκίδες, που φαίνονται πάνω στον πηλό, οφείλονται στις οπές που δημιουργούνται στη γύψινη μήτρα, τη στιγμή που στεγνώνει ο γύψος [12].

Τύπος Broneer XXVII E.

Η λαβή κάθετη, ορθογώνιας τομής, με δύο οπές (διαμ. 0,017 και 0,011 μ.). Στην πάνω επιφάνεια φέρει τρεις κύριες αυλακώσεις στο κέντρο και από μία μικρότερη στα άκρα της λαβής. Η βάση, επίπεδη, στρογγυλή (διαμ. 0,105 μ.), ορίζεται από δύο ομόκεντρες κυκλικές αυλακώσεις. Δε σώθηκε το όνομα του τεχνίτη.

Η διακόσμηση του ώμου είναι σχεδόν όμοια με την αντίστοιχη του πρώτου λυχναριού. Οι διαφορές είναι ότι εδώ το δεξί γεφύρι φθάνει ως την εσωτερική αυλάκωση που περιβάλλει κυκλικά το δίσκο, όπως και η μύξα, σ' αντίθεση με τα γεφύρια του λυχναριού 1, που φθάνουν ως την εξωτερική, και το αριστερό γεφύρι του ίδιου του λυχναριού 2.

Στο δίσκο υπάρχει παράσταση του Άττη καθισμένου σε βράχο. Πάνω και δεξιά από το κέντρο του δίσκου υπάρχει η οπή για την έγχυση του λαδιού. Για την κατασκευή του λυχναριού 2 χρησιμοποιήθηκε η ίδια τεχνική με του λυχναριού 1.

3. Αριθ. ευρ. 3343

Πρόκειται για θραύσμα από το δίσκο μεγάλου λυχναριού (Πίν. 84 δ) [13]. Σώζει και τμήμα του ώμου.

Μέγιστη διάσταση 0,12 μ. Πηλός πορτοκαλόχρωμος.

τιά, κυκλική, κοίλη ταινία γύρω από το δίσκο, που δημιουργεί την εντύπωση «καναλιού». Σ' αυτή την περίπτωση οι δύο ορθογώνιες επιφάνειες μοιάζουν πραγματικά με γεφύρια.

11. Walters, σ. XIII.

12. Bruneau, σ. 442, 443.

13. Το όστρακο αυτό πιθανότατα προέρχεται από την ίδια ανασκαφή με τα άλλα τρία λυχνάρια που δημοσιεύονται εδώ. Γιατί το 1973 κανένα άλλο οικόπεδο δεν έδωσε λυχνάρια με παράσταση του Άττη και του τύπου XXVII E.

Τύπος Broneer XXVII E.

Στον ώμο του λυχναριού υπάρχει φυλλωτό κόσμημα. Στο δίσκο σώζεται το κεφάλι του Άττη καθισμένου κάτω από δέντρο.

4. Αριθ. ευρ. 1473

Είναι συγκολλημένο από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένο. Λείπουν αρκετά τμήματα του δίσκου, του ώμου, της μύξας και της βάσης (Π ί ν. 85 α).

Μήκος 0,192, διάμ. δίσκου 0,155, ύψος ως τον ώμο 0,043 και ως τη λαβή 0,078 μ. Πηλός ανοιχτός καστανός ως ανοιχτός ερυθρός, με λεπτό επίχρισμα υπόλευκου πηλού.

Τύπος Broneer XXVII E.

Η λαβή, κάθετη, ορθογώνιας τομής, με μία οπή μόνο (διαμ. 0,014 μ.), φέρει τρεις αυλακώσεις στο πάνω τμήμα της. Η μύξα προεξέχει ελαφρά. Η βάση (Π ί ν. 85 β), επίπεδη, στρογγυλή (διαμ. 0,083 μ.), ορίζεται από κυκλική αυλάκωση. Σώθηκαν το τελευταίο γράμμα και τμήμα από το προτελευταίο από το όνομα του τεχνίτη, δηλ. ... *ΟΥ*.

Ο ώμος του λυχναριού, πλατύς και επίπεδος, φέρει μικρούς ανάγλυφους βλαστούς που καταλήγουν σε τρία αμυγδαλόσχημα φύλλα. Οι βλαστοί, αλλού κυρτοί, αλλού ίσιοι, είναι στη σειρά ανά δύο, παράλληλοι και αντιθετικοί. Η διακόσμηση διακόπτεται από δύο γεφύρια, στη μέση της απόστασης λαβής-μύξας.

Στο δίσκο υπάρχει παράσταση του Ήλιου, της Σελήνης και του ζωδιακού κύκλου. Κάτω και δεξιά από το κέντρο υπάρχει η οπή για το λάδι.

Για την κατασκευή του λυχναριού χρησιμοποιήθηκε η ίδια τεχνική με αυτή των λυχναριών 1, 2 και 3.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ο πηλός και των τεσσάρων λυχναριών είναι λεπτός και ελαφρός με απόχρωση κιτρινωπή, ανοιχτή καστανή ή ανοιχτή ερυθρή, χαρακτηριστικά κορινθιακός κατά τους Siebert και Bruneau [14]. Όμως κατά τον πρώτο και τα αττικά λυχνάρια των αρχών του 3ου αι. μ.Χ., εποχή στην οποία ανήκουν και τα δικά μας, χρησιμοποιούν πηλό παρόμοιου χρώματος, κίτρινο ή υπόλευκο, λεπτό και ελαφρό, συγγενή προς τον κορινθιακό [15]. Εξάλλου, τα διακοσμητικά θέματα στους ώμους των λυχναριών είναι απλά φυτικά κοσμήματα, ελικοειδείς ή ίσιοι βλαστοί, σπάνια θέματα στα κορινθιακά, αλλά συνηθισμένα στα αττικά λυχνάρια της εποχής [16]. Ο Siebert πιστεύει ότι είναι εποχή ακμής των αττικών λυχναριών που μιμούνται κορινθιακά πρότυπα. Όμως η υπογραφή στο λυχνάρι 1, που ανήκει σε Κορίνθιο τεχνίτη, και το λεπτό επίχρισμα από υπόλευκο πηλό, που καλύπτει τα άλλα δύο, δείγμα του κορινθιακού εργαστηρίου [17], οδηγούν στην ένταξη των λυχναριών αυτών στο κορινθιακό εργαστήριο. Οπωσδήποτε, η εποχή αυτή παρουσιάζει ακόμη προβλήματα για τη διάκριση των αττικών από τα κορινθιακά λυχνάρια.

Έως σήμερα είναι γνωστά τρία κύρια εργαστήρια λυχναριών στον ελληνικό χώρο κατά

14. G. Siebert, Lampes corinthiennes et imitations au Musée National d'Athènes, BCH 1966, σ. 472. και 476 (στο εξής Siebert). Βλ. και Bruneau, σ. 442.

15. Siebert, σ. 481.

16. Perlzweig, σ. 23, λυχνάρι 707, σχέδ. 3, πίν. 51.

17. Broneer, σ. 90.

την εποχή αυτή. Της Κορίνθου, της Αθήνας και του Άργους [18]. Στις ως τώρα συστηματικές δημοσιεύσεις δεν εντοπίζονται άλλα εργαστήρια [19]. Βέβαια, είναι γνωστά και εργαστήρια αντιγραφής λυχναριών, όπως π.χ. της Σπάρτης [20]. Τα λυχνάρια του Άργους έχουν εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από τα δικά μας [21].

Ίσως είναι καιρός ν' αντιμετωπίσουμε την περίπτωση για την ύπαρξη και ενός άλλου εργαστηρίου, του εργαστηρίου της Πάτρας. Αν σκεφθούμε ότι η Πάτρα ήταν μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Ελλάδας κατά τους χρόνους εκείνους, πρώτο λιμάνι προς την Ιταλία και κατά συνέπεια προς τη Δυτική Ευρώπη, και με μεγάλο πληθυσμό, όπως αποδεικνύουν τόσο η έκταση που καταλάμβανε η πόλη, όσο και τα εκτεταμένα νεκροταφεία της, τότε κατανοούμε ότι οι ανάγκες της σε βιοτεχνικά είδη, όπως σε πήλινα και γυάλινα αγγεία, λυχνάρια κτλ., ήταν μεγάλες. Μας είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι μία πόλη με τέτοια ανάπτυξη θα ήταν υποχρεωμένη να εισάγει όλα αυτά τα αντικείμενα. Παράλληλα, το μεγάλο πλήθος των λυχναριών που έχουν έρθει στο φως κατά τις ανασκαφές της πόλης, μας αναγκάζει να θεωρήσουμε πολύ πιθανή την ύπαρξη του εργαστηρίου αυτού. Συστηματικές μελέτες προς την κατεύθυνση αυτή δεν έχουν γίνει ακόμη. Στην περιοχή της Πάτρας υπάρχει πηλός, τον οποίο χρησιμοποιούν οι σύγχρονοι κεραμείς της πόλης. Το χρώμα του πηλού είναι κιτρινωπό προς των λευκό, περίπου όμοιο με το χρώμα του πηλού της Κορίνθου. Ίσως μια συστηματικότερη δουλειά στο μέλλον αποδείξει την ύπαρξη ή όχι πατρινού εργαστηρίου.

Ενώ ετοιμαζόταν η μελέτη αυτή ήρθαν στο φως μερικά όστρακα λυχναριών με την υπογραφή *ΜΑΙΚΙΟΣ*. Επειδή αυτά συναντώνται σε μεγαλύτερη μέχρι στιγμής πυκνότητα στην Πάτρα, ίσως ο θεωρούμενος ως τεχνίτης της Κορίνθου Μαίκιος να είναι Πατρινός. Εξάλλου, πάρα πολλά είναι τα όστρακα από μεγάλα λυχνάρια, ενώ σώθηκαν και μερικά ολόκληρα λυχνάρια μεγάλου μεγέθους, τα περισσότερα μέχρι στιγμής από όσα έχουν βρεθεί στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Μήπως λοιπόν ο Μαίκιος είναι Πατρινός; Μήπως τα μεγάλα λυχνάρια παράγονταν στην Πάτρα και από εκεί εξάγονταν στην υπόλοιπη Ελλάδα; Πιστεύουμε πως αυτό πρέπει να συμβαίνει. Πριν όμως εντοπιστεί το εργαστήριο που τα παρήγε, δεν μπορεί ν' αποδειχθεί η υπόθεση.

Πρόβλημα παραμένει ακόμη αν οι υπογραφές που βρίσκονται στα λυχνάρια ανήκουν στον τεχνίτη που τα έφτιαξε ή στο εργαστήρι που εργαζόταν ο τεχνίτης. Πιο συγκεκριμένα, αν κάθε τεχνίτης είναι ταυτόχρονα και παραγωγός· ή αν πολλοί τεχνίτες εργάζονταν για τον ίδιο παραγωγό-βιοτέχνη. Η δεύτερη υπόθεση φαίνεται πιθανότερη για τους εξής λόγους: α) επειδή τα λυχνάρια, ως βιοτεχνικά προϊόντα, εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες, θα ήταν αδύνατο να υπάρχουν συγχρόνως εκατοντάδες βιοτέχνες που θα παρήγαν το ίδιο αντικείμενο και β) ένας τεχνίτης-βιοτέχνης δε θα είχε τη δυνατότητα να κάνει τόσο μεγάλες εξαγωγές. Ίσως στην πραγματικότητα, τόσο στην Αθήνα όσο και στην Κόρινθο (και πιθανώς και στην Πάτρα), υπήρχαν τρία τέσσερα μεγάλα εργαστήρια, που το καθένα χρησιμοποιούσε πολλούς τεχνίτες-κεραμείς. Βέβαια, αν αυτό συμβαίνει, τότε πρέπει να εξετασθεί η μορφή της εργασίας που παρείχαν οι τεχνίτες. Και εδώ δύο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Ή ότι οι τεχνίτες ήταν συνιδιοκτήτες του εργαστηρίου και υπέγραφαν με το δικό τους όνομα τα λυχνάρια είτε εργάζονταν για κάποιο συγκεκριμένο βιοτέχνη, το όνομα του οποίου έθεταν κάτω από τα λυχνάρια. Πιθανόν το κάθε εργαστήρι να είχε τα δικά του σταθερά θέματα-πρό-

18. Anne Bovon, Lampes d' Argos, Études Péloponnésiennes V, σ. 3 και 4, 13, 45.
19. Delos XXVI, Les lampes, Paris 1965 και FdD V (1908), σ. 164 κ.ε.
20. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 144-145.
21. Anne Bovon, ό.π., σ. 3, 4, 13, 45.

τυπα, τα οποία ήταν υποχρεωμένοι οι τεχνίτες να αναπαράγουν. Σ' αυτή την περίπτωση και σε συνδυασμό με την πρώτη υπόθεση μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις πολλές «παραλλαγές» στο ίδιο θέμα και τις πολλές «αντιγραφές» λυχναριών. Σε συνδυασμό με τη δεύτερη υπόθεση μπορούμε να ερμηνεύσουμε τα ορθογραφικά λάθη που παρατηρούνται στην απόδοση των ίδιων ονομάτων, όπως εδώ με το όνομα Μαίκιος και Μέκιος. Βέβαια, αν θεωρήσουμε ότι τα εργαστήρια λυχναριών ήταν οργανωμένα κατά τα εργαστήρια των αρρετινών αγγείων, όπου υπάρχει ένας ιδιοκτήτης και πολλοί τεχνίτες, θα καταλήξουμε στην αποδοχή της δεύτερης υπόθεσης. Στα αρρετινά όμως πολλές φορές υπογράφουν και οι διάφοροι τεχνίτες ή συνυπάρχει το όνομα του τεχνίτη μ' αυτό του εργαστηρίου [22]. Το ότι τα περισσότερα λυχνάρια έχουν το όνομα στη γενική, είναι ενισχυτικό της άποψης ότι τίθεται το όνομα του εργαστηρίου, κατ' αναλογία προς τ' αρρετινά, ex officina του τάδε. Όταν όμως υπάρχουν ονόματα στην ονομαστική, τότε ασφαλώς σημαίνουν τον τεχνίτη, δηλαδή ο τάδε κατασκεύασε [23].

Βέβαια όλα αυτά δεν μπορούν ν' αποδειχθούν προς το παρόν. Βοηθούν στην κατανόηση των διάφορων προβλημάτων, αλλά μόνο αν βρεθεί συγκεκριμένο εργαστήριο σε ανασκαφή που ν' αποδεικνύει όλα αυτά θα λυθεί το πρόβλημα.

Το συνηθισμένο μήκος των ρωμαϊκών λυχναριών είναι 0,08-0,09 μ. ή δυόμισι με τρεις φορές το ύψος τους [24]. Τα λυχνάρια της Πάτρας έχουν μεγάλες διαστάσεις και το μήκος τους κυμαίνεται από 0,187-0,245 μ., ενώ από λυχνάρι παρόμοιων διαστάσεων προέρχεται και το όστρακο του λυχναριού αριθ. 3.

Τα λυχνάρια, σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά τους, κατατάσσονται στην ομάδα C του τύπου XXVII (τέλη 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ. του Broneer) [25]. Στο τελευταίο βιβλίο του για τα λυχνάρια που προέρχονται από την Ισθμία, ο Broneer τα μεγάλα λυχνάρια τα κατατάσσει σε μια νέα ομάδα του τύπου XXVII, την ομάδα E [26].

Η ανασκαφή, στην οποία βρέθηκαν τα λυχνάρια αριθ. 1, 2 και 4, έφερε στο φως τμήματα δύο ρωμαϊκών σπιτιών πολυτελούς κατασκευής. Η καταστροφή των σπιτιών αυτών τοποθετείται στο πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ., όπως συμπεραίνουμε από τα νομίσματα και τα κεραμικά ευρήματα. Οι εξωτερικές μαρτυρίες συμφωνούν επομένως με τη χρονολόγηση που δίνει ο Broneer.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ - ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Λυχνάρι 1

Η κεντρική παράσταση του δίσκου περιβάλλεται από διπλή αυλάκωση που αφήνει ανάμεσα κυρτή πλαστική ταινία. Παριστάνεται ο Άττης ως βοσκός σε νεαρή ηλικία [27], καθι-

22. Catherine Johns, Arretine and Samian Pottery, London 1971, σ. 15-17.

23. Broneer, σ. 96.

24. Bruneau, σ. 442.

23. Broneer, σ. 90-91 και Bruneau, σ. 443.

26. Isthmia III, σ. 70.

27. Το όνομα Άττης δεν είναι ελληνικό. Άλλοι προτιμούν τη γραφή Άττις-Άττιδος και άλλοι Άττης-ου. Προτιμούμε τη γραφή Άττης που χρησιμοποιεί και ο Παυσανίας στα «Αχαϊκά» του. Για την ετυμολογία της λέξης βλ. Αρνόβιου, ADV, Nat. V, 6 και H. Herding, Attis, seine Mythen und sein Kult, Giessen 1903, σ. 9.

Για το μύθο του Άττη και τις παραστάσεις του στην ελληνική και ρωμαϊκή τέχνη, θεμελιώδες είναι το βιβλίο του M. J. Vermaseren, The Legend of Attis in Greek and Roman Art, Leiden 1966 (στο εξής Vermaseren). Παραστάσεις του Άττη σε λυχνάρια δεν είναι σπάνιες. Βλ. Vermaseren, πίν. XIII, XIX, XX, XXV και Bruneau, σ. 483 κ.ε. Ο Vermaseren χωρίζει σε δύο ομάδες τις παραστάσεις με τον Άττη: α) στις

σμένος στο έδαφος και στηριζόμενος στο αριστερό χέρι με το οποίο κρατεί ένα pedum. Είναι ντυμένος με ανατολική φορεσιά και τα σκέλη του καλύπτουν αναξυρίδες. Στο κεφάλι φορεί το φρυγικό πίλο ή τιάρα [28]. Είναι ξαπλωμένος πάνω στο μανδύα του, του οποίου ξεχωρίζουν οι πτυχές και ο οποίος διακρίνεται μπροστά του απλωμένος στο έδαφος.

Ο Άττης κοιτάζει λοξά προς τ' αριστερά και το δεξί του χέρι ακουμπά στον αριστερό μηρό του, στο ύψος των γεννητικών οργάνων. Δε φορεί σανδάλια, όπως στις περισσότερες ανάλογες παραστάσεις. Αυτό φαίνεται καλύτερα στο αριστερό κάτω άκρο που έχει αποδοθεί κατενώπιον. Διακρίνονται καθαρά τα δάκτυλα χωρίς να υπάρχει κάτυμμα. Στο δεξί κάτω άκρο, που φαίνεται πλάγια, διακρίνονται δύο λοξές εγκοπές. Πρόκειται ή για ατελή απόδοση των δακτύλων ή για το κάτω τμήμα των αναξυρίδων.

Πίσω από τον Άττη υψώνεται το χαρακτηριστικό δέντρο που βρίσκουμε στις παραστάσεις τις σχετικές μ' αυτόν [29]. Είναι το δέντρο κάτω από το οποίο ευνουχίστηκε ο Άττης φωνάζοντας «σε σένα Άγδηστη» [30].

Μπροστά από το νεαρό βοσκό βρίσκεται ένας σκύλος με τη χαρακτηριστικά μικρή και τεντωμένη ουρά του. Αριστερά από το δέντρο διακρίνονται οι δύο αυλοί του Άττη. Ο ένας είναι ευθύγραμμος και ο άλλος καταλήγει σε κυρτό άκρο. Δε σώζονται όλοκληροι, γιατί το λυχνάρι προς το κάτω μέρος των αυλών είναι καταστραμμένο.

Ανάμεσα στους αυλούς και το σκύλο υπάρχει ένα αντικείμενο που αποτελείται από δύο τμήματα: μία κυλινδρική βάση και ένα τριγωνικό κάλυμμα με ελαφρά κοίλες τις δύο λοξές πλευρές. Στο κάτω και στο πάνω τμήμα της βάσης υπάρχουν από μία ελαφρά κυρτή ταινία ανάμεσα σε δύο βαθιές αυλακώσεις. Οι ταινίες φέρουν γλυφές, λοξές και αντιθετικές οι πάνω, λοξές προς τ' αριστερά οι κάτω. Το σχήμα θυμίζει ποιμενική καλύβα, η οποία θα μπορούσε να δικαιολογηθεί λόγω του θέματος. Αλλά σ' όλες τις σχετικές παραστάσεις ο Άττης έχει σχέση με σπηλιά και όχι με καλύβα. Σε δύο λυχνάρια που δημοσιεύει ο Bru-

όρθιες μορφές, των οποίων διακρίνει δεκατέσσερις τύπους, και β) στις καθιστές μορφές, των οποίων διακρίνει εννέα τύπους. Στην κατάταξη αυτή βοηθήθηκε από τις μελέτες που είχαν κάνει προηγουμένως οι P. Perdrizet (BCH XXI (1897), σ. 518 κ.ε.) και Robinson (Olynthus XIV, σ. 121, πίν. 42), για τα ευρήματα της Αμφίπολης και της Ολύνθου αντίστοιχα. Ο Vermaseren διακρίνει επίσης δύο γενικότερους τύπους του Άττη: Attis tristis, που δείχνει το πάθος και το θάνατο του νεαρού θεού, και Attis hilaris, που δείχνει τη χαρά για την επιστροφή του μετά από μακρύ χειμωνιάτικο ύπνο (Vermaseren, σ. 21-39).

Ο Vermaseren από το 1977 άρχισε την έκδοση του CCCA (Corpus Cultus Cybelae Attidique), όπου συγκεντρώνει ό,τι έχει βρεθεί σχετικά με τον Άττη.

28. Ο J. H. Young προτιμά τον όρο «τιάρα» αντί του «φρυγικός πίλος» (AJA 68 (1964), σ. 29 κ.ε.). Σε ορισμένες παραστάσεις ο Άττης φορεί πέταση (Vermaseren, σ. 20-21).

29. Vermaseren, σ. 6.

30. Υπάρχουν πολλές παραλλαγές του μύθου για τη γέννηση και το θάνατο του Άττη. Ο Παυσανίας (Αχαϊκά VII, 17, 9-12), με την ευκαιρία της αναφοράς που κάνει για το ιερό της Κυβέλης και του Άττη στη Δύμη, γράφει ότι δεν του είπαν τίποτε οι ιερείς του ναού για τη φύση του θεού, γιατί αυτό ήταν θρησκευτικό μυστικό. Έτσι, εκθέτει ό,τι ξέρει από τον ποιητή Ερμησιάνακτα. Αναφέρει δε δύο παραλλαγές του μύθου. Κατά τη δεύτερη, από το σπέρμα του Δία που έπεσε στη γη γεννήθηκε μια δαιμονική ερμαφρόδιτη ύπαρξη, η Άγδηστη, της οποίας οι θεοί από φόβο έκοψαν τα αντρικά όργανα. Από αυτά φύτρωσε μια αμυγδαλιά, τον καρπό της οποίας έβαλε στο στήθος η κόρη του Σαγγάριου. Αυτός εξαφανίστηκε και η κόρη έμεινε έγκυος. Γέννησε αργότερα τον Άττη, τον οποίο πέταξε και τον ανέθρεψε ένας τράγος. Ο Άττης μεγαλώνοντας γινόταν και πιο όμορφος με αποτέλεσμα να τον ερωτευθεί η Άγδηστη. Όταν μεγάλωσε, πήγε στην Πεσσινούντα για να παντρευτεί την κόρη του τοπικού βασιλιά. Την ώρα που ψαλλόταν ο υμέναιος παρουσιάστηκε η Άγδηστη, τρέλανε τον Άττη και ο τελευταίος πάνω στην τρέλα του έκοψε τα γεννητικά του όργανα. Τότε η Άγδηστη μετάνιωσε και πέτυχε από το Δία ώστε να μη λιώσει ποτέ το σώμα του. Για το μύθο βλ. και Κ. Κερένυϊ, Η μυθολογία των Ελλήνων, έκδ. Γαλαξίας, Αθήνα 1968, σ. 102.

neau [31] με σχετική παράσταση, από τα οποία εικονίζουμε εδώ το ένα (Πίν. 85γ) (βρίσκεται στο Μουσείο Πατρών αριθ. 571), στο μέρος αυτό βρίσκεται μία σύριγγα, μουσικό όργανο του Άττη-βοσκού. Το σχήμα του είναι περίπου όμοιο, αλλά το πάνω τμήμα του δε σχηματίζει ισοσκελές τρίγωνο, όπως εδώ, αλλά ορθογώνιο. Ακόμη, η κωνική απόληξη δε βρίσκεται προς τα πάνω αλλά προς τα κάτω, αποτέλεσμα της εξάρτησής του από το δέντρο.

Σε ένα ανάγλυφο που βρίσκεται στο Palazzo dei Conservatori και δημοσιεύει ο Gow [32], εποχής Αντωνίνων, παριστάνεται ένας Γάλλος, ιερέας της Κυβέλης, που κρατεί στο δεξί του χέρι ένα βλαστό με φύλλα και στο αριστερό του ένα πιάτο με φρούτα και ένα κουκουνάρι. Γύρω από το Γάλλο εικονίζονται τα όργανα της λατρείας του: κύμβαλα, μαστίγιο [33], φρυγικοί αυλοί, τύμπανο και κίστη. Το σχήμα της κίστης είναι όμοιο με το σχήμα που υπάρχει στο λυχνάρι. Επομένως και στο λυχνάρι πρόκειται για κίστη.

Ο Bruneau έχει δημοσιεύσει δύο λυχνάρια με παράλληλες παραστάσεις [34]. Το λυχνάρι της Πάτρας (Πίν. 85γ) και ένα ολόιδιο από τη Σπάρτη στα Staatlichen Museen του Βερολίνου, στη Συλλογή Sabouroff. Και τα δύο ανήκουν στο κορινθιακό εργαστήριο, αλλά είναι φτιαγμένα από διαφορετικούς τεχνίτες. Το πρώτο έχει υπογραφή του Πωσφόρου και το δεύτερο του Πρείμου [35]. Στα παραδείγματα αυτά ο A. Furtwängler [36] αναγνώρισε πέντε μουσικά όργανα: μία σύριγγα, έναν αυλό ευθύγραμμο και ένα με καμπύλο άκρο, ένα ζευγάρι κύμβαλα κρεμασμένα με μία ταινία από το δέντρο και κάτω από το αριστερό χέρι του Άττη ένα τύμπανο. Ο M. J. Vermaseren [37] αμφιβάλλει για τα κύμβαλα και το τύμπανο, ενώ ο Bruneau πιστεύει ότι δεν πρόκειται για τύμπανο, αλλά για μια τεφροδόχο κάλπη που παριστάνεται σε κάτοψη [38]. Εδώ αναγνωρίζουμε με ασφάλεια μόνο τους δύο αυλούς. Λείπουν η σύριγγα, το τύμπανο και τα κύμβαλα. Τα κύμβαλα και η σύριγγα μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα βρίσκονταν στο τμήμα του λυχναριού που λείπει, πάνω από τον Άττη. Το τύμπανο μπορούμε να αναγνωρίσουμε σε ένα ημικυκλικό αντικείμενο που φαίνεται αμυδρά κάτω από τον Άττη. Δεν έχει σωθεί ολόκληρο, ώστε μπορεί να ήταν κυκλικό, όπως το τύμπανο. Επομένως, πρέπει να απορρίψουμε τη γνώμη του Bruneau ότι πρόκειται για τεφροδόχο κάλπη στο λυχνάρι που δημοσιεύει [39]. Και τούτο γιατί, εφόσον υπάρχει ήδη η κίστη στο λυχνάρι 1, το στρογγυλό αντικείμενο αποκλείεται να είναι κάλπη [40].

31. Bruneau, σ. 483-489, εικ. 46-47.

32. A.S.F. Gow, The Gallus and the Lion, JHS 1960, σ. 89, πίν. VIII, I (στο εξής Gow). Οι Γάλλοι ήταν ιερείς του Άττη και της Κυβέλης, που ευνουχίζονταν προς τιμήν του πρώτου και υπηρετούσαν στο ναό τους. Ντύνονταν με γυναικεία ρούχα και μιμούνταν τον Άττη (Ψευδο-Λουκιανός, Περί της Συρίης Θεού, 15, 27, 50, 51).

33. Η μάστιξ πολυαστράγαλος κατά τον Gow, σ. 89.

34. Bruneau, σ. 483 κ.ε., εικ. 46, 47.

35. Ο Πωσφόρος είναι Κορίνθιος τεχνίτης, ενώ για τον Πρείμο υπάρχει το πρόβλημα ότι υπογραφές του βρίσκονται σε κορινθιακά λυχνάρια του δεύτερου μισού του 2ου αι. μ.Χ. και σε αττικά του πρώτου μισού του 3ου αι. μ.Χ. Η σχέση ανάμεσα στο κορινθιακό και στο αττικό εργαστήριο αυτή την εποχή δεν έχει ξεδιαλύνει ακόμη (Bruneau, σ. 488 και 489, και Perlzweig, σ. 48-50).

36. A. Furtwängler, Sammlung Sabouroff, Berlin 1883-1887. 1. Lampen, πίν. LXXV. Βλ. και Bruneau, σ. 486.

37. Vermaseren, σ. 341.

38. Bruneau, σ. 486. Λέει ότι πρόκειται για μια κάλπη (urne), που έχει γείρει στο έδαφος και χρησιμεύει για την προετοιμασία του ευνουχισμού του Άττη. Πιστεύει ότι η σκηνή τοποθετείται στις όχθες του Γάλλου και ότι η τραχιά γραμμή που διακρίνεται κάτω από αυτή συμβολίζει το νερό που βγαίνει από αυτή.

39. Τη γνώμη του Bruneau απορρίπτει και ο Broneer (Isthmia III, σ. 70), ερμηνεύει την τραχιά γραμμή ως αποτέλεσμα της απροσεξίας του τεχνίτη στο στάδιο της επιδιόρθωσης και πιστεύει ότι πρόκειται για τύμπανο. Ο Vermaseren (CCCA, II, σ. 151 και 159) γράφει ότι το στρογγυλό αντικείμενο πιθανόν είναι τύμπανο.

40. Τη γνώμη του αυτή ο Bruneau επαναλαμβάνει και στο BCH CI (1977) I, σ. 257.

Ο Vermaseren [41] στα δύο λυχνάρια, του Μουσείου της Πάτρας και της Συλλογής Sabouroff από τη Σπάρτη, που έχουν τον Άττη στην ίδια στάση, αναγνωρίζει Άττη pudens. Αυτό όμως δεν μπορούμε να το δεχθούμε και για το λυχνάρι 1. Γιατί στα παραδείγματα του Vermaseren τα γεννητικά όργανα του Άττη είναι ακάλυπτα και ο νεαρός βοσκός φορεί μόνο μανδύα και επομένως η κίνηση του δεξιού χεριού πάνω από αυτά μπορεί να δικαιολογηθεί ότι γίνεται με σκοπό να τα καλύψει. Εδώ, αντίθετα, είναι ντυμένος και η κίνηση οφείλεται στη φυσιολογική στάση που παίρνει κανείς όταν είναι ξαπλωμένος στο πλευρό και στηρίζεται στο ένα χέρι. Η γνώμη του Vermaseren ότι πρόκειται για Άττη pudens νομίζουμε, άλλωστε, ότι απορρίπτεται τελείως από ένα ανάγλυφο από την Όστια, στο Μουσείο του Λατερανού, του 2ου αι. μ.Χ. [42]. Σ' αυτό έχουμε Άττη στην ίδια στάση μ' αυτή του λυχναριού. Το δεξί χέρι βρίσκεται στο ύψος της λεκάνης χωρίς να καλύπτει τα γεννητικά του όργανα, που είναι ορατά. Θα μπορούσαμε επομένως να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για κίνηση που έχει την εντελώς αντίθετη σημασία από αυτή που δέχεται ο Vermaseren. Δηλαδή η κίνηση του Άττη μπορεί να έχει ένα συμβολισμό διαφορετικό. Να θέλει ακριβώς να δείξει την αιτία του πάθους του με την κίνηση του χεριού του προς τα γεννητικά του όργανα, που άλλοτε τα καλύπτει και άλλοτε τα αφήνει ακάλυπτα, και όχι να τα αποκρύψει, εφόσον ο όρος «pudens» σημαίνει προσπάθεια απόκρυψης της αιτίας του πάθους του από ντροπή.

Στο λυχνάρι μας παριστάνεται ο Άττης νεαρός ως pastor bonus [43], όπως δείχνει και ο σκύλος του κοπαδιού. Ο Άττης εμφανίζεται με χειμωνιάτικη ενδυμασία, πράγμα που μας αναγκάζει να δεχθούμε ότι η σκηνή αυτή τοποθετείται το χειμώνα, δηλαδή κατά τη διάρκεια του θανάτου του. Μετά το χειμώνα ακολουθεί η άνοιξη, εποχή κατά την οποία ανασταίνεται και φέρνει τη χαρά. Τότε γίνονται για χάρη του οι γιορτές της άνοιξης. Η σκηνή αυτή φανερώνει ακόμη τη μοναξιά του ανάμεσα στο κοπάδι του, κατά τη διάρκεια του θανάτου του, τις κρύες χειμωνιάτικες μέρες στις όχθες του Σαγγάριου ή Γάλλου ποταμού [44]. Μία γραμμή, που υπάρχει κάτω από το έδαφος που είναι ξαπλωμένος ο Άττης, δηλώνει την όχθη του ποταμού.

Ότι η σκηνή αυτή τοποθετείται την εποχή του θανάτου του Άττη επιβεβαιώνεται και από την ύπαρξη, έστω και με αμφιβολία, μερικών από τα μουσικά όργανα της Κυβέλης, όπως του τυμπάνου π.χ., πράγμα που σημαίνει ότι έχει γίνει ήδη η γνωριμία της θεάς και του νεαρού θεού και η λατρευτική συνένωσή τους. Η παρουσία της κίστης σημαίνει ότι έχει πραγματοποιηθεί ο ευνουχισμός και έχει επέλθει ο θάνατος του νεαρού θεού, πράγμα που συμβαίνει και στα άλλα δύο λυχνάρια που δημοσιεύει ο Bruneau [45].

Είναι φανερό ότι τα δύο λυχνάρια που δημοσιεύει ο Bruneau, όπως και το νέο που δημοσιεύεται εδώ, έχουν κάποιο κοινό πρότυπο από το οποίο εμπνεύστηκαν οι τεχνίτες τους στη στάση του Άττη και τη διάταξη των αντικειμένων. Πιστεύουμε ότι κοινή πηγή έμπνευσης στάθηκαν τα κοσμήματα των Γάλλων, των ιερέων της Κυβέλης. Και για τους τρεις

41. Vermaseren, σ. 35, πίν. XXI, 2.

42. Εικόνα του αναγλύφου βλ. Vermaseren, πίν. XXI, 3 και Gr. Showerman, M. A., The Great Mother of the Gods, Madison 1901, πίν. 3.

43. Vermaseren, σ. 13.

44. Ό.π, σ. 20. Ο Πλούταρχος (De Iside et Osiride, 69) γράφει σχετικά: *Φρύγες δὲ τὸν Θεὸν οἰόμενοι χειμῶνος καθεύδειν, θέρους δ' ἐγρηγορέναι, τοτὲ μὲν κατευνασμούς, τοτὲ δ' ἀνεγέρσεις βακχεύοντες αὐτῷ τελοῦσι. Παφλαγόνες δὲ καταδεῖσθαι καὶ καθείργνυσθαι χειμῶνος, ἦρος δὲ κινεῖσθαι καὶ ἀναλύεσθαι φάσκουσι.*

Ο Broneer (Isthmia III, σ. 70) πιστεύει ότι η στάση του Άττη δεν είναι αυτή ενός θνήσκοντος ατόμου αλλά η στάση της ανάπαυσης του βοσκού.

45. Bruneau, σ. 483.

τεχνίτες ήταν εύκολη η προσέγγιση στο ναό της Κυβέλης, που υπήρχε στην πόλη τους, την Κόρινθο, αν ο Μαίκιος μπορεί να θεωρηθεί Κορίνθιος, ή την Πάτρα, αν ο Μαίκιος ήταν Πατρινός. Ακόμη ευκολότερο ήταν να δουν τους Γάλλους κατά τη διάρκεια των εορτών για τον Άττη, που γίνονταν κάθε Μάρτη, όπως καθιέρωσαν επίσημα οι Ρωμαίοι [46]. Τότε οι Γάλλοι άφηναν το άδυτο του ναού και έβγαιναν έξω στην πόλη με όλα τα στολίδια τους. Τα κοσμήματα αυτά των Γάλλων μπορούμε να τα δούμε σε έναν κορμό αγάλματος, χαμένο τώρα [47] (Πίν. 87 α), που παρίστανε ένα Γάλλο και σωζόταν από το λαιμό ως τα γόνατα. Στο στήθος του Γάλλου διακρίνουμε δύο μετάλλια με την προτομή του Άττη και κάτω από αυτά ένα ναΐσκο με αέτωμα. Μέσα στο ναΐσκο φαίνεται η Κυβέλη με πυργωτό κάλυμμα στο κεφάλι να κρατεί ένα τύμπανο. Δεξιά της παριστάνεται ο Ερμής, αριστερά της ο Δίας, ενώ στο τύμπανο του ναΐσκου παρουσιάζεται ο Άττης στην ίδια στάση με αυτή των λυχναριών [48].

Είναι πολύ πιθανό και οι τρεις τεχνίτες να αντέγραψαν είτε τον ίδιο Γάλλο, αν καταγόταν από την ίδια πόλη, και να αποδώσανε την παράσταση ελαφρά παραλλαγμένη, είτε διαφορετικούς Γάλλους. Αλλά και πάλι τα κοσμήματα θα πρέπει να ήταν κοινά σε όλους τους ιερείς της Κυβέλης, γιατί όλες οι λατρείες ακολουθούν ένα τυπικό τελετουργικό, που λίγο παραλλάσσει από περιοχή σε περιοχή. Ιδιαίτερα αυτή την εποχή οι λατρείες ήταν κοινές παντού. Βέβαια ο Bruneau πιστεύει ότι από τα δύο λυχνάρια που δημοσιεύει το ένα αντιγράφει το άλλο [49]. Επομένως, τα κοσμήματα των Γάλλων στάθηκαν κοινή πηγή έμπνευσης για τους δύο τεχνίτες μόνο.

Λυχνάρι 2

Στο δίσκο του λυχναριού παριστάνεται ο Άττης νεαρός, καθισμένος σ' ένα βράχο, να κοιτάζει λοξά προς τα δεξιά. Το βλέμμα του χάνεται στο βάθος. Φορεί ανατολική φορεσιά, που ζώνεται στη μέση, αναξυρίδες και τιάρα. Το δεξί του χέρι στηρίζεται στο βράχο και το αριστερό κρατεί pedum. Φορεί σανδάλια, από τα οποία διακρίνονται τα κατύμματα.

Μπροστά από το βοσκό υψώνεται ένα δέντρο, από τον κορμό του οποίου λείπει σημαντικό μέρος. Το δέντρο δε μοιάζει με κανένα από τα γνωστά δέντρα που συναντάμε στις παραστάσεις τις σχετικές με τον Άττη, δηλαδή με πεύκο, έλατο, φοινικιά ή κυπαρίσσι [50]. Τα φύλλα, μεγάλα, αμυγδαλόσχημα, διπλωμένα και νευρώδη, μοιάζουν με τα φύλλα της αμυγδαλιάς ή της ροδιάς, δέντρα που, ανάλογα με την παράδοση, φύτρωσαν στο σημείο που έπεσαν τα κομμένα με τέχνασμα του Διονύσου αντρικά γεννητικά όργανα της Άγδηστης. Όμως, τόσο τα φύλλα της αμυγδαλιάς, όσο και τα φύλλα της ροδιάς είναι πολύ μικρά σε σχέση με αυτά του δέντρου του λυχναριού.

Χαμηλά στο δεξί κλαδί κρέμεται η σύριγγα του Άττη [51]. Από τα υπόλοιπα μουσικά

46. Ν. Παπαχατζής, Παυσανίου Αχαϊκά, Β΄ έκδ., Αθήνα 1980, υποσημ. 1, σ. 104 (στο εξής Παπαχατζής). Ο Παπαχατζής αναφέρει ότι τον Άττη γιόρταζαν οι Ρωμαίοι στις 25 Μαρτίου, την ημέρα των «Ιλαρείων», γιορτή που καθιερώθηκε από την εποχή των Αντωνίνων.

47. Το άγαλμα είχε δημοσιευτεί για πρώτη φορά από το Montfaucon το 1719 (Antiquité Expl. 1, σ. 4). Είχε βρεθεί στη Ρώμη και μεταφέρθηκε στο Παρίσι. Βλ. σχέδιο, Vermaseren, πίν. XIX, 1. Σχετικά μ' αυτό βλ. Gow, σ. 89-90 και σχέδ. 1, σ. 90.

48. Τα κοσμήματα αυτά των Γάλλων, δηλαδή τα δύο μετάλλια και ο ναΐσκος, είναι κατά τον Gow (σ. 89, 90) οι «τύποι και τα προστηθίδια» των Γάλλων, που αναφέρει ο Πολύβιος (XXI, 37, 5).

49. Bruneau, σ. 489. Ο Broneer (Isthmia III, σ. 70) πιστεύει ότι αντιγράφουν κάποιο πασίγνωστο ζωγραφικό, ψηφιδωτό ή γλυπτό έργο.

50. Vermaseren, σ. 6, υποσημ. 5.

51. Στο ανάγλυφο του Glanum αυτό φαίνεται πολύ καλύτερα. Εικόνα του βλ. Bruneau, σ. 486.

του όργανα δεν αναγνωρίζεται κανένα. Πιθανόν ορισμένα από αυτά να βρίσκονταν στο τμήμα του λυχναριού που λείπει, δεξιά και αριστερά από τα σκέλη του Άττη. Δεξιά από το δέντρο διακρίνεται αμυδρά κάποια μορφή, ίσως ένα ζώο.

Ο Vermaseren [52] αναφέρει μερικά πήλινα ειδώλια από το Παλατίνο, που παρουσιάζουν τον Άττη ως παιδί-βοσκό, καθισμένο σ' ένα βράχο, να παίζει τη σύριγγα. Φορεί τιάρα και κοντομάνικο χιτώνα. Αυτή η ίδια σκηνή επαναλαμβάνεται και εδώ, αλλά ο Άττης είναι πια έφηβος και φορεί χειμωνιάτικη ενδυμασία. Η θλίψη στα μάτια του Άττη (Attis tristis) και η χειμωνιάτικη ενδυμασία τοποθετούν τη σκηνή αυτή, όπως και του πρώτου λυχναριού, την εποχή του θανάτου του Άττη.

Στη βάση του λυχναριού δε σώθηκε η υπογραφή του τεχνίτη. Η ομοιότητα όμως της διακόσμησης του ώμου, η ομοιότητα της λαβής με τις δύο οπές, οι μεγάλες διαστάσεις και τέλος το θέμα, Άττης-βοσκός, μας κάνουν να θεωρήσουμε και τα δύο λυχνάρια έργο, αν όχι του ίδιου τεχνίτη, τουλάχιστον του ίδιου εργαστηρίου.

Λυχνάρι 3

Στο θραύσμα αυτό από το δίσκο άλλου μεγάλου λυχναριού σώζεται το κεφάλι του Άττη στη γνωστή παράσταση, ως βοσκού καθισμένου κάτω από το δέντρο. Από το δέντρο διακρίνεται μέρος του πάνω τμήματος του κορμού και ένα κλαδί, στην άκρη του οποίου υπάρχει μία φούντα από φύλλα ή ένα κουκουνάρι. Δυστυχώς, η κακή ποιότητα του πηλού και η αδεξιότητα του τεχνίτη δεν επιτρέπουν ικανοποιητική ταύτιση του δέντρου. Πιθανότερο φαίνεται ότι πρόκειται για πεύκο. Από το κλαδί κρέμονται η σύριγγα και τα κύμβαλα, ενώ μπροστά από τον Άττη διακρίνονται τα άκρα των δύο αυλών. Ο Άττης φορεί την τιάρα και στον αριστερό ώμο έχει ριγμένο το μανδύα. Σε σύγκριση με τα δύο προηγούμενα παραδείγματα μπορούμε και τη σκηνή αυτή να την τοποθετήσουμε κατά τη διάρκεια του θανάτου του Άττη.

Η παράσταση του λυχναριού 3 πρέπει να ήταν η ίδια με του λυχναριού 571.

Λυχνάρι 4

Ο δίσκος παρουσιάζει το ζωδιακό κύκλο να περιβάλλει τον Ήλιο και τη Σελήνη. Στο κέντρο, κατά κρόταφο προς τα δεξιά, παρουσιάζονται προσωποποιημένοι ο Ήλιος και η Σελήνη μέσα σε κύκλο (διαμ. 0,065 μ.). Ο Ήλιος βρίσκεται σε πρώτο επίπεδο. Από το πρόσωπο της Σελήνης, που βρίσκεται πίσω από τον Ήλιο, διακρίνεται ένα τμήμα μόνο. Από το κεφάλι του Ήλιου ξεκινούν ακτίνες. Διατηρήθηκαν τέσσερις στο πίσω μέρος του κεφαλιού και μία στην κορυφή. Στο ενδιάμεσο τμήμα, εκεί που το λυχνάρι είναι καταστραμμένο, μπορούμε να προσθέσουμε μία ή δύο ακτίνες ακόμη.

Τα μαλλιά χωρίζονται στην κορυφή του κεφαλιού πέφτοντας δεξιά και αριστερά και αναδιπλώνονται πάνω από τα αυτιά, χωρίς να τα καλύπτουν. Ένα τμήμα τους πάνω από το μέτωπο πέφτει προς τα δεξιά ελεύθερο. Πίσω και χαμηλά δένονται με ταινία και οι άκρες τους πέφτουν στον αυχένα. Ο Ήλιος φορεί μανδύα, που οι πτυχές του σχηματίζουν αλλεπάλληλα τρίγωνα στην πλάτη. Τα χέρια του μένουν ακάλυπτα. Τρεις πλαστικές κουκκίδες στην πλάτη οφείλονται στη μήτρα του λυχναριού.

Πίσω από τον Ήλιο διακρίνεται η Σελήνη. Τα μαλλιά της σχηματίζουν πάνω από το μέτωπο μικρούς ελεύθερους βοστρύχους, που δημιουργούν την εντύπωση στεφανιού από

52. Vermaseren, σ. 34.

φύλλα. Οι βόστρυχοι ξεκινούν από την κορυφή και κατευθύνονται δεξιά και αριστερά προς τ' αυτιά.

Οι παραστάσεις Ήλιου και Σελήνης στα ρωμαϊκά λυχνάρια είναι από τις πιο συνηθισμένες. Η παράταξη δύο μορφών, από τις οποίες η μία κρύβεται λίγο πίσω από την άλλη, συνηθίζεται πάνω σε αντικείμενα που έχουν κυκλικό σχήμα, cameo, δακτυλιόλιθοι, μετάλλια κτλ. Όμως σε λυχνάρια, που ο κυκλικός τους δίσκος δικαιολογεί παρόμοιες συνθέσεις, η συγκεκριμένη παράσταση με τις μορφές του Ήλιου και της Σελήνης είναι μοναδική. Συνήθως έχουμε μόνο τον Ήλιο κατενώπιον σε προτομή με ακτινωτό διάδημα [53] ή τη Σελήνη κατενώπιον, συχνά με ένα μηνίσκο στο κεφάλι ή πίσω στην πλάτη [54]. Άλλοτε πάλι εμφανίζεται ο Ήλιος με το σύμβολο της Σελήνης, το μηνίσκο [55].

Οι απεικονίσεις αυτές του Ήλιου και της Σελήνης είναι κοινές σε όλα τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών. Συχνή είναι και η παράσταση Ήλιου και Σελήνης μαζί κατενώπιον. Χαρακτηριστικά των κοινών αυτών τάσεων είναι τα λυχνάρια 12204 και 12205 και η λαβή 22239 του Μουσείου Μπενάκη. Και τα τρία ανήκουν στο αλεξανδρινό εργαστήριο. Τα λυχνάρια, από καθαρισμένο πηλό του Νείλου, είναι του 4ου αι. μ.Χ. (Πίν. 86 α-β) και παριστάνουν κατενώπιον Ήλιο και Σελήνη. Ο Ήλιος αριστερά, η Σελήνη δεξιά. Ο Ήλιος φορεί ακτινωτό στεφάνι, ενώ πάνω στο κεφάλι της Σελήνης διακρίνουμε ένα μηνίσκο.

Στο λυχνάρι 12204 υπάρχει ακόμη ένας μηνίσκος κάτω από την οπή για το λάδι. Στη βάση του ίδιου λυχναριού υπάρχουν ακτίνες, σύμβολα του Ήλιου, και στη βάση του δεύτερου λυχναριού κάτω από τις ακτίνες υπάρχει και ένας μηνίσκος.

Τέλος, στη μηνοειδή λαβή 22239 από δίμυξο λυχνάρι (Πίν. 86 γ) του 2ου-3ου αι. μ.Χ., από αλεξανδρινό πηλό, παριστάνεται σε χαμηλό ανάγλυφο προτομή του Ήλιου [56].

Εξάλλου, συνηθισμένη είναι και η παράσταση μόνο των συμβόλων του Ήλιου και της Σελήνης, δηλαδή ακτίνες και μηνίσκοι [57]. Άλλοτε αυτά αποτελούν μέρος μεγαλύτερης σύνθεσης, όπως στο λυχνάρι του Βρετανικού Μουσείου [58], που στο δίσκο του παριστάνεται βοσκός να προχωρεί προς τα δεξιά μ' ένα αρνί στον ώμο, που το κρατεί με το δεξί του χέρι. Φορεί κοντό χιτώνα και διπλοΐδα. Στ' αριστερά του ο Ήλιος με ακτινωτό διάδημα, δεξιά

53. Βλ. πρόχειρα: J. Deneauve, Lampes de Carthage, 1969, τα λυχνάρια 282, 581, 705 κτλ. (στο εξής Deneauve), Heres, τα λυχνάρια 441 (2ου-3ου αι. μ.Χ.) και 504, όπου υπάρχει προτομή του Ήλιου κατενώπιον. R. Haken, Roman Lamps in the Prague National Museum and in other Czechoslovak Collections, Πράγα 1958. Το λυχνάρι 53 παριστάνει τον Ήλιο κατενώπιον με πέντε ακτίνες (1ου-2ου αι. μ.Χ.) κτλ. Broneer, τα λυχνάρια 1148, 1155, 1158-1167 κ.ά., και το όστρακο 489. Joly, λυχνάρι 76. M. A. del Chiaro, Roman Art in West Coast Collection, California 1973. Στη σελίδα 94 σε λυχνάρι του 2ου-3ου αι. μ.Χ. υπάρχει προτομή του Ήλιου κατενώπιον. Perlzweig, τα λυχνάρια 2366, 2376, 2876 κτλ. S. Loeschcke, Lampen aus Windonissa, Ζυρίχη 1919. Στο λυχνάρι 55 Ήλιος πάνω σε άρμα.

54. Βλ. πρόχειρα: Deneauve, ό.π., λυχνάρια 649, Σελήνη κατενώπιον με ημισέληνο στο κεφάλι (1ος αι. μ.Χ.), λυχνάρι 708, Σελήνη κατενώπιον με τα άκρα του μηνίσκου να προεξέχουν ως κέρατα από το κεφάλι (1ος-2ος αι. μ.Χ.), λυχνάρι 962, Σελήνη σε προφίλ προς τα αριστερά. Walters, λυχνάρι 1115, Σελήνη κατενώπιον με μηνίσκο στο κεφάλι, λαμπάδα στο χέρι και μακρύ χιτώνα με απόπτυγμα, λυχνάρι 1376, Σελήνη με μηνίσκο στο κεφάλι. Perlzweig, λυχνάρι 125, Σελήνη με μηνίσκο στο κεφάλι, λυχνάρι 169, Σελήνη με μηνίσκο πίσω στην πλάτη και δύο άστρα δεξιά και αριστερά. Loeschcke, ό.π., λυχνάρι 638, Σελήνη κατενώπιον με μηνίσκο. Τα λυχνάρια 57, 58, 59, 367, 370, 603 έχουν τη Σελήνη σε διάφορες στάσεις.

55. Heres, λυχνάρι 504.

56. Ήλιο και Σελήνη μαζί βλ. πρόχειρα: Joly, λυχνάρι 772. Deneauve, λυχνάρι 650: αριστερά Σελήνη με μηνίσκο, δεξιά Ήλιος με στεφάνι από εφτά ακτίνες (1ος αι. μ.Χ.). Walters, λυχνάρι 1114, αριστερά Ήλιος με ακτινωτό διάδημα, δεξιά Σελήνη με στεφάνι.

57. Βλ. πρόχειρα, Joly, 1253 με οχτάκτινο στεφάνι.

58. Walters, λυχνάρι 173.

ημισέληνος και πέντε ως έξι άστρα. Κάτω από τα τελευταία διακρίνεται ένα κοπάδι πρόβατα.

Οι μορφές του Ήλιου και της Σελήνης στο λυχνάρι μας, με την αβρότητα και την ευγένεια των μορφών θυμίζουν ελληνιστικά πρότυπα. Πολύ κοντά βρίσκονται οι μορφές της Αρσινόης και του Πτολεμαίου Φιλάδελφου στον cameo Gonzaga, του 3ου αι. π.Χ., που κοιτούν όμως προς τ' αριστερά [59]. Στον cameo της Βιέννης [60] από τα δύο αντωπά ζευγάρια, το αριστερό, Τιβέριος και Λίβια, έχει την ίδια διάταξη με τις μορφές του λυχναριού. Η κατά τον τρόπο αυτό παράταξη των μορφών ξεκινώντας στους ελληνιστικούς χρόνους φθάνει ως τους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς.

Η κόμμωση του Ήλιου μοιάζει με αυτή της Οκταβίας [61] σε πορτραίτο του δεύτερου μισού του 1ου αι. μ.Χ. Την κόμμωση αυτή του Ήλιου διακρίνουμε και σε νομίσματα του Αυγούστου και του Πομπηίου, ιδιαίτερα το προς τον αυχένα τμήμα της [62].

Παρόμοια κόμμωση με αυτή της Σελήνης βλέπουμε στο πορτραίτο ενός πρίγκιπα, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ.[63], προς το οποίο βρίσκεται πλησιέστερα χρονολογικά το λυχνάρι. Ακόμη και σε πορτραίτα του Γέτα και του Καρακάλλα αναγνωρίζουμε παρόμοια κόμμωση [64]. Πολύ περισσότερο πλησιάζει αυτή των μορφών της gemma augustea του cameo της Βιέννης με την αποθέωση του Αυγούστου [65]. Εδώ, πάνω από τον Αύγουστο, διακρίνεται μέσα σε κύκλο και ο Αιγόκερως, ένα από τα σύμβολα του ζωδιακού κύκλου.

Μια παράλληλη παράσταση, αλλ' όχι ίδια με του λυχναριού, συναντούμε σ' ένα μετάλλιο του αυτοκράτορα Πρόβου (276-282). Παριστάνεται κατά κρόταφο προς τ' αριστερά σε πρώτο επίπεδο ο αυτοκράτορας και πίσω του ο Ήλιος [66]. Σ' αυτές τις συνθέσεις το σε πρώτο επίπεδο προβαλλόμενο πρόσωπο είναι πάντα το σημαντικότερο της παράστασης. Εξάλλου, σ' ένα αντρικό πορτραίτο με χιτώνα και ιμάτιο του Μουσείου του Ερμιτάζ [67], των μέσων του 2ου αι. μ.Χ., αναγνωρίζουμε χαρακτηριστικά παρόμοια με του Ήλιου.

Τη Σελήνη και τον Ήλιο περιβάλλει ζωδιακός κύκλος, από τον οποίο σώθηκαν σχεδόν έξι ολόκληροι οίκοι και τμήματα τριων άλλων. Αν και ζωδιακό κύκλο βρίσκουμε σε πολλά και διαφορετικά έργα της ρωμαϊκής τέχνης, η απεικόνισή του σε λυχνάρι είναι από τις σπανιότερες περιπτώσεις.

Η παράσταση Ήλιου και Σελήνης μέσα στο ζωδιακό κύκλο συνδέεται άμεσα με τις παραδόσεις των αρχαίων για τα άστρα και την κίνησή τους. Κατά το Διόδωρο το Σικελιώτη [68] οι Χαλδαῖοι ήταν μοναδικοί στην τέχνη της αστρολογίας και πίστευαν ότι οι δώδεκα

59. H. Gorbunova και I. Saverkina, Greek and Roman Antiquities in the Hermitage, Leningrand 1975, αγγλική έκδοση σε μετάφραση B. Bean και Orzhevskaya, πίν. 84.

60. J. J. Bernoulli, Römische Ikonographie, φωτοτυπική ανατύπωση, Darmstadt 1969 (Α' έκδ. Stuttgart 1882) II, 1, πίν. XXXI και σ. 370 (στο εξής Bernoulli).

61. Helga Freifrau von Heintze, Die antiken Porträts in Schloss Fasanerie bei Fulda, Mainz 1968, πίν. 110.

62. Bernoulli, I, πίν. νομισμ. II, αριθ. 36-46.

63. Ό.π., II, 2, σ. 161 και πίν. XLVIII.

64. H. B. Wiggers και Max Wegner, Caracalla bis Balbinus, Berlin 1971, I, III, πίν. 1-5 και 25-27. Βλ. ακόμη A. Vostchinina (Musée de l'Ermitage, Le portrait romain, Leningrad 1974), πορτρ. 59, Καρακάλλας νεαρός (σ. 179) (στο εξής Vostchinina).

65. Bernoulli, II, I, πίν. XXIX, και σ. 262.

66. M. Grant, Roman History from Coins, Cambridge, 1968, πίν. 5, 4.

67. Vostchinina, σ. 205, κεφάλι 93.

68. B. 30, 6-7.

αστερισμοί ήταν δώδεκα από τους τριάντα θεούς, που ονομάζει «Βουλαίους Θεούς», και βρίσκονταν κάτω από τους εφτά πλανήτες. Οι μισοί επόπτευαν τη Γη από πάνω και οι άλλοι μισοί από κάτω. Μέσα από αυτούς τους δώδεκα αστερισμούς περνούν ο Ήλιος, η Σελήνη και οι άλλοι πέντε πλανήτες. Αυτό ακριβώς θέλει να δείξει και το λυχνάρι: το πέρασμα του Ήλιου και της Σελήνης μέσα από το ζωδιακό κύκλο [69].

Η κανονική σειρά των ζωδίων στον κύκλο είναι σε αντίστροφη φορά από αυτή που κινούνται οι δείκτες του ρολογιού, πράγμα που συμβαίνει και στο λυχνάρι της Πάτρας. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα που αντιστρέφεται η φορά, όπως στο ανάγλυφο του Μίθρα από το Osterburken που δημοσιεύει ο Cumont [70], στο οποίο παριστάνεται Μίθρας ταυροκτόνος σε σπηλιά. Πάνω από την είσοδο της σπηλιάς διακρίνονται σε καμπύλη ζώνη τα σύμβολα του ζωδιακού κύκλου στη σειρά, αλλά σε αντίθετη φορά.

Την κανονική φορά θ' ακολουθήσουμε και στην περιγραφή του λυχναριού, ξεκινώντας όμως όχι από το πρώτο ζώδιο, τον Κριό, αλλά από τον πρώτο οίκο που σώθηκε χαμηλά στο λυχνάρι.

Στον οίκο αυτό, που βρίσκεται μπροστά στη μύξα του λυχναριού, διακρίνεται μόνο η άκρη από το κεντρί του Σκορπιού. Ο Σκορπιός, επειδή τα μέλη του ήταν πολύ μεγάλα και δε χωρούσε σε έναν οίκο, χωριζόταν αρχικά σε δύο σημεία. Το ένα από αυτά χρησίμευε για την απόδοση της εικόνας του προηγούμενου οίκου, δηλ. των Χηλών [71]. Ως τον 1ο αι. μ.Χ. στον οίκο των Χηλών χρησιμοποιούσαν τις δύο δαγκάνες του Σκορπιού. Έκτοτε, κατά βαβυλωνιακή παράδοση, αντικαταστάθηκαν αυτές από το Ζυγό, σημείο της φθινοπωρινής ισημερίας [72]. Ο Πτολεμαίος χρησιμοποιεί τους όρους «Χηλαί» για τη μορφή και «Ζυγός»

69. Σχετικά με τη φύση των πλανητών και την αστρολογία, βλ. Van L. John, Archaeology 1968, σ. 19, 20, 14. Ch. H. Kahn, Anaximander and the Origins of Greek Cosmology, N. York 1960, σ. 89. J. K. Fotheringham, JHS 1919, σ. 183 κ.ε. Pauly - Wissowa, Suppl. XIV, λ. Ζωδιακόν. H. Diels, Doxographi Graeci, Berlin 1879, 340 κ.ε. Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités (grecques et romains) λ. zodiacus (F. Cumont) Paris, σ. 1050. Sachs, Journal of Cuneiform Studies, 1952, 54 κ.ε. D. R. Dicks, Early Greek Astronomy to Aristotle, Bristol 1970, σ. 172. O. Neugebauer, JNES 1945, 2, σ. 16. Plinius, Nat. Hist. II, 8 (6), 30. Λουκιανού «Περί Αστρολογίης», παράγρ. 4-19. Censorini, De die natali liber, παράγρ. 8, 4.

Στην Ανατολή το αστρονομικό έτος άρχιζε τον Απρίλη, στον οποίο αντιστοιχούσε ο Κριός, γι' αυτό και πρώτο ζώδιο στη σειρά θεωρείται ο Κριός. Κατά το ρωμαϊκό ημερολόγιο, που καθιέρωσε επίσημα ο Pompilius Numa και στηριζόταν στους Πατρικίους ή Σαβίνους, η αρχή του χρόνου ήταν το Μάρτη, γιατί ο Άρης (Mars) ήταν ο μεγάλος θεός των Σαβίνων. Αντίθετα, το ρωμαϊκό λαϊκό ημερολόγιο, που στηριζόταν στους Λατίνους ή τους Πληβείους, άρχιζε το Γενάρη και καθιερώθηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα (Revue Archéologique 1927, σ. 216). Με το σημερινό ημερολόγιο η εαρινή ισημερία πέφτει στις 21 του Μάρτη. Έτσι το πρώτο ζώδιο του Κριού αντιστοιχεί από την 21η του Μάρτη ως την 20ή του Απρίλη.

Ο ζωδιακός κύκλος οφείλει το όνομά του στο γεγονός ότι οι έντεκα από τους δώδεκα αστερισμούς παριστάνονται με κάποιο «ζώο», ενώ ο δωδέκατος παριστάνει το ζυγό. Πρωτοονομάστηκε έτσι από τους Έλληνες (Censorini, ό.π., παράγρ. 8, 4: Circulus est, ut ferunt, signifer, quem Graeci vocant zodiacon).

70. Fr. Cumont, Textes et monuments figurés relatifs au mystères de Mithra, Bruxelles 1896, τ. II, σ. 348, πίν. 246.

71. Και του Ζυγού ο οίκος ως τον 1ο αι. π.Χ. παρίστανε και αυτός τμήμα ζώου, τις δαγκάνες του Σκορπιού, και ονομαζόταν Χηλαί. Ο Ψευδο-Λουκιανός, ό.π., τους δώδεκα οίκους ονομάζει δώδεκα μοίρες.

Οι ερμηνείες των ζωδίων στηρίχθηκαν στον Hyginum (Hyg. Astr., έκδ. Λειψίας, επιμέλεια Bernhardus Bunte, Lib. sec. XXVI, σ. 59-71). Ο Ερατοσθένης είχε γράψει επίσης σχετικά με τα ζώδια στο «Καταστερισμοί». Για τις άλλες ερμηνείες βλ. E. J. Webb, The Names of the Stars, 1952, R. H. Allen, Star, Names and their Meaning, 1899, Daremberg - Saglio, ό.π., Fr. Cumont, Les noms des planètes et l'astrolatrie chez les Grecs, L'Antiquité Classique 4, VII (1935), σ. 5-43.

72. Hyg. Astr. I, VII, σ. 26 και M. Manilli, Astronomica I, Carmini, στ. 267 «Aequato tum libra die tempore noctis», έκδ. Breitner, Λειψία. Βλ. και Daremberg - Saglio, ό.π., σ. 1050.

για τον οίκο [73]. Ο Ζυγός αντιστοιχεί στο μήνα Οκτώβρη και ο Σκορπιός στο Νοέμβρη [74].

Μετά το Σκορπιό ακολουθεί ο Τοξότης, το ζώδιο του Δεκέμβρη. Σώθηκε ένα τμήμα μόνο του οίκου. Παριστάνει τον Τοξότη προς τ' αριστερά, με το δεξί του χέρι να κρατεί το τόξο και με τ' αριστερό προς τα πάνω για να τεντώσει τη χορδή και να κρατήσει το βέλος. Διακρίνεται τμήμα από το σώμα του Κενταύρου-Τοξότη [75].

Ακολουθεί ο οίκος του Αιγόκερω, που αντιστοιχεί στο Γενάρη .Λείπει μικρό τμήμα. Σ' αυτόν βλέπουμε τον Αιγόκερω προς τ' αριστερά σε ιπτάμενο καλπασμό. Συνήθως στις παραστάσεις παρουσιάζεται με το πάνω μισό του κορμού του όμοιο με αίγα και το κάτω μισό με ψάρι, ενώ άλλοτε, όπως εδώ, ως κανονική αίγα [76].

Από τον επόμενο οίκο του Υδροχόου, του ζωδίου του Φλεβάρη, λείπει πάλι ένα μικρό τμήμα. Παριστάνεται νεαρός άντρας, όρθιος, κατενώπιον, που κρατεί με τ' αριστερό του χέρι ένα αγγείο πάνω στο κεφάλι [77].

Ο επόμενος οίκος των Ιχθύων σώθηκε ολόκληρος σχεδόν. Αντιστοιχεί στο Μάρτη. Παριστάνονται δύο ψάρια να κολυμπούν παράλληλα και σε αντίθετη κατεύθυνση. Συνήθως είναι δεμένα μεταξύ τους με δύο ταινίες που ονομάζονται «λίνα» [78].

Αμέσως μετά έρχεται ο Κριός, πρώτος στη σειρά του ζωδιακού κύκλου. Αντιστοιχεί στον Απρίλη. Μικρό τμήμα του οίκου είναι καταστραμμένο. Παριστάνεται το ζώο να βα-

73. D. R. Dicks, ό.π., σ. 251, υποσημ. 275. Βλ. και Πτολεμαίου, Syntaxis mathematica, VIII, I, ad init., έκδ. Heidelberg, Λειψία 1898. Λεπτομερέστερα βλ. A. Bouché-Leclercq, L'astrologie grecque, Paris 1899, σ. 141.

74. Ο Σκορπιός είναι ή εκείνος που σκότωσε με βέλη τον Ωρίωνα κατά διαταγή της Άρτεμης, όταν ο τελευταίος αποπειράθηκε να τη βιάσει, ή το έντομο σκορπιός που δάγκωσε τον Ωρίωνα στο πόδι κατά διαταγή της Γης, γιατί είχε καυχηθεί ότι δε φοβόταν κανένα ζώο. Ο Ζευς ανέβασε και το Σκορπιό και τον Ωρίωνα στ' άστρα.

Ο Ζυγός παριστάνει το Ζυγό της Θέμιδας, που ανέβηκε στον Ουρανό, γιατί στη Γη δεν υπήρχε δικαιοσύνη. Οι Ρωμαίοι τη θέση αυτή έδιναν στον Αύγουστο, γιατί απένειμε το δίκαιο στους ανθρώπους.

75. Κατά τον Hyginum ορισμένοι αρνούνται ότι πρόκειται για Κενταύρους, γιατί οι Κένταυροι δε χρησιμοποιούν βέλη. Κατά τον ποιητή όμως, επειδή οι τοξότες στις διάφορες παραστάσεις έχουν πόδια αλόγων και ουρές Σατύρων, πρόκειται οπωσδήποτε για Κενταύρους. Παριστάνεται δε ένας από αυτούς που επιτέθηκαν στην Ήρα, τότε που την έσωσε ο Ηρακλής. Στις περισσότερες όμως αναπαραστάσεις του μύθου, αντί για Κένταυρος υπάρχει Σιληνός, όπως στις μετόπες του ναού της Ήρας στο Paestum, καθώς και σ' άλλες αναπαραστάσεις ελληνικών ζωδιακών κύκλων (C. Kerényi, The Heroes of the Greeks, London 1974, σ. 198. Στο εξής The Heroes).

76. Στην τελευταία περίπτωση έχει σχέση με τον Αιγιπάνα, που βοήθησε το Δία να πάρει τα νεύρα του πίσω από τον Τυφωέα (ή τη Δελφύνη), τα οποία φύλαγε στο Κωρύκειο άντρο της Κιλικίας. Για το λόγο αυτό ο Ζευς τον ανέβασε στ' άστρα.

Ο Hyginus αναφέρει ακόμη ότι κατά τον Ερατοσθένη πρόκειται για τον Πάνα, που τον ανέβασε ο Ζεύς στ' άστρα γιατί τον βοήθησε στον πόλεμο κατά των Τιτάνων. Κατ' άλλους είναι ο γιος του Αιγιπάνα που ανατράφηκε μαζί με το Δία.

77. Κατά την παράδοση παριστάνεται ο Γανυμήδης. Κατά τον Ηγησιάνακτα όμως, όπως λέει ο Hyginus, πρόκειται για το Δευκαλίωνα, κυβερνήτη των νερών, ή κατά τον Ευβουλέα για τον Κέκροπα, στη διάρκεια της βασιλείας του οποίου αντικαταστάθηκε το νερό στις θυσίες των θεών με κρασί.

78. Κατά τον Hyginum, που μεταφέρει τις απόψεις του Διογένη από τις Ερυθρές, παριστάνουν την Αφροδίτη με τον αγαπημένο της Άδωνη, όταν τους μεταμόρφωσε σε ψάρια ο Τυφώνας, κατά την επίσκεψή τους στον Ευφράτη.

Ο Τυφώνας, γιος της Ήρας, μισός άνθρωπος και μισός φίδι, είναι ο ίδιος που είδαμε στο μύθο του προηγούμενου οίκου. Μετά το επεισόδιο αυτό οι Σύροι, από φόβο προς τους θεούς, δεν ξανάφαγαν ψάρια. Ο μύθος είναι ανατολικός. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (II. 4, 2) αναφέρει σχετική παραλλαγή του μύθου με τη Σεμίραμη.

δίζει προς τα δεξιά, με το κεφάλι στραμμένο πίσω προς την ανασηκωμένη και γυρισμένη προς αυτό ουρά. Πιστεύεται πως είναι το κριάρι που μετέφερε το Φρίξο και την Έλλη πάνω από τον Ελλήσποντο.

Το προτελευταίο από τα σωζόμενα ζώδια του λυχναριού και δεύτερο στη σειρά του κύκλου είναι ο Ταύρος, το ζώδιο του Μάη. Σώζεται ολόκληρος ο οίκος και παριστάνεται το ζώο σε ιπτάμενο καλπασμό προς τ' αριστερά. Κατά την παράδοση τον ανέβασε στ' άστρα ο Ζευς, γιατί με τη μορφή του μπόρεσε ο τελευταίος να μεταφέρει την Ευρώπη από τη Φοινίκη στην Κρήτη.

Ο οίκος των Διδύμων σώζεται ολόκληρος. Αντιστοιχεί στον Ιούνιο και παριστάνει δύο νεανικές αντρικές μορφές, γυμνές, κατενώπιον.

Κατά τις διάφορες παραδόσεις παριστάνουν και διάφορα ζευγάρια. Οι περισσότερες παραστάσεις έχουν τους διδύμους Κάστορα και Πολυδεύκη, γιους του Δία και της Λήδας, ενώ σε άλλες βρίσκουμε τον Αμφίωνα και το Ζήθο, τον Ηρακλή με το Θησέα, τον Τριπτόλεμο με τον Ιάσιο, έναν από τους Ιδαίους Δακτύλους, κτλ. Εδώ η δεξιά μορφή κρατεί προς τα πάνω με το αριστερό της χέρι ρόπαλο και η αριστερή κρατεί με το δεξί της προς τα κάτω λύρα. Επομένως έχουμε Ηρακλή και Απόλλωνα. Οι δύο μορφές φαίνονται να είναι αγκαλιασμένες.

Τα υπόλοιπα ζώδια δε σώθηκαν στο λυχνάρι. Μετά τους Διδύμους ακολουθεί στον κύκλο ο Καρκίνος, που έγινε άστρο από την Ήρα γιατί δάγκωσε το πόδι του Ηρακλή, όταν ο τελευταίος αγωνιζόταν με τη Λερναία Ύδρα.

Στον Ουρανό ο αστερισμός του Καρκίνου είναι το σημείο απ' όπου οι ψυχές κατεβαίνουν στα βασίλεια του Κάτω Κόσμου [79], γιατί οι αστερισμοί του Κάτω Ουρανού αρχίζουν από τον Καρκίνο [80]. Αυτό φαίνεται το έχει υπόψη του ο τεχνίτης του λυχναριού, γιατί τ' αριστερό μισό του κύκλου καταλαμβάνουν τα ζώδια του Κάτω Ουρανού και το δεξί μισό τα ζώδια του Πάνω Ουρανού. Είναι φανερό ότι έχει γίνει θελημένα η διάταξη αυτή. Ο Καρκίνος αντιστοιχεί στον Ιούλιο και αποδίδεται με ένα καβούρι.

Κατόπιν θα είχαμε το Λέοντα για τον Αύγουστο [81], την Παρθένο για το Σεπτέμβρη, που συνήθως παριστάνεται με μια νέα γυμνή κοπέλα που κρατεί τη φάλαγγα του Ζυγού [82], και τέλος το Ζυγό για τον Οκτώβρη. Παριστάνεται με μια γυναικεία μορφή που κρατεί ζυγαριά.

Πολλές είναι οι αναπαραστάσεις του ζωδιακού κύκλου που σώθηκαν σε αρχαία έργα, είτε είναι αυτά μικροτεχνήματα είτε μεγάλα γλυπτά έργα [83]. Από τα καλύτερα παραδείγ-

79. Macrobius, Somnium Scipionis, I, 12, 2.

80. The Heroes, σ. 145.

81. Κατ' άλλους παρίστανε το λιοντάρι, που ως βασιλιά των ζώων ο Ζευς το ανέβασε στον Ουρανό, και κατ' άλλους παρίστανε το λέοντα της Νεμέας. Την τελευταία εκδοχή δεχόταν και ο Πείσανδρος, κατά τον Hyginum.

82. Κατά τον Hyginum, ο μεν Ησίοδος πιστεύει ότι ήταν θυγατέρα του Δία και της Θέμιδας, ο δε Άρατος ότι ήταν θυγατέρα του Αστραίου, πατέρα των Άστρων και της Ηούς.

83. Daremberg - Saglio, ό.π., σ. 1049 κ.ε., σχέδ. 7587, 7588, 7589, 7591 κτλ. Άλλες αναπαραστάσεις βλ. F. Boll, Sphagera, Λειψία 1903, σ. 299-346, πίν. I, II, VI, Hesperia 13 (1944), σ. 269-314, Σ. Πελεκανίδη, Σύνταγμα παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 20, πίν. 5α, όπου σε ψηφιδωτό δάπεδο από το Λουτρώνα Ταλλαρά της Αστυπάλαιας του 5ου αι. μ.Χ., υπάρχει παράσταση ζωδιακού κύκλου με συναφή θέματα, όπως προσωποποιήσεις μηνών, ενιαυτού, εποχών κτλ.

ματα είναι η επιπεδόσφαιρα του Bianchini [84], όπου πάνω σε μια πλάκα έχει σχεδιαστεί ο ουράνιος θόλος. Υπάρχουν τέσσερις ομόκεντροι κύκλοι, από τους οποίους οι δύο μεσαίοι έχουν αναπαραστάσεις του ζωδιακού κύκλου. Σώζονται τα ζώδια Ζυγός, Σκορπιός, Τοξότης, Κριός, Ταύρος, Δίδυμοι, Καρκίνος.

Περίφημο είναι το ασημένιο αγγείο από το Parabiago, γνωστό ως «patera του Parabiago» [85]. Στο καπάκι εικονίζονται Κυβέλη και Άττης σε άρμα που το σέρνουν τέσσερα λιοντάρια. Μπροστά, ένας γυμνός άντρας, ο Άτλας, βγαίνει από τη θάλασσα κρατώντας ένα στρογγυλό δαχτυλίδι, τον ουράνιο θόλο, που στην εξωτερική του επιφάνεια έχει χαραγμένα τα δώδεκα σύμβολα του ζωδιακού κύκλου. Μέσα στο δαχτυλίδι παριστάνεται ο Αιών με σκήπτρο. Ανήκει στην εποχή των Αντωνίνων.

Η πλησιέστερη παράσταση προς το λυχνάρι βρίσκεται στη σαρκοφάγο Barberini [86] (Πίν. 87 β). Στη μία μακριά πλευρά της παρουσιάζονται οι τέσσερις εποχές του χρόνου, αριστερά χειμώνας-άνοιξη, δεξιά καλοκαίρι-φθινόπωρο. Οι δύο κεντρικές μορφές κρατούν το ζωδιακό κύκλο, μέσα στον οποίο βρίσκεται ένα ζευγάρι, ο Ήλιος και η Σελήνη. Η Σελήνη, αριστερά και πίσω από τον Ήλιο, κοιτάζει κατά τα τρία τέταρτα προς τα δεξιά. Ο Ήλιος κοιτάζει λοξά προς τ' αριστερά, ώστε τα βλέμματά τους να διασταυρώνονται.

Η καλύτερα σωζόμενη παράσταση σε λυχνάρι βρίσκεται σ' ένα που δημοσιεύει ο Heres [87], το οποίο θεωρεί όμως του 17ου αι. φτιαγμένο από πρωτότυπο της Αναγέννησης. Πιθανότατα όμως και το λυχνάρι της Αναγέννησης αντιγράφει κάποιο ρωμαϊκό, γνωστό την εποχή εκείνη. Στον ώμο υπάρχει δάφνινο στεφάνι, πράγμα που κατά τον Heres το χρονολογεί στους νεότερους χρόνους. Στο δίσκο υπάρχει ένθρονος Δίας έχοντας δεξιά του τον Ερμή, αριστερά τον Άρη και στα πόδια του τον Ωκεανό. Τις τέσσερις μορφές περιβάλλει ζωδιακός κύκλος.

Τέλος, παραστάσεις ζωδίων ή ζωδιακών κύκλων συναντούμε σε πολλά νομίσματα και μετάλλια [88].

84. Ch. H. Kahn, ό.π., πίν. II, A.

85. Vermaseren, σ. 27-29, πίν. XVII. Για την patera βλ. AA 1935, σ. 521-524. Alda Levi, Critica d'Arte, II 1937, σ. 218 κ.ε. Athenaeum XV (1937), σ. 187 κ.ε. Cook, Zeus III § 2, σ. 1127 κ.ε. Spinazzola, La patera di Parabiago, Opere d'Arte, V, 19. Hesperia, ό.π., εικ. 12 και 13 και CCCA, IV, αριθ. 268, πίν. CVII.

86. G. M. A. Richter, Catalogue of Greek and Roman Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Cambridge 1956, πίν. VIII, J. M. C. Toynbee, The Art of the Romans, London 1965, σ. 103 και 255, πίν. 61. Εδώ (σ. 161 και 263, πίν. 90) υπάρχει η εικόνα ενός ελεφάντινου δίπτυχου του Βρετανικού Μουσείου από το οποίο σώθηκε το ένα φύλλο, στο οποίο παριστάνεται αποθέωση αυτοκράτορα. Προς τα δεξιά του υπάρχει μια ανάγλυφη ζώνη με έξι ζώδια στη σειρά (τα άλλα έξι θα βρίσκονταν στο φύλλο που λείπει), αλλά σ' αντίστροφη φορά, από το Ζυγό ως τους Ιχθύς. R. B. Bandinelli, Rom, das Ende der Antike, München, 1971, σ. 79, πίν. 68.

Όμοια επίσης στη σύλληψη είναι μία σαρκοφάγος στο Museo Nazionale της Ρώμης, που δημοσιεύει ο Fr. Cumont στο Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris 1966 (φωτοτυπική ανατύπωση, σ. 484, πίν. XLVII, 2 και 3.

87. Heres, λυχνάρι 697, σ. 97, πίν. 68.

88. Παραστάσεις ζωδιακών κύκλων σε νομίσματα βλ. B. T. Reinach, Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure, 1888, I, σ. 407, πίν. LXVIII, Van L. John, ό.π. Στη σ. 21 δημοσιεύει ένα νόμισμα του Κάσσιου (42 π.Χ.) με το σημείο του Αιγόκερω. A. S. Robertson, Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet, University of Glasgow, London 1962, I, πίν. 6, αριθ. 197, 198 με τον Ταύρο σε νομίσματα του Αυγούστου.

Μεμονωμένα ζώδια βρίσκονται και σε λυχνάρια, αλλά δεν είναι σίγουρο ότι παριστάνουν τα ζώδια και όχι αυτά τα ίδια τα ζώα, μια και οι αναπαραστάσεις ζώων σε λυχνάρια δεν περιορίζονται μόνο σ' αυτά του κύκλου, αλλά εκτείνονται και έξω από αυτόν (υπάρχουν πάνθηρες, κύκνοι κτλ.). Αντίθετα, δε

ΑΤΤΗΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΑ

Η συσχέτιση Άττη και Ήλιου ή Άττη και ουράνιων μορφών στη ρωμαϊκή εποχή είναι συχνή, γιατί ο Άττης θεωρείται γιος του Ήλιου, όπως δείχνει το μαρμάρινο γλυπτό από την Όστια, όπου ο Άττης παριστάνεται με πέντε ακτίνες στο κεφάλι [89]. Επομένως, τα λυχνάρια που παρουσιάζονται εδώ πρέπει να έχουν κάποια σχέση μεταξύ τους. Αναφέρθηκε ήδη η «patera του Parabiago» με την παράσταση Κυβέλης, Άττη και ζωδιακού κύκλου, όπου εμφανίζονται μαζί σε μια σύνθεση ο Άττης και ο ζωδιακός κύκλος [90].

Η λατρεία του Άττη στην Ελλάδα είχε ευρύτατη διάδοση, απόδειξη τα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν σε πολλές περιοχές της [91].

Από τον Παυσανία είναι γνωστό ότι στην Αχαΐα λατρευόταν η Κυβέλη με τον Άττη σε δύο πόλεις της, τη Δύμη και την Πάτρα [92]. Κατά τον Παπαχατζή [93] στις δύο αυτές πόλεις τη λατρεία της φρυγικής θεάς και του Άττη έφεραν οι Ρωμαίοι άποικοι που εγκαταστάθηκαν εκεί μετά τη ναυμαχία του Ακτίου και όχι οι πειρατές της ανατολικής Μεσογείου, όπως δέχονται άλλοι [94].

Είναι γνωστό από τον Οβίδιο [95] ότι η επίσημη εισαγωγή της λατρείας της θεάς στη Ρώμη έγινε το 205/4 π.Χ. και διατήρησε τον ανατολικό της χαρακτήρα. Αντίθετα, στην Αθήνα και τον Πειραιά [96], όπου ήδη από τον 4ο π.Χ. αι. υπάρχουν θίασοι λατρείας του ζεύγους, η λατρεία έχει χάσει την αυστηρά ανατολική μορφή της. Ως παράδειγμα, που βεβαιώνει για την Αθήνα την αλλαγή αυτή, χρησιμοποιεί ο Παπαχατζής ένα αττικό ανάγλυφο [97], στο οποίο παριστάνεται καθιστός σε βράχο ο Άττης να τείνει το χέρι του για να πάρει από την Κυβέλη ένα λουλούδι που του προσφέρει. Στο ανάγλυφο διακρίνεται καθαρά η ελληνική μορφή της θεάς. Η Πάτρα και η Δύμη, που αποικίστηκαν από Ρωμαίους, πρέπει να είχαν δεχθεί τη ρωμαϊκή μορφή της λατρείας, δηλαδή την ανατολική και όχι την αττική.

συναντώνται όλα τα ζώα του ζωδιακού κύκλου, πράγμα που κάνει τον Broneer (σημ. 1, σ. 109) να αμφιβάλλει αν τελικά πρόκειται για τα ζώδια ή για τυχαία ζώα. Ο Delattre (Lampes chrétiennes de Carthage, στη Bibliothèque Illustrée des Missions Catholiques, Lyon 1880, —η παραπομπή στον Broneer, δεν είδα το ίδιο το βιβλίο) βλέπει μια συμβολική σημασία στην παράσταση κάθε ζώου, ενώ οι Führer και Schultze (Die altchristlichen Grabstatten Siciliens, Berlin 1907, σ. 274 κ.ε.) πιστεύουν ότι εκτός από τα ψάρια τα άλλα ζώα δεν έχουν καμιά συμβολική σημασία.

Παραστάσεις ζώων του ζωδιακού κύκλου βλ. Deneauve, λυχνάρια 754 και 756 με λιοντάρι, 761 με κριάρι ανάμεσα σε δύο πρόβατα, 762, 763, 764 με κριάρι και 786 με σκορπιό.

89. Vermaseren, σ. 6-7.

90. Σ' ένα δακτυλιόλιθο του Μουσείου της Aquileia υπάρχει Ήλιος και ζωδιακός κύκλος. Στο κέντρο το κεφάλι του Ήλιου με ακτινωτό διάδημα και γύρω σε ταινία ο ζωδιακός κύκλος, αλλά πολύ σχηματικά αποδομένος (G. Sena Chiesa, Gemme del Museo Nazionale de Aquileia, Padova 1966, A, σ. 413 και B, πίν. LXXVI, αριθ. 1501.

91. Στον ελληνικό χώρο πήλινα ειδώλια έχουν βρεθεί στην Αμφίπολη, τις Σέρρες, την Όλυνθο, την Ποτείδαια, την Αθήνα κ.α. (Vermaseren, σ. 19-20). Σχετικά βλ. Simone Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, etrusques et romains, Paris 1954, για τα ειδώλια της Αμφίπολης, AA 1925, σ. 153 κ.ε. για τα αντίστοιχα της Ποτείδαιας και Olynthus XIV, σ. 122 για τα ειδώλια της Ολύνθου.

92. Παυσανίου, Αχαϊκά, VII, 17, 9-12 και VII, 20, 3.

93. Παπαχατζής, σ. 73 κ.ε., υποσημ. 2.

94. J. Herbillon, Les cultes de Patras, Βαλτιμόρη 1929, σ. 81.

95. Fasti, 4, 223 κ.ε., όπου υπάρχουν τα σχετικά με την Κυβέλη και τον Άττη.

96. Παπαχατζής, υποσημ. 2, σ. 73 κ.ε.

97. Ό.π., σ. 74, εικ. 21.

Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους η ανάμειξη των ελληνικών ειδωλολατρικών αντιλήψεων, των ανατολικών λατρειών και του χριστιανισμού ήταν το χαρακτηριστικό γνώρισμα στη γεμάτη ζωή Πάτρα. Κάθε θρησκευτική δοξασία εύρισκε πρόσφορο έδαφος στην πολυεθνική πόλη, μια και τον πληθυσμό της αποτελούσαν Ρωμαίοι βετεράνοι, Έλληνες ντόπιοι και άποικοι από την Ανατολή [98]. Στη Δύμη αναφέρει ο Παυσανίας ιερό αφιερωμένο στη Δινδυμήνη θεά και στον Άττη, ενώ ένα άλλο ιερό βλέπει στην Πάτρα, καθώς βγαίνει από την ακρόπολη και προχωρεί προς την κάτω πόλη. Στο ναό υπήρχε λίθινο άγαλμα της Κυβέλης, αλλά δεν είναι σίγουρος αν υπήρχε και του Άττη, γιατί η λατρεία του είχε απόκρυφο χαρακτήρα και του ήταν δύσκολο να διαπιστώσει την ύπαρξη ή όχι του αγάλματός του.

Παρά το πλήθος των σωστικών ανασκαφών που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια στην Πάτρα, δεν έχει εντοπισθεί ακόμη ο ναός της θεάς. Ο Θωμόπουλος [99] τον τοποθετεί ανάμεσα στους δρόμους Υψηλάντου - Παντανάσσης - Καραϊσκάκη και Ερμού (Σχέδ. 1, 1) και στηρίζεται στον Πουκεβίλλ [100], που γράφει ότι στην περιοχή αυτή είχε βρει, σε ανασκαφή που είχε κάνει ο ίδιος το 1816, ερείπια από μεγάλο οικοδόμημα και κομμάτια από κίονες και κιονόκρανα που τα απέδωσε στο ναό της Κυβέλης, γιατί κοντά στο κτίριο που ανέσκαψε είχε βρεθεί ένα ανάγλυφο που παρίστανε οκτώ Κορύβαντες, ιερείς και ακολούθους της Κυβέλης. Ο Πουκεβίλλ όμως έδωσε λανθασμένη ερμηνεία στην περιγραφή του Παυσανία. Γιατί, αν παραδεχθούμε ότι ο ναός της Κυβέλης βρισκόταν σ' εκείνη την περιοχή, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Παυσανίας κάνει ολόκληρο κύκλο στην περιγραφή του. Ξεκινά από την ακρόπολη, περνά από την αγορά χωρίς να την αναφέρει, φθάνει στο ναό της Κυβέλης και επιστρέφει πίσω για να περιγράψει την αγορά. Τούτο όμως δεν είναι λογικό, με την προϋπόθεση βέβαια ότι η πύλη της ακρόπολης που αναφέρει είναι η γνωστή σήμερα και όχι άλλη στην αντίθετη πλευρά, δηλαδή κοντά στο μέρος που τοποθετεί το ναό ο Πουκεβίλλ. Αλλά και εκεί να ήταν η πύλη, πάλι τα ερείπια αυτά είναι αδύνατο να ανήκαν στο ναό της Κυβέλης. Και τούτο, γιατί με τις τελευταίες ανασκαφές σε οικόπεδα της περιοχής αυτής βρέθηκαν πολλά ναόσχημα ταφικά κτίρια, δεξιά και αριστερά από το μεγάλο ταφικό δρόμο του επίσημου ρωμαϊκού νεκροταφείου, που βρισκόταν στα βόρεια της αρχαίας πόλης [101].

Πιστεύουμε ότι το ναό θα πρέπει να αναζητήσουμε ανάμεσα στην πύλη της ακρόπολης και στο Ωδείο (Σχέδ. 1, 2 και 3) ή στην περιοχή κοντά στην πύλη της ακρόπολης (Σχέδ. 1, 4). Η διαδρομή που ακολουθεί ο Παυσανίας είναι: ακρόπολη - ναός Κυβέλης - αγορά - Ωδείο. Μια και η αγορά δεν έχει εντοπισθεί ακόμη, τα μόνα σίγουρα σημεία αναφοράς είναι η πύλη της ακρόπολης και το Ωδείο. Όλα αυτά, βέβαια, με την προϋπόθεση ότι ο Παυσανίας περιηγήθηκε πραγματικά ο ίδιος την πόλη [102].

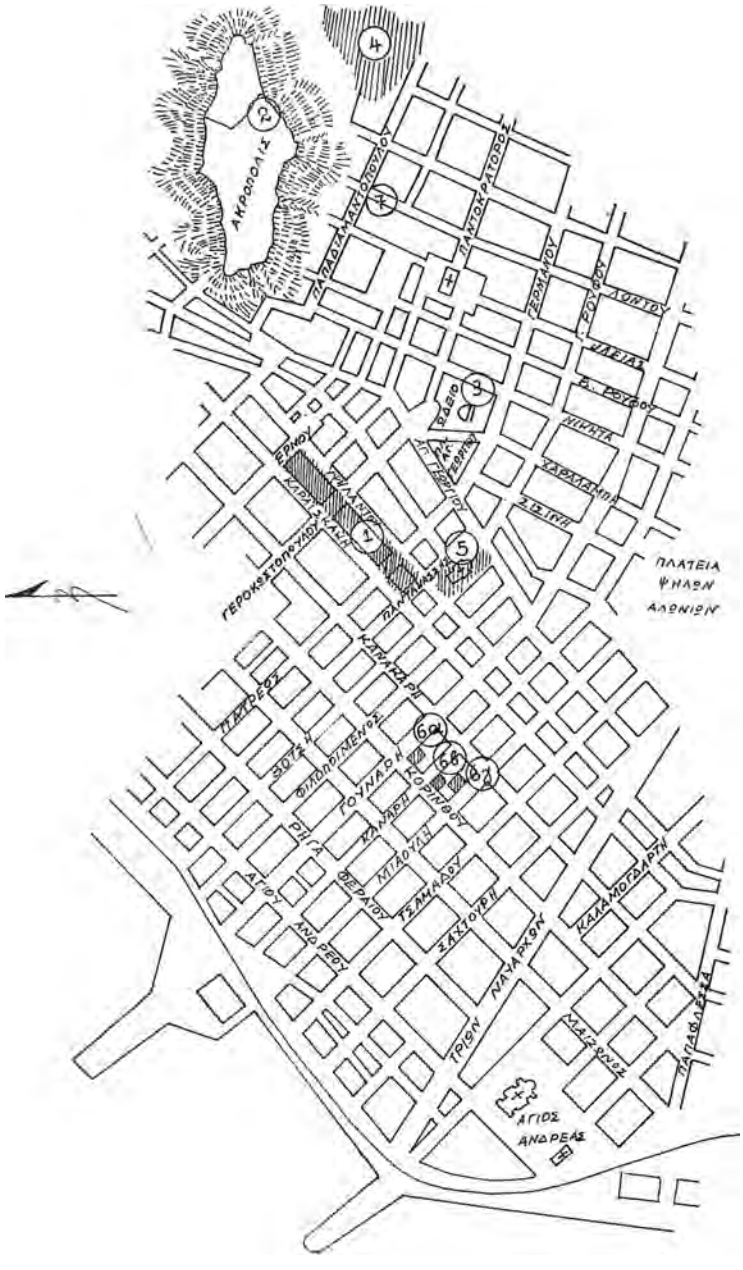
98. Στην Πάτρα υπήρχε ακόμη και μιθραϊκή κοινότητα, βεβαιωμένη από μιθραϊκά ανάγλυφα που έχουν βρεθεί κατά καιρούς (Ν. Παπαχατζής, Αχαϊκά, σ. 106, συνέχεια υποσημ. 1 σ. 104. Τελευταία ο Steven Bowman (ΑΔ 31 (1976): Μελέται, σ. 51) αναφέρει ότι κατά τη ρωμαϊκή εποχή υπήρχε στην Πάτρα και εβραϊκή κοινότητα.

99. Σ. Ν. Θωμόπουλος, Ιστορία της πόλεως Πατρών, Β' έκδ. με επιμέλεια Κ. Ν. Τριανταφύλλου, Πάτραι 1950, σ. 197-198.

100. Pouqueville, Voyage de la Grèce, Β' έκδ., Παρίσι 1826, IV, σ. 357.

101. Βλ. σχετικά Ιφιγ. Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό μαυσωλείο στην Πάτρα, Στήλη, σ. 556 κ.ε. (τόμος εις μνήμην Νικολ. Κοντολέοντος, Αθήνα 1979).

102. Σχετικά με το θέμα βλ. και Ι. Α. Παπαποστόλου, ΑΑΑ IV (1971), σ. 313, υποσημ. 11, όπου απορρίπτεται η γνώμη του Θωμόπουλου. Ο μελετητής πιστεύει ότι οι Pouqueville και Θωμόπουλος παρερμήνευσαν το κείμενο του Παυσανία και εξηγεί ότι ο Παυσανίας, λέγοντας ότι ο ναός βρισκόταν στην κάτω πόλη, εν-

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της Πάτρας: 1. Ναός Κυβέλης κατά Θωμόπουλο - Πουκεβίλλ, 2. Πύλη Ακρόπολης, 3. Ωδείο, 4. Περιοχή μπροστά στην πύλη της Ακρόπολης, 5. Εκκλησία Παντάνασσας, 6. Η περιοχή που βρέθηκαν τα λυχνάρια με τον Άττη και την Κυβέλη, 6α. Οικόπεδο ΙΚΑ, λυχνάρι Bruneau, 6β. Λυχνάρια 1, 2, 3, 6γ. Λυχνάρι με Κυβέλη, 7. Η θέση του ναού κατά Παπαχατζή.

Για τον ίδιο λόγο πρέπει να απορρίψουμε και την άλλη θέση για το ναό της Κυβέλης, που αναφέρει πάλι ο Θωμόπουλος. Γράφει συγκεκριμένα ότι οι παλιότεροί του τοποθετούσαν το ναό κάτω από τη σημερινή εκκλησία της Παντάνασσας (Σχέδ. 1, 5), που και αυτή βρίσκεται μετά το Ωδείο. Ο Θωμόπουλος απορρίπτει τη γνώμη αυτή και για έναν άλλο λόγο, γιατί όταν κτιζόταν η εκκλησία της Παντάνασσας, στην εκσκαφή που έγινε για τα θεμέλιά της είχε βρεθεί μόνο ένα βυζαντινό νεκροταφείο [103].

Ότι η λατρεία της Κυβέλης και του Άττη ήταν αρκετά διαδεδομένη στην Πάτρα μαρτυρείται από μερικά έργα πλαστικής, άλλα δημοσιευμένα και άλλα όχι, που βρέθηκαν κατά καιρούς στην πόλη. Αναφέραμε ήδη το ανάγλυφο με τους Κορύβαντες, που βρέθηκε τον περασμένο αιώνα. Παλιό εύρημα είναι επίσης ένα μικρό αγαλμάτιο της Ρέας-Κυβέλης, καθισμένης σε θρόνο, με πυργωτό κάλυμμα και ένα λιοντάρι δίπλα της. Άλλο παρόμοιο βρέθηκε σε ανασκαφή του 1974 [104]. Ακόμη συχνές παραστάσεις της θεάς ή του Άττη έχουμε σε είδη μικροτεχνίας, όπως σε λυχνάρια κτλ.

Το λυχνάρι που δημοσιεύει ο Bruneau και τα λυχνάρια που δίνονται εδώ βρέθηκαν σε δύο κοντινές ανασκαφές [105]. Σε μία άλλη κοντινή ανασκαφή του 1977, βρέθηκαν όστρακα μεγάλου λυχναριού με παράσταση της Κυβέλης σε θρόνο, περιστοιχισμένης από δύο λιοντάρια [106] (Σχέδ. 1, 6α, 6β, 6γ αντίστοιχα). Να είναι τυχαίο το γεγονός ότι και τα πέντε αυτά λυχνάρια βρέθηκαν σε τόσο κοντινές θέσεις ή μήπως βρισκόμαστε σε συνοικία της αρχαίας πόλης, σε μία insula, στην οποία επικρατούσαν οι ανατολικές θρησκείες και ακόμη περισσότερο το ανατολικό στοιχείο; Δυστυχώς τα ανασκαφικά δεδομένα δεν μπορούν να μας προσφέρουν άλλες αποδείξεις ή έστω και ενδείξεις για την εξακρίβωση της υπόθεσης αυτής, ούτε καν τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε αν ανήκαν σε μικρά ιερά. Άλλωστε, ο Walters [107] πιστεύει ότι οι παραστάσεις πάνω στα λυχνάρια δε σημαίνουν αναγκαστικά ότι έχουν σχέση με το σκοπό για τον οποίο τα χρησιμοποιούσαν. Αν η γνώμη του είναι σωστή, τότε τα πέντε αυτά λυχνάρια δε θα χρησίμευαν για τη λατρεία του Άττη και της Κυβέλης. Είναι αδύνατο να δεχθούμε όμως ότι οι κάτοχοί τους θα τα χρησιμοποιούσαν και, ακόμη περισσότερο, θα τα αγόραζαν χωρίς τουλάχιστον να γνωρίζουν τι παρίστανε η παράσταση πάνω σ' αυτά.

Εκτός από τη θρησκεία και πολλά ακόμη στοιχεία του πολιτισμού της Ανατολής, όπως η αστρολογία και η αστρομαντεία, ήρθαν στη Δύση στους ελληνιστικούς και ιδιαί-

νοεί την έξω από την ακρόπολη πόλη και όχι βέβαια τη σημερινή κάτω πόλη, όπου τοποθετούν το ναό οι προαναφερθέντες συγγραφείς.

Ο Παπαχατζής, ό.π., υποσημ. 1, σ. 123, τοποθετεί το ναό στην αρχή της κατωφέρειας προς την πλατεία του Παντοκράτορα, όχι μακριά από την αρχή της σημερινής οδού Λόντου, χωρίς όμως να δικαιολογεί αυτή τη θέση του (Σχέδ. 1, 7).

Οπωσδήποτε, ως σήμερα δεν έχει γίνει καμιά συστηματική μελέτη στο σημερινό κάστρο της Πάτρας, όπου τοποθετείται η αρχαία ακρόπολη, για να διαπιστωθούν τα όριά της κατά την κλασική και ρωμαϊκή εποχή.

103. Σ. Ν. Θωμόπουλος, Ιστορία της πόλεως Πατρών, Α΄ έκδ., Αθήναι 1888, σ. 71, υποσημ. 1.

104. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 403, Πίν. 260 β. Στο CCCA, II, σ. 151-152, αριθ. 483, πίν. CXLV δημοσιεύεται μαρμάρινο ανάγλυφο της Κυβέλης σε ναΐσκο της συλλογής Γερουλάνου, το οποίο πιθανόν προέρχεται από την Πάτρα.

105. Το λυχνάρι που δημοσιεύει ο Bruneau βρέθηκε στο οικόπεδο Κορίνθου και Γούναρη το 1954, όπου σήμερα στεγάζεται το ΙΚΑ Πατρών, τα 1, 2, 4 στο οικόπεδο Κανάρη 54 και Κορίνθου.

106. Στο οικόπεδο της οδού Μιαούλη 55-57.

107. Walters, σ. XVI. Τελευταία ο Broneer (Isthmia III, σ. 70) γράφει ότι πιθανόν όλα αυτά τα λυχνάρια ήταν προορισμένα να χρησιμοποιούνται στη λατρεία διάφορων θεοτήτων.

τερα στους ρωμαϊκούς χρόνους, που η στενή επαφή Ανατολής και Δύσης καθιστούσε ευκολότερη τη διάδοσή τους, αν και η διείσδυσή τους στο δυτικό κόσμο είχε αρχίσει δειλά μερικούς αιώνες νωρίτερα. Εντούτοις, ο Dicks [108] πιστεύει ότι τουλάχιστον για τη ζωδιακή αστρολογία καμιά περιοχή δε δανείστηκε τίποτε από την άλλη, αλλά τον 5ο αι. π.Χ. άρχισε παράλληλη η ανάπτυξη της ελληνικής και της βαβυλωνιακής αστρολογίας. Η ζωδιακή αστρομαντεία επιζεί και σήμερα, αφού κατόρθωσε να ξεπεράσει τα εμπόδια του θεοκρατικού Βυζαντίου και της μεσαιωνικής Δύσης. Παράλληλα, ο ζωδιακός κύκλος επηρέασε και ως καλλιτεχνική μορφή το Βυζάντιο, όπως πιστεύει ο Jean Lassus: «Οι κυκλικές «θεωρίες» των αιγυπτιακών ζωδίων φαίνονται ότι είναι οι πρόδρομοι της κυκλικής διάταξης των Αποστόλων γύρω από το κεντρικό «μετάλλιο» του θόλου του Βαπτιστηρίου της Ραβέννας του 5ου αι. μ.Χ.»[109]. Επομένως, και η υστερότερη βυζαντινή παράδοση, που χρησιμοποιεί ανάλογα σχήματα στους θόλους (κεντρικό θέμα και κυκλική διάταξη των μορφών γύρω από αυτό) στο ζωδιακό κύκλο έχει την αρχή της. Όπως στο λυχνάρι εξαίρονται οι δύο κυρίαρχες μορφές του Ήλιου και της Σελήνης μέσα στον κύκλο, έτσι και στη βυζαντινή τέχνη εξαίρεται η κυρίαρχη μορφή του Χριστού, που συνήθως βρίσκεται μέσα σ' αυτούς τους κύκλους. Ακόμη αυτούσιος ο ζωδιακός κύκλος μπορούσε να συνυπάρχει στις βυζαντινές εκκλησίες μαζί με μορφές αγίων, όπως στον Άγιο Ελευθέριο (Γοργοεπήκοος), δίπλα στη Μητρόπολη των Αθηνών.

Με τη δημοσίευση των λυχναριών του Άττη έγινε μια προσπάθεια σωστότερης ερμηνείας, κατά τη γνώμη μας, από εκείνη που δόθηκε κατά τη δημοσίευση άλλων λυχναριών με παρόμοιες παραστάσεις. Πιστεύω ότι δεν είναι απαραίτητο να φθάνουμε σε «δογματικούς» χαρακτηρισμούς στην αρχαία τέχνη, όπως π.χ. η δημιουργία του όρου «Attis pudens», τους οποίους δημιουργούμε σήμερα για να τους αποδώσουμε σε έργα που έγιναν πολλούς αιώνες πριν, χωρίς προηγουμένως να έχει γίνει συστηματική μελέτη όλων των παρόμοιων και σχετικών παραστάσεων και, κυρίως, χωρίς το θέμα να έχει θεωρηθεί εξαντλημένο, πράγμα βέβαια δύσκολο, γιατί οι ανασκαφές πάντα κάτι καινούργιο θα φέρουν στο φως.

Σεπτέμβριος 1981 *ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ*

108. D. R. Dicks, ό.π., σ. 172.

109. Jean Lassus, Παλαιοχριστιανικός και Βυζαντινός Κόσμος, στη σειρά «Παγκόσμιος Ιστορία Τέχνης» 4 (μετάφραση Δ. Π. Σολωμού), Αθήνα 1976, σ. 65.

ΦΕΡΑΙΟΙ ΥΛΟΥΡΕΙΣΑΝΤΕΣ

(Πίν. 88-89)

Στη μνήμη του Καθηγητή Γεωργίου Α. Παπαντωνίου

Η μοναδική πηγή πληροφοριών για τη διοικητική οργάνωση των Φερών σε κάθε εποχή, όπως και όλων των άλλων αρχαίων πόλεων για τις οποίες δε σώζονται σχετικές μαρτυρίες, είναι τα δημόσια αξιώματα των πολιτών, αυτά που μαρτυρούνται από τη φιλολογική παράδοση και τις αρχαίες επιγραφές. Τα δημόσια αξιώματα υποδηλώνουν συχνά το είδος του πολιτεύματος και τους διάφορους τομείς του δημόσιου βίου, που κάλυπτε ο εκάστοτε διοικητικός μηχανισμός, αλλά δε φανερώνουν πάντα, με μόνο το όνομά τους, και όλες τις αρμοδιότητες που είχαν οι κάτοχοί τους. Η διοικητική οργάνωση των Φερών, φυσικά, δε θα διέφερε στις γενικές της γραμμές από την αντίστοιχη των άλλων σύγχρονων θεσσαλικών πόλεων, επειδή όμως ο καταμερισμός των αρμοδιοτήτων καί η ανάδειξη των αξιωματούχων σε ένα κράτος είναι απόρροια του είδους και του χαρακτήρα του πολιτεύματος, θα υπήρχαν μάλλον και ορισμένες διαφορές, ανάλογες με την ξεχωριστή ιστορική και πολιτική φυσιογνωμία της πόλης[1].

Τα δημόσια αξιώματα, όπως είναι γνωστό, δεν έμεναν σταθερά στο πέρασμα του χρόνου ούτε ως προς τον αριθμό τους ούτε ως προς τις αρμοδιότητες που έδινε το καθένα τους στον κάθε αξιωματούχο. Οι πολιτικές ή οι πολιτειακές μεταβολές, η αυξομοίωση της κρατικής δύναμης, οι αναφυόμενες τοπικές ανάγκες, οι μεταρρυθμίσεις που επέβαλλαν ισχυρά πολιτικά πρόσωπα κ.ά. τροποποιούσαν κατά καιρούς τη δημόσια διοίκηση μιας πόλης, εν μέρει ή στο σύνολό της, με αποτέλεσμα όχι μόνο αυτή, αλλά και το κάθε αξίωμα χωριστά να έχει τη δική του εξέλιξη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι πολιτικοί οργανισμοί, όταν μεγαλώνουν και ευημερούν, αναπτύσσουν ένα πολυσύνθετο διοικητικό σύστημα, το οποίο όμως, όταν αρχίσει η εξασθένησή τους, εξασθενεί μαζί τους στον ίδιο βαθμό. Η ανάπτυξη ή η συρρίκνωση της δημόσιας διοίκησης ενός κράτους συμπίπτουν πάντα με την ακμή και την παρακμή του και κατοπτρίζουν πιστά την πολιτική ιστορία του. Τα δημόσια αξιώματα των Φερών, όσα γνωρίζουμε ως τώρα, είναι σχετικά λίγα, ανήκουν σε διάφορες εποχές και δεν αντιπροσωπεύουν ασφαλώς το σύνολο των λειτουργών που ασκούσαν τη δημόσια διοίκηση, αλλά οι ακόλουθες δύο επιγραφές, που ανακαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια στο Βελεστίνο, πιστοποιούν την ύπαρξη ενός ακόμη δημόσιου αξιώματος της πόλης, κατά τα φαινόμενα σημαντικού, και πλουτίζουν τη φεραϊκή προσωπογραφία.

1. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη με αετωματική επίστεψη, που εξέχει αισθητά από την επιφάνεια του κορμού. Συνολ. σωζ. ύψ. 0,535, πλ. κορμού (άνω) 0,342, πάχ. 0,09 μ. (Μουσείο Βόλου, Β.Ε. 2744) (Πίν. 88). Η μετάβαση από τον κορμό στην επίστεψη γίνεται με ωραίο κυμάτιο, που απαλύνει την εξοχή και συνεχίζεται, όπως και το οριζόντιο γείσο

1. E. Kirsten, RE, suppl. VII (1940), στ. 984 κ.ε. (λ. Pherai). Θ. Δ. Αξενίδης, Η Πελασγίς Λάρισα και η αρχαία Θεσσαλία, Α΄, Αθήναι 1947, σ. 125 κ.ε.

του αετώματος (πλ. 0,38 μ.), στους κροτάφους της στήλης. Το αέτωμα κοσμείται με ακρωτήρια και με μεγάλο ανάγλυφο ασπίδιο στο τύμπανο. Από τη στήλη λείπουν το αριστερό ακρωτήριο του αετώματος και μεγάλο τμήμα από το χαμηλότερο μέρος του κορμού της. Στο σωζόμενο ανώτερο έχει χαραχθεί η επιγραφή:

Εἰρακλεῖ
ὑλουρεί̣σαντες
Καλλικράτεις Ἱπολόχειος
Λυκομείδεις Ἱπολόχειος
Σουσικράτεις Κλειούνειος
Παυσανίας Ἐπικρατίδαιος
Φρῦνος Κλ{ε}ιογένειος
[Κτ]ησιφῶν Ἀντιφίλειος
[---]ίας Φειρούνδαιος
[----]ονος Σουσικράτειος
[-----]ς Καλλικ{ε}λίαιος
[------]ς Σουσιπάτρειος
[---------]ογένειος
[----------]ένειος
[--------------]

Το ύψος των γραμμάτων, που έχουν ακρέμονες, είναι 0,018 μ. στους στίχους 1-2 και 0,011 μ. στους υπόλοιπους. Το διάστιχο μεταξύ των στίχων 2 και 3 είναι 0,02 μ., ενώ μεταξύ των άλλων 0,01 μ. με μικρές παρεκκλίσεις. Η στήλη βρέθηκε κατά την αποκάλυψη του κλασικού τείχους στην ακρόπολη των Φερών, στο λόφο του Αγίου Αθανασίου[2], σε τυχαία θέση και σε απόσταση 1,50 μ. περίπου από τη νότια εξωτερική πλευρά του πύργου 5.

Οι δύο πρώτοι στίχοι, με το μέγεθος των γραμμάτων τους και την απόσταση του δεύτερου από τον τρίτο, ξεχωρίζουν από τους άλλους και δηλώνουν την τιμώμενη θεότητα και την ιδιότητα των αναθετών, ενώ οι υπόλοιποι είναι απλός κατάλογος των ονομάτων τους[3]. Οι διαλεκτικοί ιδιωματισμοί, όπως η χρήση του *ΕΙ* αντί του *Η*, του *ΟΥ* αντί του *Ω*[4] και τα πατρωνυμικά επίθετα σε *-ειος* και *-αιος*, που σχηματίζονται ανάλογα με την κατάληξη του πατρώνυμου[5], είναι συνήθεις στις ελληνιστικές αλλά και στις παλιότερες επιγραφές της Θεσσαλίας. Τα αναφερόμενα άτομα, εκτός από εκείνα του στίχου 6, γίνονται για πρώτη φορά γνωστά στη φεραϊκή προσωπογραφία.

Στίχ. 1: Οι Φεραίοι λάτρευαν ιδιαίτερα τον Ηρακλή[6], επειδή σχετιζόταν με τους πανάρχαιους μύθους της πατρίδας τους. Περίπου 500 μ. βορειοανατολικά της κλασικής ακρό-

2. ΑΑΑ X (1977), σ. 174 κ.ε., σχέδ. 1.

3. Στις Φερές έχει βρεθεί και άλλη αναθηματική στήλη με κατάλογο αναθετών, αλλά δεν αναφέρεται η ιδιότητά τους (Μουσείο Βόλου, Ε. 1289).

4. A. Thumb, Handbuch der griechischen Dialekte, Heidelberg 1909, σ. 238, αριθ. 5-6.

5. B. Helly - G. J. Te Riele - J. A. van Rossum, La liste des gymnasiarques de Pheres pour les années 330-189 av. J.-C. La Thessalie (Actes de la table-ronde 21-24 Juillet 1975 - Lyon), Lyon 1979, σ. 237.

6. ΑΑΑ XIII (1980), σ. 275 κ.ε.

πολης, κοντά στην παλιά εκκλησία του Αγίου Χαράλαμπου [7], υπήρχε ιερό του ήρωα [8], δεν αποκλείεται λοιπόν εκεί να είχε αρχικά στηθεί το ανάθημα των υλουρεισάντων.

Στίχ. 2: Η ιδιότητα των υλουρών, που ήταν δημόσιοι λειτουργοί, υποδηλώνεται από το όνομά τους [9], η θέση τους όμως μέσα στο διοικητικό σύστημα των πόλεων και τα καθήκοντά τους παραδίδονται λεπτομερέστερα από τον Αριστοτέλη (Πολιτικά, 6. 8): ... *ἄλλη δ' ἀναγκαία* (αρχή) *καὶ παραπλησία ταύτῃ* (δηλαδή προς την Αστυνομία) *περὶ αὐτῶν μὲν γάρ, ἀλλὰ περὶ τὴν χώραν ἐστὶ καὶ περὶ τὰ ἔξω τοῦ ἄστεως. Καλοῦσι δὲ τοὺς ἄρχοντας τούτους οἱ μὲν ἀγρονόμους οἱ δὲ ὑλωρούς*... και (7. 12) ...*νενεμῆσθαι δὲ χρὴ τὴν εἰρημένην τάξιν καὶ τὰ περὶ τὴν χώραν. Καὶ γὰρ ἐκεῖ τοῖς ἄρχουσιν, οὓς καλοῦσιν οἱ μὲν ὑλωροὺς οἱ δὲ ἀγρονόμους, καὶ φυλακτήρια καὶ συσσίτια πρὸς φυλακὴν ἀναγκαῖον ὑπάρχειν.*

Για την ύπαρξη αυτών των αξιωματούχων στις Φερές δε γνωρίζουμε άλλη μαρτυρία, αλλά η αναγκαιότητα της παρουσίας τους, καθώς και η σημασία της στο διοικητικό μηχανισμό είναι ευνόητη, αφού η πόλη τριγυριζόταν από αγρούς και δάση [10] και η οικονομία της βασιζόταν κυρίως στη γεωργία και την κτηνοτροφία [11]. Παρόμοια οικονομία είχαν βέβαια όλες σχεδόν οι άλλες θεσσαλικές πόλεις, μικρές και μεγάλες, παράδοξα όμως (ή τυχαία) υλουροί ήταν ως τώρα γνωστοί μόνο στο Θητώνιον [12], αλλά εκεί δεν ασκούσαν (ή δεν ασκούσαν μόνο) καθήκοντα αγρονόμων και δασονόμων. Σ' επιγραφή των μέσων του 5ου αι. π.Χ. από αυτή τη μικρή πόλη της Θεσσαλιώτιδας [13] ο «υλουρών» είναι ο επώνυμος άρχων και θεωρείται ο ανώτερος δημόσιος αξιωματούχος [14] και «...κατάλοιπο παλαιότερων εποχών» [15]. Χωρίς αμφιβολία το αξίωμα θα είχε τη δική του ιστορική εξέλιξη, αλλά οι υλουροί των Φερών κατά την ελληνιστική περίοδο, επειδή κυρίως υπηρετούσαν συγχρόνως πολλοί, θα πρέπει να ασκούσαν τα καθήκοντα που τους αποδίδει ο Αριστοτέλης.

Στίχ. 3-5: Τα δύο πρώτα πρόσωπα του καταλόγου είναι κατά τα φαινόμενα αδέρφια. Τα ονόματα Καλλικράτεις, Ιππόλοχος και Σουσικράτεις, αν και συνήθη στο θεσσαλικό [16], έλειπαν ως τώρα από το Ονομαστικό των Φερών, ενώ το Λυκομείδεις [17] και το πατρώνυμο Κλειούνειος [18] ειναι γνωστά και από άλλες επιγραφές της πόλης.

Στίχ. 6: Ο υλουρός αυτός πρέπει να ταυτίζεται με τον Παυσανία Επικρατίδαιο, που χρημάτισε γυμνασίαρχος στις Φερές γύρω στο 195 π.Χ., σύμφωνα με το γνωστό κατάλογο των Φεραίων γυμνασιαρχών [19], και ανήκε σε μια από τις επιφανέστερες οικογένειες της

7. Ε. Κακαβογιάννης, Ένας δρόμος της εποχής του Ρήγα στο Βελεστίνο, Κείμενα του Βόλου, τεύχος 5 (Άνοιξη 1979), σ. 423, αριθ. 2.

8. Απ. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1907, σ. 158 κ.ε.

9. H. G. Liddel - R. Scott - H. Jones, A Greek-English Lexicon, Oxford 1951, λ. υλωρός.

10. Πολύβιος, XVIII 20, 1: *ἀμφότεροι* (δηλ. οι εμπόλεμοι) *δυσαρεστούμενοι τοῖς περὶ τὰς Φερὰς τόποις διὰ τὸ καταφύτους εἶναι καὶ πλήρεις αἱμασιῶν καὶ νηπίων*...

11. Η κτηνοτροφία στις Φερές φαίνεται πως ήταν ακμαία ήδη από τα προϊστορικά χρόνια (Ευριπίδης, Άλκ., στ. 6-11).

12. F. Stählin, Das hellenische Thessalien, Stuttgart 1924, σ. 132 και Ν. Παπαχατζής, Η σημερινή θέση της τοπογραφικής μελέτης της Θεσσαλίας, Θεσσαλικά Β' (1959), σ. 11 κ.ε.

13. IG IX² 257.

14. G. Busolt - H. Swoboda, Griechische Staatskunde (Handbuch der Altertumswissenschaft, IV, I.1), München 1926, σ. 1480.

15. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών), Γ' 1, σ. 308 (Άννα Ραμού).

16. IG IX² 350, 700 και 628 αντίστοιχα.

17. B. Helly κ.ά., ό.π., σ. 223, Α 66.

18. ΑΕ 1913, σ. 219, αριθ. 3, στ. 1.

19. C. Habicht, Hellenistische Gymnasiarchenliste aus Pherai. Demetrias I (1976), σ. 193, υποσημ. 54. B. Helly κ.ά., ό.π., σ. 249.

πόλης. Η παρουσία του επιτρέπει την ασφαλή χρονολόγηση της επιγραφής, επειδή όμως δε γνωρίζουμε αν υπηρέτησε ως υλουρός πριν ή μετά τη μαρτυρούμενη γυμνασιαρχία του, το ανάθημα των υλουρεισάντων πρέπει να χρονολογηθεί γενικά στην πρώτη δεκαετία του 2ου αι. π.Χ.

Στίχ. 7: Το όνομα Φρύνος αναφέρεται επίσης στον κατάλογο των γυμνασιαρχών [20] και σε ανάθημα στον Ήλιο [21], που βρέθηκε παλιότερα στο Βελεστίνο, ενώ το πατρώνυμο, που είναι συχνό στη Θεσσαλία [22], επισημαίνεται για πρώτη φορά στις Φερές. Η παρεμβολή του *Ε* στο πρώτο συνθετικό του, που αντί *Κλειο-* έπρεπε να είναι *Κλιο-* [23], οφείλεται μάλλον σε λάθος του χαράχτη.

Στίχ. 8: Τα ονόματα είναι νέα για το Ονομαστικό των Φερών.

Στίχ. 9: Ο υλουρός αυτού του στίχου και ο Φείδουν Φειρούνδαιος του καταλόγου των γυμνασιαρχών [24] είναι μάλλον αδέρφια.

Στίχ. 10: Το σύνηθες στη Θεσσαλία όνομα Σουσικράτεις [25], που εξάγεται από το σωζόμενο πατρώνυμο, ήταν άγνωστο ως τώρα στις Φερές.

Στίχ. 11: Το πατρώνυμο Καλλικλίαιος (η παρεμβολή του *Ε* οφείλεται προφανώς σε λάθος του χαράχτη) είναι γνωστό από τον κατάλογο των γυμνασιαρχών, όπου υπάρχει και το όνομα Καλλικλίας [26], δεν αποκλείεται λοιπόν ο γυμνασίαρχος Φείδουν Καλλικλίαιος [27] και ο υλουρός αυτού του στίχου να ανήκουν στην ίδια οικογένεια.

Στίχ. 12: Το όνομα Σουσίπατρος αναφέρεται και σε φεραϊκή επιγραφή της ρωμαϊκής περιόδου [28].

Στίχ. 13-14: Επειδή τα δύο πατρώνυμα έχουν τον ίδιο χαρακτήρα θέματος και την ίδια κατάληξη, που βρίσκονται μάλιστα το ένα ακριβώς σχεδόν κάτω από το άλλο, υποθέτουμε ότι θα είχαν επίσης τον ίδιο αριθμό γραμμάτων και ότι θα ήταν ομώνυμα. Έτσι, αν και το πρώτο συνθετικό δεν μπορεί να οριστεί με ασφάλεια [29], φαίνεται πως οι υλουροί αυτών των στίχων είχαν τον ίδιο πατέρα, όπως δηλαδή και εκείνοι των στίχων 3-4.

Στίχ. 15: Από το στίχο σώζονται μόνο ασαφή ίχνη των κορυφών των τριών τελευταίων γραμμάτων, που θα ανήκουν προφανώς στο πατρώνυμο του υλουρού. Επειδή η στήλη είναι στο σημείο αυτό σπασμένη, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν το όνομα αυτό είναι και το τελευταίο του καταλόγου των αναθετών.

2. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη, όμοια περίπου ως προς το σχήμα και το είδος με την προηγούμενη, ύψ. 0,66, πλ. κορμού 0,36 και πάχ. (κάτω) 0,11 μ. (Μουσείο Βόλου, Β.Ε. 1291) (Πίν. 89). Το κυμάτιο ανάμεσα στον κορμό και την επίστεψη, που συνεχίζεται επίσης στους κροτάφους της στήλης, είναι απλούστερο. Τα γείσα του αετώματος της επίστεψης αποδίδονται με πολύ χαμηλό ανάγλυφο, σχεδόν με χάραξη του περιγράμματός τους. Από

20. C. Habicht, ό.π., σ. 192.
21. Y. Bequignon, Recherches archéologiques a Phères de Thessalie, Paris 1937, σ. 89, αριθ. 56.
22. IG IX² 671 και 1109, στ. 4.
23. B. Helly κ.ά., ό.π., σ. 236 κ.ε.
24. Ό.π., σ. 223, Β 55 και σ. 237.
25. IG IX² 628, στ. 3.
26. B. Helly κ.ά., ό.π., σ. 222, Β 17, Β 15 και Β 30.
27. Ό.π., σ. 223, Α 64.
28. IG IX² 414 β, στ. 9.
29. Το όνομα του πατέρα θα μπορούσε να είναι Κλεογένης (ό.π., 234, στ. 176), Λεοντογένης (ό.π. 447), Θεογένης (ό.π., 884 β, στ. 3) κ.ά.

τη στήλη λείπουν το μεγαλύτερο τμήμα της επίστεψης με το κεντρικό και το αριστερό ακρωτήριο, το συνεχόμενο επάνω αριστερό τμήμα του κορμού και μικρότερο από το αντίστοιχο κάτω. Δε γνωρίζουμε αν υπήρχε ανάγλυφο ασπίδιο στο τύμπανο του αετώματος. Στον κορμό έχει χαραχθεί η ακόλουθη επιγραφή:

[Εἰρακλε]ῖ ὑλουρείσαντες
[Ἀ ρ χ υ]λ ο υ ρ ὸ ς
[----]ος Ἀγαθοκλίαιος
[----]μας Α⟨ἰ⟩σχίναιος
[---]ουν Ἀστομάχειος
[Νεο]πτόλεμος Ἀντιδούταιος
[...]ίμαχος Πολενονίκειος (sic)
[..]χίας Νο⟨υ⟩μεινίειος
[...]σανδρος Ἀγαθούνειος
[.]ουτείρδας Σιμίειος
[--]ιστος Ἀντιγόνειος
Λύκος Παρμενίσκειος
vac. 0,05 μ.
Ἀστοκράτεις Θιοζότειος
Θι[όξοτ]ος Τύγειος

Τα γράμματα μετά τον πρώτο στίχο και μέχρι τον ενδέκατο μικραίνουν προοδευτικά αλλά ανεπαίσθητα και έχουν ύψος 0,015 μ. στο στίχο 1, 0,01 μ. στον 3 και 0,018 μ. στο 12. Η θέση των στίχων και το μέγεθος των γραμμάτων φανερώνουν ότι ο κατάλογος των ονομάτων χαράχτηκε σε τρεις περιόδους, που η καθεμιά τους, με χρονική σειρά, περιλαμβάνει αντίστοιχα τους στίχους 1-11, 13-14 και 12. Τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά της επιγραφής δε διαφέρουν από εκείνα της προηγούμενης και όλα τα αναφερόμενα άτομα είναι επίσης νέα για τη φεραϊκή προσωπογραφία. Η στήλη ανακαλύφθηκε από το Δημ. Θεοχάρη [30] εντοιχισμένη στο Δημοτικό Σχολείο του Βελεστίνου [31].

Στίχ. 1: Η συμπλήρωση βασίζεται στον πρώτο στίχο της πρώτης στήλης, φυσικά όμως το ανάθημα των υλουρεισάντων θα μπορούσε να είχε προσφερθεί και σε άλλη θεότητα.

Στίχ. 2: Ο στίχος, λόγω της αραιογράμματης γραφής του, ξεχωρίζει τόσο από την υπερκείμενη ανάθεση, όσο και από τον κατάλογο των ονομάτων, τον οποίο επιστέφει. Η συμπλήρωση υποστηρίζεται από τα σωζόμενα γράμματα, από το μήκος του κενού ανάμεσα στην αφετηρία των στίχων και το πρώτο απ' αυτά, αλλά κυρίως από το πρώτο συνθετικό του τίτλου που είχαν οι επικεφαλής άλλων αξιωματούχων στη Θεσσαλία και αλλού, όπως π.χ. ο «αρχιττολίαρχος» [32], ο «αρχιπρουρός» [33] κ.ά. Τα στοιχεία της προηγούμενης επιγραφής δεν παρείχαν την παραμικρή ένδειξη για το αν οι αναφερόμενοι στον κατάλο-

30. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στη Μαρία Θεοχάρη για την άδεια δημοσίευσης της επιγραφής, καθώς και στους Εφόρους Αρχαιοτήτων Ντ. Δελμούζου και Κ. Γαλλή για τις χρήσιμες υποδείξεις τους.

31. Στο ίδιο σχολείο στεγάζεται μικρή συλλογή αρχαιοτήτων, που βρέθηκαν από τους κατοίκους στη γύρω περιοχή.

32. IG IX² 1233, στ. 1-2.

33. Ό.π., 1058 και 1059-1061.

γο υπηρέτησαν όλοι μαζί ή διαδοχικά, αλλά η εδώ παρουσία αρχυλουρού πιστοποιεί ότι στις Φερές υπηρετούσαν ταυτόχρονα αρκετοί υλουροί, πράγμα ευνόητο άλλωστε για μια κατά βάση γεωργική πόλη, αφού η κρατική εποπτεία της υπαίθρου της θα ήταν δύσκολο να ασκηθεί από ένα μόνο «αγρονόμο». Η στήλη μας λοιπόν είναι το ανάθημα εκείνων που χρημάτισαν «συνυλουροί» κατά το ίδιο χρονικό διάστημα και η προηγούμενη το ανάλογο ανάθημα των «συνυλουρών» μιας άλλης περιόδου.

Το όνομα του κορυφαίου των υλουρών δεν καταγράφεται ξεχωριστά, όπως συμβαίνει με την καταγραφή του επικεφαλής σε παρόμοια αναθήματα άλλων δημόσιων λειτουργών, στην πρώτη στήλη μάλιστα δεν αναφέρεται ούτε ο τίτλος του, και αυτό δείχνει ίσως ότι στην πραγματικότητα ο αρχυλουρός δεν κατείχε ανώτερο από τους άλλους υλουρούς διοικητικό αξίωμα, αλλά μόνο μια τιμητική διάκριση, ότι ήταν δηλαδή ο «πρώτος μεταξύ ίσων». Εδώ βέβαια ως αρχυλουρός πρέπει να θεωρηθεί ο πρώτος στον κατάλογο των υλουρών (στίχ. 3), το ίδιο και στην προηγούμενη στήλη (στίχ. 3).

Στίχ. 3: Το όνομα Αγαθοκλίας, που εξάγεται απ' το σωζόμενο πατρώνυμο, είναι νέο για τις Φερές.

Στίχ. 4: Το ίδιο πατρώνυμο αναφέρεται σε προξενικό ψήφισμα των Φερών [34] και σε αναθηματική στήλη στον Ποσειδώνα, που βρήκε στο Βελεστίνο ο τότε Έφορος Αρχαιοτήτων Γιάννης Μηλιάδης (Μουσείο Βόλου, Ε. 1018). Από παραδρομή προφανώς το *I* της πρώτης συλλαβής δε χαράχτηκε.

Στίχ. 5: Το πατρώνυμο αναφέρεται επίσης στον κατάλογο των γυμνασιαρχών [35]. Η συγκοπή της συλλαβής *-ρι-* στα ονόματα με πρώτο συνθετικό το *Ἀριστο-*, συνηθισμένο διαλεκτικό φαινόμενο στη Θεσσαλία, έχει πιστοποιηθεί και σε άλλες φεραϊκές επιγραφές [36].

Στίχ. 6: Τα ονόματα είναι νέα για τις Φερές. Το πατρώνυμο, από το γνωστό στη Θεσσαλία όνομα Αντίδοτος [37], θα έπρεπε να είναι «Αντιδότειος», αλλά οι διαλεκτικές παρεκκλίσεις των ονομάτων δε σπανίζουν [38].

Στίχ. 7: Το όνομα θα μπορούσε να είναι *Ἀντ]ίμαχος*, *Λυσ]ίμαχος* [39] κ.ά., ενώ το όνομα του πατέρα (Πολεμόνικος) το βρίσκουμε για πρώτη φορά. Και πάλι από παραδρομή ο χαράχτης έγραψε *N* αντί *M* στη συλλαβή *-NO-*.

Στίχ. 8: Οι συμπληρώσεις *Ἀρ]χίας* [40] ή *Ἀρ]νίας* [41] είναι οι πιο πιθανές. Το όνομα του πατέρα (Νουμείνιος) δε μαρτυρείται από άλλη φεραϊκή επιγραφή, αλλά δεν είναι άγνωστο στη Θεσσαλία [42]. Στην πρώτη συλλαβή έχει παραλειφθεί το *Υ*.

Στίχ. 9: Οι δυνατές συμπληρώσεις του ονόματος είναι πολλές, π.χ. *Σού]σανδρος*, *Ἀγεί]σανδρος*, *Κάσ]σανδρος* [43] κ.ά. Το πατρώνυμο αναφέρεται και στον κατάλογο των γυμνασιαρχών, δεν αποκλείεται λοιπόν ο γυμνασίαρχος Θιόζοτος Αγαθούνειος [44] και ο υλουρός αυτού του στίχου να ανήκουν στην ίδια οικογένεια.

34. ΑΔ 10 (1926), Παράρτημα, σ. 52, αριθ. 8, στ. 7.
35. B. Helly κ.ά., ό.π., σ. 223, A 52.
36. Ό.π., σ. 237.
37. IG IX² 882.
38. B. Helly κ.ά., ό.π., σ. 238.
39. IG. IX² 517, στ. 65, και B. Helly κ.ά., ό.π., σ. 223, A 52.
40. IG IX² 26, στ. 3.
41. H. Kramolisch, Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der Römischen Republik. Demetrias II (1978), σ. 70, C 10 και AAA XIII (1980), σ. 252, στ. 9.
42. IG IX² 517, στ. 25 και 109 α, στ. 58.
43. IG IX² 517, στ. 85, 506, στ. 2 και 206, 1 α, στ. 15 αντίστοιχα.
44. B. Helly κ.ά., ό.π., σ. 223, A 68.

Στίχ. 9: Το όνομα [-]*ουτείρδας* δε μαρτυρείται, όσο γνωρίζω, στη Θεσσαλία. Το πατρώνυμο είναι γνωστό τόσο από τον κατάλογο των γυμνασιαρχών [45], όσο και από άλλες επιγραφές των Φερών [46].

Στίχ. 11: Τα φθαρμένα γράμματα στην αρχή του στίχου είναι δύο ή τρία. Το όνομα του πατέρα άγνωστο ως τώρα στις Φερές.

Στίχ. 12: Ο στίχος, όπως δείχνει η μορφή και το μέγεθος των γραμμάτων, είναι μεταγενέστερη προσθήκη στον αρχικό κατάλογο των υλουρεισάντων και δηλώνει κατά πάσα πιθανότητα έναν άλλον ομότιτλο. Το όνομα *Λύκος* το βρίσκουμε για πρώτη φορά στις Φερές, ενώ το πατρώνυμο είναι από παλιότερα γνωστό [47].

Στίχ. 13-14: Οι στίχοι είναι επίσης μεταγενέστερη (ενιαία) προσθήκη, που χαράχτηκε μάλιστα 0,07 μ. χαμηλότερα από τον τελευταίο υλουρό του αρχικού καταλόγου (στίχ. 11). Τα ονόματα *Ἀστοκράτεις* [48] και *Θιόζοτος* [49], καθώς και τα πατρώνυμα [50], ειναι επίσης γνωστά.

Δυστυχώς δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ακριβή χρονολόγηση της στήλης, αλλά από τη μορφή των γραμμάτων φαίνεται ότι ο αρχικός κατάλογος (στίχ. 1-11) χαράχτηκε κατά το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Το ανάθημα θα έμεινε σε κοινή θέα, κατά πάσα πιθανότητα στο ιερό του Ηρακλή που αναφέραμε, για μεγάλο χρονικό διάστημα και τότε θα χαράχτηκαν σ' αυτό οι άλλες καταγραφές υλουρών, από τις οποίες η πρώτη (στίχ. 13-14) ανήκει μάλλον στα τέλη του ίδιου αιώνα και η τελευταία (στίχ. 12) στον επόμενο.

Το είδος των επιγραφών μας, που είναι ουσιαστικά απλοί κατάλογοι υλουρών, από τη μια πλευρά δε συμβάλλει στη διερεύνηση βασικών λεπτομερειών του λειτουργήματός τους, όπως π.χ. το πότε εμφανίζονται στη διοίκηση των Φερών, τη διάρκεια της θητείας τους (που θα ήταν ίσως ενιαύσια), την έκταση των καθηκόντων τους κ.ά., αλλά από την άλλη επιτρέπει την επισήμανση του αριθμού αυτών των δημόσιων λειτουργών κατά τους χρόνους της χάραξης των ονομάτων. Στην πρώτη στήλη, την παλιότερη, οι υλουροί είναι δεκατρείς, αν όχι περισσότεροι, ενώ στη δεύτερη εννέα, μαζί με τον αρχυλουρό. Οι μεταγενέστερες καταγραφές στη δεύτερη στήλη αντιπροσωπεύουν κατά πάσα πιθανότητα το σύνολο των υλουρών που υπηρετούσαν τότε, αλλά η πρώτη καταγραφή παρουσιάζει δύο μόνο άτομα και η δεύτερη ένα. Τα άτομα αυτά δεν προσφέρουν δικό τους ανάθημα, αλλά χαράσσουν τα ονόματά τους στο ανάθημα παλιότερων συναδέλφων τους, έτσι λοιπόν, παράλληλα με τη σταδιακή μείωση των υλουρών, είναι φανερή και η ανέχειά τους. Η μείωση και η ανέχεια των δημόσιων λειτουργών εικονίζει ανάγλυφα την προοδευτική αύξηση της κρατικής αδυναμίας και συμφωνεί με τις άλλες ιστορικές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες η παρακμή των Φερών, ενώ δεν έπαψε να μεγαλώνει κατά τη διάρκεια της μακεδονικής κυριαρχίας, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση υπήρξε κατακόρυφη [51] και οδήγησε τελικά στον οριστικό μαρασμό μιας πόλης που η ηλικία της αριθμούσε τότε χιλιετίες.

Ρόδος, Δεκέμβρης 1982 *ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ*

45. Ό.π., σ. 222, Α 32 και Α 35.

46. IG IX² 443.

47. IG IX² 421 και 431 και στην αδημοσίευτη επιγραφή του Μουσείου Βόλου, Β.Ε. 2222, επίσης από τις Φερές.

48. Y. Bequignon, ό.π., σ. 96, αριθ. 79.

49. B. Helly κ.ά., ό.π., σ. 223, Β 49.

50. Ό.π., σ. 223, Β 28 (Θιοζότειος). IG IX² 415 α, στ. 46.

51. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών), ΣΤ΄, σ. 181 (B. Helly).

ΛΕΙΨΑΝΑ ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΚΑΙ ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΛΟΦΟ ΑΕΤΟΠΕΤΡΑ*

ΠΡΩΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

(Σχέδ. 1-5· Πίν. 90-100)

Η Αετόπετρα είναι χαμηλός λόφος με επίπεδη κορυφή, ύψους 85 μ. περίπου πάνω από το επίπεδο της θάλασσας, και βρίσκεται στο 92ο χλμ. της νέας εθνικής οδού Αθηνών - Πατρών. Είναι ορατός στο αριστερό μέρος της οδού, στο ύψος του χωριού Λέχαιο. Βρίσκεται 1.600 μ. ανατολικά του χειμάρρου Λογγοπόταμος και στο στόμιο της ομώνυμης κοιλάδας, που σήμερα λέγεται «Ρέμα του Ράχιανι»[1] (Πίν. 90 α-β). Η κοιλάδα αυτή αποτελούσε την κυριότερη οδό προσπέλασης στις Κλεωνές και στη συνέχεια στο Άργος[2]. Επίσης, εκεί τοποθετείται και ένας μυκηναϊκός δρόμος[3]. Προς Β. έχει την εύφορη πεδιάδα της Κορινθίας. Φαίνεται πως η ευνοϊκή αυτή θέση έπαιξε ρόλο στο ότι η Αετόπετρα κατοικήθηκε ήδη από πολύ νωρίς, όπως μαρτυρούν τα πολλά επιφανειακά όστρακα που έχουν περισυλλεγεί από την επίπεδη κορυφή του λόφου και που χρονολογούνται από τη νεολιθική εποχή έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ1 περίοδο[4].

Η θέση είναι γνωστή ως προϊστορική. Αναφέρθηκε για πρώτη φορά από τον Blegen το 1920[5], ο οποίος, εκτός από όστρακα, διαπίστωσε στο νότιο τμήμα της επίπεδης κορυφής του λόφου και θεμελιώσεις σπιτιών. Τρία χρόνια μετά τη δημοσίευση του Blegen, ο W. Leaf[6] προσπάθησε να ταυτίσει την Αετόπετρα με την ομηρική Εφύρα (*Ἐφύρη μυχῷ Ἄργεος ἱπποβότειο*). Τα επιχειρήματά του τα αντέκρουσε, πολύ αργότερα, ο Μιχ. Σακελλαρίου[7].

Όστρακα που έχουν περισυλλεγεί κατά καιρούς από την Αετόπετρα, βρίσκονται στη Συλλογή της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, στη Συλλογή του Museum of Classical Archaeology του Cambridge[8] και στη Συλλογή David Robinson στη Βαλτιμόρη[9].

Το καλοκαίρι του 1978, με αφορμή εργασίες διαμόρφωσης για δημοτικά έργα στην ευρύτερη περιοχή της Αετόπετρας, η Εφορεία Ναυπλίου πραγματοποίησε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα που επαναλήφθηκε το επόμενο καλοκαίρι. Συνολικά χαράχτηκαν τέσσερις

* Ευχαριστώ την Έφορο Κ. Κρυστάλλη για την παραχώρηση της δημοσίευσης της ανασκαφής αυτής, καθώς και την Έφορο Κ. Δημακοπούλου για τις πολύτιμες συμβουλές και την καθοδήγησή της στη συγγραφή του άρθρου.

1. Wiseman, σ. 80, εικ. 2.
2. Sakellariou - Faraklas, CC, σ. 21. Βλ. επίσης Gazetteer, σ. 22.
3. Steffen, Kapten von Mykenai (χάρτης), Berlin 1884.
4. Sakellariou - Faraklas, CC, Appendix II, σ. 21 και 58, σημ. 58.
5. Blegen, AJA 24 (1920), σ. 63.
6. Leaf, AJA 27 (1923), σ. 151.
7. Βλ. Atti e Memorie del Io congresso internazionale di Micenologia, II, σ. 201, Ρώμη 1968.
8. D. French, Prehistoric Pottery Groups from Central Greece, Athens 1972, εικ. 9, 10, 12, 13, 14.
9. CVA (USA: 4), σ. 20, πίν. 7.17-21.

τομές, όλες στην επίπεδη κορυφή του λόφου, με καθαρά δοκιμαστικό χαρακτήρα. Ο αρχικός μας σκοπός ήταν να διαπιστώσουμε την έκταση και το είδος της κατοίκησης. Τα αποτελέσματα ήταν ενθαρρυντικά και έδειξαν ότι η Αετόπετρα είχε πράγματι κατοικηθεί στις δύο πρώτες περιόδους της εποχής του χαλκού. Η ανασκαφική έρευνα, βέβαια, δε θεωρείται ολοκληρωμένη και θα πρέπει στο μέλλον να συνεχιστεί. Ωστόσο, επειδή τα στοιχεία που ήρθαν στο φως είναι ενδιαφέροντα και οι προϊστορικές θέσεις στην Κορινθία δεν είναι πολλές, κρίνουμε την παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων της δοκιμαστικής έρευνας άξια λόγου.

ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τα λείψανα της εποχής αυτής είναι λίγα και είναι κυρίως κεραμική που προέρχεται από τομές όπου δε βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα. Σε μια τομή βρέθηκαν μόνο δύο κοιλότητες σκαλισμένες στο φυσικό βραχώδες υπέδαφος του λόφου. Οι διαστάσεις τους είναι $0,70 \times 0,90 \times 0,30$ μ. και $1 \times 0,70 \times 0,10$ μ. Πρέπει να θεωρηθούν ως βόθροι, παρά το μικρό βάθος τους και το έντονα ελλειψοειδές σχήμα τους, που δικαιολογείται όμως από το γεγονός ότι το φυσικό στερεό βρίσκεται σε μικρό βάθος και οι επιχώσεις, ιδίως προς τις πλαγιές του λόφου, δεν ξεπερνούν το πάχος των 0,40 μ. Οι βόθροι ήταν γεμάτοι από όστρακα με πολύ έντονα ίχνη φωτιάς.

Κεραμική

Σχεδόν όλα τα όστρακα της ΠΕ εποχής προέρχονται από το εσωτερικό των δύο βόθρων. Ανήκουν κυρίως σε χονδροειδή οικιακά αγγεία. Ο πηλός είναι τραχύς με προσμείξεις και έχει χρώμα καστανέρυθρο ή γκρίζο. Σώζονται τμήματα στομίων με τη χαρακτηριστική πλαστική σχοινοειδή ταινία [10] (Πίν. 91 α). Η ακριβής χρονολόγηση των χονδροειδών αυτών αγγείων, χωρίς άλλο βοηθητικό στοιχείο, είναι δύσκολη, γιατί τα χαρακτηριστικά τους είναι κοινά σχεδόν σε όλες τις φάσεις. Η διακόσμηση του οστράκου δ, όμως, κρίνεται εξελιγμένη και θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην τελευταία φάση της ΠΕ εποχής [11].

Εκτός από το περιεχόμενο των βόθρων αυτών, τα υπόλοιπα όστρακα που χρονολογούνται στην ΠΕ εποχή, ανήκουν σε όλες τις αντιπροσωπευτικές κατηγορίες της κεραμικής των προχωρημένων φάσεων της περιόδου: τα στιλβωτά, τα πρωτοβερνικωτά, τα γραπτά και φυσικά τα χονδροειδή οικιακά. Τα σχήματα που αναγνωρίζονται με βεβαιότητα είναι οι ημισφαιρικές φιάλες (saucers) και οι βαθιές φιάλες με προχοή (sauceboats). Τα ελάχιστα γραπτά όστρακα που βρέθηκαν ανήκουν σε δίωτα αμφορόσχημα κύπελλα (tankards) (Πίν. 91 β). Η επιφάνεια των οστράκων καλύπτεται από επίχρισμα σε χρώμα ανοιχτό πορτοκαλί, στιλπνό, και τα διακοσμητικά θέματα έχουν γίνει με βαφή ερυθρωπή. Έχουμε δηλαδή διακόσμηση «σκοτεινόν επί ανοικτού» που είναι η πιο συνηθισμένη στην Πελοπόννησο [12], αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στη Βοιωτία και στη Φωκίδα. Και το σχήμα και η διακόσμηση του είδους αυτού του αγγείου είναι χαρακτηριστικά της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου [13].

10. Korakou, εικ. 3, Hagios Kosmas, εικ. 118, Tiryns IV, πίν. XXIII 17-18, Berbati, εικ. 148-149.

11. Berbati, εικ. 107.

12. D. French, Anatolia and the Aegean in the third Millenium B.C. (Ph. D. Dissertation, University of Cambridge, unpublished), 1966, σ. 59.

13. Korakou, πίν. 1-3, εικ. 9, 10. Zygouries, εικ. 88, πίν. XIII 1. Eutresis, σ. 121, εικ. 166 4. Gonia, εικ. 22 a, i, k, l, p. Berbati, εικ. 109.

Μικρά ευρήματα

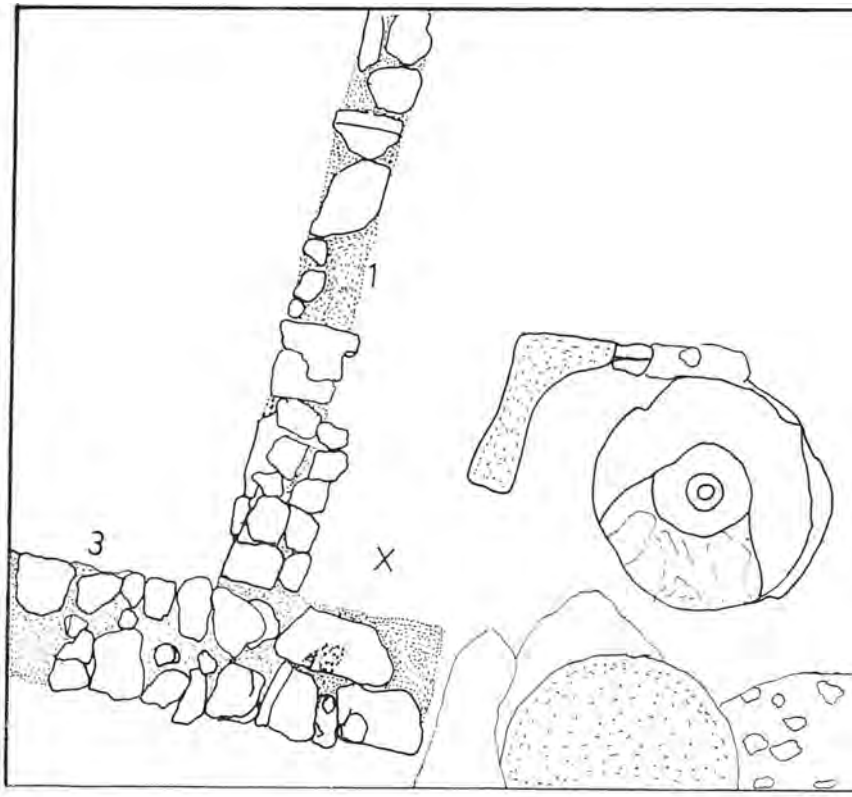
Αξιόλογο είναι ένα μικρό αντικείμενο που βρέθηκε σε επίχωση ΠΕ κεραμικής, μέσα σε ένα σβώλο καμένου χώματος (Πίν. 92 α). Πρόκειται για ένα πήλινο κεφάλι ζώου, ύψ. 0,028 και μήκ. 0,032 μ. Ο πηλός είναι γκρίζος και καλύπτεται από αραιό επίχρισμα σε χρώμα πορτοκαλί. Το ρύγχος είναι μεγάλο, οξύ και έχει μιά ελαφριά κάμψη προς τα κάτω. Τα μάτια, μεγάλα, δηλώνονται με πλαστικούς δίσκους. Σώζεται τμήμα των αφτιών, που είναι όρθια, ενώ η πίσω πλευρά του λαιμού είναι επίπεδη. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα πως δεν πρόκειται για ειδώλιο ζώου, αλλά για την απόληξη μιας βαθιάς φιάλης με προχοή (sauceboat), όπου το στόμιο της προχοής έχει αντικατασταθεί με κεφάλι ζώου. Ανάλογα παραδείγματα υπάρχουν από την Τίρυνθα, τις Ζυγουριές, τη Βουλιαγμένη Περαχώρας, και χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙ εποχή [14]. Μολονότι η απόδοση του ζώου είναι αρκετά σχηματική, διακρίνεται μια ζωντάνια στο πλάσιμο. Η ταύτισή του είναι δύσκολη.

ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Αρχιτεκτονική

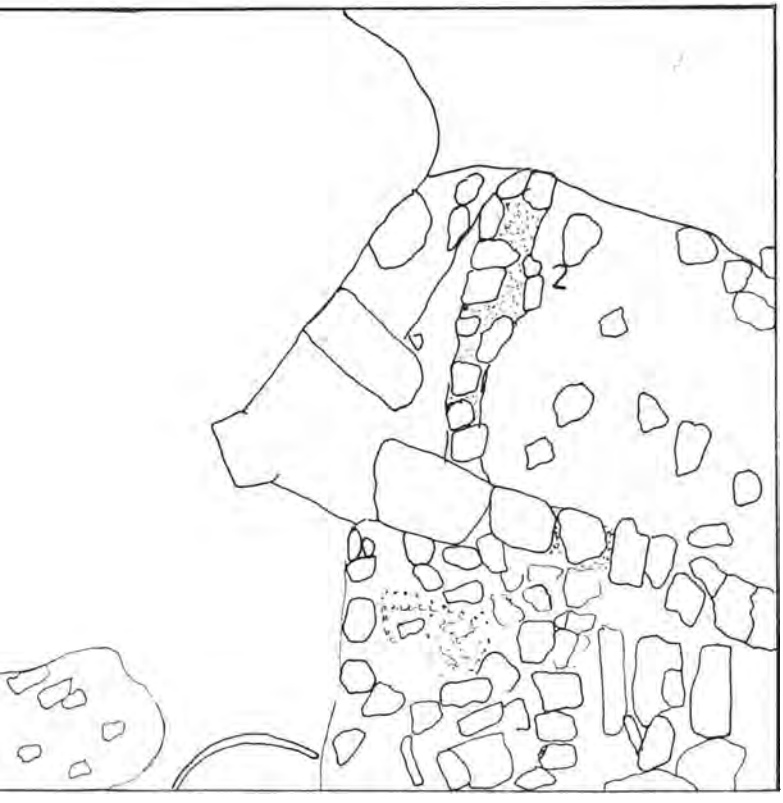
Σε βάθος 1 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα σπιτιού που ορίζεται από τους τοίχους 1, 2 και 3 (Σχέδ. 1· Πίν. 92 β). Ο τοίχος 3 είναι χτισμένος με ακατέργαστους, σχετικά μεγάλους λίθους, σε δύο παράλληλες σειρές, ενώ ανάμεσά τους υπάρχει φυσικό σκληρό χώμα με λίγες μικρότερες πέτρες. Το μήκος του, όσο αποκαλύφθηκε, είναι 1,70 και το πλάτος του 0,46 μ. Σώζεται μία στρώση λίθων, ύψ. περίπου 0,20 μ. Κάθετα στον τοίχο 3 και ενωμένος σταθερά με αυτόν αποκαλύφθηκε ο τοίχος 1 (Πίν. 93 α-β). Το χτίσιμό του είναι ίδιο με του τοίχου 3, δε διατηρείται όμως το ίδιο καλά σε όλο του το μήκος. Στο λιγότερο καλά διατηρημένο τμήμα σώζεται μόνο μία σειρά λίθων σε μία στρώση. Το μήκος του είναι 2,40, το πλάτος 0,25 και το ύψος του 0,14 μ. Και οι δύο τοίχοι εδράζονται στο φυσικό στερεό. Η τεχνική της κατασκευής δεν παρουσιάζει τίποτε το ιδιαίτερο, αντίθετα φαίνεται να είναι η συνηθισμένη και χαρακτηριστική της ΜΕ εποχής [15]. Σε βάθος 0,60 μ. αποκαλύφθηκε ο τοίχος 2, παράλληλος με τον τοίχο 1 και σε απόσταση 3,35 μ. από αυτόν. Το μήκος του είναι 1,70 μ., το πλάτος του ποικίλλει από 0,17 έως 0,37 μ. και το ύψος του είναι 0,20 μ. Εδράζεται και αυτός στο φυσικό στερεό, η κατασκευή του όμως είναι λιγότερο καλή. Προφανώς πρόκειται για τοίχο όχι ιδιαίτερης στατικής σημασίας, αλλά μάλλον δευτερεύοντα, που χρησίμευε για διαχωρισμό ή οριοθέτηση κάποιου βοηθητικού χώρου. Πράγματι, σε επαφή με τον τοίχο 2 και στο ίδιο ύψος, αποκαλύφθηκε μία «στρώση» από πέτρες, που σχηματίζουν μια ορθογώνια επιφάνεια που μπορεί να ερμηνευτεί ως κατασκευή οικιακής δραστηριότητας. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι γύρω από αυτή τη «στρώση» αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων χονδροειδών αγγείων, στόμια πιθαριών και ένα τριφυλλόσχημο στόμιο μιας μεγάλης πρόχου (Πίν. 94 α). Δίπλα, αποκαλύφθηκε και ένα όρυγμα, διαστ. 0,65×0,55 μ. Ίσως ήταν θήκη για πιθάρι ή το ίδιο το όρυγμα είχε κάποια αποθηκευτική χρήση. Το εσωτερικό του, βάθ. 0,40 μ., ήταν γεμάτο από όστρακα χονδροειδών, αλλά και λεπτών αγγείων.

14. Tiryns IV, σ. 14, πίν. 1-5, Tiryns VI, σ. 15, πίν. 4, Zygouries, πίν. 10 1, 2.
15. Eutresis, σ. 33.

1
3
X

0
1.00

Σχέδ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ανάμεσα στους τοίχους 1 και 2 βρέθηκε το κάτω τμήμα ενός πιθαριού, χωμένου στο δάπεδο, διαμ. 0,80 μ. Σωζόταν σε ύψος 0,55 μ. και ήταν στερεωμένο με ένα περιχείλωμα φτιαγμένο από το φυσικό στερεό ασπρόχωμα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν πάλι όστρακα χονδροειδών και λεπτών αγγείων. Τα μεγάλα όστρακα είναι ίσως το πάνω τμήμα του πιθαριού, που έσπασε και έπεσε μέσα. Τα άλλα είναι απλώς όστρακα άλλων αγγείων, που ρίχτηκαν μέσα στο πιθάρι, όταν αυτό, σε δεύτερη χρήση μετά από αχρήστευση, μετατράπηκε σε ένα είδος «βόθρου».

Το δάπεδο του σπιτιού δεν ακολουθεί το ίδιο οριζόντιο επίπεδο, αλλού είναι χαμηλότερο και αλλού ψηλότερο. Αυτό όμως εξηγείται από το ότι χρησιμοποιήθηκε ως δάπεδο το φυσικό στερεό ασπρόχωμα του λόφου («κιμηλιά») και ακολουθήθηκε η φυσική του κλίση. Παραβιάστηκε μόνο για λόγους εσωτερικής διευθέτησης του χώρου και οικιστικής οργάνωσης, όπως π.χ. η τοποθέτηση των πιθαριών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η επίχωση στο χώρο αυτό ήταν λεπτό άσπρο χώμα με άφθονη κεραμική. Κάτω από αυτό υπήρχε κατά τόπους λεπτό στρώμα με ίχνη φωτιάς, που δεν οφείλεται σε πυρκαγιά ή άλλη καταστροφική ενέργεια. Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν ότι πρόκειται για χώρο εργασίας και οικιακής δραστηριότητας.

Η ανωδομία των τοίχων πρέπει να ήταν από ωμές πλίνθους. Στην επίχωση του δωματίου βρέθηκαν αρκετά μικρά τμήματα από πλίνθους, που όμως τρίβονταν και διαλύονταν σχεδόν αμέσως. Το καλύτερα σωζόμενο δείγμα είναι ένα αρκετά μεγάλο τμήμα πλίνθου, που σώζεται σε μήκος 0,18, πλάτος 0,11 και πάχος 0,08 μ. Στη μία πλευρά της διακρίνεται και μία στοιχειώδης «αναθύρωση» (Πίν. 94 β).

Ταφή

Κοντά στη γωνία των τοίχων 1 και 3 και στο σημείο που στο Σχέδ. 1 σημειώνεται με Χ, βρέθηκε, σε βάθος 1 μ., ένας μεγάλος ευρύστομος πίθος, βαλμένος ανάμεσα σε πέτρες, έτσι που να τον στερεώνουν. Φαίνεται πως είχε τοποθετηθεί όρθιος και ελαφρά χωμένος στο δάπεδο, γιατί η βάση του βρέθηκε ακέραιη ενώ το υπόλοιπο τμήμα ήταν σπασμένο [16]. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο από ψιλό αφράτο χώμα και περιείχε μικρά και λεπτά οστά. Το στόμιό του βρέθηκε μαζί με όστρακα χονδροειδών αγγείων, που προφανώς είχαν τοποθετηθεί με αυτό τον τρόπο για να τον κλείνουν. Πρόκειται σαφώς για μια παιδική ταφή σε πίθο, κάτι πολύ σύμφωνο με τα ταφικά έθιμα της ΜΕ εποχής [17], όπως μαρτυρούν τα πολλά ανάλογα παραδείγματα από διάφορα μέρη της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας [18].

Ο πίθος (Πίν. 95 α) έχει ύψος 0,43, διάμετρο στομίου 0,315, διάμετρο βάσης 0,085 και πάχος τοιχωμάτων 0,01 μ. Η κοιλιά του έχει ακανόνιστο σχήμα και στον ώμο έχει τέσσερις κάθετες αποφύσεις, ύψ. 0,07 μ. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος, η επιφάνεια είναι πρόχειρα

16. Δημακοπούλου - Κόνσολα, σ. 50.

17. Για τα μεσοελλαδικά έθιμα ταφής βλ. E. Blackburn, Middle Helladic Graves and Burial Customs with Special Reference to Lerna in the Argolid. Ph. D. Dissertation, University of Cincinnati, 1970. Βλ. επίσης R. Howell, The Origins of the Middle Helladic Culture in Bronze Age Migrations in the Aegean. Proceedings of the 1st International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield, ed. by R. A. Crossland and Ann Birchall, 1973, σ. 75.

18. Βλ. Κ. Συριόπουλου, Η Προϊστορία της Πελοποννήσου, Αθήνα 1964, σ. 330 κ.ε., 345, και του ίδιου, Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος, Αθήνα 1968, σ. 318 κ.ε.

λειασμένη και έχει σαφή τα ίχνη της άνισης όπτησης [19], καθώς και ραγίσματα [20] που οφείλονται και αυτά στο κακό ψήσιμο.

Κεραμική

Αμαυρόχρωμα

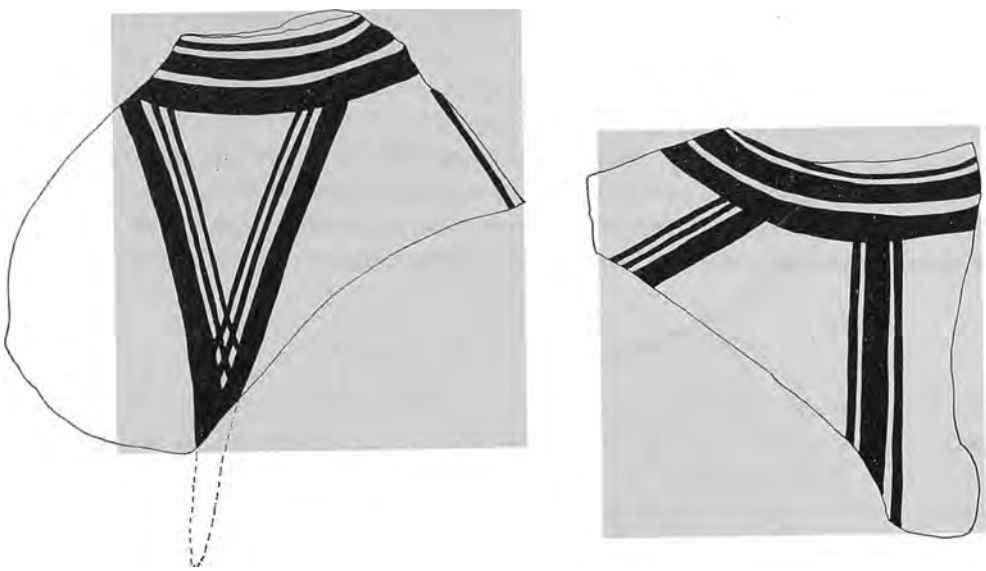
Αμαυρόχρωμα χονδροειδή με διακόσμηση «σκοτεινόν επί ανοικτού». Βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων της κατηγορίας αυτής, που ονομάζεται και «αιγινήτικη». Πρόκειται κυρίως για χειροποίητα αγγεία. Ο πηλός είναι τραχύς και ακάθαρτος και το χρώμα του ποικίλλει από ανοιχτό καστανό έως πρασινωπό. Η επιφάνεια έχει συνήθως, όχι πάντα, ένα αραιό επίχρισμα στο ίδιο χρώμα του πηλού. Τα διακοσμητικά θέματα έχουν γίνει με θαμπή καστανωπή βαφή. Όλα τα κοσμήματα είναι ευθύγραμμα, κυρίως τρίγωνα διάφορων μορφών και παχιές γραμμές που τέμνονται σε ποικίλους συνδυασμούς (Πίν. 95 γ, 96 α). Αναλυτικά έχουμε τα εξής κοσμήματα σύμφωνα με την κατάταξη του Buck [21]: αριθ. 37, 38 (διάγραμμα τριπλά τρίγωνα), 72Α (κυματοειδής γραμμή), 9 (τεθλασμένη γραμμή διάστικτη), 97 (διπλός κύκλος), 100 (τροχός), 29Α (γραμμές διασταυρούμενες χιαστί) και 101 (διπλός κύκλος με γραμμές διασταυρούμενες χιαστί στο εσωτερικό του). Τα περισσότερα όστρακα είναι μικρά και δεν μπορούμε να αναγνωρίσουμε σχήματα. Επίσης, μολονότι ο αριθμός είναι αρκετά μεγάλος, δε συγκολλούνται αγγεία ή έστω τμήματα αγγείων. Κατορθώθηκε μόνο να συγκολληθεί το μισό τμήμα υδρίας (σχήμα C5 κατά Buck), που σώζεται σε ύψος 0,27 μ. χωρίς όμως το στόμιο και τη βάση. Η κοιλιά είναι σφαιρική με οριζόντια διάτρητη ελλειψοειδή λαβή. Στον ώμο υπάρχει το θέμα των διάγραμμων τριγώνων (Buck 38) εναλλάξ με παχιά γραμμή ανάμεσα σε δύο λεπτότερες. Το πάχος των τοιχωμάτων είναι 0,06 μ. Τμήμα παρόμοιου αγγείου έχει βρεθεί στου Κοράκου [22] και στην Ασέα [23] (Σχέδ. 2).

Στο δάπεδο του μεσοελλαδικού σπιτιού και μέσα σε στρώμα καθαρά μεσοελλαδικό, με κυρίαρχη την αμαυρόχρωμη κεραμική, βρέθηκε και ένα τμήμα πήλινου σκεύους που εντάσσεται στην κατηγορία που περιγράφεται (Σχέδ. 3· Πίν. 95 β). Το περίγραμμά του εξωτερικά είναι γωνιώδες, εσωτερικά όμως είναι κοίλο. Οι διαστάσεις του είναι 0,085×0,05 μ. και το πάχος των τοιχωμάτων 0,013 μ. Ο πηλός είναι ερυθρωπός, η επιφάνειά του έχει αραιό κίτρινο επίχρισμα και φέρει κοσμήματα από καστανή βαφή στις τρεις πλευρές: στη μία υπάρχει τμήμα κύκλου και δίπλα του κάθετη ασύμμετρη παχιά γραμμή και στη στενή πλευρά «μετόπη» από κάθετες κυματοειδείς γραμμές, που αντιστοιχεί στον ελεύθερο χώρο της αντίθετης πλευράς. Στην τρίτη πλευρά υπάρχουν δυο παχιές γραμμές. Μάλλον πρόκειται για χείλος μεγάλης λεκάνης.

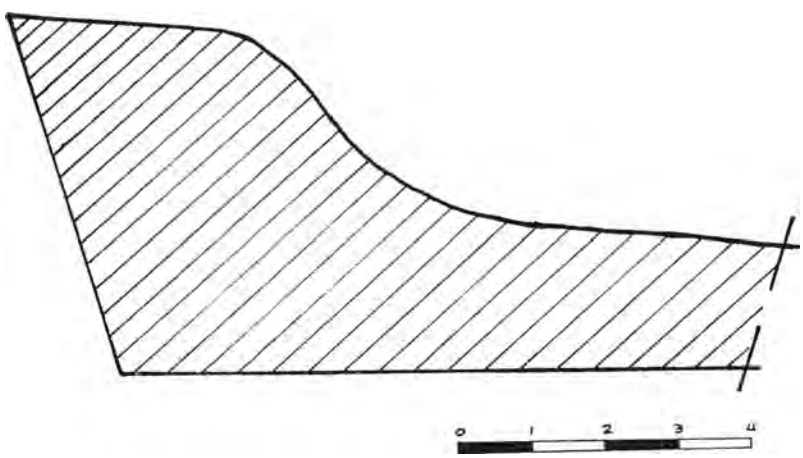
Αμαυρόχρωμα χονδροειδή με διακόσμηση «ανοικτόν επί σκοτεινού». Τα όστρακα αυτής της κατηγορίας είναι λίγα. Η επιφάνεια του πηλού έχει χρώμα μαύρο και τα κοσμήματα έχουν σχεδιαστεί με θαμπή λευκή βαφή. Τα διακοσμητικά θέματα είναι και εδώ κυρίως τρίγωνα, παχιές και λεπτές γραμμές, οριζόντιες ή κάθετες, κύκλοι, παράλληλες λεπτές γραμμές (Πίν. 96 β).

19. Howell, ό.π., σ. 76.
20. Δημακοπούλου - Κόνσολα, σ. 77.
21. R. J. Buck, Hesperia 33 (1964), πίν. 42, 43, 44.
22. Korakou, εικ. 33.
23. Asea, εικ. 97 d.

Αμαυρόχρωμα λεπτά. Βρέθηκαν μόνο δύο όστρακα, που πρέπει να ανήκουν σε ανοιχτά αγγεία. Τα τοιχώματα είναι λεπτά, ο πηλός καθαρός και καλοψημένος. Η επιφάνεια έχει χρώμα κίτρινο και τα κοσμήματα έχουν σχεδιαστεί με καστανή βαφή. Τα διακοσμητικά θέματα είναι αντίρροπα τριπλά τρίγωνα (Buck 42B) σε συνδυασμό με γιρλάντα (Buck 78), και

Σχέδ. 2. Όστρακα από αμαυρόχρωμη χονδροειδή υδρία.

Σχέδ. 3. Χείλος μεγάλης αμαυρόχρωμης χονδροειδούς λεκάνης.

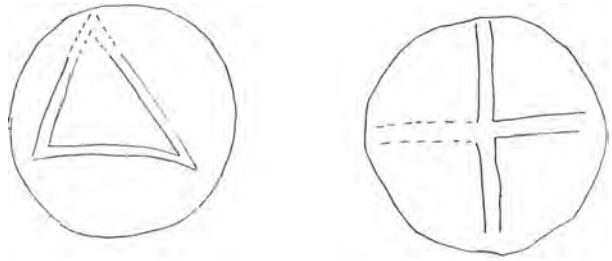
αντίρροπα γεμάτα τρίγωνα (Buck 34B) σε συνδυασμό με τετραπλά τρίγωνα (Buck 37)[24] (Π ί ν. 97 α). Το πρώτο όστρακο ανήκει σε κάνθαρο (σχέδ. A11 κατά Buck). Τόσο η διακόσμηση όσο και το σχήμα του αγγείου είναι γνωστά από άλλα παραδείγματα[25].

24. Πρβλ. BCH 1906, σ. 28, εικ. 47.
25. Πρβλ. Eutresis, πίν. XV 1, Asine, εικ. 186 1, Korakou, εικ. 38.

Στην κατηγορία της αμαυρόχρωμης κεραμικής γενικά, θα πρέπει να αναφερθούν και τρεις βάσεις αγγείων που έφεραν γραπτά κοσμήματα, σχεδιασμένα με γκριζογάλανη αραιή και εξίτηλη βαφή (Σχέδ. 4). Στη μία υπάρχει σταυρός, του οποίου έχει σβηστεί η μία οριζόντια κεραία, και στις άλλες δύο υπάρχει τρίγωνο, με ελαφρά κοίλες τις πλευρές. Αν χαρακτηρίσουμε αυτά τα κοσμήματα ως σημεία κατασκευαστών (potter's marks), αυτό θα είναι πολύ ασυνήθιστο, γιατί αυτά τα σημεία συνήθως είναι εγχάρακτα και κυρίως στις λαβές των αγγείων [26].

Μινυακά

Μαύρα μινυακά (ή αργεία). Βρέθηκαν αρκετά όστρακα αυτού του τύπου που αφθονεί στην Πελοπόννησο, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στη Βοιωτία και τη Φωκίδα και που γι' αυτό το λόγο θεωρείται πελοποννησιακή παραλλαγή των γκρίζων μινυακών. Ο πηλός είναι συνήθως τραχύς με μικρές προσμείξεις και η επιφάνεια καλύπτεται από παχύ μαύρο επί-

Σχέδ. 4. Βάσεις μεσοελλαδικών αγγείων με γραπτά σημεία.

χρισμα που έχει στιλβωθεί. Δεν έχει όμως τη «σαπωνοειδή» υφή που χαρακτηρίζει τα γκρίζα μινυακά [27]. Το τυπικό σχήμα της κατηγορίας αυτής είναι το δίωτο ανοιχτό κύπελλο με το γωνιώδες περίγραμμα και η διακόσμησή τους, επίσης τυπική, αποτελείται από εγχάρακτες γραμμές, συνήθως σε τρεις σειρές, που ξεκινούν από τις λαβές και σχηματίζουν γιρλάντες [28]. Άλλα διακοσμητικά θέματα είναι οι ομόκεντροι κύκλοι με μία στιγμή στο κέντρο και τα σχηματοποιημένα καμπύλα κλαδιά (;). Οι εγχαράξεις συνήθως γεμίζονται με λευκή ουσία (Πίν. 97 β).

Γκρίζα μινυακά. Ο αριθμός τους είναι αρκετά μεγάλος. Ο πηλός δεν είναι πάντα καθαρός. Η επιφάνεια είναι στιλπνή. Τα περισσότερα είναι χειροποίητα. Τα τοιχώματα είναι γενικά λεπτά, σε μερικά όμως παραδείγματα φτάνουν σε πάχος 0,008 μ. Εκπροσωπούνται κυρίως δύο σχήματα: τα δίωτα κύπελλα και οι κάνθαροι. Σε δίωτο ανοιχτό κύπελλο ανήκει το μισό περίπου τμήμα αγγείου που, αν και δε βρέθηκε η βάση, δίνει σαφώς το περίγραμμα που είναι σφαιρικό. Το σωζόμενο ύψος είναι 0,116 μ. και το πάχος των τοιχωμάτων είναι από 0,003 έως 0,008 μ. Οι λαβές είναι πλατιές, ταινιόσχημες. Το χείλος αποκλίνει (Πίν. 98 α). Το αγγείο πρέπει να χρονολογηθεί στην πρώιμη ΜΕ εποχή [29].

26. J. H. Crowell, Kadmos XII (1973), σ. 101 κ.ε.

27. Korakou, σ. 15.

28. Πρβλ. Korakou, εικ. 23, Asine, εικ. 188:5, Eutresis, εικ. 178, 181, 199, Άργος, BCH 1906, σ. 14, 15, εικ. 10, 11, 13, Asea, εικ. 93. και Dickinson, εικ. 2, 3 αριστερά.

29. Πρβλ. Dickinson, 1977, εικ. 2, 2 αριστερά, Lefkandi, σ. 9, εικ. 8, Asine, εικ. 184.

Βρέθηκαν επίσης τμήματα βάσεων με τους χαρακτηριστικούς δακτυλίους και πολλές λαβές που αποδίδονται με βεβαιότητα σε κανθάρους. Είναι πλατιές, ταινιόσχημες υπερυψωμένες και συχνά πιο χαμηλές στο μέσο (Πίν. 98 β-γ).

Μονόχρωμα με ανοιχτόχρωμο επίχρισμα. Χαρακτηρίζονται έτσι όστρακα που ως προς το σχήμα και την ποιότητα μοιάζουν με τα μινυακά, αλλά που η επιφάνειά τους καλύπτεται με ανοιχτόχρωμο επίχρισμα συνήθως, κίτρινο θαμπό έως ανοιχτό ερυθροκάστανο [30]. Τα όστρακα αυτής της κατηγορίας δεν είναι πολλά. Σώζεται όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος του ένα δίωτο κύπελλο με σαφές το περίγραμμα (Πίν. 99 α). Ο πηλός είναι καστανός ανοιχτός με αρκετές προσμείξεις. Το επίχρισμα είναι στο χρώμα του πηλού και αραιό, έτσι ώστε δεν καλύπτει τις προσμείξεις του πηλού. Η βάση δε σώζεται. Το χείλος αποκλίνει και σώζεται μόνο μία λαβή, πλατιά, ταινιόσχημη. Το σωζόμενο ύψος είναι 0,133, η διάμετρος του στομίου 0,23 και το πάχος των τοιχωμάτων φτάνει μέχρι 0,008 μ. Οι ομοιότητες που παρουσιάζει με τα μινυακά δίωτα ανοιχτά κύπελλα είναι πολλές, και μορφολογικές και τυπολογικές.

Εγχάρακτα

Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν ένα αγγείο που σώζεται μισό και μία λαβή· βρέθηκαν μαζί, αλλά δε συνανήκουν. Το αγγείο είναι βαθύ, με χείλος που ελαφρά αποκλίνει και ξεχωρίζει σαφώς από το υπόλοιπο σώμα που φέρει εγχαράξεις, κάθετες και ελαφρά λοξές [31]. Στη μια πλευρά διακρίνονται ίχνη αρχής λαβής. Βάση επίπεδη. Ο πηλός είναι κόκκινος, με πολλές προσμείξεις. Η επιφάνεια είναι τραχιά, χωρίς επίχρισμα. Το ύψος του αγγείου είναι 0,12, η διάμετρος της βάσης 0,075 και το πάχος των τοιχωμάτων 0,01 μ. (Πίν. 99 β). Η λαβή είναι πλατιά, ταινιόσχημη. Ο πηλός είναι κόκκινος και ακάθαρτος, όμοιος με τον πηλό του αγγείου που περιγράφτηκε παραπάνω. Φέρει εγχάρακτη διακόσμηση ψαροκόκαλου (Πίν. 100 α).

Χονδροειδή

Όπως ήδη αναφέραμε, βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων από χονδροειδή αγγεία, κυρίως στο χώρο του μεσοελλαδικού σπιτιού που χαρακτηρίστηκε ως χώρος οικιακής δραστηριότητας. Τα περισσότερα είναι στόμια από μεγάλους αποθηκευτικούς πίθους με αποκλίνοντα χείλη, που φέρουν μια πλατιά γραπτή ταινία σαν διακόσμηση. Ο πηλός έχει χρώμα καστανό ή κόκκινο, σκούρο οπωσδήποτε, με πολλές προσμείξεις. Η επιφάνειά του σε λίγες μόνο περιπτώσεις έχει ένα αραιό θαμπό επίχρισμα και φαίνονται αρκετά ραγίσματα που οφείλονται στο κακό ψήσιμο [32].

Βρέθηκαν επίσης πολλές λαβές που ανήκουν σε μικρότερους πίθους (Πίν. 100 β). Είναι είτε οριζόντιες ελλειψοειδείς, διάτρητες, είτε επιμήκεις με ορθογώνια διατομή και οξείες απολήξεις, διάτρητες επίσης, αλλά με δύο τρύπες. Οι λαβές της τελευταίας κατηγορίας φαίνονται περισσότερο πρακτικές τόσο για το πιάσιμο του αγγείου, όσο και για στερέωση διάφορων οικιακών βοηθητικών αντικειμένων. Αρκετές από τις λαβές αυτές έχουν ίχνη γραπτής διακόσμησης.

30. Δημακοπούλου - Κόνσολα, σ. 70.
31. Eutresis, σ. 180, εικ. 250.
32. Δημακοπούλου - Κόνσολα, σ. 77, σημ. 89.

Λιθοτεχνία

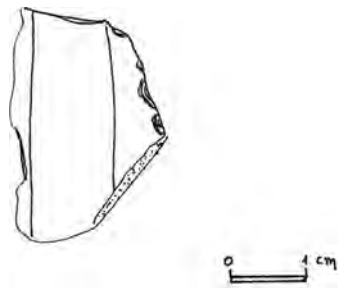
Στις επιχώσεις όλων των τομών βρέθηκαν αρκετά απολεπίσματα οψιδιανού και πυριτόλιθου, μικρών διαστάσεων, καθώς και μικρός αριθμός λεπίδων από οψιδιανό, που δε σώζονται όμως σ' όλο τους το μήκος (Πίν. 100 γ). Βρέθηκε επίσης και το κάτω τμήμα εργαλείου από πυριτόλιθο με ίχνη επεξεργασίας (retouches) στη μια πλευρά του. Το σωζόμενο μήκος του είναι 0,031 και το πλάτος του 0,02 μ. (Σχέδ. 5).

Μικροαντικείμενα

Στο δάπεδο του μεσοελλαδικού σπιτιού βρέθηκε μόνο ένα πήλινο σφονδύλι, ύψ. 0,018 και διαμ. 0,045 μ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το υλικό από αυτή τη μικρή ανασκαφική έρευνα είναι πολύ αποσπασματικό και δεν προσφέρεται για ευρύτερα συμπεράσματα. Υπάρχει όμως ένα σύνολο (αρχιτεκτονική - ταφή - κεραμική) που χρονολογείται με ασφάλεια στη ΜΕ εποχή για δύο λόγους: Πρώτο γιατί η κεραμική ήταν αμιγής, δηλαδή τα στρώματα ήταν καθαρά μεσο-

Σχέδ. 5. Τμήμα εργαλείου από οψιδιανό.

ελλαδικά, χωρίς παραβιάσεις μεταγενέστερων χρόνων, αλλά ούτε και αναμείξεις με στρώματα των προηγούμενων φάσεων. Η επίχωση του σπιτιού περιείχε αποκλειστικά κεραμική της ΜΕ εποχής και μόνο στο δάπεδο βρέθηκαν ελάχιστα πρωτοελλαδικά όστρακα, τα οποία όμως σε σχέση με τον αριθμό των μεσοελλαδικών οστράκων θα πρέπει να θεωρηθούν αμελητέα και η παρουσία τους εκεί τυχαία. Θα μπορούσαν να είχαν μεταφερθεί μαζί με λίγο χώμα που χρησιμοποίησαν για κάποια οικιακή δραστηριότητα οι μεσοελλαδικοί άνθρωποι. Δεύτερο, όλα τα επιμέρους στοιχεία (τρόπος κατασκευής τοιχοδομίας, ταφικά έθιμα) ενισχύουν και επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση στους ΜΕ χρόνους.

Διάφορα στοιχεία μας οδηγούν σε μια επιμέρους χρονολόγηση στην πρώιμη ΜΕ εποχή. Στην αμαυρόχρωμη χονδροειδή κεραμική τα κοσμήματα είναι γωνιώδη και ευθύγραμμα, κάτι που χαρακτηρίζει τις πρώιμες φάσεις της κεραμικής, ενώ αντίθετα απουσιάζουν γενικά τα καμπυλόγραμμα θέματα που είναι αντιπροσωπευτικά των ύστερων φάσεων της ΜΕ περιόδου [33]. Εξίσου πρώιμα είναι τα όστρακα των γκρίζων μινυακών τόσο από πλευράς κατα-

33. Korakou, εικ. 27, Δημακοπούλου-Κόνσολα, σ. 87.

σκευής (χοντρά τοιχώματα, ακάθαρτος πηλός), όσο και από πλευράς σχήματος. Το τμήμα του ανοιχτού δίωτου κυπέλλου (Π ί ν. 98 α) που ήδη περιγράψαμε, συγκρινόμενο με τα παραδείγματα από το Λευκαντί [34] ανήκει στην κατηγορία που ο Dickinson ονομάζει «πρώιμα μινυακά» (early minyan) [35] και χρονολογείται στη μεταβατική περίοδο από τη φάση Λέρνα IV προς Λέρνα V και τη φάση Λευκαντί 2 προς 3, δηλαδή τη μετάβαση από την ΠΕ στη ΜΕ εποχή. Την ίδια χρονολόγηση προτείνουμε και για το ελλιπές δίωτο ανοιχτό κύπελλο (Π ί ν. 99 α), που επίσης περιγράψαμε παραπάνω. Αν συγκριθεί με τα χαρακτηριστικά δίωτα κύπελλα της ΠΕ III εποχής [36], είναι σαφές ότι υπάρχει σχέση μεταξύ τους, το σχήμα όμως έχει εξελιχθεί και συνηγορεί για μια υστερότερη χρονολόγηση, δηλαδή στην αρχή της ΜΕ περιόδου. Αλλά και η τρίτη κατηγορία της κεραμικής, η εγχάρακτη ή «αδριατική» [37], ανήκει σε πρώιμες φάσεις, είναι ίσως μάλιστα η χαρακτηριστικότερη κεραμική των πρώιμων φάσεων της ΜΕ περιόδου [38]. Μόνο τα δείγματα τῆς κατηγορίας των μαύρων μινυακών (αργείων) χρονολογούνται στην επόμενη φάση, που ο Dickinson ονομάζει «διακοσμημένα μινυακά» (decorated minyan) και χρονολογείται στη φάση Λευκαντί 4.

Η ΠΕ εποχή εκπροσωπείται μόνο από κεραμική που προέρχεται από επιχώσεις και όχι από ένα αρχιτεκτονικό σύνολο, που θα έδινε σαφέστερα προσδιοριστικά στοιχεία. Δεν είναι βέβαιο σε ποια φάση χρονολογείται ο σχετικά μικρός αριθμός οστράκων της περιόδου αυτής. Επιπλέον, τα περισσότερα όστρακα ανήκουν σε χονδροειδή αγγεία που παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες σε όλες τις περιόδους και έτσι δυσκολεύεται περισσότερο η προσπάθεια χρονολόγησης. Όπως φάνηκε όμως κατά την περιγραφή της πρωτοελλαδικής κεραμικής, δεν εκπροσωπείται, τουλάχιστο με χαρακτηριστικά διαγνωστικά παραδείγματα, η ΠΕ Ι εποχή. Περισσότερο σαφή είναι τα περαδείγματα που χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙ εποχή (τμήματα ημισφαιρικών φιαλών-saucers και βαθιών φιαλών με προχοή-sauceboats) και στην ΠΕ ΙΙΙ εποχή (γραπτά με διακόσμηση «σκοτεινόν επί ανοικτού»). Αν ληφθεί δε υπόψη ότι όλες οι τομές από τις οποίες προέρχεται η κεραμική βρίσκονται σε μικρή απόσταση η μια από την άλλη, φαίνεται λογική μια συνεχής διαδοχή φάσεων από την ΠΕ ΙΙ έως την πρώιμη ΜΕ εποχή.

Ελπίζουμε ότι η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στο λόφο Αετόπετρα θα φέρει σε φως νέα και περισσότερα στοιχεία, που θα συμπληρώσουν τη χρονική συνέχεια της κατοίκησης της θέσης.

Μάρτιος 1982 *ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ*

34. Lefkandi, σ. 9, εικ. 8.
35. Dickinson, 1977, εικ. 2, 2 αριστερά.
36. French, Anatolia, εικ. 63. Hesperia 29 (1960), πίν. 70i. Dickinson 1977, εικ. 2, 1.
37. Δημακοπούλου - Κόνσολα, σ. 76, σημ. 85.
38. J. L. Caskey, CAH³ I, XXVI (a), 1971, σ. 791.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Asea	E. J. Holmberg, The Swedish Excavations at Asea in Arcadia. Göteborg 1944.
Asine	O. Frödin - A. W. Persson, Asine. Results of the Swedish Excavations 1922 - 1930. Stockholm 1938.
Berbati	G. Säflund, Excavations at Berbati 1936-37. Uppsala 1965.
Δημακοπούλου - Κόνσολα	Κ. Δημακοπούλου - Ντ. Κόνσολα, Λείψανα Πρωτοελλαδικού, Μεσοελλαδικού και Υστεροελλαδικού οικισμού στη Θήβα. ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 44.
Dickinson, 1977	O. T. P. K. Dickinson, The Origins of Mycenean Civilization. Göteborg 1977.
Eutresis	H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia. Cambridge, Mass. 1931.
Gazetteer	R. Hope - Simpson and O. Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, the Mainland and the Islands. Göteborg 1979.
Gonia	C. W. Blegen, Gonia. Metropolitan Museum Studies 3 (1930), σ. 55-80.
Aghios Kosmas	G. Mylonas, Aghios Kosmas: An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attika. Princeton 1929.
Korakou	C. W. Blegen, Korakou, A Prehistoric Settlement near Corinth. Boston and New York, 1921.
Lefkandi	M. R. Popham and L. H. Sackett, Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-66. London 1968.
Sakellariou - Faraklas, CC	M. Sakellariou - N. Faraklas, Corinthia - Cleonaea. Athens 1971.
Wiseman	J. Wiseman, The Land of the Ancient Corinthians. Göteborg 1978.
Zygouries	C. W. Blegen, Zygouries, A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae. Cambridge, Mass. 1928.

E. X.- K.

ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΛΗΚΥΘΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΡΕΤΡΙΑ

(Πί ν. 101-103)

Σε σωστική ανασκαφή της ΙΑ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων στην Ερέτρια το 1981, βρέθηκαν οκτώ τάφοι με άφθονα και αξιόλογα κτερίσματα (αριθ. οικοπέδου 663) [1]. Το εύρημα είναι σημαντικό όχι μόνο για την τοπογραφία και την ιστορία της Ερέτριας, αλλά και γενικότερα, επειδή έχει έναν ορισμένο terminum ante quem.

Πράγματι, η θέση των τάφων μέσα στα τείχη της αρχαίας πόλης, κοντά στο ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, και η κατασκευή τους —για μια σαρκοφάγο έχουν χρησιμοποιηθεί σπόνδυλοι κίονα— οδηγούν στους δύσκολους χρόνους που ακολούθησαν την περσική εισβολή (490 π.Χ.).

Τα πλούσια πάλι κτερίσματα των τάφων —ογδόντα δύο αγγεία, τα περισσότερα μελανόμορφα, δεκαοκτώ ειδώλια, ένα χρυσό περιδέραιο και λίγα ακόμη μικροαντικείμενα— χρονολογούνται στους υστεροαρχαϊκούς-πρώιμους κλασικούς χρόνους και φτάνουν το πολύ μέχρι τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Από τα ευρήματα εκπληκτική είναι η σειρά των ληκύθων, πολλές από τις οποίες είναι από τις μεγαλύτερες και καλύτερες του είδους τους. Όλα αυτά όμως θα αναλυθούν στη συστηματική παρουσίαση του υλικού, που ετοιμάζεται.

Εδώ παρουσιάζεται το μόνο ερυθρόμορφο αγγείο του ευρήματος, μια λήκυθος [2], που η απόδοσή της σε γνωστό ζωγράφο και το θέμα της επιτρέπουν ίσως να την ξεχωρίσουμε από το σύνολο (Πί ν. 101-103).

Η λήκυθος [3] βρέθηκε σπασμένη και συγκολλήθηκε, με ελάχιστες συμπληρώσεις με γύψο στους αρμούς των κομματιών. Η επιφάνειά της κατά τόπους έχει απολεπιστεί. Έχει το κανονικό σχήμα των ληκύθων του πρώιμου 5ου αι. π.Χ.: σώμα κυλινδρικό, ώμο σχεδόν επίπεδο, πόδι σε σχήμα δίσκου, επίπεδο δακτύλιο που ορίζεται από δύο εγχάρακτα αυλάκια στην ένωση του ποδιού. Λαβή ταινιωτή. Στο κέντρο της κάτω επιφάνειας του ποδιού σχηματίζεται κοίλωμα με κωνικό έξαρμα.

Η επάνω επιφάνεια του στομίου και η πλάγια και κάτω επιφάνεια του ποδιού έχουν μείνει στο χρώμα του πηλού, ενώ το υπόλοιπο αγγείο καλύπτεται με μαύρο γάνωμα, στιλπνό και κατά τόπους καστανό. Σε ορισμένα σημεία, όπου δεν ήταν αρκετά παχιά η στρώση του γανώματος, διακρίνονται οι γραμμές του πινέλου.

Η διακόσμηση του αγγείου είναι λιτή. Στη βάση του λαιμού ιωνικό κυμάτιο από δεκαπέντε ωά, το τελευταίο κοντά στη λαβή μισό (odd man κατά τον Beazley). Στο σώμα μία

1. Βλ. ΑΑΑ XIV (1981), σ. 32 και ΑΔ 36 (1981): Χρονικά (υπό εκτύπωση). Τον προϊστάμενο της Εφορείας, Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Πέτρο Καλλιγά, ευχαριστώ θερμά για την παραχώρηση του υλικού και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε. Πάρα πολλά οφείλω και στην επίτιμο Γενική Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Βαρβάρα Φιλιππάκη, που κοντά της έμαθα να βλέπω και να αγαπώ τα αγγεία.

2. Βρέθηκε στον πρώτο τάφο μαζί με μια λευκή λήκυθο, τρεις μελανόμορφες, μια μελανόγραμμη με λευκό βάθος, δύο αλάβαστρα και μια φθαρμένη στλεγγίδα. Βλ. ΑΑΑ, ό.π., σ. 33, εικ. 3. Οι φωτογραφίες είναι του φωτογράφου κ. Βασίλη Σταματόπουλου.

3. Διαστάσεις: ύψ. 0,435, διάμ. στομίου 0,083, διάμ. ποδιού 0,085-0,095 μ.

μόνη γυναικεία μορφή πατά σε ταινία με τρία ζεύγη μαιάνδρων, που διακόπτονται από τρία τετράγωνα με στικτά Χ και με ένα μόνο μαίανδρο στο τέλος.

Το προκαταρκτικό σχέδιο της παράστασης διακρίνεται αρκετά καθαρά. Τα περιγράμματα της μορφής έχουν γίνει με λεπτή μαύρη γραμμή, ελαφρά ανάγλυφη. Με αραιωμένο καστανό βερνίκι έχουν αποδοθεί λίγες ανατομικές λεπτομέρειες: ο τένων, η κλεις και ο δακτύλιος της Αφροδίτης στο λαιμό, ο αστράγαλος του δεξιού ποδιού και δύο από τις πτυχές στο αριστερό μανίκι του χιτώνα.

Όπως φαίνεται και στους Π ί ν. 101, 103, σε δύο αρκετά μεγάλα τμήματα της παράστασης, ένα στο επάνω μέρος με το κεφάλι, το δεξιό ώμο, τον αριστερό μαστό και το αριστερό χέρι, και ένα στο κάτω με το αριστερό τμήμα του ιματίου και του χιτώνα από το ύψος περίπου των γονάτων, το μαύρο βερνίκι έχει απολεπιστεί και έχει μείνει μόνο το αποτύπωμα του πινέλου πάνω στον πηλό, πολύ ευδιάκριτο στις πτυχές των ενδυμάτων, λιγότερο ευδιάκριτο στο πρόσωπο και στο χέρι.

Η γυναικεία μορφή απεικονίζεται τη στιγμή που, ενώ βαδίζει προς τα δεξιά, γυρίζει για να δει κάτι πίσω της. Έτσι το δεξί πόδι μένει στραμμένο προς τα δεξιά, ενώ ο κορμός και το αριστερό πόδι στρέφονται πρός το θεατή και το κεφάλι προς τα αριστερά της. Η κινημένη αυτή στάση τονίζεται περισσότερο με το άπλωμα των χεριών —το δεξί προς τα κάτω με τεντωμένα λεπτά δάχτυλα κρατά φιάλη, το αριστερό λυγισμένο στον αγκώνα προς τα επάνω σφίγγει το σκήπτρο— και το βαρύ ιμάτιο, που τα ακολουθεί καθώς πέφτει από τους δυο ώμους.

Το ιμάτιο, με αραιές κατακόρυφες πτυχές, πλαισιώνει πολύπτυχο λεπτό ποδήρη χιτώνα με απόπτυγμα και βαθύ κόλπο. Οι δύο παρυφές του ιματίου, στολισμένες με φαρδιά μαύρη φάσα, πέφτουν θλαστά προς τα κάτω, καταλήγοντας σε μικρό θύσανο. Το απόπτυγμα και η φούστα με πυκνές κατακόρυφες πτυχές, ο χαμηλός κόλπος —φτάνει στο μέσο των μηρών— με όμοιες αλλά κυματοειδείς πτυχές. Τις πτυχές του αποπτύγματος και της φούστας, λίγο πιο πάνω από τα κράσπεδά τους με τις «χελιδονοουρές», κοσμεί μια σειρά από μικρές οριζόντιες γραμμούλες, που δηλώνουν κάποια κεντητή ή υφαντή κλωστή. Τέλος, τέσσερις μικρές λοξές γραμμές, στο ύψος των γονάτων, δηλώνουν την προς τα δεξιά πορεία.

Τα μαλλιά, μαζεμένα πίσω σε κρωβύλο, πλαισιώνουν το πρόσωπο με μικρούς καλοκτενισμένους ελικοειδείς βοστρύχους. Συγκρατούνται και ταυτόχρονα στολίζονται με μια κόκκινη κορδέλα και μια πλατιά υφασμάτινη ταινία. Η κόκκινη κορδέλα προβάλλεται στο μαύρο βάθος του αγγείου δεμένη κάτω από τον κρωβύλο με τις άκρες της να πέφτουν στον ώμο της μορφής. Η ταινία από λεπτό πτυχωτό ύφασμα, σαν αυτό του χιτώνα, στεφανώνει το κεφάλι, ενώ η μακριά άκρη της γυρίζει στο πλάι και πέφτει με σχεδόν κάθετες πτυχές στο γυμνό λαιμό φτάνοντας μέχρι το στήθος. Στο αυτί δισκόμορφο σκουλαρίκι με μεγάλη κουκκίδα στο κέντρο, στους καρπούς κόκκινα φιδόμορφα βραχιόλια.

Η πλούσια ντυμένη, επιβλητική αυτή μορφή, που με το σκήπτρο και τη φιάλη ταυτίζεται βέβαια με μια θεά, ονομάζεται από το ζωγράφο μας Περσεφόνη, ή μάλλον, όπως έχει γράψει το όνομά της παράλληλα στο σκήπτρο με κόκκινα γράμματα, *Φερρόφαττα*.

Ο ζωγράφος του αγγείου μας είναι ο ζωγράφος του Πανός [4]. Αναγνωρίζεται στο ωραίο προφίλ με την ίσια μύτη, το ισχυρό πηγούνι, το μάτι με την ανοιχτόχρωμη ίριδα, τον ευτραφή

4. Για άλλα έργα του ζωγράφου του Πανός βλ. J. Beazley, ARV², σ. 550-560, 1659 και 1706 καθώς και στα Paralipomena (στο εξής ARV²). Για χαρακτηριστικά του ζωγράφου του Πανός βλ. J. Beazley, JHS 32, σ. 363-369, και A. B. Follmann, Der Pan Maler, σ. 35 κ.ε., J. Caskey - J. Beazley, Attic Vase Paintings in the Museum of Fine Arts, Boston II, σ. 45 κ.ε., αριθ. 93-98, και φυσικά J. Beazley, Der Pan Maler.

λαιμό, τα δάχτυλα του προς το θεατή στραμμένου αριστερού ποδιού, τη μαύρη φάσα στις παρυφές του ιματίου, τις πτυχώσεις του χιτώνα, τις υφαντές γραμμούλες επάνω από τα κράσπεδα του χιτώνα, και από μερικές ακόμα επιμέρους λεπτομέρειες [5], αλλά και από το σχήμα και τη διακόσμηση της ληκύθου [6].

Ιδιαίτερα η Περσεφόνη μπορεί να συγκριθεί με τον κιθαρωδό (Απόλλωνα) της ληκύθου του Τάραντα [7]. Οι δύο μορφές έχουν όμοια αλλά αντίστροφη στάση, παρόμοια διάταξη κόμης γύρω από το πρόσωπο, ταινίες και κορδέλες στο κεφάλι δεμένες έτσι ώστε και στις δύο περιπτώσεις οι άκρες τους να τέμνουν διαγώνια τη μεγάλη επιφάνεια του λαιμού, παρόμοια ενδύματα. Ίδια, τέλος είναι η διακόσμηση των δύο ληκύθων και το σχήμα, αν και η λήκυθος του Τάραντα είναι μικρότερη, με ύψος 0,36 μ.

Ακόμη η θεά της ληκύθου μας μπορεί να συγκριθεί με τον κυνηγό (Κέφαλο) της ληκύθου της Βοστώνης 13198 [8], μια από τις μεγαλύτερες ληκύθους του ζωγράφου, με ύψος 0,38 μ. Οι δύο μορφές έχουν την ίδια στάση —με μικρότερο μόνο δρασκελισμό η γυναίκα και χωρίς τις διαγώνιες που δημιουργούν τα οπλισμένα χέρια του κυνηγού— και το ίδιο αυστηρό μεγαλείο. Η λήκυθος της Ερέτριας, με το σχήμα, το μέγεθος και τη διακόσμησή της, στέκει πολύ κοντά στη λήκυθο της Βοστώνης. Η Φερρόφαττα θα μπορούσε να θεωρηθεί το θηλυκό αντίστοιχο του Κεφάλου, εφόσον ληφθούν υπόψη οι διαφορές που επιβάλλονται από τη γυναικεία και θεϊκή ιδιότητά της.

Ο Beazley [9] τοποθετεί τη δραστηριότητα του ζωγράφου του Πανός, του μοναδικού αυτού μανιερίστα με το τελείως προσωπικό στιλ, γύρω στα 480-450 και τη λήκυθο της Βοστώνης στα 470-460 [10]. Η Follmann βάζει τη λήκυθο της Βοστώνης στην ομάδα των αγγείων που χρονολογεί στα 480-470 [11], και τη λήκυθο του Τάραντα γύρω στο 480 [12], αλλά κοντά

5. Πρβλ. το δεξί χέρι της Περσεφόνης με το αριστερό χέρι του Αιγύπτιου που σηκώνει ο Ηρακλής στην πελίκη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 9683 (ARV² 554, 82, Β. Φιλιππάκη, Αγγεία Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών, σ. 95, εικ. 41). Για το σκήπτρο στην Α όψη της πελίκης της Ferrara (ARV² 554, 83, Spina, πίν. 22) και στον ψυκτήρα του Μονάχου 2417 (ARV² 556, 101, Beazley, ό.π., πίν. 12,1).

Η πιο κοντινή φιάλη είναι αυτή που κρατεί ο Απόλλων στην υδρία του San Francisco, De Young Museum 707 (ARV² 555, 97, CVA, πίν. XVI, 2), με μια όμως σειρά ανθεμωτών κοσμημάτων. Μια σειρά κοσμημάτων έχουν και άλλες φιάλες του ζωγράφου, όταν φαίνεται η εξωτερική διακόσμησή τους (βλ. λευκή λήκυθο Leningrad 670 (ARV² 557, 121, Beazley, ό.π., πίν. 14,1), ερυθρόμορφη λήκυθο Λονδίνου Ε 579 (ARV² 557, 117, και Beazley, ό.π., πίν. 25,1), υδρία Νεάπολης (ARV² 556, 100, Beazley, ό.π., πίν. 17,3). Η συνεχής αψιδωτή γραμμή, που δημιουργεί τις δύο σειρές κοσμημάτων στη λήκυθο της Ερέτριας, υπάρχει, με άνισα όμως ανοίγματα, σε μια από τις δυο διάκοσμες ζώνες της πελίκης του Εθνικού Μουσείου Αθηνών 9683 ε.α.

6. Για το σχήμα των ληκύθων του ζωγράφου του Πανός βλ. JHS 32, σ. 361, Β και J. Caskey, Geometry of Greek Vases, 214 αριθ. 169. Ας σημειωθεί ότι η λήκυθος της Ερέτριας με ύψος 0,435 μ. είναι η μεγαλύτερη από τις γνωστές ληκύθους του ζωγράφου. Για τη διακόσμηση των ληκύθων του ζωγράφου του Πανός βλ. JHS, ό.π., σ. 361, Β και σ. 369.

Ίδιο διακοσμητικό μοτίβο με τη λήκυθο της Ερέτριας κάτω από την παράσταση έχουν οι λήκυθοι του Τάραντος (ARV² 556, 112, CVA πίν. 2, 3-4) και του Leningrad (ARV² 556, 111, Beazley, Der Pan Maler, πίν. 17,2). Ίδιο επίσης μοτίβο αλλά κάτω και πάνω από την παράσταση έχουν οι λήκυθοι Leningrad 670 (ARV² 557, 121, βλ. υποσημ. 5), Providence 25110 (ARV² 556, 104, CVA, πίν. 19,2) και Λονδίνου Ε 579 (ARV² 557, 117, βλ. και υποσημ. 5).

7. ARV² 556, 112 και 1706, CVA Taranto III, πίν. 2, 3-4.

8. ARV² 557, 113, Beazley, ό.π., πίν. 13,2 και 24,1, Caskey - Beazley, ό.π., II, πίν. 51, 97.

9. Beazley, Der Pan Maler.

10. Caskey - Beazley, ό.π., σ. 54, 97.

11. Follmann, Der Pan Maler, σ. 38.

12. Ό.π., σ. 37.

στην ομάδα των αγγείων του 480-470 [13]. Ώστε η λήκυθος της Ερέτριας θα μπορούσε να τοποθετηθεί γύρω στο 470 π.Χ.

Ο τύπος του ονόματος της Περσεφόνης [14] που μας δίνει το αγγείο, *Φερρόφαττα*, μπορεί να προστεθεί στις πολλές παραλλαγές του ονόματος της *Φερρέφαττας*, που είναι και ο δόκιμος αττικός τύπος.

Οι πιο κοντινοί στο δικό μας τύποι συναντιώνται σε ερυθρόμορφα αγγεία, με ένα όμως *ρ*, ως *Φερόφαττα* [15] και *Φρερόφατα* [16].

Το *Φερρόφαττα* φαίνεται ως μια λογιότερη παραφθορά του δόκιμου τύπου, αντάξια ενός καλλιτέχνη με τόσα πολλά ενδιαφέροντα, όπως παρουσιάζεται μέσα από τα έργα του ο ζωγράφος του Πανός. Ή μήπως θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι με *ο* και όχι με *ε* προφερόταν, από τους απλούς τουλάχιστον ανθρώπους, το δυσκολοπρόφερτο και μάλλον όχι ελληνικό αυτό όνομα, θεωρία που έχει ήδη υποστηριχθεί [17]; Στα λίγα παραδείγματα των αττικών αγγείων [18] όπου αναγράφεται το όνομα, άσχετα με το αν ο αρχικός φθόγγος είναι *φ* ή *π*, φαίνεται να υπερτερεί η γραφή με *ο*. Είναι απίθανο να έκαναν όλοι οι «γραφείς» το ίδιο λάθος και είναι πιο πιθανό να χρησιμοποίησαν τον πιο συνηθισμένο τύπο της εποχής τους.

Χωρίς το όνομα είναι αμφίβολο αν θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε με επιτυχία τη θεά της ληκύθου της Ερέτριας. Θα τη χαρακτηρίζαμε πιθανότατα ως Ήρα, ή το πολύ πολύ, αν για κάποιο περίεργο λόγο σκεπτόμαστε τις ελευσινιακές θεότητες, από τα σύμβολα που κρατά, ως Δήμητρα. Πράγματι, στις σχετικές παραστάσεις η Δήμητρα συνήθως κρατά το σκήπτρο και η Κόρη τις δάδες. Ο ίδιος ο ζωγράφος του Πανός σε ένα μεταγενέστερο από τη λήκυθο της Ερέτριας έργο του, μια πελίκη από τη Spina με το μύθο του Τριπτόλεμου [19], έχει απεικονίσει τη Δήμητρα με σκήπτρο και την Κόρη με δάδες. Αλλά και η φιάλη χαρακτηρίζει περισσότερο τη Δήμητρα, αν και υπάρχουν παραστάσεις, όπου την κρατά και η Περσεφόνη [20]. Το σκήπτρο πάλι κρατιέται ακόμη πιο σπάνια από την Περσεφόνη [21], που πάντως το δικαιούται και αυτή ως θεά και μάλιστα βασίλισσα του Κάτω Κόσμου. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι οι δύο θεές συχνά στην τέχνη ταυτίζονται και παρουσιάζονται κατά τον ίδιο τρόπο [22].

Το ασυνήθιστο της ληκύθου μας είναι η ίδια η παράσταση της μοναχικής Περσεφόνης, που δεν εντάσσεται τυπολογικά σε καμιά από τις κατηγορίες που χωρίζονται οι παραστάσεις της. Συνήθως δηλαδή η Περσεφόνη παρουσιάζεται με τέσσερις τρόπους [23]: Η Περσεφόνη με τη μητέρα της και τα άλλα πρόσωπα του ελευσινιακού μύθου. Η αρπαγή της Περ-

13. Ό.π., σ. 39.

14. Για τους διάφορους τύπους του ονόματος βλ. RE 19, στ. 945, I (Name) και συνοπτικά Liddell - Scott, λ. Φερσέφασσα και Περσεφόνη.

15. Σκύφος του Μάκρωνα, Λονδίνο Ε 140 (ARV² 459, 3) και καλυκοειδής κρατήρας Δρέσδης 350 (ARV² 1056, 95).

16. Κομμάτι ερυθρόμορφου σκύφου από την Ελευσίνα, Σ. Καρούζου, ΑΔ 9 (1924-25), σ. 44 και σ. 45, εικ. 49 (ARV² 977, 2).

17. RE, ό.π., στ. 946.

18. Στα αγγεία που αναφέρονται στη RE, στ. 945, πρέπει να προστεθεί το κομμάτι της Ελευσίνας (βλ. υποσημ. 16), ο κρατήρας της Δρέσδης 350 (βλ. υποσημ. 15) και φυσικά η λήκυθος της Ερέτριας.

19. Ferrara (ARV² 554, 83, βλ. και υποσημ. 5).

20. ΑΔ 9, ό.π.

21. Ελικοειδής κρατήρας από τη Spina, Ferrara T. 579, ARV² 612, I, βλ. και H. Metzger, Recherches sur l'imagerie athénienne, σ. 12, αριθ. 12.

22. E. Simon, Die Götter der Griechen, σ. 112.

23. Βλ. ΕΑΑ, λ. Kore και RE, ό.π., 3 (Archaeologisches Material), στ. 956-959.

σεφόνης από τον Πλούτωνα, που οδηγεί άρμα. Η επάνοδος της Περσεφόνης από τον Κάτω Κόσμο. Η Περσεφόνη ως βασίλισσα του Κάτω Κόσμου μαζί με τον Πλούτωνα σε σκηνές συμποσίου, ή μέσα σε ναόσχημο οικοδόμημα στα κατωιταλιωτικά αγγεία. Μόνη της, στην αγγειογραφία, παρουσιάζεται μόνο στις σκηνές της «ανόδου της Κόρης» [24] και εκεί πολύ συχνά υπάρχουν και άλλα πρόσωπα. Φυσικά μόνη της παρουσιάζεται στα αγάλματα [25] και στα ειδώλια, που όμως στην προκειμένη περίπτωση δε μας προσφέρουν κάτι πιο συγκεκριμένο για σύγκριση. Ποια είναι λοιπόν η Φερρόφαττα του αγγείου μας;

Οι διάφορες αλληλοσυγκρουόμενες ιδιότητες της Περσεφόνης έχουν ερμηνευθεί ως συνένωση σε ένα πρόσωπο δύο θεοτήτων, της προελληνικής Περσεφόνης (γι' αυτό και οι τόσοι πολλοί τύποι του ονόματος) και της ελληνικής κόρης της Δήμητρας. Έχει ακόμη επισημανθεί η ύπαρξη κάποιου, έστω και ασυνείδητου, διαχωρισμού στη μεταχείριση των δύο ονομάτων στους ίδιους τους αρχαίους συγγραφείς [26].

Εκείνο που εμείς θα μπορούσαμε να πούμε είναι ότι η Φερρόφαττα του αγγείου μας δεν είναι οπωσδήποτε η αβρή και λεπτεπίλεπτη Κόρη του Ομηρικού Ύμνου «εις Δήμητρα», που μαζεύει άνθη στους αγρούς και κλαίει για την αρπαγή της [27], η *καλυκῶπις κούρη* [28] που θέλει το νάρκισσο για *ἄθυρμα* [29]. Αντίθετα είναι μια γεροδεμένη και δυνατή νέα γυναίκα, γεμάτη σιγουριά και αποφασιστικότητα. Μια μορφή που επιβάλλεται με την αυστηρή μεγαλοπρέπειά της. Η Φερρόφαττα είναι μια αυστηρή και σεβαστή δέσποινα. Και αυτή η Δέσποινα δεν μπορεί να είναι άλλη από τη σύζυγο του Άδη και θεά του Κάτω Κόσμου.

Η Φερρόφαττα είναι η Περσεφόνη της εποχής αυτής, που για τους πιστούς της δεν έπαυσε ποτέ να είναι αυτή που παρουσιάζεται στον Όμηρο. Η *ἐπαινή ἡ ἀγαυή Περσεφόνεια* του Ομήρου που διαφεντεύει τις ψυχές και το νου των πεθαμένων [30] και γι' αυτό την τρέμουν οι ζωντανοί [31] και θυσιάζουν τάζοντας σ' αὐτήν και στον *ἴφθιμον Ἀΐδην* [32]. Η «επαινή Περσεφόνεια» που μαζί με τον «καταχθόνιο Δία» κάνουν να πιάνουν ακόμα και οι κατάρες των ζωντανών [33]. Η παράσταση αυτής της Περσεφόνης θα ταίριαζε στην ιδιοσυγκρασία του ζωγράφου του Πανός, του καλλιτέχνη που μας έχει δώσει μοναδικές μυθολογικές σκηνές. Το γεγονός άλλωστε ότι το αγγείο βρέθηκε σε τάφο —προορισμός σχεδόν βέβαιος κατά την κατασκευή μιας ληκύθου— ενισχύει την ιδέα της παράστασης της θεάς του Κάτω Κόσμου, που τόσο θα είχε ανάγκη ο νεκρός.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΛΩΜΕΝΟΥ

24. Βλ. και Cl. Berard, Anodoi, Essai sur l'imagerie des passages chthoniens.

25. Εδώ ίσως θα μπορούσε να επισημανθεί η μεγάλη ομοιότητα των ενδυμάτων της Φερρόφαττάς μας με εκείνα της «Κόρης των Προπυλαίων» του Μουσείου Ακροπόλεως 688 (Μ. Μπρούσκαρη, Μουσείο Ακροπόλεως, εικ. 244-245).

26. Βλ. G. Zuntz, Persephone, σ. 75-83, The Goddesses in the Motherland.

27. Ύμνος εις Δήμητρα, στ. 5-21. Βλ. και N. J. Richardson, The Homeric Hymn to Demeter με πολλά ενημερωμένα αρχαιολογικά σχόλια.

28. Στ. 8.

29. Στ. 16.

30. α 385-386, λ 225-226, κ 493-495.

31. λ 633-635, λ 213-214.

32. κ 533-534, λ 46-47.

33. Ι 456-457 και 569-571.

ΚΕΦΑΛΗ ΕΡΜΙΔΙΟΥ

(Πί ν. 104-105)

Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1978 σε υπό ανοικοδόμηση οικόπεδο της οδού Πουλοπούλου αριθ. 29, στο Θησείο, έλαβε χώρα από τη Γ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων, με εποπτεύουσα αρχαιολόγο τη γράφουσα, εκτεταμένη σωστική ανασκαφή, που έφερε σε φως ένα αξιολογότατο, κατά τα θεμέλια σωζόμενο, λαϊκό ιερό και άλλα μικρότερης σημασίας αρχαία λείψανα, χρήσιμα κυρίως για την τοπογραφία της περιοχής. Για την ανασκαφή συνοπτική έκθεση έχει ήδη δοθεί στα Χρονικά του ΑΔ της αντίστοιχης χρονιάς.

Από το στρώμα της επάνω από το δάπεδο πρώτης χρήσεως του ιερού προέρχεται και το μικρό μαρμάρινο κεφάλι ανδρικής γενειοφόρου μορφής, που θα μας απασχολήσει (Πί ν. 105 α-β). Είναι το μοναδικό μαρμάρινο γλυπτό του ιερού, ένα από τα ελάχιστα μαρμάρινα ευρήματα της όλης ανασκαφής και, οπωσδήποτε, το σημαντικότερο.

Βρέθηκε στο βάθος του ιερού, απέναντι από την είσοδο, πλάι και προς Α. του κυκλικού βησσαλόμορφου πλακοειδούς λίθου, που πιστεύουμε πως κατείχε θέση απλοϊκού βωμού για τις προσφορές-θυσίες του ή των λατρευτών. Το γλυπτό ακουμπούσε στο έδαφος με την πλάγια δεξιά όψη (Πί ν. 104), βρέθηκε δε πάνω από ένα μικρό κοίλωμα στο δάπεδο, που περιείχε θραύσματα αγγείων και έναν ακέραιο λύχνο, που χρονολογούνται όλα μεταξύ 500-480 π.Χ.

Το σωζόμενο τμήμα του γλυπτού έχει σε όρθια στάση ύψος 0,065 μ. Έχει αποκοπεί από το κύριο σώμα διαγώνια, λίγο πιο κάτω από τη ρίζα του αυχένα ως τη ρίζα περίπου του λαιμού. Λείπει το εξέχον τμήμα της μύτης με το δεξιό πτερύγιο και μικρό τμήμα του κάτω αριστερού άκρου της γενειάδας.

Εικονίζει ώριμο άνδρα με γενειάδα και μύστακα και κόμη μακριά, που πέφτει στην πλάτη σαν ενιαία μάζα, με εξαίρεση μια ζώνη κοντών βοστρυχιδίων που εν είδει στέμματος [1] περιβάλλει το μέτωπο και τους κροτάφους, περίπου μέχρι του ύψους του λωβού των αυτιών. Ταινία στα μαλλιά γλυπτικά δεν αποδίδεται.

Το γλυπτό είναι χωρίς αμφιβολία ημίεργο. Αυτό αποδεικνύεται από την ελλιπή λάξευση του λαιμού κάτω από το δεξιό αυτί, αν κρίνει κανείς αναλογικά προς την αντίστοιχη της αριστερής πλευράς και από την έναρξη απόδοσης των επιμέρους βοστρυχιδίων σε δύο σημεία του «στέμματος», ένα πάνω δεξιά του μετώπου και ένα πλάι στον αριστερό κρόταφο. Είναι όμως φανερό από το στάδιο επεξεργασίας των υπόλοιπων επιφανειών ότι μόνο τέτοιες λεπτομέρειες απέμεναν για την ολοκλήρωση του έργου, δηλ. η απόδοση των βοστρυχιδίων του «στέμματος» και ίσως η εγχάραξη των βοστρύχων της γενειάδας ή έστω της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ της ψιλής επιδερμίδας των παρειών και της έναρξης της γενειάδας, η οποία ήδη αποδίδεται σαν ενιαία συνεχόμενη επιφάνεια της πρώτης.

1. Από τους όρους: Haarkranz-Lockenbogen (Willers), triplice corona di boccoli (L. Capuis) και bouclettes frontales en arc de circle (J. Marcadé) κρίνουμε ότι ο Kranz-corona ή «στέμμα» είναι καταλληλότερος για το συμβατικό χαρακτηρισμό της ιδιόμορφης ζώνης των βοστρυχιδίων γύρω από το μέτωπο των ερμαϊκών κεφαλών, γιατί, αντίθετα από τον όρο «τόξο», μπορεί να αποδοθεί αδιακρίτως, τόσο στα σε σχήμα ημικυκλικού τόξου όσο και στα σε σχήμα Π με διεσταλμένα τα σκέλη διαμορφωμένα μετωπικά βοστρυχίδια.

Αυτή η τελευταία λεπτομέρεια θα μπορούσε βέβαια να είχε παραλειφθεί για να αποδοθεί μόνο με την επιζωγράφηση του έργου, δεν μπορούμε όμως να ισχυρισθούμε το ίδιο και για τα βοστρυχίδια της πλαισίωσης του μετώπου και των κροτάφων, γιατί η αρχόμενη απόδοσή τους και ο «γωνιώδης» σχηματισμός της υπόλοιπης επιφάνειας του «στέμματος» που θα εξαλειφόταν με την απόδοση των βοστρυχιδίων, αποδεικνύουν την αναμφισβήτητη πρόθεση του τεχνίτη να τα αποδώσει και τη —για κάποιο άγνωστο σε μας λόγο— διακοπή της επεξεργασίας του έργου του.

Τελειώνοντας τη γενικότερη περιγραφή του γλυπτού προσθέτουμε ότι είναι λαξευμένο σε λευκό χονδρόκοκκο νησιώτικο μάρμαρο. Η εντύπωση του φαιού μαρμάρου που μας έδωσε κατά την εύρεσή του ήταν, όπως αποδείχθηκε μετά τον καθαρισμό, λανθασμένη, γιατί η φαιά απόχρωση, πιο έντονη κυρίως στο δεξιό μέρος του προσώπου, δεν οφείλεται σε σκουρότερη φλέβωση του μαρμάρου αλλά σε επίδραση φωτιάς, όπως αποδεικνύεται από την «κατά πλάκες» ρωγμώδη κρυστάλλωση της επιδερμίδας του μετώπου και εν μέρει των παρειών και από τα ίχνη ανθράκων, που είναι ορατά με το φακό, μέσα σε πώρους του μαρμάρου τόσο στο πρόσωπο, όσο και στην κρανιακή επιφάνεια.

Το γλυπτό μας, αν και δείγμα μικρογλυπτικής που, όπως υποστήριξε και ο D. Willers (Zu den Anfängen der archaistischen Plastik in Griechenland, σ. 37), δεν αφήνει πολλά περιθώρια για σχόλια και παρατηρήσεις πάνω στην τεχνοτροπία της εποχής του, αφού οπωσδήποτε προέρχεται από τα χέρια μαρμαρογλύφου εργαστηρίου και όχι του επικεφαλής γλύπτη, είναι αναμφισβήτητα έργο πεπειραμένου τεχνίτη της καμπής του 6ου και των πρώτων δεκαετιών του 5ου αι. π.Χ., με τριβή πάνω στο θέμα και εμπειρία κερδισμένη από την επεξεργασία δευτερευόντων μερών αξιολογότερων έργων, τόση, που να τον έχει καταστήσει, αν όχι δημιουργό, τουλάχιστον έναν πολύ καλό αντιγραφέα και μιμητή των μνημειωδέστερων γλυπτών έργων της εποχής του.

Ο αρχαϊκός χαρακτήρας του έργου, εντονότερα φανερός στην πλάγια όψη (προφίλ) του κεφαλιού (Π ί ν. 105 β) συντίθεται από το στενό μέτωπο, τα αμυγδαλωτά και χωρίς αποδεδομένα βλέφαρα, αλλά σε ενιαία κυρτή επιφάνεια σχηματισμένα μάτια, την κοντή μύτη και το χονδρό πτερύγιο και, τέλος, τη με τομή οξείας γωνίας προτεταμένη γενειάδα. Ακόμη, η έντονη σφαιρικότητα του κρανίου, με μια αναλογία βάθους από το πρόσωπο κάπως μεγαλύτερη της φυσικής, που κάνει την κόμη να μοιάζει με κράνος ή περούκα, και τα απλά σχεδιασμένα και κολλημένα στο κρανίο μικροσκοπικά αυτιά, συνδέουν —η μεν πρώτη θετικά, τα δε δεύτερα αρνητικά— το έργο με την εποχή των αναζητήσεων στην προσπάθεια για αποδέσμευση από το κυβικό σχήμα της πρώτης ύλης και φυσιοκρατικότερη απόδοση των μορφών.

Όμως στην κατενώπιον ενατένιση του έργου (Π ί ν. 105 α) η εντύπωση είναι διαφορετική. Βλέπει κανείς μεγαλύτερη ενότητα στις επιφάνειες και μια αίσθηση ανατομική, που μόνο η απλοϊκή απόδοση των ματιών τη συνδέει με την παλιότερη αντίληψη. Η γύρω από το στενό τετράγωνο μέτωπο και αντίστοιχα σχηματοποιημένη ζώνη των βοστρυχιδίων διατηρείται ως στοιχείο της «αρχαίας κόμμωσης» [2], διαμορφωμένη όμως σ' ένα νέο τύπο που

2. Σχετικά με την πολυσυζητημένη «αρχαία κόμμωση» θα θέλαμε να προσθέσουμε ότι η «άκηρη» κόμη, σύμφωνα με τη σχετική μαρτυρία του Θουκυδίδη (Θουκ. I/II/3 : *οὐ πολὺς χρόνος, ἐπειδὴ οἱ πρεσβύτεροι αὐτοῖς* (ενν. Αθηναίοις) *τῶν εὐδαιμόνων διὰ τὸ ἁβροδίαιτον ἐπαύσαντο... κρώβυλον ἀναδούμενοι τῶν ἐν τῇ κεφαλῇ τριχῶν*), δε δικαιούται να χαρακτηριστεί πολύ «αρχαία» για το χρόνο κατασκευής του γλυπτού μας, αλλά μάλλον «της παλιάς μόδας» προς την οποία, ως γνωστό, ρέπει πάντα ο κάθε είδους συντηρητισμός. Τα κοντά γύρω από το μέτωπο βοστρυχίδια, κομμένα στα αρχαϊκά χρόνια για τους ίδιους καθαρά πρακτικούς λό-

ήδη αρχίζει να αποδίδει στη μορφή σοβαρότητα και ιερατική μεγαλοπρέπεια. Το στόμα έχει τελείως ξεφύγει από την ανάγκη καταφυγής στο τυποποιημένο αρχαϊκό χαμόγελο για να φαίνεται φυσικό. Με ισοπαχή χείλη, καλοσχεδιασμένο το πάνω σε τόξα ίσων τεμνόμενων κύκλων, με τη μεταξύ του κέντρου του πάνω χείλους και της ρίζας της μύτης μικρή ανατομική κοιλότητα, φυσικότατα αποδοσμένη και ξεχωρισμένη από το τρίχωμα του μύστακα —όπως πολλές φορές συμβαίνει στην πραγματικότητα—, και τέλος με το προφίλ του σε σχήμα καρδιάς, της οποίας η γωνιώδης βάση εξαφανίζεται μέσα στο πέλος του προς τα κάτω στρεφόμενου μύστακα, το στόμα, φυσικό και σαρκώδες, κλειστό, αλλά έτοιμο να ανοίξει, έχει μπει σε μια καινούρια εποχή.

Την ίδια αίσθηση έχει κανείς και από την απόδοση της πυκνής, καλοσχεδιασμένης γενειάδας, που, ξεκινώντας αμέσως κάτω από τους κροτάφους και εγκαταλείποντας το μυτερό κάτω αρχαϊκό περίγραμμα, ακολουθεί ένα πιο ωοειδές στα πλάγια και πιθανόν πεπλατυσμένο στη βάση σχήμα, δίνοντας στιβαρότητα στη μορφή και την ηλικία του ωρίμου στο εικονιζόμενο πρόσωπο. Ο μύστακας επίσης, καίτοι δε διαχωρίζεται σαφώς από την ψιλή επιδερμίδα των παρειών, και τα άκρα του, καμπτόμενα προς τα κάτω, εξαφανίζονται μέσα στη μάζα της γενειάδας, παρ' όλα αυτά, και με μόνο το γύρω από το επάνω χείλος διαγραφόμενο κάτω περίγραμμά του και τα δύο εκατέρωθεν του στόματος λεπτά λοξά αυλάκια, κάνει αισθητή την παρουσία του, φυσικότατη, σε σχήμα Π με ελαφρά διεσταλμένα τα σκέλη και σε υπάλληλο προς τον του «στέμματος» των βοστρυχιδίων σχηματισμό.

Τέλος, ενώ όπως προαναφέραμε το αρχαϊκό χαμόγελο δεν υπάρχει πια, υπάρχει μια ελαφρότατη σύσπαση των μυών των παρειών διαγραφόμενη ακόμη και κατά το τμήμα τους που καλύπτει η γενειάδα, που στην «κατά μέτωπο» όψη δίνει μια «υπομειδιώσα» έκφραση, μία «μετά σοβαρότητος προσήνεια».

Σε συμπέρασμα από όλα τα παραπάνω θα μπορούσε να πει κανείς ότι η όλη εντύπωση από το έργο είναι πως ο τεχνίτης προσπαθεί με παλιότερα μέσα έκφρασης να μιλήσει μια καινούρια γλώσσα.

Με αυτά τα στοιχεία και με το γεγονός ότι προκειμένου για έργα τεχνιτών μαρμαρογλύφων —και όχι γλυπτών— θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένος και ένας σχετικός συντηρητισμός, μια προσκόλληση στις φόρμες με τις οποίες είναι εξοικειωμένος ο τεχνίτης, το γλυπτό μας θα πρέπει να τοποθετηθεί προς το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ., σύγχρονο ή λίγο πριν από το ίσου μεγέθους κεφαλάκι ερμαϊκής στήλης του Βερολίνου, Staatl. Mus., αριθ. 1877 [3]. Επειδή δε η αναμφισβήτητη κατά τη γνώμη μας υπεροχή της κατενώπιον όψης του κεφαλιού συνηγορεί για την αποδοχή της άποψης ότι θα πρέπει και αυτό, όπως και το κεφαλάκι του Βερολίνου, να ανήκε σε γλυπτό με απόλυτη μετωπικότητα στη στάση, αλλά και για άλλους

γους, για τους οποίους τα υπόλοιπα μαλλιά συχνά συγκεντρώνονταν σε κρώβυλο, αποτελούν συνάρτηση της μακριάς κόμης και σαν τέτοια επαναλαμβάνονται τυπικά —αν και μεταλλάξιμα— στις σύγχρονες με τον κομμωτικό αυτό συρμό αρχαϊκές ερμαϊκές εικόνες —και οπωσδήποτε όχι για να προστατεύουν με το έξαρμά τους την όψη του εκτεθειμένου στις καιρικές συνθήκες αγάλματος, όπως έθεσε η Harrison (Agora XI, σ. 129). Η διατήρηση όμως της ίδιας αυτής κόμμωσης στα προκλασικά ερμαϊκά κεφάλια μπορεί να αποδοθεί ή σε θρησκευτική προσκόλληση προς τα παλιότερα πρότυπα ή στο γεγονός ότι ο καλλιτέχνης της εποχής αυτής έχει μεταθέσει όλο του το ενδιαφέρον στην προσπάθειά του να αποδώσει με φυσιοκρατικότερο τρόπο τις παλιές φόρμες και όχι —τουλάχιστον όχι ακόμη— στο να προσαρμόσει τις παλιές φόρμες στα δεδομένα της σύγχρονής του εποχής.

3. Carl Blumel, Die archaisch griechischen Skulpturen, 21 κ.ε., αριθ. 13, εικ. 34-35. D. Willers, Zu den Anfängen der archaistischen Plastik in Griechenland, 36 κ.ε., πίν. 20 [1-2].

λόγους, που θα εκθέσουμε κατωτέρω, πιστεύουμε ότι και αυτό, όπως και του Βερολίνου, ανήκε σε μικρογραφική ερμαϊκή στήλη.

Τα δύο αυτά γλυπτά παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες, αλλά και πολλές διαφορές.

Κοινά σημεία μεταξύ τους είναι το μέγεθος, η εικονιζόμενη μορφή, η αυστηρή μετωπικότητά της και κυρίως η απόδοση των ματιών[4], στοιχείο πολύ βασικό για τη χρονική και τεχνική τους συγγένεια. Ενώ όμως το κεφάλι της ανασκαφής μας εμφανίζει μια βαριά, συμπαγή, «δωρική» θα λέγαμε στερεομετρική κατασκευή, το κεφαλάκι του Βερολίνου με απλές, μαλακότερες γραμμές, που δεν ξεπερνούν το στάδιο του σχεδιασμού, καταφέρνει να δώσει την εντύπωση μιας πιο λεπτοφυούς κατασκευής.

Πιστεύουμε προσωπικά πως ο τεχνίτης του, ανήκοντας ίσως σε πιο εξελιγμένο εργαστήρι, έχει προσεγγίσει περισσότερο από τον τεχνίτη του δικού μας το νέο πνεύμα, αλλά μην τολμώντας να προχωρήσει σε περιοχές της νέας τεχνικής που δεν του είναι οικείες (από φόβο μήπως τελικά «χαλάσει» το έργο του), περιορίζεται στο γενικότερο σχεδιασμό, αφήνοντας τις λεπτομέρειες στην επιζωγράφηση.

Και είναι ακριβώς αυτό το στοιχείο που κάνει τον Willers να βλέπει το κεφάλι σαν έργο «πολύ απλής τέχνης» (es ist von sehr einfacher Art)[5] και παράλληλα τον C. Blumel να διαβλέπει σ' αυτό αμυδρά τα στοιχεία της νεότερης τεχνικής, που τον κάνουν να σκεφθεί τις μεταγενέστερες κεφαλές Διός (einen vorläufer phidiasischer Zeusköpfe)[6].

Το ότι και τα δύο κεφάλια, το δικό μας και του Βερολίνου, προέρχονται από το αυτό είδος γλυπτικού συνόλου, δηλαδή από μικρογραφικές ερμαϊκές στήλες, αφού και στα δύο πραγματικά αποδεικτικά στοιχεία, δηλαδή υπολείμματα της στήλης, δεν έχουν διασωθεί, αν για το του Βερολίνου είναι πιθανό για τους λόγους που προαναφέραμε, δηλαδή τη μετωπικότητα της μορφής, τη συγγενικότητα του θέματος, αλλά και τη συσχέτισή του με παλιότερα, ασφαλέστερα ταυτισμένα πρότυπα, για το εύρημα της οδού Πουλοπούλου, για το οποίο ισχύουν εξίσου όλοι οι παραπάνω λόγοι, μπορεί, κατά την άποψή μας, να θεωρηθεί βέβαιο. Ο πρόσθετος λόγος για τη βεβαιότητά μας αυτή είναι ότι, αν κανείς καλύψει τα μάτια της μορφής, που στην κατενώπιον όψη αποτελούν το κύριο ανασταλτικό στοιχείο για την αισθητική αξιολόγηση του έργου, βρίσκεται μπροστά σε μια μορφή που έχει να θυμίσει στο σύνολο και στις λεπτομέρειές της πάρα πολλά από τα στοιχεία που έχουν καταστεί «κλασικά» για την αναγνώριση των «αλκαμενικών» ή «αλκαμενοειδών» ερμών και ιδιαίτερα του τύπου Α της Περγάμου. Αυτό δε, πιστεύουμε, είναι και ο κύριος λόγος για τον οποίο το εύρημά μας αξίζει για μια ενασχόληση πέραν της απλής παρουσίασης και ένταξής του ανάμεσα στα

4. Τη χαρακτηριστική απόδοση των ματιών πεταγμένων απ' τις κόγχες και χωρίς βλέφαρα ο D. Willers (ό.π., σ. 36) αποδίδει σαν χαρακτηριστικό του μεγαλύτερου ποσοστού της ομάδας του των υστεροαρχαϊκών ερμών (Ακροπόλεως, Cincinnati, Ερέτριας, Κοπεγχάγης, Βιέννης) (με βλέφαρα οι: Σίφνου και Mariemont αρχαιότερος) και την παραβλέπει ως μεμονωμένο χαρακτηριστικό του ερμή του Βερολίνου της προκλασικής του ομάδας, προφανώς γιατί τη θεωρεί επιβίωση της παλιάς τεχνικής σε έργο τεχνίτη και όχι γλύπτη.

Αντίθετα η συνάδελφος Ι. Τριάντη (ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 118-119 και 122) δε διατηρεί τη διάκριση υστεροαρχαϊκών-προκλασικών ερμών αλλά ενοποιεί την ομάδα, χαρακτηρίζοντάς την στο σύνολό της ως υστεροαρχαϊκή και αποδίδει στα συμπεράσματά της το χαρακτηριστικό των ματιών ως όγκων χωρίς λεπτομέρειες στις περισσότερες κεφαλές υστεροαρχαϊκής-προκλασικής περιόδου. Επειδή όμως και η κεφαλή ΑΜ 5270, που δημοσιεύει η ίδια και έχει το χαρακτηριστικό αυτό, ανήκει στους προ του 500 π.Χ. χρόνους και επειδή και το δικό μας γλυπτό, όπως και το του Βερολίνου, προέρχεται από χέρια τεχνίτη και όχι γλύπτη, τείνουμε να συμφωνήσουμε με την άποψη —και βεβαίως και με την κατάταξη— του Willers.

5. D. Willers, ό.π., σ. 36.

6. C. Blumel, ό.π., σ. 21.

μέχρι τώρα γνωστά προγενέστερα και μεταγενέστερά του, του ίδιου τύπου, ευρήματα.

Ας αρχίσουμε από το «στέμμα» των βοστρυχιδίων γύρω από το μέτωπο και τους κροτάφους, που έμελλε να αποτελέσει το «σήμα κατατεθέν» της εικονογραφικής αυτής μορφής.

Είναι αναμφισβήτητος ο σε σχήμα Π με ελαφρά διεσταλμένα τα σκέλη γενικότερος σχεδιασμός του, όπως ακριβώς και στον περγαμηνό τύπο (Π ί ν. 105 γ-δ).

Είναι επίσης εμφανές ότι πλαισιώνει και στις δύο περιπτώσεις ένα ιδιαίτερα στενό και του αυτού σχήματος μέτωπο και ότι δημιουργείται από μια ζώνη του τριχωτού της κεφαλής που, στο σημείο διόδου του κεφαλόδεσμου —πιθανότατα γραπτού στο δικό μας έργο— διαχωρίζεται από την υπόλοιπη μάζα της κόμης και η μεν υπόλοιπη κόμη συγκεντρωμένη στρέφεται προς τα πίσω και κάτω μέχρι τη ράχη, ενώ η «φράντζα» με ροπή προς το πρόσωπο διογκώνεται προς το άκρο των βοστρυχιδίων, δημιουργώντας μια παράλληλη προς την του μετώπου επιφάνεια, πάνω στην οποία έμελλε να σχεδιασθούν οι κυκλικές απολήξεις των βοστρυχιδίων, όπως ακριβώς στην περγαμηνή κόμμωση με τα βοστρυχίδια τύπου «εκπωματήρος» (tire-bouchon).

Βέβαια στο δικό μας εύρημα η αρχόμενη επεξεργασία της απόληξης των βοστρυχιδίων επιτρέπει να συμπεράνουμε μόνο δύο επάλληλες σειρές βοστρυχιδίων στην οριζόντια πλευρά του «στέμματος» και μία —ή δύο;— στις κάθετες πλευρές της, που όμως εκφύονται κατευθείαν από το δέρμα του κροτάφου.

Το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι μια ιδιομορφία που δε συναντιέται σε κανένα άλλο γνωστό παλιότερο ή νεότερο παράδειγμα και πιθανότατα αποτελεί πρωτοβουλία του τεχνίτη. Όμως, παρά τις μικροδιαφορές αυτές το «στέμμα» στο έργο μας έχει πάρει στη γενική του δομή τη σχηματοποίηση εκείνη που, έστω και αν δεν έχει ακόμη τη λειτουργικότητα που απέκτησε αργότερα στους «αλκαμενικούς» ή «αλκαμενοειδείς» ερμές, πάντως δικαιούται να χαρακτηρισθεί ως ο μέχρι τώρα παλιότερος γνωστός, άμεσα συγγενικός πρόδρομος του «στέμματος» της περγαμηνής κόμμωσης [7].

Τελειώνοντας τη συσχέτιση της κόμμωσης προσθέτουμε ότι στο εύρημά μας στοιχεία για την ύπαρξη παρώτιων βοστρύχων, που πέφτουν προς το στήθος, δεν υπάρχουν. Υπάρχει βέβαια στα παράλληλα προς το λαιμό όρια της κόμης ένας έντονος κυματισμός με κλίση προς τα εμπρός, αλλά νομίζουμε ότι για την εποχή του έργου δεν μπορούμε να μιλούμε για διακρινόμενους παρώτιους βοστρύχους [8], γιατί και στα σύγχρονά του γνωστά παραδείγματα και στα προγενέστερα η απόδοση της κόμης, κυρίως στα πλάγια, κατά κανόνα έσβηνε απότομα στο σημείο επαφής της με το επάνω τμήμα της στήλης, σαν να εξαφανιζόταν μέσα σ' αυτή ή σαν το κεφάλι να αναδυόταν μέσα από τη στήλη [9].

7. Ο Willers, ό.π., σ. 44, υποστηρίζει ότι η κόμμωση αυτή ήταν αρχικά «μόνο μια κοντά στις άλλες» και ότι για πρώτη φορά μπήκε σε νέο νόημα από τον Αλκαμένη, στο έργο του οποίου, μαζί με τα άλλα αρχαϊκά στοιχεία, αφομοιώθηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελεί ακόμη απαραίτητο και θεμελιωμένο στο ίδιο ήθος τμήμα της ενότητας και όχι κατάλοιπο επιβεβλημένο από τη βία μιας παράδοσης, αλλά ότι ίσως νέα ευρήματα τροποποιήσουν αυτό το συμπέρασμα. Νομίζουμε ότι το εύρημα της οδού Πουλοπούλου θα πρέπει να συγκαταλεγεί μέσα σ' αυτά, γιατί κατά την άποψή μας άνετα θα μπορούσε κανείς να του αποδώσει τον ακόλουθο χαρακτηρισμό του Willers για το στέμμα των βοστρυχιδίων του αλκαμενικού ερμή: Nicht mehr heiter umspielt er das Gesicht, sondern krönt es nachdrücklich und nicht ohne Pathos (ό.π., σ. 43).

8. Στην άποψη αυτή συμφωνούν τόσο ο D. Willers όσο και η I. Τριάντη (D. Willers, ό.π., σ. 35 και I. Τριάντη, ό.π., σ. 122) αλλά ο πρώτος, επειδή για την υστεροαρχαϊκή του ομάδα δεν παραδέχεται καμιά κανονικοποίηση του τύπου, δεν αποκλείει παραλλαγές που μας είναι άγνωστες από μη ανεύρεση ως τώρα σχετικών παραδειγμάτων.

9. Πολύ έντονη είναι η εντύπωση αυτή στις ερμαϊκές στήλες Σίφνου και Mariemont αρχαιότερης (D. Willers, ό.π., πίν. 13,1 και 163-4).

Το δεύτερο σημείο, που επιδέχεται σοβαρό παραλληλισμό, είναι το στόμα. Μικρότερο κάπως αναλογικά στην ερμαϊκή στήλη του Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως, έχει όμως τον ίδιο ακριβώς σχηματισμό. Με τα ισοπαχή σαρκώδη χείλη, το επάνω μάλιστα σαφώς διακρινόμενο από το μύστακα (ενώ στον τύπο Β της Σμύρνης, όπως και στο μικρό κεφαλάκι του Βερολίνου, εξαφανίζεται κάτω απ' αυτόν) και διαγραφόμενο κάτω από δύο καλλίγραμμα, συμμετρικά κυκλικά τόξα αποτελεί, παρά τη χρονική διαφορά που χωρίζει τα δύο έργα, αναμφισβήτητο σημείο αναφοράς μεταξύ τους.

Το ίδιο συμβαίνει και με τη μικρή κοιλότητα μεταξύ του κέντρου του επάνω χείλους και της ρίζας της μύτης, που διακρίνεται σαφώς από το πέλος του μύστακα (αντίθετα και πάλι από τον τύπο Β) και ο μύστακας στο σύνολό του, που σε σχήμα υπάλληλο προς το σχήμα του «στέμματος» των βοστρυχιδίων κάμπτεται προς τα κάτω και ενοποιείται με το τριχωτό της γενειάδας.

Η ίδια η γενειάδα εξάλλου και στα δύο έργα ξεκινάει αμέσως κάτω από τις απολήξεις του «στέμματος» και με ελαφρά κυρτά πλάγια περιγράμματα, που καταλήγουν στην οριζοντίωση της κάτω πλευράς, δίνει μια ευρύτητα στο κάτω μέρος του προσώπου και μια σεβάσμια έκφραση στην εικονιζόμενη μορφή.

Δεν προχωρούμε στον παραλληλισμό της γεωμετρικότητας της σύνθεσης, που τόσο λεπτομερειακά έχει αναλυθεί από τη L. Capuis στη μελέτη του περγαμηνού έργου σε αναφορά με τον Αλκαμένη [10], αλλά προσθέτουμε ότι αυτή η γεωμετρικότητα για μεν το δικό μας γλυπτό αποτελεί «φυσικό γνώρισμα» —συνάρτηση εποχής και τεχνοτροπίας—, ενώ στο περγαμηνό έργο αποτελεί αναμφισβήτητο αρχαϊσμό, ηθελημένη επιστροφή και υποταγή στους οριζόντιους και κάθετους άξονες που, κρυμμένοι κάτω από μια —γνώριμη πια για τον καλλιτέχνη— φυσιοκρατικότερη επίπλαση, συνθέτουν το γεωμετρικό σκελετό της εικόνας, με σκοπό να κερδίσει το έργο λίγη από τη βαριά στερεομετρικότητα των παλιών προτύπων και την από αυτή απορρέουσα αίσθηση σοβαρότητας και μεγαλείου της εικονιζόμενης μορφής.

Θεωρούμε πραγματική εύνοια της τύχης για την αρχαιολογική σπουδή του συγκεκριμένου θέματος την ανεύρεση του ερμή της οδού Πουλοπούλου, γιατί, ενώ οι μέχρι τώρα γνωστοί υστεροαρχαϊκοί και προκλασικοί πρόδρομοι είχαν περισσότερο ή λιγότερο ανάγλυφα τα χαρακτηριστικά που οδηγούσαν στον τύπο Β της Σμύρνης —αυτό άλλωστε υπήρξε και ένα από τα αιτιολογικά που οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο τύπος Β πρέπει να κριθεί πλησιέστερος προς το πρωτότυπο του Αλκαμένη, ως ένδειξη στροφής του καλλιτέχνη σε πηγές έμπνευσης που έχουν τη ρίζα τους στη «σεπτή αρχαιότητα»—, ήδη έχουμε ένα παράλληλο παράδειγμα, έστω και έργο απλού τεχνίτη, που μας βεβαιώνει ότι υπήρξε ο αντίστοιχος πρόδρομος, που έδωσε στοιχεία για τη δημιουργία, ανάπτυξη και εξέλιξη μέχρι τυποποίησης του τύπου Α της Περγάμου, ήδη από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Και δε σημαίνει βέβαια αυτό ότι θα πρέπει κατ' αναλογία να συμπεράνουμε ότι προς αυτό το πρότυπο πρέπει να έστρεψε ο Αλκαμένης την προσοχή του φτιάχνοντας το δικό του έργο· είναι πολλά και πολύ σοβαρά τα υπόλοιπα κριτήρια που οδηγούν στη συσχέτιση του έργου του με τον τύπο Β της Σμύρνης (π.χ. η σύγκριση με το κεφάλι της Πρόκνης)· είναι όμως πλέον σχεδόν βέβαιο, παρά την έλλειψη άλλων γραπτών μαρτυριών ή στοιχείων αποδεικτικών, ότι θα πρέπει να υπήρξαν: α) κάποιο υστεροαρχαϊκό ή προκλασικό μνημειωδέστερο έργο του τύπου αυτού, με τα χαρακτηριστικά του τύπου Α της Περγάμου, το οποίο προ-

10. L. Capuis, Alcamenes, Fonti storiche e archeologiche, σ. 37.

φανώς αντέγραψε ο τεχνίτης του δικού μας ερμιδίου [11] και β) κάποιο πολύ σημαντικό έργο του γ΄ τέταρτου του 5ου αι. π.Χ., που είχε κοινές πηγές έμπνευσης με το δικό μας προκλασικό κεφάλι και με την επιβλητική του εμφάνιση —και ίσως και τη θέση του κάπου κοντά στα Προπύλαια (;)— κατόρθωσε να δώσει στο μεταγενέστερο καλλιτέχνη του ερμή της Περγάμου την εντύπωση ότι αυτός θα πρέπει να είναι ο περίφημος ερμής του Αλκαμένη και γι' αυτό τον αντέγραψε.

Για ένα τόσο δημοφιλές θέμα όπως το της ερμαϊκής στήλης, που καλύπτει τόσων αιώνων παράδοση και ολόκληρη την «κλίμακα» της γλυπτικής εξέλιξης, από την εποχή της σχηματικής απόδοσης και των αναζητήσεων, ως τον ιδανικό νατουραλισμό και τέλος την παγωμένη τυποποίηση, θα είναι κάπως απλοϊκό, επειδή δεν έτυχε ως τώρα να αποκαλυφθούν από την αρχαιολογική σκαπάνη αντίστοιχα δείγματα-τεκμήρια, να υποθέσουμε ότι το μοναδικό σημαντικό έργο του τύπου αυτού, μέσα σε μια εποχή σαν την αυγή της κλασικής γλυπτικής, υπήρξε ο ερμής του Αλκαμένη, μόνο και μόνο επειδή αυτός έτυχε να μας παραδοθεί από τις γραπτές πηγές, που και ελάχιστες [12] είναι και πολύ μεταγενέστερες και με κενά πληροφοριακά, που έχουν δημιουργήσει ερμηνευτικά προβλήματα και έχουν οδηγήσει σε αντικρουόμενες θεωρίες, όπως π.χ. του Παυσανία [13].

Και ενώ βλέπουμε σε πολλά από τα σωζόμενα αντίγραφα, κατά την απόδοση των στοιχείων εκείνων, που αποδεχόμαστε ότι αποτέλεσαν «δεσμευτικό κανόνα», να συμφύονται διακριτικά γνωρίσματα των τύπων Α και Β (π.χ. «στέμμα» σε σχήμα τόξου —τύπου Β— με βοστρυχίδια σε σχήμα εκπωματήρος —τύπου Α [14]—, ή στόμα τύπου Α σε ερμαϊκή κεφαλή τύπου Β [15]) να εξακολουθούμε να πιστεύουμε ότι μόνο ο αλκαμενικός ερμής υπήρξε άξιος για να αποτελέσει «κανόνα». Υπήρξε αναμφισβήτητα κορυφαίο πρότυπο για μίμηση, αλλά όχι το μόνο.

Επειδή πάντως η θεωρία μένει πάντα θεωρία αν δεν υπάρξει εμπράγματη απόδειξη, ας ελπίσουμε ότι ο ερμής της οδού Πουλοπούλου δε θα είναι η τελευταία του είδους αυτού προσφορά προς την αρχαιολογική επιστήμη εκ μέρους της έστω και με τις δυσχερείς συνθήκες της σωστικής ανασκαφής συνεχώς ερευνώμενης αττικής γης.

Αν ύστερα απ' όσα εκθέσαμε ως τώρα μπορεί πράγματι να υποστηριχθεί δικαιολογημένα ότι το κεφαλάκι της οδού Πουλοπούλου ανήκε σε ερμαϊκή στήλη, τότε, πέραν της προσφοράς του μέσω των μορφολογικών του στοιχείων στη μελέτη του εικονιστικού αυτού τύπου, είναι πολύτιμο εύρημα και ως, λόγω των συνθηκών ανεύρεσής του, πραγματικό αποδεικτικό στοιχείο για τη ναϊκή χρήση του τύπου.

Τα μέχρι τώρα γνωστά μας αντίστοιχα παραδείγματα ήταν: α) η πολύ μεταγενέστερη μικρογραφική ερμαϊκή στήλη από κρύπτη του Σεραπείου της Θεσσαλονίκης [16], της οποίας

11. Την ύπαρξη δύο προκλασικών αρχετύπων —αλλά όχι και δύο κλασικών πρωτοτύπων των τύπων Α και Β— είχε, χωρίς την παρουσία του δικού μας γλυπτού, υποψιαστεί η L. Capuis (ό.π., σ. 52), η οποία χαρακτηριστικά αναφέρει penso si possa concludere che le varianti, dato un unico originale, siano dovute a due tradizioni risalenti a due archetipi diversi.

12. Γραπτές μαρτυρίες έχουμε μόνο στον Παυσ. Ι 22, 8 και στις δύο επιγραφές των ερμαϊκών στηλών Περγάμου και Εφέσου.

13. H. L. Capuis, ό.π., σ. 44, παραθέτει τη θεωρία του E. Schmidt (ό.π., σ. 43 κ.ε.) και στη συνέχεια την αντικρούει. Επίσης ο D. Willers (ό.π., σ. 44) αναφέρεται στην «παρανόηση» του Παυσανία και την ερμηνεία της από τον J. Bousquet (BCH 80 (1956), του οποίου τη θεωρία απορρίπτει στη συνέχεια.

14. J. Marcadé, Au musée de Délos, Paris 1969, πίν. XII, MN 49 [1-2] και πίν. XIV A 4118 [1-2].

15. Ερμαϊκή στήλη Παναθηναϊκού Σταδίου (βλ. και D. Willers, ό.π., πίν. 27, 2).

16. Μουσείο Θεσσαλονίκης, αριθ. ευρ. 1074.

η σημασία ως μαρτυρίου λατρευτικής χρήσης σε κλειστό χώρο λατρείας έχει τονισθεί ήδη από τον Willers [17] και β) ένα κεφάλι ερμαϊκής στήλης, καθαρά κλασικής τεχνοτροπίας, που βρέθηκε σε ιερό της Αρχαίας Αγοράς στην Αθήνα, με σωρεία κεραμικού υλικού, που του εξασφαλίζει ακριβή χρονολόγηση στα μέσα του 5ου αι., αλλά ιερό του τύπου μικρού περιβόλου, που στο σύνολό του κάνει χρήση βωμού-αποθέτη και όχι μικρογραφίας ναϊκού κτίσματος [18]. Στη δική μας περίπτωση όμως έχουμε ένα ιερό, που, παρά τις μικρές του διαστάσεις και την πολύ απλή, φτωχική θα λέγαμε, κατασκευή του, τείνει να μιμηθεί το ναϊκό κτίσμα, τον «οίκο θεού». Έχει τον προσανατολισμό των κλασικών ναών, κανονικό σχήμα, το βωμό στο βάθος και απέναντι στην είσοδο και συγκεντρωμένες μικρές αποθέσεις στις δύο γωνίες εκατέρωθεν της εισόδου και γύρω από το βωμό. Για να ακριβολογήσουμε θα λέγαμε ότι είναι κάτι περισσότερο από «ιερά οικία» και κάτι λιγότερο από «ναός».

Πιστεύουμε ότι μέσα σ' αυτό το ιερό κτίσμα, πριν υποστεί την καταστροφή από τη δήωση και την πυρπόληση της πόλης κατά την εισβολή των Περσών το 480-479, η μικρή ερμαϊκή στήλη, στην οποία ανήκε το εύρημά μας, κατείχε —ίσως μαζί με κάποιο πήλινο ειδώλιο καθήμενης θεάς, της οποίας πολλά άλλα μικρότερα ειδώλια βρέθηκαν μέσα στο ίδιο στρώμα, και ένα κάπως μεγαλύτερο κεφάλι ειδωλίου ακριβώς πίσω από το βωμό— τη θέση του λατρευτικού ειδώλου [19].

Αν τελικά η θεωρία μας αυτή επιβεβαιωθεί απόλυτα από την ολοκλήρωση της μελέτης του συνόλου του υλικού της ανασκαφής, θα έχουμε και στην περίπτωση της οδού Πουλοπούλου ένα κεφάλι ερμαϊκής στήλης με εξασφαλισμένη από τις συνθήκες εύρεσης χρονολόγηση στο α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και ένα ασφαλές παράδειγμα χρήσης του τύπου ως λατρευτικού ειδώλου σε περίκλειστο, καθιερωμένο προς τιμή του χώρο λατρείας, που έχουμε λόγους να πιστεύουμε πως είχε ιδρυθεί από κοροπλάστη ή κοροπλάστες της περιοχής, οι οποίοι, ως τεχνίτες και συγχρόνως έμποροι του προϊόντος τους, είχαν κάθε λόγο να λατρεύουν ιδιαίτερα την πολιούχο Αθηνά —ως Αθηνά Εργάνη— και τον «άκωλο» Ερμή [20].

17. D. Willers, ό.π., σ. 46 (πίν. 29, 1-2).

18. T. Lesly Shear Jr., Hesperia 42 (1973), σ. 128, 164, πίν. 351-β. Για τη δεύτερη αυτή περίπτωση, αν βέβαια η άποψη του T. L. Shear για την ιερότητα του βράχου που αποκαλύφθηκε στο επίπεδο θεμελίωσης του ιερού μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής, πιστεύουμε ότι θα ήταν καταλληλότερος ο χαρακτηρισμός «ανάθημα», που σωστά αποδίδει η Ι. Τριάντη (ό.π., σ. 122) στις ερμαϊκές στήλες που βρέθηκαν σε ιερά τεμένη και χώρους γενικότερα καθιερωμένους.

19. Η απουσία του κυρίως σώματος του γλυπτού, δηλαδή της στήλης, από ένα χώρο που υπέστη δήωση και πυρπόληση, δεν αρκεί για να μας πείσει ότι πρόκειται για ανάθημα και όχι για είδωλο, γιατί κατά τη λεηλασία του ιερού και μετά το σπάσιμό της από τους Πέρσες η στήλη θα μπορούσε ή να είχε πεταχτεί στους χώρους γύρω από το ιερό, των οποίων οι επιχώσεις είχαν παραβιασθεί από σύγχρονα θεμέλια, και επομένως να χάθηκε ή —το και πιθανότερο— η μικροσκοπική ιθυφαλλική στήλη— κατά τους υπολογισμούς μας μικρότερη από 0,20 μ., αν μια επαναλαμβανόμενη αναλογία ύψους 1 προς 3 μεταξύ κεφαλιού-στήλης, που έχουμε παρατηρήσει στις μέχρι την εποχή αυτή ερμαϊκές στήλες, είναι σωστή— αποξενωμένη από το ελληνικό στοιχείο, δηλαδή το κεφάλι του Έλληνα θεού, να πάρθηκε ως λάφυρο (ενθύμιογούρι) από τους εισβολείς.

20. Συνδυαστική μνεία της λατρείας της Αθηνάς, ως Εργάνης, και των ακώλων ερμών κάνει ο Παυσανίας και προβάλλει το γεγονός ως ένδειξη ξεχωριστής ευσέβειας των Αθηναίων (Παυσ. Ι 24, 3. Βλ. και Γ. Παπαχατζή, Παυσ. Αττ., σ. 334, υποσημ. 1). Πιθανόν ο συνδυασμός αυτός να οδήγησε και στη δημιουργία ερμαϊκής στήλης με κεφάλια αντίνωτα Ερμή - Αθηνάς, άποψη που δίδεται από το λεξικό των Liddell - Scott ως πιθανή ερμηνεία του όρου Ερμαθήνη ή Ερμαθηνά, γνωστού από τον Κικέρωνα (ad Atticum I. 4,3). Έτσι θα μπορούσε να ερμηνευθεί λογικά και η κατά τη Harisson (Agora XI, σ. 125) «odd combination».

Θα θέλαμε στη συνέχεια να δικαιολογήσουμε τη χρήση του όρου «ερμίδιον» στον τίτλο της μελέτης. Η επιλογή του όρου δεν έγινε από διάθεση λεκτικού αρχαϊσμού. Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Αριστοφάνη σε δύο σημεία της κωμωδίας του «Ειρήνη» και με δύο διαφορετικές έννοιες. Στην πρώτη περίπτωση χρησιμοποιείται ως υποκοριστικό, παρακλητική επίκληση και μαζί καλόπιασμα του Ερμή *(Ἑρμίδιον)* [21]. Στη δεύτερη όμως περίπτωση χρησιμοποιείται για να δηλώσει μικρογραφία αγάλματος του θεού [22], ευτελούς εμφάνισης (*μεμφόμενον ἑρμίδιον* = παρακατιανό αγαλματάκι Ερμή) σε ιερό λαϊκό, όπου οι βασικές προσφορές ήταν χύτρες με όσπρια [23].

Επειδή δε τώρα πλέον τις φιλολογικές πηγές, που βεβαίωναν τη χρήση ερμαϊκών στηλών όχι μόνο στα σταυροδρόμια και τα κατώφλια, αλλά και στα ιερά [24], έρχονται να επιβεβαιώσουν και ανασκαφικά δεδομένα, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το «μεμφόμενον ερμίδιον» θα πρέπει να ήταν κατά πάσα πιθανότητα η ιδιαίτερα προσφιλής στα λαϊκά στρώματα ιθυφαλλική ερμαϊκή στήλη σε μικρογραφία.

Πέραν όμως της ακριβολόγησης που επιτυγχάνεται με τη χρήση του όρου, πιστεύουμε ότι η χρήση του είναι απαραίτητη και για να υπάρξει μια αντιδιαστολή ανάμεσα στις μικρογραφικές ερμαϊκές στήλες, συνολ. ύψ. 0,30-0,40 μ. και τις μνημειωδέστερες όμοιες, σε μέγεθος από του μέσου του φυσικού ανθρώπινου αναστήματος και πάνω. Τη διάκριση αυτή κρίνουμε απαραίτητη, γιατί πιστεύουμε ότι οι «ερμαί» και τα «ερμίδια», γεννημένα αρχικά από τις ίδιες λατρευτικές ανάγκες, ακολούθησαν τελικά μια διάφορη εξελικτική πορεία.

Για να εξηγήσουμε αυτή την άποψη είναι απαραίτητη μια μικρή αναδρομή στην ιστορία του εικονογραφικού αυτού τύπου, με αφετηρία τη γένεσή του.

Είναι πια περισσότερο από βεβαιωμένο ότι το είδος αυτό της λατρευτικής εικονογραφίας έχει τις ρίζες του στις απώτατες θρησκευτικές δοξασίες που γεννήθηκαν πάνω στον ελληνικό χώρο [25]. Θεωρώντας απόλυτα σωστή την άποψη του Johansen [26] για την προέλευση του τύπου από τη λιθολατρεία, θα είχαμε να προσθέσουμε σε όσα παρεμπιπτόντως θίγει στο έργο του και το ότι, εφόσον οι δύο πανάρχαιες μορφές συμβολισμού του θείου, ο λίθος και το δένδρο, έχουν να μας παρουσιάσουν το ίδιο εξελικτικό φαινόμενο προσωποποίησης του άμορφου —η μεν δενδρολατρεία τη δημιουργία του θεού-δενδρίτη [27], όπου μια μάσκα ανθρωπόμορφη, προσηλωμένη στον κορμό του δένδρου, και ενδύματα κρεμασμένα από κάτω, που καλύπτουν εν μέρει τον κορμό, αρκούν για να συνθέσουν τη θεία εικόνα, η δε λιθολατρεία την ερμαϊκή στήλη, που και εκείνη στολιζόταν με υφάσματα, άνθη και κλώνους— θα πρέπει

21. Αριστοφάνης, Ειρ., στίχ. 382.

22. Ό.π., στίχ. 923-24.

23. Liddell - Scott, λ. «ερμίδιον» και «χύτρα».

24. Θουκυδίδης, I, 27 ... *ὅσοι ἑρμαῖ ἦσαν λίθινοι ἐν τῇ πόλει τῇ Ἀθηναίων.. πολλοὶ καὶ ἐν ἰδίοις προθύροις καὶ ἐν τοῖς ἱεροῖς*...

25. Ι. Τριάντη, ό.π., σ. 120, όπου αποδεικνύει εμπράγματα την πριν από τον Ίππαρχο ύπαρξη του τύπου και αποδέχεται τη σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ηροδότου «μακριά προς τα πίσω ιστορία του».

26. K. Friis Johansen, The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period, σ. 72 : «... just as at the same time in the sanctuaries statues of the gods usually took the place of the older aniconic cult stones, the αργοί λίθοι, which as late as Pausanias were objects of worship in many old fashioned cults» (Παυσ. VII, XXII, 25) και ό.π., επίσης, υποσημ. 2, όπου αντικρούει τη θεωρία του L. Curtius (L. Curtius, Die antike Herme, 1903) για την ταφική προέλευση του τύπου. Η Ι. Τριάντη (ό.π., σ. 119 κ.ε.) στην κατά πάντα χρήσιμη συνοπτική αναδρομή της στις μέχρι τώρα διατυπωμένες βασικότερες θεωρίες επάνω στην προέλευση του τύπου, δεν περιλαμβάνει τη βασικότατη για μας άποψη του Johansen.

27. Σ. Καρούζου, Εθν. Αρχ. Μουσείο. Συλλογή Γλυπτών, Περιγραφικός Κατάλογος, σ. 18, όπου δίδεται ο ορισμός του Διονύσου-δενδρίτη και αριθ. 3072 και 4504.

κατ' ακολουθία να αποδεχθούμε ότι κοινή παρόρμηση οδήγησε στο κοινό αποτέλεσμα και ότι τα δύο παράλληλα φαινόμενα επιβεβαιώνουν το ένα το άλλο [28].

Νομίζουμε επίσης ότι και όταν ο Ηρόδοτος ισχυρίζεται ότι οι ρίζες της ερμαϊκής στήλης είναι αττικοπελασγικές [29] —και ξέρουμε ότι, όπου μέσα στον ελληνικό χώρο υπήρξε βεβαιωμένη πρώτη πελασγική οίκηση, εκεί ακριβώς είναι όπου συναντούμε και τα περισσότερα μαρτύρια για άσκηση δενδρολατρείας ή λιθολατρείας, ακόμη και πολύ μεταγενέστερη επιβίωση της παλιάς αντίληψης, όπως στην περίπτωση των αρκαδικών ερμών— και αμέσως μετά τρέχει η διήγησή του στη Δωδώνη, αναμφισβήτητο κέντρο δενδρολατρείας, και μας μιλάει για τις αρχικά *ἀνονομαστί* λατρευόμενες θεότητες, στις οποίες οι Πελασγοί *πολλοῦ χρόνου διεξελθόντος* έδωσαν τα ονόματα *τὰ ἀπὸ τῶν βαρβάρων ἥκοντα*, δε θέλει τίποτε άλλο να μας κάνει φανερό, παρά το ότι οι κάτοικοι του ελληνικού χώρου, σε μια εποχή που καταφανώς τόσο η επαφή των Πελασγών με τα ελληνικά φύλα, όσο και η επικοινωνία με τον έξω των ελληνικών ορίων κόσμο είχε πραγματοποιηθεί και επηρεάσει ανταλλάξιμα την ψυχοσύνθεση των ανθρώπων δίνοντας ένα πρόσωπο, ένα κεφάλι, μια συγκεκριμένη πνευματική οντότητα στο παλιό άμορφο σύμβολο (το λίθο ή το δένδρο), συγκεκριμενοποίησαν τα αντικείμενα της λατρείας τους, διατηρώντας συγχρόνως στη σύνθεση και τόσο από το άμορφο παλιό σύμβολο, που να κάνει το καινούριο —σαν συγκερασμό του πελασγικού και ελληνικού πιστεύω— σεβαστό και προς τις δύο πλευρές και να τις οδηγεί σε ειρηνική συνύπαρξη και αφομοίωση.

Με τέτοιες πανάρχαιες ρίζες η ερμαϊκή στήλη ήταν φυσικό να έχει συνδεθεί με τη θρησκευτική συνείδηση των ανθρώπων εκείνων, για τους οποίους το θρησκευτικό πιστεύω είναι ταυτισμένο με τις δοξασίες και τις προλήψεις· των ανθρώπων εκείνων, για τους οποίους το εικονιστικό σύμβολο είναι η παρουσία του ίδιου του θεού, αντικείμενο λατρείας και μαζί φυλαχτό, φορτισμένο με υπεράνθρωπες και αποτροπαϊκές του κακού ιδιότητες.

Ως τέτοιο σύμβολο η ερμαϊκή στήλη κυριάρχησε στη ζωή των ανθρώπων της απώτερης αττικής αρχαιότητας και ο Ερμής, σ' αυτή του τη μορφή, έγινε ο «φύλακας άγγελος» του ανθρώπου, ο «οικείος» του θεός, θεός για όλες τις δουλειές θα λέγαμε, προστάτης της ιδιοκτησίας, της χειρωνακτικῆς —απλής ή έντεχνης— εργασίας, της διάθεσης του προϊόντος της, ακόμη και της πονηριάς που συνεπάγεται η συναλλαγή ή και της κλεψιάς. Προστάτης σε όλη τη ζωή και μέχρι τις πύλες του Άδη, πανταχού παρών, προσηνής και συνδιαλεγόμενος με το θνητό λατρευτή και φορέας «τύχης αγαθής» (ιθυφαλλικός). Ως τέτοιος θεός βρήκε τη θέση του στα σπίτια, στα ιερά, στα σταυροδρόμια και την αγορά[30].

28. Θεωρούμε πιθανότερη την παράλληλη μετάβαση προς τον ανθρωπομορφισμό των δύο αρχέγονων θρησκευτικών συμβόλων, του λίθου και του δένδρου, από την άποψη της H. Goldman (AJA 46 (1942), σ. 58) περί εξαρχής δανεισμού του τύπου της ερμαϊκής στήλης από τα ξύλινα ομοιώματα του Διονύσου με προσωπείο. Φυσικά αναφερόμαστε στη φάση της πρώτης εμφάνισης του ανθρωπομορφικού στοιχείου. Στην επόμενη φάση, κατά τη διάρκεια της οποίας έγινε το δένδρο ξόανο και ο «αργός λίθος» το κατά Παυσανία «τετράγωνο σχήμα», δεν αποκλείονται —είναι δε μάλλον πολύ πιθανές— οι αλληλεπιδράσεις. Ως τέτοια θεωρούμε και αναφέρουμε ενδεικτικά τα εξάρματα ή κοιλώματα στη θέση των ελλειπόντων βραχιόνων των ερμών, που θα πρέπει να αποτελούν ανάμνηση μιας διαμπερούς οπής κατάλληλης για να υποδέχεται μια οριζόντια δοκό, τα εξέχοντα άκρα της οποίας θα χρησίμευαν ως λαβές για την περιφορά του ομοιώματος στις θρησκευτικές πομπές, πράγμα πιο πιθανό και πραγματοποιήσιμο για ένα ξύλινο ομοίωμα, παρά για το βαρύ λιθοξόανο.

29. Ηροδ. II, 51 κ.ε.

30. Την αμεσότητα της σχέσης του θεού της ερμαϊκής στήλης με τον καθημερινό άνθρωπο θίγει ο Γ. Παπαχατζής (Παυσ. Αττ., σ. 334, υποσημ. 1), όπου σωστά —και θαρραλέα θα λέγαμε— εμφανίζει τη λειτουργικότητα της ερμαϊκής στήλης στον «καθ' ημέραν βίον» τελείως παράλληλη με τη λειτουργικότητα του σύγχρονου οικιακού ή οδικού εικονοστασιού.

Μια τέτοια όμως ευρεία ζήτηση της εικόνας του θεού δεν ήταν δυνατό να καλυφθεί με μεγάλου μεγέθους ερμαϊκές στήλες, που και το υλικό τους και η επεξεργασία τους ήταν για τις εποχές εκείνες φοβερά δαπανηρή. Έτσι δημιουργήθηκε το ερμίδιο, πολύτιμο και αυτό, αλλά κάπως προσιτότερο για την ιδιωτική χρήση και πιό κατάλληλο για μια κόγχη πλάι στο πρόπυλο του πλίνθινου ιδιωτικού σπιτιού ή για το μικροσκοπικό λαϊκό ιερό, ιδιωτικό [31], ή μιας γειτονιάς ή μιας συντεχνίας. Τις ανάγκες των ακόμη πιο φτωχών θα κάλυπτε αναμφισβήτητα η πηλοπλαστική ή ακόμη οι μικροσκοπικές απλοϊκές ανάγλυφες ή εγχάρακτες παραστάσεις ερμαϊκής στήλης, που μας είναι γνωστές από την Αρχαία Αγορά (Agora XI, πίν. 61, αριθ. 234-242), ενώ στους δημόσιους χώρους και τα περίβλεπτα σημεία της πόλης έπαιρνε σιγά σιγά τή θέση της η μνημειωδέστερης μορφής ερμαϊκή στήλη με τα σοφά επιγράμματα.

Και είναι παράλληλα φυσικό οι μεν «ερμαί» σαν συλλογικά αφιερώματα να αναθέτονται στα χέρια των γνωστότερων γλυπτών της κάθε εποχής, τα δε «ερμίδια» να γίνονται από τους τεχνίτες των εργαστηρίων, κατ' αντιγραφή των μνημειωδέστερων σύγχρονων προτύπων, και από τα υπόλοιπα των μαρμάρων, που έμεναν στα μαρμαρογλυφεία από την επεξεργασία των μεγαλύτερων έργων. Σ' αυτό το πνεύμα οικονομίας ως προς τη χρήση της πρώτης ύλης νομίζουμε ότι οφείλεται και η πολύ πρώιμη εμφάνιση ενθέσεων, συμπληρώσεων και προσθηκών στον εικονιστικό αυτό τύπο.

Όταν όμως με το πέρασμα του χρόνου η αρχαία ελληνική θρησκεία πήρε έναν πιο δογματικό χαρακτήρα και μεγαλύτερη πνευματικότητα και εκφράστηκε καλλιτεχνικά μέσα από τις ολόγλυφες —ή ανάγλυφες ολόσωμες— μεγαλειώδεις θεϊκές εικόνες της κλασικής εποχής, η ερμαϊκή στήλη στη μνημειώδη της μορφή διατηρήθηκε μεν ως τύπος, από σεβασμό στην «αρχαία εικόνα», με καινούριο όμως περιεχόμενο, που κάλυπτε θρησκευτικά τις απαιτήσεις των πιο προηγμένων πνευματικά ατόμων της κοινωνίας [32]. Οι παλιές δοξασίες και προλήψεις, που στο παρελθόν την είχαν «εμψυχώσει», όπως και το τόσο δημοφιλές «ερμίδιο», κρίνεται άπρεπο πια να αποδοθούν στην ήδη ολύμπια παρουσία του θεού Ερμή.

Όμως, όπως είναι γνωστό, η δεισιδαιμονία, η πρόληψη, ακόμη και η μαγεία δεν έπαψαν —και δεν παύουν ποτέ— να ζουν στο περιθώριο ακόμη και της πιο εξελιγμένης θρησκείας και να αποτελούν ψυχική ανάγκη για τα ευρύτερα στρώματα των απλών ανθρώπων, που έβρισκαν —και βρίσκουν— μέσα απ' αυτές μια «μυστηριακή» θα λέγαμε επικοινωνία με το θείο. Γι' αυτούς ακριβώς τους ανθρώπους, που σύντροφος και φύλακας του «καθ' ημέραν βίου» τους υπήρξε το *μεμφόμενον ἑρμίδιον*, όπως εκείνοι το νιώθαν «κοντά» τους και όχι σαν τους οπωσδήποτε σεβαστούς αλλά απόμακρους για εκείνους θεούς του Ολύμπου, γεννιέται με την πάροδο του χρόνου ένας καινούριος δαίμονας, κατά μία παράδοση γιος του Ερμή [33], που κληρονομεί απ' αυτόν όλες τις δευτερεύουσες ιδιότητες του «καθ' ημέραν» προστάτη, αλλά και την ιθυφαλλική του υπόσταση και τη μικρογραφική του απεικόνιση. Ο δαίμονας αυτός, που θα καλύψει τις λαϊκές ανάγκες, είναι ο Πρίαπος, προστάτης και αυτός,

31. Τη σωρεία τέτοιων ιερών επισημαίνει ο Πλάτων στους Νόμους, Χ. 909, κ.ε.: *βωμοὺς καὶ ἱερὰ πάσας μὲν οἰκίας, πάσας δὲ κώμας ἔν τε καθαροῖς ἱδρυομένους ἐμπιπλάναι καὶ ὅπη τοῖς ἔτυχε τῶν τοιούτων*, τα θεωρεί απότοκα των γυναικείων κατά κύριο λόγο προλήψεων, τα καταδικάζει ως ευτελή για τη θεία παρουσία *ἱερὰ καὶ θεοὺς οὐ ῥάδιον ἱδρύεσθαι, μεγάλης δὲ διανοίας τινὸς ὀρθῶς δρᾶν τὸ τοιοῦτον* και ζητάει την κατάργησή τους υπέρ των δημοσίων *πρὸς τὰ δημόσια ἴτω θύσων*. Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά, Στ΄. β΄ 11, υποδεικνύει *τὰ τῶν ἰδίων ἱερῶν συντακτέον εἰς ὀλίγα καὶ κοινά*. Η άποψή τους αυτή είναι χαρακτηριστική για τη διάσταση που είχε ήδη στην εποχή τους αναπτυχθεί ανάμεσα στη λαϊκή θρησκευτική αντίληψη και την αντίστοιχη των διανοουμένων.

32. Βλ. υποσημ. 31.

33. H. J. Rose, A Handbook of Greek Mythology (University Paperbags), σ. 145 κ.ε. και 175.

από τα ελληνιστικά χρόνια και μετά, των κατωφλιών και των κήπων, φορέας «τύχης αγαθής» σαν ιθυφαλλικός και δέκτης απλών θυσιών σε μικρά οικιακά ή απόμερα λαϊκά ιερά.

Δε θα ήταν εύκολο να αποδείξει κανείς το πώς και πότε ακριβώς έγινε η μετάβαση αυτή, όμως ο σκύφος του Tübingen, που είναι δημοσιευμένος στο Geschichte der griechischen Religion του M. P. Nilsson, I, πίν. 33, 1, και στον οποίο εικονίζεται είδωλο Πριάπου σε μια μικτή μεταβατική φάση πλαστικής απόδοσης, μεταξύ άκωλης στήλης και ολόγλυφης μορφής, νομίζουμε ότι αποτελεί κάτι περισσότερο από ένδειξη για την ύπαρξη της μετάβασης αυτής, όπως και η χρονολογία του ερυθρόμορφου αυτού αγγείου για τον καθορισμό τουλάχιστον του post quem της πραγματοποίησής της.

Κρίναμε σκόπιμο να θέσουμε το θέμα, έστω και για λόγους προβληματισμού πάνω στην καθαρά θρησκειολογική του πλευρά, γιατί μέχρι τώρα πολλές από τις χαρακτηριζόμενες ως δευτερεύουσες θεότητες του ελληνικού πανθέου (Πρίαπος, Κυβέλη-Άττις, Ίσις, Κάβειροι, Κορύβας, Σαβάζιος, Μίθρας) θεωρήθηκαν εισαγμένα στο σύνολό τους (μορφή και περιεχόμενο) ξενικά θρησκευτικά σύμβολα με λίγο πολύ μυστηριακό χαρακτήρα, που σκοπό είχαν να κατευνάσουν τις θρησκευτικές ανησυχίες των κατοίκων του ελληνικού χώρου, όταν οι «κατ' εικόνα και ομοίωσιν» του ανθρώπου πλασμένοι και διαβιούντες θεοί του Ολύμπου έπαψαν να ικανοποιούν το θρησκευτικό τους συναίσθημα, δηλαδή από ένα χρονικό όριο έναρξης της κάμψης του κλασικού πνεύματος και μετά.

Ήδη όμως η περίπτωση Ερμή-Πριάπου μας ωθεί να σκεφθούμε ότι οι δευτερεύουσες αυτές θεότητες, ξενικές ή μη, είναι ίσως παράγωγα της επιθυμίας των ανθρώπων να «ντύσουν» μ' ένα νέο σχήμα και όνομα, απογυμνωμένα από τον εικονιστικό τους τύπο, πανάρχαια θρησκευτικά σύμβολα μυστηριακού χαρακτήρα, που όμως γεννήθηκαν μέσα στον ελληνικό χώρο και που, παράλληλα με την εξέλιξη της επίσημης θρησκείας, δεν έπαψαν ποτέ να υπάρχουν και να συγκινούν μια μερίδα ανθρώπων αυτού του τόπου, που από τη γεωγραφική του θέση και τις ιστορικές συγκυρίες υπήρξε πάντοτε πεδίο ανταγωνιστικών αναμετρήσεων —αλλά και κάποτε ιδανικών συγκερασμών— της ευρωπαϊκής πραγματιστικής αντίληψης και του ασιατικού μυστικισμού.

ΦΑΝΗ ΠΑΧΥΓΙΑΝΝΗ-ΚΑΛΟΥΔΗ

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΙΙ

(Σχέδ. 1-18· Πίν. 106-120)

Ο ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΑΓΙΩΝ ΣΑΡΑΝΤΑ 13

Περιγραφή

Τα ταφικά συγκροτήματα που έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα προς Ν. της πόλης ανήκουν κυρίως στην εποχή της ρωμαιοκρατίας και της ύστερης αρχαιότητας. Οι ελληνιστικοί τάφοι είναι σπανιότεροι. Ωστόσο, ένας από τούς αξιολογότερους της Πάτρας, ο κιβωτιόσχημος που δημοσιεύεται εδώ, βρέθηκε στην περιοχή αυτή και μάλιστα σε σημείο απομακρυσμένο από τις συγκεντρωμένες νότιες ταφικές ομάδες, όπως μακριά από τα αντίστοιχα βόρεια νεκροταφεία ήταν και ο ήδη γνωστός τάφος της οδού Αγίας Σοφίας (ΤΙ) [1].

Η ανασκαφή έγινε το 1979 με αφορμή οικοδομικές εργασίες και ερευνήθηκε χώρος έκτασης 9×10 μ. περίπου (Σχέδ. 1-2· Πίν. 106 α) [2].

Δέκα κεραμοσκεπείς τάφοι, προφανώς του 1ου αι. μ.Χ., βρέθηκαν στον ίδιο χώρο. Οι νεκροί σε αυτούς κείτονταν απευθείας στη γη, εκτός ενός (ΙΧ) που είχε τοποθετηθεί πάνω σε στρώση κεραμίδων. Μόνο ο τάφος VI περιείχε κτερίσματα, ένα γυάλινο μυροδοχείο του 1ου αι. μ.Χ. και ένα ασσάριο Νέρωνος, κοπής Ρώμης [3].

Αμέσως προς Α., αλλά ψηλότερα από τον κιβωτιόσχημο τάφο, βρέθηκε υπόλοιπο παλιότερου τάφου ή οστεοθήκης (ΙΙ), διαστ. 0,83×0,60 μ., από πήλινες τετράγωνες πλάκες (έλειπε μέρος των μακριών και η μία στενή πλευρά). Περιείχε οστά και ένα μυροδοχείο του 2ου αι. π.Χ. Οξυπύθμενος αμφορέας του 1ου π.Χ. - 1ου μ.Χ. αι., πιθανώς κνιδιακός [4], είχε χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχο αγγείο (Πίν. 106 β), καθώς και υδρία της οποίας σώθηκε τμήμα. Δύο ορθογώνιες στρώσεις από πηλό προς Δ. του κιβωτιόσχημου τάφου (α, εν μέρει σωζόμενη: 1,20×0,84 μ., β: 2,05×0,93 μ.), με χαμηλά (0,04 μ.) περιχειλώματα από κόκκινο πηλό και ισχυρά ίχνη πυράς, ήταν πιθανώς χώροι καύσης νεκρών ή προσφορών κατά τις τελετουργίες της ταφής ή και αργότερα (Πίν. 106 γ). Δεν ήταν δυνατό να εξακριβωθεί αν οι ταφές συνεχίζονται στον γύρω χώρο.

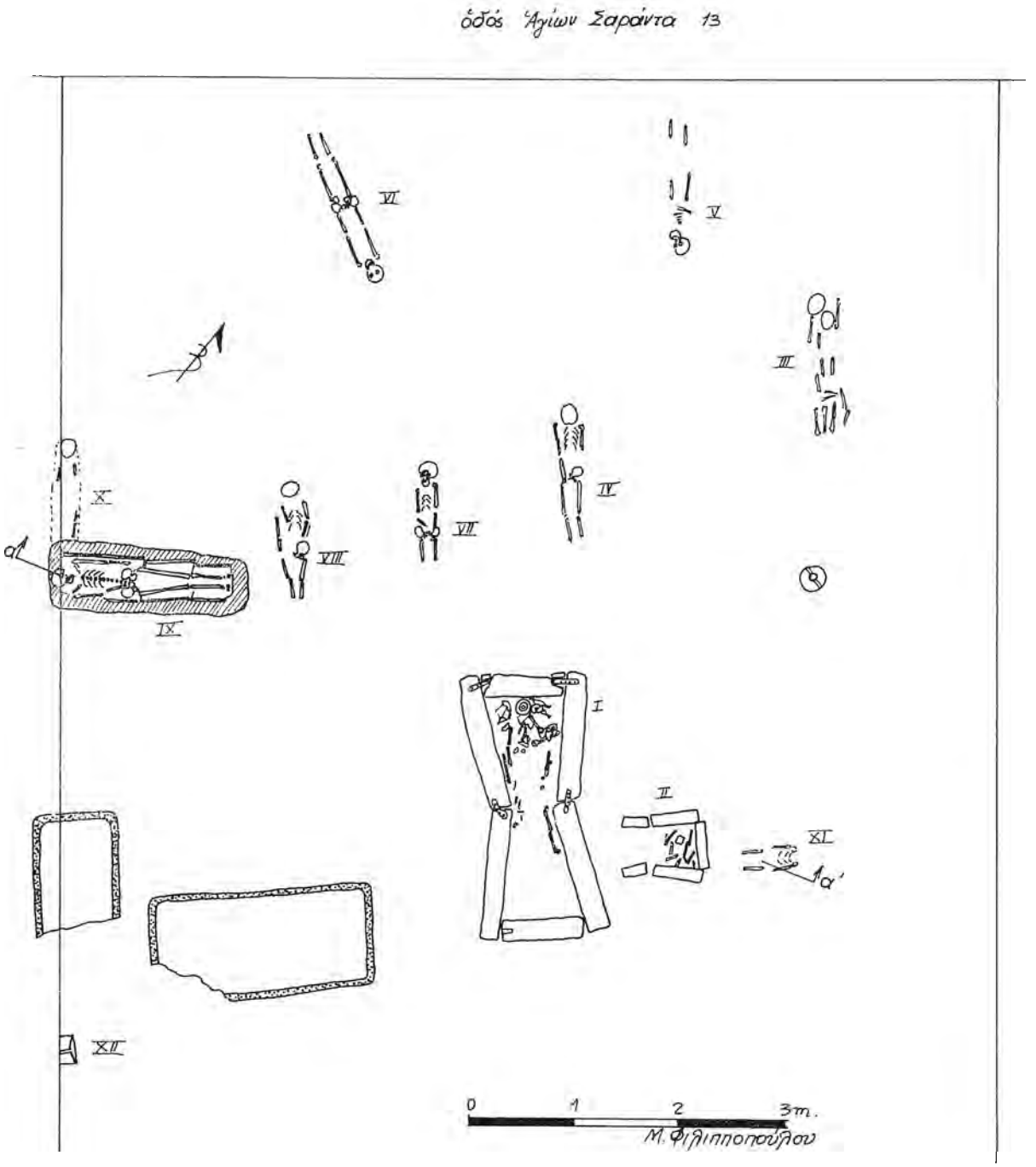
Ο κιβωτιόσχημος τάφος (Πίν. 106 α, 107 α-β) είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και ήταν κατασκευασμένος από πωρολιθικές πλάκες: Στις μακριές πλευρές υπήρχαν δύο σειρές, καθεμιά με δύο, σχεδόν ισομεγέθεις πλάκες και στις στενές ανά μία πλάκα τοποθετημένη ανάμεσα στα άκρα των μακριών. Η βόρεια βρισκόταν εδώ σε δεύτερη χρήση, όπως έδειξε ορθογώνιος τόρμος (διαστ. 0,23×0,18×0,35 μ.) και μικρή επιμήκης εγκοπή, που υπήρχαν στην ίδια επιφάνεια. Ισχυρά είχαν συμπιεσθεί κατά τον αρμό, στη μέση του μήκους τους, οι μα-

1. Βλ. ΕΤΠ Ι, σ. 281-343.

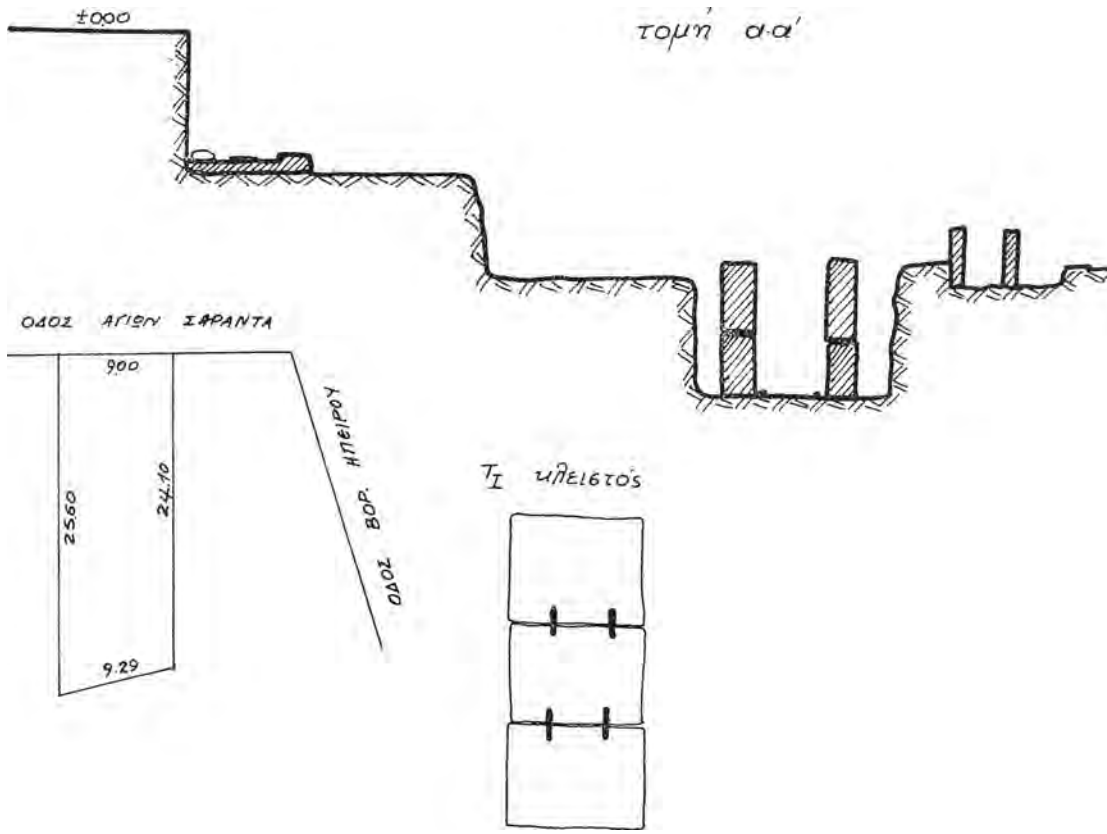
2. Τη σωστική ανασκαφή επέβλεψε η Μ. Κωστάκη. Οι πλάκες του τάφου μεταφέρθηκαν για ανασύσταση στον ακάλυπτο χώρο της οικοδομής.

3. H. Mattingly, BMCC I, σ. 244, αριθ. 233, πίν. 44, 6.

4. Πρβλ. V. Grace, Amphoras and the Wine Trade, 1961, εικ. 64, Hesperia, Suppl. VIII, πίν. 19 (7, 9). Μπορεί να συγκριθεί επίσης με «ιταλικούς» αμφορείς, βλ. J. P. Morel στο Hellenismus in Mittelitalien II, 1974, σ. 478, εικ. 6.

Σχέδ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 2. Τομή α-α, τοπογραφικό και ο τάφος κλειστός.

κριές πλευρές του τάφου. Σιδερένιοι πειόσχημοι σύνδεσμοι, ενισχυμένοι με μολυβδοχόηση, ένωναν πάνω τις πλάκες (έλειπαν της νότιας στενής πλευράς) (Π ί ν. 107 γ). Την κάλυψη αποτελούσαν τρεις ισομεγέθεις ορθογώνιες πλάκες συνδεόμενες μεταξύ τους με τέσσερις όμοιους συνδέσμους. Αναθυρώσεις δείχνουν ότι προέρχονται και αυτές από αρχαιότερο οικοδομικό υλικό. Ο πυθμένας ήταν χωρίς ιδιαίτερη στρώση.

Διαστάσεις. Πλάκες μακριών πλευρών: μήκ. 1,28-1,20, πλ. 0,65-0,45, πάχ. 0,20 μ., στενών πλευρών: μήκ. 1,10-1,05, πλ. 0,80 μ. περίπου, πάχ. 0,20 μ. Πλάκες κάλυψης: μήκ. 1,12, πλ. 0,85-0,81, πάχ. 0,31 μ. Οι εξωτερικές διαστάσεις του τάφου είναι: 2,15×1,12×1,10 μ.

Ο τάφος βρέθηκε απαραβίαστος, αλλά είχε διαταραχθεί από τα νερά που εισχωρούσαν και τον πλημμύριζαν (Π ί ν. 107 δ). Ο γυναικείος σκελετός ήταν διαλυμένος. Θρυμματισμένο στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε το κρανίο. Τα περισσότερα οστά είχαν αποσαθρωθεί και ορισμένα, ως ελαφρότερα, ήταν πάνω από τα κτερίσματα τα οποία είχαν μετακινηθεί: ήταν κυρίως συγκεντρωμένα στο βορειότερο μέρος του τάφου και μόνο τα ψέλια και τα δαχτυλίδια διατηρούσαν περίπου την αρχική τους θέση. Τα πρώτα βρέθηκαν περασμένα στα οστά των βραχιόνων, τα δαχτυλίδια αριθ. 5, 6, 7 στη θέση περίπου των οστών των δαχτύλων του αριστερού χεριού, που είχαν διαλυθεί, το πολύσπειρο αριθ. 9 και ο κρίκος αριθ. 10 στην αντίστοιχη θέση του δεξιού χεριού. Το αριθ. 8 βρέθηκε στην περιοχή του στήθους και ο κρίκος αριθ. 11 στη θέση περίπου του αριστερού ώμου. Χιαστί στο βορειότερο μέρος του

τάφου ήταν δύο από τα τμήματα των ασημένιων ταινιών αριθ. 27. Σε σχέδιο σημειώθηκαν μόνο εκείνα τα αντικείμενα που ήταν ευδιάκριτα στη λασπώδη επίχωση του τάφου (Σ χ έ δ. 3).

Τα κτερίσματα

Χ ρ υ σ ά

1. Φύλλα (Π ί ν. 108 α-β, 109 α)

α. Είκοσι οκτώ φύλλα ρομβοειδή. Το ένα άκρο έχει οριζόντια απότμηση και σχισμή όπου προσαρμοζόταν ο χαμένος μίσχος. Με μεσαία κατά μήκος πτύχωση μεταξύ δύο χαραγμάτων δηλώνεται ανάγλυφα η νεύρωση.

Αριθ. ευρ. 2344γ. Μήκ. 0,04 μ. περίπου, πλ. 0,015-0,017 μ. (Π ί ν. 108 α).

β. Πενήντα φύλλα λογχόσχημα, στρογγυλά στη βάση, με σχισμή στερέωσης του μίσχου που σε κανένα δεν σώθηκε. Οι νευρώσεις αποδίδονται με χάραγμα. Προφανώς φύλλα μυρτιάς.

Αριθ. ευρ. 2344β. Μήκ. 0,035-0,037, μέγ. πλ. 0,016 μ. (Π ί ν. 108 β).

γ. Σαράντα εννέα ακέραια φύλλα και έξι τμήματα. Έχουν συμμετρικά καμπύλο περίγραμμα και οξέα άκρα. Τριάντα οκτώ σώζουν στη θέση του τον μίσχο, στενή ταινία, παχύτερη από το έλασμα των φύλλων, περασμένη σε σχισμή. Άτονες εγχαράξεις δηλώνουν τις νευρώσεις. Πιθανώς αποδίδουν φύλλα δάφνης.

Αριθ. ευρ. 2344α. Μήκ. 0,04 μ. περίπου, πλ. 0,015 μ. περίπου (Π ί ν. 109 α).

Και οι τρεις τύποι είναι σχεδόν ίδιοι με τους αντίστοιχους των φύλλων του τάφου Ι [5]. Μόνο τα φύλλα 1α έχουν γεωμετρικότερο σχήμα και σχισμή στο άκρο, που λείπει από τον όμοιο τύπο του άλλου τάφου [6]. Διαφορετική είναι και η δήλωση της μεσαίας νεύρωσης και βρίσκει αναλογίες σε φύλλα στεφανιών από την Αμφίπολη και τη Ν. Ιταλία στο Βρετανικό Μουσείο, τη Μ. Ασία στο Βερολίνο, τη συλλογή Nelidow και από την Ερέτρια [7].

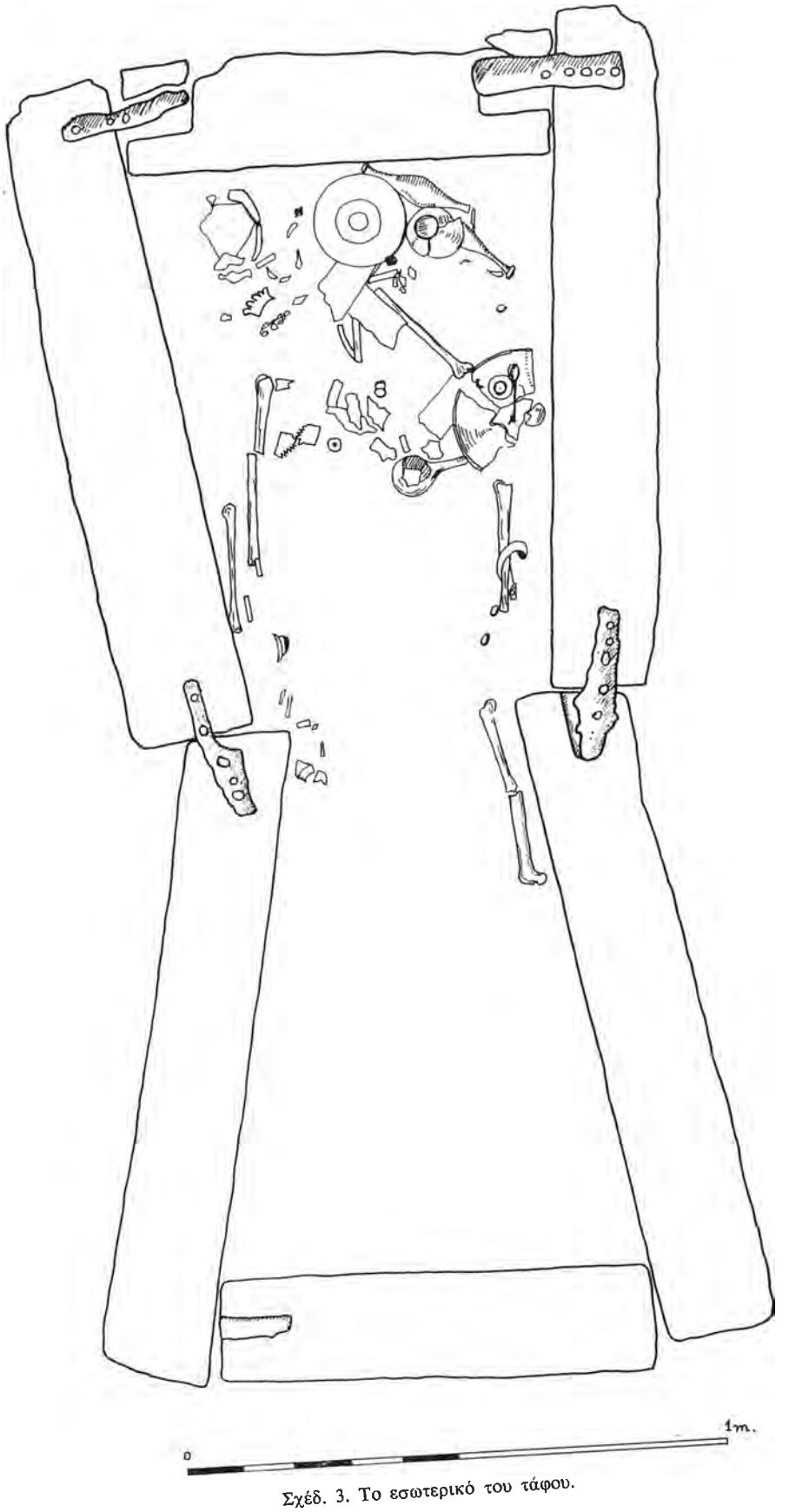
2. Περιδέραιο (Π ί ν. 109 β-γ)

Η αλυσίδα αποτελείται από σαράντα τέσσερις αμφίκοιλες χρυσές χάντρες σχήματος πηνίου, μέσα από τις οποίες περνούν οι συμπιεσμένοι κρίκοι της αλυσίδας που είναι από διπλό σύρμα. Στα άκρα του περιδεραίου υπάρχουν κεφάλια λυγκός με τον τυπικό, ελαφρά κωνικό λαιμό. Είναι κατασκευασμένα από ενιαίο σφυρήλατο έλασμα και μόνο για τα αυτιά έχουν χρησιμοποιηθεί χωριστά ελάσματα. Τα στοιχεία των μορφών είναι έκτυπα, αλλά στην απόδοση των τριχών έχει γίνει χρήση και πρόσθετου χαράγματος. Στα ανοικτά στόματα των ζώων προσαρμόζεται αντιστοίχως κρίκος και άγκιστρο. Οι λαιμοί κοσμούνται με συρματοτεχνική και κοκκίδωση: τέσσερα ζεύγη κοκκιδωτών συρμάτων με αντιθετικά ελισσόμενα άκρα εναλλάσσονται με ρόδακες· μόνο στο πάνω μέρος του λαιμού αντί του ρόδακα υπάρχει αβαθής στρογγυλή θήκη που μπορεί να συγκρατούσε πετράδι ή γυαλί (Π ί ν. 109 β). Κοκκιδωτός

5. Βλ. διαπραγμάτευση ΕΤΠ Ι, σ. 288 κ.ε., Πίν. 98 α, 99 α-β.

6. Πρβλ. ρομβοειδή φύλλα από τάφους του 1ου αι. μ.Χ. στη Λιπάρα, Meligunis-Lipára, σ. 363-364, εικ. 49-50. Τριγωνικά και τραπεζιοειδή στο Βερολίνο, Greifenhagen II, πίν. 2 (2). Μεταγενέστερα από τάφο της Κω, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 548, Πίν. 557 α.

7. Greek Gold, αριθ. 118, BMCJ, αριθ. 1626, πίν. 29. Greifenhagen II, πίν. 1. Pollak, πίν. 1. Βλ. τελευταία για τα νεκρικά στεφάνια και τη σημασία τους M. Blech, Studien zum Kranz bei den Griechen, 1982, σ. 81 κ.ε. Επίσης συγκεντρωμένα σχετικά στοιχεία K. Davaras, Stadion V, 2 (1981), σ. 207 κ.ε.

Σχέδ. 3. Το εσωτερικό του τάφου.

«κόρυμβος» κοσμεί το σημείο επαφής των αντιθετικών σπειρωτών συρμάτων, το κέντρο των σπειρών και των ροδάκων. Τη διακόσμηση πλαισιώνει στα άκρα του λαιμού ζεύγος λείου και κοκκιδωτού σύρματος.

Αριθ. ευρ. 2141. Μήκ. 0,049 μ. Για τον τύπο του λυγκός πρβλ. τα κεφάλια σε ενώτια του Cabinet des Médailles [8].

Ποικιλόμορφες αλυσίδες με κεφάλια ζώων στα άκρα αποτελούν τον πιο συνηθισμένο τύπο περιδεραίου της ελληνιστικής εποχής [9]. Χαρακτηριστικό υστεροελληνιστικό στοιχείο είναι οι ψήφοι σχήματος πηνίου [10]. Απαντούν συχνά σε περιδέραια και μάλιστα σε συνδυασμό με διάφορα κεφάλια ζώων στα άκρα, όπως ταύρου, κριού, αντιλόπης, αιγοειδούς, λιονταριού κτλ. [11]. Το κεφάλι του λυγκός εμφανίζεται συχνά από τον 2ο αι. τόσο σε περιδέραια, όσο και σε ψέλια και ενώτια [12]. Κάποτε τα κεφάλια των ζώων παίρνουν θέση αντικριστή στο μέσο του περιδεραίου. Έτσι λύγκες με εξάρτημα αμφορίσκο ανάμεσά τους, σε αλυσίδα από πηνία συναντάμε σε περιδέραιο στο Βρετανικό Μουσείο [13]. Στο παρόμοιο περιδέραιο του Παλαιοκάστρου [14] και σε άλλο από την Όλβια [15], μεταξύ των λυγκών υπάρχουν ψήφοι χρυσές, διάλιθες, με εξαρτήματα. Όμοιος τύπος από τον τύμβο Artjukhov δεν έχει εξάρτημα [16].

Οι χρυσοί λαιμοί με τη συρματερή διακόσμηση είναι πρωιμότεροι των λαιμών από ημιπολύτιμες πέτρες και απαντούν συχνότερα σε ψέλια, καθώς και περισκελίδια. Αντίθετα, τα περισσότερα περιδέραια που σώθηκαν έχουν λαιμούς από πέτρες [17] και χρονολογούνται από τον 3ο αι. Φαίνεται ότι αρχικά ο τύπος του χρυσού λαιμού ανήκε στο ψέλιο που έχει ανατολική καταγωγή [18].

3. Ενώτια περιστέρια (Πίν. 110 α-γ, 111 α-β)

Το σώμα των πουλιών αποτελείται από ενιαίο έλασμα που ενώνεται κάτω αφήνοντας επιμήκη σχισμή. Ιδιαίτερα ελάσματα έχουν χρησιμοποιηθεί για το ράμφος και την ουρά. Στη ράχη υπάρχει κρίκος με τον οποίο συνδέεται το συρμάτινο άγκιστρο εξάρτησης. Τα πόδια αποτελούνται από κοκκιδωτά σύρματα και πατούν σε τετράγωνη βάση με λεπτή προεξέχουσα πλάκα πάνω και κάτω. Ποικιλόμορφο χαρακτό σχέδιο αποδίδει το πτίλωμα: Κυματιστές γραμμές στο κεφάλι, τον λαιμό και το στήθος, φολίδες στην κοιλιά και το πρόσθιο

8. BCH 89 (1965), σ. 551, εικ. 14.

9. Higgins, σ. 169.

10. Pfeiler-Lippitz, σ. 117.

11. Πρβλ. BMCJ, αριθ. 1974, πίν. 36, αριθ. 1977, πίν. 38, Amandry I, αριθ. 250, πίν. 42, Greifenhagen II, πίν. 9 (7, 8), Pollak, αριθ. 377, πίν. 14, ABC πίν. X, 1 XI, 2, Berry, αριθ. 52a, Greek Gold, αριθ. 43 (εδώ σε συνδυασμό και με άλλα στοιχεία).

12. Greek Gold, αριθ. 46. Ψέλια: Segall, Benaki, αριθ. 35, πίν. 10, Laffineur, BCH 104 (1980), σ. 381, αριθ. 58, εικ. 59-60, Zahn, Bachstitz II, αριθ. 47, πίν. 3. Ενώτια: BCH 89 (1965), σ. 548 κ.ε. με βιβλιογραφία, Greek Gold, αριθ. 31, Zahn, Bachstitz II, αριθ. 10, πίν. 20, Hackens, αριθ. 28. Υστεροελληνιστικό αδημοσίευτο περιδέραιο από τάφο της Μαμουσιάς Αιγιαλείας (αρχ. Κερύνεια) έχει στα άκρα της αλυσίδας κεφάλια λυγκός από ίασπι.

13. BMCJ, αριθ. 1977, πίν. 38.

14. AM 37 (1912), πίν. 6.

15. Zahn, Bachstitz II, αριθ. 92B, πίν. 25. Βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο της Βαρσοβίας (αριθ. 14929).

16. Minns, σ. 431, εικ. 321.

17. Ωστόσο σημειώνονται τα ακόλουθα περιδέραια με χρυσούς λαιμούς: BMCJ, αριθ. 1968, 1969, πίν. 37, Greifenhagen II, πίν. 9 (1-2).

18. ΕΤΠ I, σ. 315, υποσημ. 242. P. Amandry, AntK 1 (1958), σ. 11 κ.ε. Greek Gold, σ. 162.

μέρος των πτερύγων, και στα άκρα τους δέσμες από μικρές λοξές παράλληλες γραμμές. Με κοκκιδωτό σύρμα αποδίδεται γλωσσωτό σχέδιο στα δύο επάλληλα ελάσματα της ουράς.

Αριθ. ευρ. 2139. Ύψ. με τη βάση 0,026 μ., χωρίς τη βάση 0,022 μ. Ύψ. αγκίστρου 0,03 μ. περίπου.

Τα περιστέρια ως ενώτια απαντούν από τον 3ο αι. και είναι αγαπητές μορφές της ελληνιστικής κοσμηματοτεχνίας [19]. Η βάση είναι άλλοτε στρογγυλή [20], συνηθέστερα όμως τετράγωνη, όπως στα δικά μας [21]. Σπάνια απαντά ως βάση κορινθιακό κιονόκρανο [22]. Κρίκο στη ράχη όμοιο συναντάμε σε περιστέρια ενωτίων στο Βρετανικό Μουσείο [23]. Στο πρώτο ζεύγος υπάρχει μεταξύ του κρίκου και του αγκίστρου ενδιάμεσο δισκοειδές διάλιθο μέλος. Στο δεύτερο το άγκιστρο είναι περασμένο απευθείας στον κρίκο και κοσμείται με λίθο σε στρογγυλή θήκη. Σε άλλα περιστέρια το άγκιστρο είναι προσκολλημένο στη ράχη των πουλιών και μάλιστα μπορεί να συνδυάζει και ρόδακα ή άλλο στοιχείο [24]. Με κριτήριο τον τρόπο προσαρμογής του αγκίστρου, και μάλιστα κατ' αναλογίαν προς τους ερωτιδείς θα έπρεπε να χρονολογηθεί πρωιμότερα το πρώτο ζεύγος. Εν τούτοις ο ρυθμός των παραπάνω περιστεριών είναι κοινός και τα δύο ζεύγη μπορούν να θεωρηθούν σύγχρονα. Επομένως φαίνεται ότι ο τύπος με το διάλιθο μέλος μεταξύ εξαρτήματος και αγκίστρου, όπως στο πρώτο ζεύγος του Βρετανικού Μουσείου, δεν πρέπει να θεωρείται μόνο πρώιμο χαρακτηριστικό [25]. Ο τρόπος με τον οποίο συνδέεται η θηλιά του άκρου του αγκίστρου με τον κρίκο στη ράχη δεν απαντά, όσο γνωρίζω, σε άλλα όμοιου τύπου άγκιστρα, ενώ είναι συνηθισμένος σε ενώτια με ενδιάμεσο μέλος [26].

Στα περισσότερα ελληνιστικά περιστέρια η απόδοση του πτιλώματος γίνεται με συρματοτεχνική και η εξέλιξη οδηγεί σε διακοσμητική σχηματοποίηση. Στο ωραίο ζεύγος περιστεριών στο Metropolitan Museum [27] ο ρόδακας στο στήθος και τα ημίτομα ανθεμίων στα φτερά είναι πια καθαρώς διακοσμητικά στοιχεία. Όμοια, αλλά με λιγότερη ακρίβεια και λεπτότητα στο σχέδιο είναι και η διακόσμηση των περιστεριών ιδιωτικής συλλογής στην Ελβετία που μοιάζουν και στον τύπο του αγκίστρου [28]. Άλλοτε συνυπάρχει η κοκκίδωση με τη διάλιθη διακόσμηση [29].

Η έξοχη πλαστική επιφάνεια του σώματος των νέων περιστεριών της Πάτρας εμψυχώνεται με χάραγμα που χρησιμοποιείται για σχέδιο νατουραλιστικό με διάθεση διακοσμητική, αλλά όχι και σχηματική. Η τεχνική αυτή είναι σπάνια. Η ίδια, αλλά κατώτερης εκτέλεσης και ποιότητας απαντά σε δύο άλλα, επίσης πατρινά, περιστέρια στο Βερολίνο [30]. Αν

19. Βλ. τελευταία Hackens, αριθ. 31 με βιβλιογραφία.

20. Segall, Benaki, αριθ. 54, πίν. 23. Pollak, αριθ. 175, πίν. 10. BMMA 24 (1965-66), σ. 276, εικ. 14.

21. Πρβλ. Greifenhagen II, πίν. 46 (4-5), de Ridder, Bijoux, αριθ. 232-233, πίν. 8, BMCJ, αριθ. 1921-22, πίν. 33, Pollak, αριθ. 173-4, πίν. 10, Minns, σ. 431, εικ. 321, Amandry, αριθ. 244-45, πίν. 42, αριθ. 297, πίν. 52, Hackens, αριθ. 31.

22. Segall, Benaki, αριθ. 55, πίν. 23. L. M. Robinson, Hesperia, Suppl. VIII, σ. 320, πίν. 43 (27-28), 1919.

23. BMCJ, αριθ. 1921-22, πίν. 33, αριθ. 2446-2447, πίν. 52.

24. Π.χ. BMCJ, αριθ. 1926, πίν. 33.

25. Βλ. BMCJ, σ. XXXV-XXXVI, Segall, Benaki, σ. 63 και τις παρατηρήσεις Hackens, ό.π., σ. 88 και ΕΤΠ Ι, σ. 313.

26. Π.χ. Greifenhagen II, πίν. 41.

27. BMMA 24 (1965-66), σ. 276, εικ. 14.

28. H. Bloesch, Antike Kunst aus der Schweiz, σ. 180, αριθ. 22, πίν. 46.

29. Amandry, αριθ. 244-5, πίν. 42, Pfeiler-Lippitz, σ. 111, πίν. 34 (2-3). Greifenhagen II, πίν. 46 (4-5). P. Jaeger, Die Sammlung Ed. Gans, 1928, αριθ. 34, 33, πίν. 8.

30. Greifenhagen II, πίν. 46 (7-8).

λάβομε υπόψη και τα στρεπτά συρμάτινα πόδια τους και το γλωσσωτό συρμάτινο κόσμημα της ουράς, μπορούμε να συμπεράνομε ότι και τα δύο ζεύγη είναι έργα του ίδιου, πιθανώς τοπικού, εργαστηρίου [31].

Η τεχνική του χαράγματος, η ίδια εκείνη που συναντάμε από παλιά σε χυτές μεταλλικές μορφές πουλιών [32] χρησιμοποιείται δευτερευόντως πάντοτε στην κοσμηματοτεχνία για την απόδοση λεπτομερειών των φτερωτών μορφών, πουλιών, ερώτων, σειρήνων κ.ά.

Σε δύο παλιότερα έργα μικροτεχνίας, τους επίχρυσους ασημένιους αετούς από τον τάφο Α της Κατερίνης του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. [33], το πτίλωμα έχει σφυρηλατηθεί και το χάραγμα έρχεται για να συμπληρώσει στοιχεία. Η συνδυασμένη αυτή τεχνική δίνει στη λεπτομέρεια «ζωγραφική» πλαστικότητα, ενώ στα πουλιά της Πάτρας το χαρακτό σχέδιο, που γίνεται απ' έξω με διαφορετικής οξύτητας εργαλεία, είναι μόνο γραμμικό.

Επειδή τα συνευρήματα του τάφου χρονολογούν ασφαλώς τα περιστέρια στην ύστερη ελληνιστική εποχή, φαίνεται ότι η λεπτή νατουραλιστική απόδοση με χάραγμα, αν και μεμονωμένη για την ώρα, ήταν μια άλλη τάση παράλληλη με τη διάλιθη πολυχρωμία και την αφηρημένη συρματερή ή κοκκιδωτή διακόσμηση.

4. Ψέλια (Π ί ν. 111 γ-δ)

Δύο όμοια, από κυρτό έλασμα πλατύτερο στο μέσο, με αδρομερή κεφάλια φιδιών στα άκρα.

Αριθ. ευρ. 2140 α, β. Διάμ. 0,071 μ. περίπου, μεγ. στο μέσο 0,025 μ., μικρ. στα άκρα 0,06 μ. Το πάχος του ελάσματος, 0,001 μ. περίπου, είναι μεγαλύτερο του συνηθισμένου των ελασμάτων νεκρικών κοσμημάτων. Γι' αυτό είναι αμφίβολο αν πρόκειται για καθαρώς νεκρικά κοσμήματα.

Ανήκουν στον γνωστό τύπο ψελίων με κεφάλια ζώων στα άκρα. Με το μεγαλύτερο όμως πλάτος στο μέσο αποκτούν ιδιότυπο και σπάνιο σχήμα. Μπορούν να παραλληλισθούν με το ψέλιο από το Toukh-er-Quarmus της Αιγύπτου, που είναι στρογγυλός κρίκος, αλλά όμοια κυρτός και πλατύτερος στο μέσο, όπου μάλιστα κοσμείται με ανάγλυφη προτομή Ίσιδος [34], καθώς και με ένα ασημένιο ψέλιο «υστερορωμαϊκό» με ανάγλυφη προτομή του Ήλιου και διακόσμηση από χρυσές κοκκίδες που συντίθενται σε τριγωνικά σχήματα [35].

5. Δαχτυλίδι διάλιθο με παράσταση Ίσιδος (Π ί ν. 112 α-β)

Η στεφάνη αποτελείται από δύο συγκολλημένα ελάσματα: το εσωτερικό είναι επίπεδο και το εξωτερικό κυρτό και προεκτείνεται πάνω με βαθμιαία μείωση του πλάτους, σχηματίζο-

31. Ας σημειωθεί εδώ και το περιστέρι του ενωτίου από το Ruvo, που όπως φαίνεται έχει αυλακώσεις με αμβλύ εργαλείο για την απόδοση λεπτομερειών (BMCJ, αριθ. 1923, πίν. 33). Στη Συλλογή Σαρμά στην Πάτρα υπάρχει ενώτιο περιστέρι στο οποίο έχει γίνει και χρήση εγχάραξης με αμβλύ εργαλείο για λεπτομέρειες των έκτυπων φτερών. Στο στήθος έχει κοκκιδωτή διακόσμηση. Το άγκιστρο σχηματίζεται με την προέκταση της στρεπτής ελασμάτινης ουράς και συγκρατείται σε έλασμα προσαρμοσμένο στο κεφάλι.

32. Πρβλ. τον χάλκινο αετό από τη διακόσμηση κλίνης στην Πέλλα, που χρονολογείται πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση (AM 51 (1926), σ. 84, πίν. Χ), τον κλασικό αετό από την Ήπειρο (A. Neugebauer, Die griechischen Bronzen der klassischen Zeit und des Hellenismus, 1951, αριθ. 41, πίν. 24), το πουλί που κρατεί το παιδί του χάλκινου αγάλματος στην Κωνσταντινούπολη (P. Devambez, Grands bronzes du Musée de Stamboul, 1937, σ. 97, πίν. 29-30), που αποδίδει πρότυπο του 4ου αι. π.Χ. Βλ. επίσης τα χάλκινα πουλιά από την Ακρόπολη, de Ridder, Bronzes, αριθ. 532-535.

33. Θησαυροί, αριθ. 25, πίν. 5.

34. Greek Gold, αριθ. 64.

35. Ars Antiqua IV, 7 Dez. 1962, αριθ. 155.

ντας ψηλή ωοειδή σφενδόνη με επίπεδο χείλος, στην οποία συγκρατείται κυρτό ρουμπίνι (άνθραξ;) με έγγλυφη παράσταση.

Αριθ. ευρ. 2130. Διάμ. εσωτ. οριζ. 0,02, κάθ. 0,017 μ., εξωτ. οριζ. 0,022, κάθ. 0,019 μ.

Το σχήμα του δαχτυλιδιού είναι χαρακτηριστικά υστεροελληνιστικό [36].

Σε πλώρη πλοίου στέκει η Ίσις, στραμμένη ελαφρά προς δεξιά, με το κεφάλι, μόλις σκυμμένο, σε πλάγια όψη. Στη στάσιμη αριστερή της πλευρά αντιστοιχεί ο τεντωμένος βραχίονας που εγγίζει τον κάθετο οίακα του πηδαλίου, ενώ το λυγισμένο δεξί χέρι κρατεί κλαδί φοίνικα. Στο πάνω μέρος του κλαδιού είναι δεμένη ίσως ταινία που κυματίζει [37]. Έχει το γνωστό στέμμα της, το «βασίλειον», και φορεί μακρύ ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο που τυλίγει λοξά το κάτω σώμα και από τη ράχη πέφτει στον δεξιό ώμο και κρέμεται από τον βραχίονα χαμηλά. Η κόμμωση έχει τον χαρακτηριστικό ελληνιστικό κρωβύλο [38].

Όχι μόνο η στάση και το ένδυμα, αλλά κυρίως το πλοίο και το πηδάλιο [39] συνδέουν τη μεγάλη θέα της Αιγύπτου με τον εικονογραφικό τύπο της Τύχης [40]. Ενώ όμως κατά κανόνα η Τύχη κρατεί το κέρας Αμάλθειας [41], εδώ η Ίσις έχει στη θέση του κλαδί φοίνικα που ανήκει στη Νίκη με την οποία επίσης και άλλοτε η θεά αυτή ταυτίζεται [42].

Είναι γνωστό ότι στην «πολυώνυμη» Ίσιδα συγκεράζονται οι ιδιότητες και άλλων θεοτήτων. Οι εικονογραφικοί της τύποι αποδίδουν αυτή τη συνύπαρξη ιδιοτήτων και η Ίσις εικονίζεται συχνά με τα σύμβολα διάφορων θεών [43].

36. Βλ. BMCR, σ. XXV και αριθ. 725, πίν. 19, Higgins, σ. 175, πίν. 53F, GGFR, σ. 214, τύπος XV II. Πρβλ. ακόμη τα δαχτυλίδια AG, Wien II, αριθ. 1059, πίν. 162, J. Boardman - D. Scarisbrick, The Ralph Harari Collection of Finger Rings, 1977, αριθ. 31, AGD I, αριθ. 381, 425, 617. Το δαχτυλίδι της Συλλογής Melvin Gutman, C. Parkhurst, Bulletin Allen Memorial Art Museum XVIII, αριθ. 2-3, 1961, αριθ. 99.

37. Ασφαλέστερη είναι η ταύτιση αυτή για το κάτω από το κλαδί παράλληλα με το ιμάτιο, προφανώς υφασμάτινο στοιχείο, ενώ το ελικοειδές σχήμα πάνω από το κλαδί δημιουργεί δυσκολίες.

38. Πρβλ. προτομή Ίσιδος σε δαχτυλίδι από χρυσό έλασμα με γυαλί στη Συλλογή Oppenländer: A. von Saldern, Gläser der Sammlung E. Oppenländer, αριθ. 394, εικ. σ. 152.

39. Πρβλ. π.χ. τις σφραγίδες AG, πίν. 31 (38), 34 (4, 5), AG Wien I, αριθ. 208, II, τους ρωμαϊκούς σφραγιδόλιθους 1534 κ.ε. σποραδικά, G. Maddoli, ASAtene 41 (1963-64), αριθ. 252, AGD I, αριθ. 364. Ειδικά για τον τύπο του ενδύματος το άγαλμα της Οξφόρδης A. Linfert, Kunstzentren hellenistischer Zeit, 1976, εικ. 358, πίν. 65, όπου το ιμάτιο έχει παρόμοια διάταξη. Για τη μορφή του πηδαλίου βλ. Fossing, αριθ. 658, πίν. 8, G. Sena Chiesa, Gemme del Museo Nazionale di Aquileia, 1966, αριθ. 575 κ.ε., πίν. 29, AG Wien I, αριθ. 208, 210 (1ος αι. π.Χ.). Για τους τύπους και τη σημασία του πηδαλίου ως συμβόλου ευτυχίας στη ρωμαϊκή εικονογραφία βλ. A. Göttlicher, Antike Welt 12 4 (1981), σ. 28 κ.ε. Για το σχήμα του οίακα πρβλ. ό.π., σ. 31, εικ. 9.

40. RE 92, στ. 2118. Roscher II, 1, στ. 545. Dunand II, 57, 78, 81, 92 κ.ε., 271.

41. Σε ρωμαϊκό σφραγιδόλιθο στο Αννόβερο, AGD IV, αριθ. 910, απεικονίζονται τρεις θεές, η μεσαία είναι η Ίσις με situla και σείστρο, δεξιά η Τύχη με κέρας και πηδάλιο και αριστερά η Νίκη με κλαδί φοίνικα και στεφάνι.

42. Ίσις-Νίκη στη Θεσσαλονίκη και τη Δήλο, Dunand II, σ. 56, υποσημ. 8, 112, III, σ. 59-60, 275, P. Roussel, Les cultes égyptiens à Délos du IIIe au Ier s. av. J.-C., 1915-16, σ. 149, αριθ. 121, 276. Σε παράσταση ψηφιδωτού του 1ου αι. π.Χ. στο ιερό της Fortuna Primigenia στην Palestrina απεικονίζεται πιθανώς ιέρεια της Ίσιδος με κλαδί φοίνικα. Το ιμάτιο είναι τυπολογικά όμοιο με της Ίσιδος του δαχτυλιδιού: F. Fasolo - G. Gullini, Il Santuario della Fortuna Primigenia a Palestrina, 1973, σ. 315, εικ. 434. K. Schefold, Vergessenes Pompei, σ. 24, 197, G. Gullini, I mosaici di Palestrina, ArchCl Suppl. I (1956), πίν. XVII. Στον σφραγιδόλιθο του εργαστηρίου των Διοσκούρων του 1ου αι. μ.Χ. από την Aquileia, G. S. Chiesa, ό.π., αριθ. 514, πίν. 26, η θεά κρατεί στο αριστερό κλαδί, ίσως φοίνικα.

43. Σε ρωμαϊκούς σφραγιδόλιθους εμφανίζεται και με στάχια ως θεά της γονιμότητας, π.χ. AG, πίν. 34 (13), A. Dimitrova-Milcheva, Antique Engraved Gems and Cameos, 1981, αριθ. 91-96. Πολλά παραδείγματα συγκρητισμού, στα οποία η Ίσις φέρει σύμβολα περισσότερων θεών, μας δίνουν τα σφραγίσματα της Κυρήνης, ASAtene 41 (1963-64), σ. 81, αριθ. 221 κ.ε.

Στην παράσταση του δαχτυλιδιού το πλοίο με το πηδάλιο τονίζει τον βασικό χαρακτήρα της θεάς, που κυριαρχεί τα ελληνιστικά χρόνια, ως κυρίας των θαλασσών και συμβολίζει την προστασία των πλοίων και των «πλοϊζομένων»: για τους Έλληνες η Ίσις ήταν πρώτα απ' όλα «πελαγία» και «εύπλοια» [44]. Παράλληλα, το πηδάλιο έχει και το αλληγορικό νόημα της διακυβέρνησης των πεπρωμένων. Έτσι, η μεγάλη Ίσις με το πηδάλιο και το κλαδί του φοίνικα παριστάνεται ως η νικηφόρα θεά της θάλασσας και της τύχης του Κόσμου.

6. Δαχτυλίδι διάλιθο (Π ί ν. 112 γ)

Σχήμα παρόμοιο με το προηγούμενο. Η ωοειδής σφενδόνη είναι χαμηλότερη, δεν έχει επίπεδο χείλος και συγκρατεί ρουμπίνι χωρίς έγγλυφη παράσταση. Ο κρίκος έχει στο πλάι διαρραγεί και συμπιεσθεί.

Αριθ. ευρ. 2131. Διάμ. οριζ. 0,016, κάθ. 0,015 μ.

Το σχήμα χρονολογεί και αυτό το δαχτυλίδι στην υστεροελληνιστική εποχή [45]. Η χρήση του ρουμπινιού στην αρχαία κοσμηματοτεχνία πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη [46].

7. Δαχτυλίδι με γυναικείο πορτραίτο (Π ί ν. 112 δ-στ)

Το έλασμα του κρίκου είναι ημικυκλικό και τα άκρα του έχουν συγκολληθεί στην κάτω επιφάνεια της ελασμάτινης ελλειψοειδούς σφενδόνης. Έκτυπη γυναικεία προτομή σε πλάγια όψη προς δεξιά κοσμεί τη σφενδόνη. Η μορφή έχει κόμμωση του τύπου Melonenfrisur με κρωβύλο, ενώ πάνω από το μέτωπο ίσως αναδιπλώνονται γλωσσωτοί βόστρυχοι και εν μέρει καλύπτουν ταινία ή διάδημα. Στον αυχένα κρέμεται πιθανώς το άκρο της ταινίας, αν και δεν αποκλείεται να πρόκειται για τυχαίο τύπωμα, όπως και το αντίστοιχο πλάι στον λαιμό. Το ελικοειδές στοιχείο στην παρειά είναι πιθανώς μικρός βόστρυχος ή σκουλαρίκι αγκιστροειδές του τύπου με κεφάλι ζώου στην άκρη. Στον ώμο διακρίνεται το ένδυμα. Οι πτυχές του, όπως και λεπτομέρειες της κόμμωσης αποδίδονται με πρόσθετες αυλακώσεις, σφυρηλατημένες στην πίσω επιφάνεια. Στην περιφέρεια της σφενδόνης υπάρχουν έκκρουστες στιγμές.

Αριθ. ευρ. 2132. Διαστ. σφενδόνης 0,035×0,05 μ.

Είναι πιθανό ότι η μορφή προήλθε από έγγλυφη παράσταση δακτυλιόλιθου ή χρυσής

44. Επικλήσεις σχετικές με τη θαλασσινή ιδιότητα της Ίσιδος, που όπως υποστηρίζει ο Bruneau (BCH 98 (1974), σ. 380), δεν ανταποκρίνονται σε ιδιαίτερους εικονογραφικούς τύπους: Η Ίσις με το ανεμιζόμενο πανί δεν είναι απαραίτητα η μόνη παράσταση της Ίσιδος πελαγίας (Κριτική: G. Pucci, Annali della Scuola Super. di Pisa 6 (1976), σ. 1117-1191. Και πάλι P. Bruneau, BCH 102 (1978), σ. 152-161. Βλ. και M. Malaise, Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes égyptiens en Italie, 1972, σ. 181). Τα «πλοιαφέσια» της Ερέτριας, γνωστά από τον Απουλιανό τον 2ο αι. μ.Χ., έχουν πρόδρομη ναυτική γιορτή που πιθανώς από τον 1ο αι. π.Χ. συνδέθηκε με την Ίσιδα (navigium Isidis). Βλ. Dunand II, σ. 26, III, σ. 223 κ.ε. Για τις επικλήσεις της Ίσιδος: RE 9, στ. 2114 κ.ε. Ίσις εύπλοια, RE 6, στ. 1226, Dunand I, σ. 94, 95, 98, 113, II, σ. 158-160, 213, III, σ. 256. Ίσις φαρία, Dunand III, σ. 125, 256, 132. Βλ. επίσης P. Bruneau, BCH 81 (1961), σ. 442 κ.ε., 98 (1974), σ. 336 κ.ε. Τη σχέση της Ίσιδος με τη θάλασσα προήγαγαν οι αρεταλογικοί ύμνοι (ισιακοί ύμνοι), Dunand III, σ. 228, 256-7.

45. BMCR, αριθ. 385, πίν. XII.

46. BMCG, σ. XIII. Πρβλ. το *δακτύλιος χρυσοῦς ἀνθράκιον ἔχων* της επιγραφής της Δήλου του 279 π.Χ., BMCR, σ. XXXI, υποσημ. 8. Βλ. τελευταία A. Lipinsky, Magna Grecia, XIV N. 9-10 (1979), σ. 5-6.

σφενδόνης. Ο τύπος της χρυσής σφενδόνης με ανάγλυφη ή έγγλυφη εικόνα απαντά σε δαχτυλίδια ιδιαίτερα από τον 3ο αι. [47].

Και του νεκρικού αυτού δαχτυλιδιού η προτομή πρέπει να ενταχθεί στον γνωστό κύκλο των αλεξανδρινών πορτραίτων του 3ου αι. Θυμίζει μάλιστα την εικόνα της Βερενίκης ΙΙ, όπως κυρίως εμφανίζεται σε νομίσματα της Κυρήνης, της Φοινίκης κ.ά. [48]. Κοινά στοιχεία είναι το στρογγυλό πρόσωπο, ο τύπος της κόμμωσης, ο μικρός ελικοειδής βόστρυχος της παρειάς, ο ψηλός λαιμός, η ταινία της οποίας τα άκρα κρέμονται στον αυχένα και τη ράχη. Ακόμη και αν οι ομοιότητες αυτές δεν είναι ισχυρές ή και αρκετές για ταύτιση της εικόνας του πρόχειρου δαχτυλιδιού με τη συγκεκριμένη βασίλισσα, η προσγραφή στον παραπάνω κύκλο πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Όπως είναι γνωστό, οι παραστάσεις των βασιλισσών της Αιγύπτου του 3ου αι. είχαν διάδοση ευρεία και δημιούργησαν εικονογραφική παράδοση που συνεχίσθηκε έως αργά τον 2ο αι. [49].

8. Δαχτυλίδι με παράσταση ερωτιδέα (Πίν. 112 ζ-η)

Ο ελασμάτινος κρίκος είναι ημιελλειψοειδής και τα άκρα του είναι συγκολλημένα στην κάτω επιφάνεια της ελλειψοειδούς σφενδόνης. Παριστάνεται έκτυπος ερωτιδέας που βαδίζει προς αριστερά, στρέφει το πάνω σώμα κατά τρία τέταρτα προς την αντίθετη πλευρά και έχει το κεφάλι κατενώπιον.

Κρατεί στον δεξιό ώμο με τα δύο χέρια, το αριστερό λυγισμένο πίσω από το κεφάλι και το δεξί στο ύψος του ώμου, μακρύ ραβδοειδές αντικείμενο με ευρύτερο το ένα άκρο. Από τον ίδιο ώμο κρέμεται δορά ζώου. Δεξιά διακρίνεται αχνά τυπωμένο το απλωτό φτερό.

Αριθ. ευρ. 2133. Διαστ. κρίκου 0,022×0,18, σφενδόνης 0,027×0,018 μ.

Ερωτιδέας με το ρόπαλο και τη λεοντή του Ηρακλή [50] ή τον διονυσιακό θύρσο και δορά πάνθηρα, ως έρως βακχικός [51], είναι οι δύο δυνατές ερμηνείες της παράστασης. Θέμα γνωστό είναι η αρπαγή και μεταφορά του όπλου και της λεοντής του ήρωα από ερωτιδείς που ξέρουν να τον δαμάζουν και να τον λυγίζουν. Άλλοτε κάθονται στούς ώμους του [52] και άλλοτε, ενώ αυτός είναι ξαπλωμένος σε ευωχία, εκείνοι τον αφοπλίζουν και φεύγουν κρυφά

47. Χρυσά δαχτυλίδια με πορτραίτα: ιδιωτικής συλλογής, Greek Gold, αριθ. 115, δαχτυλίδι από τη Mottola, του οποίου το πορτραίτο ταυτίσθηκε υποθετικά με τη Βερενίκη ΙΙ (246-221 π.Χ.), Becatti, αριθ. 334, GGFR, πίν. 1008. Βλ. και M. L. Vollenweider, MusHelv 15 (1958), σ. 29, πίν. II (1). Πρβλ. τη χρυσή σφενδόνη σε σιδερένιο δαχτυλίδι στην Οξφόρδη, GGFR, πίν. 1009, Vollenweider, ό.π., πίν. II (3), σ. 30, το χρυσό στο Ερμιτάζ, AG, πίν. XXXII (33). Χάλκινα: BMCFR, αριθ. 1266, 1267, 1275, 1279, 1280, 1290, πίν. XXXI, J. Boardman και M. L. Vollenweider, Ashmolean Museum, Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings, 1978, αριθ. 287, 289, πίν. XLVII.

48. Ι. Σβορώνος, Τα νομίσματα του Κράτους των Πτολεμαίων Ι, σ. νε' κ.ε., ΙΙ, σ. 166 κ.ε., ΙΙΙ, πίν. 31 (11-20, 22, 28). H. Kyrieleis, Bildnisse der Ptolemäer, 1975, σ. 94. D. B. Tompson, Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience, 1973, σ. 86, αριθ. 75, πίν. XXV-XXVII. Η ίδια, Essays in Honor of M. Tompson, 1979, σ. 252, πίν. 29 (2a-b, 5a-b).

49. Βλ. L. Marangou, AM 86 (1971), σ. 117, σημ. 31, L. M. Robinson, Hesperia, Suppl. VII, σ. 319, πίν. 43 (26). Πρβλ. και το σχετικού τύπου πορτραίτο σε σφραγιδόλιθο, AG, πίν. 32 (32), χωρίς διάδημα, και το πορτραίτο του χάλκινου δαχτυλιδιού στην Οξφόρδη, Boardman - Vollenweider, ό.π., αριθ. 287, πίν. XIV II, GGFR, πίν. 815. Βλ. σχετικά και ΕΤΠ Ι, σ. 300.

50. Άλλη είναι η παράσταση του Ηρακλίσκου ή του μεταμφιεσμένου σε Ηρακλή ερωτιδέα. Σχετικά βλ. R. Stuveras, Le putto dans l'art romain, 1969, σ. 144 κ.ε. Στη ρωμαϊκή τέχνη ο τύπος του ερωτιδέα που μεταφέρει ρόπαλο και λεοντή υπάρχει και χωρίς φτερά, βλ. F. Cumont, Syria 10 (1929), πίν. 41 (1).

51. Stuveras, ό.π., σ. 13 κ.ε.

52. AGD I_2, αριθ. 1244-1247, AG, πίν. 27 (7, 8), Boardman - Vollenweider, ό.π., αριθ. 383, πίν. 64.

με το ρόπαλο και τη λεοντή [53]. Το θέμα παριστάνεται με διάφορους τύπους. Συχνότατη είναι σε σφραγίδες η μεταφορά του ροπάλου στον ώμο [54]. Οι κινήσεις των χεριών επίσης ποικίλλουν και συχνά συνδυάζεται η μεταφορά και άλλων αντικειμένων.

Ο τύπος της παράστασης του δαχτυλιδιού, που συνεχίζεται σε ρωμαϊκές παραστάσεις ερωτιδέων που μεταφέρουν σύμβολα θεών και άλλα αντικείμενα ή συγκρατούν γιρλάντες, είναι ασφαλώς ελληνιστικός [55]. Η ίδια στροφή του σώματος και η κίνηση των χεριών απαντά σε θραύσματα ανάγλυφων αγγείων από το Πέργαμο με ερωτιδείς που κρατούν γιρλάντες [56] και σε πήλινες μήτρες όπου οι ερωτιδείς φέρουν τη λεοντή και τον κεραυνό του Διός ή το ρόπαλο [57]. Στον κάνθαρο του Τάραντα όμοια ο ερωτιδέας κρατεί στον ώμο αμφορέα [58]. Με τα παραπάνω έργα που πρέπει να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 2ου αι. είναι σύγχρονος ο ερωτιδέας του δαχτυλιδιού [59].

Για την ακριβέστερη αυτή χρονολογική κατάταξη βοηθεί η σύγκριση με ομοιότυπες ελληνιστικές μορφές. Το σχήμα της κίνησης είναι χαρακτηριστικό από τον 3ο αι. Στο ειδώλιο ερωτιδέα από την Τανάγρα με κιθάρα στον ώμο [60] και στους ερωτιδείς της Συλλογής Sabouroff από τα Μέγαρα και του Cabinet de Médailles, που κρατούν όμοια το ρόπαλο στον δεξιό ώμο [61], το πάνω σώμα στρέφει ήδη αντίθετα προς τη φορά των κάτω άκρων που εικονίζονται σε όψη τριων τετάρτων [62]. Μεγαλύτερη ένταση στη στροφή του σώματος με ισχυρότερο χιασμό αντίρροπης κίνησης και περισσότερους διασταυρούμενους άξονες, εμφανίζεται προς τα μέσα του 2ου αι., όπως στο ειδώλιο παιδιού με αγγείο από τη Μύρινα στη Βοστώνη, που χρονολογείται με εξωτερικό στοιχείο ακριβέστερα στο α΄ μισό του 2ου αι. [63], ή στη Νίκη του εκμαγείου της Μέμφιδος που με τεχνοτροπικά κριτήρια τοποθετήθηκε προς τα μέσα του ίδιου αιώνα [64]. Η χαλάρωση της έντασης και ο περισσότερο ενιαίος ρυθμός κίνησης το β΄ μισό του 2ου αι. γίνεται φανερός στον ερωτιδέα του δαχτυλιδιού [65]. Νεότερος, ίδιου τύπου και τεχνικής, βρίσκεται σε χρυσό εξάρτημα του Μουσείου Μπενάκη [66].

53. Beschreibung, αριθ. 1326, 1327, πίν. 15. AG III, σ. 280. Daremberg - Saglio I_2, σ. 1606.

54. Με όμοιο τρόπο κρατεί θύρσο ο ερωτιδέας στον σφραγιδόλιθο BMCG, αριθ. 1480, πίν. XX. Ερωτιδέας με ρόπαλο AG, πίν. 62 (2), BMCG, αριθ. 2862, πίν. XXX, Fossing, αριθ. 30, πίν. I, 1890, πίν. XXII, AGD IV, Hannover, αριθ. 78.

55. F. Matz, Ein römisches Meisterwerk, JdI, Ergänzungsheft 19 (1958), σ. 51 κ.ε. Βλ. και F. Winter, Die Typen der figürlichen Terracotten, 1903, III_2, σ. 291 (9, 10). Για τη μετάβαση από τη μορφή του κλασικού έρωτα στον ελληνιστικό ερωτιδέα και για ορισμένους εικονογραφικούς τύπους ερωτιδέων βλ. πιο πρόσφατα R. Horn, Samos XII (1972), σ. 206-7.

56. J. Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, 1968, πίν. 37 (E 95, E 97), 38 (E 98).

57. AvP I_2, σ. 257, αριθ. 6, πίν. 32, 17a.

58. P. Wuillieumier, Le trésor de Tarente, 1930, πίν. 5, 6.

59. Schäfer, ό.π., σ. 84, υποσημ. 126. Reinsberg, σ. 205.

60. G. Kleiner, Tanagrafiguren, JdI, Erganzungsheft 15 (1942), πίν. 39A.

61. A. Furtwängler, Die Sammlung Sabouroff 1883-87, πίν. 141. Winter, ό.π., III_2, σ. 291 (9).

62. Πρβλ. και τη Νίκη του προμετωπιδίου στη Βασιλεία, Reinsberg, σ. 168, εικ. 92, που χρονολογείται περί το 260 π.Χ.

63. D. Burr, Terracottas from Myrina in the Museum of Fine Arts, Boston, 1934, αριθ. 22, πίν. 10. Φέρει πίσω σφραγίδα νομίσματος Σμύρνης, που μπορεί να παραβληθεί με τον τύπο: J. J. Milne, Autonomus Coinage of Smyrna, Num. Chronicle 7 (1927), 7, πίν. I, αριθ. 93, period VIII, Type B/a (190-180 π.Χ.).

64. Reinsberg, σ. 177 κ.ε., εικ. 99.

65. Πρβλ. και τον Έρωτα από το ναυάγιο της Mahdia, Fuchs, αριθ. 14.

66. Segall, Benaki, αριθ. 40, πίν. 16a: 1ος αι. π.Χ. Πρβλ. και το εξάρτημα Zahn, Bachstitz II, αριθ. 27, πίν. 6. Τον 1ο αι. π.Χ. χρονολογούνται χαρακτηριστικοί τύποι ειδωλίων ερωτιδέων στο Παρίσι και την Πόλη (Mollard-Besques II, σ. 47, πίν. 56, αριθ. 94, 95, 96).

9. Δαχτυλίδι πολύσπειρο (Π ί ν. 113 α)

Επίπεδο έλασμα με τετραπλή περιέλιξη. Τα άκρα, αμελώς ψαλιδισμένα, έχουν έκτυπη απροσδιόριστη μορφή, πιθανώς κεφαλιού φιδιού. Κοσμείται με zig-zag γραμμή έκκρουστων στιγμών.

Αριθ. ευρ. 2135. Πλ. ελάσματος 0,003 μ.

Πρβλ. τα όμοια δαχτυλίδια του ΤΙ [67].

10. Κρίκος ελασμάτινος (Π ί ν. 113 β)

Από κυρτό έλασμα ευρύτερο στη μέση, ώστε να σχηματίζεται υποτυπώδης σφενδόνη.

Αριθ. ευρ. 2134. Διάμ. 0,019, πλ. ελάσματος 0,007-0,01 μ.

11. Κρίκος ελασμάτινος (Π ί ν. 113 γ)

Από ισοπλατές επίπεδο έλασμα λεπτότερο του προηγουμένου.

Αριθ. ευρ. 2136. Διάμ. 0,02 μ. περίπου.

Όμοιοι κρίκοι απαντούν και άλλοτε μεταξύ νεκρικών κοσμημάτων. Εκτός άλλων πρβλ. τους κρίκους από πρώιμους ελληνιστικούς τάφους στη Λιπάρα [68].

12. Πόρπη (Π ί ν. 113 δ-ε)

Ωοειδής ελασμάτινος δίσκος. Στα άκρα της κάτω επιφάνειας είναι στερεωμένα, με σύρματα περασμένα σε οπές, δύο τετράγωνα ελάσματα, από τα οποία το ένα διακλαδίζεται σε δύο στενές λωρίδες που αναδιπλώνονται και συγκρατούνται χιαστί στα γυριστά άκρα του άλλου ελάσματος. Πρόκειται για μίμηση περονών της πόρπης. Έκκρουστες στιγμές στην περιφέρεια του δίσκου και παραμέσα έκτυπη γραμμή περιβάλλει την ανάγλυφη παράσταση, πιθανότατα φτερωτού κεραυνού. Το τύπωμα είναι ατελές.

Αριθ. ευρ. 2138. Διαστ. 0,022×0,019 μ.

Το *πτεροφόρον Διὸς βέλος* [69] απαντά παλιότερα στα νομίσματα της Ήλιδος και αργότερα και άλλων τόπων [70]. Στην κοσμηματοτεχνία της ελληνιστικής εποχής δημιουργούνται σχηματοποιημένοι τύποι κεραυνών που φθάνουν και σε αφηρημένες διακοσμητικές αποδόσεις [71] με χρήση της συρματοτεχνικής και χρωματιστών λίθων. Έτσι το θέμα είναι συχνό σε ωοειδή ή στρογγυλά ελάσματα που αποτελούν μέλη περιδεραίων ή πόρπες [72], σε σφραγιδόλιθους, δαχτυλίδια και άλλα κοσμήματα [73].

67. ΕΤΠ Ι, σ. 315, Πίν. 108 α-δ.

68. Meligunis-Lipára σ. 359, εικ. 43.

69. Αριστοφάνης, Όρνιθες, 1714. Daremberg - Saglio II_2, σ. 1357 κ.ε. Για τη δημιουργία του φτερωτού κεραυνού βλ. P. Jacobstahl, Der Blitz in der orientalischen und griechischen Kunst, 1906, σ. 51-52.

70. Franke - Hirmer, πίν. 156-158. L. Anson, Numismata Greca IV, πίν. XIII-XIV. Jacobstahl, ό.π., σ. 24 κ.ε.

71. Jacobstahl, ό.π., σ. 39 κ.ε.

72. Ενώ ο Hoffmann περιγράφει τους δύο ωοειδείς δίσκους ως ζεύγος πορπών, Greek Gold, αριθ. 74, ο Greifenhagen, II, πίν. 8 (3-6), τους θεωρεί μέλη περιδεραίου. Άλλο, Pollak, αριθ. 537, πίν. 20. Από τις Άκρες (Λιθοβούνι) της Αιτωλίας προέρχονται επίσης ωοειδή δισκία με διάλιθους σχηματοποιημένους κεραυνούς, βλ. Ph. Zaphiropoulou, Magna Grecia XIV, αριθ. 5-6, 1979, σ. 9.

73. BMCJ, αριθ. 3015, πίν. 70. Siviero, αριθ. 58, πίν. 71a. FdD V, 1, σ. 107, εικ. 369. AM 26 (1901), σ. 363, πίν. XV.

Η ανεπάρκεια του τυπώματος δεν επιτρέπει τη διάκριση ομοιότητας με άλλους τύπους. Ένα παράδειγμα προφανώς συγγενικό είναι ο φτερωτός κεραυνός του ωοειδούς πλακιδίου του Παλαιοκάστρου της Θεσσαλίας που είναι κλασικός-φυσιοκρατικός τύπος [74].

13. Περόνη (Πίν. 113 στ)

Κατασκευασμένη από σωληνωτό έλασμα, στενότερο στο ένα άκρο ώστε να δημιουργείται η αιχμή. Η κορυφή είναι ψαλιδισμένη και σχηματίζει θύσανο.

Αριθ. ευρ. 2137. Μήκ. 0,062 μ.

Για τον τρόπο κατασκευής πρβλ. την περόνη με περιστέρι «από τη Β. Ελλάδα» σε ιδιωτική συλλογή στη Γερμανία [75].

Ασημένια

14. Λυχνάρι (Σχέδ. 4· Πίν. 114 α-β)

Λείπουν και έχουν συμπληρωθεί τμήματα του χείλους, της βάσης και του κάτω μέρους της κοιλιάς. Η μύξα είναι από χωριστό συγκολλημένο έλασμα, κάμπτεται προς τα πάνω και στο άκρο διευρύνεται κυκλικά. Η κοιλιά είναι έντονα καμπύλη, το έλασμα συνεχίζεται κάτω καθέτως για να σχηματισθεί η βάση. Το στόμιο περιβάλλει χαμηλός κάθετος λαιμός, η πάνω επιφάνεια του οποίου συγκλίνει προς την οπή. Η λαβή είναι ταινιωτή, δακτυλιόσχημη και το φυλλόμορφο τμήμα της που είναι συγκολλημένο στην κοιλιά έχει έξαρμα που μιμείται καρφί.

Αριθ. ευρ. 2142. Ύψ. χωρίς τη λαβή 0,055, μαζί 0,07 μ. Διάμ. κοιλιάς 0,07 μ.

Το λυχνάρι συνδυάζει επιμέρους στοιχεία περισσότερων τύπων πήλινων λυχναριών, πλησιάζει όμως τα κύρια χαρακτηριστικά της κατηγορίας με «περιλαίμιο» (collar), το οποίο περιβάλλει σε μικρή απόσταση το στόμιο [76], ή «της Εφέσου», που έχει επίσης γύρω από την οπή παρόμοιο λαιμό [77]. Άλλωστε, τα ελληνιστικά λυχνάρια γενικώς έχουν συχνότατα γύρω από την οπή, αν όχι το «περιλαίμιο», τουλάχιστον μία χαμηλότερη ράχη που ξεχωρίζει με περιφερικό αυλάκι.

Ιδιαίτερο υστεροελληνιστικό χαρακτηριστικό είναι η σφαιρική κοιλιά που απαντά παράλληλα με τη γωνιώδη [78]. Στον Κεραμεικό παρατηρήθηκε ότι η καμπύλη μετάβαση από την κοιλιά στον λαιμό και τη βάση είναι χαρακτηριστικό του 2ου αι., ενώ τον επόμενο γίνεται γωνιώδης [79]. Αν και μεταλλικό το λυχνάρι του τάφου διατηρεί, τουλάχιστον κάτω, καμπύλη μετάβαση (πάνω υπάρχουν πολλά συμπληρωμένα κενά).

74. Hoffmann - Claer, αριθ. 24.

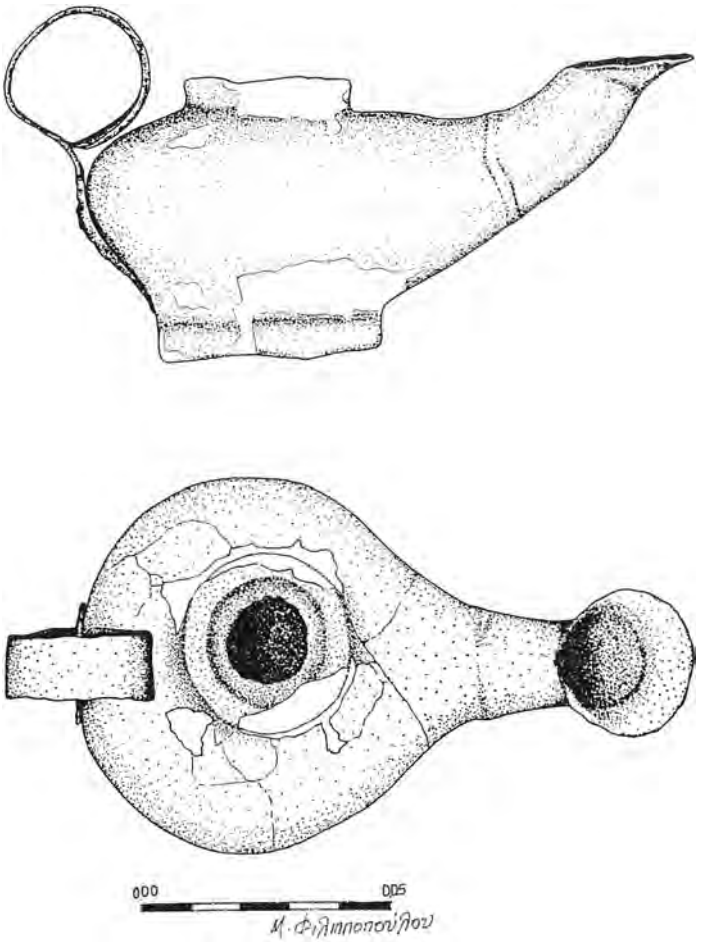
75. Greek Gold, αριθ. 71.

76. I. Scheibler, Kerameikos XI, αριθ. 321, 325, πίν. 56 (β΄ μισό 2ου αι.).

77. Πρβλ. Délos 26, σ. 51 κ.ε. Ephesos IV, 2, σ. 176, πίν. XI, 7-11. Μ. Ανδρόνικος, ΑΕ 1955, σ. 29, 32, εικ. 8, 9, 10. Corinth IV, II τύπος XIX, σ. 66. Agora IV, σ. 166, τύπος 49Α. Τάφοι Βεροίας, Π 1386, 1387, Πίν. 22, 32, Π 1459, Πίν. 49, 50.

78. Scheibler, ό.π., αριθ. 320, 322, 325-329. Τάφοι Βεροίας, Π 1384, 1385, 1393, σ. 134, Σχέδ. 32. Corinth IV, II, λυχνάρια των τύπων IX, σ. 47, 143, X, σ. 144, πίν. IV, σ. 32, εικ. 14, αριθ. 38, 39. Isthmia III, αριθ. 138, πίν. 3 (πρώιμος 3ος αι.). Βλ. επίσης G. Heres, Die punischen und griechischen Tonlampen der Staatlichen Museen zu Berlin, 1969, αριθ. 73, πίν. 7 (27) με λαιμό νεύοντα προς τα έξω. Schäfer, ό.π., σ. 124, πίν. 52, 53 (Ι, 1): τέλη 4ου, αρχές 3ου αι.

79. Scheibler, ό.π., σ. 117.

Σχέδ. 4. Ασημένιο λυχνάρι (αριθ. κατ. 14).

Τη χρονολόγηση στο β΄ μισό του 2ου αι. υποδεικνύει ακόμη η μακριά μύξα [80], καθώς και η ταινιωτή δακτυλιόσχημη λαβή [81]. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι τα χαρακτηριστικά του ασημένιου λυχναριού, η μακριά καμπτόμενη μύξα, ο κάθετος λαιμός, η όμοια βάση και η ταινιωτή λαβή απαντούν τυπικά σε μεταλλικά (χάλκινα) λυχνάρια και την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή [82].

80. Αυτή με τον καιρό κερδίζει μήκος. Παρόμοια στρογγυλεμένη απόληξη της μύξας βλ. στο χάλκινο ελληνιστικό λυχνάρι στο Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, R. Rosenthal - R. Sivan, Ancient Lamps in the Schloessinger Collection, 1978, σ. 156, αριθ. 646.

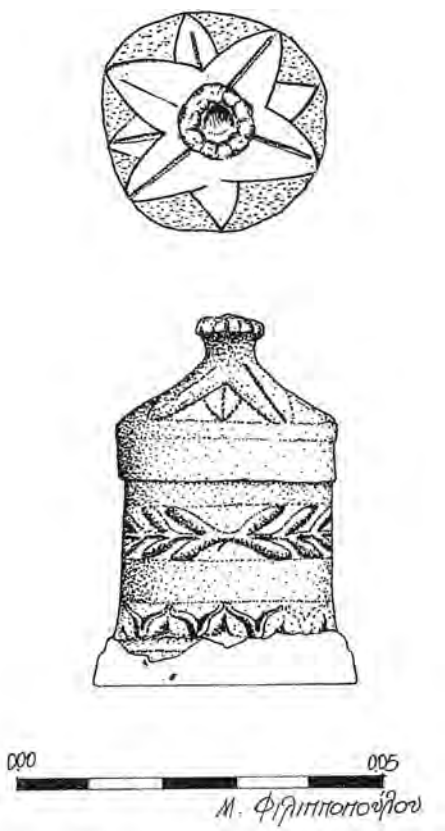
81. Scheibler, ό.π., σ. 118-119. Στην Αττική, όπου δεν υπάρχουν πια λυχνάρια χωρίς λαβή, αλλά και αλλού, είναι συνηθισμένος τύπος την ύστερη ελληνιστική εποχή.

82. Πρβλ. τα λυχνάρια της Πριήνης, Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen, σ. 383 κ.ε., της Δακίας, Bronzes hellénistiques et romains, Tradition et renouveau, 1979, ό.π., πίν. 110, 116, της Αιγύπτου, C. Edgar, Catalogue du Musée de Caire, Greek Bronzes, πίν. XI, XII, της Vindonissa, S. Loeschcke, Lampen aus Vindonissa, 1919, πίν. XXI, σύγχρονα με της Πομπηίας, ένα λυχνάρι στο Mainz, H. Menzel, Antike Lampen im römisch-germanischen Zentralmuseum zu Mainz, 1969, αριθ. 690, εικ. 91, 3.

Ασημένια λυχνάρια είναι σπάνια. Συγκαταλέγονται μεταξύ των κτερισμάτων του «παιδικού τάφου» του 1ου αι. μ.Χ. στο Βερολίνο [83]. Ένα χρυσό στη Νεάπολη προέρχεται από την Πομπηία [84].

15. Δύο κωδωνόσχημες πυξίδες (Σχέδ. 5-7· Πίν. 114 γ)

Λείπει και έχει συμπληρωθεί τμήμα στη βάση της α και στο σώμα της β. Η επιφάνεια είναι φθαρμένη και μόνο μικρό μέρος της χαρακτής διακόσμησης σώζεται. Πάνω από τη χαμηλή, ελαφρά προεξέχουσα βάση σχηματίζεται λέσβιο κυμάτιο με καρδιόσχημο κόσμημα.

Σχέδ. 5. Ασημένια πυξίδα 2144 (αριθ. κατ. 15).

Το σώμα περιβάλλει στη μέση περίπου στεφάνι. Τα φύλλα του είναι λογχωτά και το χάραγμα τόσο βαθύ, ώστε να προβάλλουν ανάγλυφα. Στη 2144 ξεκινούν ανά δύο αντιθετικά για να συναντηθούν αντικριστά στο εκ διαμέτρου αντίθετο σημείο, ενώ στη 2145 ακολουθούν ομόρροπη φορά. Τα δεμένα άκρα της ταινίας στη δεύτερη κρέμονται λοξά. Το κωνικό κάλυμμα, που έχει πια συσσωματωθεί και δεν αποχωρίζεται, έχει κομβιόσχημη κορύφωση και κοσμεί-

83. Strong, σ. 159. Römisches im Antikenmuseum, Berlin, 1978, σ. 187.
84. Siviero, αριθ. 341, πίν. 206-209. Breglia, αριθ. 1025, πίν. 44.

ται με επάλληλα λογχωτά φύλλα. Ελάχιστα ίχνη χαρακτής διακόσμησης διακρίνονται και στο κάθετο περιχείλωμα του καλύμματος. Το περιχείλωμα περιβάλλει στο πάνω μέρος αβαθής αυλάκωση.

α) Αριθ. ευρ. 2144. Ύψ. 0,048 μ. (Σχέδ. 5-6). β) 2145. Ύψ. 0,049 μ. (Σχέδ. 7) (η διαφορά οφείλεται στο ύψος της κορύφωσης του καλύμματος). Διάμ. βάσης και των δύο 0,035 μ.

Οι πυξίδες ανήκουν σε τύπο που δημιουργείται τον 3ο αι., αλλά διαρκεί όλη την ελληνιστική εποχή. Στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια προσγράφονται πολλά παραδείγματα κωδωνόσχημων πυξίδων και το μνημειακότερο είναι του Παλαιοκάστρου, που κοσμείται με σφυρήλατη παράσταση μαινάδων [85]. Ως προς τη διακόσμηση οι δύο πυξίδες της Πάτρας πρέπει να ενταχθούν στην ομάδα τριων γνωστών, σχεδόν ομοιόσχημων πυξίδων:

1) Της Bolsena στο Metropolitan Museum, Oliver, αριθ. 22, όπου και σχετική βιβλιογραφία (β΄ μισό 3ου αι.).

2) Της Ν. Ρωσίας (ABC, πίν. XXXVII, 3).

3) Της Ερέτριας (Παπαβασιλείου, πίν. ΙΕ΄ (3) [86].

Οι πυξίδες της Πάτρας έχουν ευκρινέστερα κωδωνόσχημο σώμα. Κύριο χαρακτηριστικό όλων είναι το λέσβιο κυμάτιο στη βάση. Στεφάνι με φύλλα στη μέση έχει της Ερέτριας, ενώ οι άλλες δύο, που είναι και παλιότερες, έχουν ελικοειδή βλαστό κισσού. Στο κάλυμμα της πυξίδας της Bolsena βρίσκομε τα συγγενέστερα με τα δικά μας φύλλα. Η κορύφωση στα καλύμματα των πυξίδων της Πάτρας είναι απλούστερη, ενώ στις άλλες έχει περίτεχνο σχήμα, απιόσχημο ή ατρακτοειδές, συνεχίζοντας την παράδοση καλυμμάτων πυξίδων του 5ου αι. [87].

Είναι ενδιαφέρον ότι η πυξίδα της Bolsena ήταν προορισμένη για νεκρική χρήση, όπως δείχνει η επιγραφή, με έκκρουστες στιγμές στο πάνω μέρος του σώματος, η οποία μεταφράζεται «για τον τάφο».

16. Πρόχους (Πίν. 114 δ-ε)

Το απιόσχημο σώμα στενεύει πάνω για να σχηματίσει με απότομη μετάβαση ευρύ σωληνωτό λαιμό. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη. Λαβή ταινιωτή, διχαλωτή στο χείλος, φέρεται κάθετα στο κάτω μέρος της κοιλιάς και καταλήγει σε λογχόσχημο φύλλο.

Αριθ. ευρ. 3075. Ύψ. 0,05, διάμ. χείλους 0,018, διάμ. βάσης 0,032 μ.

Το σχήμα του σώματος θυμίζει την κατηγορία των αγγείων «Talcott» και μοιάζει παραλλαγή αυτού του τύπου [88]. Η ύπαρξη μεταλλικών αγγείων «Talcott» ήδη από τον 4ο αι. [89]

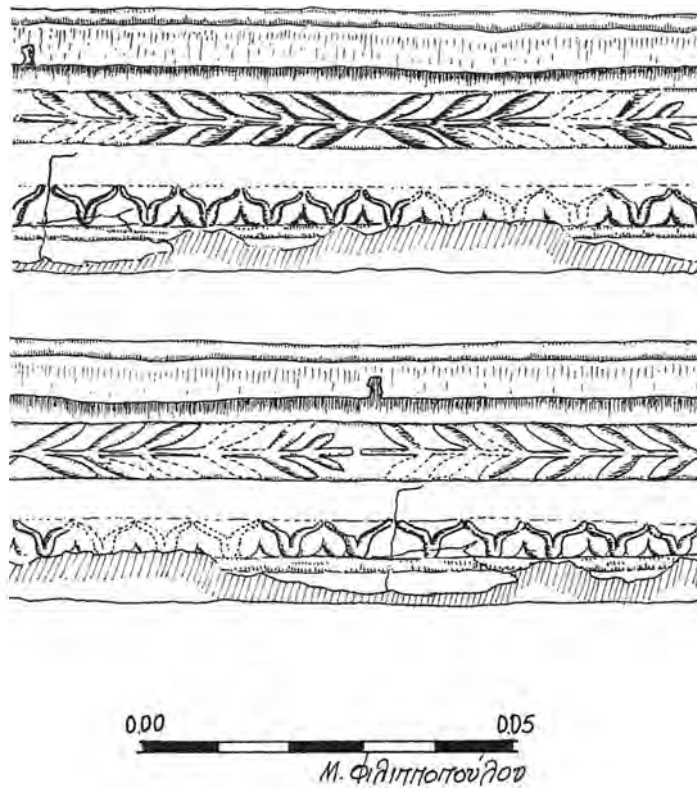
85. Strong, σ. 118, πίν. 32 Β. AM 37 (1912), πίν. IV.

86. Από την Ερέτρια και τον τάφο της Κλεονίκης Φιλίσκου προέρχεται και μια μικρότερη παρόμοια ασημένια πυξίδα στο Εθνικό Μουσείο, αριθ. 792. Χωρίς κυμάτιο στη βάση, έχει ίδια διακόσμηση στη μέση του σώματος και στο κάλυμμα χαρακτό σπειρομαίανδρο και επιχρύσωση (Παπαβασιλείου, σ. 56). Θυμίζομε εδώ την ιδιαίτερα σημαντική για το σχήμα και τη λειτουργία της σε τάφο στη Δημητριάδα, ασημένια, σχεδόν κυλινδρική «κάλπι» με οριζόντιο κάλυμμα, σε βαθμιδωτή βάση (ύψ. 0,305 μ.). Στον ίδιο τάφο υπήρχαν: όμοιου σχήματος μικρή (ύψ. 0,066 μ.) ασημένια πυξίδα, χρυσά και ελεφάντινα κοσμήματα και ασημένιο πτυκτό κάτοπτρο (3ος αι. π.Χ), Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, Πολέμων Γ (1947), 83, εικ. 13, 14, Πολέμων Α (1929), 197. Βλ. παρόμοιες και σύγχρονες, αλλά απλούστερες και μολύβδινες, Τάφοι Βεροίας, Μ 1922, σ. 39, Πίν. 14 με σχετική βιβλιογραφία. Ξύλινες κυλινδρικές πυξίδες στο Ερμιτάζ, Μ. Vaulina και A. Wasowicz, Bois grecs et romains de l'Ermitage, πίν. CXXVIII.

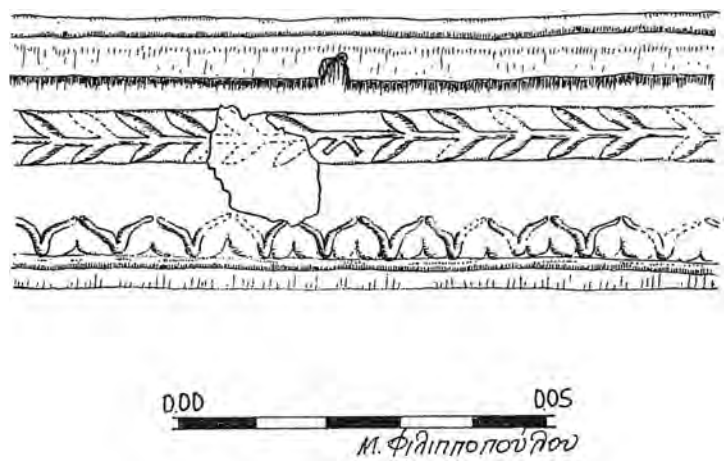
87. Ph. Zaphiropoulou, Études Déliennes, 1973, σ. 601 κ.ε.

88. B. A. Sparkes, AntK 20 (1977), σ. 12 κ.ε.

89. Ό.π., σ. 21-22.

Σχέδ. 6. Ανάπτυγμα διακόσμησης της πυξίδας 2144 (αριθ. κατ. 15).

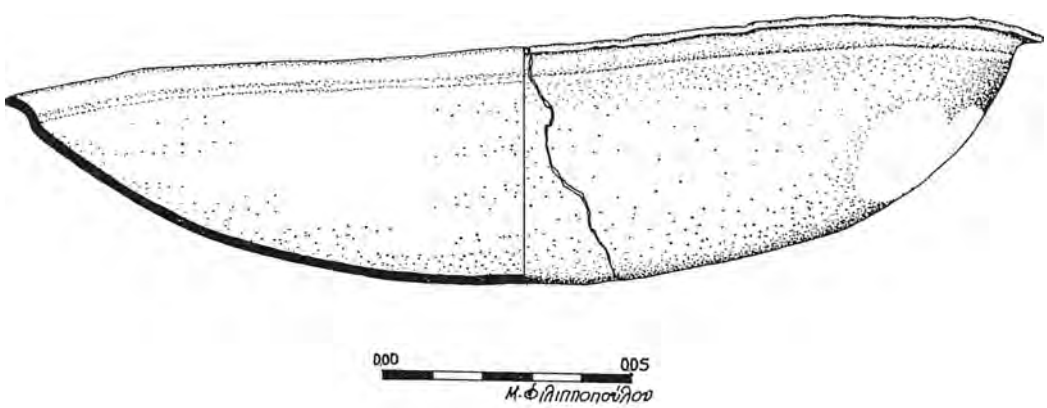

Σχέδ. 7. Ανάπτυγμα διακόσμησης της πυξίδας 2145 (αριθ. κατ. 15).

δείχνει ότι είναι δυνατό να πρόκειται για συνεχή παράδοση. Άλλωστε ορισμένα παραδείγματα θεωρούνται ρωμαϊκά. Το γενικό σχήμα αρμόζει στη μορφολογία της ελληνιστικής κεραμεικής και αναλογίες δεν είναι σπάνιες, π.χ. σε λαγήνους, πρόχους και αρυβάλλους [90]. Ιδιαίτερα ο τύπος της λαβής που, καθώς φθάνει χαμηλά στην κοιλιά και διακλαδίζεται στο χείλος, είναι αντίστοιχος λαβών παρόμοιων αγγείων [91]. Το κάθετο σωληνωτό μέρος του λαιμού θυμίζει τον δίσκο του στομίου μεταλλικών αρυβάλλων, που χρονολογούνται και στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή [92]. Η σχέση της πρόχου με ιταλικό εργαστήριο ενισχύεται από τις παραπάνω συγκρίσεις με παράλληλα ιταλικά σκεύη.

17. Φιάλη (Σχέδ. 8· Πίν. 115α)

Ευρεία και αβαθής. Συγκολλήθηκε από περισσότερα θραύσματα και συμπληρώθηκε σε μεγάλο της τμήμα. Κάτω από το στενό, σχεδόν οριζόντιο χείλος σχηματίζεται εξωτερικώς αβαθές περιφερικό αυλάκι.

Σχέδ. 8. Ασημένια φιάλη (αριθ. κατ. 17).

Αριθ. ευρ. 2147. Διάμ. 0,205, ύψ. 0,05 μ. περίπου. Η κακή διατήρηση δεν επιτρέπει ακριβή μέτρηση.

Μεταλλικές φιάλες του τύπου αυτού υπάρχουν από τα αρχαϊκά χρόνια [93]. Η ακριβέστερη χρονολόγησή τους χωρίς ανασκαφικά συνευρήματα δεν είναι ασφαλής. Ωστόσο, οι

90. Βλ. μία κατηγορία χάλκινων αρυβάλλων F. Brommer, Opus Nobile, Fest. U. Jantzen, 1969, σ. 19, τύπος II, πίν. 4. Επίσης Médéon de Phocide V, σ. 104a, B15, εικ. 182. Πρβλ. τύπους κεραμεικής της Καμπανίας για την ομοιότητα στο σχήμα του σώματος και του κάθετου λαιμού: J. P. Morel, Céramique Campanienne, Les formes, 1981, σ. 363-364, πίν. 170, τύπος 5441 1a (μέσα 3ου αι.), την πρόχου από την Κύπρο, The Swedish Cyprus Expedition IV, 3, εικ. 27 (19). Επίσης Meligunis-Lipára, σ. 177, 257, πίν. 218, αριθ. 27, από τάφο που τοποθετείται στο β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ.

91. Πρβλ. τη χάλκινη πρόχου από τον T 35 του Montefortino, Mon Ant 9 (1899), σ. 698, πίν. XI (10), με ομοιότητα και στην κοιλιά, τη βάση και τη φυλλόμορφη, διπλή εδώ, απόληξη της λαβής στην κοιλιά. Το χάλκινο ληκύθιο στο Αμβούργο, W. Hornbostel, Aus Gräbern und Heiligtümern, 1980, αριθ. 99, την πρόχου από τη Συλλογή A. Ruesch, Sammlung A. Ruesch, Zürich 1936, αριθ. 173, πίν. 37. Τις ληκύθους Morel, ό.π., πίν. 173, τύπος 5471, 5472-3 (αρχές και α΄ μισό 3ου αι.).

92. Brommer, ό.π., σ. 20, τύπος III, πίν. 4 (5). Το κάθετο ψηλό χείλος απαντά και πολύ αργότερα σε ύστερες ρωμαϊκές όλπες, π.χ. C. Maccabroni στο Reperti Romani da scavi nelle attuali Terre del Canton Ticino, 1981, σ. 79, 94, πίν. IX, αριθ. 20.

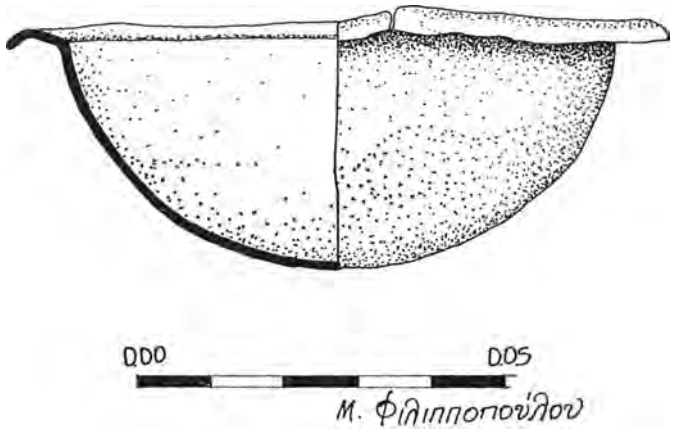
93. Πρβλ. Richter, Bronzes, αριθ. 607.

φιάλες από το Τριχώνιο [94], άλλες στο Μουσείο του Lecce [95] και οι διακοσμημένες από την Περσία, που αποδόθηκαν σε ελληνιστικό κέντρο του 2ου αι. [96], είναι μεν βαθύτερες, αλλά προφανώς τυπολογικά συγγενείς· οι τελευταίες ιδιαίτερα στη διαμόρφωση του χείλους, που άλλωστε παρόμοιο απαντά συχνά σε μεταλλικά σκεύη.

18. Κύπελλο σφαιρικό (Σχέδ. 9· Πίν. 115 β)

Αποτελείται από πολλά θραύσματα και συμπληρώσεις. Τα χείλη είναι οριζόντια και τα άκρα στραμμένα προς τα κάτω.

Αριθ. ευρ. 2156. Διάμ. χείλους 0,091, ύψ. 0,03 μ. περίπου.

Σχέδ. 9. Ασημένιο σφαιρικό κύπελλο (αριθ. κατ. 18).

Τα σφαιρικά ή μαστοειδή κύπελλα είναι συχνά την ύστερη ελληνιστική εποχή [97]. Η διαμόρφωση του χείλους ποικίλλει. Παρόμοια χείλη απαντούν σε πήλινα κύπελλα στην Ιταλία. Διακοσμημένα με ραβδώσεις, αστράγαλο και κυμάτιο ωών είναι όμοια χείλη χάλκινου λέβητα από την Πομπηία [98].

19. Πόδι σκεύους (Σχέδ. 10· Πίν. 115 γ)

Το πάνω μέρος είναι αμφίκοιλο. Η βάση αναπτύσσεται προς τα έξω με κυρτό κυμάτιο.

Αριθ. ευρ. 2143. Διάμ. πάνω 0,022, κάτω 0,045 μ. περίπου, ύψ. 0,02 μ.

Βρέθηκε μαζί με το επόμενο κουτάλι μέσα στη φιάλη 17, αλλά δεν αποκλείεται να ανή-

94. AE 1906, σ. 82, εικ. 6, 6α.

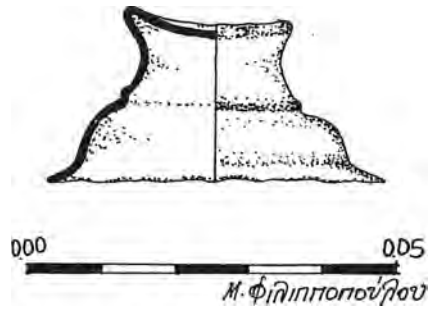
95. G. delli Ponti, Bronzi del Muzeo Provinciale di Lecce, 1973, αριθ. 42, 43, 44. Πρβλ. και A. Emiliozi, La collezione Rossi Danielli, 1974, αριθ. 586, πίν. 187.

96. Oliver, αριθ. 44, 45, 46, όπου και βιβλιογραφία.

97. Strong, σ. 108. AE 1906, σ. 80, εικ. 5, σ. 84, εικ. 13Ε. L. Byvanck-Quarles van Ufford, Babesch 45 (1970), σ. 129 κ.ε., 48 (1973), σ. 11 κ.ε. B. Filow, Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien, 1934, σ. 181-182.

98. M. Borda, Ceramiche e terracotte greche, magnagreche e italiche del Museo Civico di Treviso, 1976, αριθ. 80. H. Willers, Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien, 1907, σ. 72, εικ. 41 (9).

κει στο προηγούμενο σφαιρικό κύπελλο, του οποίου τα θραύσματα περισυλλέχθηκαν μέσα από τη λάσπη του τάφου. Οι αναλογίες δυσκολεύουν την απόδοση στη φιάλη. Τέτοιο πόδι μπορεί να έχει και σφαιρικό και άλλου τύπου κύπελλο [99] ή και λυχνάρι [100]. Πόδι σκεύους είναι και το απεικονιζόμενο ως κάλυμμα μυροδοχείου από τον τάφο με τα ασημένια σκεύη της Γόριτσας [101].

Σχέδ. 10. Ασημένιο πόδι σκεύους (αριθ. κατ. 19).

20. Κουτάλι (Σχέδ. 11· Πίν. 115 δ)

Ελλειψοειδές, στα πλάγια σπασμένο. Το στέλεχος της λαβής, τομής πολυγωνικής, έχει και στα δύο άκρα διαμόρφωση αστραγαλοειδή και απολήγει με σιγμοειδή ελιγμό σε χηνίσκο.

Αριθ. ευρ. 2146. Μήκ. 0,113 μ. Βρέθηκε, όπως και το προηγούμενο πόδι σκεύους, μέσα στη φιάλη 17.

Σπάνια είναι τα κουτάλια που σώθηκαν από την ελληνιστική εποχή [102]. Τα ελλειψοειδή (ligulae) θεωρούνται παλιότερα από τα στρογγυλά (coclearia) που αποτελούν κοινό τύπο από τον 1ο αι. μ.Χ. [103]. Και τους δύο τύπους συγκεντρώνει το εύρημα του Tivoli του 1ου αι. π.Χ. που μοιράζεται μεταξύ Νέας Υόρκης και Σικάγου [104]. Δύο ωοειδή προέρχονται από τον «τάφο της βασίλισσας με τη χρυσή μάσκα» στην περιοχή του Glinitsché της Ν. Ρωσίας [105]. Το αριθ.

99. Πρβλ. Strong, πίν. 31Β από τον τύμβο Artjukhov, β΄ μισό του 2ου αι., E. Pernice, AA 14 (1899), σ. 130, εικ. 15, από θησαυρό της Ερμόπολης Αιγύπτου και τα κύπελλα του Boscoreale, Mon Piot 5 (1899), πίν. 9-14. Όμοια πόδια απαντούν σε γυάλινα κύπελλα, σκύφους αλλά και αμφορείς από τα μέσα και το β΄ μισό του 3ου αι. (D. B. Harden, A Hellenistic Footed Glass Bowl of Alexandrian Workmanship, Museum News, The Toledo Museum of Art, 22 2 (1980), σ. 17 κ.ε.). Ίσως και τα αναφερόμενα χάλκινα από τη Βέροια, κωνική βάση και μικρή φιάλη, μπορούν να σχετισθούν με το είδος αυτό (Τάφοι Βεροίας, σ. 70, Μ 950, 957 (οικόπ. Θώμογλου, τάφος Α, νότια κλίνη, χρονολόγηση με νόμισμα Πέλλας 187-168 π.Χ., σ. 82).

100. Από το ναυάγιο της Mahdia, Fuchs, αριθ. 42, 43.

101. BCH 55 (1931) σ. 490, εικ. 17. Έχει διακόσμηση με καρδιόσχημο κυμάτιο. Τα ασημένια αυτά αγγεία δεν ήταν μόνο για νεκρική χρήση. Πρέπει να χρονολογηθούν στον 4ο αι. π.Χ. Το εύρημα μελετά ο Π. Καλλιγάς· τον ευχαριστώ για την καλοσύνη που είχε να μου το δείξει. Δεν πρέπει να αποκλεισθεί η χρησιμοποίηση αντικειμένων αυτού του σχήματος για άλλο σκοπό.

102. Strong, σ. 117.

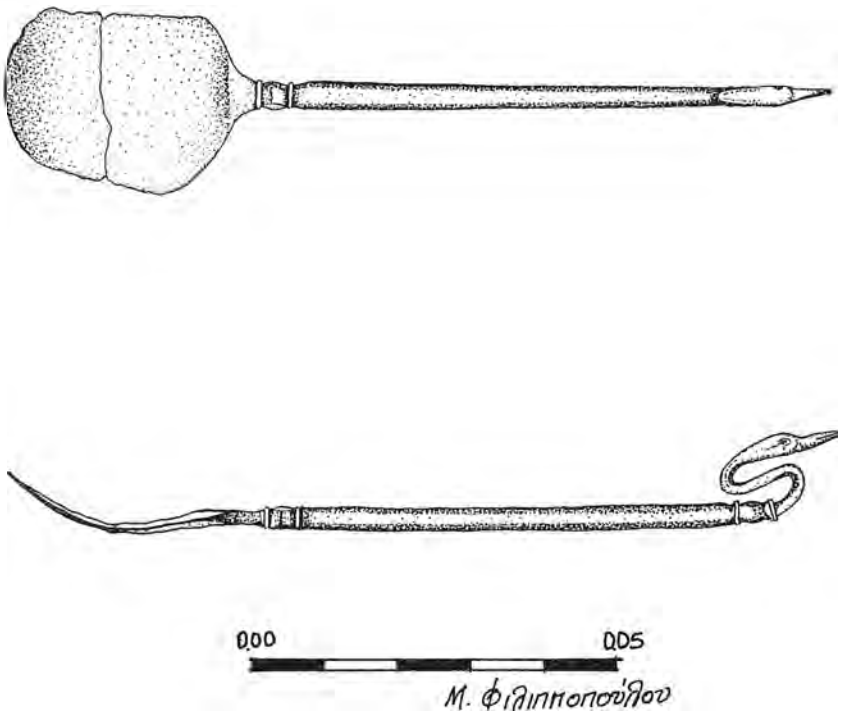
103. Τα δώδεκα ασημένια στρογγυλά κουτάλια στο Βερολίνο, JdBerlM 1977, σ. 20 κ.ε., ίσως πρέπει να χρονολογηθούν στο τέλος του 2ου αι. και επομένως πρέπει να είναι από τα αρχαιότερα του τύπου.

104. Oliver, αριθ. 69, 70.

105. ABC, πίν. XXX 3, 4.

3 μοιάζει με τα κουτάλια του Tivoli, ενώ το αριθ. 4, κοκάλινο, έχει μετάβαση προς το στέλεχος, που μπορεί να παρομοιασθεί με του δικού μας [106].

Το κουτάλι του τάφου της Πάτρας πρέπει να θεωρηθεί από τα παλιότερα ασημένια που σώθηκαν και μοναδικό για τον χηνίσκο με τον σιγμοειδή λαιμό. Όσο γνωρίζω, χηνίσκος απαντά μόνο στα κουτάλια του Tivoli, αλλά είναι επιπεδικός και σχηματοποιημένος και δεν έχει ελικοειδή λαιμό [107]. Ο χηνίσκος είναι κανονικός σε αρύταινες (κυάθους) [108], αλλά ο σιγμοειδής ελιγμός είναι και εκεί άγνωστος, ενώ συνηθίζεται με διαφορετική μορφή στο άκρο της λαβής ηθμών [109].

Σχέδ. 11. Ασημένιο κουτάλι (αριθ. κατ. 20).

Ανήκε άραγε και το πολυτελές αυτό κουτάλι σε σύνολο, από το οποίο αποσπάσθηκε για να συνοδεύσει τη νεκρή; Ή ήταν μεμονωμένο και είχε ειδική χρήση; Ασφαλώς όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά νεκρικό.

21. Έλασμα στρογγυλό (Πίν. 116 α-β)

Συγκολλημένο από περισσότερα θραύσματα, στερεώθηκε με τη βοήθεια πρόσθετου υλικού. Λείπουν τμήματα. Στην περιφέρεια υπάρχει δακτύλιος. Τα άκρα στρέφουν για να

106. Πρβλ. ακόμη BMCPl, σ. 26-27, αριθ. 97, 99, 186, Richter, Bronzes, αριθ. 1766, σ. 452, Délos 18, πίν. LXXV, αριθ. 604-607, Corinth XII, αριθ. 1332, 1333.

107. Πρβλ. και το κουταλάκι από τη Δήλο, Délos 18, πίν. LXXV (610), πίν. LXXXV (727, 1).

108. Oliver, αριθ. 15, AJA 47 (1943), σ. 209 κ.ε., εικ. 1, 2.

109. Oliver, αριθ. 14. Strong, σ. 93, πίν. 22 c. D. K. Hill, Greek and Roman Metalware, The Walters Art Gallery, 1976, αριθ. 50B.

συνεχισθούν κάθετα προς το έλασμα, αλλά είναι γύρω σπασμένα. Προφανώς σχηματιζόταν κυλινδρικό σώμα. Μέσα στην κοιλότητα του δακτυλίου υπήρχαν υπόλοιπα οργανικής ύλης, πιθανώς ξύλου [110].

Αριθ. ευρ. 2148. Διάμ. 0,18 μ.

Δύο έκτυποι ομόκεντροι κύκλοι κοσμούν την εξωτερική επιφάνεια. Είναι προφανές ότι πρόκειται για επένδυση καλύμματος ή για πυθμένα κυλινδρικού σκεύους, κίστης ή πυξίδας [111].

22. Δύο τμήματα όμοιου ελάσματος (Π ί ν. 117 α)

Από περισσότερα θραύσματα συγκολλημένα. Σώζουν μέρος της περιφερικής κοιλότητας με υπόλοιπα της ίδιας ύλης. Λείπει η διακόσμηση των ομόκεντρων κύκλων.

Αριθ. ευρ. 2349 (μήκ. 0,124, πλ. 0,114 μ.), 2150 (μήκ. 0,10, πλ. 0,33 μ.).

23. Τριγωνικό χτένι (Σ χ έ δ. 12· Π ί ν. 117 β)

Διατηρεί μόνο σε ορισμένα σημεία της δεξιάς λοξής άκρης το αρχικό πέρας και σώζει υπόλοιπα τριγωνικών δοντιών.

Αριθ. ευρ. 2151α. Σωζ. διαστ. 0,074×0,06 μ. Αποκαθιστάμενο 0,15×0,062 μ.

Διακόσμηση έκκρουστη. Στη βάση, πάνω από τα δόντια, ζώνη οριζόμενη με στιγμές και υπόλοιπα σπειροειδούς κοσμήματος (βλαστόσπειρα;). Αδιάγνωστο λόγω κακής διατήρησης είναι το κόσμημα στην τριγωνική ράχη (ανθέμιο; στροβίλος;). Στις παρυφές στιγμές. Πρβλ. το τριγωνικό χτένι του ΤΙ [112].

24. Διπλό χτένι (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 117 β)

Ελλιπές και συγκολλημένο από περισσότερα θραύσματα. Σώζει υπόλοιπα των δοντιών, αριστερά την τριγωνική λαβή, δεξιά την αρχή της αντίστοιχης. Οπή δείχνει ότι το έλασμα ήταν προσηλωμένο και επομένως θα αποτελούσε επένδυση ίσως ξύλινου χτενιού.

Αριθ. ευρ. 2151β. Διαστ. 0,082×0,067 μ. περίπου.

Διακόσμηση έκκρουστη. Το πεδίο μεταξύ των λαβών κοσμείται με βλαστόσπειρα που ξεκινά από την πάνω αριστερή γωνία. Πλαισιώνεται από δύο ζώνες με σπειρομαίανδρο.

Για τον τύπο του διπλού χτενιού (Σ χ έ δ. 13), πρβλ. το διακοσμητικό χτένι του ΤΙ, αριθ. 15 [113]. Για την έκκρουστη ένστιγμη διακόσμηση πρβλ. κίστες από την Παλαιστρίνα [114].

25. Βελόνια (Π ί ν. 118 α)

α) Σώζει υπόλοιπο της οπής για την κλωστή. Το κάτω άκρο λείπει.

Αριθ. ευρ. 2157. Μήκ. 0,052 μ.

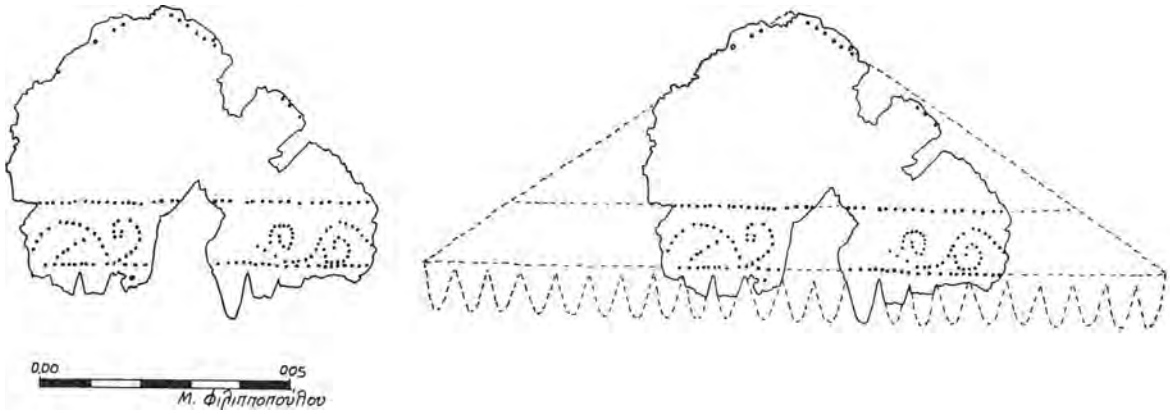
110. Αυτό απέδειξε η μικροσκοπική και γεωχημική εξέταση του υλικού, που είχε την καλοσύνη να κάνει ο κ. Σωτήριος Βαρνάβας, επιμελητής τότε του Πανεπιστημίου Πατρών. Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Βαρνάβα για τη συμβολή του.

111. Πρβλ. το «ιταλικό» σκεύος από την Dacia, I. Gloradin στο Bronzes hellénistiques et romains, ό.π., σ. 185, πίν. 109 (6), τη μολύβδινη κίστη από την Ancona, L. Mercando, στο Hellenismus im Mittelitalien I, σ. 206, εικ. 67, άλλη στο Μουσείο του Viterbo, E. Emiliozi, ό.π., αριθ. 580, κίστες της Παλαιστρίνας, π.χ. G. B. Battaglia, Le ciste prenestine, Corpus I (1979), σ. 164, αριθ. 52, 53, πίν. 229, 232. Πρβλ. και την πυξίδα που βρέθηκε στην κίστη, ό.π., αριθ. 10, πίν. 77.

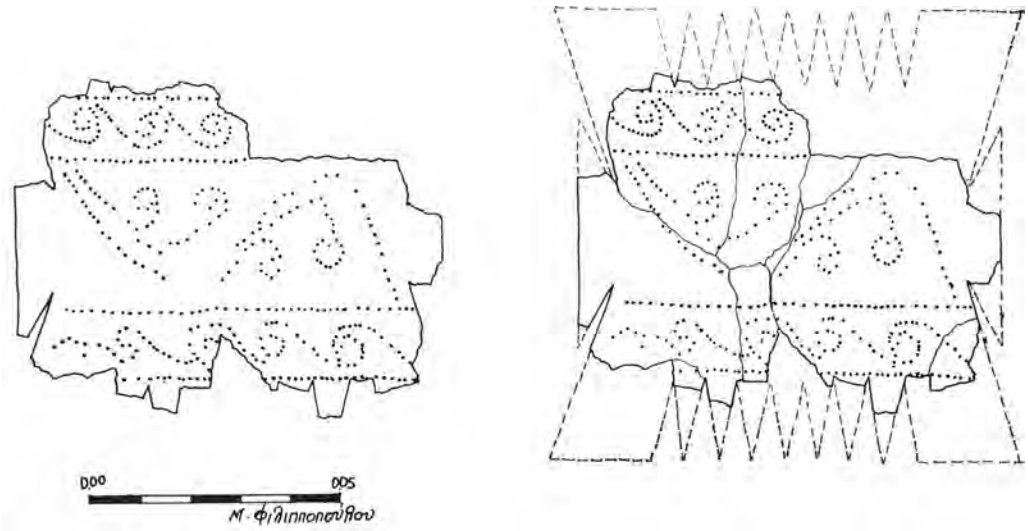
112. ΕΤΠ I, σ. 326, όπου και βιβλιογραφία. Πρόσθ. και N. Sokolskij, Derevoobrabatyvajuščee Remeslo vantičnych gosudarstvach Severnogo Pričernomorja, 1971, σ. 138 κ.ε., πίν. XVI, αριθ. 7.

113. ΕΤΠ I, σ. 324 Β1, επίσης Sokolskij, ό.π., πίν. XIX (3), XVI (9).

114. Battaglia, ό.π., σ. 35 κ.ε., πίν. 39, 41.

Σχέδ. 12. Ασημένιο τριγωνικό χτένι (αριθ. κατ. 23) και αποκατάστασή του.

Σχέδ. 13. Ασημένιο διπλό χτένι (αριθ. κατ. 24) και αποκατάστασή του.

Πρβλ. χάλκινες βελόνες από την Όλυνθο και άλλες στο Metropolitan Museum και στην Ελβετία [115].

β) Τμήματα τέσσερα περισσότερων βελονιών.

Αριθ. ευρ. 2159.

26. Ασπιδόμορφο δισκίο (Πίν. 119 α-β)

Πάνω εξέχει το άκρο στελέχους, υπόλοιπο του οποίου σώζεται και κάτω. Εφηλίς; Κεφάλι περόνης [116];

Αριθ. ευρ. 2149. Διάμ. 0,025 μ.

115. Olynthus X, αριθ. 1750-52. Richter, Bronzes, σ. 444, αριθ. 1705. J. Dörig, Art Antique, Collections privées de la Suisse romande, 1975, αριθ. 366, 1 (17).

116. Σχετικές περίτεχνες εφηλίδες από διακοσμητικά καρφιά, Olynthus X, αριθ. 1119, 1138 κ.ε., 1157 κ.ε., Corinth XII, αριθ. 1021-23, FdD V, 1, σ. 123, εικ. 464.

27. Ταινίες (Πίν. 118 β)

Σώζονται τμήματα, που ως προς το πλάτος τους διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

α) Τρία τμήματα, πλ. 0,07 μ. Έχουν στρεβλωθεί, τα άκρα λείπουν.

Αριθ. ευρ. 2149 (μήκ. 0,155 μ.), 2152α, β (μήκ. 0,145-0,105 μ.).

β) Τέσσερα όμοιας διατήρησης, πλ. 0,058 μ.

Αριθ. ευρ. 2348 (μήκ. 0,17 μ.). Σώζει άθραυστο το ένα άκρο. 2153 (μήκ. 0,083 μ.), 2154 (μήκ. 0,132 μ.), 2155 (μήκ. 0,059 μ.).

Δύο τμήματα βρέθηκαν χιαστί στο πάνω μέρος του τάφου, στη θέση περίπου του στήθους, ενώ τα άλλα είχαν μετακινηθεί. Είναι επομένως πιθανό ότι τα θραύσματα αυτά ανήκουν σε δύο διαφορετικού πλάτους ταινίες τοποθετημένες σταυρωτά πάνω στο στήθος της νεκρής. Για το κόσμημα αυτό, το πιθανό στρόφιο, και το νεκρικό του νόημα, βλ. τη διαπραγμάτευση του αναλόγου στον ΤΙ [117].

28. Τμήμα ταινίας (Πίν. 119 γ)

Ήταν ευρύτερη προς το ένα άκρο. Σπασμένα και τα δύο άκρα.

Αριθ. ευρ. 2158. Σωζ. μήκ. 0,054, πλ. 0,007-0,01 μ.

Οστέινα

29. Τρία κυλινδρικά μέλη από ελεφαντοκόκαλο (Σχέδ. 14· Πίν. 119 δ-ζ)

Αριθ. ευρ. 2160.

α) Μήκ. 0,021, διάμ. 0,007 μ. περίπου (Πίν. 119 δ). Στην κυρτή επιφάνεια υπάρχουν δύο οπές σε κατακόρυφη διάταξη και άλλη στο επίπεδο κυκλικό άκρο. Το άλλο άκρο καταλήγει σε έξαρμα και περιβάλλεται από διπλό ελλιπή δακτύλιο. Διπλό χάραγμα περιθέει τον κύλινδρο πλησιέστερα στο επίπεδο άκρο.

β) Όμοιο, ίδιων διαστάσεων (Πίν. 119 ε). Αντί οπής στο επίπεδο άκρο υπάρχει γόμφος και στο άλλο διακοσμητικό έξαρμα με κοιλότητα (Πίν. 119 ζ).

γ) Μήκ. 0,008, διάμ. 0,007 μ. περίπου (Πίν. 119 στ). Και τα δύο άκρα είναι επίπεδα, το ένα έχει οπή, το άλλο γόμφο. Οπή υπάρχει και στο κυλινδρικό σώμα.

Όμοια οστέινα αντικείμενα, που έχουν βρεθεί σε διάφορους τόπους, αποδόθηκαν σε μεντεσέδες μικρών κιβωτίων [118]. Θα μπορούσαν να συνδεθούν μεταξύ τους με τους γόμφους και να στερεωθούν εναλλάξ στο κάλυμμα και τη θήκη του κιβωτίου με τη βοήθεια πύρρων που περνούσαν στις πλαϊνές οπές.

Πήλινα

Τρία μυροδοχεία βρέθηκαν στο βόρειο άκρο του τάφου μαζί με το σύνολο σχεδόν των κτερισμάτων.

30. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο με ψηλό, ευρυνόμενο προς τα πάνω λαιμό και ψηλό

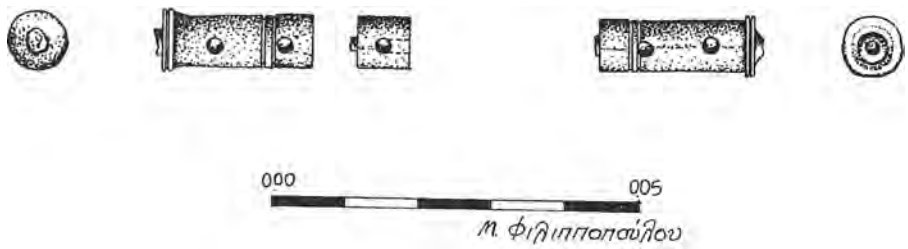
117. ΕΤΠ Ι, σ. 303, 338.

118. W. Deonna, Délos 18, σ. 242 κ.ε., πίν. 78, αριθ. 643-651. Βλ. τελευταία με βιβλιογραφία Κ. Τσάκος, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 360. Για τη μορφή και λειτουργία πρβλ. τμήματα όμοιου μεντεσέ ξύλινης σαρκοφάγου του τύμβου Juz-Oba στο Ερμιτάζ, Vaulina και Wasowicz, ό.π., πίν. XXXVII (3).

πόδι. Τα χείλη είναι λοξότμητα, η βάση χαμηλή, ακανόνιστα κωνική. Πηλός πορτοκαλής, σώζονται ίχνη λευκωπού επιχρίσματος.

Αριθ. ευρ. 4107. Ύψ. 0,186, διάμ. χείλ. 0,032, βάσης 0,021, κοιλιάς 0,056 μ. (Σχέδ. 15· Πίν. 120 α, αριστερά).

Πρβλ. AE 1955, σ. 35, εικ. 16 (1), L. Forti, RendAcc Napoli 37 (1962), παραλλαγή τύπου V, πίν. 7 (1-3), Kerameikos IX, T 338, πίν. 69, M. Borda, Ceramiche et terracotte greche, magnagreche e italiche del Museo Civico di Treviso, 1976, αριθ. 111, Τάφοι Βεροίας, Π 2143, σ. 125, πίν. 61, Κ. Τσάκος, ό.π., Πίν. 120 α (αριστερά).

Σχέδ. 14. Κυλινδρικά μέλη μεντεσέ από ελεφαντοκόκαλο (αριθ. κατ. 29).

31. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο με ψηλό λαιμό και πόδι που ευρύνεται ελαφρά κάτω σχηματίζοντας βάση. Τα χείλη είναι λοξότμητα. Πηλός γκρίζος, ίχνη επιχρίσματος στην κοιλιά. Έχει αποκρούσεις στο χείλος και τη βάση.

Αριθ. ευρ. 4108. Ύψ. 0,15, διάμ. χείλους 0,026, βάσης 0,018, κοιλιάς 0,035 μ. (Σχέδ. 16· Πίν. 120 α, δεξιά).

Πρβλ. Kerameikos IX, T 387, πίν. 69 (6,7). Για τον λαιμό και την κοιλιά: AM 81 (1966), πίν. 61, αριθ. 199. Για την απόληξη του ποδιού: Hesperia 3 (1934), σ. 368, C76, AM, ό.π., πίν. 61 (201), BCH 94 (1970), σ. 470, εικ. 68-70.

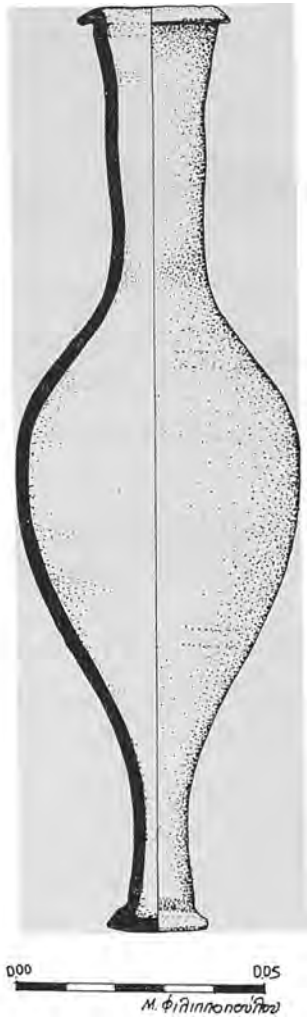
32. Μυροδοχείο συγκολλημένο από πολλά θραύσματα και συμπληρωμένο στην κοιλιά, όπου είχε αποσαθρωθεί. Η έντονη διόγκωση του σώματος οδηγεί σε στοιχειώδη ανάπτυξη ώμων και σβήνει με ξηρή, σχεδόν ευθεία γραμμή προς τη χαμηλή βάση σχηματίζοντας κώνο. Ο λαιμός είναι ψηλός και ευρύτερος πάνω, τα χείλη λοξότμητα. Στον αρμό με τη βάση υπάρχει αυλάκι. Πηλός ωχροκίτρινος, επίχρισμα εξίτηλο, πιθανώς ομοιόχρωμο. Ίσως υπήρχε διακόσμηση καστανών ταινιών στον λαιμό και την κοιλιά.

Αριθ. ευρ. 4109. Ύψ. 0,223, διάμ. χείλους 0,043, βάσης 0,039, κοιλιάς 0,10 μ. (Σχέδ. 17· Πίν. 120 β).

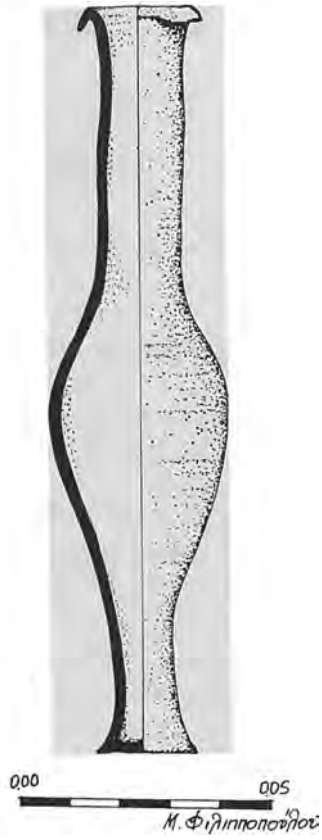
Ο τύπος είναι λιγότερο συνηθισμένος από τους προηγουμένους. Πρβλ. Forti, ό.π., τύπο VIIB, σ. 152-53, πίν. 9 (3), M. Almagro, Las necropolis de Ampurias I (1953), σ. 397 (28), J. Marcadé, BCH 77 (1953), σ. 602, εικ. 99c, I. C. Love, TürkAD 16 (1967), σ. 155, εικ. 39, Τάφοι Βεροίας, Π 1259, σ. 38, 125, Πίν. 13, Π 1397, Π 1398, σ. 56, 126, Πίν. 26, Τσάκος, ό.π., Πίν. 119 ε, 128 ε, σ. 412. Συγγενής τύπος, διαφορετικός μόνο ως προς τους οριζόντιους ώμους: The Swedish Cyprus Expedition IV, 3, σ. 61, εικ. 24 (27, 28).

Και τα τρία μυροδοχεία μπορούν να χρονολογηθούν από το β΄ μισό του 2ου αι. έως και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Η συνεύρεση μυροδοχείων διαφορετικών σχημάτων έχει ιδιαίτερη σημασία και φανερώνει τη συνύπαρξη και την ποικιλία τύπων, όπως έχει διαπιστωθεί

και άλλοτε [119]. Αν το ραδινό, ατρακτόσχημο σώμα με ψηλό λαιμό και πόδι (αριθ. 30, 31) είναι χαρακτηριστική δημιουργία του 2ου αι., δεν παύει τον αιώνα αυτό η παραγωγή μυροδοχείων με ευρύ και έντονα διογκωμένο σώμα, που έχει όμως τώρα κάπως γωνιώδη διαμόρφωση, στοιχειώδη ανάπτυξη ώμων και άτονη δήλωση ποδιού (αριθ. 32). Η καταγωγή του

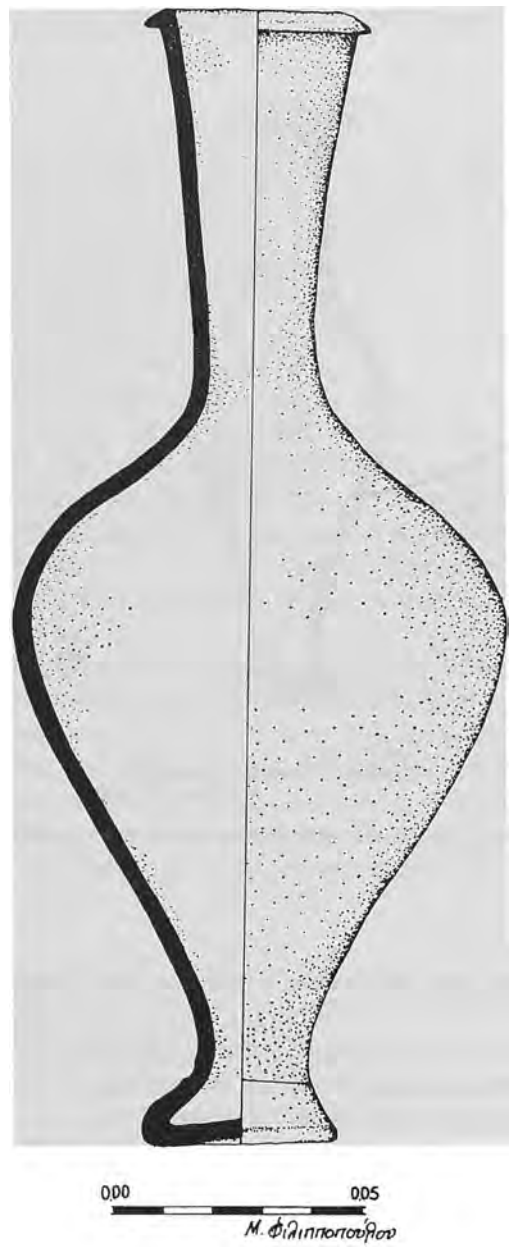

Σχέδ. 15. Μυροδοχείο (αριθ. κατ. 30).

Σχέδ. 16. Μυροδοχείο (αριθ. κατ. 31).

119. Πρβλ. τα σύνολα Délos XXVII, σ. 254, πίν. 46, Marcadé, ό.π., Τσάκος, ό.π., σ. 409, Τάφοι Βεροίας, σ. 125 κ.ε., π.χ. Πίν. 26, βλ. και ΕΤΠ Ι, σ. 335. Εδώ, ας σημειωθεί και το μυροδοχείο που βρέθηκε μέσα στην οστεοθήκη που υπήρχε κοντά στον τάφο (βλ. παραπάνω, σ. 354): Πηλός πορτοκαλής, εξίτηλο, φαιό σήμερα επίχρισμα, σώμα ατρακτόσχημο, χαμηλό πόδι με κωνική βάση και αυλακωτό δακτύλιο. Χείλος λοξά καμπτόμενο προς τα έξω. Αριθ. ευρ. 4106. Ύψ. 0,115, διάμ. χείλους 0,016, βάσης 0,022 μ. (Σχέδ. 18· Πίν. 120γ). Πρβλ. Τάφοι Βέροιας, Π 1401, 1403, Πίν. 26, σ. 126, Forti (παραλλαγή του τύπου V), ό.π., σ. 151-2, πίν. 8 (2): τέλη 3ου-2ος αι. π.Χ. Το μυροδοχείο αυτό έχει μεν ατρακτόσχημο σώμα και χρονολογείται ασφαλώς από τον 2ο αι., αλλά η καμπύλη από τον λαιμό έως τη βάση είναι απαλότερη και φθάνει αδιάσπαστη στο πόδι που είναι χαμηλό και παχύ σε αντίθεση με τα δύο ατρακτόσχημα του τάφου αριθ. 30 και 31.

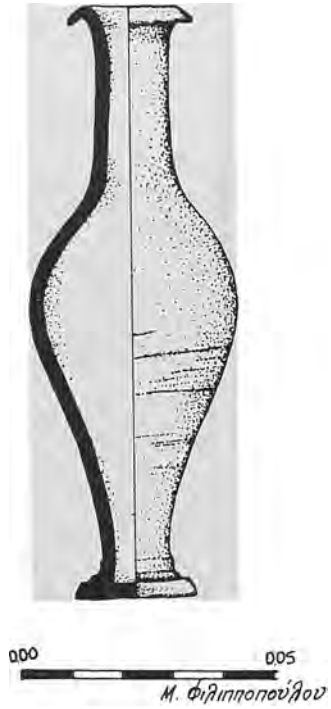

Σχέδ. 17. Μυροδοχείο (αριθ. κατ. 32).

τύπου αυτού πρέπει να αναζητηθεί κατευθείαν στο μυροδοχείο με τη σφαιρική κοιλιά του 3ου αι.[120]. Η εξέλιξη αυτή είναι παράλληλη με τη δημιουργία του ατρακτοειδούς μυροδο-

120. Forti, ό.π., τύπος ΙΙΙ, πίν. 6. Kerameikos IX, πίν. 68.

χείου. Έτσι, ο τελευταίος αυτός τύπος, αν και χαρακτηρίζει τον 2ο αι., δεν υποκαθιστά πέρα για πέρα το πρώιμο ελληνιστικό σφαιρικό μυροδοχείο [121].

Σχέδ. 18. Μυροδοχείο πήλινου τάφου ή οστεοθήκης.

Παρατηρήσεις

Τα κατώτερα χρονολογικά όρια της ταφής πρέπει να τοποθετηθούν στα τέλη του 2ου και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Όπως ο ΤΙ, έτσι και ο νέος σημαντικός τάφος που δημοσιεύεται τώρα, ο ΤΙΙ, βρέθηκε σε θέση απόμακρη (βλ. παραπάνω, σ. 354). Στον ίδιο χώρο ακολούθησαν επίσης νεότερες ταφές. Η υπόθεση ότι πρόκειται για μικρό οικογενειακό νεκροταφείο μεγάλου γαιοκτήμονα ή άλλο συλλογικό νεκροταφείο πρέπει και πάλι να σημειωθεί [122].

Ο τάφος της οδού Αγίων Σαράντα είναι ο δεύτερος υστεροελληνιστικός τάφος του οποίου το περιεχόμενο αποτελείται σχεδόν αποκλειστικώς από χρυσά κοσμήματα και ασημένια σκεύη [123]. Προστίθενται τα λίγα κοινά πήλινα μυροδοχεία. Ενώ όμως ο ΤΙ είχε ένα

121. Η εξέλιξη από το σφαιρικό στο ατρακτόσχημο είναι το γνωστό σχήμα που διέγραψε ο H. Tompson, Hesperia 3 (1934), σ. 472-474.

122. Βλ. ΕΤΠ Ι, σ. 285, I. M. C. Toynbee, Death and Burial in the Roman World, 1971, σ. 49.

123. Πρβλ. ΕΤΠ Ι, σ. 281. Τα πολυπληθή χρυσά της Κάτω Αχαΐας (Δύμης) είναι της ίδιας εποχής και τα περισσότερα της ίδιας τεχνικής και φέρονται ως προερχόμενα από ένα μόνο τάφο, πράγμα όμως ανεξακρίβωτο.

Το πλήθος και η συγκέντρωση χρυσών κοσμημάτων σε ελληνιστικούς τάφους είναι γνωστό· πρβλ.

μόνο μυροδοχείο, στον ΤΙΙ υπήρχαν τρία. Λείπουν και εδώ άλλου είδους πήλινα αγγεία. Τα ασημένια σκεύη ωστόσο, που είναι δείγμα πλούτου, εκπληρώνουν ασφαλώς ανάλογο προορισμό. Πολλά κτερίσματα είναι και πάλι νεκρικά, κατασκευασμένα από λεπτά ελάσματα, ειδικά για την ταφή. Συνυπάρχουν όμως ευάριθμα κοσμήματα και αντικείμενα της ζωής [124]. Νεκρικά είναι τα φύλλα 1, τα δαχτυλίδια και οι κρίκοι 7-11, η πόρπη 12, η περόνη 13. Της ζωής είναι το περιδέραιο 2, τα ενώτια 3, τα δαχτυλίδια 5 και 6 και πιθανώς τα ψέλια 4. Από τα ασημένια σκεύη ασφαλώς νεκρικά είναι τα χτένια 23, 24 και οι ταινίες 27. Το λυχνάρι 14, οι δύο όμοιες πυξίδες 15α, β, η προχοΐσκη 16, το κουτάλι 20 και λιγότερο η φιάλη 17 και το σφαιρικό κύπελλο 18 μπορούσαν να χρησιμεύσουν στη ζωή, χωρίς να πρέπει γι' αυτό να αποδοθούν στη σκευή που είχε η νεκρή όταν ζούσε και δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν πρώτη φορά στην ταφή [125]. Η συλλογή και η χρήση ασημένιων σκευών, τόσο στη ζωή όσο και στους τάφους, αυξάνει την ελληνιστική εποχή [126].

Όχι μόνο τα νεκρικά κοσμήματα, αλλά και τα περιστέρια των ενωτίων είναι σχεδόν βέβαιο ότι κατασκευάσθηκαν σε τοπικό εργαστήριο [127]. Το ίδιο δεν είναι ασφαλές για τα ασημένια αντικείμενα. Τα στρογγυλά ελάσματα 21, 22, που προέρχονται από καλύμματα ή πυθμένες κυλινδρικών σκευών, φανερώνουν ιταλική καταγωγή, το ίδιο τα χτένια 23, 24 και η προχοΐσκη 16. Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί κάποια έμμεση σχέση με τον αιγυπτιακό κόσμο που δείχνουν το σχήμα των ψελίων 4, το γυναικείο πορτραίτο του δαχτυλιδιού 7 και η μορφή της Ίσιδος στο δαχτυλίδι 5, αν και αυτή αποτελεί θέμα ευρύτατα διαδεδομένο την ελληνιστική εποχή [128].

Η εξέχουσα κοινωνική θέση της νεκρής τεκμαίρεται από το περιεχόμενο και τον πλούτο των κτερισμάτων, όπως στον γνωστό μας ΤΙ. Λείπει ωστόσο εδώ το προγραμματισμένο και ιδιαίτερο ιδεολογικό περιεχόμενο των παραστάσεων. Και όμως, είναι δυνατό να διακρίνομε σε ορισμένα γνωστά θέματα, τα περιστέρια και τον ερωτιδέα με τα όπλα του Ηρακλή [129], καθώς και σε είδη κοσμημάτων, όπως τα φιδόμορφα ψέλια, το πολύσπειρο δαχτυλίδι και τις σταυρωτές ταινίες στο στήθος, την πρόθεση να επιλεγούν μορφές με νόημα σχετιζόμενο προς τον θάνατο. Προστάτιδα του τάφου και στήριγμα των ελπίδων για τη σωτηρία στον άλλο

π.χ. τους τάφους της Ερέτριας, της ανατολικής Κύμης, της Μαδύτου, της Θεσσαλίας (Καρπενήσι, Παλαιόκαστρο, Πελινναίον), των Αβδήρων, του Παγγαίου, της Canosa, της Santa Eufemia, του Montefortino, της Ν. Ρωσίας κτλ. Βλ. βιβλιογραφία Higgins, σ. 217-221, 157.

124. Πρβλ. ΕΤΠ Ι, σ. 335 κ.ε. και 287-288.

125. Η ενότητα ως προς την τεχνική και την ποιότητα συνηγορεί για την άποψη αυτή. Η λειτουργία ειδικών εργαστηρίων κατασκευής νεκρικών χρυσών κοσμημάτων στην Αχαΐα τα χρόνια αυτά πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη (ΕΤΠ Ι, σ. 336).

126. Βλ. Oliver, σ. 37, 69, Strong, σ. 17. Πρβλ. το περιεχόμενο και άλλων ελληνιστικών τάφων, π.χ. του τάφου του Τριχωνίου (ΑΕ 1906, σ. 67 κ.ε.). Των τάφων στο Λιθοβούνι (Άκραι;) (Ph. Zaphiropoulou, Magna Grecia XIV, αριθ. 5-6, 1979, σ. 9). Του τάφου στη Γόριτσα της Θεσσαλίας (BCH 55 (1931), σ. 489, εικ. 17, 18). Του τάφου στην Ancona (NSc 7 (1910), σ. 348 κ.ε.). L. Mercando στο Hellenismus im Mittelitalien I, 1974, σ. 195-197 (τ. 26). Ο «παιδικός τάφος» από την περιοχή της Ρώμης του 1ου αι. μ.Χ. περιείχε ολόκληρη συλλογή μικρών ασημένιων σκευών (JdI 65-66 (1950-51), σ. 264 κ.ε., Römisches im Antikenmuseum, Berlin, 1978, σ. 184 κ.ε.). Ύστεροι ελληνιστικοί τάφοι που αποκαλύπτονται στην Πάτρα περιέχουν πολλές φορές ασημένια σκεύη. Αξιόλογα ασημένια αντικείμενα περιείχε και τάφος στη Μαμουσιά (Κερύνεια), αδημοσίευτα, στο Μουσείο της Πάτρας.

127. Πρβλ. ΕΤΠ Ι, σ. 336. Βλ. και παραπάνω, σ. 361.

128. Βλ. και ΕΤΠ Ι, σ. 323, υποσημ. 294.

129. ΕΤΠ Ι, σ. 337, υποσημ. 356. Stuveras, ό.π., σ. 61-62. Cumont, Syria 10 (1929), σ. 232. Του ίδιου, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, 1966, σ. 342.

κόσμο είναι δυνατό να θεωρηθεί η Ίσις του δαχτυλιδιού [130]. Η παράσταση του κεραυνού στην πόρπη προσδίδει ιδιαίτερη ιερότητα στην ταφή [131]. Τα χτένια, τέλος, αφήνουν να υποθέσομε για μια ακόμη φορά ότι και ο τάφος αυτός έκλεισε κόρη άγαμη [132].

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες (Archäologische Bibliographie 1984, σ. X κ.ε.) ή γνωστές συντομογραφίες, χρησιμοποιήθηκαν και οι ακόλουθες:

ABC	S. Reinach, Antiquités du Bospore Cimmérien, 1982.
AG	A. Furtwängler, Die antiken Gemmen, 1900.
Amandry	P. Amandry, Collection Hélène Stathatos, I. Bijoux Antiques, 1953.
Becatti	G. Becatti, Oreficerie Antiche dalle Minoiche alle Barbariche, 1955.
Berry	W. and E. Rudolph, Ancient Jewelry from the Collection of Burton Y. Berry, 1973.
Beschreibung	A. Furtwängler, Beschreibung der geschnittenen Steine in Antiquarium, Berlin 1896.
Breglia	L. Breglia, Le Oreficerie del Museo Nazionale di Napoli, 1941.
Dunand	F. Dunand, Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée, 1973.
ΕΤΠ Ι	Ι. Α. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 281-343.
Fossing	D. Fossing, Catalogue of the Antique Engraved Gems and Cameos. Thorwaldsen Museum, Copenhagen, 1926.
Franke - Hirmer	D. R. Franke - Max Hirmer, Die griechische Münze, 1964.
Fuchs	W. Fuchs, Der Schiffsfund von Mahdia, 1963.
GGFR	J. Boardman, Greek Gems and Finger Rings, 1970.
Greek Gold	H. Hoffmann - P. F. Davidson, Greek Gold Jewelry from the Age of Alexander, 1965.
Greifenhagen	A. Greifenhagen, Schmuckarbeiten in Edelmetal, I-II, 1970.
Hackens	T. Hackens, Museum of Art, Providence Rhode Island. Catalogue of the Classical Collection. Classical Jewelry, 1976.
Higgins	R. A. Higgins, Greek and Roman Jewelry, 1961.
Hoffmann - Claer	H. Hoffmann - V. Claer, Antiker Gold- und Silberschmuck, 1968.
Θησαυροί	Θησαυροί της Αρχαίας Μακεδονίας, 1979.
Kurtz - Boardman	D. C. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, 1971.
Meligunis-Lipára	L. Bernabo Brea - M. Cavalier, Meligunis-Lipára II, La necropoli greca e romana nella Contzada Diana, 1965.
Minns	E. H. Minns, Scythians and the Greeks, 1913.
Mollard-Besques	S. Mollard-Besques, Musée Nationale du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, 1954-1972.
Oliver	A. Oliver, Silver for the Gods, 1977.
Παπαβασιλείου	Γ. Α. Παπαβασιλείου, Περί των εν Ευβοία αρχαίων τάφων, 1910.
Pfeiler-Lippitz	B. Pfeiler-Lippitz, Späthellenistische Goldschmiedearbeiten, AntK 15 (1972), σ. 107-119.
Pollak	L. Pollak, Klassisch-Antike Goldschmiedearbeiten im Besitze Sr Exz A. J. von Nelidow in Rom, 1903.
Reinsberg	C. Reinsberg, Studien zur hellenistischen Toreutik, 1980.

130. Βλ. Roscher II, στ. 466 κ.ε., Dunand II, σ. 114.
131. RE 11, 1, στ. 1270. Daremberg - Saglio II_2, σ. 1354. Cumont, ό.π., σ. 367.
132. Βλ. ΕΤΠ Ι, σ. 337.

Richter, Bronzes	G. M. Richter, The Metropolitan Museum of Art, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, 1915.
de Ridder, Bijoux	A. de Ridder, Musée du Louvre, Catalogue sommaire des bijoux antiques, 1924.
de Ridder, Bronzes	A. de Ridder, Catalogue des bronzes trouvés sur l'Acropole d'Athènes, 1896.
Segall, Benaki	B. Segall, Museum Benaki, Athen. Katalog der Goldschmiedearbeiten, 1938.
Siviero	R. Siviero, Gli Ori e le Ambre del Museo Nazionale di Napoli, 1954.
Strong	D. E. Strong, Greek and Roman Gold and Silver Plate, 1966.
Τάφοι Βεροίας	Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, 1980.
Zahn, Bachstitz II	R. Zahn, Galerie Bachstitz's-Gravenhage II, 1921.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

DEITIES OF CHILDBIRTH AND CHILD-REARING

(Pls. 1-3)

The higher mortality rate of women during childbirth and the greater hazards which threatened the life of infants in ancient Greece had led to the belief that childbirth and early childhood were controlled by dark forces of the Underworld, malevolent to both women near childbirth and newborn babies. The ancients also believed that it was possible to propitiate these fearful demonic creatures through the performance of the proper rites.

Although Eileithyia, the great Aegean goddess of childbirth, had been known to the Greeks before the age of Homer, other childbirth divinities were more popular on the Greek mainland. These were wild creatures of the Underworld, known by collective rather than by individual names, such as Erinyes, Eumenides, Semnai, Nymphai, Moirai, and by more localized names, like Genetyllides, Gennaides, Epitelides, Pharmakides. Among the single deities of childbirth, beside Eileithyia, Artemis held a prominent and in time the first place. Artemis, who was worshipped in her famous sanctuary at Brauron, Attica, absorbed most of the other local deities of childbirth, including Iphigeneia (who ensured the birth of "strong babies"), Auge-on-her-knees (who was represented in the pose of happy childbirth), Kallisto (the most beautiful one), Penelope, Iphinoë, Eukleia. In addition to Artemis, the attribute of birth goddess was shared to a lesser extent by other Olympian divinities, like Hera, Aphrodite and Athena, and —since Hellenistic and Roman times— by the Egyptian goddess Isis.

Hekate, a goddess of the Underworld, was not only a deity of birth but also a child-rearing divinity (kourotrophos), since she controlled the activity of the malevolent night demons and the effectiveness of magic charms that could hinder a happy childbirth and harm the delicate life of young children. Beside Artemis, Ge, Demeter and the riverine deities, child-rearers were also the so-called Kouretes, "good" demons of local cults. "Bad" demons, like the "Children of Medeia" (of another local cult) were not inclined to benevolence but could be rendered harmless by the performance of a strict apotropaic ritual. Artemis, who was a severe goddess of childbirth, venerated as Arkteia with a strict ritual, was an equally severe child-rearing goddess, worshipped as Orthia with a harsh ritual demanding for her altar to be stained with human blood. The strictness of the deities of childbirth and child-rearing had been the main reason for the survival of their cult to the last days of the ancient religion.

N. D. PAPAHATZIS

«ΑΙΕΤΟΣ Ο ΖΕΥΣ ΗΛΘΕΝ ΕΠ' ΑΝΤΙΘΕΟΝ ΓΑΝΥΜΗΔΗΝ»*

(Pls. 4-15)

This study deals with the statue type of a nude boy sitting on the edge of a rock and looking at the sky, his uplifted head turned left. With his left hand the boy supports himself on the rock and with his right he pulls the himation to uncover his back. The type is exemplified by two terracotta figurines, dating from the last quarter of the 3rd and the second quarter of the 2nd century B.C., nine marble statuettes of the 2nd and 1st century B.C., in the Museum of Rhodes, and a tenth one, formerly part of the Nelidoff Collection. They have all come from Rhodes.

The type has been identified as Ganymedes being surprised by the eagle, on the evidence provided by two representations: one on a sealstone of the age of Augustus from Asia Minor, now in Munich (Antikensammlungen A 2037), the other in a mosaic of the 2nd-3rd century A.D. from Lower Egypt, presently in Baltimore (Walters Art Gallery No. 43.7). The recognition of the type facilitates the interpretation of the sitting youth from Magnesia, in Berlin —in this particular instance the interpretation is also confirmed by the cock which the youth holds in his left hand. Of the remaining figures pictured in the same find from Magnesia, the seated female figure could be interpreted as the personification of Ida, by association with the corresponding figure depicted in the Ganymedes mosaic from Tarsus.

The type of Ganymedes represented by the statuettes examined here is recognized as a Rhodian creation of the 3rd century B.C., repeated with minor variations over a period of three centuries, without however spreading beyond the boundaries of the Rhodian territory. The presence of this type in Magnesia is not surprising, since artists from Asia Minor are known to have worked in Rhodes during that time.

Several features lead to the hypothesis that the type must have originated in a 3rd century B.C. work of painting —the name of Protogenes comes to mind temptingly, but there is no proof to confirm it. The composition, created in an age when new representations of the story of Ganymedes were being established, was easily adapted later to the spirit of the mythological idyl. The new type of Ganymedes, transferred to works of sculpture, was perfectly compatible with the character of the mature Hellenistic expression of Rhodian art, and was quite suitable as a decorative subject in niches and miniature caves, as well as in the fountain-houses of private residences and public places.

EOS ZERVOUDAKIS

* Zeus came as an eagle to god-like Ganymedes (Anonymous, Anth. Pal. V. 65 (64).

LM CEMETERY AT METOCHI KALOU, IN HERAKLEION

(Figs. 1-41; Pls. 16-22)

Five chamber tombs, part of a LMIII cemetery, were discovered and excavated in 1976 and 1978 at the locality Trapeza, near the settlement of Kalou in Herakleion. The site lies next to the Minoan road which had connected Knossos with Festos and the Messara plain.

The tombs are of the usual type with elliptical chamber cut in the soft rock, entrance closed by a wall of unworked stones and pits in the floor. Burials were found in larnakes and bones of removed burials in the pits of the floors.

The pottery is characteristic of the LMIII A2-B period. Among the 36 vases of various shapes, there is a decorated cylindrical pyxis found with its content intact, several false-necked stirrup jars, some among them with a wide flat base, some miniature jugs, one plain jug, three spouted pyxides, a small globular flask, a two-handled bowl, several conical cups, some plain one-handled goblets with a low stem, a tall-stemmed, two-handled decorated kylix, a decorated conical rhyton and a three-handled bowl which is a product of the Chania pottery workshop.

Seventeen intact larnakes and pieces of three more, came from the tombs. Their decoration of animal and plant motives and ornamental patterns is also characteristic of the LMIII A2-B period. One of the larnakes has an unusual flat cover, while the end of the beam of another cover has the shape of a bull's head.

Among the small objects, a small figurine in the form of a woman in attitude of adoration, is a very rare find in Minoan tombs, so its form and interpretation are discussed in detail. Finds of interest are also a seal engraved with the uncommon subject of a winged goat and a hooked pin of blue glass-paste found (for the first time) with a bead of the same material applied to its end.

Finds also include many other beads of glass-paste of varied shape and decoration, of which several necklaces were made, a bronze hooked pin, two common bronze rings, a stone calyx-shaped vase, and the alabaster "pommel" of a dagger's hilt.

NOTA DIMOPOULOU-RETHEMIOTAKIS
GIORGOS RETHEMIOTAKIS

KRATER F 160 OF THE BRITISH MUSEUM AND THE POLYGNOTIAN SACK OF TROY AT DELPHI

(Pls. 23-34)

An earlier survey (see note 3) of the Apulian volute-krater F 160 in the British Museum (Pls. 23-24 α) has led to a detailed observation of the pictorial elements and a more systematic examination of the representation. The results of this study are published here.

Investigation of the subject has shown that the Ajax-Kassandra episode depicted on this krater (F 160, B.M.) is different from other representations of the episode known from vase-paintings. The pictorial variations noted in the rich repertory of the Sack of Troy are related to the models that had inspired the corresponding vase-painting compositions. In the case of krater F 160, the representation is believed to be a distant echo of the Polygnotian composition that had decorated the Lesche of the Knidians at Delphi. This view is supported by the fact that Polygnotos' depiction of the episode was different from the usual version presented in vase-painting. As it appears from Pausanias' description (X. 26, 1) and from later literary sources (Proclus, Apollodorus) which refer to the relevant poems by Arktinos and Lesches, Polygnotos' painting did not represent the violent scene of the rape of Kassandra but showed only the "oath" of Ajax, i.e. the scene following the rape of Kassandra. The correspondance of Pausanias' description (cf. Pl. 33) to the pictorial elements of the representation on krater F 160 makes this association quite possible.

ALEXANDER MANTIS

TITHORA AND ITS SANCTUARIES

(Figs. 1-4; Pls. 35-36)

The purpose of this study is to present the historical topography of the area around the Phokian town of Tithora and determine the most likely sites where its sanctuaries are to be sought —namely, the sanctuary of Asklepios Archagetas and the adyton of Isis, which are described by Pausanias. The sites of Tithora, Neon, Ledon and Tronis, and the settlement of the Ledontians by the Kephisos have been determined with the help of the archaeological and topographical material available. If we accept that the divergences from Pausanias' estimation of distances in the neighbouring towns (mean factor of divergence $K = 1.5$) are also valid for the area of Tithora, we can overcome the main difficulty that had discouraged researchers to this day, notably the fact that the distances given by Pausanias do not agree with the topographical data. In this way an historical topography of the area may be drawn free from such controversies. A series of deductions and, above all, the discovery of two deposits containing bones of oxen and birds in a site that coincides perfectly with Pausanias' description have led us to believe that the adyton of Isis is located within the enclosure of the so-called Paliapheba. Lastly, on the strength of a number of reasonings, an attempt is made to locate the site of the sanctuary of Asklepios Archagetas.

ANGELOS PAPADIMITRIOU

PROTOGEOMETRIC AND GEOMETRIC VASES FROM THE K. AND M. MITSOTAKIS PRIVATE COLLECTION

(Figs. 1-11; Pls. 37-44)

This article deals with eighteen Protogeometric and Geometric vases forming part of the Mitsotakis Collection. A further number of Geometric vases, all coming from the region of Siteia, will be included in a general study of the Geometric pottery of East Crete, by the author.

A. PROTOGEOMETRIC

Seven advanced PG vases. They show affinity with the material from Kourtes, and certainly come from Central Crete.

Π 253. Stirrup jar (Fig. 1; Pl. 37 α-β). H. 0.273, D. 0.184 m. Buff clay and slip. Dark brown lustrous paint. A fine late specimen. No exact parallel as far as we know. The shape close to the amphora from Kourtes, no. 15.

Π 254. Oinochoe (Pl. 38 α). H. 0.206, D. 0.148 m. Buff-grey clay. Whitish slip. Black paint. Close to the oinochoe no. 8 from Kourtes. Cf. also Fortetsa, no. 1363.

Π 255. Oinochoe (Pl. 38 β). H. 0.201, D. 0.181 m. Buff clay and slip. Black paint. Cf. for shape, A. Ioannis, grave I, oinochoe no. 41, Fortetsa, oinochoe no. 383. The running spiral is a common decorative motif on many vases of this period coming from Fortetsa, Kourtes etc.

Π 257. Small oinochoe (Pl. 38 γ). H. 0.059, D. 0.047 m. Buff clay and slip. Black-brown paint. Cf. Fortetsa, nos. 237 and 1036.

Π 258. Kalathos (Pl. 39 α-β). H. 0.133, D. 0.287 m. Buff clay and slip. Orange paint. Close to shape the kalathos from Atsalenio.

Π 226. One-handled cup (Fig. 2; Pl. 38 δ). H. 0.111, D. 0.12 m. Pink clay. Whitish slip. Black paint. Dipped twice in paint. Cf. Fortetsa, nos. 291 and 1408. Petrokephali, F 3901.

Π 256. One-handled cup (Fig. 3). H. 0.086, D. 0.124 m. Pink clay. Whitish slip. Black paint. Dipped twice in paint. Parallels from Chaniale Tekke, A. Ioannis, the Giamalakis Collection and Phaistos.

B. GEOMETRIC

I. Ten small vases. The collectors were given the information that they had come from Kaloi Limenes (Lassaia) in the South of the district of Herakleion.

Π 76. Aryballos (Fig. 4; Pl. 40 α, δ). H. 0.079, D. 0.071 m. White-yellowish clay and slip. Brown paint. Similar vases from Arkades and Adromyloi. Third quarter of 8th cent.

Π 34. Olpe (Fig. 4; Pl. 40 β). H. 0.0752, D. 0.0625 m. Buff clay and slip. Black-brown paint. Attic. First half of 7th cent. Cf. Agora, P 26474.

Π 59. Oinochoe (Pl. 40 γ, ε). H. 0.0652, D. 0.058 m. Buff-orange clay. Reddish paint. Attic. Late 8th cent. Parallels from Agora, P 22412, and Eleusis.

Π 57. Skyphos (Fig. 5; Pl. 41 α-β). H. 0.039, D. 0.143 m. Buff clay and slip. Black paint. Attic. Bird and birdseed workshop. Third quarter of 8th cent.

Π 58. Skyphos (Fig. 6; Pl. 41 γ). H. 0.0468, D. 0.075 m. Buff clay. Black paint. Attic. First half of 7th cent. Parallels from Agora and Thorikos.

Π 35. Kantharos (Fig. 6; Pl. 42 α). H. 0.0829, D. 0.087 m. Buff clay and slip. Black paint. Attic. Late 8th - early 7th cent. For the decoration cf. Agora, P 3645 and P 12110.

Π 26. One-handled cup (Fig. 7; Pl. 42 β-γ). H. 0.06, D. 0.083 m. Buff clay. Brown-reddish paint. Attic. Last quarter of 8th cent. Close to Agora, P 4786, and Thorikos, TC 68.223.

Π 25. Skyphos (Fig. 8; Pl. 43 α-β). H. 0.055, D. 0.128 m. Buff clay. Red paint. Attic (?). Mid 8th cent. Similar to some skyphoi from Kerameikos.

Π 56. One-handled cup (Fig. 9; Pl. 43 γ). H. 0.0629, D. 0.1046 m. Buff-pinkish clay. Brown-reddish paint. Probably Attic. Late 8th cent.

Π 60. One-handled cup (Fig. 10; Pl. 44 α). H. 0.0745, D. 0.0788 m. Buff-whitish to greenish clay and slip. Brown paint. Corinthian atticizing (?). Last quarter of 8th cent.

II. One cup coming from Arkades.

Π 98. One-handled cup (Fig. 11; Pl. 44 β-γ). H. 0.12, D. 0.154 m. Red clay and paint. Last phase of Late Geometric. The incised S on the handle resembles the letter of the Cretan archaic alphabet corresponding to I, but the identification cannot be certain.

November 1981 *METAXIA TSIPOPOULOU*

REARRANGEMENT OF STONES IN THE SOUTH WALL OF THE ERECHTHEION

(Figs. 1-7; Pls. 45-58)

During restoration operations in the Erechtheion, carried out from 1837 to 1845 and from 1902 to 1908, the stones of the south wall of the monument had been replaced at random. In addition, stones from the north wall had been used to complete the south wall up to the height of the epicranitis. After dismantling the restored section of the wall, in 1979-1980, it became possible to make systematic observations and measurements on certain features of construction and other details of the stones. This has permitted to distinguish the stones that had initially belonged to the south wall from those of the north wall and to determine the original position of a large number of stones.

To be regarded as neighbouring, two stones must necessarily display a coincidence of the corresponding clamps and dowels. As a first step, groups of stones were classified in accordance with specific features determined either by their position in the wall (e.g. those adjacent to corner stones, those forming the first course above the orthostates, those placed at the junction of the south wall and the transversal east wall, etc.) or by traces of later constructions that had stood in direct contact with the monument. The remaining stones were assigned to the various specific groups with the aid of a computer and in accordance with the coincidence of clamps and dowels.

The final proposition for the rearrangement of the stones increases the didactic merit of the monument and facilitates the joining of the stones during reconstruction, reducing to a minimum the possibility of interference with the ancient material.

CONSTANTINOS ZABAS

THE SMALL WEDGE-LIKE OPENINGS IN THE ERECHTHEION

(Figs. 1-6; Pls. 59-61)

The small wedge-like openings in the Erechtheion were generally believed to this day to have been made during the phase of conversion of the pagan temple to a Christian basilica in the 6th or 7th century A.D.

However, the evidence yielded by the study of the material has disclosed that these openings had been planned and made during the initial phase of construction of the monument. They were apparently associated with the chthonian cult and the nature of rites performed both inside and outside the Erechtheion.

AL. PAPANIKOLAOU

ATTIC INSCRIPTIONS: NOTES

The writer comments mainly on seven inscriptions, which can be conveniently consulted above. However, it will be repeated here that *Agora* XV, No. 423 (b, a, c) consists of two inscriptions (Nos. 2 and 3). Moreover, *Agora* XV, No. 437 (No. 4) has been attributed to shortly before A.D. 161/2, and *Hesperia* IV (1935), p. 188 (No. 5), and XXIII (1954), pp. 247-248, No. 25 (No. 6), have been recognized as prytany catalogues of Hadrianis and Pandionis respectively. The other two inscriptions are *Agora* XV, No. 370, lines 3-4 (No. 1), and *IG* II^2 3659 (No. 7). Additional inscriptions treated in some way in this study are: *Agora* XV, Nos. 421 and 440, Ἀρχ. Ἐφημ. 1977 (1979), pp. 12-22, and *IG* II^2 2107 etc. = *SEG* XII (1955), p. 41, No. 120 = Simone Follet, *Athènes*, pp. 392-401, No. 6 (Nos. 1a, 4a, 4b and 6a).

ELIAS KAPETANOPOULOS

A CHAMBER-TOMB AT ARKASA IN CARPATHOS

(Figs. 1-18; Pls. 68-83)

In July 1979, at the site of Vonies, about 1,5 klm. from the village of Arkasa, the Archaeological Service of Prehistoric and Classical Antiquities of the Dodecanese brought to light a chamber-tomb cut into the hard clay ground of the area. The tomb was destroyed, so that only a section (1×3 m.) of the circular chamber was investigated. In addition to the principal burial found inside an undecorated clay larnax, the tomb contained some other burials which had been pushed aside towards the walls of the room. West of the larnax there were traces of cremation containing bones and many sherds. Of particular interest is the pottery from this tomb. It consisted in its entirety of 51 vessels of different shapes (false-neck stirrup jars, jugs, cups, kylikes, kraters, coarse ware, a large three-handled pithoid amphora, a basket-shaped pyxis with its lid, an amphoriskos, and a spouted pyxis). The decorative motifs are common, but their execution is crude, suggesting a provincial workshop.

The study of pottery style reveals that the date of the tomb covers the period from the LMIIIA:1 to the transitional LMIIIA:2/IIIB, which is the period that the larnax was in use. Specifically, four different phases can be distinguished: a LMIIIA:1 revealing a clear Minoan influence; a LMIIIA:1/IIIA:2 containing both Minoan and Mycenaean elements together with influences of Mycenaean Rhodian pottery and elements of Anatolian ceramics mainly from Cyprus and Syria; a LMIIIA:2 with a mixture of Minoan and Mycenaean elements and a strong influence from Anatolia; and a transitional LMIIIA:2/IIIB presenting a mixture of Minoan and Mycenaean styles together with strong remains of the Minoan tradition, as attested by the use of the larnax.

The Vonies pottery, as evidenced by the type of clay and by the style of its decoration, indicates that it belongs to a provincial workshop, either a local one, or one that was active in Crete after the destruction of the palaces. A great similarity exists with the Palaikastro workshop which flourished from the LMIIIA to the LMIIIC.

Minoan influence in Carpathos is a natural phenomenon, since both Carpathos and Kassos belong geographically to Crete rather than to Rhodes. Carpathos was colonized by the Minoans, during an early period, probably during the First Palatial. During the Second Palatial period the Minoan colonies showed a great development and had spread as far as Syria. It is certain that after the destruction of Knossos and the decline of the Minoans, Mycenaean settlers had established themselves in Carpathos, as well as in the other colonies —the intrusion of the Mycenaean element, however, seems to have been a peaceful one. The Minoan influence in Carpathos and especially the influences from Eastern Crete remained very strong until the LMIIIA:2 and LMIIIB period, as revealed by the finds from the Makelli tomb (*ADelt* 17 (1961-62): Meletai, pp. 32-76); this is now confirmed by the Vonies tomb.

OLGA ZACHARIADOU

ROMAN LAMPS FROM PATRAS WITH REPRESENTATIONS OF ATTIS AND THE ZODIAC CIRCLE

(Fig. 1; Pls. 84-87)

This article deals with three lamps and a fragment of another, found in Patras in 1973. They were imported from Corinth or were local products, and belong to the first half of the 3rd century A.D.

Lamp 1 (Pl. 84 α-β, Inv. No. 1471) was made by MEKIOS. Attis is sitting on the ground under a tree and holding the pedum. In front of him there is a dog. The representation includes the two flutes of Attis and a cist, similar to that on the lamp from Patras (Pl. 85 γ, Inv. No. 571) published by Bruneau (*BCH* 95, 1971, p. 484, fig. 46).

M.J. Vermaseren recognizes ATTIS PUDENS in two other lamps with similar representations of Attis. I think it more likely that Attis here indicates the cause of his suffering rather than trying to conceal it, as it is not always necessary to create new terms for the classification of ancient objects.

A common prototype for the lamps of this type may have been the jewels of the Galli, priests of Cybele (cf. Pl. 87 α).

Lamp 2 (Pl. 84 γ, Inv. No. 1472). Attis is seated on a rock, holding a pedum. There is also a syrinx on the tree and probably an animal to the right. According to Vermaseren we have here ATTIS TRISTIS.

This representation of Attis recalls those from the Palatine, published by Vermaseren. In this example Attis is pictured as a youth.

Lamp 3 (Pl. 84 δ, Inv. No. 3346). Small fragment of a lamp disc. It shows only Attis' head under a tree, the syrinx, the cymbals on the tree and parts of the two flutes. This representation is similar to that on lamp 571 from Patras (Pl. 85 γ).

Lamp 4 (Pl. 85 α, Inv. No. 1473). On the disc are Helios and Selene and eight signs of the Zodiac—Scorpio, Sagittarius, Capricorn, Aquarius, Pisces, Aries, Taurus and Gemini. The remaining signs have not been preserved.

The left half of the lamp has the signs of Lower Heaven and the right half the signs of Upper Heaven. Souls go from Cancer to the Kings of the Lower World. The sign of Cancer, therefore, should be in the centre of the Zodiac.

The representations of Helios (Sun) and of Selene (Moon) are common in all workshops of Roman lamps (e.g. lamps from Alexandrian workshops, Pl. 86 α-γ). The Zodiac Circle is rarely represented, but single signs of the Zodiac are usually shown. The Barberini sarcophagus (Pl. 87 β) has a representation similar to that on this lamp.

According to Pausanias there was a temple of Cybele and probably of Attis in Patras. Their cult came to Patras with the Roman colonists after the battle at Actium. Excavations in Patras have not yet unearthed this temple, but it is probably located either between the acropolis gate and the odeum (Fig. 1, nos. 2, 3) or in the area near the gate (Fig. 1, no. 4).

The above lamps, lamp 571 and an unpublished one were found in three different parts

of the same area of the ancient town (Fig. 1, nos. 6α, 6β, 6γ), where the cults from the Orient had been probably predominant.

Patras was one of the most important cities in Roman Greece. The question is raised whether the vast number of lamps was supplied by Athens or Corinth. It may well be that there was also a local workshop; but I propose to deal with this problem in future.

MICHAEL PETROPOULOS

«ΦΕΡΑΙΟΙ ΥΛΟΥΡΕΙΣΑΝΤΕΣ»

(Pls. 88-89)

Two marble inscribed votive stelai dedicated to Herakles, discovered recently at Velestino, testify that during the Hellenistic and early Roman period the Hylouroi, who had the responsibility to maintain order in the area outside the city walls, were listed among the public officials of Pherai. Beside the new addition to the known records of personages of Pherai, these inscriptions provide some indications regarding the evolution of the office of the Hylouroi, which appears to have been parallel to the progressive decline of Pherai during the same period.

EVANGELOS KAKAVOYIANNIS

RESTES D'HABITATION DATANT DU BRONZE ANCIEN ET MOYEN SUR LA COLLINE D'AÉTOPETRA EN CORINTHIE

(Figs. 1-5; Pls. 90-100)

La colline dite Aétopetra se trouve au 92e km. sur la route nationale qui mène d'Athènes à Patras, près de Corinthe, à l'entrée de la vallée de Rakhiani, qui constituait le chemin le plus important pour accéder en Argolide. Le site est mentionné pour la première fois dans un article de C.W. Blegen (cf. n. 1) et depuis, plusieurs fois dans la littérature. En 1978 et 1979 des fouilles de courte durée entreprises par la 4ème Éphorie des Antiquités ont livré des vestiges importants datant du Bronze Ancien et Moyen.

Bronze Ancien: Deux cavités ovales, peu profondes, ont livré un assez grand nombre de tessons appartenant surtout à des catégories du Bronze Ancien III (céramique Urfirnis, polie, peinte, grossière), ainsi qu'une tête d'animal en terre cuite qui doit être non pas une figurine, mais le bout d'une saucière datant du Bronze Ancien II, comme le montrent d'autres exemples (cf. n. 14).

Bronze Moyen: Les restes d'une maison ont été revelés en grande partie, à l'intérieur de laquelle se trouvaient des tessons et des fonds de grands vases grossiers mais aussi des vases plus fins, ainsi qu'une surface en pierres, qui servait, très probablement, à la préparation de divers travaux ménagers. Sous le sol de la maison un pithos était posé, qui contenait le squelette d'un petit enfant, c'est-à-dire une sépulture selon les coutumes de l'époque.

La céramique qui se trouvait à l'intérieur de cette maison appartient aux types bien caractéristiques de la période: Céramique peinte sur fond clair ou le contraire, céramique peinte fine, minyenne grise et noire, incisée (dite «Adriatique»), grossière.

Les restes architecturaux, construits d'une manière bien caractéristique de l'époque et la sépulture sont bien datés au Bronze Moyen. Mais, plus spécialement, certaines catégories de céramique comme la céramique peinte sur fond clair avec des motifs plutôt simples et rectilignes, les formes de la céramique minyenne et des tessons appartenant à la céramique dite «Adriatique», nous mènent à la conclusion que les vestiges d'occupation déjà décrits, doivent appartenir aux premières phases et même au début du Bronze Moyen.

ELIS. HATZIPOULIOU-KALLIRI

RED-FIGURE LEKYTHOS FROM ERETRIA

(Pls. 101-103)

The lekythos was found along with other objects in a grave at Eretria, during a rescue excavation carried out in 1981. The lower part of the neck is decorated with an Ionic cymatium (egg and dart pattern). The representation on the body of the vase shows a goddess walking to the right and turning back her head. She is dressed in chiton and himation —the chiton with many folds, forming an apoptygma and a kolpos, the himation of heavy fabric— and holds a phiale and a sceptre. The inscription, parallel to the sceptre, reads Φερρόφαττα. The lekythos is a work of the Pan Painter, dated to circa 470 B.C. The name appearing in the inscription may be one of the many versions of Persephone's name, possibly a corrupt form of the correct Attic type, which is recorded as Φερρέφαττα.

The divine figure portrayed on this lekythos may hardly correspond to the gentle and delicate young Persephone of the Homeric hymn. She is rather the awesome goddess, queen of the Nether World and consort of Hades, Homer's «ἐπαινὴ Περσεφόνεια», whose protection would be greatly needed by the deceased for whom the lekythos was intended as a funerary offering.

ALEXANDRA BALOMENOU

HEAD OF A MINIATURE HERM

(Pls. 104-105)

The head of a miniature herm published here comes from a small sanctuary excavated in 1978, in Athens (29 Poulopoulou str., Theseion).

According to the evidence supplied by other ceramic and terracotta finds from the sanctuary and by the technique used for this herm, it can be safely dated in the first quarter (second decade) of the 5th century B.C., and probably before the Persian invasion of Attica, during which the sanctuary was destroyed and burned.

The find published here is of special interest, as it is the first known example of a preclassic head of herm having the features of the hermaic type A of Pergamon.

This brings us to the following conclusions: a) that the tradition leading to the hermaic type of Pergamon must have had its origin in a prototype already known and copied from as early as the beginning of the 5th century B.C., and b) that, possibly, a classic monumental herm following this tradition had also existed and had been copied later by the artist of the herm of Pergamon, considered as the Alcamenian one by misunderstanding.

The reasons for adopting the term ἑρμίδιον (= miniature herm) used by Aristophanes (*Peace*, 923-924) were: precision of expression and our intention to distinguish the smaller than 40 cm. herms from the monumental ones, because we are of the opinion and hope to establish that:

a) Miniature herms were copies of the monumental ones and were made by artisans, contemporaries of the great artists, in order to meet the requirements of the poorer classes.

b) They were associated with the mystic popular cult of the lower classes of the ancient society and were used as idols of the god Hermes in small private sanctuaries, and

c) They were finally substituted by a new, similar in religious meaning and external features, cult symbol, i.e. the herms and later the miniature ithyphallic statues of the demon Priapos, believed to have been the son of Hermes according to tradition.

PHANI PACHYYIANNI-KALOUDI

HELLENISTIC GRAVES OF PATRAS, II

(Figs. 1-18; Pls. 106-120)

This study, the second in a series of publications dealing with the Hellenistic graves of Patras, describes the contents of a late Hellenistic grave (TII) found south of the town. Like grave TI, it was unearthed in a remote place, far from the clustered groups of graves (1) [1]. The site was also used for later burials and must have served, therefore, as a family burial-ground or other collective cemetery (Fig. 1; Pl. 106 α).

The grave published here was a cist-grave measuring 2.15×1.12×1.10 m., constructed of poros slabs. It was found unplundered but disturbed by the waters that had penetrated into the grave, disintegrating the female skeleton and displacing the funerary offerings (Pls. 108-120 β). The grave furnishings, like those of grave TI, consisted almost exclusively of gold jewellery —of the kind used to adorn the dead (Nos. 1, 7-11) and the living (Nos. 2, 3, 5, 6 and possibly 4)— and silver objects. The grave goods included three perfume-bottles of clay.

Gold finds

The leaves of gold are of three types (Pls. 108 α-β, 109 α), almost similar to those found in grave TI (5, 6). The necklace (Pl. 109 β-γ), composed of reel-shaped beads and lynx-head finials, is a typically late Hellenistic ornament (9, 10, 11).

The earrings are decorated with doves (Pls. 110 α-γ, 111 α-β). The plumage of the doves is exquisitely designed and incised in naturalistic as well as decorative fashion. The same technique, rarely employed for doves forming the decoration of earrings, is encountered in another two examples, now in Berlin, that have also come from Patras (30) and present further similarities with those published here. It seems that they are all products of the same, probably local, workshop (31). The bracelets (Pl. 111 γ-δ) have quite rare and peculiar shapes, possibly associated with Egyptian models (33). The ring No. 5 (Pl. 112 α-β) has a ruby engraved in intaglio with a representation of Isis, who is portrayed standing on a ship's prow, holding the helm and a palm branch. The former combines the notions of divine protection for ships and the ruling of destinies, while the latter symbolizes victory. Thus the great Isis is presented as the victorious goddess of the sea and ruler of the world's destiny. The ring No. 6 (Pl. 112 γ) has, like the one described above, a characteristic late Hellenistic shape. The woman's portrait embossed on the ring of thin gold No. 7 (Pl. 112 δ-στ) must be assigned to the tradition of the known Alexandrian portraits of the 3rd century B.C. In fact, it is reminiscent of the image of Berenice II (47). The ring of thin gold No. 8 (Pl. 112 ζ-η) bears the embossed figure of a cupid with lion-skin and club, a well-known type of the 2nd century B.C. (55-57). The oval brooch (Pl. 113 δ-ε) is decorated with the schematic design of a thunderbolt (12).

Silver finds

The lamp (Pl. 114 α-β) presents a combination of features of several types, but it is mostly related to the types of the "lamp with collar" and of the "Ephesus lamp". The two bell-shaped

1. Numbers in parentheses refer to the notes of the Greek text.

pyxides (P l. 114 γ) belong to the type represented by the late Hellenistic examples from Bolsena, Eretria and South Russia. The prochous (P l. 114 δ-ε) displays an affinity with Italian vessels (90-91) and so does the phiale (P l. 115 α). The globular cup (P l. 115 β) and the foot of a vessel (P l. 115 γ) are typical late Hellenistic products. The spoon (P l. 115 δ) is of the earliest surviving oval-shaped examples and quite unique by reason of the S-shaped curve with the goose-head terminal of the handle (107-109). The pieces of thin silver (P l s. 116 α-β, 117 α) had probably come from either the bottom or the lid of a cylindrical vessel, notably a ciste or pyxis (112). The triangular comb and the double comb (P l. 117 β) are similar to those found in grave TI. The silver bands (P l s. 118 β, 119 γ) were placed crosswise upon the deceased woman's breast (117). Three tubular ivory fragments (P l. 119 δ-ζ) belong to hinges of a well-known type (118). The perfume-bottles of clay (P l. 120 α-γ) represent three different types of the same period, also encountered in other late Hellenistic ensembles (119-121).

The variety and opulence of the funerary offerings found in this grave, as in grave TI, suggest that the deceased was a woman of higher social rank. In this case, however, the representations on the funerary offerings lack a planned ideological content although we may clearly discern an intention to select figures associated with the concept of death.

JOHN PAPAPOSTOLOU

ΠΙΝΑΚΕΣ

Ελληνιστικό ανάγλυφο, γυναικείο ανάθημα σε αργείτικο ιερό Ευμενίδων.

Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

α. Ανάθημα της επιτόκου Αργείτισσας Μέλισσας σε ιερό των Ευμενίδων ως θεοτήτων του τοκετού (παράσταση που διέσωσε ο Κυριακός Αγκωνίτης), β. Προρρωμαϊκών χρόνων απεικόνιση των θεοτήτων του τοκετού Ευμενίδων από λαϊκό τεχνίτη. Η αναθέτρια Κάλλεον το αφιέρωσε σε ιερό της περιοχής του Άργους.

Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

α. Ειδώλιο πήλινο έγκυας γυναίκας, ανάθημα στις «γενέθλιες Νύμφες» της σπηλιάς του χωριού Άνω Πιτσά Κορινθίας, β. Πήλινο ειδώλιο από το Θεσμοφόριο της θεσσαλικής Πρόερνας, ανάθημα μητέρας στην κουροτρόφο Δήμητρα, γ. Προετοιμασία θυσίας στις «γενέθλιες Νύμφες» της σπηλιάς του χωριού Άνω Πιτσά Κορινθίας. Απασχολούνται γυναίκες, βοηθούμενες από παιδιά. Αντίγραφο έγχρωμης παράστασης ξύλινου πίνακα αρχαϊκών χρόνων.

Ν. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ

Μουσείο Ρόδου : α-β. Πήλινο ειδώλιο ΕΙΔ. 392, γ-δ. Πήλινο ειδώλιο ΕΙΔ. 391.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

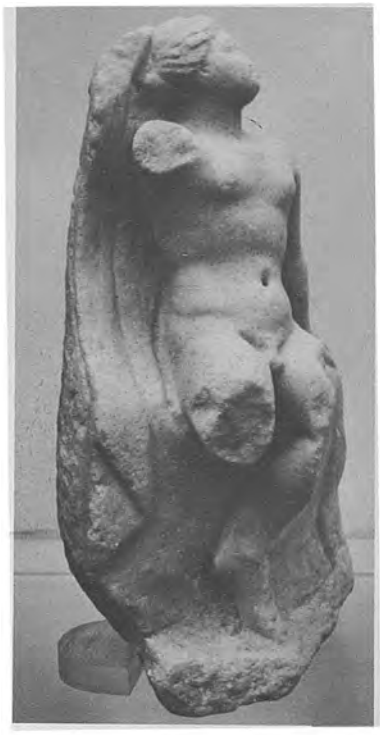

Μουσείο Ρόδου : α. Πήλινο ειδώλιο ΕΙΔ. 392, β. Πήλινο ειδώλιο ΕΙΔ. 391, γ-δ. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 108.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α-β. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 108, γ-δ. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 106.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α-β, δ. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 72, γ. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 106.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α-β. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 75, γ-δ. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 74.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α-β, δ. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 1327, γ. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 74.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

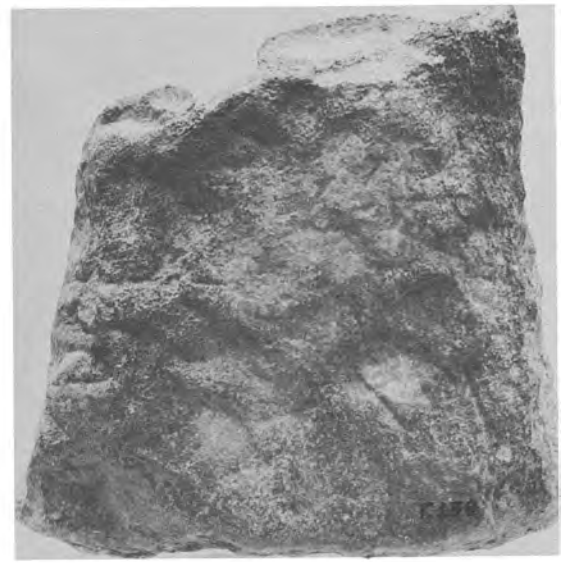

Μουσείο Ρόδου : α-γ. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 73.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α-β. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 158, γ-δ. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 1328.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου: α-β. Μαρμάρινο αγαλματάκι Γ 1328, γ. Μαρμάρινο αγαλματάκι συλλογής Nelidoff (από Olympia III, εικ. 248).

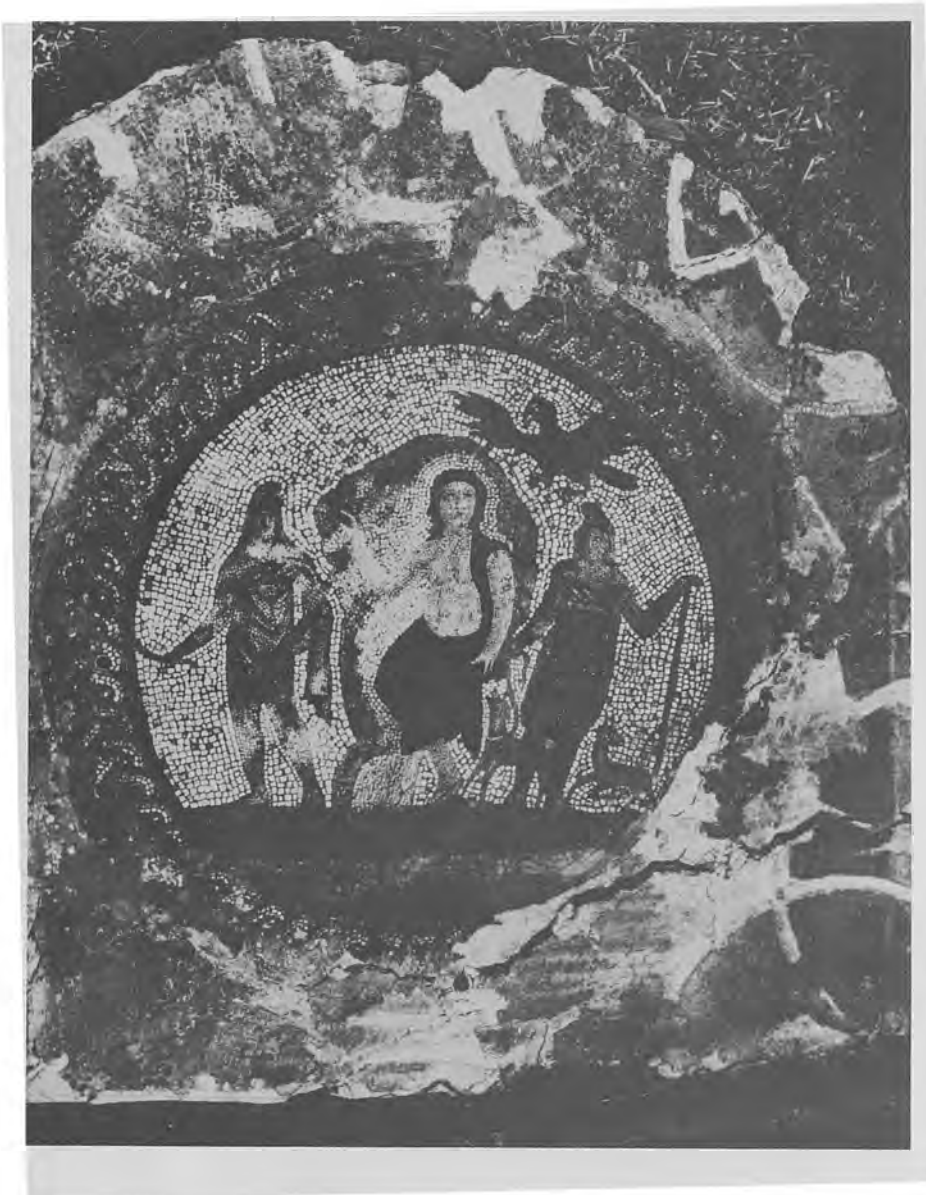
Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Πήλινο ανάγλυφο 4839.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

α. Μόναχο, Antikensammlungen, σφραγιδόλιθος Α 2037 (Antike Gemmen in deutschen Sammlungen, München I 3, πίν. 193, αριθ. 2214), β. Βαλτιμόρη, Walters Art Gallery, ψηφιδωτό αριθ. 43.7 (La mosaïque greco-romaine, II, πίν. CLXXVI).

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

α. Βερολίνο, Staatliche Museen, ο έφηβος της Μαγνησίας (από A. Linfert, Kunstzentren hellenistischer Zeit, πίν. 6, εικ. 28), β. Το ψηφιδωτό της Ταρσού (από L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien, εικ. 149).

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

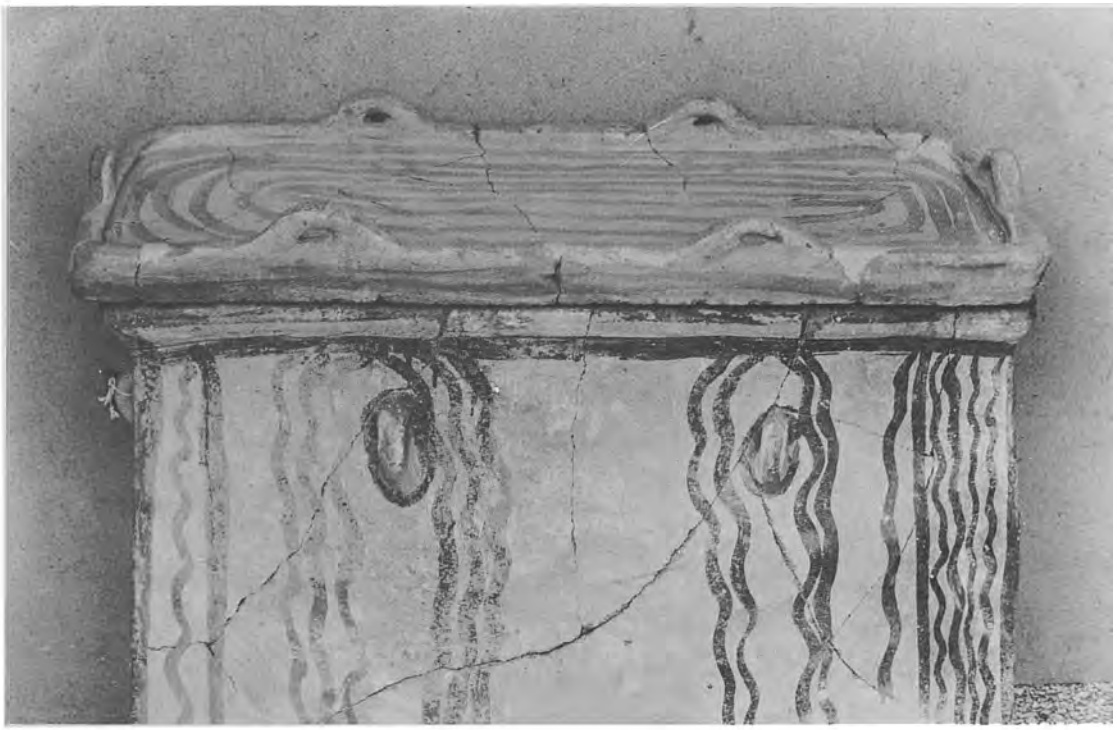

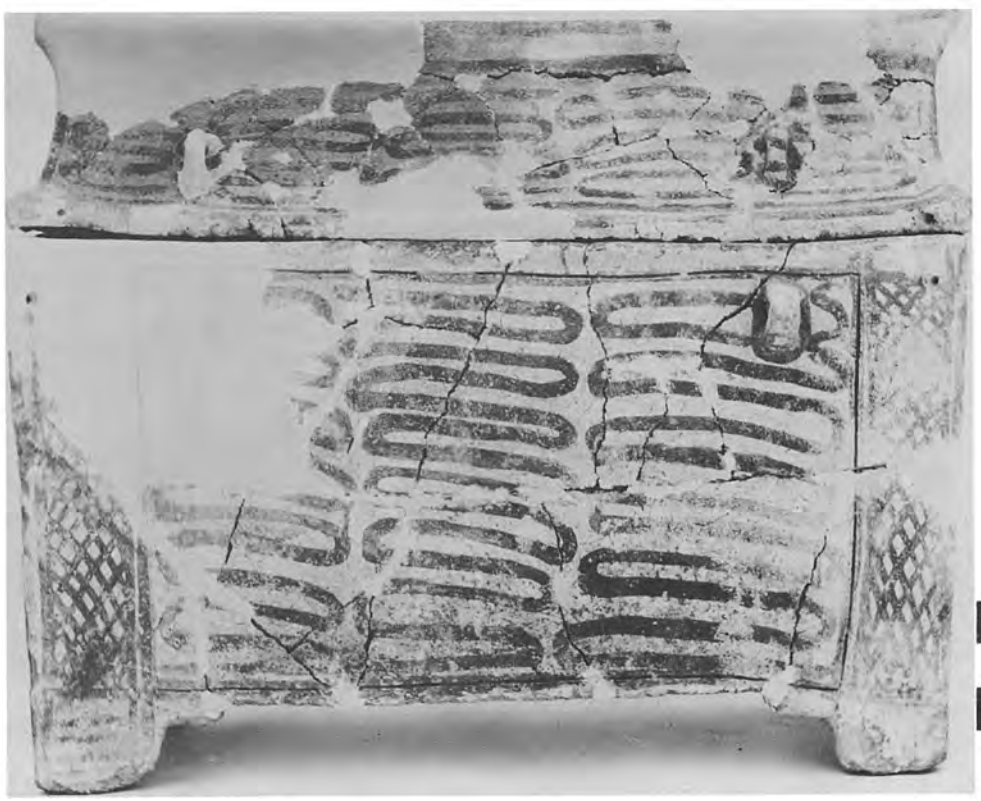

ΥΜ νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου: α. Κύλικα, β. Ρυτό, γ. Πυξίδα.

Ν. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ - Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΥΜ νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου : α-β. Σαρκοφάγοι.

Ν. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ - Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

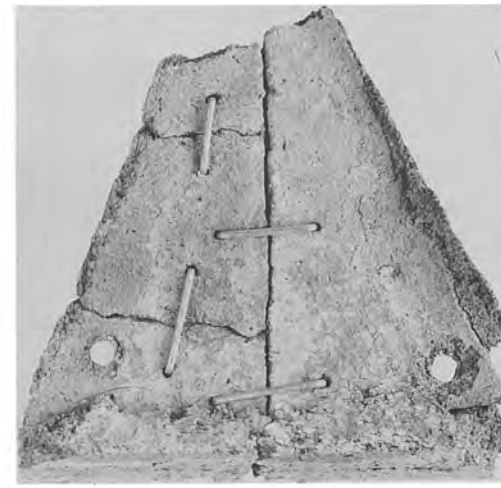

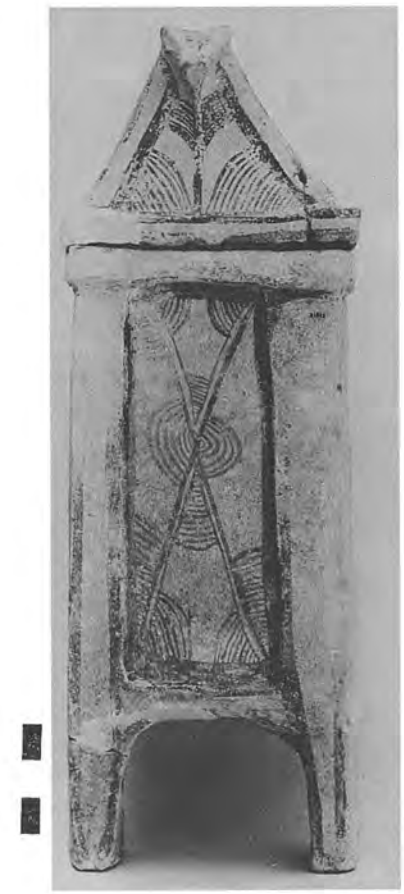
ΥΜ νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου: α-β. Σαρκοφάγοι.

Ν. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ - Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΥΜ νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου: α-δ. Οι σαρκοφάγοι του Π ί ν. 18 και λεπτομέρειες του καλύμματός τους.

Ν. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ - Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΥΜ νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου: α-β. Σαρκοφάγοι.

Ν. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ - Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

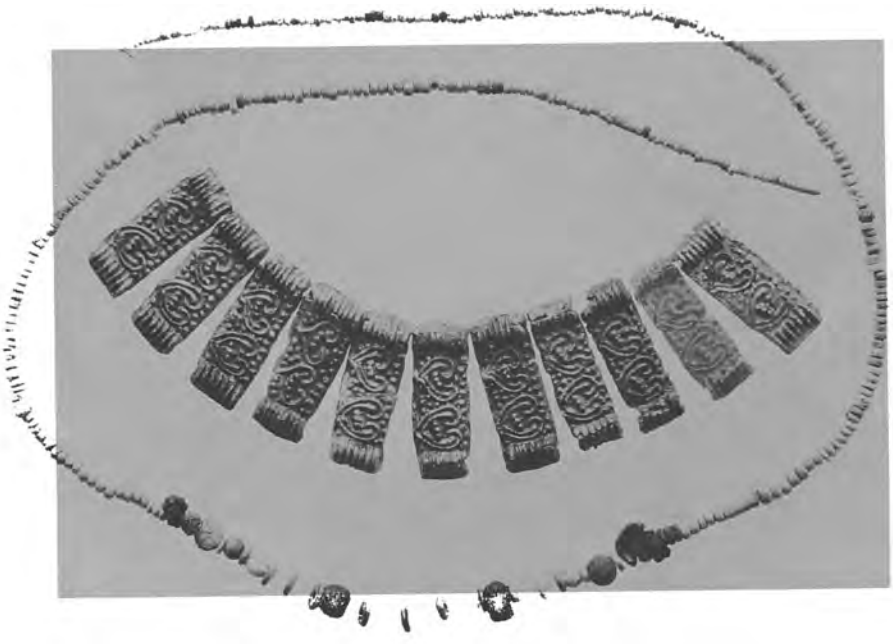

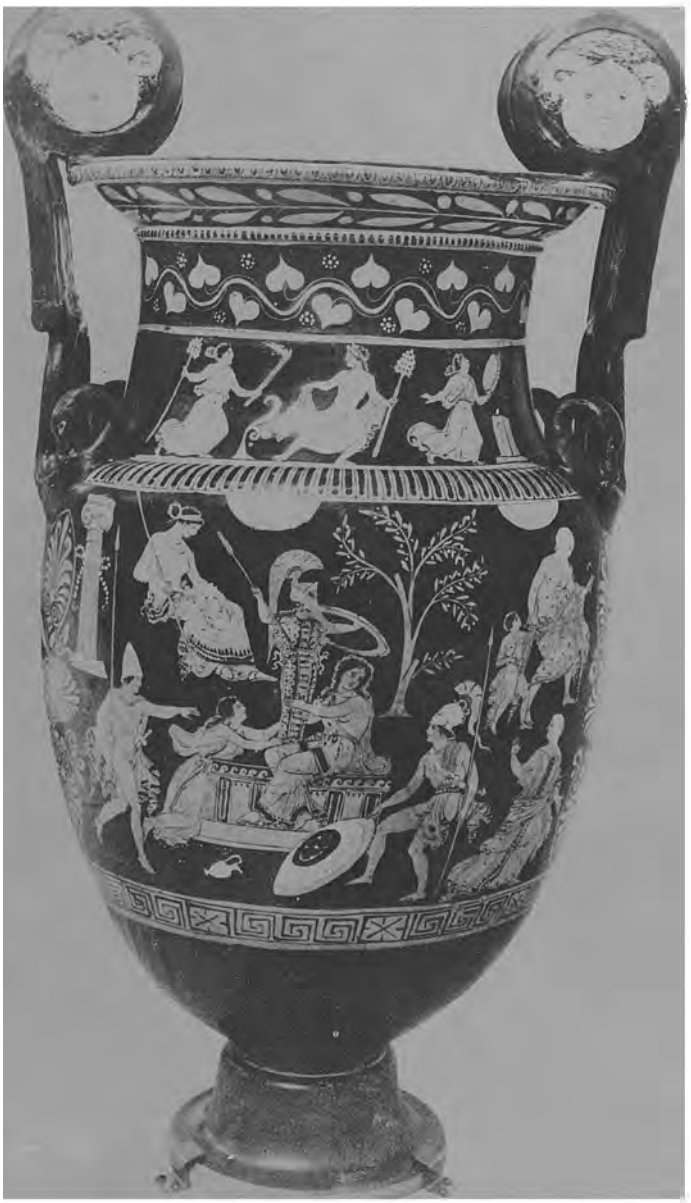
ΥΜ νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου : α-β. Γυναικείο ειδώλιο, γ. Φακοειδής σφραγίδα, δ-στ. Αγκιστροειδείς περόνες.

Ν. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ - Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΥΜ νεκροταφείο στο Μετόχι Καλού Ηρακλείου : α-β. Περιδέραια από υαλόμαζα, ορεία κρύσταλλο και χαλκό.
Ν. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ - Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

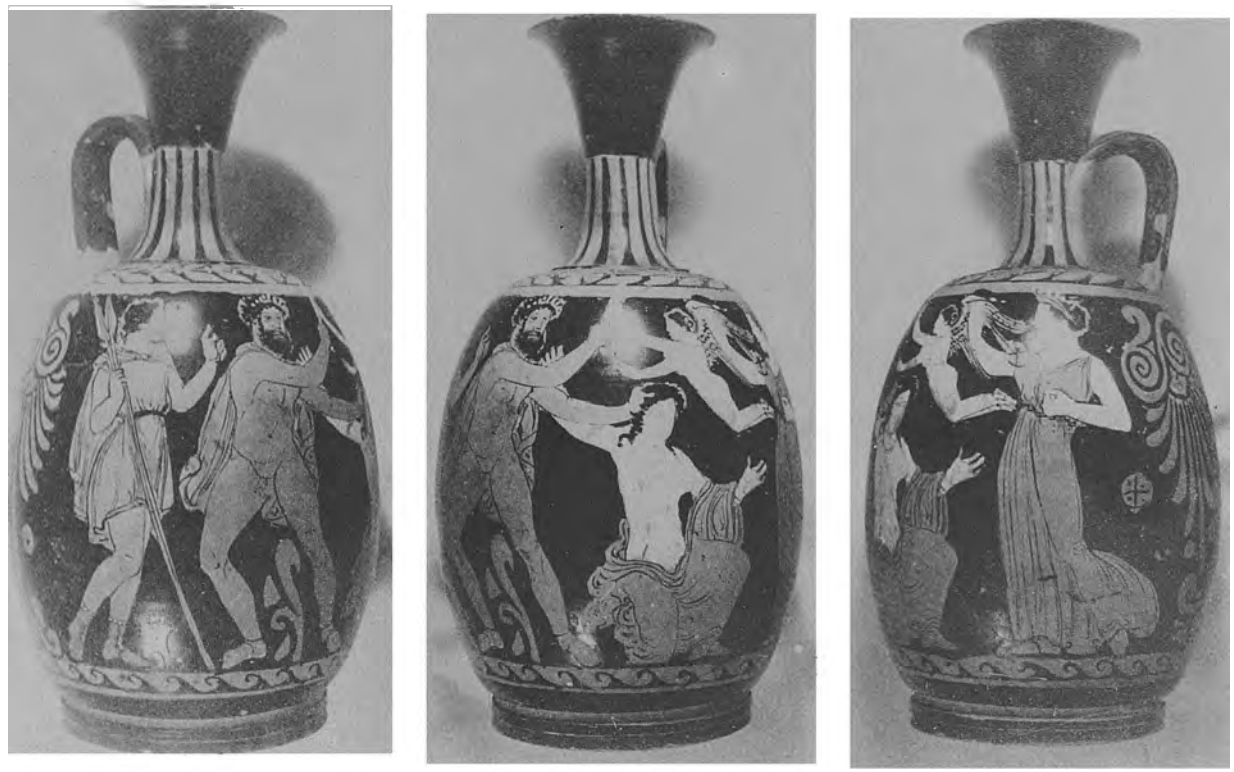
Απουλικός ελικωτός κρατήρας. Λονδίνο, Βρετ. Μουσείο F 160.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

α. Λεπτομέρεια του Π ί ν. 23, β. Απουλικός ελικωτός κρατήρας. Λονδίνο, Βρετ. Μουσείο 1948.10-15.2.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

Καμπανική λήκυθος. Φραγκφούρτη, Museum für Vor- und Frühgeschichte X 14 356.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

α-β. Απουλικός ελικωτός κρατήρας. Λονδίνο, Βρετ. Μουσείο F 278.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

α. Απουλικός κωδωνωτός κρατήρας. Lecce, Museo Provinziale 681, β. Απουλικός καλυκωτός κρατήρας. Τάραντας, Museo Nazionale 52.665.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

Απουλικός ελικωτός κρατήρας. Νεάπολη, Museo Nazionale Η 3230.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

α-β. Καμπανική υδρία. Λονδίνο, Βρετ. Μουσείο L 209.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

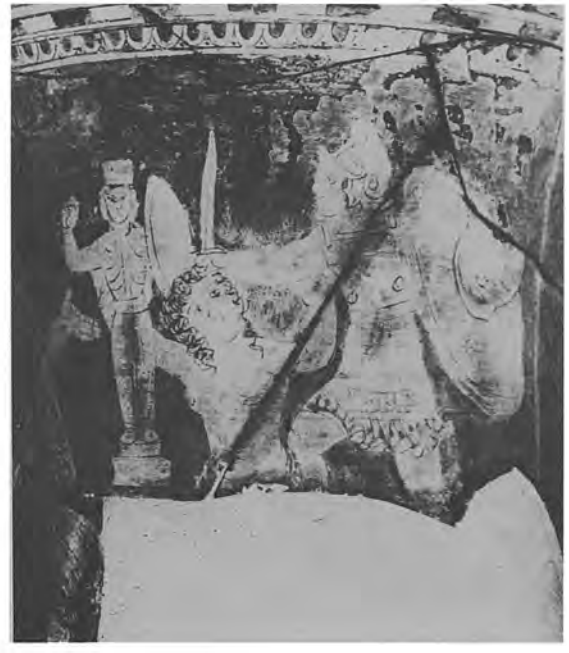

α. Αμφορέας από το Paestum. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum 724, β. Καμπανικός αμφορέας. Κάπουα, Museo Campano 7554.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

α. Σικελικός καλυκωτός κρατήρας. Agrigento, AG 2206, β. Όστρακα από απουλικό σκύφο. Σίδνεϋ, A. Cambitoglou, γ. Απουλικός γαμικός λέβης. Συλλογή Signorelli 231.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

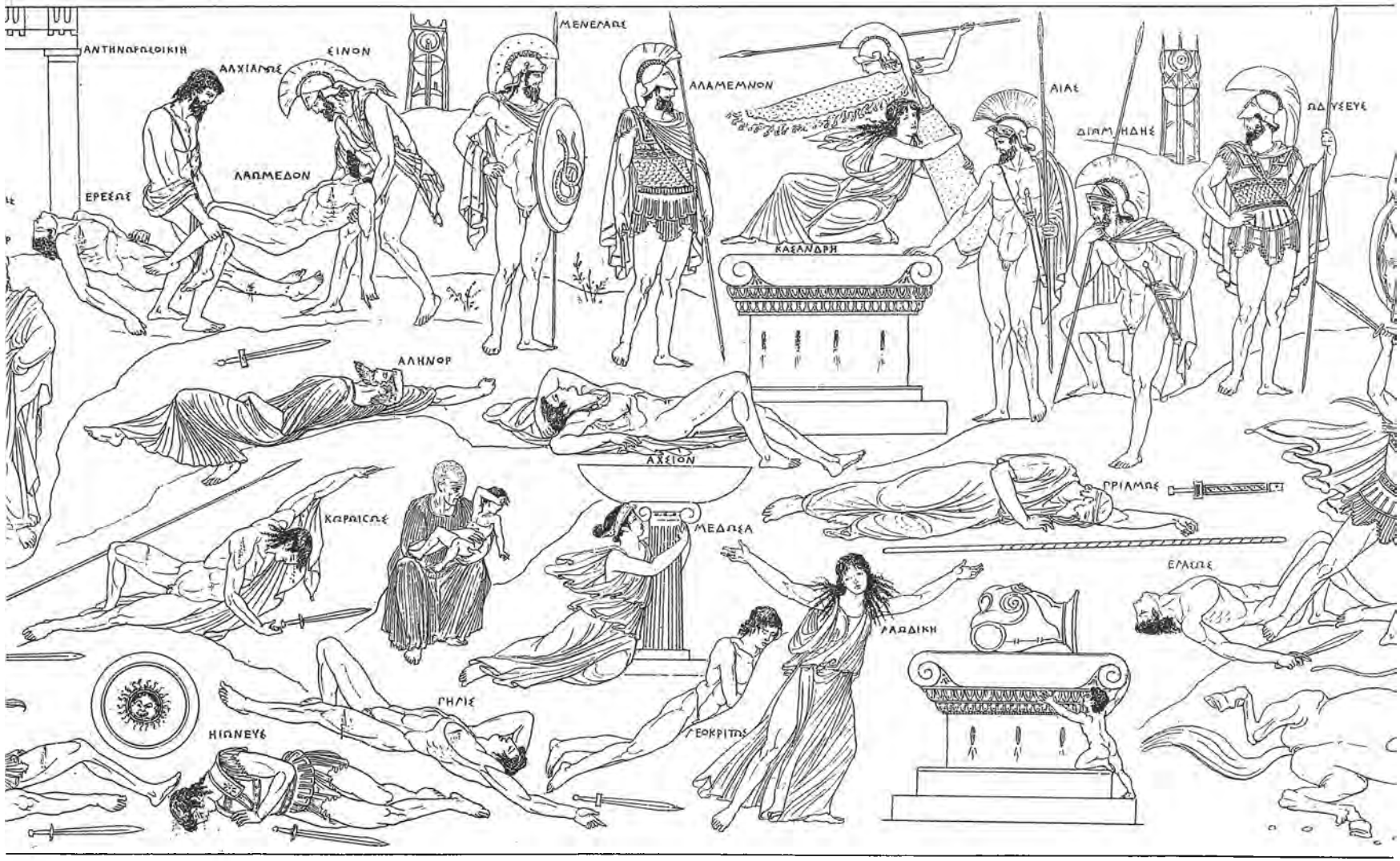

2. Halle 215

α-β. Καμπανικός κωδωνωτός κρατήρας. Βαϊμάρη, 194 WS, γ. Όστρακο από απουλικό αμφορέα. Halle 215.

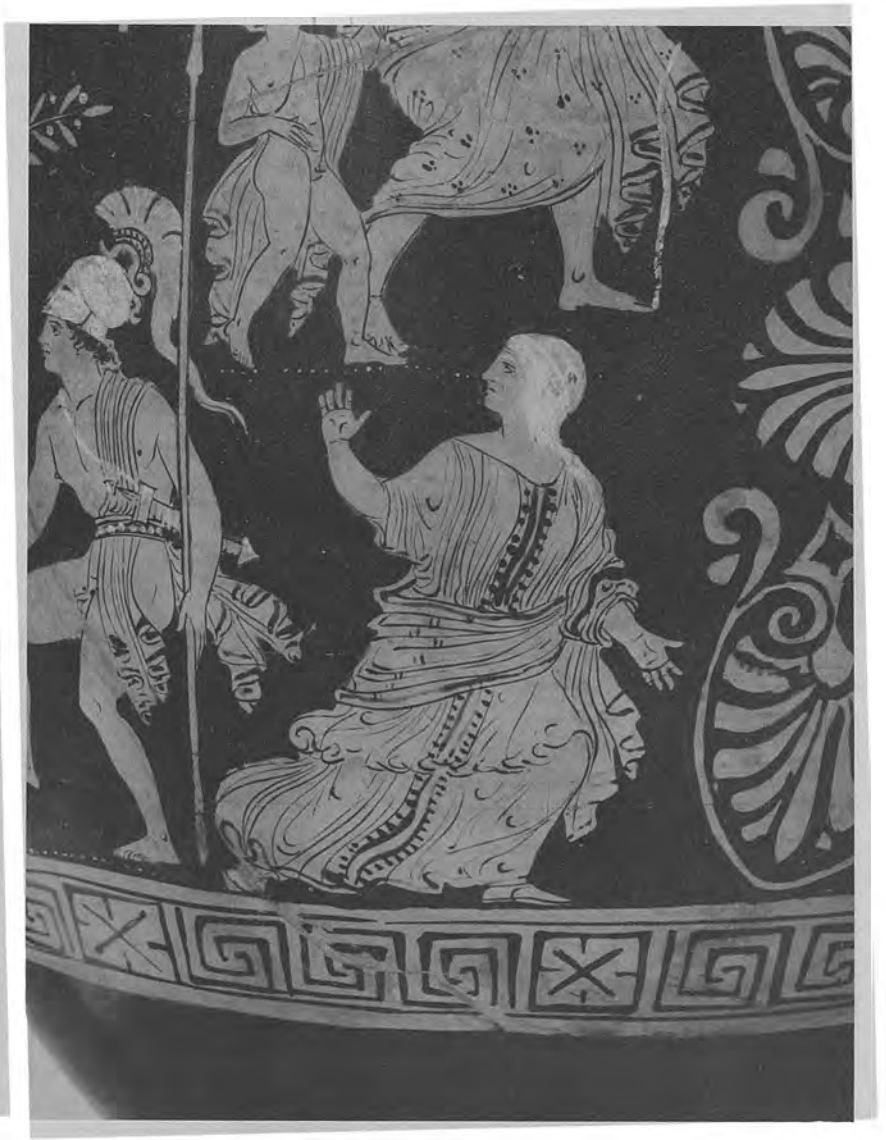
ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

Αναπαράσταση της πολυγνώτειας Ιλίου Πέρσεως στους Δελφούς (λεπτομέρεια). C. Robert, Die Iliupersis des Polygnot, HallWPr 17 (1893).

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

Λεπτομέρειες του Π ί ν. 23.

ΑΛΕΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ

α. Τιθόρα (1), Κάστρο Αγίας Μαρίνας (2), β. Αποθέτης Β.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Νύψη (1), Ισώματα (2), Τιθόρα (3).

ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

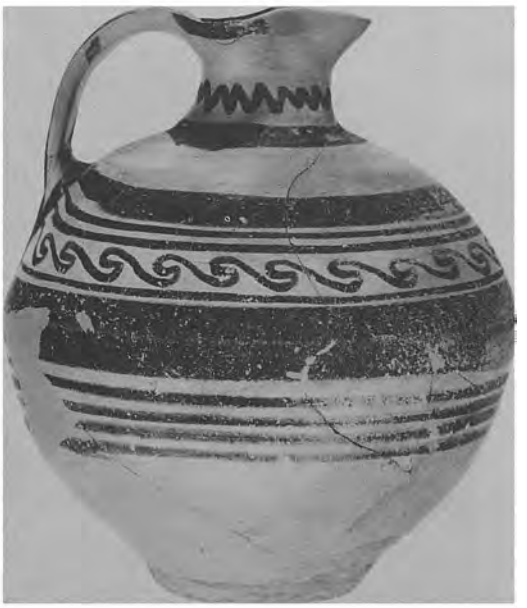
Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη : α-β. Π 253.

ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

α

β

γ

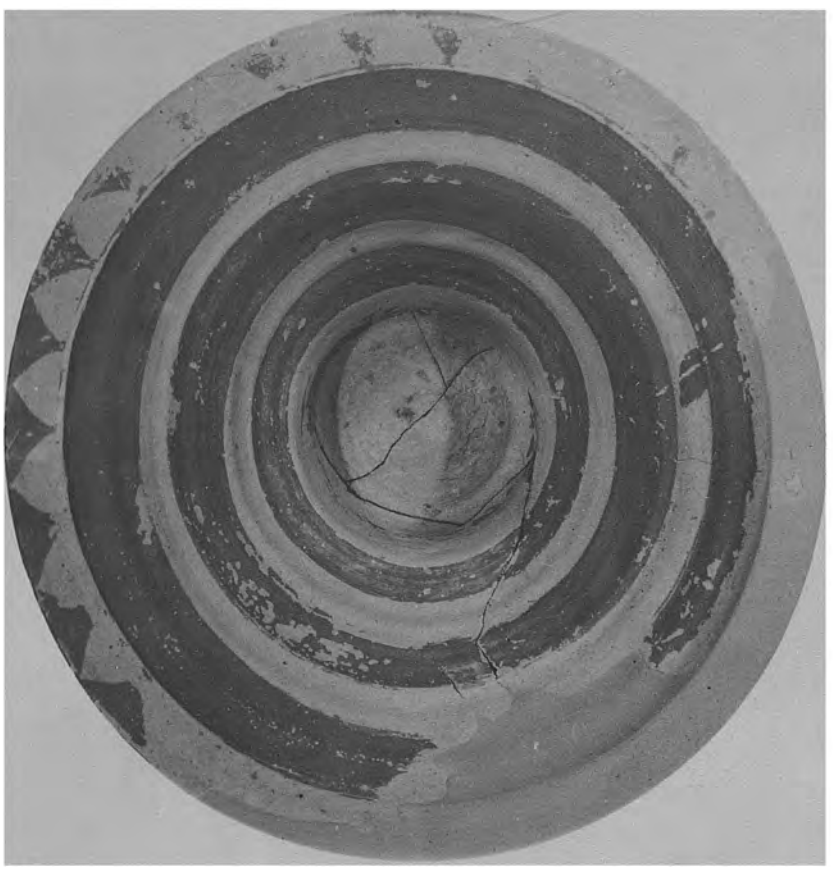
δ

Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη : α. Π 254, β. Π 255, γ. Π 257, δ. Π 226.

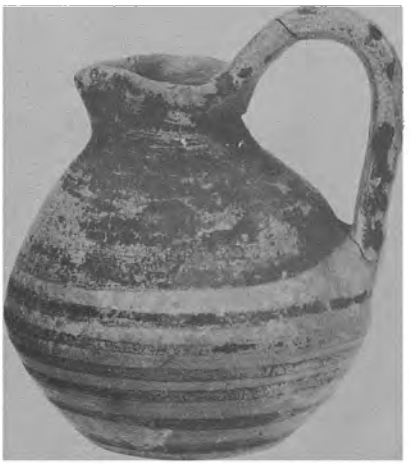
ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

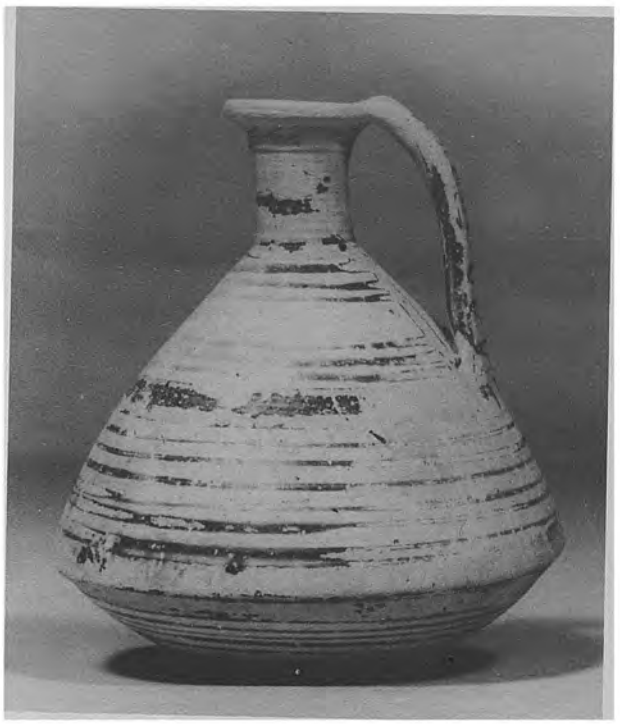

Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη : α-β. Π 258.

ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη : α, δ. Π 76, β. Π 34, γ, ε. Π 59.

ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη: α-β. Π 57, γ. Π 58.

ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

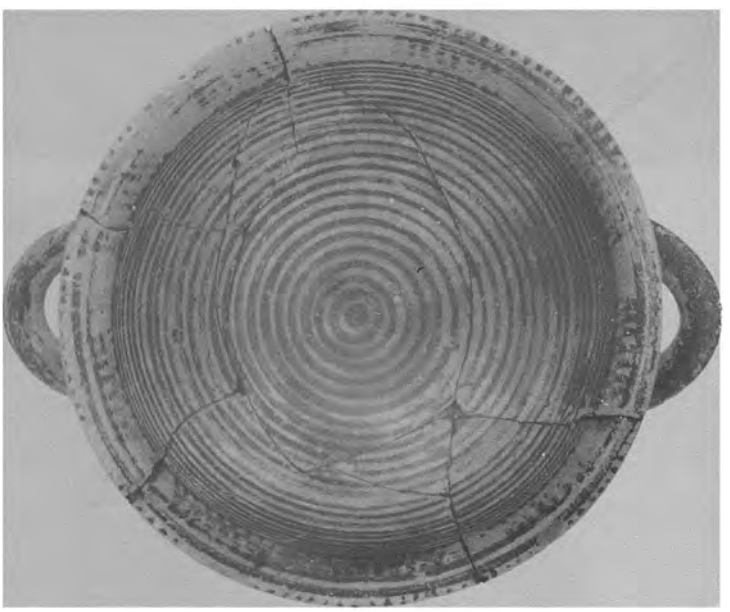

Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη : α. Π 35, β-γ. Π 26.

ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη : α-β. Π 25, γ. Π 56.

ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

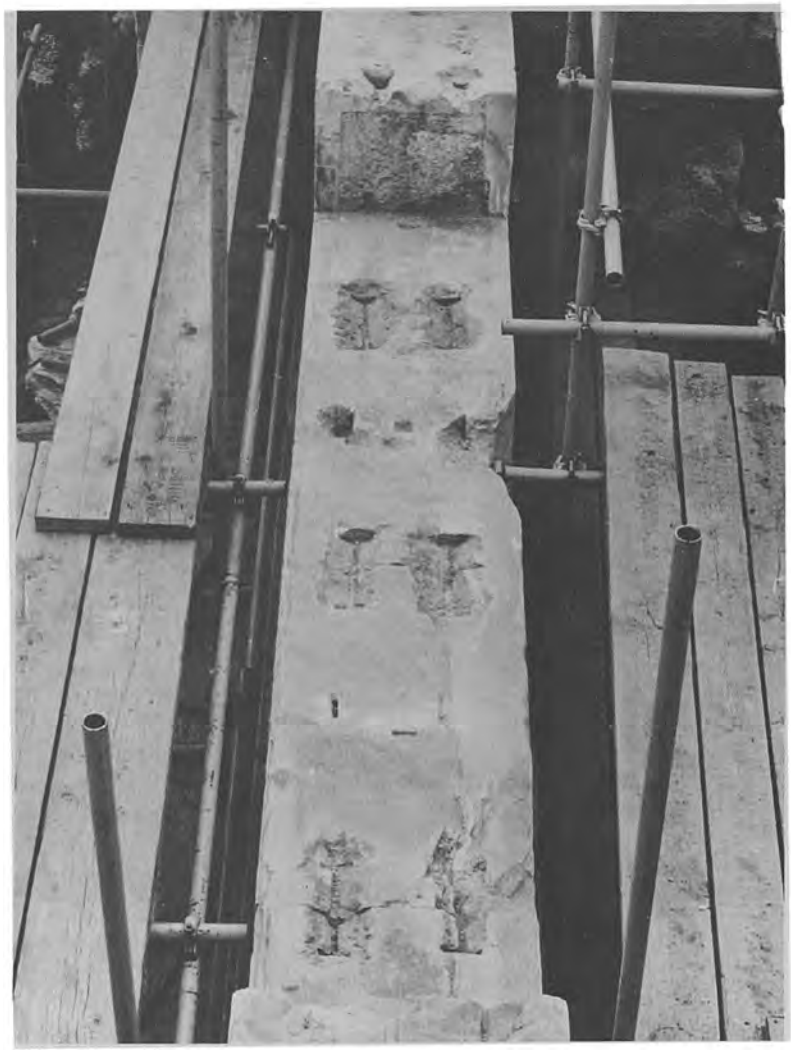

Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη : α. Π 60, β-γ. Π 98.

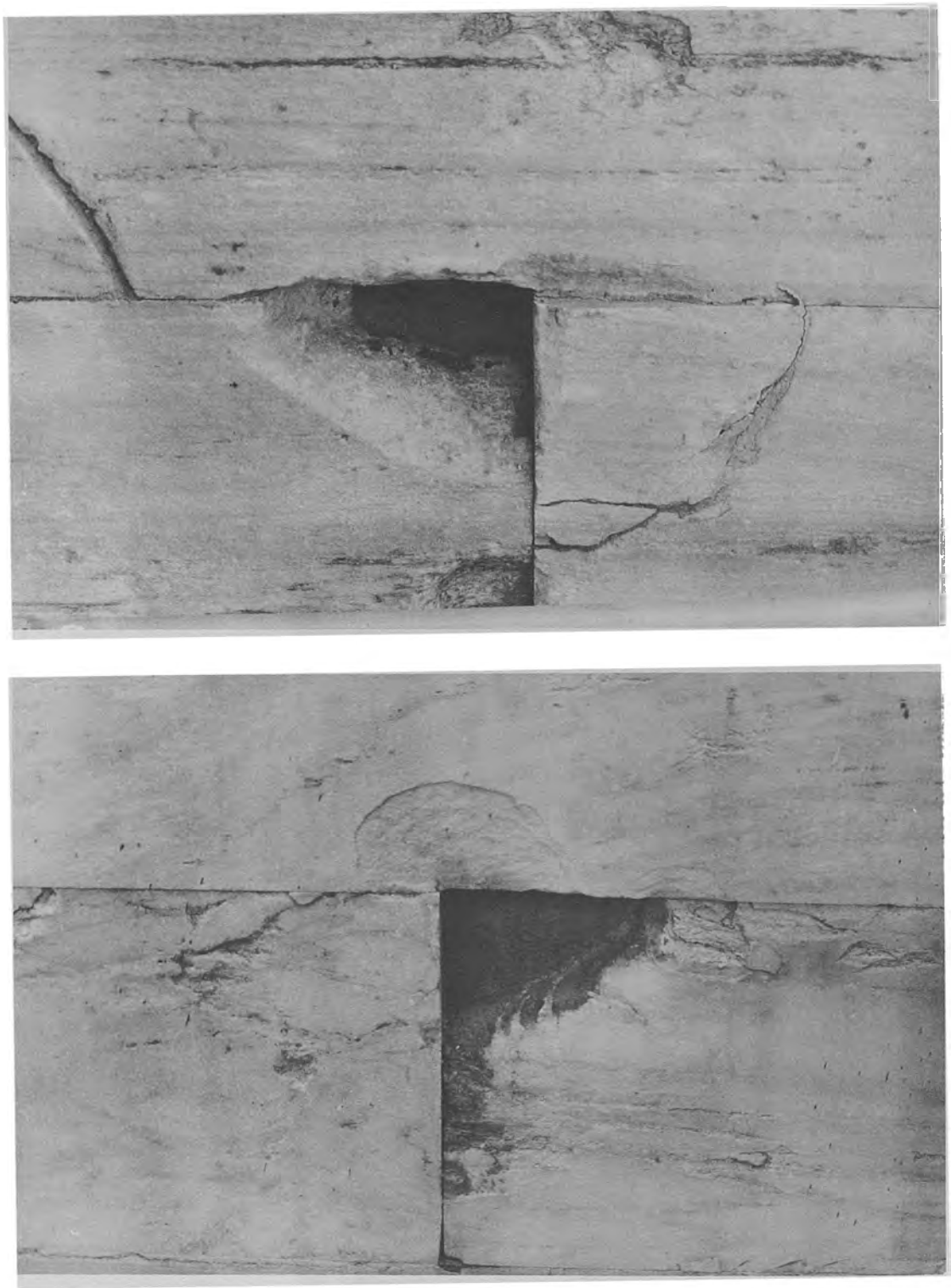
ΜΕΤ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

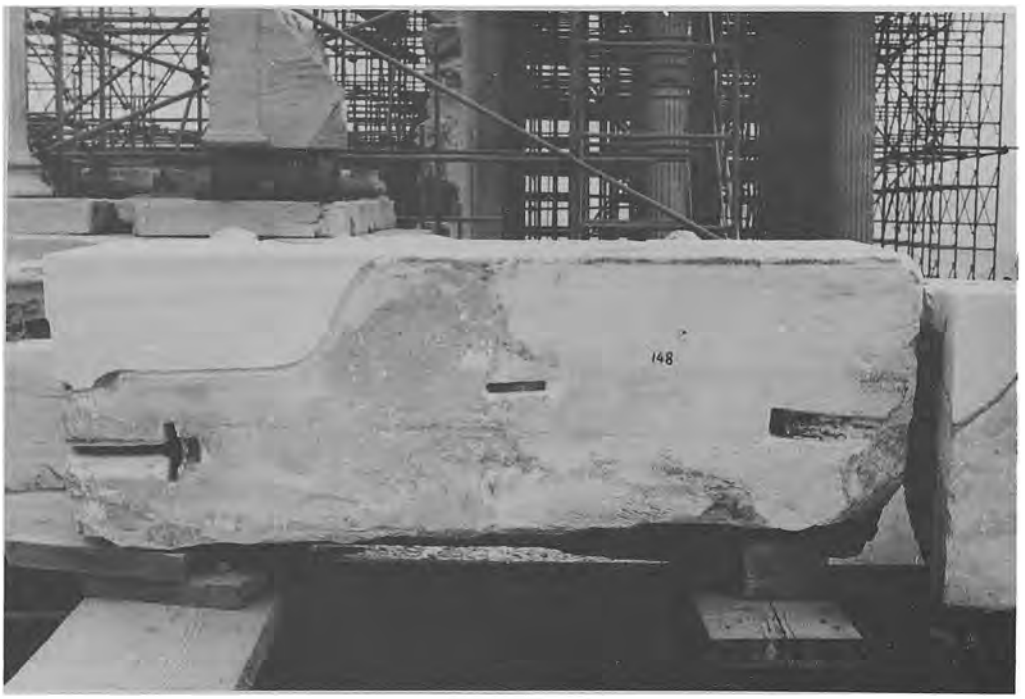
Ερέχθειο: α. Λίθος του βόρειου τοίχου με χαρακτηριστική διάβρωση του προσώπου, β. Λίθοι του βόρειου τοίχου in situ.

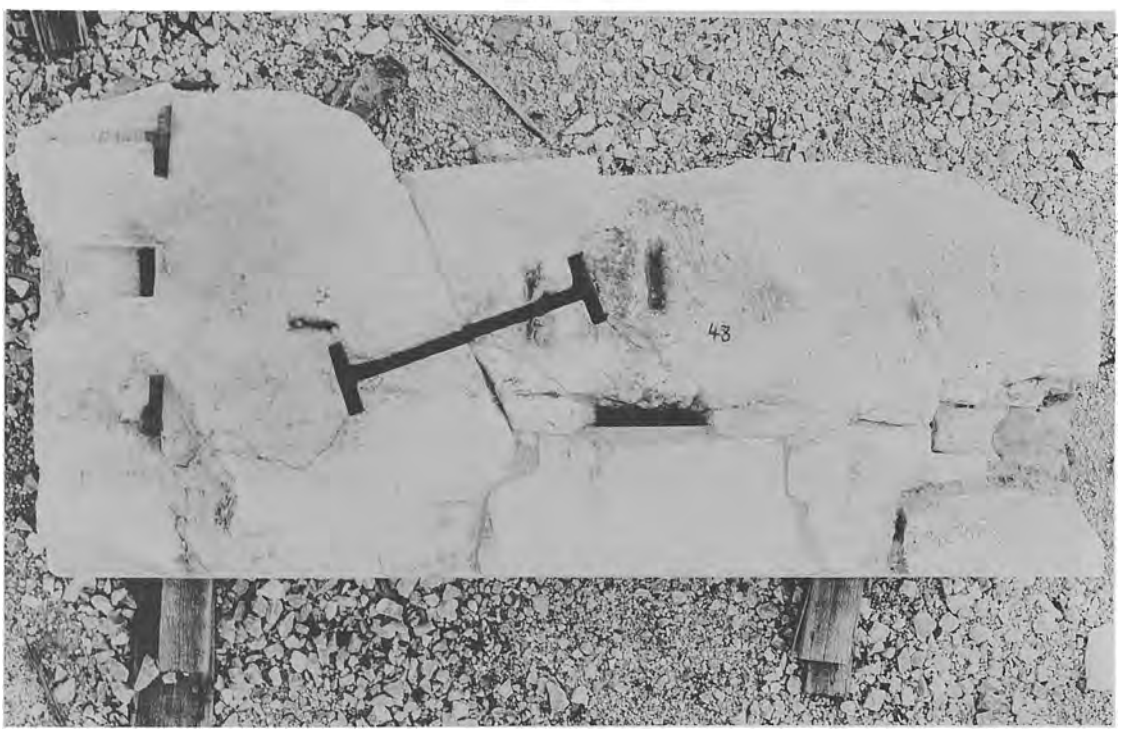
ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

Ερέχθειο : α. Θραύσεις στο σύνορο δύο λίθων με όμοια μορφολογία (Πρόσταση Κορών), β. Θραύσεις στο σύνορο δύο λίθων με διαφορετική μορφολογία (Πρόσταση Κορών).

ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

Ερέχθειο : α. Ο λίθος 148 με το χαρακτηριστικό νεροφάγωμα στην κάτω επιφάνεια εδράσεως, β. Ο λίθος 43.
ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

Ερέχθειο : α. Ο λίθος 37, β. Ο λίθος 157.

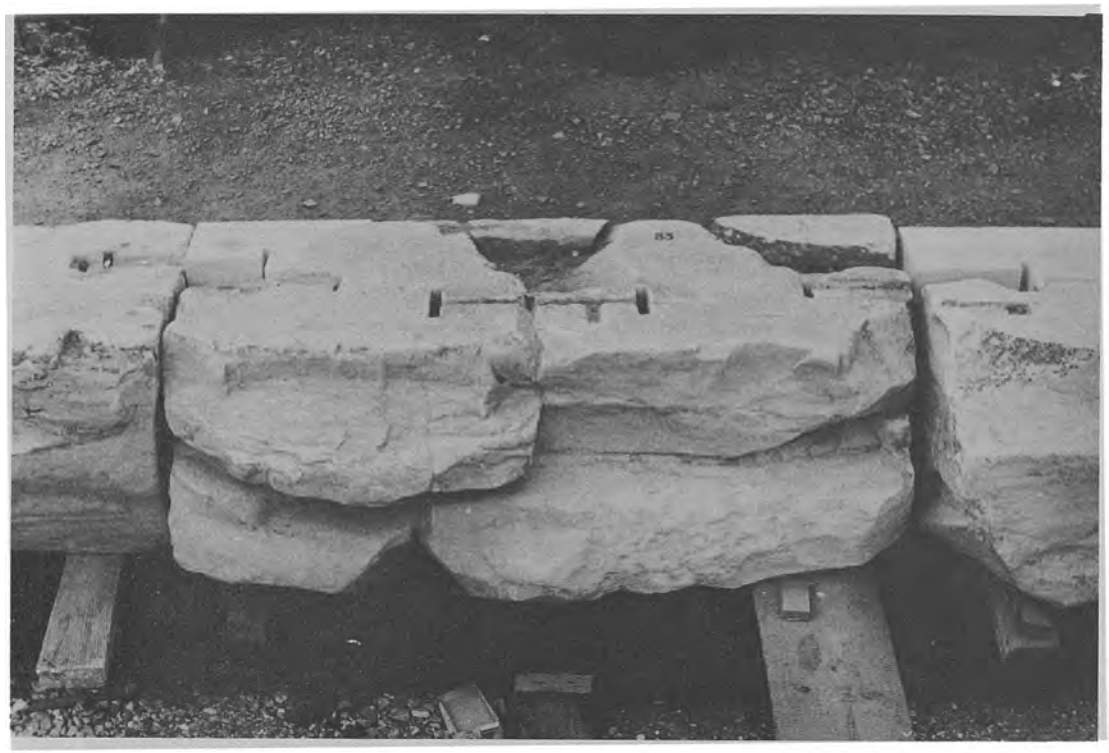
ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

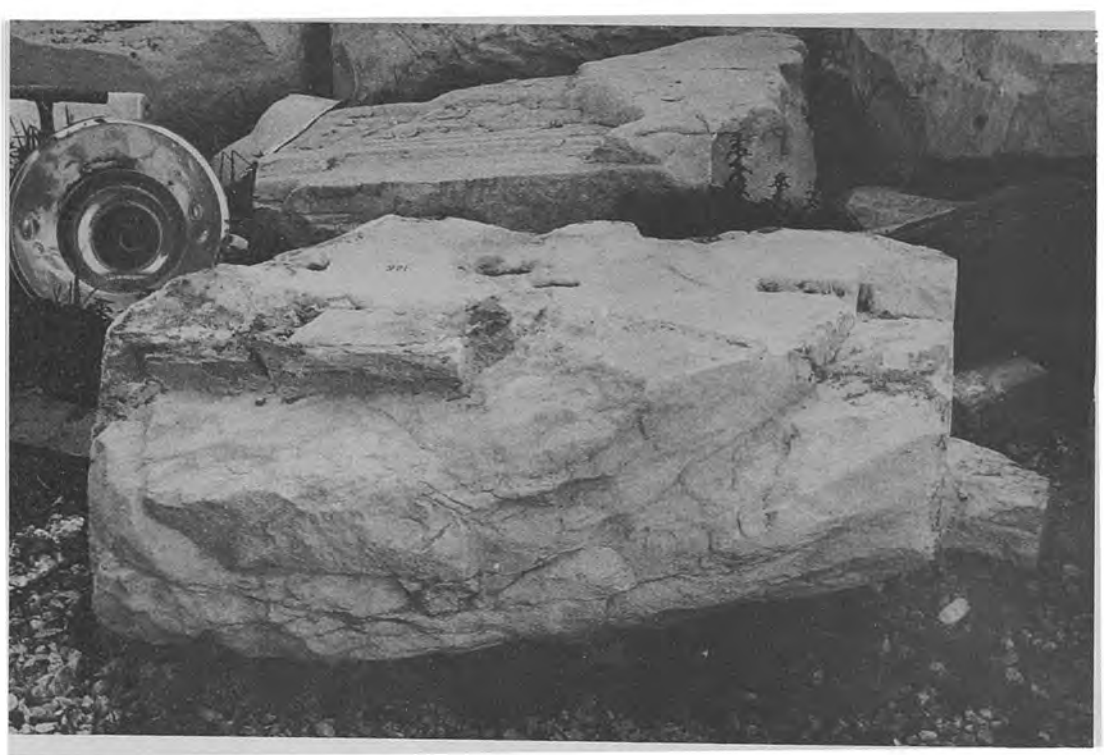

Ερέχθειο : α-β. Ο λίθος 66.

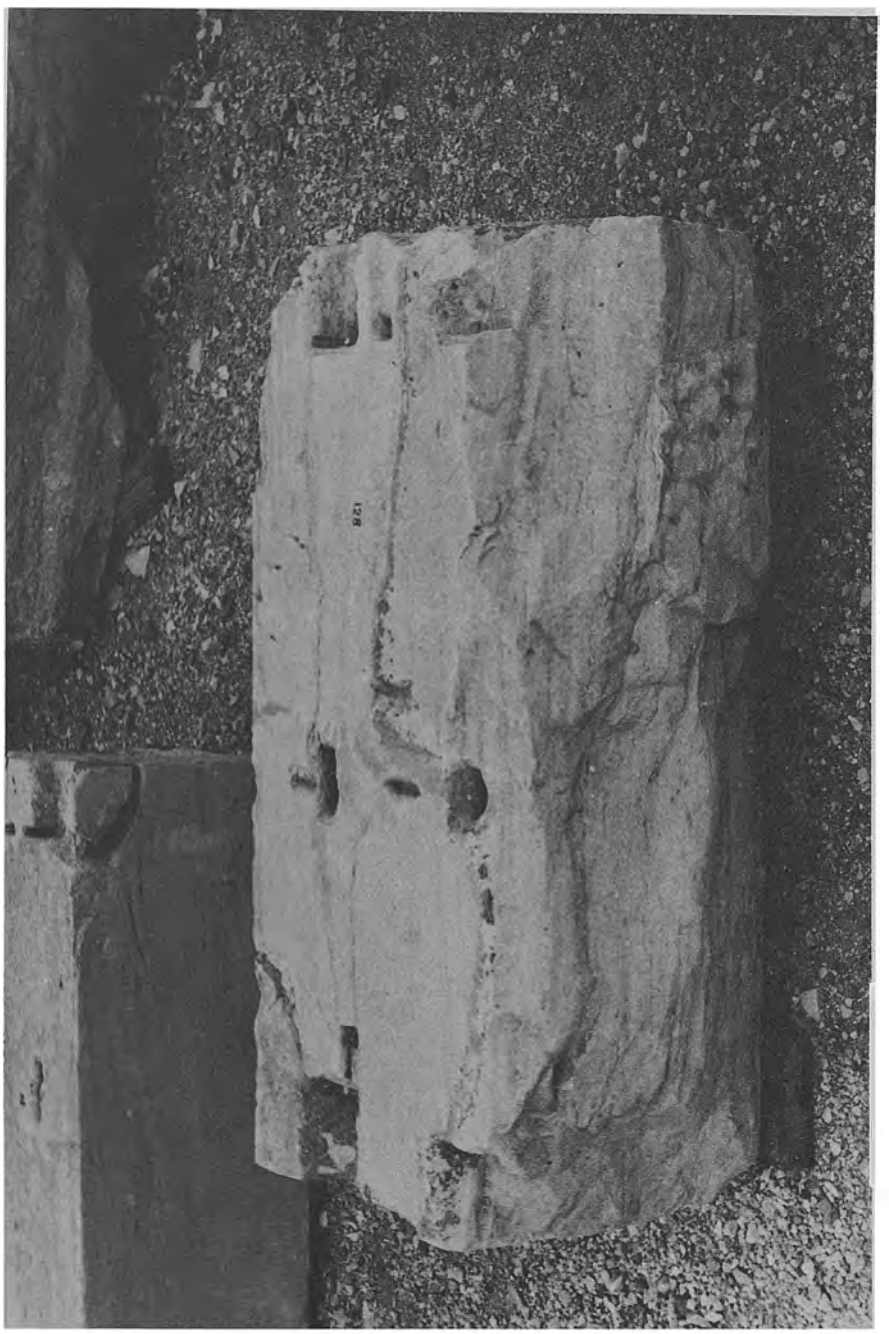
ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

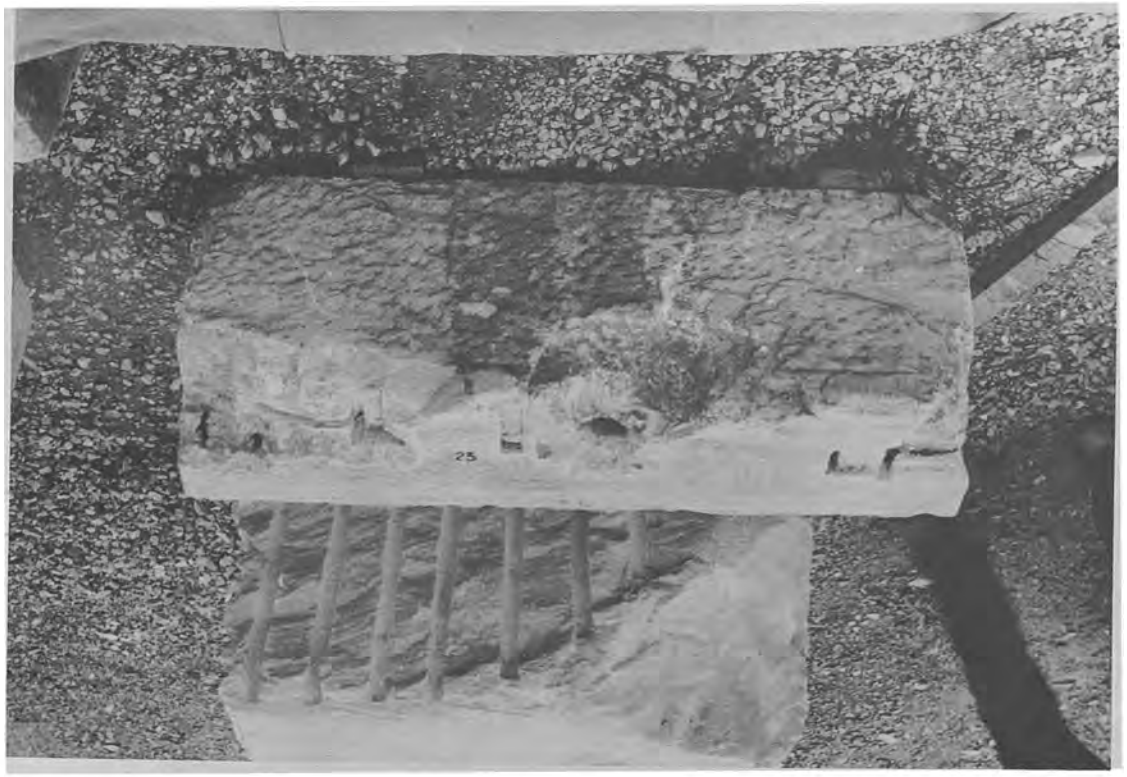
Ερέχθειο : α. Ο λίθος 83, β. Ο λίθος 126.

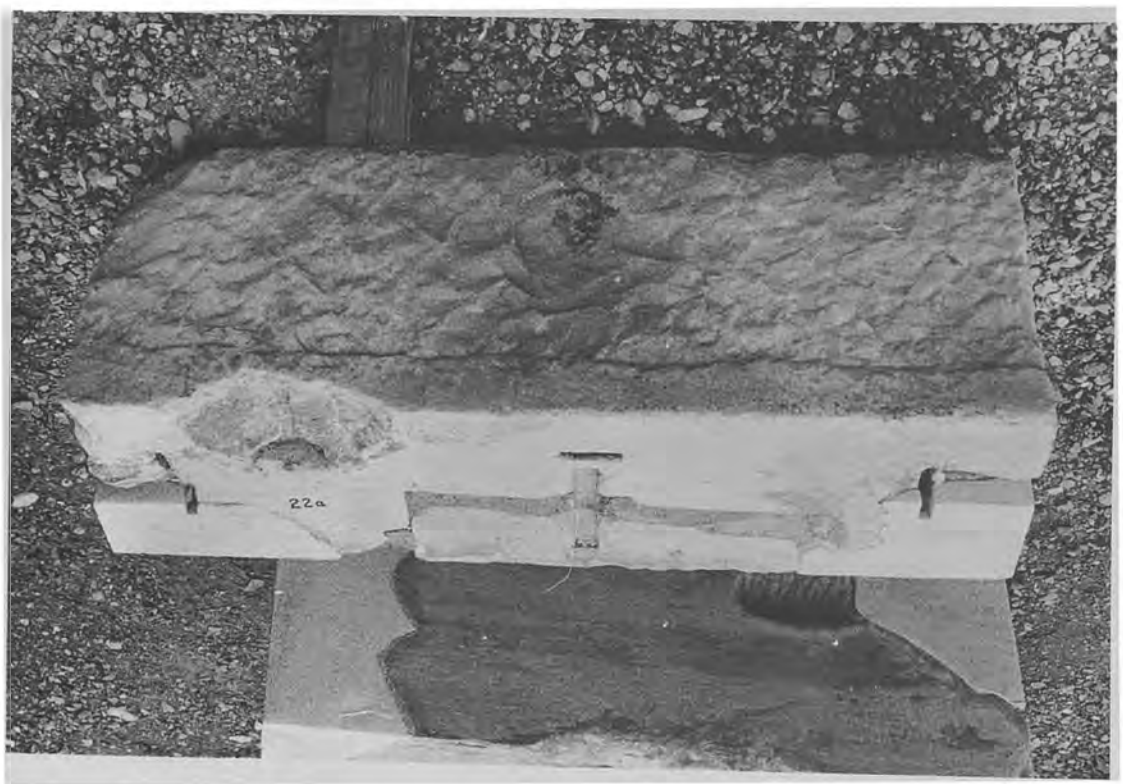
ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

Ερέχθειο. Ο λίθος 128.

ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

Ερέχθειο : α. Ο λίθος 23, β. Ο λίθος 22.

ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

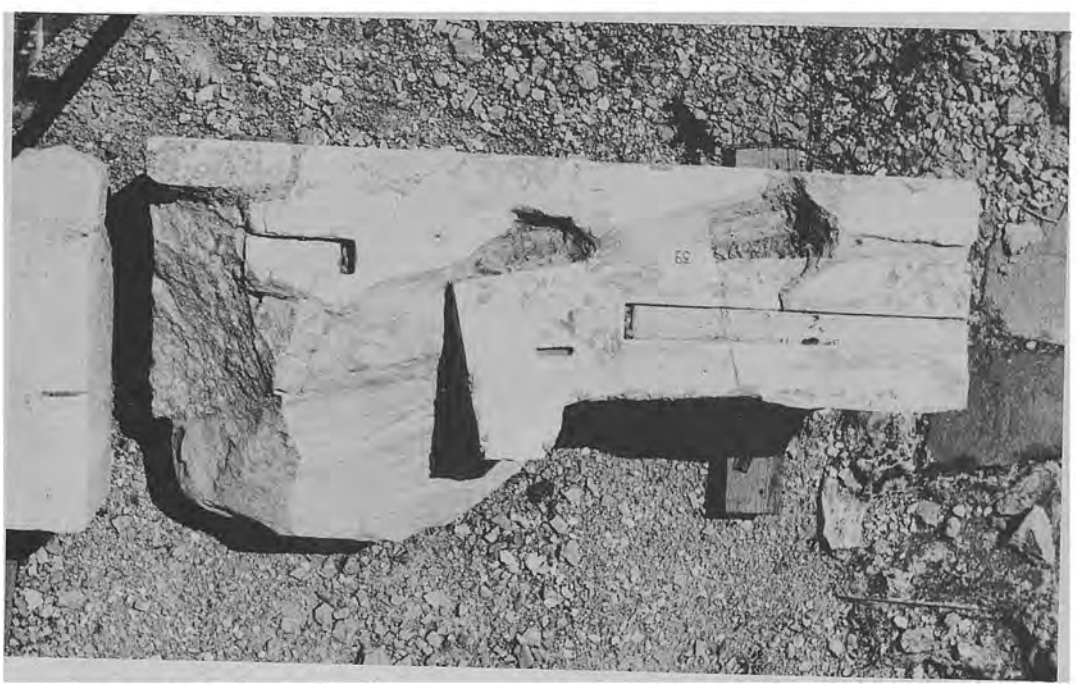

Ερέχθειο : α. Ο λίθος 65, β. Ο λίθος 113.

ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

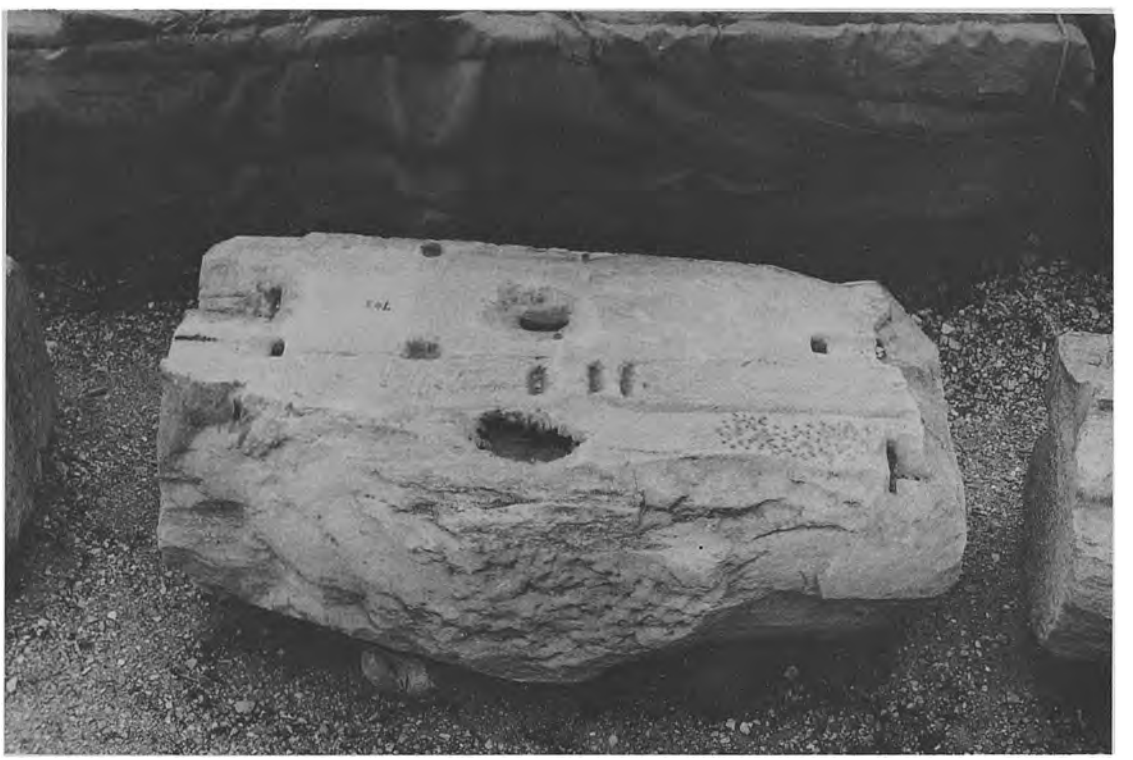

Ερέχθειο : α. Ο λίθος 69, β. Ο λίθος 39.

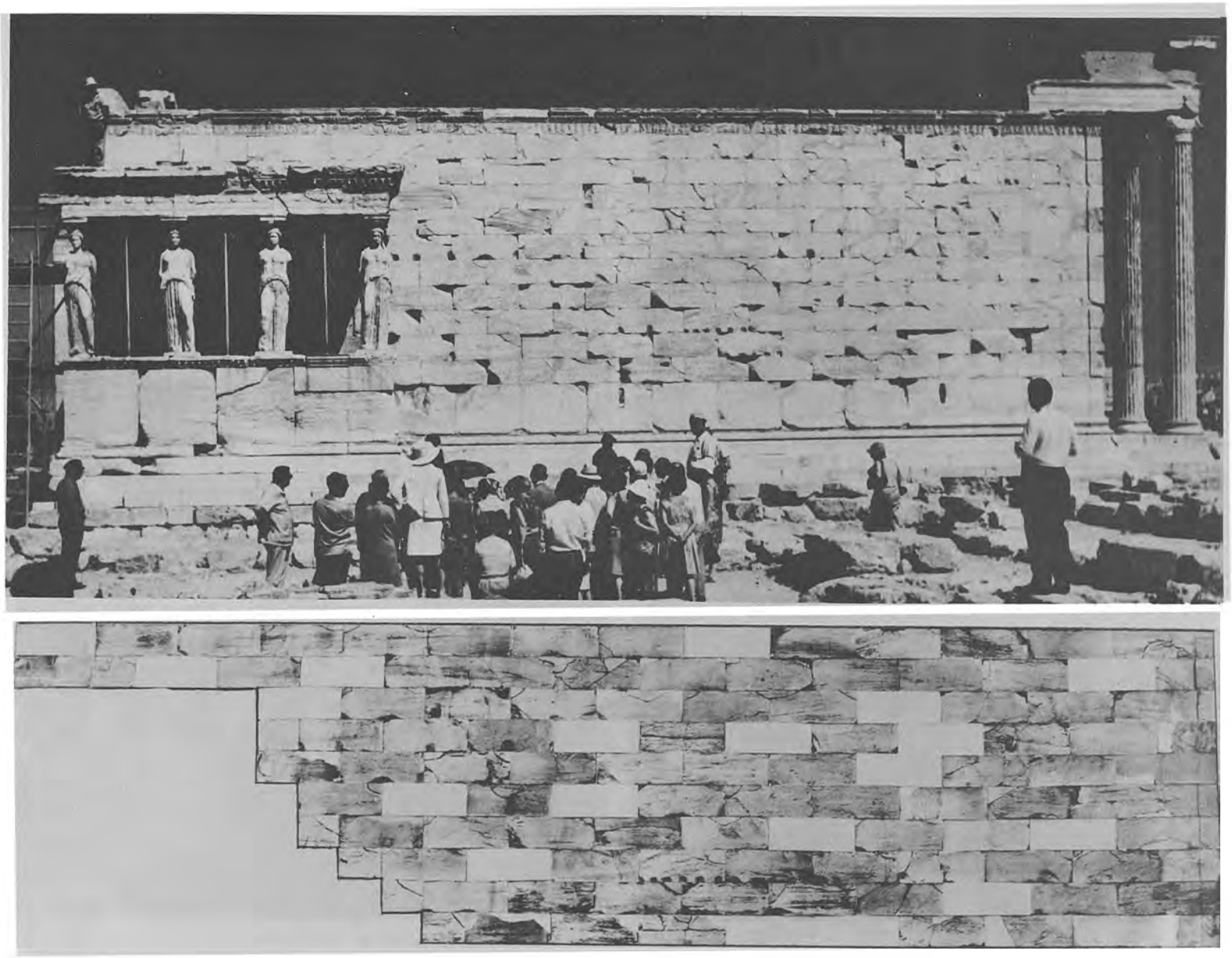
ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

Ερέχθειο : α. Εσωτερική επιφάνεια του νότιου τοίχου του Ερεχθείου. Διακρίνεται λίθος με ίχνη δοκοθηκών, β. Ο λίθος 743.

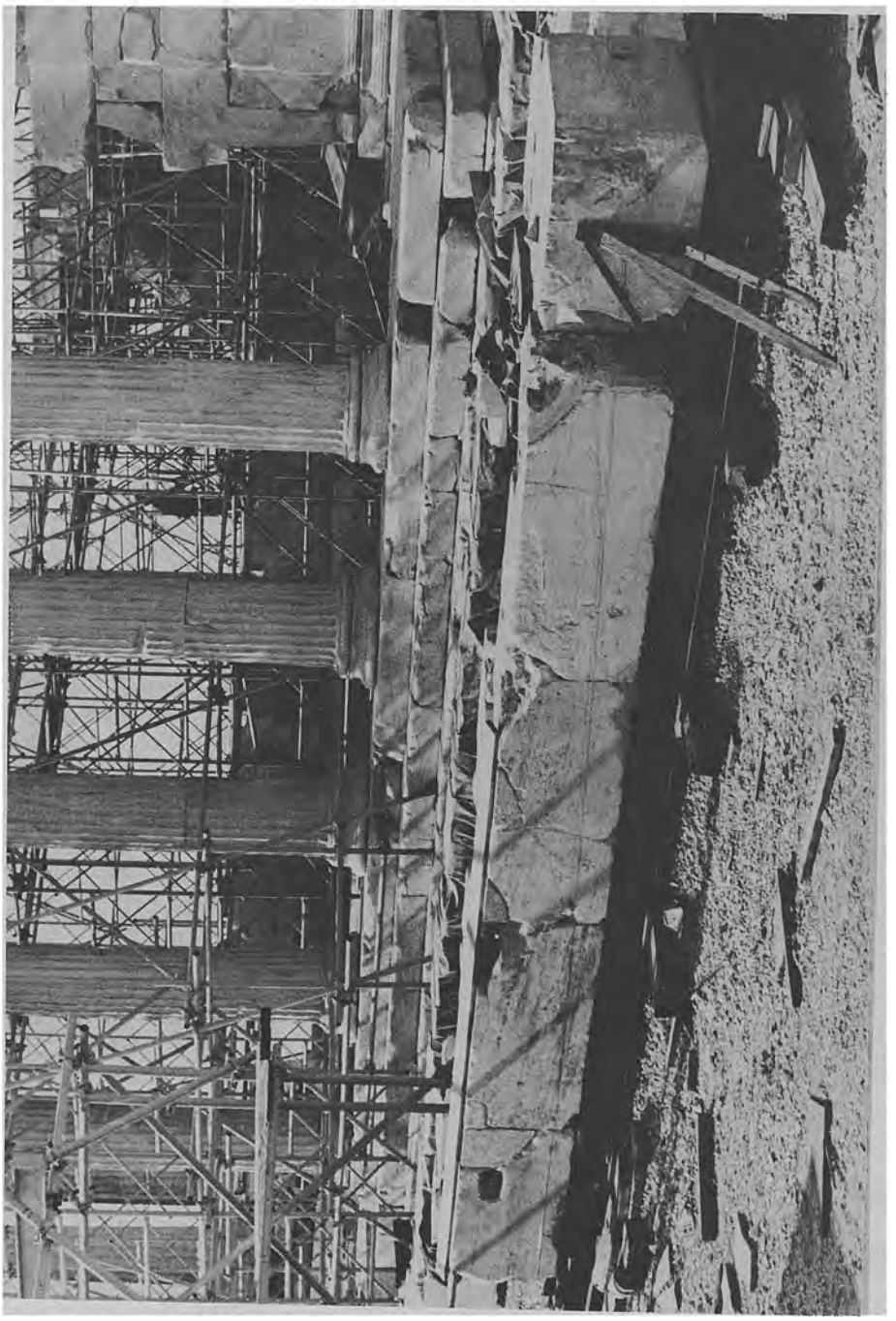
ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

Ερέχθειο. Νότιος τοίχος: α. Προηγούμενη κατάσταση, β. Φωτογραφική σύνθεση αναδιατάξεως.
ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

Ερέχθειο. Νότιος τοίχος. Φωτογραφική σύνθεση για την πρόταση αποκαταστάσεως.
ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

Ερέχθειο. Δοκιμαστική σύνθεση δόμου στο έδαφος.

ΚΩΝΣΤ. ΖΑΜΠΑΣ

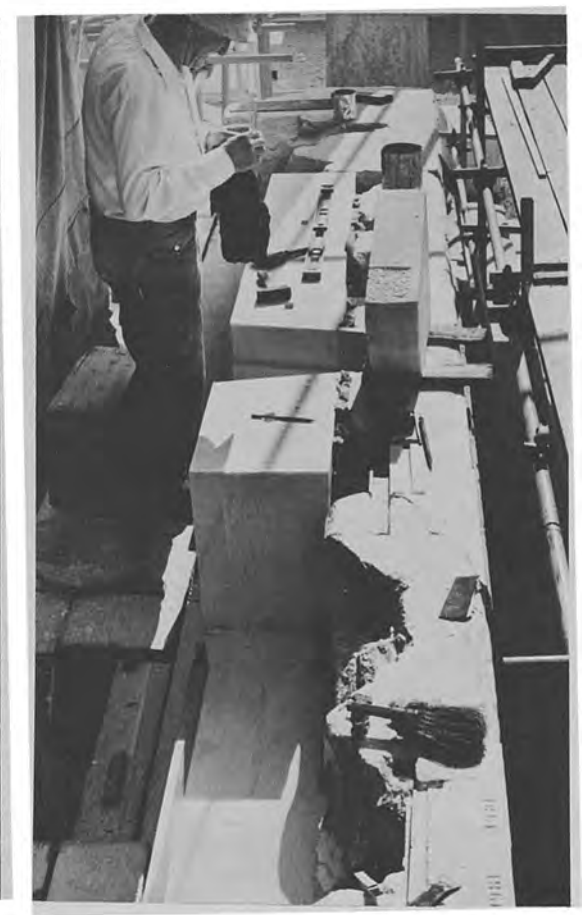

Ερέχθειο : α. Ο 3ος από Α. ορθοστάτης του νότιου τοίχου (λεπτομέρεια), β. Ο 3ος από Α. ορθοστάτης του νότιου τοίχου. Εσωτερική (βόρεια) πλευρά, γ. Ο 3ος από Α. ορθοστάτης του νότιου τοίχου. Διακρίνεται η εντορμία εδράσεως του μαρμάρινου επιθήματος μεταξύ της επάνω παρειάς του ανοίγματος και της εδράσεως του ορθοστάτη.

ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

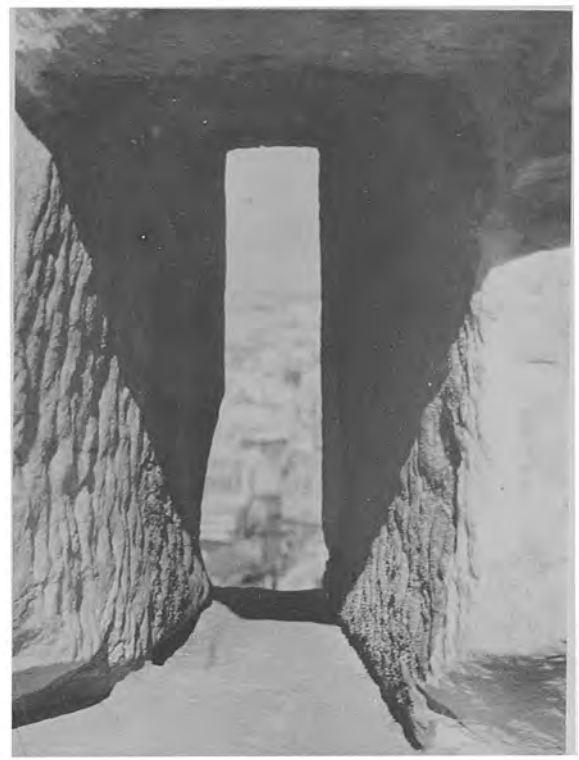

Ερέχθειο: α. Ο 7ος από Α. ορθοστάτης του νότιου τοίχου. Εσωτερική (βόρεια) πλευρά, β. Ο 11ος από Α. ορθοστάτης του νότιου τοίχου. Το άνοιγμα από την εσωτερική πλευρά, γ. Ο 3ος από Α. ορθοστάτης του νότιου τοίχου. Από τις εργασίες αποκαταστάσεως.

ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ερέχθειο : α. Το άνοιγμα στον 3ο από Α. ορθοστάτη του νότιου τοίχου μετά την αποκατάσταση των αντιθημάτων από νέο μάρμαρο, β. Το άνοιγμα στο 2ο από Α. λίθο του βόρειου τοίχου μετά τον παραστάτη του βόρειου θυρώματος, γ. Το άνοιγμα στον 3ο από Α. λίθο του βόρειου τοίχου μετά τον παραστάτη του βόρειου θυρώματος.

ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

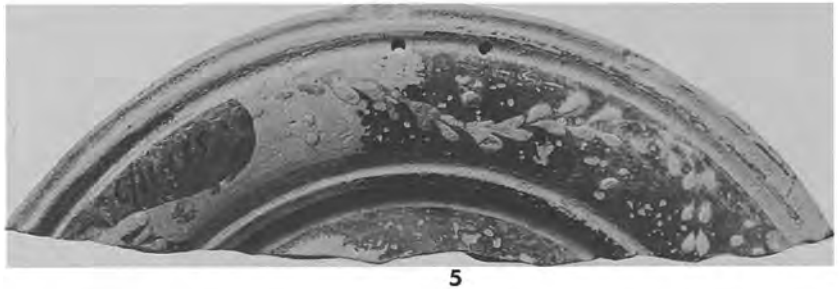

12

1

2

3

5

6

Eretria. Aus einem frühhellenistischen Keramikdepot.

INGRID R. METZGER

43

28

8

7

Eretria. Aus einem frühhellenistischen Keramikdepot.

INGRID R. METZGER

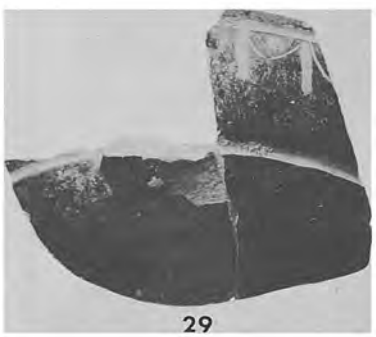
9

11

17

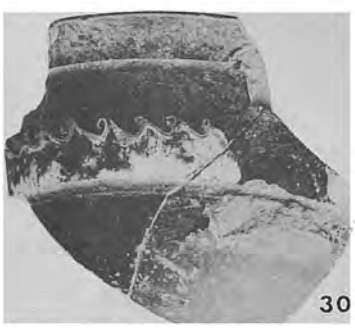
29

35

38

30

37

Eretria. Aus einem frühhellenistischen Keramikdepot.

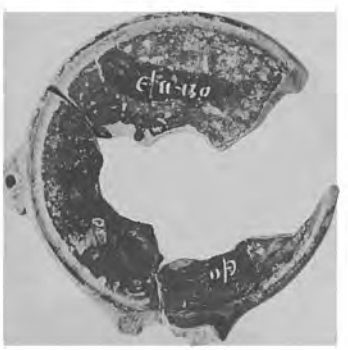
INGRID R. METZGER

1

2

3

4

5

6

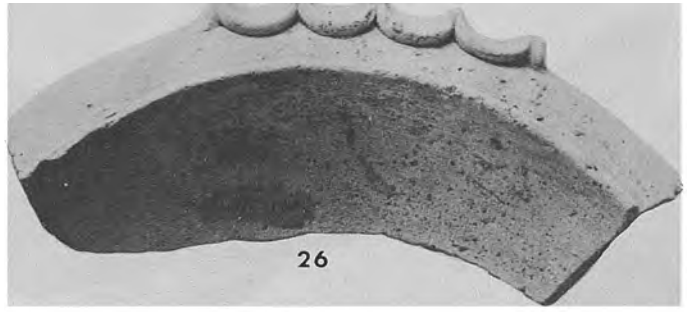

7

8

14

Eretria. Aus einem frühhellenistischen Keramikdepot.

INGRID R. METZGER

26

27

1

2

7

Eretria. Aus einem frühhellenistischen Keramikdepot.

INGRID R. METZGER

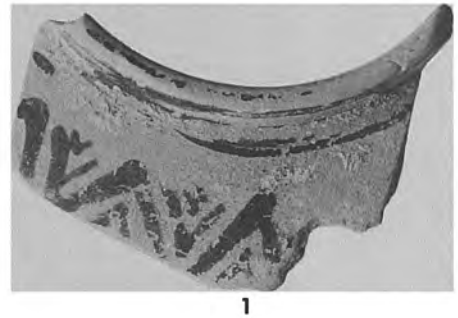
10

7

1

1

3

Eretria. Aus einem frühhellenistischen Keramikdepot.

INGRID R. METZGER

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου : α-β. Η λάρνακα κατά χώρα.

Αρκάσα Καρπάθου: α. Η λάρνακα και στο βάθος μια από τις παραμερισμένες ταφές, β. Το εσωτερικό της λάρνακας με τον καταπλακωμένο από το κάλυμμα σκελετό.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

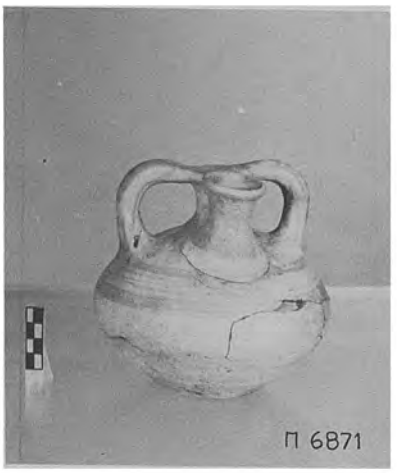

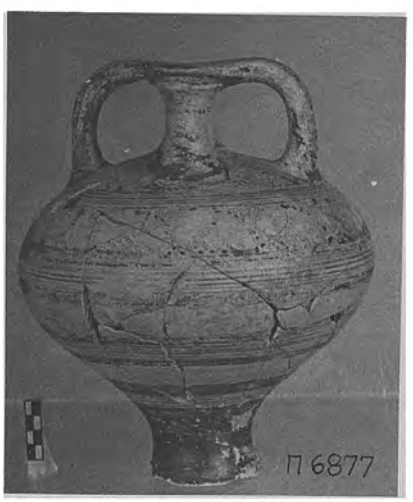
Αρκάσα Καρπάθου: α-στ. Ψευδόστομοι αμφορίσκοι.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου : α-ε. Ψευδόστομοι αμφορίσκοι.

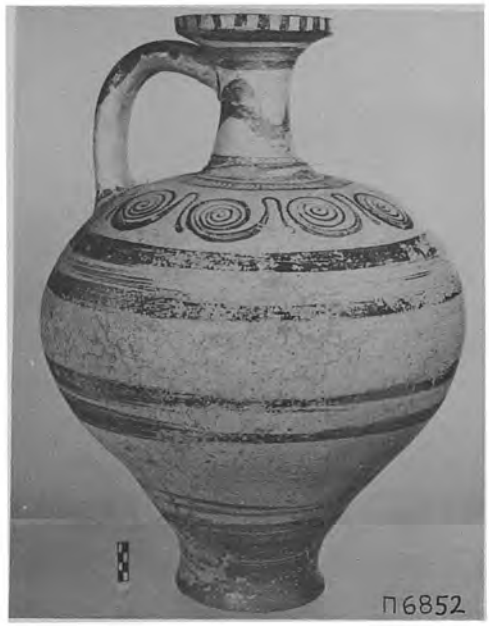

Αρκάσα Καρπάθου : α-στ. Ώμοι ψευδόστομων αμφορίσκων.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου: α-β. Ώμοι ψευδόστομων αμφορίσκων, γ-στ. Πρόχοι.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου: α-ε. Πρόχοι και προχοΐδια.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

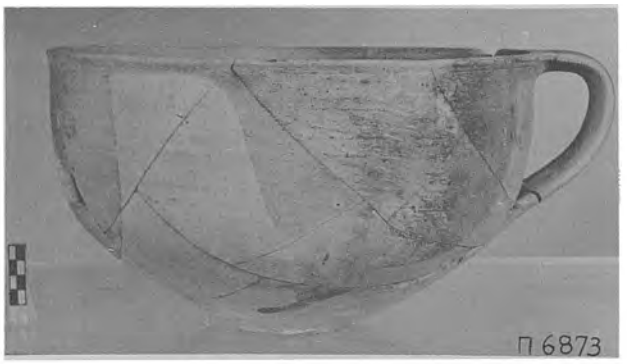

Αρκάσα Καρπάθου: α-ζ. Κύπελλα.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου: α-ζ. Κύπελλα.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου: α-στ. Κύλικες.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου : α-στ. Κρατήρες.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου : α-στ. Κρατήρες.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου: α-δ. Ο τρίωτος πιθαμφορέας Π 6890.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

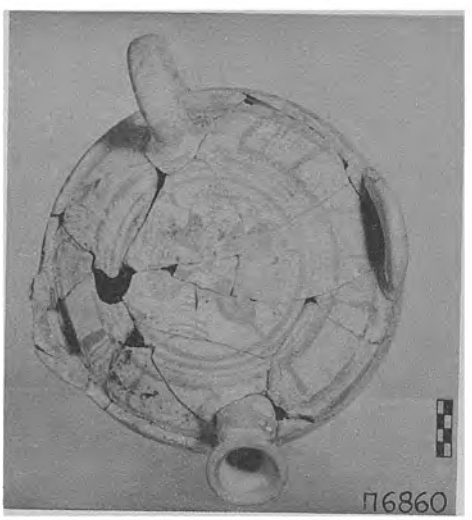

Αρκάσα Καρπάθου : α-ε. Χρηστικά αγγεία.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

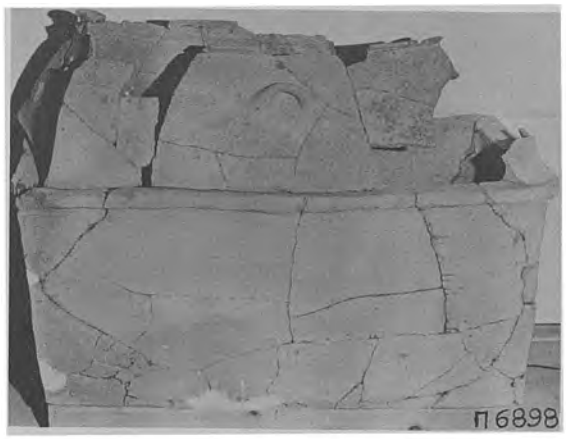

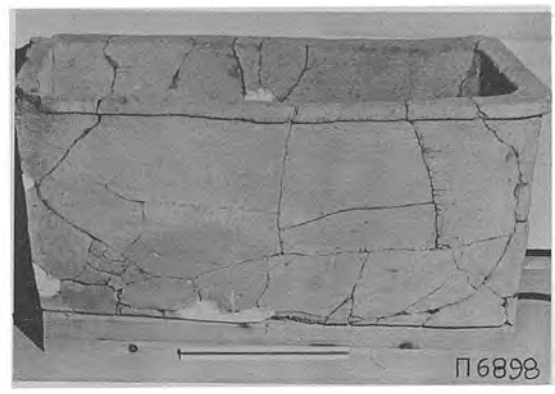

Αρκάσα Καρπάθου : α, γ. Πυξίδα-ασκός, β, δ. Πυξίδα, ε. Μικρός αμφορέας.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Αρκάσα Καρπάθου: α-β. Η λάρνακα, γ. Όστρακα, δ. Το κρανίο της παραμερισμένης ταφής. ε. Τα χάλκινα της ανασκαφής.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

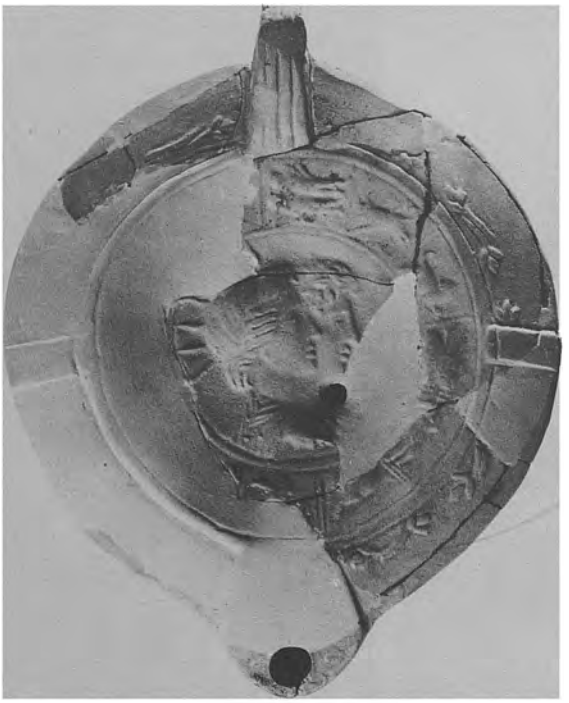

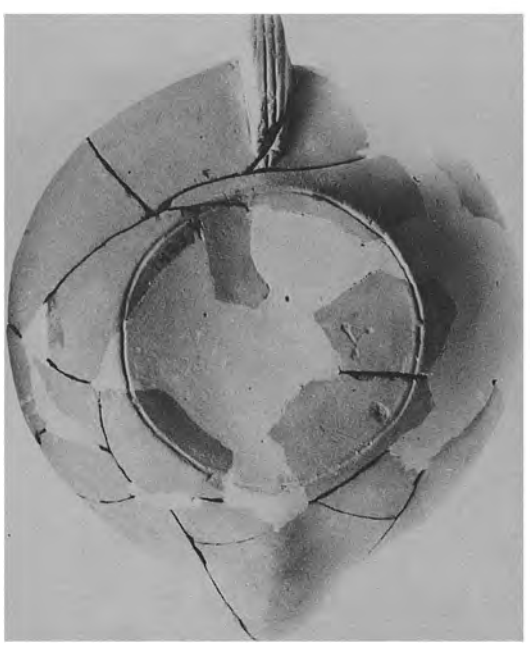

α-β. Λυχνάρι 1 (αριθ. ευρ. Μ. Πατρών 1471), γ. Λυχνάρι 2 (αριθ. ευρ. Μ. Πατρών 1472), δ. Λυχνάρι 3 (αριθ. ευρ. Μ. Πατρών 3343).

Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

α-β. Λυχνάρι 4 (αριθ. ευρ. Μ. Πατρών 1473), γ. Λυχνάρι Μ. Πατρών, αριθ. ευρ. 571.

Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

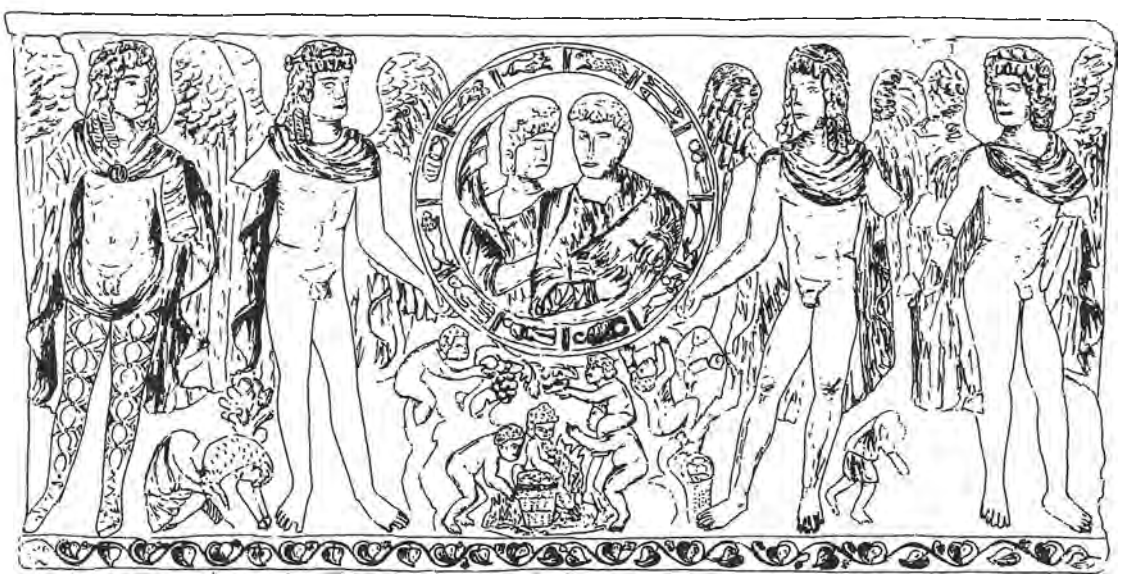

α. Λυχνάρι Μ. Μπενάκη, αριθ. ευρ. 12204, β. Λυχνάρι Μ. Μπενάκη, αριθ. ευρ. 12205, γ. Λαβή λυχναριού Μ. Μπενάκη, αριθ. ευρ. 22239.

Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

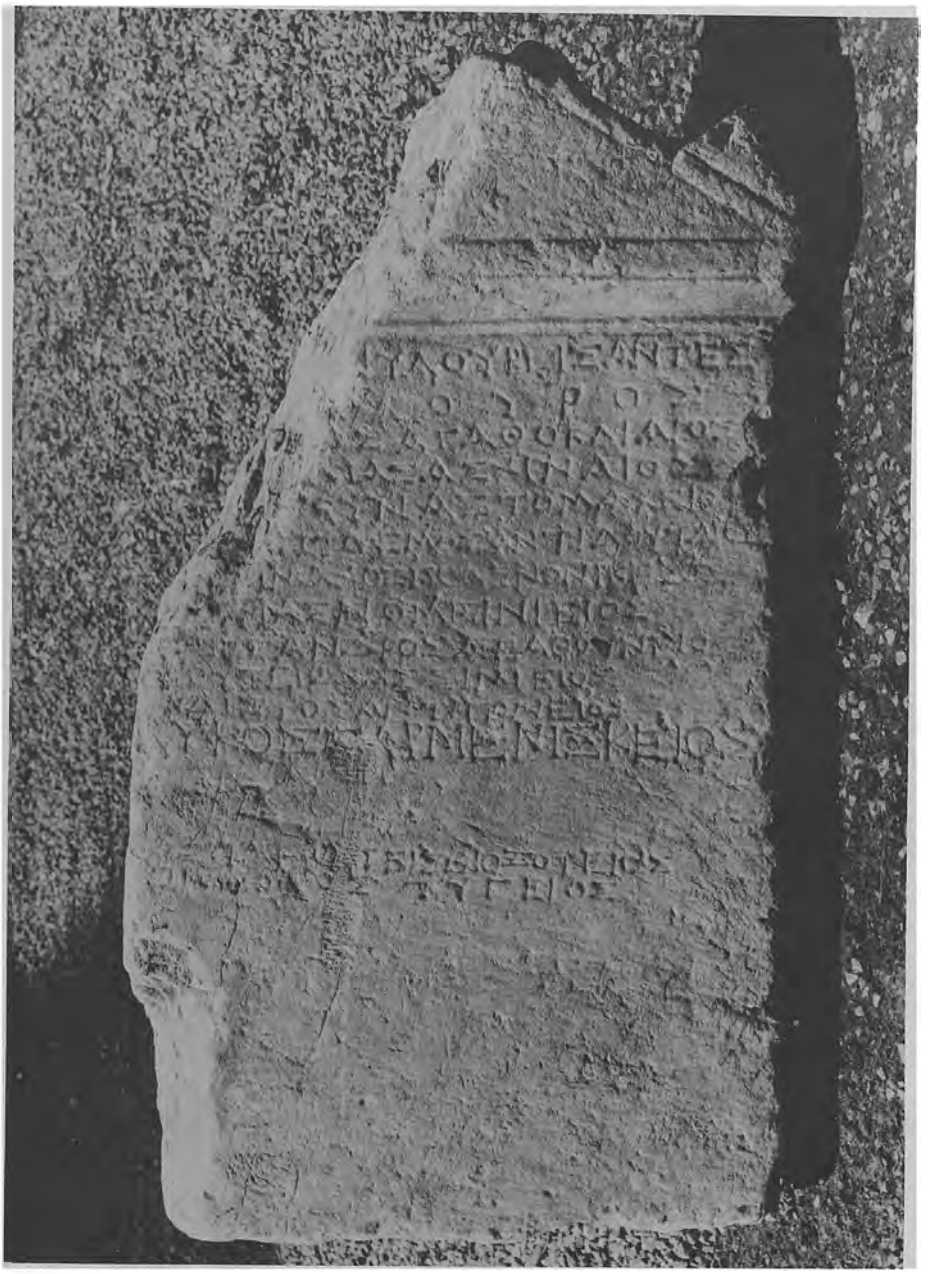
α. Άγαλμα Γάλλου, β. Σαρκοφάγος Barberini.

Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Αναθηματική στήλη στον Ηρακλή.

ΕΥΑΓΓ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

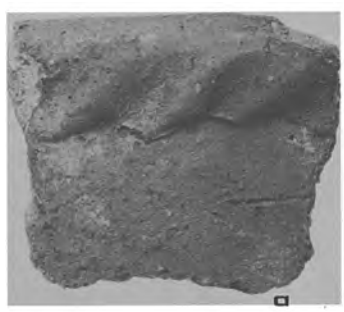
Αναθηματική στήλη στον Ηρακλή.

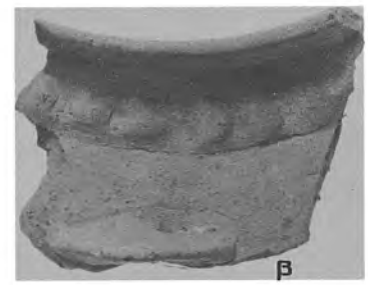
ΕΥΑΓΓ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

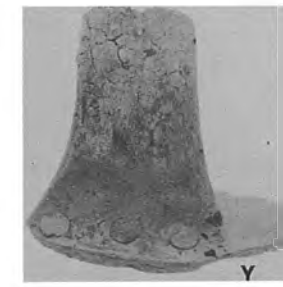

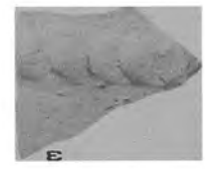
Αετόπετρα : α. Άποψη από Β., β. Άποψη από την κορυφή του λόφου προς Δ.
ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

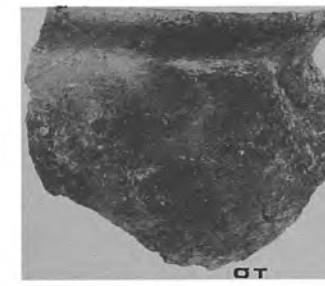

α

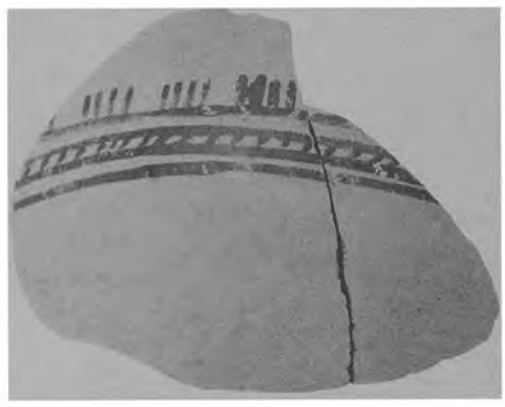

β

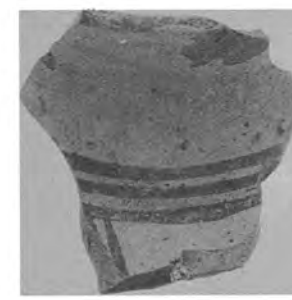

γ

δ

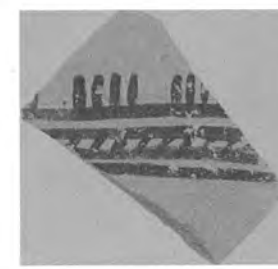

ε

στ

Αετόπετρα : α. Όστρακα χονδροειδών αγγείων ΠΕ εποχής, β. Γραπτά όστρακα ΠΕ εποχής.

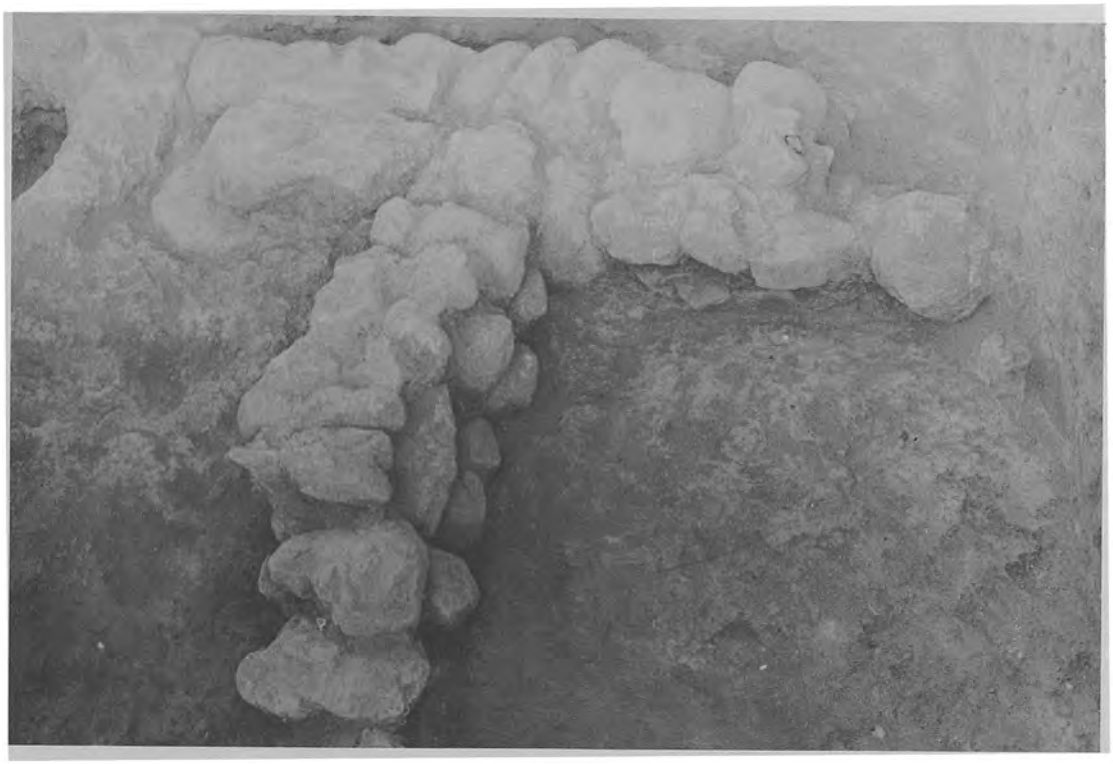
ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

Αετόπετρα : α. Πήλινο κεφάλι ζώου ΠΕ εποχής, β. Εσωτερικό ΜΕ σπιτιού.

ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

Αετόπετρα : α-β. Εσωτερικό ΜΕ σπιτιού. Τοίχοι 1 και 3 και τοίχος 1 αντίστοιχα.

ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

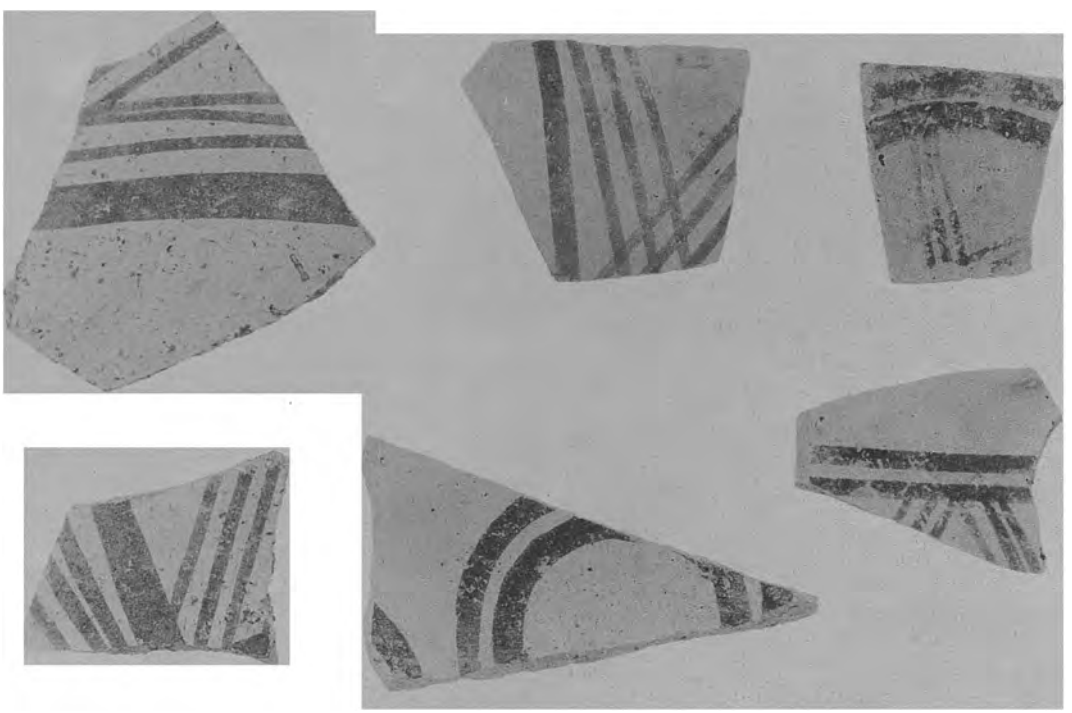

Αετόπετρα : α. Στόμια πιθαριών και πρόχου και όστρακα χονδροειδών αγγείων κοντά στην κατασκευή οικιακής δραστηριότητας, β. Κομμάτι ωμής πλίνθου.

ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

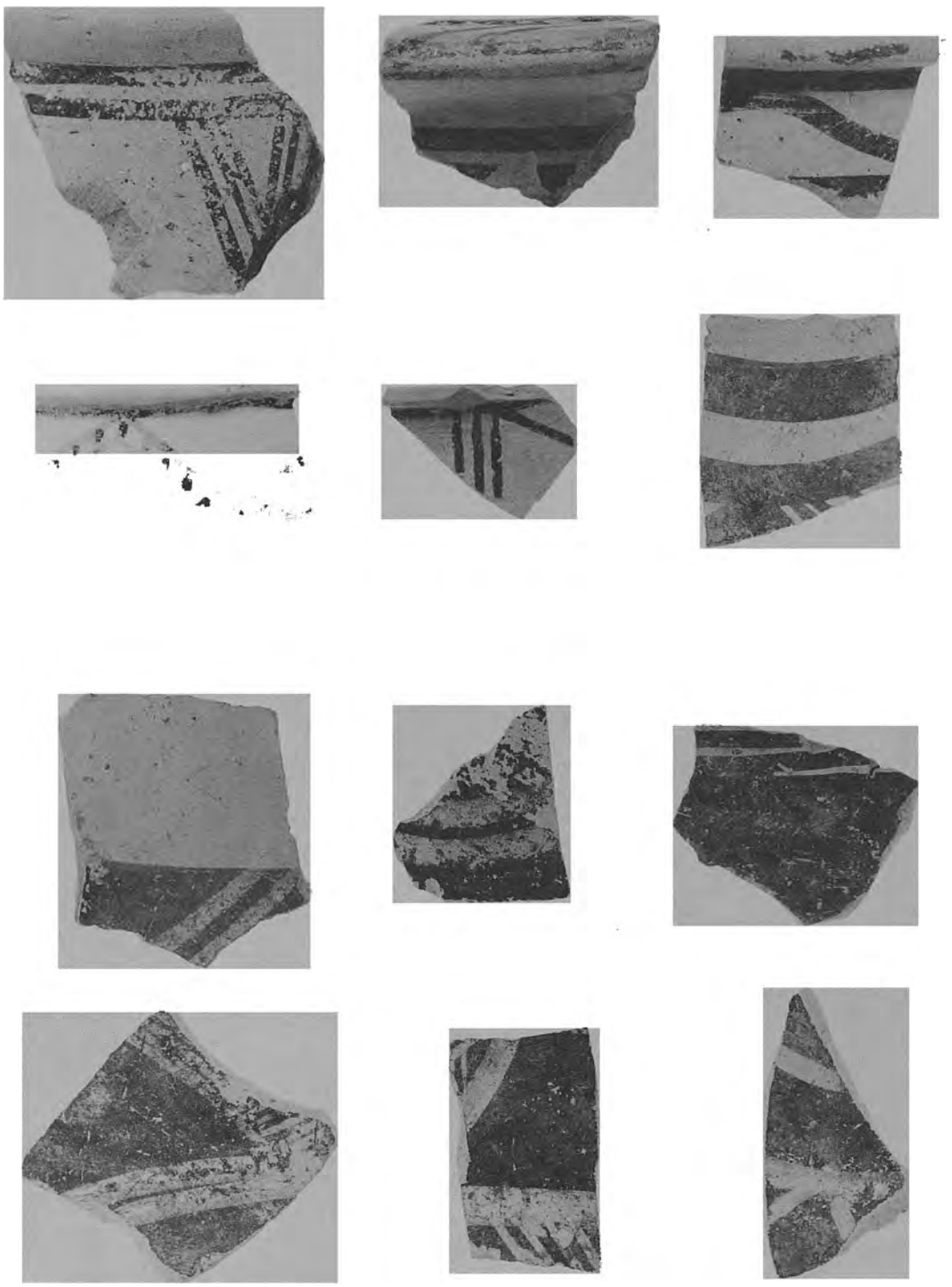

Αετόπετρα : α. Ταφικός πίθος, β. Χείλος αμαυρόχρωμης χονδροειδούς λεκάνης, γ. Όστρακα ΜΕ αμαυρόχρωμων χονδροειδών αγγείων.

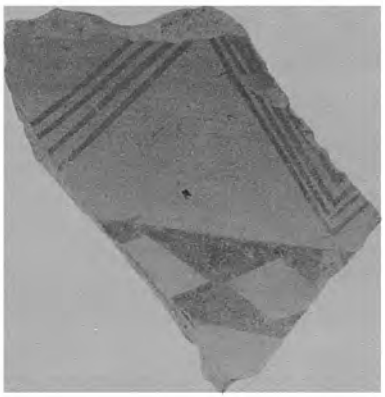
ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

Αετόπετρα : α-β. Όστρακα ΜΕ αμαυρόχρωμων χονδροειδών αγγείων.

ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

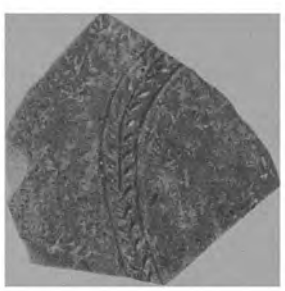

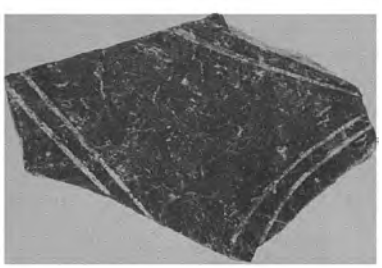

Αετόπετρα: α. Όστρακα ΜΕ αμαυρόχρωμων λεπτών αγγείων, β. Όστρακα μαύρων μινυακών αγγείων.

ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

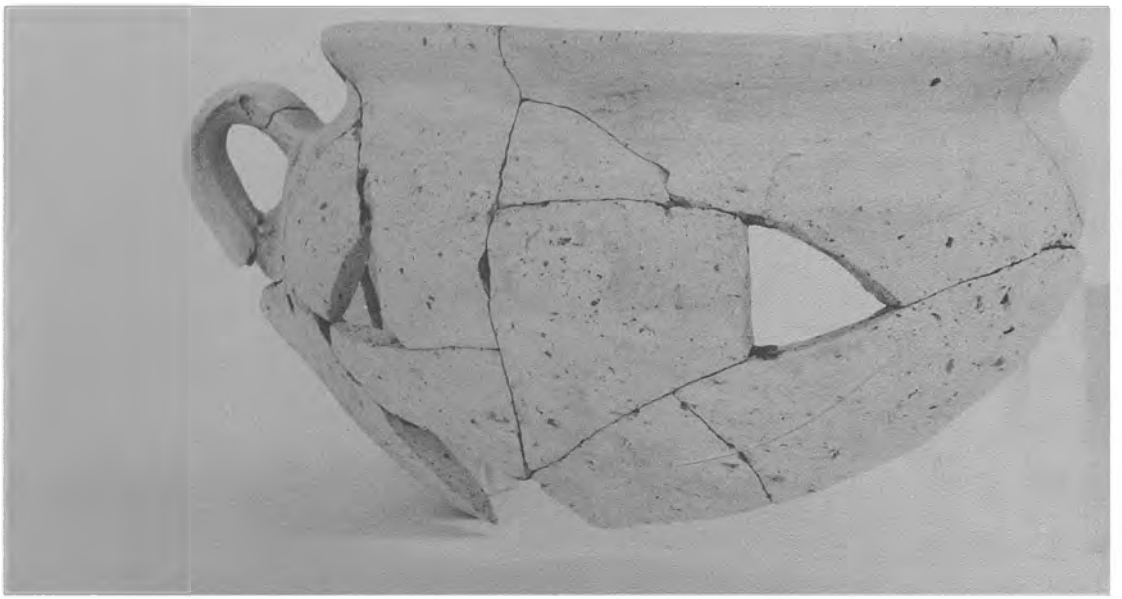

Αετόπετρα : α, γ. Λαβές μινυακών αγγείων, β. Τμήμα δίωτου γκρίζου μινυακού κυπέλλου.

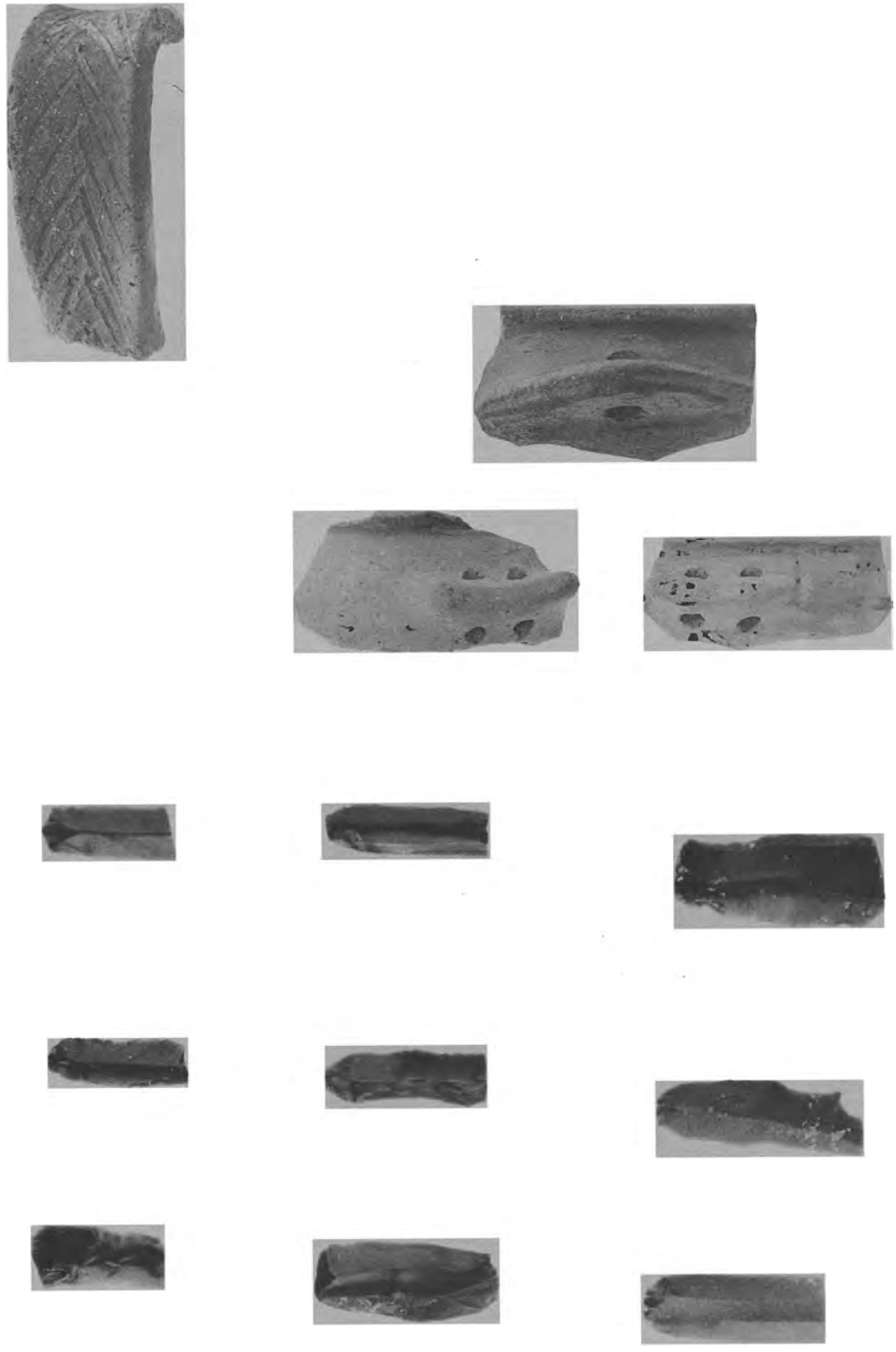
ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

Αετόπετρα : α. Τμήμα δίωτου μονόχρωμου μινυακού κυπέλλου με ανοιχτότερο επίχρισμα, β. Τμήμα εγχάρακτου αγγείου.

ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

Αετόπετρα : α. Λαβή εγχάρακτου αγγείου, β. Λαβές ΜΕ χονδροειδών οικιακών αγγείων, γ. Λεπίδες από οψιδιανό.
ΕΛ. ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ-ΚΑΛΛΙΡΗ

Ερυθρόμορφη λήκυθος από την Ερέτρια.

ΑΛΕΞ. ΜΠΑΛΩΜΕΝΟΥ

α-β. Ερυθρόμορφη λήκυθος από την Ερέτρια (βλ. και Πίν. 101).

ΑΛΕΞ. ΜΠΑΛΩΜΕΝΟΥ

Ερυθρόμορφη λήκυθος από την Ερέτρια (βλ. και Πίν. 101-102).

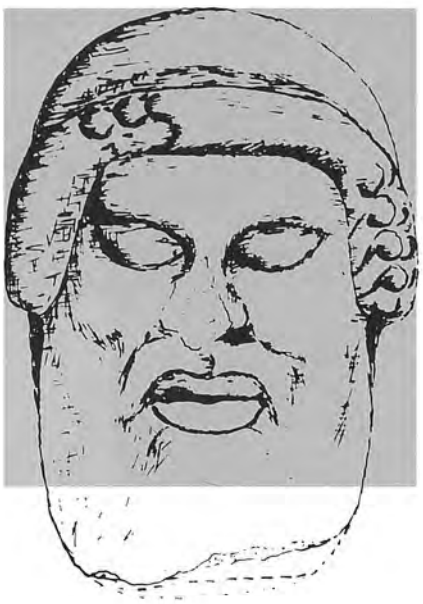
ΑΛΕΞ. ΜΠΑΛΩΜΕΝΟΥ

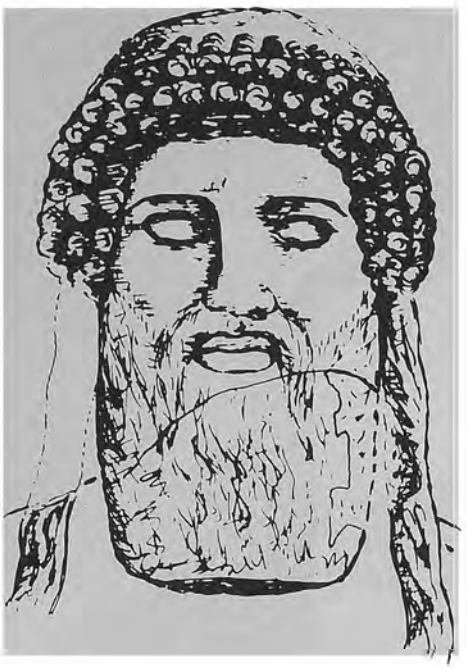

Αθήνα, οδός Πουλοπούλου 29. Η θέση όπου βρέθηκε η μαρμάρινη κεφαλή του ερμιδίου.
Φ. ΠΑΧΥΓΙΑΝΝΗ-ΚΑΛΟΥΔΗ

α-β. Η μαρμάρινη κεφαλή του ερμιδίου, γ. Ο πρόδρομος του τύπου Α της Περγάμου, δ. Ο τύπος Α της Περγάμου.

Φ. ΠΑΧΥΓΙΑΝΝΗ-ΚΑΛΟΥΔΗ

Πάτρα, οδός Αγίων Σαράντα 13 : α. Άποψη της ανασκαφής, β. Τεφροδόχος οξυπύθμενος αμφορέας, γ. Πήλινες εστίες.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

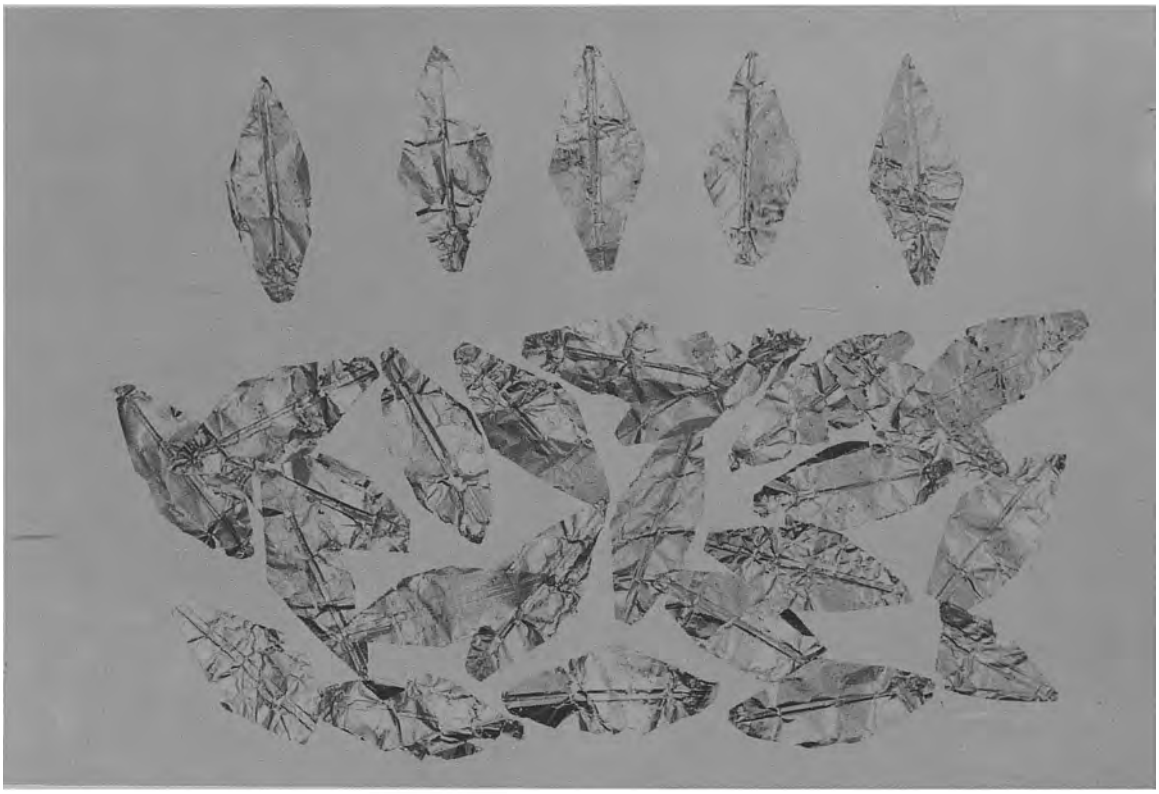

Πάτρα, οδός Αγίων Σαράντα 13: α-β. Ο τάφος από ΝΔ. και ΝΑ., γ. Σιδερένιος σύνδεσμος νότιας πλευράς τάφου, δ. Το εσωτερικό του τάφου.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

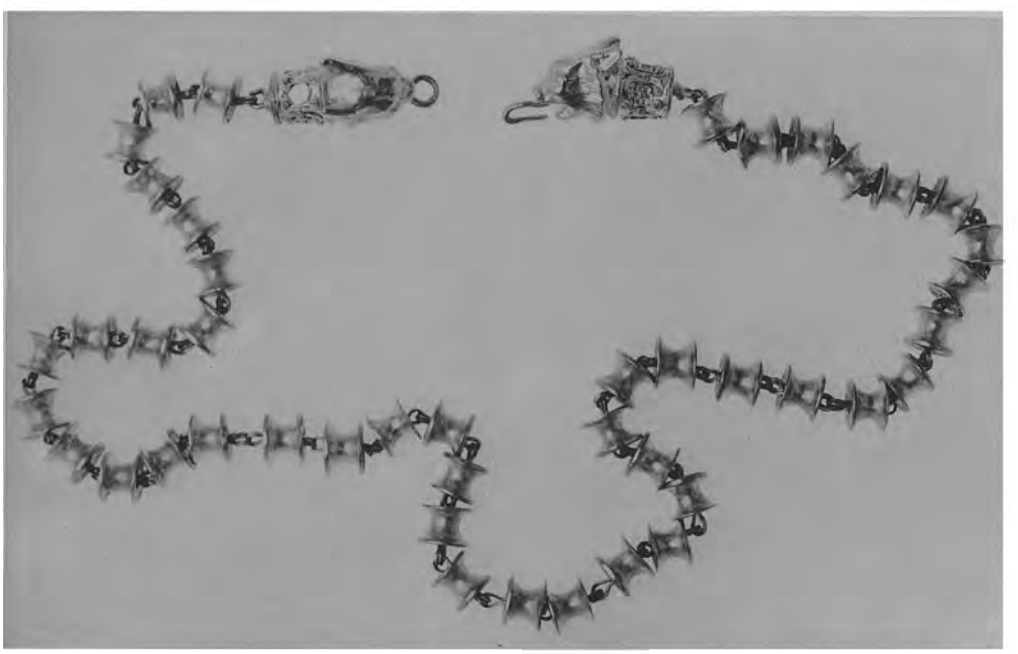

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13: α-β. Χρυσά φύλλα αριθ. κατ. 1α και 1β.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13: α. Χρυσά φύλλα αριθ. κατ. 1γ, β-γ. Χρυσό περιδέραιο αριθ. κατ. 2.
Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13: α-γ. Χρυσά ενώτια αριθ. κατ. 3.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13 : α-β. Χρυσά ενώτια αριθ. κατ. 3, γ-δ. Χρυσά ψέλια αριθ. κατ. 4.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

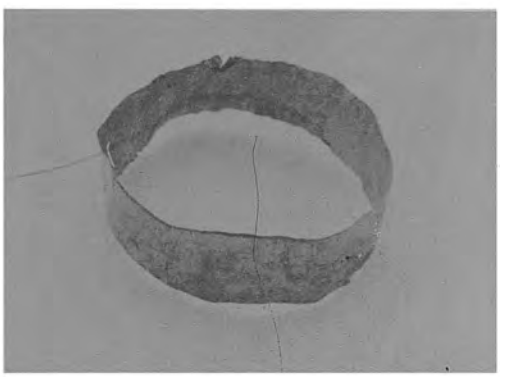

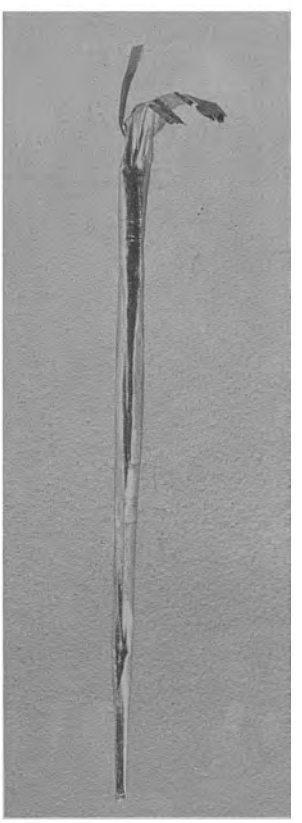

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13: α-β. Διάλιθο δαχτυλίδι αριθ. κατ. 5, γ. Διάλιθο δαχτυλίδι αριθ. κατ. 6, δ-στ. Χρυσό δαχτυλίδι αριθ. κατ. 7, ζ-η. Χρυσό δαχτυλίδι αριθ. κατ. 8.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13 : α. Πολύσπειρο χρυσό δαχτυλίδι αριθ. κατ. 9, β-γ. Ελασμάτινοι χρυσοί κρίκοι αριθ. κατ. 10-11, δ-ε. Χρυσή πόρπη αριθ. κατ. 12, στ. Χρυσή περόνη αριθ. κατ. 13.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13: α-β. Ασημένιο λυχνάρι αριθ. κατ. 14, γ. Ασημένιες πυξίδες αριθ. κατ. 15, δ-ε. Ασημένια πρόχους αριθ. κατ. 16.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13: α. Ασημένια φιάλη αριθ. κατ. 17, β. Ασημένιο κύπελλο αριθ. κατ. 18, γ. Ασημένιο πόδι σκεύους αριθ. κατ. 19, δ. Ασημένιο κουτάλι αριθ. κατ. 20.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

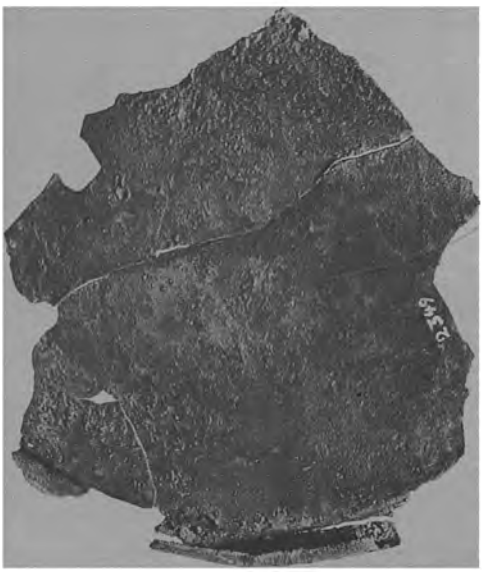

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13 : α-β. Ασημένια ελάσματα αριθ. κατ. 21.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

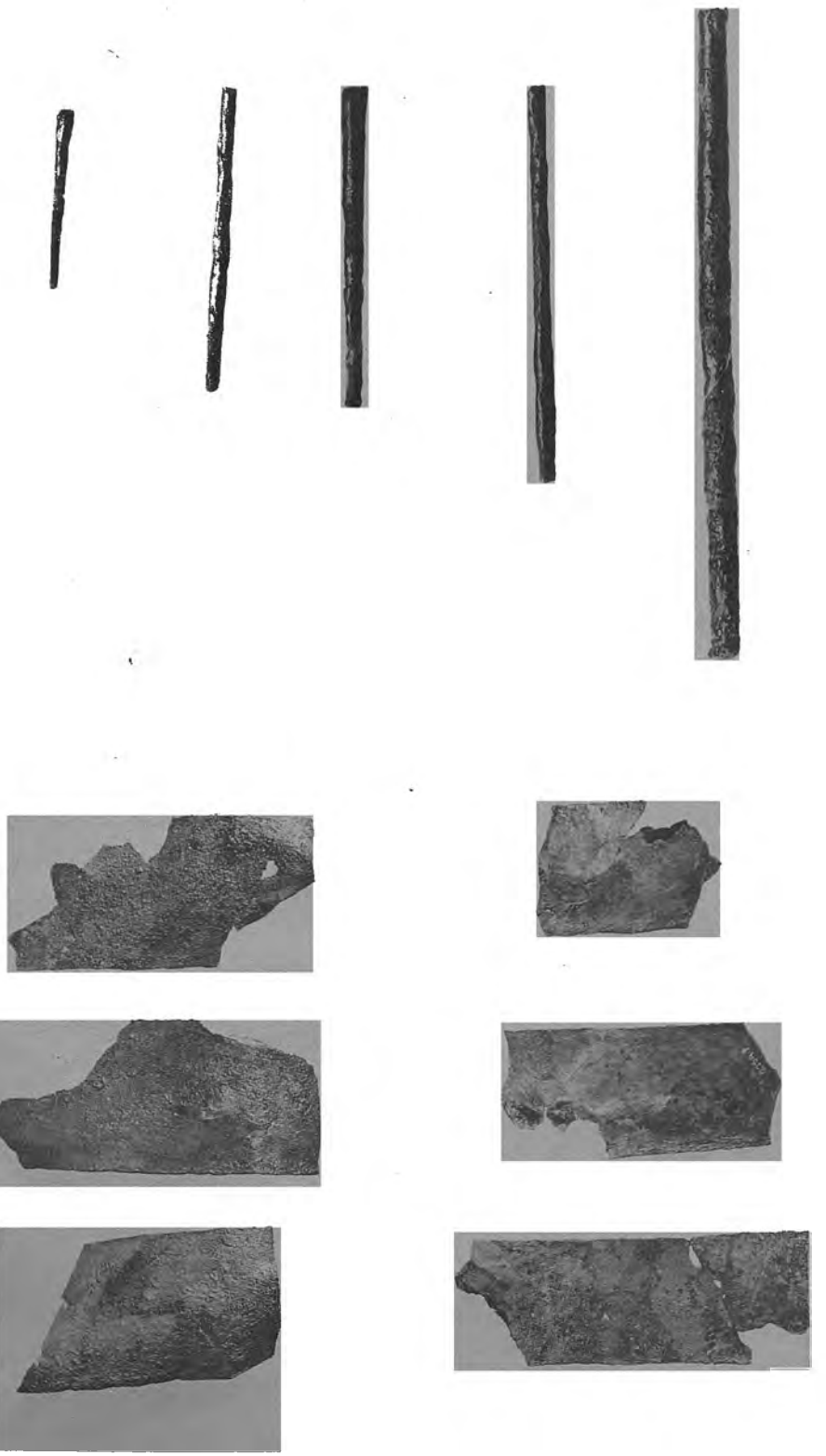

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13: α. Ασημένια ελάσματα αριθ. κατ. 22, β. Ασημένια χτένια αριθ. κατ. 24 (αριστερά) και 23 (δεξιά).

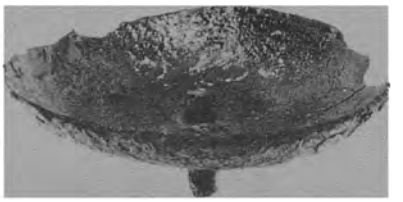
Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13 : α. Ασημένια βελόνια αριθ. κατ. 25, β. Ασημένιες ταινίες αριθ. κατ. 27.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα, τάφος οδού Αγίων Σαράντα 13 : α-β. Ασημένια εφηλίς αριθ. κατ. 26, γ. Τμήμα ασημένιας ταινίας αριθ. κατ. 28, δ-ζ. Κυλινδρικά μέλη μεντεσέ από ελεφαντοκόκαλο αριθ. κατ. 29.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Πάτρα, οδός Αγίων Σαράντα 13 : α-β. Πήλινα μυροδοχεία αριθ. κατ. 30, 31 και 32 από τον τάφο, γ. Πήλινο μυροδοχείο από τον πήλινο τάφο ή οστεοδόχη.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΣΧΕΔΙΩΝ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΛΟΥΣΗ ΜΠΡΑΤΖΙΩΤΗ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: ΕΠΑΜ. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΑΘΑΝ. ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ

ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ: Θ. ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ